

ionalne bezbedn

EDICIJA BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU - KNJIGA XII

MEĐUNARODNA AKADEMIJA
NAUKA, UMETNOSTI I
BEZBEDNOSTI - MANUB,
BEOGRAD

UNIVERZITET
SV. KIRIL I METODIJ,
VELIKO TRNOVO,
BUGARSKA

CENTAR ZA STRATEŠKA
ISTRAŽIVANJA NACIONALNE
BEZBEDNOSTI - CESNAB,
BEOGRAD

TEMATSKI ZBORNİK RADOVA

PREKOGRANIČNA SARADNJA I RAZVOJ DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA

EDICIJA
BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU
KNJIGA XII
PROCEEDINGS
MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA

EDITOR

Prof. dr Slobodan Nešković

Beograd, 2024.

CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA
NACIONALNE BEZBEDNOSTI-CESNA B, BEOGRAD

u saradnji sa

**Univerzitetom “Sveti Kiril i Metodij”, Veliko Trnovo, Bugarska i
Međunarodnom Akademijom Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB**

**ISTAKNUTI TEMATSKI ZBORNIK RADOVA
VODEĆEG NACIONALNOG ZNAČAJA**

**PREKOGRANIČNA SARADNJA I RAZVOJ
DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA**

KNJIGA XLI

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Slobodan Nešković

Beograd, 2024.

Izdavač:

CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA NACIONALNE
BEZBEDNOSTI-CESNA B, BEOGRAD

u saradnji sa

**Univerzitetom “Sveti Kiril i Metodij”, Veliko Trnovo, Bugarska i
Međunarodnom Akademijom Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB**

Za izdavača

Prof. dr Slobodan Nešković

Editor i Glavni odgovorni urednik

Prof. dr Slobodan Nešković

Urednik Zbornika radova

Prof. dr Dragan Miladinovski

Uređivački odbor

Prof. dr Radomir Biočanin, predsednik,

Prof. dr Slobodan Prodić, Doc. dr Stevan Petković, Dr Miloš Tucović,
Prof. dr Hatidža Beriša, Prof. dr Aleksandar Gajić, Doc. dr Mirsad Nuković

Recenzenti

Rumen Stefanov, PhD, Prof. dr Slobodan Nešković, Prof. dr Milutin Đuričić,
Prof. dr Milan Milošević, Doc. dr Ratomir Antonović

Lektor

Doc. dr Valentina Čizmar

Tehnička priprema

Aleksandar Cekić

Štampa

Beograf, Beograd

Tiraž: 200

ISBN: 978-86-85985-54-6

Beograd, 2024.

CENTAR ZA STRATEŠKA ISTRAŽIVANJA
NACIONALNE BEZBEDNOSTI-CESNA B, BEOGRAD

PROCEEDINGS

MEĐUNARODNA NAUČNA KONFERENCIJA
**ISTAKNUTI TEMATSKI ZBORNIK RADOVA
VODEĆEG NACIONALNOG ZNAČAJA (M-44)**

PREKOGRANIČNA SARADNJA I RAZVOJ
DRŽAVA ZAPADNOG BALKANA

IZ EDICIJE
BEZBEDNOST U POSTMODERNOM AMBIJENTU
KNJIGA XLI

Editor i glavni i odgovorni urednik

Prof. dr Slobodan Nešković

POČASNI ODBOR

Akademik prof. dr sci med Miljko Ristić, Prof. dr Ace Milenkoski, Prof. dr Jovanka Damoska Sekuloska, Akademik prof. dr Slavko Karavidić, Emer. prof. dr Svetolik Kostadinović, Prof. dr Radenko Krulj, Prof. dr Marko Carić, Prof. dr Mladen Bodiroža, Prof. dr Biljana Radojičić, Prof. dr Miroljub Ivanović

NAUČNI KOMITET

Vihren Bouzov, PhD, Bugarska, Predsednik
Prof. dr Slobodan Nešković, Kopredsednik
Andreas Gelke, PhD, Nemačka
Prof. dr Dragan Simeunović
Wolfgang Rohrbach, PhD, Austrija
Frančesko Sidoti, PhD, Italija
Igor Ivanović Polovnikov, PhD, Ukrajina
Malgorzata Czarnocka, PhD, Poljska
Gabriela Tănăsescu, PhD, Rumunija
Leonas Tolvaišis, PhD, Litvanija
Roman Temnikov, PhD, Azerbejdžan
Rumen Stefanov, PhD, Bugarska
Zurab Todua, PhD, Moldavija
Kyriacos Antoniadis, PhD, Velika Britanija
Sofronija Miladinoski, PhD, Severna Makedonija
Džemal Najetović, PhD, Bosna i Hercegovina
Ivo Andrijanić, PhD, Hrvatska
Elez Osmani, PhD, Crna Gora
Prof. dr Gordana Mišev
Prof. dr Petar Veselinović
Prof. dr Radomir Biočanin
Prof. dr Milan Milošević
Prof. dr Milutin Đuričić
Prof. dr Dragan Obradović
Naučni savetnik Dragan Petrović
Prof. dr Aleksandar Gajić
Prof. dr Lidija Madžar

ORGANIZACIONI ODBOR

Prof. dr Dragan Miladinoski, Predsednik
Dipl. ecc Aleksandar Cekić, Sekretar
Dr sci med Stojanča Arsić
Akad. kand. Marko Mihajlović
Dr Milutin Matić
Doc dr Ratomir Antonović
Doc. dr Danijela Parojčić
MA Meri Nešković
Mr sci med Jasmina Pavlović
Dr Mirko Tešić
Doc. dr Mirsad Nuković
Doc. dr Slobodan Prodić
Sanela Graca
Prof. dr Janko Todorov
Doc. dr Zorka Jugović
MA Branka Marković
Ecc Milica Milivojević
Dr Dejan Mladenović
Doc. dr Ratko Garić
Doc. dr Dragana Đurić
Mr Rade Varagić
Dr Đino Škrijelj
Dipl. prav. Edin Hajrović
Puk. Živojin Stojković
Mr Milica Varagić
Biljana Stojić
Dipl. fiz. Ivan Šiljić

PREDGOVOR

Sagledavajući različite socijalne implikacije Dvadeset prvi vek može se bezrezervno nazvati i sintagmom “Doba ekstrema”. Konzistentni društveni fenomeni nasleđeni iz prethodnog perioda dobijaju senzacionalne dimenzije, oličene u novim konfliktnim postulatima. Percipiramo postojanje oko sto ratova na globalnoj pozornici koji permanentno eskaliraju. Krizni trendovi u svetu, kao reperkusije inovativnih paradigmi kanalisani su ekonomskim protivrečnostima, savremenim izazovima, rizicima i pretnjama bezbednosti, onosno anomalijama u svim sferama ljudskog ambijenta. Covečanstvo bitiše u raskoraku između vrhunskih naučnih dostignuća i moguće kataklizme, sa neizvesnom perspektivom budućih generacija.

Postmoderni međunarodni sistem, pored navedenih segmenata oblikuje i kraj dominacije država Starog kontinenta. Sunovrat evropske superiornosti pripisuje se civilizacijskoj brutalnosti naroda nekadašnjih metropola, čija vizija svetskog poretka je utemeljena na imperijalizmu. Osvajački putevi kolonizacije i agresivno misionarenje najviše su bili prisutni na Crnom kontinentu. Besprizorno iznošenje dobara doprinelo je ogromnom bogaćenju vladajućih evropskih elita i snažnoj ekspanziji njihovih tvorevina. Novo doba reflektuje dijametralni zaokret u nekadašnjim relacijama, koji je stimulisan ogromnim prirodnim bogatstvima ranije potlačenih zemalja, sa vidljivim obrisima multipolarnosti.

Modifikovani okvir međunarodnih odnosa implicirao je burne promene u jugoistočnom delu Evrope, naročito subregionu Zapadnog Balkana. Viševekovne konfrontacije i donedavni ratovi ustupili su mesto pronalaženju mogućih paradigmi međudržavne saradnje, uz prevazilaženje i dalje prisutnih antagonizama. Međunarodno verifikovani koncepti “Berlinski proces” i “Otvoreni balkan” pružaju realne argumente za unapređenje trassusedskih korelacija, pri čemu su evidentni početni rezultati u trouglu Srbija - Severna Makedonija - Albanija. Kauzalnost neadekvatnog pristupa relevantnih subjekata, implicira za sada izostanak institucionalnog priključenja Bosne i Hercegovine i Crne Gore. Ispoljene konzroverze eliminišu se progresivnim inicijativama i aplikacijama socijalne koegzistencije.

Implementacija postojećih inicijativa regionalne saradnje doprinosi većoj fluktucaciji kapitala, poboljšanju tržišnih okolnosti, uplivu stranih investicija i unapređenju ekonomskog položaja zemalja. Krah planetarne suprematije nekadašnjih velikih sila, pored ostalog ispirisao je kreaciju Evropske Unije, koja ipak nije postala globalni akter. Taj kontinentalni hegemon postao je središte i cilj integracija bivših socijalističkih država, tako i mikroregiona Zapadnog Balkana. Međutim, evidentno najizgledniji model njihovog prosperiteta predstavlja prekogranična saradnja. Indikatori ukazuju da su nesporno najplodotvorniji rezultati u realizaciji utvrđenih platformi postignuti između Srbije i Severne Makedonije.

Ugaoni kamen koncepta nacionalne bezbednosti Srbije predstavlja primena ustavom utvđenog statusa Kosova i Metohije i održive egzistencije srpskog naroda u toj južnoj pokrajini. Nemogućnost postizanja dogovora manifestuje tradicionalno subjektivan i neodgovoran odnos, kolorisan politikom dvostrukih standarda kompetentnih činilaca međunarodne zajednice. Esencijalno područje nacionalnih interesa svake države predstavlja položaj vlastite manjine u drugim zemljama, što je i uzročnik međusobnih sukoba. Karakteristični su regionalni problemi Severne Makedonije i Bugarske. Različito tumačenje istorijskih činjenica i položaja manjina, dovodi da Bugarska kao članica Evropske Unije osporava evrointegracije svog suseda.

Vizija i misija Međunarodne Akademije Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB koja egzistira 4. godine i integrisanog Centra za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti - CESNAB prvenstveno je naučno kognitivna, višedimenzionalno primenljiva, programski utemeljena na realnim nacionalnim interesima zemlje. Prvorazredni kontekst delovanja označava međunarodna saradnja, pre svega devetogodišnje partnerstvo, kao jedini iz Srbije i regiona sa Univerzitetom "Sveti Kiril i Metodij" Veliko Trnovo iz Bugarske, koji je najstariji u pravoslavnom svetu i drugi najstariji uopšte posle Bolonjskog. Ostvarena je značajna saradnja sa uticajnom međunarodnom institucijom Hanns Seidel Stiftung iz SR Nemačke, koja je 2011. godine naš CESNA B proglasila za najboljeg partnera među postojećim u 12. država Srednje i Jugoistočne Evrope. Takođe, postoji kontinuitet saradnje sa velikim brojem Univerziteta Fakulteta, Instituta i drugim subjektima u zemlji i inostranstvu.

Implementacijom programskih opredeljenja MANUB i CESNA B i sagledavajući aktuelne procese na domaćem i globalnom nivou, domaćoj i inostranoj javnosti predstavljamo Tematski Zbornik radova, knjiga 41. iz edicije "Bezbednost u postmodernom ambijentu". Kroz razmatranje aktuelnih temata, ova autohtona publikacija sublimira istraživačke i stručne radove eminentnih autora iz šireg okruženja. U datom projektu prezentujemo dela akademskih i stručnih poslenika saopštenih na Međunarodnoj konferenciji "Društvena konzistentnost i kauzalnost sa akcentom na Kolubarski okrug" održane 5. jula 2024. godine u Mionici, Svečanoj sednici MANUB održanoj 3. oktobra 2024. godine u Beogradu i predstojećoj Međunarodnoj konferenciji "Prekogranična saradnja i razvoj država Zapadnog Balkana" koju planiramo 18 - 19. oktobra 2024. godine u Ohridu, Severna Makedonija. Ova Međunarodna konferencija organizovaće se u saradnji sa Fakultetom računarskih nauka i inženjerstva Univerziteta informacionih nauka i tehnologija "Sveti apostol Pavle" Ohrid i učešće predstavnika Univerziteta za turizam i menadžment Skopje, Severna Makedonija.

Tekstovi sačinjeni od strane eminentnih autora prikazuju autentična dela, višekriterijumskim pristupom sa različitih aspekata: društvenog, ekonomskog, bezbednosnog, zdravstvenog, pravnog, politikološkog, prostornog, tehničko tehnološkog, ekološkog, etničkog i drugih. Tokom svog bitisanja koje traje 19. godina, nesumljivo je verifikovano da jedinstvenim međunarodnim angažmanom dajemo značajan podsticaj afirmaciji pozitivnih tendencija, uz moguću izradu deficitarnih strateških dokumenata države i šire zajednice.

U Beogradu,
9. oktobar 2024. godine

Prof. dr Slobodan Nešković

PREFACE

Looking at the various social implications, the 21st century can be unreservedly called the “Age of Extremes”. Consistent social phenomena inherited from the previous period acquire sensational dimensions, are embodied in new conflicting postulates. We perceive the existence of about a hundred wars on the global stage that are permanently escalating. Crisis trends in the world, as repercussions of innovative paradigms, are channeled by economic contradictions, contemporary challenges, risks and security threats, and various anomalies in all spheres of the human environment. Humanity will be in a gap between the highest scientific achievements and a possible cataclysm, with an uncertain perspective of future generations.

In addition to the above-mentioned segments, the postmodern international system also shapes the end of the dominance of the states of the Old Continent. The return of European superiority is attributed to the civilizational brutality of the people of the former metropolises, whose vision of the world order is based on imperialism. Conquering ways of colonization and aggressive missionary work were most present on the Black Continent. The wanton display of goods contributed to the enormous enrichment of the ruling European elites and the strong expansion of their creations. The new age reflects a diametrical turn in former relations, stimulated by the enormous natural resources of previously oppressed countries, with visible outlines of multipolarity.

The modified framework of international relations implied turbulent changes in the southeastern part of Europe, especially the subregion of the Western Balkans. Centuries-long confrontations and recent wars have given way to finding possible paradigms of interstate cooperation, while overcoming the antagonisms that are still present. The internationally verified concepts “Berlin Process” and “Open Balkan” provide real arguments for the improvement of cross-neighborly correlations, whereby the initial results in the triangle Serbia - North Macedonia - Albania are evident. The causality of the inadequate approach of the relevant subjects implies the absence of institutional integration of Bosnia and Herzegovina and Montenegro for the time being. Manifested controversies are ruled out by progressive initiatives and applications of social coexistence.

The implementation of existing initiatives of regional cooperation contributes to greater capital fluctuation, enhanced market conditions, influx of foreign investments and improvement of the economic position of countries. The collapse of the planetary supremacy of the former great powers, among other things, resulted in the creation of the European Union, which nevertheless did not become a global actor. That continental hegemon became the center and goal of the integration of the former socialist states, as well as the microregion of the Western Balkans. However, the most likely model of their prosperity is evidently cross-border cooperation. The indicators indicate that the most fruitful results in the implementation of the established platforms were undoubtedly achieved between Serbia and North Macedonia.

The cornerstone of Serbia’s national security concept is the implementation of the constitutionally established status of Kosovo and Metohija and the sustainable existence of the Serbian people in that southern province. The impossibility of reaching an agreement manifests a traditionally subjective and irresponsible attitude, colored by the policy of double standards of the competent actors of the international community. The essential area of national interests of each state is the position of its own minority in other countries, which is also the cause of mutual conflicts. The regional problems of North Macedonia and Bulgaria are characteristic. A different interpretation of historical

facts and the position of minorities leads Bulgaria, as a member of the European Union, to challenge the European integration of its neighbor.

The vision and mission of the International Academy of Sciences, Arts and Security - MANUB, which is in its 4th year, and the Center for Strategic National Security Research - CESNA B is primarily scientifically cognitive, multidimensionally applicable, programmatically based on the real national interests of the country. The first-class context of action means international cooperation, first of all a nine-year partnership, as the only one from Serbia and the region with the University "St. Cyril and Methodius" Veliko Tarnovo from Bulgaria, which is the oldest in the Orthodox world and the second oldest in general after the University of Bologna. Significant cooperation was achieved with the influential international institution Hanns Seidel Stiftung from Germany, which in 2011 declared our CESNA B the best partner among the 12 countries of Central and Southeastern Europe. Also, there is continuity of cooperation with a large number of universities, faculties, institutes and other relevant subjects in the country and abroad.

By implementing the program decisions of MANUB and CESNA B and looking at the current processes at the domestic and global level, we present to the domestic and foreign public the Thematic Proceedings, book 41 from the edition "Security in the postmodern environment". Through consideration of current topics, this autochthonous publication sublimates the research and professional works of eminent authors from the wider environment. In this project, we present the works of academic and professional workers announced at the International Conference "Social Consistency and Causality with a focus on the Kolubara District" held on July 5, 2024 in the town of Mionica, the MANUB Formal Session held on October 3, 2024 in Belgrade and the upcoming International Conference "Cross-border cooperation and development of the countries of the Western Balkans" which we are planning on October 18 - 19, 2024 in Ohrid, North Macedonia. This International Conference is organized in cooperation with the Faculty of Computer Science and Engineering, University of Information Science and Technology "St. Paul the Apostle" Ohrid, and the participation of representatives of the University of Tourism and Management Skopje, North Macedonia.

Texts written by eminent authors present authentic works, with a multi-criteria approach from different aspects: social, economic, security, health, legal, political, spatial, technical, technological, ecological, ethnic and others. During its existence, which has existed for 19 years, it has undoubtedly been verified that with a unique International engagement, we give a significant boost to the affirmation of positive tendencies, with the possible preparation of deficit strategic documents of the state and the wider community. In Belgrade,

Belgrade,
October 9, 2024

Full Professor Dr. Slobodan Nešković

S A D R Ź A J

PREDGOVOR.....VII
PREFACE.....IX

Vihren Bouzov

THE KNOWLEDGE-BASED SOCIETY IN SOCIAL DEVELOPMENT
PERSPECTIVE: ALTERNATIVES FOR THE BALKAN COUNTRIES.....1

Miljko Ristić

MEĐUNARODNI ZDRAVSTVENI SISTEM I POLOŽAJ SVETSKE
ZDRAVSTVENE ORGANIZACIJE – REFORME I PERSPEKTIVE.....19
INTERNATIONAL HEALTH SYSTEM AND POSITION OF THE WORLD
HEALTH ORGANIZATION – REFORMS AND PERSPECTIVIES.....19

Slobodan Nešković

SOCIAL – ECONOMIC IMPLICATIONS IN THE WESTERN BALKAN
COUNTRIES AND CONSEQUENCES OF THE WAR IN UKRAINE.....35
SOCIJALNO-EKONOMSKE IMPLIKACIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG
BALKANA I POSLEDICE RATA U UKRAJINI.....51

Rumen Stefanov

ACADEMIC FREEDOM AND FREEDOM OF EXPRESSION IN
EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN BULGARIA: MITH OR REALITY.....53

Dragan Miladinovski

CHALLENGES OF EDUCATION SYSTEM IN INFORMATION AGE
FOR NATIONAL SECURITY.....65

Džemal Najetović, Džebrail Bajramović

ORGANIZACIJA UJEDINJENIH NACIJA I IZAZOVI U BORBI PROTIV
MEĐUNARODNOG TERORIZMA.....77
THE UNITED NATIONS ORGANIZATION AND CHALLENGES IN THE
FIGHT AGAINST OF INTERNATIONAL TERRORISM.....78

Radomir Biočanin, Živorad Marković, Gordana Milentijević

KORPORATIVNO-DRUŠTVENA ODGOVORNOST U FUNKCIJI
EKOLOŠKE BEZBEDNOSTI HRANE I VODE U
VANREDNIM SITUACIJAMA.....83
CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE FUNCTION OF
ENVIRONMENTAL SAFETY OF FOOD AND WATER IN
EMERGENCY SITUATIONS.....84

Драган Петровић

УКРАЈИНСКА КРИЗА И ВОЈНА ПОМОЋ ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ
ЕВРОПЕ УКРАЈИНИ.....107
THE UKRAINIAN CRISIS AND THE MILITARY AID OF THE
COUNTRIES OF SOUTHEAST EUROPE TO UKRAINE.....108

Gordana Mišev

NOVI PUT SVILE I PROJEKCIJA MEKE MOĆI KINE U EVROPI.....	121
THE NEW SILK ROAD AND THE PROJECTION OF CHINA'S SOFT POWER IN EUROPE.....	121

Dragan Obradović, Biljana Stojić

BEZBEDNOST SAOBRAĆAJA U FUNKCIJI OPŠTE BEZBEDNOSTI DRUŠTVA – AKCENAT NA PODRUČJU OPŠTINE LJIG.....	131
TRAFFIC SAFETY AS A FUNCTION OF GENERAL SECURITY OF SOCIETY - EMPHASIS ON THE AREA OF LJIG MUNICIPALITY.....	131

Milivoje Ćosić, Miroљjub Ivanović

FAKTORSKA STRUKTURA RAZVOJA TURIZMA KOD ADOLESCENATA I KORELACIJA EKSTRAHOVANIH LATENTNIH DIMENZIJA.....	147
FACTOR STRUCTURE OF TOURISM DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS AND CORRELATION OF EXTRACTED LATENT DIMENSIONS.....	148

Ружица Ускоковић, Горан Матић, Милан Милошевић

ЗАШТИТА ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ И ПРАВО НА ПРИСТУП ИНФОРМАЦИЈАМА ОД ЈАВНОГ ЗНАЧАЈА – НОРМАТИВНИ И НЕКИ ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ.....	163
PROTECTION OF PERSONAL DATA AND THE RIGHT TO ACCESS INFORMATION OF PUBLIC IMPORTANCE - NORMATIVE AND SOME PRACTICAL ASPECTS.....	164

Aleksandar Gajić

MULTICULTURAL EDUCATION AND MEDIA LITERACY IN THE PROCESES OF GLOBALIZATION.....	179
---	-----

Милутин Матић, Раденко С. Круљ, Немања Матић

СЕЛО И ПОЉОПРИВРЕДА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – ДУГА СТАГНАЦИЈА И СТАЛНА НАДА ЗА БОЉЕ У БУДУЋНОСТИ.....	191
VILLAGE AND AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF SERBIA - LONG STAGNATION AND CONTINUOUS HOPE FOR A BETTER FUTURE.....	192

Ratomir Antonović

МАЛОЛЕТНИЧКА УБИСТВА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ СА ПОСЕБНИМ ОСВРТОМ НА КОЛУБАРСКИ ОКРУГ.....	207
JUVENILE MURDER IN THE REPUBLIC OF SERBIA WITH A SPECIAL REFERENCE TO THE KOLUBA DISTRICT.....	207

Mirko Tešić, Boban Tešić, Lara Tešić

VREDNOVANJE PROIZVEDENOG OTPADA PRIMJENOM DOBRE PRAKSE I RASPOLOŽIVIH TEHNIKA.....	221
VALUATION OF PRODUCED WASTE USING GOOD PRACTICES AND AVAILABLE TECHNIQUES.....	221

Danijela Parojić

EKONOMIJA NAKON COVID-19 I SAVREMENIH RATNIH SUKOBA: KOJA SU TO NOVA PRAVILA IGRE OTPORNOSTI I USPEŠNOSTI.....	233
THE ECONOMY AFTER COVID-19 AND MODERN WARFARE: WHAT ARE THE NEW RULES OF THE GAME OF RESILIENCE AND SUCCESS..	234

Кристијан Ђујић, Мартин Матијашевић, Живанка Миладиновић Богавац КОНЦЕПТ ДИНАМИЧКЕ БЕЗБЕДНОСТИ И БЕЗБЕДНОСНИ РИЗИЦИ У УСТАНОВАМА ЗА ИЗВРШЕЊЕ КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА.....	257
THE CONCEPT OF DYNAMIC SECURITY SECURITY RISKS IN CRIMINAL SANCTION INSTITUTIONS.....	257

Janko Todorov

PONAŠANJE POTROŠAČA NA SVETSKOM GLOBALNOM TRŽIŠTU USLED DEFICITA HRANE I ENERGENATA.....	275
CONSUMER BEHAVIOR IN THE WORLD GLOBAL MARKET DUE TO FOOD AND ENERGY SHORTAGES.....	275

Ratko Garić, Slobodan Prodić, Novak Prodić BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO KAO DRUŠTVO U NESTAJANJU - POLITIČKO-EKONOMSKA I STATISTIČKA ANALIZA.....	295
BOSNIA AND HERZEGOVINIAN SOCIETY AS A SOCIETY IN A PROCESS OF DISAPPEARING-POLITICAL, ECONOMICAL AND STATISTICAL ANALYSIS.....	295

Dragana Đurić, Jelena Damnjanović, Jelena Maslovara Jovanović ZNAČAJ OBUKE NA PRODUKTIVNOST ZAPOSLENIH U ORGANIZACIJAMA.....	305
THE IMPORTANCE OF TRAINING ON THE PRODUCTIVITY OF EMPLOYEES IN ORGANIZATIONS.....	305

Miloš Tucović, Daliborka Jovanović, Desimir Nedeljković, Aleksandar Cekić ZNAČAJ TURISTIČKE DELATNOSTI U PRIVREDNOM RAZVOJU REPUBLIKE SRBIJE.....	321
THE IMPORTANCE OF TOURIST ACTIVITY IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA.....	322

Meri Nešković, Mirsad Nuković VEŠTAČKA INTELIGENCIJA, PARADIGMA TEHNOLOŠKOG RAZVOJA.....	341
ARTIFICIAL INTELLIGENCE, A PARADIGM TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT.....	341

Milica Milivojević, Jelena Milivojević SAVREMENE TEHNOLOGIJE U KONTEKSTU UNAPREĐENJA POSLOVANJA FINANSIJSKIH I INVESTICIONIH INSTITUCIJA.....	353
MODERN TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF IMPROVING THE BUSINESS OF FINANCIAL AND INVESTMENT INSTITUTIONS.....	353

Mirsad Nuković	
SOLARNE ĆELIJE PARADIGMA KORIŠĆENJA OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE.....	365
SOLAR CELLS PARADIGM PARA KING PAMAGGAMIT KARENG RENEWABLE ENERGY SOURCES.....	365
Ѓино Шкријелъ	
МЕЃУНАРОДНА ШПЕДИЦИЈА-ПОИМ, УЛОГА И ЗНАЧЕЊЕ.....	371
Predrag Dželebdžić, Ratomir Antonović	
PRANJE NOVCA KAO NAČIN FINANSIRANJA TERORISTIĆKE DELATNOSTI.....	377
MONEY LAUNDERING AS A WAY OF FINANCING TERRORIST ACTIVITY.....	377
Драгутин Николић	
КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕДЕЛА ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА „РАЈАЦ“.....	387
CHARACTERISTICS OF THE LANDSCAPE OF EXCEPTIONAL CHARACTERISTICS “RAJAC”.....	387
Eržika Antić, Milica Milanović	
KOMPARACIJA POKAZATELJA KVALITETA RADA SEKUNдарNE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U PČINJSKOM OKRUGU 2022. - 2023.....	409
COMPARISON OF WORK QUALITY INDICATORS SECONDARY HEALTH CARE IN THE PČINJA DISTRICT 2022. - 2023.....	410
Aleksandra Varagić, Radomir Biočanin	
EKOLOŠKA BEZBEDNOST U USLOVIMA NARUŠAVANJA KLIMATSKIH BIO-USLOVA NA PLANETI ZEMLJI.....	423
ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE CONDITIONS OF DISRUPTION CLIMATE BIO-CONDITIONS ON PLANET EARTH.....	424
Дејан Младеновић, Ивана Поповић	
CROUCH-RITCHIE-JEV МОДЕЛ КОНКУРЕНТНОСТИ НА ПРИМЕРУ ОПШТИНЕ ЉИГ.....	441
CROUCH-RITCHIE’S MODEL OF COMPETITIVENESS ON THE EXAMPLE OF LJIG MUNICIPALITY.....	441
Milica Milanović, Eržika Antić	
KOMPARACIJA POKAZATELJA KVALITETA RADA PRIMARNE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U PČINJSKOM OKRUGU 2022. - 2023.....	449
COMPARISON OF WORK QUALITY INDICATORS PRIMARY HEALTH CARE IN THE PČINJA DISTRICT 2022. - 2023.....	450
Jasmina Pavlović, Zehra Nuković	
UTICAJ RAČUNARA NA PSIHOФИЗИЃКЕ ОСОБИНЕ КОД ЛЈУДИ.....	461
ING IMPLUENSIA DING COMPUTER KING PSYCHOPHYSICAL CHARACTERISTICS DING TAU.....	461

Душан Димитријевић

ХРИШЋАНСКА ДЕМОКРАТИЈА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ НЕМАЧКОЈ И ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ДВЕ НЕМАЧКЕ НАКОН ПОДЕЛЕ – ПРВИХ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА (1949–1969).....	473
CHRISTIAN DEMOCRACY IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY AND RELATIONS BETWEEN THE TWO GERMANIES AFTER PARTITIONS – THE FIRST TWENTY YEARS (1949–1969).....	473

Vihren Bouzov¹

THE KNOWLEDGE-BASED SOCIETY IN SOCIAL DEVELOPMENT PERSPECTIVE: ALTERNATIVES FOR THE BALKAN COUNTRIES

Abstract

The role of knowledge and scientific research as factors in achieving intensive regional development and overcoming divergences in it are considered in the paper. The inability of the knowledge society to establish itself as a global one following the present existing neoliberal project of development is one of the most important its limitations. The worldwide rivalry in the fields of sciences and innovations is even more intense than the rivalry in the control over the natural resources. The production of innovations is very expensive, but it gives a huge advantage in all areas to anyone who can do it. At present the Balkan countries are completely excluded from this process. Two competing projects of development of knowledge-based society are analyzed in the paper. The first project can be called corporate – it assumes wealth distribution of the knowledge economy in favor of big corporations and rich countries. The vast majority of people worldwide and the poorer countries in the EU remain permanently in its periphery. The realization of this trend is a dominant trend in the development of the EU today. The alternative project can be called social knowledge society – it can be based on human solidarity and fair distribution of the wealth of the knowledge economy. It implies an equal access to the benefits of education and scientific and technological achievements. To succeed, this project requires combined efforts of the governments of the poorer countries in the EU, especially these in the Central and South-Eastern Europe, and the organizations of civil society. For our Balkan countries other existing option is to follow the development of a new alternative model of economic development after the neoliberal age in building a cooperative society. This project will allow investments and intensive development in the poorest regions of the world and their inclusion in the knowledge-based society. Europe and the EU are about to lose the global race today their historical domination achieved after the scientific revolution in 18th century and the global capitalist expansion.

Key words: knowledge, development, society, perspective, Balkan

¹ Prof. DSc Vihren Bouzov, St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Faculty of Philosophy

Utopia or Real Development Perspective

In my previous publications I have tried to justify the thesis that the inability of the knowledge-based society to establish itself globally is one of its most important drawbacks (Bouzov, 2012). All its analyses and models made and developed by social scientists and presented in political documents, hold good only for societies in the most advanced countries only. This project can be realized successfully within the framework of a given nation state or alliance of states, when respective economic, social and political conditions exist in it. The development of a knowledge-based society or of dynamic progress in high technologies and innovations could be a tool for a rapid acceleration of the economy in the interest of the people. We will try to show that it could lead to overcoming of social inequalities and imbalances—but only in a limited perspective of one or some powerful countries. The introduction of education based on innovations and creativity is a very important instrument in this process. The present-existing tendency of transformation of education in business is a great obstacle to the realization of a knowledge-based society.

However, there exists no promising future for its project worldwide. Billions of people around the world would remain outside its scope in its realization. The knowledge society lacks a potential to bring a revolutionary change into social development – unlike the industrial society, which quickly became the master of the world in the 19th century. The wealth created by scientific progress, and an economy based on knowledge, are not at its disposal to be shared by all. This situation is not likely to undergo a change in the foreseeable future. Some important arguments are adduced below, supporting this view.

The first of them is associated with the existing historical division in Europe and the world – between the West and the rest part of it. The process of globalization reproduces and generates multiple inequalities and the most unmanageable of them are seen in education, science and technology. It could be said that some of the most clear-cut divisions in the world today have been the result of the scientific revolution during the 17th and the 18th centuries in Europe (the Western world in particular) when large-scale capitalist expansion made itself manifest. Universities, academies, humanist and scientific schools, and all modern institutions of knowledge then sprang up in it. Universities were free corporations of teachers and students, based on federal, democratic principles and universal values in the organization of students' training and scientific research. They therefore became the motor of social evolution. Mathematics, natural science and technologies developed rapidly and shaped the nature of the modern world of our days.

The second argument bears on the transformation of knowledge into commodity; it has become a resource – and a subject of conflicts – not accessible to all. Today, the existing worldwide rivalry in science and innovation is far more intensive than that in the control over natural resources, such as fuel and energy, and the control over trade routes. To be sure, the „production of innovations” is expensive, but it spells out a telling advantage for anyone capable of turning it out. In fact, it is not within the potential of the majority of countries in the world, forced to compete for market shares in its use. The existing competition in the field of information and communication technology is an eloquent example. There exist no economic or political prerequisites for a fair distribution of available resources.

The third argument features the lack of perspective to review and underscore established social distinctions and inequalities and to somehow smooth them out. The world community is not adequately successful in its efforts to reduce poverty and to

streamline and bridle environmental hazards. Our planet does not have adequate resources to secure high standards of living for all humans, on a par with the ones of the richest people. The latter are altogether not concerned with making any changes. The achievement of a satisfactory standard of living is entirely consistent with the potential of the knowledge society. Yet, its advantages today benefit a few people only. It is also true that rich countries are not prone to let poor competitors have any access to hi-tech achievements. They refer to alleged environment concerns in order to allow no dynamic economic and social development of the latter. This is borne out by results in the work of the World Summit in Copenhagen on ecological threats in late 2009. No doubt, debates on this matter will become ever more complex and critical as time goes by.

Knowledge is one of the most important factors determining the development of global economy and overcoming the present existing inequalities. Humankind needs a fair distribution of the potential of knowledge because its big social problems and difficulties today are due to the existence of deep-going differences in its possession and use. The knowledge society cannot become one of a global significance, but it can enable people to enjoy its benefits at a reasonable price. A way of grounding the need for participation of all people in activities of the knowledge society could be found by means of gaining a specific insight into the nature of human rights, worldwide. The principle of justice is not meaningless as L. von Mises suggests (Mises von, 2008, p.79), however difficult it might be to adapt its „natural-law interpretation” to global reality. It has its historical justification in the fact that „intellectual products” are, in themselves, universal achievements of mankind. They belong to Popper’s World 3 of „the objective knowledge” (Popper, 1972). Every individual has a right to access wealth created by knowledge; any disregard of it spells out social injustice. Hence, the growth of the knowledge society globally calls for involvement of a fair and socially responsible worldwide community. Nongovernmental organizations, and the global civil society itself, can play a decisive role in it. Scientists in the Club of Rome outline this perspective in their claim that „science and technology have to respond to real needs and be accessible and shared by all people” (Statement 2002, p.9).

The process of globalization in the last few decades has caused a series of technological, economic and social changes that have transformed the world market and the business environment. The era of industrialization has reached its peak and the factors that previously determined the performance of the economy were no longer sufficiently. Industrial era has been replaced by the post-industrial era - era of the new economy, which carries the epithet “Knowledge Economy”. In the new economy, globalization is “downgraded the world” and companies and states are faced with a series of new challenges in the process of creating and maintaining economic development and competitiveness. Modern business is conducted globally and competition is enormous. In order to survive in the market today, it is necessary to constantly adapt, respond quickly to change, and strategically manage the sourcing of knowledge. According to the OECD, today’s global economy initiates and carries specific knowledge. For this reason, in modern society, intellectual capital, knowledge and education are becoming one of the most important factors of development and an extremely important development resource. One of the most obvious characteristics of the present time is the speed of the spread of knowledge. The average person who lived in the 17th or 18th century in their lifetime could come into possession of information which nowadays are in a weekly edition of any newspaper. The overall knowledge of human civilization collected until in 1900 year, doubled by 1950 year and quadrupled to 1960 year. This trend has continued, and the total knowledge was doubled every 5-8 years. The development of technology

and all the massive use of computers have led to that today on the Internet for one year appears more information than the total in all previous years of human history. It can be said that today a total knowledge doubled from hour to hour. Earlier, the monopoly on knowledge could keep long, and companies and states have had dozens of years to use their own specific advantages and uniqueness on a global level. Knowledge is expanding very slowly, so the competitors had a long time to find out what is happening and copied the idea. Today it is impossible, because knowledge is spreading throughout the world almost instantaneously. The success and survival in this environment can realize only those who are able to produce and permanently increase their own knowledge and manage with it strategically. According with new trends, successful future and the path of development of each country must be economy which is based on knowledge and quality of high education.

History has shown and proved that every economic development was essentially determined by scientific and technological developments. In the course of historical development of human society has been changing role of science but also the role of man as the main drivers of change. During the first scientific-technological revolution, man - worker was the main driver of change, and to produce important was the experience. The main role of science in this period was to analyze what happened and how something works. During the second scientific and technological revolution, the experience has been replaced by knowledge. At this stage, science is the driving force, and the bearer of development is man-expert. Today, during the third scientific-technological revolution, the key to development is a science. Science is the leader, because the progress achieved by the results of scientific research (Sundać, Švast, p.9, 2009). An additional value which is created in the business process today, stems primarily from the knowledge, abilities and skills of the people who participate or cooperate in it. All modern companies that want to reach high standards in today's extremely competitive global market must rely on human knowledge.

Very fast IT and technological development shows that modern society is going through major changes, the biggest in human society's development so far. Today's society has become a society of knowledge and has the following characteristics:

- has no boundaries and knowledge flows through it at high speed
- knowledge has replaced classical dominance based on natural resources, labor and capital
- revolution in the technology
- on the global market can be competitive only those who have the best technology and highly educated human resources
- domestic businesses has increasingly become multinational, transnational and global
- high education became the basis for the development and prosperity

The impact of globalization on education is cause by the impact of globalization on production process. As the global economy expands, there is a need for specialized education and proper work force. Especially interesting is the impact that trend globalization in economy makes on education. Research show, and practice confirms, that economic globalization and IT revolution demand radical changes in the very nature of the learning process and educational system modernization. Education represents the cradle of society and the treasure trove of knowledge, but it needs to be constantly improved and enriched with new knowledge based on development needs of modern society. Modernization of education system means, above all, modernization of aids in educational process such as introducing new educational technologies

(computers, videos, digital education etc.), as well as enrichment of educational content, internationalization of knowledge, globalization of education system, high specialization of educational profiles etc. changes that the IT development brings, possibilities of using different sources and not being limited only to books, as well as a new system of communication, bring with them a new atmosphere – teachers are not the only sources of knowledge and information any more, nor is the school the only center of learning and development. These situations make the value system change and deepen considerably, making the educators to always improve themselves, to be up to date with changes and to constantly work on their additional education, so that they could prepare their students for everything that could be asked of them in the future. Nowadays the schools are expected to give adequate basic education, develop ethical values, form the character and plant key values necessary for further life. All those values will in future give young people better chances for successful jobs and payment – economic security. However, the most important task of education is to follow changes in all the spheres and to change accordingly. Traditional designation of education, which comes from understanding education as systematic acquisition of scientific knowledge about nature, society and human opinion, must be changed with modern designation, which comes from the fact that the education is a system of institutional knowledge acquisition and the teaching of people to gain knowledge, skills and habits they need.

Unpredictable and changeable high complexity environment demands adequate knowledge about the use and the evaluation of constantly new information. In the context of change dynamics, the need for education means the education on needed skills and information on the use of new working programs. That demands the new concept of education – modern society education. Conventional, traditional education is based on the presumption of reproductive, static and theoretical approach. However, that education system does not work in the modern society because it creates personnel that do not have the ability to adequately react to changes in the society. The modern concept of education sees the education as a process of continued study throughout the whole life. The modern society needs new skills and additional knowledge, with constant promotion of sustainability. It is clear that the education has become the basic instrument and the power of development, not only in the life and behavior of an individual, but also in the way of controlling states and communities on the global scale. No matter the basic goal, the quality of modern education should be the transit from reproductive to productive education, from static to dynamic, from unusable to operative. All of the above conditions the necessity that the educational system is developed in accordance with demands and needs of modern society based on knowledge. The more importance of the knowledge resource faces the individual with the new demands, choices and responsibilities. The concept of education means the education that will develop the abilities for understanding and the use of new knowledge, and that will provide needed readiness and literacy to every individual in the modern society. (Nešković, Jovanović, Čavlin 2016, pp 451)

Globalization, as the biggest world phenomenon which is reflected in megatrends, has great influence on education because the research of science and education is basically the research with the goal of finding new key to development of a country. Developed countries take the most care about science, education and the educators, as their main keys to success. In the modern world more and more money is being allocated into the development of science, education and personnel. Globalization in education means more key factors, among which the most important are: encouragement of lifelong learning and modernization of educational institutions through the use of the latest tools

and techniques for studying. Modern education implies classes and teaching aids being adapted to the future time. Everything else is outdated education, meaning education for the times behind us. World knowledge is changed day after day, and what is learnt today can tomorrow already be widened and complemented. This is why the modern education implies that students learn to use modern sources of knowledge such as internet, study applications and similar, instead of memorizing lessons out of books which could be soon forgotten. Lecture focus needs to be on students and not on the teachers. Instead of listening to previously prepared lecture, the students should be active participants of the process. That way they are encouraged to think critically and creatively, and to solve problems and apply knowledge in the real life. Effect of these types of lectures is the lasting knowledge which is the real preparation for the future life and business challenges.

Criteria that the modern education needs to fulfil:

1. Quality, complex and comprehensive knowledge, which implies creative blend of theory and practice, as well as the blend of concretely applicable knowledge and basic education.
2. High degree of professionalism with lecturers, not only in the area of concrete subject, but also in all the areas that dominate the market.
3. Modern equipment of schools and colleges, especially with IT equipment.
4. Modern educational institution needs to encourage and develop those student talents which, based on their individual characteristics and tendencies, could be the most usable and profitable in the future practice. Should the colleges develop each student's most prominent talent, they will create leading experts in many fields.
5. Creative lecturing, as one of the priorities of modern education, has the goal of enabling the students to effectively adopt knowledge through the use of multimedia content, because only with that form of teaching the students can be actively prepared for the bond of theory and practice and are up to date with the changes that the development of new technologies brings into the everyday life.
6. Modern education demands more concrete examples, many real projects, trainings and practices, because learning from books can only expand horizons and give them necessary information, but it will not help them when they first enter real working environment.
7. Students need to be educated in the "ruthless" environment (which is the closest to the reality), because that will prepare them for what awaits them in the real world, outside the school desks.
8. New education implies the change of roles for the teachers. Instead of them leading the lecture, now they need to be the coordinators put there to follow students in their individual or group projects. Teacher's responsibility is to teach students, but in modern education teachers have even bigger responsibility – to motivate them to go through the process of learning on their own, to expand and connect their knowledge, to explore and come to conclusions. All on their own.
9. Modern education needs to develop in interaction with science, technology and culture and to draw knowledge and inspiration out of them.

The number of criteria the society wants fulfilled by the modern education is constantly increased day after day, and in the future there will be demands on fulfilling even more complex tasks.

The importance of knowledge in human life, living and functioning is ever increasing. It contributes to widening and deepening of human knowledge and cognition, to upgrading the practical functioning in all the aspects of human interests, to faster and easier business functioning, to the management of business processes and the distribution of available resources, to the fuller realization of human rights and freedoms, to the participation in making social and state decisions and to the direction of the way to the future. It all affects the motivation in acquiring more knowledge and developing of information-communication abilities and culture of the individuals and every community, more so because the information-communication knowledge is becoming one of the main conditions for job advancement, in the field, in every aspect of human and economic activity, meaning in life and work of every individual and community.

The Western Domination in the Field of Science and Technologies

Existing revolutionary achievements in science and technology back up the most important reasons for thwarting the march of globalization of social and economic changes in Europe – in the Early Modern Epoch at present. The ongoing scientific revolution can be characterized by its destruction of the old conceptual system of understanding of the world, which has been dominant for centuries on end, and by the development of modern science on the basis of empirical and mathematical grounding. A new view of the world was evolved and certain progressive research methods were mastered in the above-said period.

An important prerequisite for this was the establishment of modern institutions of knowledge – universities, academies, schools – also via translation work and development of scientific knowledge – boosting up „the production” of technological innovations. That was a great achievement of the overall economic, political, social and cultural progress in Western Europe; in the 19th and the 20th centuries it led to its domination in the world. This is the time of building of our present-day world. The rise and growth of the United States can be accounted for by the use of European achievements and the European impact on it in the era of large-scale capitalist expansion.

The prerequisites for this development can be explained by the existence of an unique combination of favorable social and spiritual factors in the innovative scientific and technological development in the western part of Europe during the 17th and the 18th centuries – the time when the Greek intellectual heritage was „absorbed”, with its liberal spirit and theoretical loftiness; when philosophy began to develop by means of a better understanding of the activities of the subject of knowledge, as an echo of the telling growth of human activity in society. The interiorization of these processes was reflected in the formulation of new ideals and norms of knowledge – as scientific rationality, linking theoretical aims and trends of science to a profound interest in making practical changes; and linking them in social benefit and technological application of results achieved. Logic was in search of effective rules of discovery, ones guaranteeing absolute reliability. The complex interplay of scientific development and cultural conditions found its expression in generalizing philosophical criticism, and in institutionalization of scientific education in academies and universities; and, specifically, in increased communication between scientists, authorities and society, on the basis of a new type of „knowledge networks”. European institutions of knowledge – primarily universities – then turned into free and democratic corporations. (see Bouzov 2010)

The unique combination of factors, allowing us to define the scientific revolution indicated as a product of the creative spirit and cultural environment in the Modern Age,

could not be observed in other developed civilizations – the Arab world, China, India and Japan. It did not appear also in Eastern Europe, which at that time was plagued by invasions from the East. Thus the scientific revolution enormously deepened the cultural, social and spiritual division in Europe between West and East. The fact that the S/E part of Europe became a target of the basic impact of invasion by some Eastern nations with low-level culture can be viewed as an important factor in this process. As a result, countries in S/E Europe were compelled to adopt and become adapted to achievements of the West-European Civilization, imported from without. The prerequisites for existence of the present-day European political, social and cultural domination took shape under the impact of the scientific revolution in the 17th century; it continues to be an important factor in the world, a fact evinced by the development of the United States as its product.

Today, in the era of globalization, the existence of knowledge-based economy and the effective functioning of universities and other institutions as its bearers, require preservation of their institutional integrity and promotion of a diversity of organizational arrangements with firms (Conceicao, Heitor 2001).

The World Rivalry in the Field of Knowledge

Europe 2020 - the new strategy of the EU - is aimed at bringing it to the forefront of the global economic competition – its strategic aims are bound up to the project of development of „the knowledge society”. The idea of the Lisbon Strategy – of making member-countries set aside 3 % of their GDP for investment in R&D (2 % of them coming from private business), has largely failed in realization, which is the reason for its orientation to the creation of a new conception. A. Giddens rightfully says that the deadline date for its materialization has proved to be inadequate; in fact China herself spends two-digit percentage of her GDP for such activity (Giddens, 2009, pp.207-213). The gap between science and business has not been overcome in Europe so it makes up a very important basis for existence of the knowledge society. The fact that over 40 % of all young people worldwide (according to a new estimate) need to complete secondary or higher education is also a telling indicator. A realization of these projects within a period of 10 years could contribute to the strengthening of the UE, and it might take up a leading position in the global economy, in the context of the existing competition between the United States and the developed countries in the East – China, Japan.

The existence of several competing economic centers in the multi-polar world today is not sufficient to build up a global knowledge society. Innovations in science and technology have become a strategic resource; which, however, divides, rather than unites, people and countries in the world. American domination in the sphere of information and communicative technologies today determines its overall economic and political domination worldwide. It is an incontestable fact that today's centers of power are not ready to share technological and scientific experience and knowledge with others; rather, they seek to dominate in markets and to sell products of scientific and technological progress as much expensively as possible.

The uneven distribution of such products widens the gap between wealth and poverty and boosts social imbalances. The states or corporations which are owners of resources in knowledge and innovations hold the key to successful economic development and supremacy in global economic battles.

Two Projects of Knowledge-Based Society

At present the development of a knowledge-based society is defined as a key

objective of the EU and the years until the end of the second decade of the 21st century will be of decisive importance in this context. Two alternative options for its development can be considered --“corporate society” and “social knowledge society” Now, what type of knowledge society could be built up by the EU?

Corporate Knowledge-Based Society

The first project can be called “corporate society”–it assumes a wealth distribution of knowledge economy favoring corporations and rich countries. The vast majority of people and the poorer countries in the EU invariably remain in its periphery. The realization of this trend is dominant in the development of the EU in our days. The great economic, financial and social crisis currently operates in this direction. It has increased the profits of corporations. Limited minorities of rich people benefit from this type of knowledge-based society!

Innovations in science and technology have become a strategic resource in the Globalization Era. The struggle for advantages in it however divides rather than unites people and countries in the world. It is an incontestable fact that today’s centers of power are not ready to share technological and scientific achievements with others; rather they seek to dominate in global markets and to sell products of scientific and technological progress as much expensively as possible. Lagging behind in the development of science and technology brings forth multiple degrees of inequality between the richest and the poorest regions in our world.

Thus defined, “corporate knowledge society” forwards wealth distribution of knowledge economy in favor of big corporations and rich countries. “Knowledge generation and technological capacity are key tools for competition between firms, organizations of all kinds, and, ultimately, countries. Thus, the geography of science and technology should have a major impact on the sites and networks of global economy” (Castels 2005, p.320). The uneven distribution of products of knowledge economy widens the gap between wealth and poverty and boosts social imbalance; corporate knowledge favors big business and global economic and political elites.

Corporate knowledge-based society is a product of the neoliberal strategy of development, dominating in the world nowadays. Only a limited minority of rich people benefits from it. The majority of people remain outside of the scope of wealth distribution. But it is true indeed that neoliberal philosophy is based on the assumption of man’s egotistic and self-interest nature and “market systems are environmentally destructive and socially irresponsible as a result” (Peet, Hartwick, 2009, pp.98-100). Neoliberal capitalism cannot provide normal living conditions for everyone – it has no potential to reproduce social and cultural systems of society. It only gives “good life” to an elite minority. The “corporate model” featured here is only suitable for big business - for Microsoft, Nokia, Google and Facebook. Their profits keep on snowballing!

This model of society is counter-productive. Remember here the Lisbon Strategy of the EU. It has failed in its intention to make member-countries set aside 3% of their GDPs for investment in R&D (2% of them from private business). This target is on the agenda for Europe 2020! It is a very problematic target for Bulgaria and Romania – in the crisis rampant in them today we have spent only 0,4% of our GDPs on R&D. China spends a two-digit percentage of its GDP on such activity! The conclusion is that the EU’s following neoliberal strategies spells out losing ground if compared with other more dynamically developing parts of the world.

Alternative Project: Social Knowledge Society

The alternative project can be called “social knowledge society” – it can be based on human solidarity and fair distribution of wealth of a knowledge economy. It implies equal access to benefits of education and scientific and technological achievements. It is completely incompatible with “neoliberal capitalism” and its values. To succeed, this project requires combined efforts of the governments of poorer countries in the EU, especially those in Central and South-Eastern Europe, and organization of a civil society in them. Materialization of the right of access to benefits of “the knowledge society” requires existence of global consensus. A distributive justice, including the right of equal access to the benefits of knowledge, could be based on cosmopolitan political and moral values and principles, or on a new republicanism, adapted to the Global Age. Any violation of the cosmopolitan principles would spell out existence of social injustice, with lasting consequences including loss of access to “natural goods” as well, such as food and water. Republicanism champions the role of historical communities in the distribution of wealth of a knowledge economy –among national states and societies, ethnic and religious communities. The” nation- state” does not lose its meaning in the Globalization Age– “the new phase of globalization certainly transforms and alters the power of old nation states” (Soete, 2001, p.37).

What should be done in the EU community or in our region of South-Eastern Europe? In order to succeed, this project should rely on combined efforts made by governments of the poorer countries in the EU, especially those in Central and South-Eastern Europe, and on the organization of a civil society. To overcome the multiple negatives of the first model and to attain new growth in dynamics, the EU has to reckon on the development of a social knowledge-based economy. Such economy could unite the forces of more people in the fight for new ideas in the sphere of the R&D. Such change is especially important for our countries, the poorest countries in the EU, because we strongly need a new acceleration of our development. Our countries cannot overcome the present-existing economic and social crisis and cannot translate new national objectives into reality by means of neoliberal policies! They need fundamentally new solutions to problems of economic growth and social justice.

Global Injustice and the Imbalances in the Field of Knowledge

The ongoing process of globalization has entailed growth of inequalities and injustice worldwide. Humankind still underestimates their effect as a threat and risk to its security. Global injustice is a source of most dangers to world security: terrorism, crime, social clashes and regional conflicts.

The first cause for the existence of crisis of global security is the lack of perspective to review and underscore established social distinctions and to somehow do away with inequalities. The world community is not adequately successful in its efforts to reduce poverty and to streamline and bridle environmental hazards. Our planet does not have adequate resources to secure a high standard of living for all humans, on a par with that of the richest people. The latter are altogether not concerned at with any making of corresponding changes.

Neoliberalism cannot be an adequate strategy in this process. As a development strategy it is unable to ensure normal functioning of a social system and just relationships between people. The global corporative media and neoliberal economists have defended in one voice “The Washington consensus” and neoliberal strategies. This type of political

and social projects is considered as having no alternative (Harrison, 2002, pp.16-17). It coincides with the intimate ideas of the corporative media owners. The neoliberal values claim to be an universal therapy for all economic and social diseases. It is justifiable to compare the contemporary neoliberal economists with the theologians in the Middle Ages (Pogge, 2005a, p.30).

The deepening of economic imbalance on our planet is a lasting result of the ongoingneoliberal globalization. Capitalist expansion transforms existing relations in the ranks of mankind: dynamic changes in them in recent decades have given an impetus to coordinated work in solving economic, political, social and cultural problems of states and their citizens. However, one can say that these processes could not lead to a fair sharing of existing limited resources. The developing countries in the world have increasingly become moored to the debt trap laid by the most advanced ones. The wealth of the latter is growing rapidly. The uncompromising language of data shows that in 1960 20 percent of the richest people in the world had incomes 30 times higher than those of the poorest ones, while in 1995 this ratio had already marked a 82 times jump; the wealth of 225 of the richest individuals in the world made up 50 % of the annual incomes of 2,5 billion individuals in the poorest people bracket (Boniface, 2007, p.194). The data for the preceding growth of this rift in the income ratio was as follows: 3:1 (1820), 7:1 (1870), 11:1 (1913); it went up to 30:1 in 1960, and to 60:1 in1990) (Pogge, 2005b, p.549).It accounts for the incredible scope of hunger, poverty and diseases among the population of our planet. The use of information and Internet and communicative innovations is also very unevenly distributed, mainly benefiting citizens of the most advanced countries (Sendov 1993). J. Fulcher is right in saying that although it is often considered that global capitalism integrated world, it, as a matter of fact, permanently brings about more division into the distribution of wealth (Fulcher, 2008, p.195).

One could say that the ambitions of the world community to reduce poverty and stakeoff environmental hazards have relatively no effective means of realization in our divided world. Rather, they entail serious conflicts owing to the pressing demand of developing countries to have no restrictions in their prospects for economic development, rooting in assertions that advanced countries sought to reduce emissions and do away with harmful effects of the global warming. The Copenhagen Climate Summit in December 2009 was the first major arena of this deepening conflict.

It could be said that social and economic inequalities are prerequisites for the existence of lasting inequalities in the field of knowledge. Practically, the developing countries and the poorest people in the world are deprived any social perspective.

The Right of Access to Benefits of the Knowledge Society Requires A Global Society Consensus

The right to participate in activities of the knowledge society and to share in its wealth is related to the use of social and economic benefits. A distributive justice, including such right, could only be based on cosmopolitan political and moral values and principles. Any violation of such principles means existence of social injustice, with lasting consequences, including loss of access to natural goods, such as food and water. Hungry people can be fed, homeless ones can receive shelter, but lagging behind in science and technology brings forth multiple degrees of inequality and difference between the richest and poorest regions in our world.

L. Cabrera has all good grounds to ask the following questions: „If all individuals, regardless of their birthplace or citizenship, have rights to adequate resources and life

opportunities, how are those rights to be fulfilled?" He seeks to find an answer to it in the availability of „strong institutional cosmopolitan approach to distributions”, one employed by „just supranational institutions” (Cabrera, 2004, p.71). Indeed, there exist good reasons to assert that the idea of existence of universal human rights can be „theoretically incoherent and practically dangerous” (Ingra 1994, p.198) in the context of the existence of cultural and political differences today. Hence, one can ask the question of how we can find a grounding of the idea that all people should benefit from the wealth of knowledge? And then...how could these supranational institutions be operational?

The idea of this paper by me seeks to spotlight the need to promote the creation of institutions through which a cooperative justice could be realized in the distribution of these specific goods. I mean a cooperation, that is not in the field of trade alone, „but of the production of public goods such as world peace, the prevention of damaging climate change, the guarantee of mutual aid in case of natural disasters” etc. (Parijs van, 2007, p.640). Shared use of scientific and technical achievements belongs to these public goods. NGOs and the global civil society could bring a certain pressure to bear, so as to foster a democratic access to goods, produced by science and technology. It should target large corporations, endeavoring to gain huge profits from the use of research results. Such democratic pressure should be exerted on state institutions, for the purpose of making them ensure adequate financing of development with priorities in knowledge-based sectors and industries, as well as of transparency and efficient access to their achieved results. Achievements of the scientific progress in our days, say in the field of new communicative technologies, help out in limiting illiteracy and augmenting job opportunities, and thus - solving of social problems. It could be said that the attainment of a consensus ensuring democratic access to the products of knowledge could be steady enough, if it is based on shared respect for values and is attained by people in a global community, not by individual countries only. Such community would be interested to the utmost in the realization of universal values upheld by the knowledge society.

The crisis of realization of knowledge-based society featured above could be overcome by means of cooperative political decision-making. Its results should improve the situation of each actor without worsening the status of anyone. Cooperative decisions could be initiated, controlled and imposed by world organizations and a global civil society through the development of a new consciousness of humankind. Nowadays there is a real chance some great countries like Russia and China to realize an initiative for building an alternative economic order based on investments in poor countries. A dominating factor in these efforts to overcome the neoliberal worldwide order should be activity in the interest of people, not in the interest of economic elites.

A political game theory can be used as methodological tool, but its formal schemes need a philosophical interpretation. Choices could be motivated by personal selfishness or by an idea of a faction in favor of the interest of a given group of individuals. Games could be a good model for international relations with nation-states, international organizations and individuals as actors.

The principal problem here is how to reach a consensus between conflicting interests of individual and group actors. Two alternative viewpoints could be outlined in the interpretation of the ways and means of solving conflicts between individual and community. They have different philosophical justifications. Cooperative strategies rely on a social welfare function in their attempts to find out values of individual utility functions – i.e. maximization of benefits or utilities in respect of different individuals. Cooperative strategies rely on holism; corporate strategies rely on methodological individualism. The latter perceives of society as a sum total of atomized individuals. According to holism

in social studies “the general” is more important than “the individual”; it meets a ruling social interest.

Efforts to correlate these two types of strategies in an uncontroversial way come up against considerable logical and methodological difficulties, formally expressed in the Paradox of Social Choice. It says that it is impossible to get to maximization of a social welfare function on the basis of satisfaction of certain individual utility functions. It could be demonstrated through an analysis of two familiar choice situations – the Prisoner’s dilemma and the Paradox of vote behavior. The latter example justifies the conclusion that preferences of a group of voters do not correspond to the rational requirement of transitivity. On this basis K. Arrow proves the validity of General possibility theorem for social welfare functions (Arrow 1963, 22-80). According to it, in order to achieve maximization of a social utility function, a given choice must be subjected to five living conditions of moral nature. They bear on relatively simple cases with two options; however they do not overcome the Paradox of social choice.

When used corporate strategies lead to the formation of coalitions and their domination in the allocation of resources. These strategies cannot find a stable social way-out, one living up to a variety of differing interests. They cannot solve social problems and the problem of fair distribution of knowledge wealth. Use of these strategies in international relations and the distribution of wealth will lead to further growth of the power of rich global elites and powerful countries.

Cooperative strategies are based on a common interest of a certain social group, community or society. Their decisions are oriented to the realization of this interest as a collective aim or commonly-shared good. Cooperative strategies lead collective actors to seeking for realization of their preferences and to achieving maximization of existing social utility functions in a successful way on the basis of some communitarian values like solidarity, mutual aid and support.

One can note that contradictions between the two types of strategies outlined correspond to the existing discussion on liberalism and communitarianism in the contemporary political philosophy. They are not alternatives – the latter is a project of revision of some unfavorable social consequences of the first one. These consequences became ever clearer in analyzing the failures of the liberal project for justification of cosmopolitanism in the process of neoliberal globalization (Bouzov 2015).

There are three specific ways of justification of cooperative decisions in the field of knowledge. The problem here is that of ensuring equal access of all members of the global society to the benefits of knowledge.

The first of them is the so-called “moral economy” or cosmopolitanism as a new form of this project in the Globalization era. The main idea of the “moral economy” stems from the assumption that there are communities based on institutions and practices developed in common interest. It is an “economy”, based on commonly-shared good, mutual aid and justice; an economy completely opposed to political economy. Yet it can only regulate relationships in small social communities, under specific natural conditions. Cosmopolitanism is an attempt to recover this idea in the context of contemporary liberal philosophy, upholding the view that each human being can make a choice with regard to an interest of humankind and universal moral principles.

The right to participate in activities of the knowledge society and to share in its wealth is related to the use of social and economic benefits. A distributive justice, including such right, could be based on communitarian political and moral values and principles. We need debates and “reasoning together” on the advantages of good life, mutual aid and human solidarity (Sandel, 2010) - – it is the best way to defend the

communitarian values as a basis for a construction of a new project for realization of common good through fair distribution of the benefits of knowledge.

Knowledge can be considered as a communitarian social value. World organizations, governments of poor and developing countries, alter-globalist NGO's and the global civil society as a whole could bring a certain pressure to bear in efforts to foster a democratic accessibility to goods produced by high-level science and technology. We can add here the poor countries and their alliances interested in finding out new dynamic incentives for their development.

Global inequalities between peoples in the world today have their repercussions on inequalities between countries – we are witnessing the existence of new intensive conflicts between rich and poor countries. There is a new trend of building up new alliances of nation-states, jointly seeking to react to challenges of the globalization process and trying to counter negative consequences of neoliberal economic experiments. Examples are the development of the EU and new alliances in Latin America built up through efforts made by countries like Brazil and Argentina. Also, mention should be made of the integration of developing countries to counter dictate by rich ones especially in the field of environmental challenges and ecological constraints on economic growth (the Copenhagen Summit 2009 and the Kyoto process after). Another unifying idea of developing countries could be the securing of equitable access to benefits of the knowledge economy-it could be a more serious source of future conflicts than cultural differences. It could hardly be asserted that rich countries will continue to exploit, unpunished, resources, experts and labor of poor countries, without any reaction.

It could be said that the attainment of a consensus ensuring such accessibility to the products of knowledge could be steady enough, if it is based on shared respect for values and is realized by people in a global community, not by rich countries and their elites only.

Other vehicles of justification of cooperative decision making in the field of knowledge economy and shared use of its goods could be the critical communicative theory of Jurgen Habermas and the public choice theories.

Individualist and cooperative strategies of decision making are opposed to each other in the conception of Habermas (Habermas, 1984). The first correspond to corporate decisions and have a justification in the context of instrumental rationality. Communicative action is based on moral values and rules defining the framework of a discourse – they are accepted in an inter-subjective way in the holding of a free discussion. Habermas rightfully binds the cooperative strategies to the efforts of all participants in public communication to achieve a consensus or a democratic association of citizens based on collectively accepted values. His humanist criticism of neoliberal capitalism could be a good road to social and political justification of the cooperative models of rational decision-making.

According to the public choice theorists it would be more advantageous in some situations of decision-making if an agent chose a social utility function and did not seek an individual maximization (Buchanan, J., G. Tullock 1999, pp.31-40). They argue that such organic entities as “society”, “community” and “people” do not exist. The choice made according to the social utility function is thus subjected to individual models of decision-making. This type of individualism and nominalism could not be successful in searching for justification of a collective decision. Alternatively, a collective or some community could be taken in as a basic unit of an analysis and a cooperative choice could be bound up to common goals and principles of common interest. So, we can define a social utility function as an expression of group interests.

In conclusion, one could say that cooperative decisions could be justified in different ways which could be the basis for reconsidering the present-day global policy of uneven distribution of the benefits of knowledge economy. This process could open up new prospects for the existence of a balanced, sustainable and dynamic development of humankind.

It would not be reasonable to expect that an access of all humans to the wealth of the knowledge society could become a reality some day. T. Pogge rightfully notes that „a human right is fully realized by some institutional order if and only if all of its participants have secure access to its object” (Pogge 2002, p.166). What could be mostly achieved in the final count is the securing for every human an opportunity to benefit from the existing scientific and technological progress at a reasonable price.

Alternatives for the Balkan Countries

We are living in the periphery of the economic development of the present-day world dominated by the West. Germany aggressively asks our countries to accept more and more refugees, but we have no job for our people. The unemployment and the lack of economic perspectives are very important problems.

Our main problem is how to boost up our economic development to provide benefits for more people. This goal could be achieved after rejection of the neoliberal policy and the colonial expansion of the powerful countries.

We can consider as harmful and wrong the policy of imposing unilateral solutions. Our Balkan countries need long-term prospects for reindustrialization and interruption of the neoliberal destruction. The alternative is a deepening cooperation in the economic, social and energy fields, to enhance their development. Beneficial partnerships may be sought outside the EU – the BRICS countries are trying to build an alternative development project based on investments in the poor countries. The establishment of a new republicanism requires the national states to defend the interests of their citizens and to protect their national interests.

Now the EU is on a crossroad of choice a new scenario or model of development after the collapse of the neoliberalism. In result of this policy our countries (European and the West as a whole) passed through deindustrialization and turned into hypermarkets.

The most perspective among all discussed options is the limitation of the cooperation in some most important fields like investments in innovations, education based on innovation and creativity and new technologies based on the progress in information and communicative technologies.

Now at the beginning of the presidency of D.J. Trump we could predict great changes in this policy of imposition of political and economic interests by military force. The Trump-revolution is a request for a rematch on the part of the industrial capital and the national state-responsible people against the globalist expansionism.

It is determined by the tendency of exhaustion and the searching for new ways of global dominance – through investments in high technologies and return of business in the U.S. The industry was given in poor countries to increase in times the profits of global corporations and financial oligarchy. We have been faced up a great unemployment and social crisis – lack of development options. It would be a more effective way to make America great again! This policy will boost new development models based on conservative nationalism. The nation-state is the most advanced form of human community – it guarantees rights, freedoms and interests of everyone. The EU needs to be turned in an alliance of sovereign nation states and now it becomes a real

opportunity.

Literature

1. Arrow, K. (1963) *Social Choice and Individual Values*. New York: John Wiley&Sons;
2. Boniface, P. (2007) *Savremennatageopolitika. Osnovniterazdelitelnilinii [The Contemporary Geopolitics. The Main Dividing Lines]* , „Kama”, Sofia (inBulgarian);
3. Bouzov, V., (2010)*Modernata nauka kato kreativen produkt na evropei skata kultura [Modern Science as a Creative Product of European Culture]* – In: *Mrejiinstituciinaznaniето v RannomodernaEvropa[Networks and Institutions of Knowledge at the Early Modern Europe]*, Proceedings of Scientific Conference, VelikoTurnovo 2010, (Bouzov, V. – editor), „Abagar”, pp.205-231 (in Bulgarian);
4. Bouzov, V. (2012). *The Knowledge Society in Global Perspective – in: Limits of Knowledge Society. Anthropology and Cultural Studies (2). Ethics, Social and Political Philosophy.* (Eds. I. Frasin, C. Vasiliu), *ColectiaSocietate&Cunuastere*, Institutul European, Iasi, pp.91-105;
5. Bouzov, V. (2015) “Globalization and Cosmopolitanism: Some Challenges”. In *Dialogue and Universalism N 2*, 2015, pp.236-244;
6. Bouzov, V. (2022). *Why Has Present-Day Capitalism Given up Democracy ?*, *The World in the New Global Crisis*, Book Series “Problems of Social and Economic Security”, Vol. 2, St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo, Bulgaria, pp. 65-70;
7. Bouzov, V. (2023). *The End of the European Project*, Book Series “Problems of Social and Economy Security” Vol. 3, St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo, Bulgaria, pp. 89-94;
8. Buchanan, J., G. Tullok. (1999) *The Calculus of Consent. Logical Foundations of the Constitutional Democracy. The Collected Papers of J. M. Buchanan*, V.3. Indianapolis: Liberty Fund;
9. Cabrera, L. (2004)*Political Theory of Global Justice. A Cosmopolitan Case for the World State*, Routledge;
10. Castels, M. (2005) “Global Informational Capitalism”, in *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, ed. David Held, A.McGrew, 2 Ed., (Cambridge: Polity Press), pp.311-335;
11. Conceicao, P., M. Heitor(2001)*Universities in the Learning Economy: Balancing Institutional Integrity with Organizational Diversity – in: Archibugi, D., B. Lundvall (eds.), The Globalizing Learning Economy*, Oxford University Press, pp.83-97;
12. Fulcher, J. (2008)*Kapitalizmut. Kratkovavedenie [Capitalism. A Short Introduction]*., S., „Z. Stojanov” (inBulgarian);
13. Giddens, A. (2009)*Europa w epoceglobalnej [Europe in the Global Era]*, PWN (inPolish);
14. Harrison, G. (2002) *Globalization – in: Blakeley, G., V. Bryson (eds.), Contemporary Political Concepts. A Critical Introduction*, London: Sterling, Pluto Press; pp.14-31;
15. Habermas. J. (1984) *The Theory of Communicative Action*.Cambridge: Polity Press;

16. Ingra, A. (1994) *A Political Theory of Rights*, Clarendon Press, Oxford;
17. Misesvon, L. (2008) *Antikapitalističeskotomislene* [The Anti-capitalist Mentality], „Siela” (inBulgarian);
18. Nešković, S., Jovanović, Z., Čavlin, M., (2016) *Economic Intelligence and Intellectual Capital in Agriculture Competitiveness - Case Study*, Economics of Agriculture, the Balkan Scientific Association of Agrarian Economists etc., Vol LXIII, No 2, Belgrade
19. Parijs, Ph. van(2007) *International Distributive Justice* – in: Godin, R., Ph. Petit, T. Pogge, *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, V.II,Blackwell, pp.638-652]
20. Pogge, T. (2002)*Human Rights and Human Responsibilities* – in: De Greiff, C, Cronin (eds.), *Global Justice ant Transnational Politics*, The MIT Press, pp.151-194;
21. Pogge, T.(2005a)*Real World Justice* – Brock, G., D. Moellendorf (eds.), *Current Debates in Global Justice*, Springer, pp.29-53;
22. Pogge, T. (2005b)*Prioritiesof Global Justice* – in: Held, D., A. McGrew (eds.), *The Global Transformations Reader. An Introduction to the Globalization Debate*, II edition, Polity Press, pp.548-559;
23. Popper, K.(1972)*Objective Knowledge: An Evolutionary Approach*. Clarendon Press, Oxford;
24. Sandel. M. (2010)*Justice:What’s the Right Thing to Do.*, Farrar, Straus and Giroux, New York, pp135-136;
25. Sendov, Bl.(1993) *Informacionnitetehnologii v savremenniasviat* [The Information Technologies in the World Today] – In: *Mejdunarodniotnoshenia*[International Relations] № 5, pp. 64-75; (inBulgarian)
26. Soete, L. (2001) “The New Economy: A European Perspective”, in: *The Globalizing Learning Economy*. Ed.DanieleArchibugi, B. Lundvall, (Oxford: Oxford University Press), pp.21-45;
27. *Statementof the Club of Rome to the World Summit on Sustainable Development, 2002, No Limits to Knowledge, but Limits to Poverty: Towards a Sustainable Knowledge Society*;

Miljko Ristić¹

MEĐUNARODNI ZDRAVSTVENI SISTEM I POLOŽAJ SVETSKE ZDRAVSTVENE ORGANIZACIJE – REFORME I PERSPEKTIVE

Sažetak

Ovaj tekst se odnosi na razmatranje međunarodnog zdravstvenog sistema gde se takođe skreće pažnja ka važnosti unapređivanja globalne zdravstvene zaštite, naglašavajući ulogu država, međunarodnih organizacija, nevladinih organizacija i privatnog sektora. Ovaj tekst koristi principe suvereniteta, moći i nacionalnih interesa za razumevanje razvoja i funkcionisanja zdravstvenih sistema. Pandemija COVID-19 pokazala je slabosti zdravstvenih sistema i potrebu za globalnom saradnjom. Reforme zdravstvenih sistema, fokusirane na jačanje primarne zdravstvene zaštite, modernizaciju infrastrukture i ulaganje u ljudske resurse, postale su neophodne. Međunarodna saradnja i pomoć ključni su za sprovođenje ovih reformi. Takođe, promene u demografiji i epidemiologiji zahtevaju prilagođavanje zdravstvenih politika i uvođenje inovacija. Savremeni međunarodni zdravstveni sistem teži ka boljoj koordinaciji, transparentnosti i inovacijama kako bi se suočio s globalnim zdravstvenim izazovima i smanjio nejednakosti u pristupu zdravstvenoj zaštiti.

Ključne reči: Svetska zdravstvena organizacija, Pandemija COVID-19, Međunarodni zdravstveni sistem, Geopolitika, Suverenitet, Reforme, Ujedinjene nacije

INTERNATIONAL HEALTH SYSTEM AND POSITION OF THE WORLD HEALTH ORGANIZATION – REFORMS AND PERSPECTIVIES

Summary

This text refers to the analysis the international health system, where attention is also drawn to the importance of improving global health care, emphasizing the role of states, international organizations, non-governmental organizations and the private sector. This paper uses the principles of sovereignty, power and national interests to understand the development and functioning of health systems. The COVID-19 pandemic has shown

¹ Akademik prof. dr sci med Miljko Ristić, Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti – MANUB, European Academy of Sciences in Salzburg

the weaknesses of health systems and the need for global cooperation. Reforms of health systems, focused on strengthening primary health care, modernization of infrastructure and investment in human resources, have become necessary. International cooperation and assistance are key to implementing these reforms. Also, changes in demography and epidemiology require adaptation of health policies and introduction of innovations. The modern international health system strives for better coordination, transparency and innovation in order to face global health challenges and reduce inequalities in access to health care.

Key words: World Health Organization, Covid-19, Pandemic, International Health System, Geopolitics, Sovereignty, Reforms, United Nations

Uvod

Međunarodni zdravstveni sistem danas je opterećen brojnim izazovima i organizacionim nejednakostima. Pandemija COVID-19 jasno je pokazala slabosti mnogih zdravstvenih sistema širom sveta, istovremeno ukazujući na potrebu za jačom globalnom saradnjom i koordinacijom. Države su bile primorane da balansiraju između zaštite javnog zdravlja i očuvanja ekonomije, što je dovelo do različitih pristupa i strategija u borbi protiv pandemije. U mnogim zemljama, zdravstveni sistemi su se suočili sa preopterećenjem, nedostatkom resursa i neadekvatnom infrastrukturom, što je dodatno naglasilo postojeće nejednakosti između bogatih i siromašnih nacija.

Reforme zdravstvenih sistema postale su imperativ kako bi se ojačala otpornost na buduće krize i obezbedila univerzalna zdravstvena zaštita. Savremena realistička teorija pruža okvir za razumevanje kako se ove reforme mogu sprovesti u praksi. Fokusirajući se na interese i kapacitete država, kao i na međunarodne odnose i saradnju, ova teorija predlaže strategije koje mogu poboljšati efikasnost i pravičnost zdravstvenih sistema. Jedan od ključnih aspekata reformi je jačanje primarne zdravstvene zaštite, koja se često posmatra kao temelj svakog efikasnog zdravstvenog sistema. Jačanje primarne zdravstvene zaštite uključuje poboljšanje dostupnosti osnovnih zdravstvenih usluga, unapređenje kvaliteta zdravstvene nege i obezbeđivanje adekvatnog finansiranja. Ovaj pristup takođe podrazumeva integraciju zdravstvenih usluga na lokalnom nivou, što može doprineti boljoj prevenciji bolesti i ranom otkrivanju zdravstvenih problema.

Pored toga, reforma zdravstvenih sistema zahteva i ulaganje u zdravstvenu infrastrukturu i ljudske resurse. Modernizacija bolnica, klinika i drugih zdravstvenih objekata, kao i obuka i zapošljavanje kvalifikovanih zdravstvenih radnika, ključni su za obezbeđivanje efikasne i kvalitetne zdravstvene zaštite. Međutim, ovo zahteva značajna finansijska sredstva, što može predstavljati izazov za mnoge zemlje, posebno one sa ograničenim resursima. Međunarodna saradnja i pomoć igraju vitalnu ulogu u podršci reformama zdravstvenih sistema. Organizacije kao što su Svetska zdravstvena organizacija, Svetska banka i različite nevladine organizacije pružaju tehničku i finansijsku pomoć državama u razvoju kako bi unapredile svoje zdravstvene sisteme. Ova pomoć može biti u vidu saveta, novčane, tehničke pomoći i obuka, koje omogućavaju državama da sprovedu neophodne reforme i poboljšaju zdravstvenu zaštitu svojih građana.

Nesporno je da reforme zdravstvenih sistema moraju uzeti u obzir i promene u demografiji i epidemiologiji. Starenje populacije, porast hroničnih bolesti i pojava novih zaraznih bolesti zahtevaju prilagođavanje zdravstvenih politika i strategija. Uvođenje inovacija, kao što su telemedicina i digitalne zdravstvene tehnologije, može značajno doprineti unapređenju dostupnosti i kvaliteta zdravstvene zaštite. Savremena realistička teorija pruža koristan okvir za razumevanje i sprovođenje reformi u međunarodnim

zdravstvenim sistemima. Iako su izazovi veliki, kroz koordinisane napore i međunarodnu saradnju moguće je izgraditi otpornije i pravičnije zdravstvene sisteme koji će biti sposobni da odgovore na buduće zdravstvene krize i obezbede zdravstvenu zaštitu za sve.

Međunarodni zdravstveni sistem - uloga i značaj

Međunarodni zdravstveni sistem je složena mreža institucija, politika, i praksi koje zajedno rade na poboljšanju globalnog zdravlja. Ovaj sistem obuhvata širok spektar aktera, uključujući vlade, međunarodne organizacije, nevladine organizacije, privatni sektor, i lokalne zajednice. Glavni cilj međunarodnog zdravstvenog sistema je obezbeđivanje univerzalne zdravstvene zaštite i unapređenje zdravstvenih ishoda širom sveta. Jedan od ključnih aktera u međunarodnom zdravstvenom sistemu je Svetska zdravstvena organizacija. To je specijalizovana agencija Ujedinjenih nacija odgovorna za međunarodno javno zdravlje.

Njena uloga uključuje koordinaciju međunarodnih zdravstvenih aktivnosti, pružanje tehničke pomoći zemljama članicama, i usmeravanje globalne zdravstvene politike. Postavlja globalne zdravstvene standarde, prati zdravstvene trendove, i pruža smernice za prevenciju i kontrolu bolesti. Pored Svetske zdravstvene organizacije, značajnu ulogu u međunarodnom zdravstvenom sistemu igraju i druge međunarodne organizacije, poput UNICEF-a, Svetske banke i Globalnog fonda za borbu protiv AIDS-a, tuberkuloze i malarije. Ove organizacije pružaju finansijsku i tehničku pomoć, sprovode istraživanja i inicijative za unapređenje zdravlja, i podržavaju zemlje u izgradnji kapaciteta za pružanje zdravstvenih usluga.

Finansiranje predstavlja ključni aspekt međunarodnog zdravstvenog sistema. Donatorske zemlje i organizacije obezbeđuju sredstva za različite zdravstvene programe i projekte. Međutim, upravljanje ovim sredstvima može biti izazovno, posebno u zemljama sa slabim zdravstvenim sistemima i korupcijom. Transparentnost i odgovornost u korišćenju sredstava su od suštinskog značaja za postizanje efikasnih rezultata. Pandemija COVID-19 je pokazala koliko je važno imati koordinisane međunarodne napore u borbi protiv globalnih zdravstvenih pretnji.

Tokom pandemije, Svetska zdravstvena organizacija je igrala ključnu ulogu u koordinaciji odgovora, pružanju informacija i smernica, i podršci zemljama u jačanju njihovih zdravstvenih sistema. Međutim, pandemija je takođe otkrila slabosti u međunarodnom zdravstvenom sistemu, uključujući nedostatak resursa, nejednakosti u pristupu vakcinama, i potrebu za jačanjem globalne zdravstvene sigurnosti. Nejednakost u zdravstvenim ishodima između različitih regiona i zemalja predstavlja jedan od najvećih izazova za međunarodni zdravstveni sistem. Siromašne zemlje često imaju ograničen pristup osnovnim zdravstvenim uslugama, lekovima i vakcinama. Ova nejednakost je često rezultat slabih zdravstvenih sistema, nedostatka finansijskih resursa i infrastrukturnih problema.

Međunarodna zajednica radi na smanjenju ovih nejednakosti kroz različite inicijative i programe, kao što su Globalni fond za borbu protiv AIDS-a, tuberkuloze i malarije, i GAVI, Alijansa za vakcine. Uloga nevladinih organizacija u međunarodnom zdravstvenom sistemu je takođe značajna. One često pružaju direktne zdravstvene usluge, sprovode edukativne kampanje, i zagovaraju za promene politika. Takođe rade na terenu, često u najteže pogođenim i najugroženijim zajednicama, pružajući pomoć tamo gde je najpotrebnija.

Privatni sektor je još jedan važan akter u međunarodnom zdravstvenom sistemu.

Farmaceutске kompanije, proizvođači medicinske opreme i tehnološke firme igraju ključnu ulogu u razvoju i distribuciji lekova, vakcina i drugih zdravstvenih tehnologija. Saradnja između javnog i privatnog sektora može doprineti inovacijama i poboljšanju dostupnosti zdravstvenih usluga. Lokalne zajednice i zdravstveni radnici na terenu su osnova međunarodnog zdravstvenog sistema. Njihova uloga u pružanju osnovnih zdravstvenih usluga, sprovođenju preventivnih mera i edukaciji stanovništva je neprocenjiva. Jačanje kapaciteta lokalnih zdravstvenih sistema i radne snage je ključ za postizanje dugoročnih zdravstvenih ciljeva.

Trenutno stanje međunarodnog zdravstvenog sistema karakteriše niz izazova i postignuća proisteklih iz iskustava sa pandemijom COVID-19. Iako je globalna zajednica postigla značajan napredak u određenim oblastima, mnogi problemi i dalje zahtevaju pažnju i rešavanje kako bi se obezbedila bolja spremnost za buduće zdravstvene krize. Napredak se video u vakcinaciji i imunizaciji. Jedno od najvažnijih postignuća poslednjih godina je razvoj i distribucija vakcina protiv COVID-19. Zahvaljujući programima poput COVAX-a, vakcine su postale dostupne širom sveta, iako je postojala nejednakost u distribuciji. Vakcinacija je značajno smanjila stopu smrtnosti i ozbiljnih slučajeva COVID-19, ali je potreba za redovnim dopunskim dozama bila ogroman izazov.

Mnoge zemlje su iskoristile pandemiju kao priliku da unaprede svoje zdravstvene sisteme. Poboljšana je infrastruktura, prošireni su kapaciteti bolnica, i uvedene su napredne tehnologije za praćenje i upravljanje pandemijama. Međutim, mnoge zemlje sa nižim prihodima i dalje se suočavaju sa nedostatkom osnovnih resursa i kapaciteta. Sada, pogotovo nakon pandemije uvideli smo važnost globalne saradnje. Međunarodne organizacije kao što su Svetska zdravstvena organizacija, Međunarodni monetarni fond i Svetska banka, kao i brojne nevladine organizacije, radile su na koordinaciji odgovora i pružanju pomoći zemljama koje su najviše pogođene. Ova saradnja je rezultirala bržim deljenjem informacija, resursa i najboljih praksi.

Međunarodni zdravstveni sistem i pored napretka, suočava se s nizom izazova. Nejednak pristup zdravstvenoj zaštiti i dalje je prisutan, posebno u zemljama sa nižim prihodima. Hronične bolesti, mentalno zdravlje i otpornost na antibiotike takođe predstavljaju ozbiljne probleme. Pandemija COVID-19 je dodatno opteretila zdravstvene sisteme, što je dovelo do odlaganja i zanemarivanja drugih važnih zdravstvenih usluga. Jedna od ključnih lekcija naučenih iz pandemije COVID-19 je potreba za boljom pripremljenošću za buduće zdravstvene krize.

Mnoge zemlje i međunarodne organizacije rade na razvijanju strategija za brži odgovor na nove pandemije. To uključuje unapređenje sistema za rano upozoravanje, jačanje kapaciteta za testiranje i praćenje, te ulaganje u istraživanje i razvoj novih terapija i vakcina. Pandemija je ubrzala prihvatanje novih tehnologija u zdravstvu, uključujući telemedicinu, digitalno praćenje kontakata i upotrebu veštačke inteligencije za analizu podataka. Ove inovacije imaju potencijal da značajno unaprede efikasnost i pristupačnost zdravstvene zaštite, ali je važno obezbediti da budu dostupne svima.

Trenutno stanje međunarodnog zdravstvenog sistema odražava kompleksnu mešavinu napretka i izazova. Iako su postignuta značajna poboljšanja u vakcinaciji i globalnoj saradnji, mnogi problemi ostaju nerešeni. Potrebno je nastaviti rad na jačanju zdravstvenih sistema, unapređenju globalne spremnosti za pandemije i osiguravanju pravičnog pristupa zdravstvenoj zaštiti za sve ljude, bez obzira na njihovo geografsko ili ekonomsko stanje. Samo kroz kolektivne napore i kontinuirano ulaganje možemo stvoriti otporniji i pravičniji međunarodni zdravstveni sistem sposoban da se suoči sa zdravstvenim krizama.

Svetska zdravstvena organizacija (STO) - misija i stanje

Ujedinjene nacije su od svog osnivanja aktivno uključene u promovisanje i zaštitu zdravlja u svetu. Vođenje ovim naporima unutar sistema Ujedinjenih nacija povereno je Svetskoj zdravstvenoj organizaciji, čiji je ustav stupio na snagu 7. aprila 1948.² Ona je vodeća međunarodna institucija koja koordinira globalne napore u oblasti zdravstva, pruža tehničku podršku zemljama članicama, postavlja standarde i norme, i prati zdravstvene trendove širom sveta. Sedište organizacije je u Ženevi, Švajcarska, a njen rad podržava mreža regionalnih kancelarija i partnera. Funkcionisanje Svetske zdravstvene organizacije je jedinstveno zbog načina formiranja organa, donošenja odluka i finansiranja. Autoritet dolazi od država članica i specijalizovanog znanja, ali sve više prelazi ka stručnom pristupu zasnovanom na kapacitetima. Odluke Svetske zdravstvene organizacije su deo mekog prava.

Svetska zdravstvena organizacija ima troslojnu strukturu:

Međunarodni nivo: Svetska zdravstvena skupština (sa tročlanim delegacijama država) usvaja politike, budžet i bira Izvršni odbor (34 zdravstvena stručnjaka izabrana prema geografskim kriterijumima) i generalnog direktora.

Regionalni nivo: Šest centara predvođenih regionalnim direktorima, koji imaju visok stepen nezavisnosti, implementira odluke.

Nacionalni nivo: Nacionalne kancelarije (oko 145 zemalja) podnose izveštaje regionalnim kancelarijama Svetske zdravstvene organizacije.

Odluke Svetske zdravstvene organizacije su rezultat kompromisa između suvereniteta država i potrebe za međunarodnom zdravstvenom akcijom. Odluke se donose većinom glasova, dvotrećinskom većinom za važne konvencije ili sporazume i prostom većinom za ostala pitanja. Odluke koje zahtevaju nacionalne ratifikacije moraju biti ratifikovane u roku od 18 meseci. Svetska zdravstvena organizacija može donositi propise o sprečavanju širenja bolesti bez potrebe za ratifikacijom, ali države mogu odbiti ove propise. Pored toga, može izdavati preporuke, ali nema ovlašćenje da primorava države na određene akcije.

Finansiranje ove organizacije se promenilo tokom godina. Dok su ranije propisani doprinosi država članica činili većinu budžeta, danas privatni i dobrovoljni prilozi čine više od 80% njenog budžeta. Ova promena utiče na postavljanje prioriteta unutar organizacije i postaje predmet nadmetanja dve perspektive jedne horizontalne i multisektorske (socio-medicinska perspektiva) i druge vertikalne i monofokalne (tehnokratska i biomedicinska perspektiva). Sa rastom privatnih priloga, dominacija vertikalne perspektive je povećana. Ova transformacija globalne uprave posebno je značajna u oblastima kao što je javno zdravlje, koje mogu imati velike posledice za društva i međunarodne odnose. Svetska zdravstvena organizacije je reformisana nakon iskustva sa pandemijom SARS-a 2002/2003. godine, čime su uvedene nove nadležnosti tokom pandemija. Međutim, generalni direktor ima moć da proglasi vanrednu situaciju, ali te odluke su preporučnog karaktera i države mogu usvajati dodatne mere. Tokom pandemije COVID-19, nedostaci u sistemu su postali očigledni, uključujući ograničenja u sprovođenju nadzora i razmeni informacija.

Misija ove organizacije je da sve ljude na svetu dovede do najvišeg mogućeg nivoa zdravlja. Ova misija se ostvaruje kroz nekoliko ključnih ciljeva gde Svetska zdravstvena organizacija:

- deluje kao lider i koordinator u međunarodnim zdravstvenim pitanjima,

² Analiza javnog zdravstva u Evropskoj uniji i drugim delovima svijeta, https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/2a50a945-1bb2-43e3-8263-9d00f155b705/DEV_1.1_MNE.pdf, 08.07.2024.

- okupljajući zemlje članice, stručnjake i partnere kako bi zajednički rešavali globalne zdravstvene izazove.
- razvija međunarodne norme, standarde i smernice koje zemlje članice koriste za izradu svojih zdravstvenih politika i programa. Ove smernice pokrivaju širok spektar tema, od bezbednosti vakcina do kontrole zaraznih bolesti.
 - prikuplja i analizira podatke o zdravstvenim trendovima širom sveta, omogućavajući zemljama članicama da prate napredak i identifikuju oblasti koje zahtevaju dodatnu pažnju.
 - pruža tehničku podršku zemljama članicama u razvoju i implementaciji zdravstvenih politika i programa. Ova podrška uključuje savetovanje, obuke i resurse za jačanje kapaciteta zdravstvenih sistema.
 - radi na jačanju zdravstvenih sistema širom sveta, posebno u zemljama sa niskim i srednjim prihodima. Ovo uključuje podršku u izgradnji infrastrukture, obuci zdravstvenih radnika i unapređenju pristupa osnovnim zdravstvenim uslugama.

Svetska zdravstvena organizacija vodi brojne inicijative i programe usmerene na rešavanje specifičnih zdravstvenih problema. Neki od najznačajnijih programa uključuju pre svega borbu protiv zaraznih bolesti gde ova organizacija koordinira globalne napore u borbi protiv zaraznih bolesti kao što su HIV/AIDS, tuberkuloza, malarija, i nedavno COVID-19. Ove inicijative uključuju nadzor, prevenciju, lečenje i istraživanje novih metoda za suzbijanje ovih bolesti.

Kroz programe imunizacije radi se na povećanju globalne pokrivenosti vakcinama, smanjenju smrtnosti dece i eliminaciji bolesti koje se mogu sprečiti vakcinama, kao što su polio i boginje. Sprovode se programi koji su usmereni na unapređenje zdravlja majki i dece, uključujući inicijative za smanjenje smrtnosti majki, podršku dojenju i obezbeđivanje pristupa osnovnim zdravstvenim uslugama za majke i decu. Radi se na podizanju svesti o važnosti mentalnog zdravlja, razvijanju politika i programa za prevenciju i lečenje mentalnih poremećaja, i smanjenju stigme povezane sa mentalnim bolestima. Svetska zdravstvena organizacija takođe se bavi prevencijom i kontrolom hroničnih bolesti kao što su dijabetes, kardiovaskularne bolesti, rak i hronične respiratorne bolesti. Ovi programi uključuju promociju zdravih stilova života, rano otkrivanje i lečenje. Bez obzira što Svetska zdravstvena organizacija igra ključnu ulogu u globalnom zdravstvu, suočava se i sa brojnim izazovima i kritikama. Kritike često uključuju sporost u reagovanju na zdravstvene krize, politički pritisak od strane zemalja članica, i nedovoljno finansiranje. Ona radi na adresiranju ovih izazova kroz reforme, unapređenje svojih procedura i povećanje transparentnosti.

Jedan od najvažnijih aspekata rada Svetske zdravstvene organizacije je reagovanje na globalne zdravstvene krize. Tokom pandemije COVID-19, ona je preuzela vodeću ulogu u koordinaciji globalnog odgovora, pružanju smernica za kontrolu širenja virusa, i podrški u distribuciji vakcina. Takođe igra ključnu ulogu u reagovanju na druge hitne situacije, kao što su epidemije ebole, zika virusa i druge prirodne i humanitarne krize. Pandemija COVID-19 je predstavljala jedan od najvećih izazova za međunarodni zdravstveni sistem u savremenoj istoriji. Njena pojava i širenje su testirali sposobnost međunarodnih organizacija, vlada i zdravstvenih sistema širom sveta da se brzo i efikasno nose sa globalnom zdravstvenom krizom. Reagovanje međunarodnog zdravstvenog sistema na COVID-19 obuhvatilo je različite aspekte, od koordinacije i komunikacije, preko razvoja i distribucije medicinskih sredstava, do prilagođavanja i implementacije javnozdravstvenih mera.

Svetska zdravstvena organizacija je redovno izdavala smernice, informacije

i preporuke koje su se odnosile na praćenje, testiranje i lečenje bolesti. Takođe je organizovala sastanke stručnjaka i naučnika kako bi se razmenile informacije o virusu SARS-CoV-2 i njegovom uticaju na globalno zdravlje. Jedan od ključnih elemenata u odgovoru na pandemiju bila je brza dijagnostika i praćenje širenja virusa. Međunarodna zajednica je radila na povećanju kapaciteta za testiranje, kako bi se omogućilo brzo otkrivanje i izolacija zaraženih osoba. U mnogim zemljama su razvijeni i implementirani sistemi za praćenje kontakata, koji su pomogli u suzbijanju širenja virusa. Pandemija COVID-19 je ubrzala istraživanje i razvoj vakcina protiv SARS-CoV-2. Međunarodna zajednica je sarađivala na bezbednom i efikasnom razvoju vakcina u rekordnom roku. Program COVAX, koji su pokrenuli Svetska zdravstvena organizacija, Globalna alijansa za vakcine i Koalicija za inovacije u pripravnosti za epidemije, imao je za cilj da obezbedi pravičan pristup vakcinama za sve zemlje, uključujući i one sa nižim prihodima. Do kraja 2021. godine, stotine miliona doza vakcina su isporučene širom sveta putem ovog programa.

Međunarodne zdravstvene organizacije su pružile smernice za uvođenje javnozdravstvenih mera kao što su nošenje maski, fizička distanca, higijena ruku i ograničenja kretanja. Iako su se mere razlikovale od zemlje do zemlje, njihova primena je bila ključna za suzbijanje širenja virusa. Međutim, uvođenje ovih mera je često bilo praćeno izazovima u smislu javnog prihvatanja i političkih pritisaka. Pandemija je imala značajan ekonomski i socijalni uticaj, posebno na zemlje sa nižim prihodima. Međunarodne organizacije kao što su Međunarodni monetarni fond (MMF) i Svetska banka pružale su finansijsku pomoć zemljama kako bi se ublažile posledice pandemije. Ova podrška je uključivala zajmove, tehničku pomoć i druge oblike pomoći kako bi se očuvali zdravstveni sistemi i pomoglo najugroženijim zajednicama.

Pandemija COVID-19 je ukazala na mnoge slabosti u međunarodnom zdravstvenom sistemu, uključujući nejednak pristup zdravstvenoj zaštiti, ograničene kapacitete zdravstvenih sistema i potrebu za boljom pripremljenošću za buduće pandemije. Takođe, pandemija je istakla važnost globalne saradnje i solidarnosti u borbi protiv zajedničkih pretnji. Reagovanje međunarodnog zdravstvenog sistema na pandemiju COVID-19 bilo je kompleksno i višeslojno. Iako je postignut značajan napredak u razvijanju vakcina i implementaciji javnozdravstvenih mera, pandemija je takođe istakla potrebu za daljim unapređenjem globalne zdravstvene infrastrukture i mehanizama za brzu reakciju na zdravstvene krize. Pandemija je pružila dragocene lekcije koje će biti ključne za bolje upravljanje budućim globalnim zdravstvenim izazovima. Greške koje su primećene u borbi Svetske zdravstvene organizacije protiv korona virusa su rezultat dizajna same organizacije. Naime, ona je nastala sa pretpostavkom da je zajednički cilj svih naroda globalno zdravlje i borba protiv bolesti. Samim tim izazov je bio kako koordinisati napore država u potrazi za globalnim zdravljem, što je vodilo ka problemu donošenja kolektivnih odluka. Ipak, pandemija kovida 19 pokazala je da zapravo postoji ozbiljan nedostatak političke saradnje. Države do sada nisu pokazale političku volju da prilagode Svetsku zdravstvenu organizaciju njenim kompleksnim zadacima kako bi osigurali međudržavnu saradnju. Možda će razni neuspesi u borbi protiv ove pandemije navesti države da usvoje koncept zajedničkog suvereniteta zarad dugoročnih interesa.³

Geopolitika i medicina su međusobno povezane oblasti koje utiču na globalno zdravlje i zdravstvenu politiku. Ovaj odnos postaje sve očigledniji u svetlu globalnih zdravstvenih izazova, poput pandemija, klimatskih promena i pristupa zdravstvenoj zaštiti. Geopolitika, kao disciplina koja proučava uticaj geografskih i političkih faktora na međunarodne odnose, pruža jedinstven okvir za razumevanje međunarodnog

³ Jovana Blešić, Svetska zdravstvena organizacije – (Ne)dostižni ideal?, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2021, str. 284.

zdravstvenog sistema. Geopolitika nam pomaže da sagledamo kako su različiti interesi, moć i suverenitet država oblikovali globalnu zdravstvenu arhitekturu. Jedan od ključnih aspekata geopolitike u međunarodnom zdravstvenom sistemu je rivalstvo među velikim silama. Pandemija COVID-19 je pokazala kako su geopolitičke tenzije između Sjedinjenih Američkih Država i Kine uticale na globalni odgovor na krizu. Dok su ove dve zemlje pokušavale da iskoriste svoje resurse i uticaj za povećanje sopstvene globalne prestiža, saradnja na međunarodnom nivou je često bila ograničena. Pristup zdravstvenim resursima, poput lekova, vakcina i medicinske opreme, često je oblikovan geopolitičkim interesima. Siromašnije zemlje često imaju ograničen pristup ovim resursima zbog političkih i ekonomskih prepreka. Na primer, distribucija vakcina i medicinskih sredstava bila je usmerena prema zemljama sa strateškim interesima, što je dovelo do neravnomerne dostupnosti resursa u različitim delovima sveta. Geopolitički interesi takođe oblikuju način na koji se finansiraju i upravljaju međunarodne zdravstvene organizacije kao što je Svetska zdravstvena organizacija. Njen budžet zavisi od doprinosa država članica, što znači da moćne države mogu imati značajan uticaj na njene prioritete i smernice. Ovo često dovodi do situacija gde su zdravstvene politike prilagođene interesima finansijera, a ne nužno globalnim zdravstvenim potrebama. Regionalne organizacije igraju ključnu ulogu u geopolitici međunarodnog zdravstvenog sistema. Evropska unija, Afrička unija i druge regionalne organizacije često koordiniraju zdravstvene politike među svojim članicama, pružajući okvir za zajednički odgovor na zdravstvene krize. Međutim, ove regionalne strukture takođe odražavaju geopolitičke interese svojih članica, što može dovesti do sukoba interesa i različitih pristupa zdravstvenim pitanjima.

Geopolitika takođe utiče na pristup inovacijama i tehnologiji u međunarodnom zdravstvenom sistemu. Tehnološki napredak u medicini i javnom zdravlju često je koncentrisan u moćnim državama, dok su zemlje u razvoju često ostavljene po strani. Ovaj tehnološki jaz je geopolitički značajan jer utiče na sposobnost zemalja da se suoče sa zdravstvenim krizama i da razvijaju sopstvene zdravstvene kapacitete. S obzirom na to, postaje jasno da geopolitička dinamika igra ključnu ulogu u oblikovanju međunarodnog zdravstvenog sistema. Da bi se unapredio globalni zdravstveni sistem, potrebno je prepoznati i adresirati ove geopolitičke izazove. To uključuje jačanje globalne saradnje, poboljšanje transparentnosti u finansiranju i upravljanju međunarodnim zdravstvenim organizacijama, kao i osiguranje pravične distribucije zdravstvenih resursa i tehnologija. Međunarodni zdravstveni sistem je složen i dinamičan entitet oblikovan interesima moćnih država, regionalnim strukturama i tehnološkim napretkom. Razumevanje ovih geopolitičkih aspekata ključ je za stvaranje efikasnijeg i pravičnijeg globalnog zdravstvenog sistema koji može bolje odgovoriti na savremene zdravstvene izazove.

Reforme međunarodnog zdravstvenog sistema

Reforme međunarodnog zdravstvenog sistema su ključne za unapređenje globalnog zdravlja i rešavanje postojećih izazova. One su neophodne da bi se osigurala otpornost, efikasnost i pravičnost u pružanju zdravstvenih usluga širom sveta. Pandemija COVID-19 je naglasila potrebu za reformama u globalnoj zdravstvenoj bezbednosti. Potrebno je unaprediti globalne sisteme za nadzor zaraznih bolesti kako bi se omogućilo brzo otkrivanje i reagovanje na epidemije. Bitno je poboljšati koordinaciju i komunikacije jer bolja koordinacija između međunarodnih i nacionalnih zdravstvenih agencija može omogućiti brži i efikasniji odgovor na zdravstvene krize. Važno je stvaranje globalnih rezervi osnovnih medicinskih sredstava, uključujući vakcine i lekove, i obezbeđivanje njihovog pravičnog distribuiranja. Kao i svim drugim oblastima finansiranje i samo upravljanje finansijama je izuzetno bitno tako da je održivo finansiranje ključ za

unapređenje zdravstvenih sistema. Međunarodna zajednica treba da poveća finansijska sredstva namenjena za zdravstvene sisteme, posebno u zemljama sa niskim i srednjim prihodima. Potrebno je poboljšati transparentnost i odgovornost u upravljanju sredstvima kako bi se osiguralo da sredstva stižu do onih kojima su najpotrebnija. Bitna je saradnja između javnog i privatnog sektora gde ona može doprineti inovacijama i poboljšanju dostupnosti zdravstvenih usluga. Jedan od glavnih ciljeva reformi treba biti smanjenje zdravstvenih nejednakosti: Pristup osnovnim zdravstvenim uslugama svakako treba svima da bude prioritet jer treba osigurati da svi ljudi, bez obzira na njihov socio-ekonomski status, imaju pristup osnovnim zdravstvenim uslugama.

Posebnu pažnju treba posvetiti grupama koje su često zapostavljene, uključujući siromašne zajednice, migrante i izbeglice. Izgradnja otpornijih zdravstvenih sistema je ključna. Obuka zdravstvenih radnika mora da bude na nivou kako bi imali što više stručnih lica u medicine i potrebno je kontinuirano ulagati u obuku i razvoj kapaciteta zdravstvenih radnika kako bi se osiguralo da su spremni da odgovore na sve zdravstvene izazove. Uvek se mora težiti ka unapređavanju infrastrukture, izgradnja i održavanje zdravstvene infrastrukture, uključujući bolnice, klinike i laboratorije, posebno u ruralnim i nerazvijenim područjima. Povećanje integracije između različitih nivoa zdravstvene zaštite kako bi se osigurao kontinuitet brige za pacijente. Tehnologija igra sve važniju ulogu u reformama zdravstvenih sistema, uvođenje elektronskih zdravstvenih kartona i drugih digitalnih rešenja može poboljšati efikasnost i tačnost u pružanju zdravstvenih usluga. Razvoj telemedicine može omogućiti pristup zdravstvenim uslugama ljudima u udaljenim područjima i smanjiti pritisak na fizičke zdravstvene ustanove. Podrška istraživanju i razvoju novih tehnologija i tretmana može dovesti do poboljšanja u dijagnostici i lečenju raznih bolesti. Jačanje međunarodne saradnje je ključ za efikasne reforme, globalni zdravstveni izazovi zahtevaju multilateralne odgovore, sa koordiniranim akcijama međunarodnih organizacija, nacionalnih vlada i drugih aktera. Potrebno je ojačati ulogu i kapacitete Svetske zdravstvene organizacije kako bi mogla efikasnije da koordiniše globalne zdravstvene aktivnosti. Regionalne inicijative mogu biti efikasne u rešavanju specifičnih zdravstvenih izazova i jačanju kapaciteta zemalja unutar određenih regiona. Reforme međunarodnog zdravstvenog sistema su ključne za postizanje globalnih ciljeva zdravlja i blagostanja. Ulaganje u zdravstvene sisteme, smanjenje nejednakosti, inovacije i globalna saradnja su stubovi na kojima treba graditi budućnost globalnog zdravlja.

Novi međunarodni koncept i predlozi SAD

Ideja o novom međunarodnom okviru za vanredne situacije izazvane zaraznim bolestima, s ciljem poboljšanja globalne spremnosti za pandemije i odgovora na njih, potiče iz godišnjih izveštaja Odbora za praćenje globalne spremnosti. Ovaj odbor sazivaju generalni direktor Svetske zdravstvene organizacije i predsednik Svetske banke. Prva zemlja koja je zvanično pozvala članice Svetske zdravstvene organizacije da razmotre novi međunarodni ugovor o pandemijama bila je Čile, u aprilu 2020. godine, što je bio pokušaj da se skrene pažnja sa domaćih problema u vezi s krizom izazvanom virusom COVID-19. Međutim, tako je predsednik Evropskog saveta Charles Michel sa specijalne sednice Generalne skupštine UN pozvao putem videa sve zemlje da kao odgovor na pandemiju COVID-19, usvoje obavezujući sporazum o pandemiji pod okriljem ustava Svetske zdravstvene organizacije. Zvaničnu odluku da se otvore pregovori za novi međunarodni ugovor o prevenciji pandemije usvojio je Evropski savet 25. februara 2021, a Savet 20.maja 2021.⁴ Evropska unija je mobilisala podršku 25 šefova država i vlada

⁴ Žaklina Novičić, Reforma međunarodnog zdravstvenog režima: Ka globalnoj upravi?, Institut za

koji su u martu 2021. godine uputili javni poziv za međunarodni sporazum o pandemiji. Na 74. zasedanju Svetske zdravstvene skupštine u maju 2021. godine, usvojena je rezolucija o jačanju Svetske zdravstvene organizacije u pogledu pripremljenosti za pandemije. Iako je inicijativa EU privukla interesovanje, članstvo Svetske zdravstvene organizacije nije postiglo konsenzus o potpisivanju novog obavezujućeg ugovora, pa je odlučeno da se rasprava odloži za specijalnu sesiju skupštine Svetske zdravstven organizacije krajem godine. U tom trenutku, velike sile poput SAD, Kine i Rusije još nisu podržale inicijativu, a mnoge zemlje su bile skeptične prema novim međunarodnim obavezama. SAD su ubrzo počele da pružaju podršku globalnom ugovoru o pandemiji, a predsednik Bajden je u septembru 2021. godine apelovao za čvršću arhitekturu globalne zdravstvene bezbednosti.

Na samitu G20 u Rimu, EU je formirala Radnu grupu za zdravlje i finansije, uključujući ministre zdravlja i finansija, kao i predstavnike Svetske zdravstvene organizacije i Svetske banke. Na specijalnom zasedanju Skupštine Svetske zdravstvene organizacije u novembru 2021. godine, konsenzusom je odlučeno da se pokrene proces pregovaranja o novom međunarodnom instrumentu za prevenciju pandemija. Prvi sastanak Međuvladinog pregovaračkog tela održan je u februaru 2022. godine, a planirano je da izveštaj o napretku bude dostavljen sredinom 2023. godine, dok bi konačni ugovor o pandemiji trebalo da bude usvojen na 77. zasedanju Skupštine Svetske zdravstvene organizacije sredinom 2024. godine. Generalni direktor, Tedros Adhanom Gebrejesus, opisao je ovu odluku kao istorijski moment. Gebrejesus je ponovo izabran na mesto generalnog direktora Svetske zdravstvene organizacije u maju 2022. godine, kada je Bajdenova administracija predložila izmene Međunarodnih zdravstvenih propisa iz 2005. godine. Međutim, predlog SAD je uglavnom odbačen, zahvaljujući grupi afričkih zemalja. Proces pregovaranja o novom ugovoru vođen je s vrha međunarodne politike, uz manjak transparentnosti i gotovo nepostojanje javne rasprave. Strukture javnog zdravlja bile su praćene finansijskim strukturama, kao što je vidljivo iz inicijativa Odbora za praćenje globalne spremnosti, Radne grupe za zdravlje i finansije G20, i konferencije ministara zdravlja i diplomatije EU u Lionu u februaru 2022. godine. Na ovom skupu potvrđeno je usvajanje globalnog ugovora o pandemiji kao cilj EU, kao i dalji razvoj evropske spoljne zdravstvene politike EU je prepoznala oblast javnog zdravlja kao ključno polje za ispoljavanje meke moći na međunarodnoj sceni, dok je Bajdenova administracija preuzela vođstvo u reformi globalne zdravstvene arhitekture.

Predlog SAD izmena i dopuna Međunarodnih zdravstvenih propisa dospeo je na dnevni red 75. zasedanja Svetske zdravstvene skupštine u maju 2022. godine. Predlog je iznenadio mnoge delegacije, iako je SAD dostavila predlog još u januaru, a on je bio distribuiran drugim zemljama članicama Svetske zdravstvene organizacije. Šira javnost nije bila svesna ovih izmena zbog fokusa na ukrajinski sukob, dok su stručnjaci bili fokusirani na novi međunarodni instrument o pandemiji. Razmatrani su ciljani amandmani Međunarodnih zdravstvenih propisa, ali je odlučeno da se ne pregovara o reviziji celokupnih propisa zbog opasnosti od komplikacija i dupliranja procesa. Razlika između usvajanja novog instrumenta o pandemiji i ciljanih amandmana Međunarodnih zdravstvenih propisa je u proceduralnom usvajanju: novi instrument zahteva nacionalnu ratifikaciju, dok ciljani amandmani ne zahtevaju ratifikaciju, ali postoji mogućnost izuzeća.

Ratifikacija novog instrumenta podstiče javnu svest, raspravu i demokratsku inkluziju, dok su ciljani amandmani delegacije SAD proceduralnog karaktera, ali bi imali dalekosežne posledice. Američki predlog amandmana podržalo je EU i još 18 država. Predlog je predvideo značajno proširenje ovlašćenja Svetske zdravstvene organizacije u međunarodnu politiku i privredu, 2022, str. 214.

vanrednim situacijama: povećanjem ovlašćenja generalnog direktora Svetske zdravstvene organizacije, uvođenjem „prelaznog upozorenja vezanog za javno zdravlje”, službenih misija u pandemijama i novog Odbora za proveru usklađenosti i Univerzalnog mehanizma ocenjivanja i kontrole. Predložene izmene centralizuju ovlašćenje generalnog direktora Svetske zdravstvene organizacije za proglašenje pandemije, uklanjajući potrebu za savetovanjem sa državama članicama. Ovo bi rešilo sukob interesa, ali bi ograničilo suvereno pravo država na sopstvenu zdravstvenu politiku. Nije predložena zaštita od zloupotreba, a predlog je verovatno motivisan iskustvom sa Kinom i uverenjem da se SAD neće naći u sličnoj situaciji. Generalni direktor Svetske zdravstvene organizacije mogao bi da izdaje prelazna upozorenja vezana za javno zdravlje za situacije koje zahtevaju pojačanu međunarodnu svest, što bi moglo ubrzati distribuciju nelicenciranih dijagnostičkih sredstava, terapija i vakcina, smanjujući sigurnosne garancije.

Projektovani predlog omogućava šest regionalnih direktora da proglase vanredno stanje vezano za javno zdravlje od regionalnog značaja, bez jasne podele ovlašćenja između regionalnog i međunarodnog nivoa. Predloženo je da se Svetska zdravstvene organizacije više oslanja na informacije izvan službenih kanala, dajući državama samo 24 sata za proveru tih informacija i prihvatanje ponude Svetske zdravstvene organizacije za saradnju. Odbijanje ove ponude rezultira otkrivanjem zdravstvenih informacija, bez mogućnosti državama da izraze svoje stavove. Sličan je predlog koji uređuje pomoć ove organizacije tokom pandemije, gde država više ne „može”, nego „mora” prihvatiti misiju Svetske zdravstvene organizacije. Ako država odbije pomoć u roku od dva dana, mora to opravdati, čime misija postaje obavezna opcija. To podrazumeva raspoređivanje stručnih timova Svetske zdravstvene organizacije, što izaziva sumnje u moguću američku dominaciju preko CDC-a. Američki amandmani podrazumevaju formiranje novog odbora za proveru usklađenosti i Univerzalnog mehanizma kontrole, smanjujući slobodu država u sprovođenju zdravstvene politike. Odbor za proveru usklađenosti bi nadzirao poštovanje obaveza država, nudio tehničku pomoć i preporučivao mere povinovanja. Predloženo je skraćivanje vremena za odbijanje odluka Skupštine Svetske zdravstvene organizacije sa 18 na šest meseci, ali je prihvaćen kompromis od 10 meseci. To znači da će buduće izmene Međunarodnih zdravstvenih propisa stupiti na snagu za 12 meseci, umesto dosadašnjih 24 meseca. Američki predlog amandmana mogao bi ponovo biti razmatran, bilo kao predlog amandmana na Međunarodne zdravstvene propise ili kao deo novog ugovora o pandemiji.

Usvojene izmene i dopune člana 59 Međunarodnih zdravstvenih pravila skratice vreme potrebno za usvajanje budućih promena ovog dokumenta. Međutim, ostaje nejasno šta se time dobija, s obzirom na to da je planirano da se proces završi 2024. godine, istovremeno sa usaglašavanjem eventualnog novog međunarodnog ugovora. Prema planu, države članice Svetske zdravstvene organizacije će do 30. septembra tekuće godine izneti svoje predloge amandmana na Međunarodna zdravstvena pravila, a početkom sledeće godine generalni sekretar Svetske zdravstvene organizacije sumiraće ih u novom godišnjem izveštaju. Još uvek je nejasno kakav će biti odnos između promena Međunarodnih zdravstvenih pravila i novog ugovora, niti šta će na kraju doći do finalizacije. Različiti modaliteti razvoja izneti u finalnom izveštaju sa 75. zasedanja Svetske zdravstvene skupštine od strane generalnog sekretara Svetske zdravstvene organizacije sugerišu da su sve opcije otvorene. Što se tiče SAD, događaji sa poslednjeg zasedanja Svetske zdravstvene organizacije pokazuju da su očigledno za daljnje menjanje postojećih Međunarodnih zdravstvenih pravila, na račun novog ugovora.

Razvoj stava SAD prema ovom pitanju, od Trampovog osporavanja samog postojanja ove organizacije do preuzimanja kormila reformskog procesa tokom Bajdenove

administracije, sugeriraju da SAD preferiraju da menjaju Međunarodna zdravstvena pravila uz podršku mogućnosti usvajanja novog ugovora. Ovaj stav omogućava SAD direktniju kontrolu procesa bez nacionalne ratifikacije i buke oko svega. SAD takođe imaju podršku u rekonstrukciji višeg rukovodstva Svetske zdravstvene organizacije, što svakako pokazuje želju Vašingtona da vidi novo rukovodstvo. Ako se tome doda preporuka uticajne stručne javnosti u SAD za pristup saveza više deoničara, odnosno savez države, međunarodnih organizacija, privatnih korporacija i nevladinih aktera bez sklapanja ugovora, može se reći da su se SAD vratile u staro sedlo iz devedesetih godina prošlog veka. Javno zdravstvo je postalo polje u kome se stvara sve veći broj partnerstava između javnih institucija i privatnih aktera, ali nažalost i stvaranja interesa korporacija.. Na 75. zasedanju Skupštine Svetske zdravstvene organizacije mnoge zemlje su izrazile rezerve ili protivljenje američkom predlogu, posebno Kina, Rusija, Brazil i Malezija, ali se brojnošću istakla grupa afričkih zemalja predvođena Bocvanom.

Dalji tok događaja pokazaće da li je to bila retka predstava afričke solidarnosti ili očekivanje koncesija od razvijenih zemalja u pristupu vakcinama. Pravedniji pristup vakcinama postao je važna tema u kontekstu reforme međunarodnog zdravstvenog režima, a fraza o jednakosti uporno se pojavljuje u dokumentima usvojenim od strane Svetske zdravstvene organizacije. Jedan od radikalnih predloga u široj javnosti jeste odricanje od patenata i drugih prava intelektualne svojine na vakcine, dijagnostiku i tretman KOVID-19. Međutim, protiv tog odricanja ostaju EU, Velika Britanija i Švajcarska. Bajden je deklarativno indicirao podršku ovoj inicijativi, ali se ne uočava praktično lobiranje u tom pravcu. Među ostalim značajnim odlukama sa 75. zasedanja Skupštine Svetske zdravstvene organizacije je i odluka o održivom finansiranju, koja predviđa postupno povećanje obaveznih doprinosa za Svetsku zdravstvenu organizaciju na 50% osnovnog budžeta do 2030/2031. godine. Procenjuje se da je taj iznos u 2020/2021. godini bio svega 16%, pa se novi planirani budžet ocenjuje kao najvažnija novost za organizaciju u poslednjih 30 godina. Tadašnje zasedanje Skupštine Svetske zdravstvene organizacije nije moglo biti pošteđeno geopolitike. U kontekstu rata u Ukrajini, evropski ogranak Svetske zdravstvene organizacije podneo je rezoluciju u kojoj se osuđuje napad ruskih snaga na zdravstvenu službu u Ukrajini. Rezolucija je usvojena uz sponzore iz Ukrajine, SAD, Velike Britanije i drugih država, sa ukupno 88 glasova “za”, 12 protiv i 53 uzdržana. Ovi događaji su zasenili prve dane zasedanja Skupštine Svetske zdravstvene organizacije, a situacija se dalje zakomplikovala kada je na red došla i rezolucija o zdravstvenim uslovima na okupiranim palestinskim teritorijama, uključujući istočni Jerusalim i okupirani sirijski Golan. Ta rezolucija je usvojena sa 77 glasova “za” i 14 protiv, uz 36 suzdržanih. Situacija je pretela da se pretvori u tragikomediju nedoslednosti kada su se SAD, Velika Britanija i Izrael usprotivile tekstu rezolucije, uz obrazloženje da je u njemu izdvojena jedna zemlja (Izrael), na šta ih je delegacija Palestine upozorila na dvostruke standarde. Na međunarodnoj zdravstvenoj areni, zapadne zemlje nisu imale uspeha u pokušaju da Tajvanu obezbede posmatrački status. Učešće Tajvana u radu međunarodnih organizacija podleže načelu “jedna Kina”, a od 2008. godine pozivan je na Skupštinu Svetske zdravstvene organizacije kao promatrač, prema diskrecijskom nahođenju generalnog direktora. Taj poziv izostaje od 2016. godine, a obnovljen je u svetlu pandemije COVID-19. Američka delegacija je lobirala za ovaj zahtev, ali se Kina usprotivila, kao i ranije, ovim lažnim tvrdnjama koje vidi kao podsticanje separatizma i politizaciju.

Stanje reformi i perspektive međunarodnog zdravstvenog sistema

Bez obzira što su međunarodne organizacije vezane za javno zdravlje teži se ka tome da doprinese razvoju medicine, stanje nacionalnog javnog zdravlja i dalje ostaje na državnim administracijama koje mogu odluke Svetske zdravstvene organizacije da odbiju, a mogu i da ih ratifikuju, svakako preporuke Svetske zdravstvene organizacije su savetodavnog karaktera i odluka ostaje na državnim administracijama. Od tog zaključka do stava da je za bolje suočavanje s pandemijama neophodno ojačati međunarodnu upravu, postoji veliki jaz koji nije ispunjen adekvatnim i ubedljivim objašnjenjem svrhe ovog projekta ili eksperimenta. Ostaje sporno pitanje zašto bismo morali da prenesemo odgovornost za javno zdravlje na međunarodnu organizaciju ako nije jasno kako i kome ta organizacija odgovara. To je posebno važno u kontekstu javnoprivatnih partnerstava, koja su često netransparentna, kao i klasičnih odnosa snaga unutar međunarodne zajednice, koji su promenljivi, posebno u multipolarnom svetu koji se razvija.

Nema sumnje da je kriza izazvana COVIDOM-19 stvorila podsticaj bez presedana za insajdere Svetske zdravstvene organizacije i prateće intelektualne zajednice da se založe za reform međunarodnog režima javnog zdravlja. Sa druge strane može se, pak, tvrditi da je upravo „kolaps saradnje tokom COVID-19 razbio je ideju da transnacionalne zdravstvene pretnje stvaraju harmoniju interesa među državama”, kao i imperativ očuvanja suvereniteta umesto prihvatanja ograničenja suverenih prerogativa i obaveza za prenos oskudnih resursa na druge zemlje i organizacije.⁵ Postoje upozorenja da je potrebna posebna osetljivost prema vladama koje se zalažu za stvaranje novih struktura, jer to može biti pokušaj odvratanja pažnje od njihovih domaćih neuspeha u kontroli pandemije.

Zalaganje za očuvanje suvereniteta u pitanjima koja se direktno tiču svakog pojedinca i imaju potencijal da toliko polarizuju naša društva, kao što je javno zdravlje, predstavlja „globo skepticizam” u duhu sa dubokom tradicijom.⁶ Suverenitet u ovim pitanjima znači jasnu odgovornost za stanje ljudskih prava. Savremene rasprave često ne osvetljavaju dovoljno dalekosežne i višestruke štetne efekte koje su imale reakcije Svetske zdravstvene organizacije i različitih država po zdravlje ljudi. Takođe, postavlja se pitanje prioritarnog statusa određenih zdravstvenih intervencija u odnosu na stvarno opterećenje od bolesti i raspodelu budžeta za javno zdravstvo. Iskustvo s COVID-19 pokazuje da se iz predostrožnosti lako može skliznuti u normalizaciju vanrednog stanja i ekstremnih mera koje ga prate. Pristup „cela vlada – celo društvo”, koji preporučuje

Svetska zdravstvena organizacija, može dovesti do suspenzije podele vlasti i redovnih demokratskih zakonodavnih procesa. Problematika postoji i kod pooštrene kontrole u pristupu informacijama gde se krši pravo na slobodu istraživanja i parvo na naučno istraživanje. U praksi to je dovelo do censure na internet platformama (Twitter, Instagram..) Svetska zdravstvena organizacija je pozvala na uspostavljanje novog centralizovanog sistema digitaliziranog nadzora, koji mora biti pažljivo razmotren u pogledu kompatibilnosti sa pravom na privatnost i strogo zaštitom zdravstvenih podataka. To posebno treba imati na umu jer su zdravstvena pitanja, poput pitanja klimatskih promena i izgradnje globalnih institucija povezanih s njima, označena kao “polje obeleženo tehnologijom i korporativnim interesima”. O njima se ne može razmišljati izvan novog tehnološkog poretka, gde su težnje ka moći i dominaciji neodvojive od tehnologije, nauke, vlasništva nad podacima i autoriteta u digitalnom svetu.

Pitanje reforme međunarodnog zdravstvenog režima pokazuje kako bi svetska

⁵ Žaklina Novičić, *Reforma međunarodnog zdravstvenog režima: Ka globalnoj upravi?*, str. 222.

⁶ *sto*, str. 223.

politika mogla da se razvija u budućnosti. Čini se da nas ona vraća u prošlost, barem što se tiče zapadnog dela međunarodne zajednice, gde se ponovo razmatra globalna zdravstvena bezbednost koja je fokusirana na bezbednost ljudi, a ne granica. Ne radi se ovde o tenziji između etatičkog i globalističkog pristupa, gde je prvi usmeren na bezbednost i državu u vestfalskom smislu, a drugi na prava pojedinaca, međunarodnu saradnju i globalnu solidarnost. Radi se o centralizmu u smislu fokusa na državnu odgovornost, bilo na nacionalnom ili globalnom nivou. Iz perspektive pojedinca zabrinutog za svoje zdravlje i zdravlje svojih bližnjih, nacionalni nivo odgovornosti može biti podložan demokratskim procedurama i praksi, dok globalni nivo odgovornosti može ostati skriven u netransparentnoj mreži udaljenih javnih i privatnih interesa. Takav površan optimizam može lako dovesti do distopije i zamagljivanja borbe za moć. Nema sumnje da je koordinirana aktivnost na međunarodnom nivou ponekad potrebna za patogene sa visokom stopom smrtnosti, ali nepromišljeno zalaganje za centralizaciju međunarodne akcije, bez uzimanja u obzir lokalnih okolnosti i preferencija, može dodatno da zaobiđe nijansirane odgovore utemeljene na ljudskim pravima.

Tendencije da se pojmovi vezani za zdravlje prošire do njihove neupotreblivosti, zajedno sa ekstenzivnom agendom reforme međunarodnog zdravstvenog režima koja nema fokus, jasnoću i koherentnost, stvara rizik da se politici ostavi više prostora za određivanje prioriteta na račun nauke i epidemiologije. To je osnov na kojem buja skepticizam prema medicini. Kraj pandemije COVID-19, uz zaokupljenost javnosti nekim drugim međunarodnim pitanjima je pravi trenutak da politika ode korak unazad i obezbedi prostor lekarima za temeljne analize gubitaka, propusta i promašaja iz iskustva sa pandemijom. Šira stručna, naučna i generalna javnost svakako bi trebalo da nastave da prate događaje vezane za reformu Svetske zdravstvene organizacije, Međunarodnih zdravstvenih pravila, novi ugovor, ili nešto treće što može iskrnuti do 2024. godine, koja je postavljena kao rok za okončanje ovog posla.

Zaključak

Možemo konstatovati da se međunarodni zdravstveni sistem nalazi u fazi tranzicije i reforme, pokušavajući da nauči lekcije iz pandemije COVID-19 i da se pripremi za buduće zdravstvene pretnje. Međutim, postizanje konsenzusa među različitim zemljama i zainteresovanim stranama ostaje veliki izazov. U ovom eseju analizirali smo međunarodni zdravstveni sistem kroz okvir savremene realističke teorije, koja naglašava važnost moći, interesa i suvereniteta država u međunarodnim odnosima.

Savremeni analitičari realno prepoznaju da su globalni zdravstveni izazovi, poput pandemije COVID-19, testirali kapacitete i otpornost međunarodnog zdravstvenog sistema, otkrivajući njegove snage, slabosti i neophodne reforme. Videli smo kako su moć i interesi vodećih globalnih aktera oblikovali odgovore na zdravstvene krize. Iako su postojale značajne inicijative za globalnu saradnju, poput COVAX programa za distribuciju vakcina, nejednakosti u pristupu zdravstvenoj zaštiti i vakcinama ukazale su na prevlast nacionalnih interesa nad zajedničkim dobrom. Ova dinamika potvrđuje osnovni princip realističke teorije o prioriteta nacionalne sigurnosti i interesa.

Može se zaključiti da su institucionalne reforme potrebne za jačanje međunarodnog zdravstvenog sistema. Iako Svetska zdravstvena organizacija igra ključnu ulogu u koordinaciji globalnih zdravstvenih inicijativa, njena efektivnost je ograničena bez adekvatne podrške i poštovanja suverenih država. Predložene reforme, poput jačanja mandata Svetske zdravstvene organizacije, unapređenja sistema za rano upozoravanje i povećanja finansiranja, moraju biti sprovedene uz uvažavanje suvereniteta i interesa

država članica. Realistička perspektiva ističe važnost prilagođavanja globalnog zdravstvenog sistema kako bi bolje odgovarao realnostima međunarodnih odnosa. To uključuje prepoznavanje različitih kapaciteta i resursa država, unapređenje regionalne saradnje i razvoj fleksibilnih mehanizama koji omogućavaju brzo i efektivno delovanje u vanrednim situacijama.

Globalni zdravstveni izazovi zahtevaju balansiranje između nacionalnih interesa i međunarodne solidarnosti. Smatram da savremena realistička teorija pruža korisnu perspektivu za razumevanje i unapređenje međunarodnog zdravstvenog sistema. Dok se svet suočava sa sve većim zdravstvenim izazovima, neophodno je razviti institucionalne okvire koji omogućavaju efikasnu globalnu saradnju, ali i priznaju suverenitet i interese pojedinačnih država. Samo kroz praktične i realne reforme možemo izgraditi otporniji, pravičniji i efikasniji međunarodni zdravstveni sistem sposoban da se nosi sa budućim zdravstvenim krizama.

Pored toga, važno je prepoznati da je međunarodni zdravstveni sistem sastavljen od različitih aktera, uključujući nevladine organizacije, privatni sektor i lokalne zajednice. Njihova uloga je ključna u obezbeđivanju zdravstvene zaštite i implementaciji zdravstvenih politika. Nevladine organizacije često pružaju direktne zdravstvene usluge i zagovaraju za promene politika, dok privatni sektor igra važnu ulogu u razvoju i distribuciji lekova i zdravstvenih tehnologija. Lokalni zdravstveni radnici i zajednice su osnova zdravstvenog sistema, pružajući osnovne zdravstvene usluge i sprovođenje preventivnih mera. Takođe, treba uzeti u obzir regionalne inicijative koje mogu igrati značajnu ulogu u jačanju zdravstvenih sistema.

Regionalne organizacije, poput Evropske unije i Afričke unije, mogu koordinirati zdravstvene politike i odgovor na pandemije, pružajući model za efikasniju globalnu zdravstvenu saradnju. Ove regionalne inicijative mogu pomoći u premošćavanju razlika između nacionalnih interesa i potreba za globalnom solidarnošću. Savremena realistička teorija pruža važne uvide u dinamiku međunarodnog zdravstvenog sistema. Ona pomaže da se razumeju kako nacionalni interesi, moć i suverenitet oblikuju globalne zdravstvene politike i inicijative. Samo kroz zajedničke napore i razumevanje kompleksnosti međunarodnih odnosa možemo postići održive reforme koje će osigurati bolje zdravstvene ishode na globalnom nivou.

Literatura

1. Analiza javnog zdravstva u Evropskoj uniji i drugim delovima svijeta, https://ec.europa.eu/programmes/erasmus-plus/project-result-content/2a50a945-1bb2-43e3-8263-9d00f155b705/DEV_1.1_MNE.pdf
2. Blešić Jovana, Svetska zdravstvena organizacije – (Ne)dostižni ideal?, Pravni fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd, 2021.
3. Jolić Tvrtko, Politički realizam i anarhija u međunarodnim odnosima, Institut za filozofiju, Zagreb, 2011.
4. Jović Dejan, Teorije međunarodnih odnosa realizam, Politička kultura, Zagreb, 2013.
5. Novičić Žaklina, Kenneth Waltz i neorealizam, Politička kultura, Zagreb, 2013.
6. Novičić Žaklina, Reforma međunarodnog zdravstvenog režima: Ka globalnoj upravi?, Institut za međunarodnu politiku i privredu, 2022.

Slobodan Nešković¹

SOCIAL – ECONOMIC IMPLICATIONS IN THE WESTERN BALKAN COUNTRIES AND CONSEQUENCES OF THE WAR IN UKRAINE

Abstract

This paper examines the social implications of the Ukrainian war on the Western Balkans, a region of strategic significance with established ties to Russia across various domains, including economy, foreign policy and energy. The conflict has exposed the vulnerable position of Western Balkan nations, as they grapple with food and energy shortages and soaring prices, unable to meet their domestic demands. Being substantial importers of essential commodities such as grains, oil, and gas from Ukraine and Russia, the ongoing war casts uncertainty and limitations on their ability to source these goods. In the realm of economics, it is imperative for Europe and the United States to extend their support to the Western Balkans, aiding these nations in managing the cascading repercussions of the Ukrainian conflict, ranging from escalating energy costs to food insecurity. On the energy front, European Union countries have already committed to facilitating joint gas procurement with Western Balkan states to address rising energy expenses. Furthermore, the war in Ukraine has reignited discussions surrounding the Euro-Atlantic integration of the Western Balkans. Despite being surrounded by EU and NATO member states, the region's integration into Euro-Atlantic economic and political frameworks remains incomplete.

Key words: Social-economic implications, Western Balkan, NATO, war, Russian Federation, Ukraina, Serbia, North Macedonia, European Union

Introduction

This paper's primary objective is to provide a comprehensive analysis of the war in Ukraine, economic and social impact on each Western Balkan country, highlighting significant developments in both domestic and regional relationships.

¹ Academician Full PhD Slobodan Nešković, International Academy of Sciences, Arts and Security - MANUB, Center for Strategic Studies of National Security - CESNA B, Belgrade, Serbia, FEPPS, University Business Academy in Novi Sad, Serbia, St. Cyril and St. Methodius" University, Veliko Tarnovo, Bulgaria, Ukrainian Technologies Academy in Kiev, Ukraina

The conflict in Ukraine represents a multifaceted challenge within the realm of modern international relations, encompassing intricate political, security, and economic dimensions. This analysis focuses on exploring the war's backdrop and its ramifications on the Western Balkan nations. To facilitate this exploration, the author will first introduce a theoretical framework that underpins the understanding of the conflict as it unfolds.

The research methodology employed in this study will adopt a comparative approach, analyzing the evolving economic, political, security landscapes within each country affected by the conflict. As previously mentioned, the Ukrainian conflict, transpiring on European soil, prompts a reassessment of international political theories, fundamental democratic principles, and the European Union common foreign and security policies. The invasion by Russia on February 24, 2022, disrupted the European geopolitical and security landscape, with the European Union and NATO aligning in support of Ukraine. This conflict, although initially localized and limited to two nations, Russia and Ukraine, has evolved into a proxy war with the involvement of various actors, including political and security alliances, NATO and EU member states. Furthermore, it has the potential to entangle other nations, particularly those still under the sphere of influence of major superpowers². Among these susceptible nations, the Western Balkan states hold a distinctive geopolitical position and intricate relations with Russian Federation.

While the primary focus of the paper is not on the theoretical examination of war, its causes, or classifications, it is essential to provide certain theoretical insights that are vital for a deeper understanding of the ongoing conflict in Ukraine. Despite the numerous societal changes encompassing culture, economy, science, technology, politics, and other domains, war remains an enduring social phenomenon inherent to human history. However, a thorough and comprehensive analysis of war cannot be complete without acknowledging its intrinsic connection to politics. Although war can be approached from various perspectives, including psychology, sociology, law, and military security science, its core lies within the realm of politics. In this regard, Clausewitz's renowned assertion posits that war is a genuine political instrument, an extension of political relations, manifesting through alternative means³. This underscores the necessity of considering its inherent linkage with politics, as it involves states and their political objectives.

Thomas Waldman further elaborates on Clausewitz's viewpoint, emphasizing that "war as an instrument of politics is presented almost nowhere as independent from the idea of war as a continuation of political intercourse. To state that war is a continuation of politics is to make a point beyond war's instrumentality. Continuation powerfully conveys the idea that war is itself a form of political behavior, and thus, even if subjective policy loses control of its instrument, the lines that run through war remain fundamentally political in nature"⁴.

The conflict in Ukraine, transpiring in Europe, prompts a reevaluation of international political theories, democratic principles, and the European Union's common foreign and security policy. This compels us to scrutinize the mechanisms that failed, were misinterpreted, or were impulsively executed. At this juncture, it is beneficial to briefly introduce international relations theories that can offer further elucidation. The explanation of war events within international politics delves into political philosophy

2 Lachert., J., „Western Balkans and the War in Ukraine”, Warsaw: Warsaw Institute. Last access November 4, 2022. <https://warsawinstitute.org/western-balkans-war-ukraine/>, 2022.

3 Neskovic, S., Digitalization of Higher Education in the Context of Economic Development of the Region SouthEast Europe, with Reference to Montenegro and Bulgaria, International Scientific Journal MONTE (ISJM), Vol.9, No. 1, 2024, p. 51.

4 Waldman., T., Politics and War: Clausewitz's Paradoxical Equation, The US Army War College Quarterly: Parameters 40 (3): 1–14, 2019, p. 30.

and the concept of the state of nature.

The notions of the state of nature put forth by Thomas Hobbes and John Locke significantly influenced the fundamental principles of the two most prominent paradigms in world politics: realism and liberalism. Although both theories offer their distinct explanations, opting for only one of them proves challenging due to the interplay of their elements and the evolving landscape. The combination and intertwining of elements from both theories are evident. Realism places war and the use of force at the core of international politics, with states as the principal actors, whereas liberalism offers a broader perspective by situating states within the global society in which they operate.

In addition to these theories, we contend that another facet of observing international politics warrants attention. This aspect, within the realm of realism, is known as “defensive neorealism” and finds its roots in the work of Kenneth Waltz. Waltz’s Theory of International Politics, introduced in the late 1970s, marked the inception of defensive realism, often referred to as “structural realism”. According to Waltz, great powers aren’t inherently aggressive due to an inherent will for power; instead, he begins with the assumption that states primarily seek survival and, above all, security. However, he asserts that the structure of the international system compels great powers to carefully consider the balance of power. Anarchy necessitates security-seeking states to compete for power since power is the most effective means of ensuring survival.⁵ This theory posits that governments are inclined to adopt moderate and cautious policies to attain national security based on the design of the international system.

Defensive realists generally argue that states are not inherently aggressive but aim to maximize security, maintain the existing balance of power, and minimize relative losses stemming from changes in their positions. Conflict, according to defensive realists, may become necessary in cases involving aggressor states, imminent security threats, a sense of insecurity, or insurmountable differences.⁶ This perspective offers a crucial starting point for understanding the initiation of the Russian invasion of Ukraine, particularly in light of NATO’s expansion and its perceived encirclement of Russia as longstanding threats. The presence of NATO on Russia’s borders contributed to caution and the perception of security threats, prompting Russia to act as it did.

In the realm of economics, it is imperative that European Union and the United States augment their support to the Western Balkans region in order to ameliorate the manifold ripple effects stemming from the war conflict in Ukraine. These repercussions encompass elevated energy costs and heightened concerns regarding food security. On the energy front, EU member states have already reached consensus on granting Western Balkans nations the opportunity to partake in collaborative natural gas procurements aimed at mitigating energy expenditure. Similar initiatives should be undertaken to address the looming specter of a global food crisis.

The western Balkans and war in Ukraine

To comprehend the repercussions of the Ukraine War on the Western Balkan countries, it is imperative to offer a succinct overview of the conflict’s genesis. The war, initiated by Russia on February 24, 2022, has yielded a unification of the Ukrainian populace, strengthened the Transatlantic Alliance, fortified European defenses, and ensconced Russia in isolation from the global economic network.

⁵ Mearsheimer, J., *The tragedy of great power politics*. New York: W.W. Norton & Company, p. 10., 2001

⁶ Neskovic, S., *Social Challenges and European Integration of the Western Balkan*, Scientific Result, No. 7 (1) Belgorod, University of Belgorod, Russia, 2021, p. 61.

The roots of this conflict can be traced back to 2004, when the “Orange Revolution” emerged. This period marked a surge of street protests that culminated in the establishment of a pro-Western government in Kiev, ultimately serving as the inaugural episode in the complex narrative that led to the contemporary Ukraine War. The Western world embraced this turning point not only as an ideological victory for liberal democracy but also as a pivotal moment in the geopolitical dynamics of NATO and the European Union.

Conversely, from the Russian perspective, the United States and the European Union’s support for the Orange Revolution was perceived as an encirclement strategy targeting Russia. The zenith of this encirclement, as viewed by Russia, would be Ukraine’s accession to the EU and NATO, thereby placing Russia in a defensive posture. Nevertheless, it was unlikely that Russia would acquiesce without a response. In addition to mobilizing political proxies in Ukraine to enable pro-Russian leadership to assume power, Russian Federation annexed the Crimean Peninsula in 2014. Furthermore, overt support for pro-Russian separatist militias in the Donbass region was observed, with the aim of undermining Ukraine’s territorial integrity and sowing chaos to prevent its imminent integration into Western structures. These actions were taken to remind Kiev that Russian interests were not to be disregarded.

In a display of strategic vigilance, Russia deployed its troops along the Ukrainian border in 2021. Subsequently, following the European Union and NATO’s steadfast refusal to accede to Russia’s demands, which included stipulations such as preventing further post-Soviet states from joining NATO or hosting transatlantic alliance military activities, withdrawing offensive weaponry from neighboring European nations, dismantling NATO military infrastructure established in Eastern Europe since 1997, and imposing various constraints concerning nuclear weapons and ballistic missiles, Russia resorted to aggression as its sole remaining recourse.

The Ukraine War is a multifaceted conflict that encompasses both conventional and cutting-edge tactics. Conventional aspects involve the encirclement of adversary forces within urban settings, with the objectives of disrupting supply lines, impeding the arrival of reinforcements, eroding defender morale, and intensifying psychological pressure⁷. What sets this conflict apart is the extensive employment of economic and financial warfare. For instance, Russia issued an ultimatum threatening to halt the natural gas supply to European consumer markets unless payments are made in rubles, exemplifying the substantial use of weaponized vectors of coercion and disruption. In response, the Western world has retaliated with economic sanctions and the seizure of financial assets to undermine Russia.

As the conflict unfolds, questions arise regarding its potential ramifications on European nations, with the Western Balkans emerging as a notably susceptible region. Historically, the term “Balkan” evokes images of ethnic conflicts and power struggles among regional great powers. Traditionally, the Western Balkans have represented a geopolitical prize in the contest for European supremacy due to their strategic location. These territories have perennially held high strategic significance for entities such as the European Union and Russia. Given that each country within the Western Balkan region maintains distinctive political and diplomatic ties with Russian Federation, this chapter will scrutinize the general impact of this war on these nations.

The Western Balkans region exhibits a heightened susceptibility to potential adverse consequences stemming from the Ukraine conflict, primarily due to its profound geopolitical, diplomatic, security, and economic entanglements with Russia. The

⁷ Alonso-Trabanco., J. M., „The Evolution of Russia’s Ukraine Strategy”, *Geopolitical Monitor*, p. 114., 2022.

Russian presence in the Western Balkans holds significant weight, impacting critical sectors such as energy and the economy, albeit to varying degrees among the constituent countries. Undoubtedly, the Western Balkans ranks among the regions where Russia has most conspicuously challenged the interests of the European Union and the United States in recent years. An illustrative example is the establishment of the “Russian-Serbian Humanitarian Center” in Nis in 2012, an institution the EU called for the closure of, signaling Russia’s endeavor to reshape the geopolitical landscape of the region. Furthermore, Russian gas remains pivotal in the region, with countries in the Western Balkan still heavily reliant on Russian gas supplies, rendering them susceptible to external influence. To exemplify, Serbia meets nearly 90% of its gas requirements through Russian sources, while North Macedonia and Bosnia and Herzegovina exhibit complete dependency on Russian gas.⁸

Compounding these challenges is the prominence of the European Union’s enlargement agenda and its influence in the Western Balkans. Western diplomats, cognizant of the region’s vulnerability and the influence wielded by Russia, have reacted proactively. For instance, in August 2021, German Foreign Affairs Minister Annalena Baerbock conducted visits to Sarajevo, Prishtina, and Belgrade, while Josep Borrell embarked on a tour of the region, initiating his journey in Albania. During these visits, messages of optimism were conveyed regarding the swift EU integration of Western Balkan countries, a response to recent developments in Europe.

The Western Balkan countries face multiple challenges at both the national and regional levels as a direct economic consequence of the ongoing war. At the regional level, consensus on applying sanctions against Russia has not been uniformly reached, contributing to discord among Western Balkan countries. Additionally, the Russian invasion of Ukraine, particularly in the eastern regions of Donbass and Luhansk, surfaces numerous sensitive issues for the region, potentially impacting regional dynamics. Notably, questions concerning the right to self-determination, sovereignty, and territorial integrity, all critical matters in the Western Balkans, are accentuated.

Analogies, although not obligatory, have been drawn, as evidenced by Vladimir Putin’s comparison of Donbass and the so-called Kosovo and Metohija. The rekindling of these delicate issues in countries that hold sway in the Western Balkans, such as Russia, may have adverse implications for the region. While not necessarily portending catastrophic consequences, these developments are certainly not unifying factors either. Moreover, EU integration remains a paramount concern in the Western Balkans. The awarding of candidate status to Ukraine, Moldova, and Georgia without stringent conditions has eroded the EU’s credibility in the region. Given this uneasy context, Western Balkan countries harbor concerns about the evolving Ukraine conflict and its potential ramifications for the region. Consequently, the ensuing chapter will delve into how Western Balkan countries have responded to the Russian invasion and the resultant impact on their internal, regional, economic and energy policies.

Serbia finds itself in a notably challenging position among the Western Balkan countries, facing a complex web of historical, political, security, and energy-related factors. It is noteworthy that Serbia’s deep-rooted historical ties with Russia, stemming from common Slavic roots, linguistic affinities, and shared Orthodox faith, have endured through the ages. Consequently, Serbia is often perceived as a Russian “satellite” in the Western Balkans. However, several dynamic elements, such as issues pertaining to Kosovo*, energy considerations, security implications, and public sentiment, have

⁸ Vale., G., War in Ukraine, the Balkans hold their breath, Osservatorio Balcani e caucaso Transeuropa. Last access November 4, 2023. <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Balkans/War-in-Ukraine-the-Balkans-hold-their-breath-216258>, 2022, p. 33.

contributed to the intricate nature of Serbia's relationship with Russia.⁹

The close ties between Serbia and Russia have led the European Union to view Republic of Serbia, despite its candidacy status, as not entirely aligned with EU interests. Doubts initially surfaced in 2014 when Russia annexed the Crimea Peninsula, and Serbia declined to impose restrictive measures on Russia, choosing instead to maintain a neutral stance. The ongoing Ukraine conflict has further reinforced Serbia's perception in this light. The lack of a mutually acceptable "compromise solution" for Kosovo* and the uncertain prospect of European Union membership, given opposition from several EU member states, have driven the Serbian government to navigate a balanced position in its dealings with Moscow.

Russia's status as one of the five permanent members of the UN Security Council affords it the authority to veto Kosovo*'s aspirations to join the UN as an independent state. This makes Russia an invaluable ally to Serbia in its pursuit of preventing international recognition of Kosovo*'s independence, a matter of paramount national interest for Serbia. Consequently, Resolution 1244 and the territorial integrity of Serbia are in the balance. Furthermore, the hypothetical expulsion of Russia from the UN pursuant to Article 6 would be a concerning scenario. In such a situation, Serbia would lose its recourse to international law, potentially leading to recognition of Kosovo* by NATO and European Union members that had previously withheld such recognition. Nevertheless, it is important to note that the aforementioned scenario remains speculative and unconfirmed.¹⁰

Upon the commencement of Russia's invasion of Ukraine, the official response from Belgrade took 48 hours to materialize. The National Security Council of Serbia has convened twice since the onset of the Ukrainian conflict and issued an official statement affirming Serbia's adherence to international law principles and support for Ukraine's territorial integrity. Nevertheless, Serbia has chosen not to impose sanctions on Russia. President Aleksandar Vucic explained that out of the 13 articles addressing Ukraine's aggression, Serbia voted in favor of four, as the others pertained to sanctions. At the United Nations General Assembly in March, President Vucic reiterated Serbia's support for Ukraine's territorial integrity and sovereignty while emphasizing that sanctions are not a viable option due to Serbia's essential national interests. Notably, Serbia did vote in favor of suspending Russia from the UN Human Rights Council, distinguishing itself as the only Western Balkan country that opted not to support European sanctions against Russia. Furthermore, Serbia has not prohibited Russian aircraft from flying over its airspace. In light of the European ban on Russian flights, Belgrade and Istanbul serve as the sole remaining air transit points between Europe and Russia, with Air Serbia and Turkish Airlines being the primary European carriers offering flights to Russian destinations.

Bosnia and Herzegovina is one of the most intricate internal political landscapes within the Western Balkan countries. The Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska, two distinct entities within the nation, harbor fundamental disagreements on a range of domestic issues, with their stance on Russian aggression in Ukraine being one of the salient points of contention. The country's state bodies, collectively constituting the Presidency of Bosnia and Herzegovina, consist of three members representing the three constituent peoples: Croats, Bosniaks, and Serbs. These

9 Novakovic, I., Serbia's Position in the Context of the War in Ukraine – Reasons and Perspectives, Heinrich Böll Stiftung. Last access: November 6, 2023. <https://rs.boell.org/en/2022/03/25/serbias-position-context-war-ukraine-reasons-and-perspectives>, 2022, p. 22.

10 Neskovic, S., The Cohesion of the European Union - Economic Development and Infrastructure Building of the Western Balkan Countries, European Legislative No. 81-82/2023, Belgrade, Institute fot International Politics and Economy, 2023, p. 85.

distinct ethnic affiliations hold differing perspectives on Russia and the West. Republika Srpska, on one side, leans towards Russia and staunchly opposes NATO membership, while the other side, represented by Bosnia and Herzegovina, aligns with the pro-Western orientations of Bosnian Croats and Bosnian Bosniaks. Hence, the divergence in viewpoints was a significant hindrance to reaching a common position on the Ukrainian conflict.¹¹

The Bosnian Serbs, who bear strong, lingering memories of NATO and the West, provide a receptive platform for Russia's expanding influence. Over the past decade, Russia has cultivated close ties with Republika Srpska, investing in the entity's oil refineries and engaging in extensive security cooperation. Russia's vested interests in Bosnia and Herzegovina involve preventing the country's NATO membership and augmenting Republika Srpska's reliance on Russia in the economic and energy domains. Milorad Dodik, the Serb member of the Presidency of Bosnia and Herzegovina, has been a staunch supporter of Russia and has opposed sanctions. In March, Dodik abandoned a tripartite presidency meeting, citing the refusal of the other two members, Zeljko Komsic and Sekif Dzaferovic, to engage in discussions on the Ukraine issue. In the Western sphere, concerns have arisen regarding the potential exploitation of Dodik by Russia to destabilize the situation in Bosnia and Herzegovina and the broader region. However, it is noteworthy that Dodik represents the minority perspective, as the representatives of Sarajevo, Bosnian Croats, and Bosnian Bosniaks have supported the UN resolution condemning the Russian invasion, along with EU sanctions against Moscow.¹²

The Bosnian Bosniaks have demonstrated the strongest support for Ukrainians, partly due to their own historical experiences as victims of both Serbian and Croatian aggression, which engenders a sense of solidarity with Ukrainians targeted by Russian or pro-Russian insurgent forces. Additionally, Bosnian Bosniaks perceive the declarations of secession by the self-proclaimed People's Republics of Donetsk and Luhansk as analogous to the proclamations made by the Republic of Srpska.

Furthermore, the energy sector emerges as a pivotal point in the complex relationship between Russia and Bosnia and Herzegovina. Russian company Zarubezhneft exercises control over sections of Bosnia and Herzegovina's energy sector, including oil refineries located in the towns of Brod and Modrica in the Republika Srpska entity. Prior to the Turk Stream project, Bosnia and Herzegovina relied entirely on Russian gas to meet its energy needs, with the gas supply traversing Ukraine and Hungary before entering the country through an interconnection point at Beregovo. The Federation of Bosnia and Herzegovina's distribution firm, BH Gas, operated a receiving station in Hungary, from which gas was transported through Serbia to serve the entire Bosnian territory. This crisis accentuates the divisions within an already fragmented society. In the upcoming chapter, we will explore the political responses in one of Bosnia and Herzegovina's neighboring countries, Montenegro, in light of the ongoing war.

Montenegro's response to the Ukrainian conflict exhibits distinct attributes that merit consideration, encompassing internal dynamics, bloc divisions, the Montenegrin Orthodox Church issue, and Russian real estate holdings within the country. The Montenegrin government is currently grappling with the issue of imposing sanctions on Russian Federation, a matter of significant complexity. While Montenegro officially announced its alignment with all restrictive measures, including the European Union's comprehensive eight packages of individual and economic sanctions against Russia,

11 Lachert., J., *Western Balkans and the War in Ukraine*, Warsaw: Warsaw Institute. Last access November 6, 2023. <https://warsawinstitute.org/western-balkans-war-ukraine/>, 2022, p. 37.

12 Palombaro., V., *Western Balkans countries and the war in Ukraine*, NEU Newsletter for the European Union, Last access November 6, 2023, p. 19.

formal decisions pertaining to their implementation remain pending. A government session in March, slated for the adoption of sanctions, was disrupted by a dispute between Prime Minister Zdravko Krivokapic and Foreign Minister Djordje Radulovic regarding the imposition of sanctions on Russia. However, the now-former Prime Minister Dritan Abazovic had previously, and unanimously, endorsed a set of sanctions against Russia, which had been endorsed by the Council of the European Union two days earlier. These political disputes within Montenegro highlight the prevailing conflict between “Serbian parties aligned with Russia” and “pro-Western” parties.

The ecclesiastical dimension bears relevance in this context as well. Montenegro and Ukraine have encountered certain similarities in their church-related matters, accompanied by sporadic Russian interventions. Both the Russian and Serbian Orthodox Churches have vehemently opposed acts of religious autonomization and reject the idea of distinct Ukrainian and Montenegrin Orthodox identities. In response to the Montenegrin Parliament’s adoption of a religious freedom law in December 2019, President Vucic sought Russia’s assistance in preserving Orthodox Church unity in the Western Balkans, viewing it as an effort by the Montenegrin Church to attain autocephaly, similar to the Ukrainian case, provoking a strong reaction from the Serbian Orthodox Church. Russia’s involvement in this context underscores its utilization of cultural, historical, and religious diplomacy for political objectives.¹³

Another facet already experiencing repercussions from the Ukrainian conflict is the real estate market in Montenegro. The market has garnered attention due to its popularity among Russian tourists. Official data from the Real Estate Administration of Montenegro indicates that Russian citizens possess or co-own 18,906 real estate properties and 3.9 million square meters of land. Although no official information has emerged regarding the potential freezing of Russian property, it is evident that the number of Russian tourists has significantly dwindled since the conflict’s onset. In contrast, recent data reveals an influx of approximately 300 Ukrainians on a daily average in Montenegro. The majority of Ukrainian refugees reach Montenegro through Serbia, with many having previously visited the country for summer vacations. As of now, 588 individuals have applied for temporary protection in Montenegro, comprising 391 adults and 197 children. The Montenegrin government has granted temporary protection to those Ukrainians who find themselves unable to return home due to the conflict.¹⁴

Albania, a NATO member since 2009 and an EU candidate country, has a history of close alignment with EU foreign and security policies. As a member of the Transatlantic family, Albania has adopted a clear stance on the ongoing war in Ukraine. The country has unequivocally condemned the Russian invasion of Ukraine, implemented economic sanctions against Russia, and enforced a ban on Russian aircraft within its airspace. Furthermore, Albania voted in support of the exclusion of Russia from the Human Rights Council during the UN General Assembly. It is worth noting that there have been suggestions that the Ukraine conflict is impacting certain NATO countries in the background, including Albania, North Macedonia, and Greece, which have been asked to contribute their bases and resources if the need arises. In response, Albanian President Ilir Meta has expressed the nation’s readiness to participate in any prospective mission to Ukraine. Due to Albania’s strong alignment with the EU and NATO, Russia has identified Albania, along with Montenegro and North Macedonia, as an adversary. In a retaliatory move, Russian missiles struck the Albanian honorary consulate in Kharkiv, Ukraine, on

13 Anastasakis., Othon, „The Russo-Ukrainian Crisis and the Western Balkans: Associations and knock-on effects.” ACM Briefs. Last access: November 6, 2023. https://ascg.me/wp-content/uploads/2022/02/ACM-Brief_January-2022-final.pdf, 2002.

14 Kolarski, Lj., The Impact of the War on Western Balkans, The Policy of National Security, XIII, Vol. 23, No. 2/22, Belgrade: Institute for Political Studies, 2022, p. 101.

March 8th, an action promptly condemned by the Albanian government. Albania has also displayed solidarity with Ukraine by renaming a street in its capital, Tirana, where the Russian and Ukrainian embassies are located, as “Free Ukraine”, thus commemorating Ukraine’s resilience in the face of war. This exchange underscores the strains in Albania-Russia relations, largely stemming from Albania’s NATO membership.

Albania, akin to other Western Balkan nations, is grappling with the economic ramifications of the Ukraine conflict, particularly in the domains of food and energy. The impact can be categorized into direct and indirect consequences. Directly, Albania faces challenges due to its reliance on wheat and oil supplies from Russia. Indirectly, the nation is contending with rising commodity prices resulting from its imports of goods, as clearly evidenced by recent data. Notably, Albania imports all 19 billion of goods from Russia and Ukraine, constituting 99.5% of the trade volume, with Albanian exports to these countries accounting for the remaining 0.5%. Consequently, the adverse effects are evident in elevated food and energy costs, along with increased external finance expenses. Albania’s ability to meet only 30% of its oil requirements through domestic production renders it highly dependent on Russian oil supplies, a situation that will be influenced by the war’s trajectory.¹⁵

North Macedonia, a recent entrant to NATO in 2020, swiftly adopted EU economic sanctions, condemned Russia’s invasion, and restricted the use of its airspace by Russian aircraft. The fact that North Macedonia joined NATO only three years ago highlights the significance of this conflict as a test for its member states. Although official NATO decisions regarding the potential engagement of Macedonian forces in the war are yet to be made, the Macedonian government has already considered possible involvements in the ongoing conflict.

As part of regional unity in supporting Ukraine, North Macedonia, along with Bulgaria, Romania, and Montenegro, attended the NATO Multilateral Business Union meeting in Sofia, organized by Prime Minister Kiril Petkov. The meeting conveyed a resounding message of unity and solidarity with Ukraine, firmly condemning Russia’s illegal invasion. However, North Macedonia holds a unique position concerning its relationship with the EU as a whole and Bulgaria. The nation’s decision to change its name, as part of EU measures, has not yielded the anticipated progress on its path to EU membership. This situation has given rise to Euroscepticism, with a portion of North Macedonia’s population becoming less receptive to the EU while appearing more inclined toward Russia. Pro-Russian sentiments have gained traction, with some segments of the public seemingly embracing Russia’s narrative regarding its legitimate intervention in the “denazification” of Ukraine. This shift is partly attributed to Bulgaria’s veto on the commencement of accession talks in 2020, which has engendered resentment toward the EU and contributed to the sense of EU betrayal among North Macedonians.¹⁶

Historically, North Macedonia has maintained minimal pro-Russian sentiment, with strong consensus across political spectrums and ethnic lines in favor of Euro-Atlantic integration since its independence in 1991. However, the emergence of euroscepticism poses a risk to the progress achieved in North Macedonia and could potentially undermine the EU’s influence in the region, creating openings for increased Russian influence in strategically sensitive areas. Economically, the impact of this conflict on North Macedonia is comparable to the challenges faced by other Western

15 Kote., K., Albania Affected in Four Aspects by Ukraine War, Albanian Daily News. Last access: November 7, 2023. <https://albaniadailynews.com/news/albania-affected-in-fours-aspects-by-ukraine-war-1>, 2022, p. 44.

16 Marucic., S. J., North Macedonia’s Faith in EU Influence Plummeting, Survey Shows, Balkan Insight. Last access: November 6, 2022. <https://balkaninsight.com/2022/02/25/north-macedonian-faith-in-eu-influence-plummeting-survey-shows/>, 2022, p. 31.

Balkan nations. North Macedonia has encountered a “supply shock” affecting food, the metal industry, and electricity. The nation heavily relies on imports for these supplies, as it cannot meet its domestic food demands entirely. The same scenario is applicable to the energy sector. This situation has triggered a significant rise in market prices, prompting North Macedonia to seek ways to secure adequate energy and food supplies for its citizens while maintaining economic stability.

Socio-economic repercussions of war conflict in western Balkans

As Russia’s ongoing military campaign in Ukraine continues to disrupt Eastern Europe, the unresolved scars of conflict from more than two decades ago in the Western Balkans persist. The Dayton peace agreement, which has held Bosnia and Herzegovina together, is unraveling, and efforts to resolve the so-called Kosovo’s and Metohija dispute with Serbia regarding its independence have stagnated. Montenegro has experienced episodes of violent unrest, and while North Macedonia shows promise, it has not yet initiated accession negotiations with the European Union, nor has Albania. The EU’s enlargement process has encountered numerous obstacles, including issues related to governance, sluggish economies, corruption, and European uncertainty. Despite the discussions surrounding potential expansion in light of the Ukraine conflict, significant acceleration appears unlikely. To foster regional stability and integration, Brussels should adopt a multifaceted approach. With the support of the United States, diplomatic efforts should address tensions without relying solely on the prospect of European Union accession as the primary incentive. Simultaneously, Brussels and its member states should explore options to provide Western Balkan candidates with nearer-term opportunities for wider economic and political integration.¹⁷

The primary factors contributing to the stagnation of the Western Balkans’ progress toward European Union membership can be found within the candidate countries themselves. Economic challenges are a significant concern, as the current pace of development suggests it will take decades for these nations to be adequately prepared to withstand the competitive pressures of the common market. None of them currently possess a functioning market economy, and the region’s standard of living remains well below the European Union average. Moreover, issues related to governance are substantial. Some states are witnessing the erosion of the rule of law and democratic norms, with Republic of Serbia, the region’s largest and most influential country, experiencing systemic deterioration of democratic institutions. Government power has become highly concentrated around the president, while the separation of powers exists only in theory. The state holds a near-monopoly over mass media and actively intervenes in the economy to reward loyalists and penalize critics. There is a significant overlap between government, business, and the criminal underworld. Montenegro and North Macedonia, until recently, followed similar trajectories and could easily regress in that direction.

The Western Balkans also host complex disputes that the European Union may be hesitant to import. Bosnia and Herzegovina is experiencing a gradual disintegration, particularly with the Serb-majority entity of Republika Srpska distancing itself from central government oversight. The ultimate goal may be independence or increased autonomy, but this maneuvering poses a significant source of instability. Ethnic Serb leaders have outlined various steps to achieve this, short of formal secession, such as separating from joint armed forces, border police, the judiciary, and the internal revenue

¹⁷ Neskovic, S., *The Cohesion Policy of the European Union – Economic Development and Infrastructure Building of the Western Balkan Countries*, p. 87.

system, although some of these measures were retracted under Western pressure.

Rather than envisioning a future of joining a peaceful and prosperous Europe, there is a growing sense of stagnation in which historical grievances and unresolved issues continue to feature prominently in election campaigns, potentially triggering conflicts. Leaders often exacerbate these issues with divisive rhetoric, attempting to divert attention from unstable economies, low living standards, corruption, and nepotism. Some manipulate wartime history for political gain, while others exploit the issues that initially sparked the conflicts, which still linger today. The entire region significantly lags behind its Western neighbors in terms of economic prosperity and good governance. The risk of breakdown, whether into state failure, violence (though it's highly unlikely to reach the proportions of the 1990s hostilities), or other undesirable outcomes, will persist until the region's underlying problems are resolved.

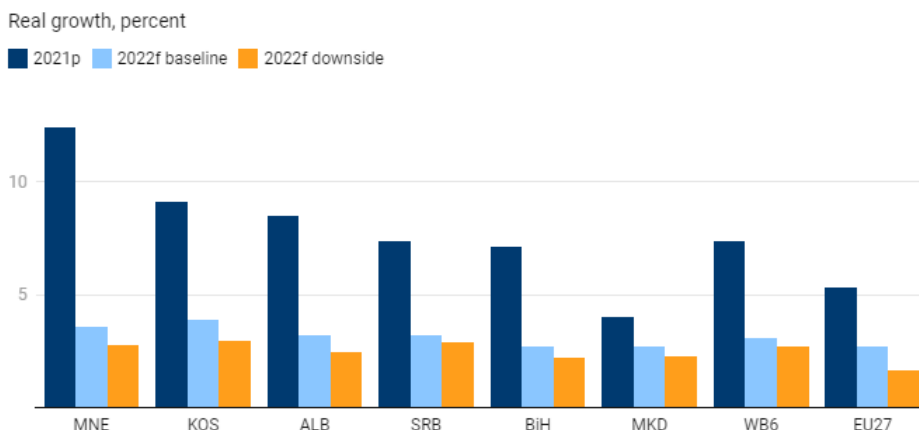
As full European Union accession becomes a more distant possibility, alternative prospects for fostering greater unity in the region have emerged, with varying degrees of progress. For instance, the Open Balkan Initiative, launched by Albania, North Macedonia, and Serbia in 2019, aims to create a streamlined, localized version of the EU's Schengen zone, facilitating the free movement of people and goods among its member states.

The Western Balkan economies exhibited resilience during the COVID-19 shock, experiencing a faster and stronger rebound than anticipated. This was achieved by leveraging fiscal policies to support vulnerable households and businesses. However, the resources initially allocated for this purpose have been exhausted, leading to a significant challenge. The current focus lies in addressing immediate needs while simultaneously keeping an eye on the necessary reforms to facilitate fair, environmentally friendly, and sustainable growth in the future. Governments face the task of managing their limited fiscal resources judiciously, with a particular emphasis on safeguarding the most economically vulnerable households, which allocate a substantial portion of their income to food and energy expenses. Policy measures designed to address pressing current needs should be time-limited, enabling governments to transition back to building fiscal buffers as external pressures subside.

Given the environment of resource scarcity, it is imperative for governments to intensify their efforts in several areas. First, enhancing tax compliance should be a priority, as this can help replenish fiscal resources. Strengthening social assistance systems is essential to protect those who are most affected by energy costs. Simultaneously, there should be a redirection of resources toward investments in energy efficiency. This entails promoting the efficient use of energy resources and encouraging private sector investments in renewable energy sources.

While the Western Balkan countries grapple with numerous economic challenges, from inadequate infrastructure to inadequate regulation and labor market deficiencies, they also suffer from a lack of meritocratic leadership. On average, the region ranks 119th among 141 countries concerning "reliance on professional management", as opposed to nepotism or connections. This perception that success is determined by connections rather than hard work underscores a structural defect in Western Balkan state economies. High unemployment rates coexist with low labor force participation, indicating that few individuals are actively seeking employment, and among those who are, few are successful in finding jobs. Furthermore, it is probable that more reductions in growth projections and increased inflation expectations will occur as the conflict extends further into 2023 and 2024, sanctions become more severe, and the European Union experiences a further deceleration in economic growth (see Figure 1).

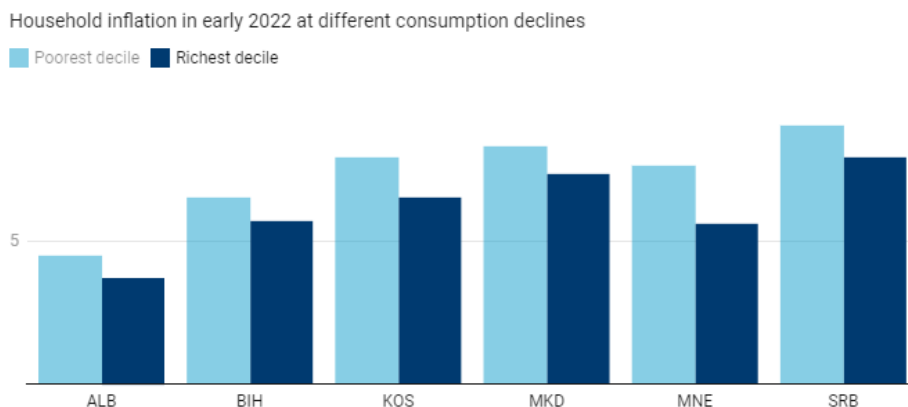
Figure 1. Revised real economic growth for Western Balkans

Source: World Bank staff calculations

The Western Balkans now face an especially uncertain outlook. In addition to the outbreak of war, COVID-19 has not gone away, and the energy disruption caused by the war in Ukraine has exposed vulnerabilities associated with the region’s still heavy reliance on fossil fuels, and the war has disrupted this trajectory. Not only is the region facing a growth slowdown, but rising food and energy prices mean that the poorest households that spend more than 60 percent of their budgets on food and energy are experiencing an especially high rate of inflation (Figure 2).

Figure 2. Inflation Rates in Western Balkans

Source: World Bank staff calculations using HBS data and official CPI statistics from each country’s national statistical office (<https://www.brookings.edu/articles/overlapping-crises-in-the-western-balkans/>)

Since, the Western Balkan economies are among the least competitive in Europe and are comparable to those of developing countries facing more challenging historical legacies and contemporary obstacles. Local business leaders are well aware of these

issues, resulting in minimal domestic investment throughout the region for at least two decades, with Serbia being the lowest among similar “transition” economies. This lack of confidence discourages foreign investors. If those with the most knowledge about the situation choose to invest elsewhere, it deters outsiders from investing in the Balkan countries. In the quest for positive economic developments, leaders often resort to enticing investors with costly tax breaks and subsidies, as seen with the Italian-U.S. automotive giant Fiat Chrysler (now part of Stellantis) factory in Serbia, or by lobbying friendly governments and accepting questionable loans, as in the case of the Chinese-built highway in Montenegro.¹⁸

Even before the outbreak of war between Russia and Ukraine, economic growth in the Western Balkans was already slowing toward pre-crisis rates, and similarly inflation was already rising as supply constraints and pent-up demand across the world pushed commodity prices higher. The war in Ukraine is exacerbating these two trends and pushing inflation sharply higher, as well. It is also denting business and consumer confidence, impacting trade and tourism, and causing severe disruptions in food and energy supply chains. This is especially the case in Serbia and Montenegro, which are the Western Balkan economies most exposed to trade with Russia and Ukraine. When it comes to the influence of the Ukraine war on energy sources and food products, the concern was immediate because of the upcoming heating season. High gas prices lead to higher costs for heating, electricity, and groceries—all the things, voters observe in the run-up to elections.¹⁹

At the beginning of the war, Serbian citizens formed a line at petrol stations, fearing that prices would rise, which they did. The government tried to reassure the citizens that there is enough supply of all resources and that Serbia will form, nine to ten teams to monitor the situation with oil, gas, and the supply of other products. Nevertheless, the concern about the gas dependency remained. It is worth mentioning that in 2008, Russia acquired the majority of shares in NIS, Serbia’s National Oil and Gas company, 51% to 49%. Additionally, NIS became the major shareholder in Serbia’s leading petrochemical producer, HIP Petrohemija. In such a position, high gas prices would seriously impact the Serbian economy and citizens. Despite the alternative proposal, whereby the price would be determined 70 per cent by oil formula and 30 per cent by spot market prices, all in all, \$510 (€451) per 1,000 cubic meters, the gas price for Serbia would remain at \$270 and the amount of delivered gas would increase for the next six months, decided after the Putin-Vucic meeting.

Given that work has been underway for years to build a narrative of Serbian-Russian friendship as well as the fact that Russia continues to support Serbia’s territorial integrity, it was unrealistic to expect Serbian officials to turn their backs on Russia. Serbia’s stance on the Ukrainian war is a difficult test of “balancing” the need to appear to be in line with the European Union in foreign policy while maintaining a strong partnership with Russia. Western governments have expressed satisfaction over the condemnation of Russian aggression, despite the fact that in the days that have followed, Belgrade has once again been under increasing pressure to join the economic and political sanctions against Moscow. What makes this constellation even more complex is good relations with Ukraine, which does not accept Kosovo’s*, that is Kosovo and

18 Popovic., S., Support for Ukraine, balancing, ignoring: How the Western Balkans is reacting to the crisis, European Western Balkans. Last access: August 25, 2022. <https://europeanwesternbalkans.com/2022/02/15/support-for-ukraine-balancing-ignoring-how-the-western-balkans-is-reacting-to-the-crisis>, 2022, p. 29.

19 Mikovic., N., How Will the Russia-Ukraine War Affect the Balkans?, Politics Today. Last access: November 6, 2022. <https://politicstoday.org/how-will-the-russia-ukraine-war-affect-the-balkans/>, 2022, p. 33.

Metohija, independence and has good economic cooperation. Serbia insists on Ukraine's territorial integrity because it considers Ukrainian efforts to keep Donbas tantamount to its attempts to maintain Kosovo*, that is Kosovo and Metohija, within its borders. As the Ukrainian war has caused severe migration, Serbia has shown understanding and support for the Ukrainian people. On March 18, 2022, the Government of the Republic of Serbia adopted the Decision on providing temporary protection to displaced persons coming from Ukraine: citizens of Ukraine and members of their families who have resided in Ukraine; asylum seekers who have been granted asylum in Ukraine; temporary protection shall last for one year from the date of entry into force of this Decision. Since the beginning of the Ukrainian war, Serbia's position is described as "sitting in two chairs." On the one hand, there is the European Union perspective; on the other hand, there is Russian Federation as loyal friend and protector in terms of Kosovo and Metohija issue and energy supplier. Thus, the future steps should be calculated because one wrong step could possibly lead to unpredictable responses from both sides.

The economic downturn has exacerbated socio-economic conditions, eroding consumer confidence in markets and exacerbating social disparities in terms of income and wealth. It has also led to a decline in living standards, shaken the social fabric, and posed a threat to the aspiration of eventually aligning with advanced nations. To reverse this negative trajectory, the Western Balkans must shift gears by accelerating socio-economic reforms and expediting measures for economic development. With a pressing need for modernization and institutional transformation, these countries should prioritize sustained economic growth, relying on deeper regional cooperation and closer integration with the European Union as their primary path to positive development. The key driver of this growth will be catching up with the progressive countries in terms of advanced technology and adopting market-friendly institutions.

Conclusion

The war in Ukraine has unquestionably prompted a reevaluation of various aspects in the Western Balkan countries, as its impacts have manifested across multiple facets. Most notably, the economy, energy security, food supplies, and regional relations have demonstrated heightened vulnerability in the face of this conflict. Western Balkans have found themselves in a precarious situation due to food and energy shortages, leading to substantial price hikes, given their reliance on imports to meet domestic demands. These nations are substantial importers of grains, oil, and gas from both Ukraine and Russia, and the war has cast a shadow of uncertainty and limitation on the export of these essential goods.

The current scenario underscores the urgent need to reevaluate food and energy supply chains and explore innovative production methods. Moreover, the war in Ukraine carries unique implications for the Western Balkans, particularly in terms of its impact on sensitive regional relations, particularly those pertaining to sovereignty and territorial integrity. In the aftermath of the conflicts in the 1990s, border issues and regional relations became highly sensitive, a trend that intensified after 2008, marked by the declaration of independence by Kosovo*, that is Kosovo and Metohija. Consequently, the Western Balkan countries struggle to present a unified response to Russian aggression. Among these countries, Serbia stands out as particularly vulnerable due to its deep historical ties with Russia. Being one of the few nations in the region, alongside Bosnia and Herzegovina, not part of the NATO alliance, Serbia has maintained unrestricted relations with Russia, further complicating its stance in the eyes of the European Union and

neighboring countries. Serbia's candidacy for EU membership is met with skepticism by both regional states, who perceive Serbia as a potential impediment to regional cooperation, given its differing approach to the crisis.

The war has undoubtedly reignited traumatic memories and fears of new conflicts among the population in the region, especially those who vividly recall the 1990s war. These memories have triggered sentiments of apprehension, distrust, and identification with either Russia or Ukraine. While Albania, North Macedonia, and Kosovo*, that is Kosovo and Metohija, have openly voiced support for Ukraine and condemned Russia, Montenegro and Bosnia and Herzegovina have experienced profound internal political divisions over the war. As the war continues to unfold, Western Balkan countries will need to navigate these varying reactions to Russian aggression, striving to maintain peace and stability in the region.

The Western Balkans face a significant challenge in their path towards EU membership, and much of the impediment lies within the candidate countries themselves. Their economic challenges are particularly concerning, as their current rate of development suggests it will take decades for them to reach a level of preparedness that can withstand the competitive pressures of the common market. These nations currently lack a well-functioning market economy, and their standard of living remains significantly below the EU average. Moreover, the Western Balkan countries grapple with a multitude of economic challenges, including insufficient infrastructure, regulatory shortcomings, and deficiencies in their labor markets. In addition to these obstacles, they face a lack of meritocratic leadership and high unemployment rates which coexist with low labor force participation.

Furthermore, the ongoing conflict's extension is likely to result in further downgrades of growth projections and heightened inflation expectations. The disruption caused by the war in Ukraine has exposed vulnerabilities stemming from the region's heavy reliance on fossil fuels, exacerbating these challenges. The war has disrupted the Western Balkans' trajectory even further, particularly impacting Serbia and Montenegro, which have the highest exposure to trade with Russia and Ukraine.

The Western Balkan economies face stiff competition within Europe and are comparable to developing countries grappling with more complex historical legacies and contemporary obstacles. Even prior to the outbreak of the conflict between Russia and Ukraine, economic growth in the Western Balkans was slowing toward pre-crisis rates, and inflation was already on the rise due to supply constraints and increased demand for commodities worldwide. The conflict is amplifying these trends, causing a sharp rise in inflation, denting business and consumer confidence, disrupting trade and tourism, and severely affecting food and energy supply chains.

The economic downturn has exacerbated socio-economic conditions, eroding consumer confidence in markets and exacerbating income and wealth disparities. Living standards have declined, and the social fabric has been shaken, jeopardizing the ambition of aligning with advanced nations. To reverse this negative trajectory, the Western Balkans must accelerate socio-economic reforms and expedite measures for economic development.

Given the scarcity of resources, governments must intensify their efforts in several key areas. First and foremost, improving tax compliance should be prioritized to replenish fiscal resources. Strengthening social assistance systems is crucial to protect those most affected by rising energy costs. Additionally, resources should be reallocated toward investments in energy efficiency, promoting the efficient use of energy resources and encouraging private sector investments in renewable energy sources.

References

1. Alonso-Trabanco, J. M., The Evolution of Russia's Ukraine Strategy, *Geopolitical Monitor*, 2022.
2. Anastasakis, O., The Russo-Ukrainian Crisis and the Western Balkans: Associations and knock-on effects, *ACM Briefs*. https://ascg.me/wp-content/uploads/2022/02/ACM-Brief_January-2022-final.pdf, 2015.
3. Kolarski, Lj., The Impact of the War on Western Balkans, *The Policy of National Security*, XIII, Vol. 23, No. 2/22, Belgrade: Institute for Political Studies, 2002.
4. Lachert, J., Western Balkans and the War in Ukraine, Warsaw: Warsaw Institute. <https://warsawinstitute.org/western-balkans-war-ukraine/>, 2022.
5. Marucic, S. J., North Macedonia's Faith in EU Influence Plummeting, Survey Shows, *Balkan Insight*. <https://balkaninsight.com/2022/02/25/north-macedonian-faith-in-eu-influence-plummeting-survey-shows/>, 2022.
6. Mearsheimer, J., *The tragedy of great power politics*, New York: W.W. Norton & Company, 2001.
7. Mikovic, N., How Will the Russia-Ukraine War Affect the Balkans?, *Politics Today*. <https://politicstoday.org/how-will-the-russia-ukraine-war-affect-the-balkans/>, 2022.
8. Neskovic, S., Western Balkan Countries Strategies and the European Union Security Paradigm, Proceedings No. 33, Center for Researching and National Security – CESNA B, International Academy Sciences, Arts and Security – MANUB, IASAS and University St. Cyril and Methodius Veliko Tarnovo, Bulgaria, 2020.
9. Nesković, S., Social Challenges and European Integration of the Western Balkan, *Scientific Result No. 7 (1)*, Belgorod, University of Belgorod, Russia, 2021.
10. Neskovic, S., Energy Community of the European Union and the Geo-Economic Position of South-East Europe in the Current Crisis Development, Book Series “Problems of Social and Economic Security”, Vol 2., St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo, Bulgaria, 2022.
11. Neskovic, S., The Cohesion Policy of the European Union – Economic Development and Infrastructure Building of the Western Balkan Countries, *European Legislative*, No. 81 – 82/2023, Belgrade, Institute for International Politics and Economy, 2023.
12. Neskovic, S., Energy Policy and Climate Goals in the European Union in the Energy Transition of the Countries of the Western Balkans, Proceedings, Travnik, International University of Travnik, Bosnia and Herzegovina, 2023.
13. Neskovic, S., Engagement of NATO and Partnership for Peace, Book Series “Problems of Social and Economic Security”, Vol. 3, St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo, Bulgaria, 2023.
14. Neskovic, S., Institutional Capacities and Environmental Standardization in the Context of the Convergence of the Republic of Serbia to the European Union, Proceedings, Faculty of Economics, University of Kragujevac, 2024.
15. Neskovic, S., Exclusiveness of Artificial Intelligence on the Areas of European Law, Digitalization of Education and International Relations, Proceedings, International University Travnik in Travnik, Bosnia and Herzegovina, 2024.
16. Neskovic, S., Reorganization of Higher Education in the Western Balkans in

- the Function of Improving transport, Ecology and Sustainable Development, European Legislative, No. 85/2024, Belgrade, Institute for International Politics and Economy, 2024.
17. Neskovic, S., Digitalization of the Higher Education in the Context of Economic Development of the Region Sout-Heast Europe, with Reference to Montenegro and Bulgaria, International Scientific Journal MONTE (ISJM), Vol. 9. No. 1, 2024, Institute for Scientific Research and Development, Ulcinj, 2024.
 18. Novakovic, I., Serbia's Position in the Context of the War in Ukraine – Reasons and Perspectives. Heinrich Böll Stiftung. <https://rs.boell.org/en/2022/03/25/serbias-position-context-war-ukraine-reasons-and-perspectives>, 2022.
 19. Palombaro, V., Western Balkans countries and the war in Ukraine, NEU Newsletter for the European Union. <http://www.newslettereuropean.eu/western-balkans-countries-war-ukraine/>, 2002.
 20. Popovic, S., Support for Ukraine, balancing, ignoring: How the Western Balkans is reacting to the crisis, <https://europeanwesternbalkans.com/2022/02/15/support-for-ukraine-balancing-ignoring-how-the-western-balkans-is-reacting-to-the-crisis>, 2022.
 21. Vale, G., War in Ukraine, the Balkans hold their breath, Osservatorio Balcani e caucaso Transeuropa, <https://www.balcanicaucaso.org/eng/Areas/Balkans/War-in-Ukraine-the-Balkans-hold-their-breath-216258.>, 2022.
 22. Waldman, T., Politics and War: Clausewitz's Paradoxical Equation, The US Army War College Quarterly: Parameters 40 (3): 1–14, 2019.

SOCIJALNO-EKONOMSKE IMPLIKACIJE U ZEMLJAMA ZAPADNOG BALKANA I POSLEDICE RATA U UKRAJINI

Apstrakt

Ovaj rad ispituje društvene implikacije ukrajinskog rata na Zapadni Balkan, region od strateškog značaja sa uspostavljenim vezama sa Rusijom u različitim sferama, uključujući ekonomiju, spoljnu politiku i energetiku. Konflikt je razotkrio ranjivu poziciju nacija zapadnog Balkana, dok se bore sa nestašicom hrane i energije i rastućim cenama, nesposobni da zadovolje svoje domaće potrebe. Budući da su značajni uvoznici osnovnih roba kao što su žitarice, nafta i gas iz Ukrajine i Rusije, rat koji je u toku baca neizvesnost i ograničenja na njihovu sposobnost da nabave ovu robu. U oblasti ekonomije, imperativ je za Evropu i Sjedinjene Države da prošire svoju podršku Zapadnom Balkanu, pomažući ovim nacijama u upravljanju kaskadnim posledicama ukrajinskog sukoba, u rasponu od eskalacije troškova energije do nestašice hrane. Na energetsom frontu, zemlje Evropske unije već su se obavezale da će olakšati zajedničku nabavku gasa sa državama Zapadnog Balkana kako bi se pozabavile rastućim troškovima energije. Štaviše, rat u Ukrajini je ponovo pokrenuo diskusije oko evroatlantskih integracija Zapadnog Balkana. Uprkos tome što je okružen državama članicama EU i NATO, integracija regiona u evroatlantske ekonomske i političke okvire ostaje nepotpuna.

Ključne reči: Socijalno-ekonomske implikacije, Zapadni Balkan, NATO, rat, Ruska Federacija, Ukrajina, Srbija, Severna Makedonija, Evropska unija

Rumen Stefanov¹

ACADEMIC FREEDOM AND FREEDOM OF EXPRESSION IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN BULGARIA: MITH OR REALITY

Abstract

Academic autonomy and freedom of expression are fundamental principles for the structure of the educational system in a democratic society. They must be fully guaranteed by law and require unquestioning and exact execution. However, management actions and practice in this regard often fall into the trap of speculative interpretation of legal norms and obey the political nomenclature instead of serving the public interest. Society has created some mechanisms to compensate for deviations, such as public debate on some topics and monitoring systems. But, to the extent that they are also a product of reality, their opportunities to overcome inertia in thinking and some planted dogmas are not too great. Bulgaria is no exception in this regard.

Key words: academic freedom, freedom of expression, educational institutions, curriculum, accreditation agency, pre-school, secondary school

Of paramount importance everywhere is how the academic freedom is defined and protected in the constitution and laws and are there any possible limitations or restrictions. The overview of those legislation prerequisites in Bulgaria discovers satisfactory solutions in this regard. In fact the legal provisions and institutional settings which guarantee the academic freedom are embedded implicitly in the Constitution of the R. of Bulgaria, Law on the development of the academic staff in the R. of Bulgaria, Law on pre-school and school education, Higher education act, Law for the promotion of scientific research etc. and a legion of by-laws: Rules for the activities of the National assessment and accreditation agency, Regulations for the monitoring and evaluation of the research carried out by higher education institutions and scientific organisations, Regulation No. 10 of December 19, 2017 on reference booklets, textbooks and study aids, Ordinance on inclusive education etc. Art. 53. of the Constitution stipulates the right of education &(1). Moreover it make the school attendance up to the age of 16 compulsory &(2)

The right for everyone to express an opinion or to publicize it through words,

¹ Rumen Stefanov PhD, OSCE, New Bulgarski Universitet Sofia, Bulgaria

written or oral, sound or image, or in any other way is envisaged in Art. 39. (1) with the explicit restriction: (2) This right shall not be used to the detriment of the rights and reputation of others, or for the incitement of a forcible change of the constitutionally established order, the perpetration of a crime, or the incitement of enmity or violence against anyone. That are the guiding operational principles for the whole education institutional system.

Limitations or restrictions for the academic freedom that are inevitable for this public sector management and aim to protect the integrity of the society are prescribed also by the law: Article 3 of the Higher education act imposes the requirement that: “The higher secular education is independent of ideologies, religions and political doctrines. It shall be provided in keeping with universal human values and national traditions.”² that corresponds completely with the internationally established standards for the democratic public management. The principles of de-ideologization and de-politization refer to all level of education. Article 11 (1) of the Pre-school and School Education Act describes the education at those levels as secular where is “not allow the inculcation of ideological and/or religious doctrines”³

In the interest of the society and mainly to provide better conditions for the management in the area, the legislation provides more discretion to the academic staff in the decision making process on certain issues related to the education institutions’ governance. One of the main principles for acquiring scientific degrees and occupying academic positions is the: “autonomy of higher schools and scientific organizations and the related decentralization of the procedures under this law” Art 1. (2) 1. Law on the development of the academic staff in the R. of Bulgaria⁴

But, fortunately as an exception, the law enforcement stumbles with erroneous and not even a principled policy. And findings, proves and conclusions do exist: Darina Dimitrova, lecturer at the University of Economics - Varna designates that: “The review of the judicial practice shows that the autonomy is not so wide and there are many unresolved problems in the management of higher education institutions as to the application of the principle of academic autonomy.” According to her, this is due to the incorrect interpretation of the norms of the Law on Higher Education by the academic staff and the unproper definition of the concept of “academic freedom”, which is to some extent limited by law. The Administrative Court, through its judicial decisions, contributes to a certain extent to the unification of the application of the law in the various higher education institutions⁵.

The general public concern, national and international is whether the academic staff, teachers, students are all entitled to academic freedom and does this privilege differs by level of education. At that point the Bulgarian legislation politics marks a significant achievement. The autonomy and self-governance of the educational institutions is guaranteed by the Constitution. Its art.53 (4) stipulates: “Higher educational establishments shall enjoy academic autonomy.” It refers to all levels of education. This basic principle is further developed by other legal acts: Article 19(1) of the Higher education act⁶ prescribes as a compulsory rule: “Higher schools shall enjoy academic

2 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

3 https://lll.mon.bg/uploaded_files/ZAKON_za_preducilisnoto_i_ucilisnoto_obrazovanie_EN.pdf

4 <https://lex.bg/laws/ldoc/2135680028>

5 Дарина Димова - Форми и Граници На Академичната Автономия. // VIII международна научна конференция „Икономиката в променящия се свят – национални, регионални и глобални измерения (ИПС-2017), Варна: Наука и икономика, 1, 2017, https://www.researchgate.net/publication/328241118_Formi_i_Granici_Na_Akademichnata_Avtonomia_VIII_mezdunarodna_naucna_konferencia_Ikonomikata_v_promeniasia_se_svat_-_nacionalni_regionalni_i_globalni_izmerenia_IPS-2017_Varna_Nauka_i_ekonomika_1_2017_407

6 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

autonomy. It shall be such autonomy where the intellectual freedom of the academic community and the creative nature of academic instruction, research and artistic creation shall find expression as supreme values.” Additionally the Article 20 of the same legal act describes the contents of the academic freedom namely to “finds expression in the freedom of teaching, freedom of research, freedom of acts of creativity, and freedom of learning, freedom of cooperation for purposes of joint teaching together with other higher schools and academic organisations, education franchise with other higher schools, as well as joint research, creative work, projects and innovative work, in collaboration with other organisations and higher schools in the country and abroad”⁷ The legislation does not make difference between state financed and private education institutions as to the constitutional principle of academic freedom. Article 15 (1) describes the option: “A higher school shall be established or transformed on the grounds of a project: with the requirement: 3. ”providing for a management style ensuring adherence to basic academic freedoms” (Higher education act.⁸) Additionally Article 4 of the Higher education act imposes the prohibition: ”No privileges or restrictions shall be allowed in higher learning in connection with age, race, nationality, ethnic origin, gender, social background, political convictions or religious denomination, except for the cases expressly stated in a particular higher school’s Rules of Operations on grounds relating to certain peculiarities of the training process and the future profession”.⁹

In the implementation of the law provisions almost any educational institution has elaborated and enforced its Ethic code in which academic freedom, academic and institutional responsibility therein defined, taking a specific shape. The process of respect its rules and commitments is institutionalized though elected operational Ethic commissions.¹⁰ by any high school.

Some experts however are sceptical about the possibilities, offered by the actual normative framework for guaranteeing the autonomy of teachers in structuring the educational content.¹¹ In principle, teachers in secondary schools independently determine the distribution of the learning content, but within the scheduled hours in the curriculum, the last one being strictly administratively defined and “ordered from the top”.

Being still far from perfect the Bulgarian practice in the educational institutions faces some challenges to academic freedom. Scholars and researchers even notice gaps in the legal framework for protecting it. It’s legally stipulated, that the only restriction before the academic autonomy is the needs its application to abide by the law: Higher schools shall perform their overall activities in adherence to the principle of academic autonomy and in compliance with the laws of this country”.(Art. 19 (4) Higher education act.¹²) Problems and challenges to academic freedom, where they exist mainly stem from the different interpretation of the legal regulations during their enforcement. According to EPRS¹³ study: State of play of academic freedom in the EU Member States; Overview of de facto trends and developments“ “the country’s score in Academic Freedom index (Afi) for 2021 is 0.86 With it Bulgaria is at the 23th place in the EU Member States ranking. The Afi score for Bulgaria is relatively positive, but still among the lowest scores of all EU Member States. Nonetheless, Bulgaria has Status A in the Afi. At the

7 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

8 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

9 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

10 See as an example the Sofia University Ethic code <https://astro.phys.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2020/11/Etichen-kodeks-SU.pdf>

11 Adrian Nikolov - Institute for Market Economics <https://www.investor.bg/a/127-strategii/289364-svo-boda-za-uchitelite>)

12 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

13 European Parliamentary Research Service

Academic Freedom in Freedom House ‘Freedom in the World 2022/Global Freedom Scores’ the country score is 4/4”

“The scores on the two global academic freedom indexes suggest that Bulgaria is a country with a relatively positive de jure and de facto state of play of academic freedom. The AFI suggests though, that Bulgaria has the lowest score of all EU Member States. On the other hand, the scores in the EU oriented study by Beiter et al. (2016) suggest that the legal protection of academic freedom is amongst the strongest of all EU Member States (rank 4, see Annex 3).”¹⁴ The study by Beiter et al. (2016) suggests that the legal protection of institutional autonomy in Bulgaria is slightly below the average for all EU Member States.¹⁵

Some Bulgarian practitioners share similar opinions, giving evidences thereof. Lawyer Kalin Kostov, chairman of the Association for Quality in Higher Education, claims that the academic community strongly opposes some of the amendments proposed by the Council of Ministers to amend art.57 of the Higher education act. According to him, the public authority, which is essentially political, is given the opportunity to rudely interfere in the management of processes in higher education by imposing uniform legally established criteria for academic advance (promotion) in the various professional fields, which in turn is in obvious contradiction with the constitutional principle of academic autonomy, taking away the right of higher education institutions to define these criteria. Moreover, the proposed amendments to the law had not been subjected to a wide public debate before being submitted for consideration in the Parliament.¹⁶

In 2018, Alexander Urumov, the then director of Department “Public Relations” at the Ministry of Defense, made a challenging statement against the introduction of the Master’s program “Politics of Identity and Diversity” into the Sofia University curriculum, which, according to him, promotes the Gender politics into life. The academic community strongly reacted, finding his behavior inadmissible interference of the public authority, that affects the academic freedom of the university. The program has been approved in compliance with all necessary legal procedures thereof¹⁷.

In 2015, a conflict began among the academic community of the Academy of Economics - Svishtov on the occasion of the election of a new rector, in which the Minister of Education intervened and canceled the decision of the Academic Council. Indeed, there were doubts regarding the legality of the procedure, the professional qualification and personal qualities of the chosen one, for which a complaint was filed. However, before the administrative court makes its decision, the Minister of Education and Science (definitely a political figure) removes the newly elected rector and temporarily appoints another person. Although it is about opposing corporate groupings, executive power’s intervention calls into question the consistent application of the principle of academic autonomy.

Veselina Slavova, Andriyana Andreeva, Darina Dimitrova express their opinion, that: “... in the modern period of the development of society there is a need to combine academic autonomy with mechanisms for institutional responsibility - to achieve transparency and connection with the interests of society.” that is not entirely the case

14 Scientific Foresight Unit (STOA) PE 740.231 – March 2023 EN
[https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU\(2023\)740231_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU(2023)740231_EN.pdf)
p.32

15 [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU\(2023\)740231_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU(2023)740231_EN.pdf)

16 К. Костов: Ако дебатът за академичната автономия стигне КС, значи някой е прекрaчил граници, <https://fakti.bg/video/678163-adv-kostov-ako-debatat-za-akademichnata-avtonomia-stigne-ks-znachi-nakoi-e-prekrachil-granici-video>

17 Академична свобода и медийни конюнктурa, <https://bnt.bg/bg/a/akademichna-svoboda-i-mediyni-konyunkturi>

in Bulgarian practice.¹⁸

The autonomy of educational institutions is another topic, carefully monitored by international community, human rights defenders, politicians, media, public watchdogs etc. According to the prevailing opinion it is properly solved as a legislation dilemma. Art.19 (3) of the Higher education act describes the ingredients of the academic autonomy: “academic freedoms, academic self-government and inviolability of the territory of the higher schools.” Academic freedom finds expression in the “freedom of teaching, freedom of research, freedom of acts of creativity, and freedom of learning, freedom of cooperation for purposes of joint teaching together with other higher schools and academic organisations, education franchise with other higher schools, as well as joint research, creative work, projects and innovative work, in collaboration with other organisations and higher schools in the country and abroad”.(Art. 21) Higher schools enjoy academic autonomy: “where the intellectual freedom of the academic community and the creative nature of academic instruction, research and artistic creation shall find expression as supreme values”. From its part the academic self-government finds expression through: 1. the electiveness of all bodies with a fixed term of office; 2. the right of any higher school to regulate its constitution and activities in its own Rules of Operation (Rulebook) in keeping with this Act; 3. the independent choice of faculty, admission requirements and forms of training students and postgraduates; 4. the independent development and implementation of curricula and research projects; 5. the choice of specialties to be taught; 6. the right to announce competitions and appoint faculty under the terms and conditions set forth in the Development of Academic Staff in the Republic of Bulgaria Act; 7. the right to raise funds and independently decide on the terms and conditions for their appropriation; (Art.21)

One of the main principles of the Pre-school and School Education System is the “autonomy in the pursuit of educational policies, self-government, and decentralization” (Article 3 (10) of the Law on pre-school and school education¹⁹. In fact the autonomy of the kindergartens, schools and personality development support centres have more limited character. Operating on the basis of this principle of and in accordance with the statutory requirements they can: “1) define their development policies in accordance with the existing laws of the country; 2) decide on their structure and activities in rules which comply with the requirements laid down in the (Pre-school and School Education Act) and in the related secondary legislation; 3) choose the organization, methods and means of instruction to ensure high-quality education; 4) determine their symbols and rituals in accordance with the principles of the national identity and culture, as well as their uniforms and other insignia; 5) take part in national and international programmes and projects in support of educational activities.” Except that: (2) The school autonomy shall include also the right to determine their profiles and occupations, and to independently choose and draw up their syllabi, to allocate the curriculum in accordance with the pupils’ needs, to specify their subjects, and to work out curricula in the cases prescribed by this Act. Article 28 of the Pre-school and School Education Act.²⁰

The bulgarian educational politics and practice can provide many examples (positives and negatives) of institutional guidelines/codes of conduct developed to ensure respect for academic freedom, including from external public or private actors. Article 22 of the Higher education act defines the activities, which are inadmissible

18 Веселина Славова, Андрияна Андреева, Дарина Димитрова --Академичната автономия в контекста на съвременната университетска идея – философски и правни аспекти <https://strategies.azbuki.bg/philosophy/philosophyarticles2016-4/akademichnata-avtonomiya-v-konteksta-na-savremennata-universitetska-ideya-filosofski-i-pravni-aspekti/>

19 Pre-school and School Education Act.

20 Pre-school and School Education Act.

because they violate the higher school's autonomy namely: 1. interference in the higher school's activities, apart from such cases that are expressly stipulated in a statute; 2. entry or stay of security and public order authorities on the premises without the consent of the academic authorities, except for the prevention of impending, upcoming or current offence, apprehension of its perpetrator, as well as in case of natural calamities or accidents; 3. establishment and operation of political or religious organisations at higher schools; 4. activities infringing upon any constitutional rights of the members of the academic community based on race, nationality, ethnic origin, social background, religion, convictions or political affiliation. Higher education act.²¹ Except that the article 35a of the Higher education act impose an explicit prohibition at the universities' Boards of Trustees to be nominated high rank public institutions' employees, (except representative of the Ministry of Education and Science) and members of the leading bodies of political parties and trade union organisations.

Notwithstanding that the EPRS's study discover that: "While the legal framework elaborates in detail the formal governance relationship between the government and higher education institutions, and the provisions for academic freedom, the institutions themselves do not communicate this as clearly in their missions."²² It provides with many examples thereof with BG universities.

Asst. Professor Boryana Varbanova PhD, lecturer at the National University "Vasil Levski" find that "The state subsidy is a major part of the income of higher schools",²³ which makes them strongly financially dependent on the political will of the rulers and to some extent indirectly limits their academic independence. Rectors of universities have expressed the same opinion, especially when "the state had to provide additional funds to cover the deficit" in the annual budget of some of these educational institutions. According to them, this is due to the fact that: «there are also no clearly defined mechanisms for the distribution of this money between different higher education institutions". In her speech at a Council of Rectors meeting, the current Deputy Minister of Education and Science presents as one of the reasons for placing academic freedom in a disproportionate dependence on state's funding is the inability of academic leaders "to open up to the European market and participate in more European funds and programs".²⁴

The funding of educational institutions is directly and indirectly connected to their freedom and autonomy. Transparency in their budget allocations is one of the main factors for imposition of integrity in the sector. The law should give the necessary guarantees that the provision of financial resources should not put in dependance the education institutions' management politics from the beneficiaries' will, irrespective they are public or private. As the art. 23 of the Constitution stipulates: "The State shall establish conditions conducive to the free development of science, education and the arts, and shall assist that development." Art. 3 of the Law for the promotion of scientific research develops and concretisaze that constitutional provision: "The scientific research activity is based on the principles of ethics, transparency, publicity, accessibility and applicability". Art. 4 (2) of the same legal act adds to this text: "The financial stimulation of scientific research is carried out in a way that guarantees efficiency and transparency of the spending of public funds". In order to determine the policy and manage the activity in this area, a specialized institution was created at the Ministry of Education and

21 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

22 EPRS study: State of play of academic freedom in the EU Member States...p.33

23 Боряна Върбанова – Особенности при финансирането та висшите училища https://www.researchgate.net/publication/343639759_OSOBENOSTI_PRI_FINANSIRANETO_NA_VISSITE_UCILISA_Borana_Vrbanova_FEATURES_OF_FINANCING_IN_HIGHER_EDUCATION_INSTITUTIONS

24 <https://www.segabg.com/category-observer/tozi-universitet-shte-ima-100-prepodavateli-drugiya-250>

Science - The National Council for Science and Innovation,²⁵ consisting of 19 members plus the Minister. It includes seven representatives of higher schools, proposed by the Council of Rectors. Art.10. (1) Law for the promotion of scientific research²⁶ The council “gives an opinion on the reports of the scientific organizations and higher schools on the state of the scientific and research activities in them”. Art 9 (2)

But the critics of the real practice are not missing. Prof. Iskra Baeva, bulgarian historian, doctor of history, Lecturer at the Faculty of History - Sofia University, had found that: “With the entering of the new democratic system one can easily notice the tendency not to support subjects, dealing with the era of socialism, if it does not include its mandatory denial. This is evident in the approval of the scientific projects and topics of doctoral students, as well as in the rejection of articles and reviews in scientific periodicals.”²⁷

As an unfounded policy resulting from the categorical denial and opposition of the practice during socialist period, (that is the approach of the actual rulers) prof. Oleg Georgiev finds that is in place: «The total lack of project funding on a competitive basis for the humanities, which are not in the national priorities and are episodically included in the programs of the Scientific research fund” (by the Ministry of Education and Science.)²⁸

In May 2022, the parliamentary group of the political party “There Is Such a People” submitted to the National Assembly a bill protecting the academic autonomy of higher schools. The proposed amendment design is to remove the contradiction arising between the adopted norm of § 17 of the Law on the State Budget and the provisions of the Law on Higher Education. The arguments of the importers are that the contested regulation allegedly are at odds with the provision of Art. 53, para. 4 of the Constitution and violates the principle of academic autonomy of higher schools. Besides that, they assert the disputed article is in non-compliance with Art. 57 of the Law on Higher Education, according to which the indicators and criteria are defined in the regulations of the respective higher schools with a mandatory minimum included in the law. The legislator – they argue - through the Law on Higher Education, has given the right to the higher schools themselves to determine the indicators and criteria in accordance with their strategic orientation and life cycle of development. According to the “There Is Such a People” PMs group, it is impermissible on the basis of the Law on the State Budget with an act of the Council of Ministers, which is not even a by-law, to define indicators, criteria and methodologies that are not provided for in the Law on Higher Education and allow intrusion into the academic autonomy of higher education institutions. The aim of their legislative initiative was to create an opportunity for the targeted funds set aside by the state budget to increase the remuneration of teachers in higher schools to reach their recipients. At that time, the changed economic conditions had required an urgent indexation of the incomes of those working in the academic system.²⁹

25 The competences of the Council are defined in the by-law act: Regulations for the monitoring and evaluation of the research carried out by higher education institutions and scientific organisations, as well as the activities of the Research Fund https://yokak.gov.tr/Common/Docs/Enqa/Annex2_The_regulation_on_higher_education_quality_assurance_and_THEQC.pdf

26 <https://lex.bg/Laws/ldoc/2135472978>

27 Искра Баева - Политическата цензура в постсоциалистическа България, <https://novovreme.com/pamet-chno-na-bqlo/cenzurata-i-chestta-na-istorika/>;

28 Олег Георгиев - За бъдещето на академичната традиция <https://kultura.bg/web/%D0%B7%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%B4%D0%B5%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F/>

29 „Има такъв народ“ със законопроект в защита на академичната автономия на висшите училища <https://pp-itn.bg/%D0%B8%D0%BC%D0%B0-%D1%82%D0%B0%D0%BA%D1%8A%D0%B2->

Prof. Dr. Oleg Georgiev, lecturer in the Department of “History of Philosophy” of the University of St. Clement is of the opinion that: „officially established at the end of the 1990s to assist in ensuring and improving the quality of higher education today has degenerated into a tendency fueled by party experience for power (political R.S) “regulation” of the (academic R.S.) autonomy, imposed with financial, legal and by-law levers“. According to him: “the issue of quality continues to be treated administratively and bureaucratically, despite the formal attempt to introduce European quality standards in 2016 in the NAOA accreditation methodology. The result – in the world rankings of universities, Bulgarian higher education institutions are in unenviable places”.

Another element of the academic autonomy is namely the freedom of expression in teaching and access to books. According to the established international standards the teachers and professors, at all levels of education, should be entitle with the right to voice their opinions in their own teaching and choose the methodology to present the subject approved in the curriculum. In this regard the limitations should be imposed by the law. Irrevocable is the general requirement to remain “neutral” when forwarding a particular perspective, e.g. on religious and political matters and in case of controversial issues to present all point of views.

In the Bulgarian legislation the limits before the teachers and professors’ freedom of expression in their own teaching is formulated in Art. 56 (1) of the Higher education act: “Faculty members shall be required to: 4. refrain from performing political or religious activities at the higher school;³⁰” But the problem arises with both auditory and out of auditory activities of the education staff. During the lectures they are not allowed to demonstrate openly their political biases. Although such behavior is sometimes subject to arbitrary conclusions, it give ground for critics and moral discreditation. But more important as a manipulative tool is the approach to the facts, that some could be selectively chosen and presented to the students and others deliberately neglected and silenced. That allegedly can imply indirectly political implications. The other issues is the out of auditory commitments of the educational staff. Most of academicians being experts in certain areas are invited to voice their opinion before the media or often use the social nets to express their standpoint. Because some politicians and public managers consider both academic and citizen positions inevitably linked, they pledge that the statements which go “behind the official political line” are inacceptable and take administrative measures against the “dissidents”. A categorical example in this regard is the case study of Prof. Darina Grigorova, a professor at Sofia University, who, in a statement to the press, presented her opinion on the Ukrainian-Russian conflict. In fact, it opposes the policy of the actual rulers and the resulting thereof actions to re-evaluate facts of the past. The university’s academic council was quick to distance itself from her findings, because materials with similar content further “fueled the existing public tension in the country and served the interests of propaganda”. The facts she presented mainly concern the role of the Soviet Army in World War II, but are indirectly related to the conflict. The position of the Academic Council, in principle, plays an essential role for the image and career of the teacher.³¹

In 2020 Prof. Mihail Mirchev was expelled from Sofia University on charges of preaching xenophobia and racism in his lectures. He is known in society as a sociologist with leftist convictions. The signal to the rector was submitted by the Student Society

%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4-%D1%81%D1%8A%D1%81-
%D0%B7%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B
5%D0%BA%D1%82-%D0%B2/

30 https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf

31 Нова битка: СУ срещу проф. Дарина Григорова. Намеси се и Волгин <https://www.dnes.bg/obshtestvo/2023/12/23/nova-bitka-su-sreshtu-prof-darina-grigorova-namesi-se-i-volgin.593288>

for Equality, according to which there are “heavy qualifications and hate speech on a racial and ethnic basis in the lectures”. The university Ethics commission comes out with the opinion that the students’ accusations contain both “well-founded claims” and “extreme qualifications and exaggerations”. It has not accepted the allegations that in his lectures Prof. Mirchev “deploys far-right and fascist theories”, nor that they are “filled with xenophobic and anti-Semitic content”. However, his contract was terminated by the rector of the university, who is well known with his liberal political orientation and career in the politics and public institutions. A group of students protested in defense of prof. Mirchev, but nevertheless, he was not reinstated. According to them, the Ethics commission and the rector made a decision under great public pressure at a time when the University of Sofia climbs the rankings in the top 50 universities in Eastern Europe and accordingly the case could grow into a big scandal, that would harm its image.³²

The EPRS’s Study³³ cited 2 cases in which university professors were fired because of “unproper political behavior”. In 2020, a professor at Sofia University was accused of presenting allegedly racist, xenophobic, and anti-Semitic content during a lecture³⁴. In another case, in 2021, a lecturer from the UNWE published a comment criticizing the pre-election visit to the university of the then prime minister Boyko Borisov. (p.34) In both cases the academic society was divided in positions and presented arguments “for” and “against” the measures, taken by the universities’ administration. Even though the Study concludes, that: ”The cases of academic staff dismissals related to academic freedom of expression never developed into broader debates about academic freedom going beyond the timeframe of the events, but are indicative of the still rather weakly institutionalized practices of academic freedom in Bulgarian higher education” (p. 35)

As to the discretion of the teachers and professors at different education levels to choose school manuals and other books/resources for teaching, the practice is very controversial, that sparks fervent debates. There are no reasonable grounds expressed so far for any restriction in this regard. Similar is the dilemma should any books/materials to be banned, including from the libraries. However for the first and second level of education the respective state institutions have imposed curriculums along with some materials mandatory in order to get unified criteria of knowledge acquired by the students. The teacher, who teach the subject enjoys the discretion to choose the learning textbook, amongst the approved by the Ministry of Education editions. (Art. 164 (3) Pre-school of Sand School Education Act) Art. 349 (1) of the same act stipulates that: “Any author or publisher of knowledge book, textbook or school kit, distributing the product at variance with the approved draft, without meeting the requirements....” Is liable to administrative sanctions.

There is a legal procedure according to which state institutions assume the role of regulator in the process of issuing and using textbooks and teaching aids for students at the Pre-school and School Education levels. Pursuant to Art. 7. (1) of Ordinance No. 10 of December 19, 2017: “The Minister of Education and Science approves a list of reference books, textbooks and study sets that can be used in the preschool and school education system for each school year”³⁵. It essentially turns out to be the limit of freedom that teachers enjoy when choosing teaching aids. The approach sometimes

32 *СУ изгони Михаил Мирчев заради скандалните му лекции* <https://www.mediapool.bg/su-izgoni-mihail-mirchev-zaradi-skandalnite-mu-lektsii-news315881.html>

33 in: State of play of academic freedom in the EU Member States

34 already mentioned above

35 <https://ruo-sofia-grad.com/wp-content/uploads/2020/06/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%95%D0%94%D0%91%D0%90-%E2%84%96-10-%D0%9E%D0%A2-19-%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%95%D0%9C%D0%92%D0%A0%D0%98-2017-%D0%93.-%D0%97%D0%90-%D0%9F%D0%9E%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%9D.pdf>

leads to contentious debates about the teaching material on offer.

Article 182. of the Law on pre-school and school education prescribes the possibility for free access to information for the pupils: “Library and information services shall be provided through school libraries, guaranteeing that pupils have free access to information from different documentary sources in the library stock and in the worldwide net with a view to develop reading habits and information search and use competences”.

Some practitioners voice their assessments of the implementation of principles and legal regulations in practice. Ass. prof Valchin Daskalov, PhD, lecturer in Civil and Family law at the UNWE examining the problems of academic ethics mentions about a serious violation of moral regulations, stemming from: “the requirement to learn from only one textbook and to uphold only the theories and beliefs of the titular teacher. Unfortunately, it is not uncommon practice to require students to study only from the textbook written by the incumbent» He considers this imposition dangerous because it “restricts the pluralism of opinions” and “leads to limiting the way students’ way of thinking”. Especially when teaching social sciences, the selective approach to the facts and presentation of unilaterally chosen political and ideological concepts can significantly violate the principle of political impartiality in the educational process.³⁶

At the end of 2017 and the beginning of 2018, a public scandal broke out on the occasion of the strategy of the “History and Civilizations Curriculum for Grade X” approved by the Ministry of Education and Science (MES) and the textbooks published on its basis. In the opinion of Professor Iskra Baeva, lecturer at the Faculty of History - Sofia University “people who are not official representatives of the educational institutions, but are nominated by prominent political figures from the governing bodies, are included in its drafting. Their intervention is aimed at the post-war period, from which neutral productions have been purged, replaced by condemnatory ones. In the end, the two (public officials – RS) managed to impose their standpoint on the development of the program, despite the resistance of other academic representatives and the public discussion generated by their intervention. However, this is only the first act, the second takes place around the textbooks prepared according to the new program. With these instructions, the MES enters the role of a political censor, and bearing in mind where the remarks came from, it becomes clear that the political order comes from small right-wing formations of the past, which have in common anti-communism. Their warm relationship is the ruling GERB party. In the discussion about textbooks on the history of Bulgaria, it turned out that, the professional board sided with the authors of the textbooks and on the side of the new political censors - political groups and activists”³⁷

Prof. Vanya Dobreva, doctor of philological sciences, researcher of Bulgarian literature and culture and active politician shares the same opinion, claiming that “driven by strong anti-Communist sentiments and strongly influenced by external factors, the rulers have thrown out of the high school history books, facts from our past that do not serve the current strong anti-communist propaganda”.³⁸ The position of obvious political interference of the rulers in education meets the stormy reaction of the public. A petition in defense of the academic community and Bulgarian education against attempts to

36 Вълчин Даскалов – Академичната етика и образованието по право <https://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/2016/6/1/- p.27>

37 Искра Баева - “Цензурата и честта на историка” <https://novovreme.com/pamet-chno-na-bqlq/cenzurata-i-cestta-na-istorika/>

38 Ваня Добрева – По повод антикомунистическата цензура в образованието <https://24may.bg/2019/07/01/%D0%BF%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%86%D0%B5%D0%BD/>

impose political censorship (2019) collects 845 signatures.

The today's deviation of the public opinion, concerning the events in Ukraine leaves its mark on the phenomenon. Actually Todor Tagarev, Defence minister in the current government put pressure to be removed from the school history textbooks the facts, which "incite the Bulgarian population's gratitude to Russia for its liberation mission during the war against Turkey in 1877/78". The then armed conflict put to the end the 500 years ottoman domination over the lands, populated with ethnic Bulgarians.

References

1. The Constitution of the Republic of Bulgaria <https://constitutionnet.org/sites/default/files/Bulgaria%20Constitution.pdf>
2. Higher education act, https://lll.mon.bg/uploaded_files/zkn_visseto_obr_01.03.2016_EN.pdf
3. Pre-school and School Education Act, https://lll.mon.bg/uploaded_files/ZAKON_za_preducilisnoto_i_ucilisnoto_obrazovanie_EN.pdf;
4. Law on the development of the academic staff in the R. of Bulgaria <https://lex.bg/laws/ldoc/2135680028>
5. Дарина Димова - Форми и граници На Академичната Автономия. // VIII международна научна конференция „Икономиката в променящия се свят – национални, регионални и глобални измерения (ИПС-2017), Варна: Наука и икономика, 1, 2017, https://www.researchgate.net/publication/328241118_Formi_i_Granici_Na_Akademichnata_Avtonomia_VIII_mezhdunarodna_naucna_konferencia_Ikonomikata_v_promeniasia_se_svat_-_nacionalni_regionalni_i_globalni_izmerenia_IPS-2017_Varna_Nauka_i_ikonomika_1_2017_407
6. Sofia University Ethic code, <https://astro.phys.uni-sofia.bg/wp-content/uploads/2020/11/Etichen-kodeks-SU.pdf>
7. Adrian Nikolov - Institute for Market Economics <https://www.investor.bg/a/127-strategii/289364-svoboda-za-uchitelite>
8. Scientific Foresight Unit (STOA) PE 740.231 – March 2023 EN [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU\(2023\)740231_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU(2023)740231_EN.pdf)
9. К. Костов: Ако дебатът за академичната автономия стигне КС, значи някой е прекрчил граници <https://fakti.bg/video/678163-adv-kostov-ako-debatat-za-akademichnata-avtonomia-stigne-ks-znachi-nakoi-e-prekrachil-granici-video>;
10. Академична свобода и медийни конюнктури, <https://bnt.bg/bg/a/akademichna-svoboda-i-mediyni-konyunkтури>;
11. Академичната автономия в контекста на съвременната университетска идея – философски и правни аспекти <https://strategies.azbuki.bg/philosophy/philosophyarticles2016-4/akademichnata-avtonomiya-v-konteksta-na-savremennata-universitetska-ideya-filosofski-i-pravni-aspekti/>;
12. Боряна Върбанова – Особенности при финансирането та висшите училища https://www.researchgate.net/publication/343639759_OSOBENOSTI_PRI_FINANSIRANETO_NA_VISSITE_UCILISA_Borana_Vrbanova_FEATURES_OF_FINANCING_IN_HIGHER_EDUCATION_INSTITUTIONS;
13. <https://www.segabg.com/category-observer/tozi-universitet-shte-ima-100->

- преподаватели-drugiya-250;
14. Regulations for the monitoring and evaluation of the research carried out by higher education institutions and scientific organisations, as well as the activities of the Research Fund https://yokak.gov.tr/Common/Docs/Enqa/Annex2_The_regulation_on_higher_education_quality_assurance_and_THEQC.pdf;
 15. Law for the promotion of scientific research <https://lex.bg/laws/ldoc/2135472978>;
 16. Искра Баева - Политическата цензура в постсоциалистическа България, <https://novovreme.com/pamet-chno-na-bqlo/cenzurata-i-chestta-na-istorika/>;
 17. Олег Георгиев - За бъдещето на академичната традиция <https://kultura.bg/web/%D0%B7%D0%B0-%D0%B1%D1%8A%D0%B4%D0%B5%D1%89%D0%B5%D1%82%D0%BE-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B4%D0%B5%D0%BC%D0%B8%D1%87%D0%BD%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D1%86%D0%B8%D1%8F/м>
 18. Ordinance No. 10 of December 19, 2017 <https://ruo-sofia-grad.com/wp-content/uploads/2020/06/%D0%9D%D0%90%D0%A0%D0%95%D0%94%D0%91%D0%90-%E2%84%96-10-%D0%9E%D0%A2-19-%D0%94%D0%95%D0%9A%D0%95%D0%9C%D0%92%D0%A0%D0%98-2017-%D0%93.-%D0%97%D0%90-%D0%9F%D0%9E%D0%97%D0%9D%D0%90%D0%92%D0%90%D0%A2%D0%95%D0%9B%D0%9D.pdf>
 19. Вълчин Даскалов – Академичната етика и образованието по право <https://www.sadebnopravo.bg/biblioteka/2016/6/1/- p.27>
 20. Искра Баева - “Цензурата и честта на историка” <https://novovreme.com/pamet-chno-na-bqlo/cenzurata-i-chestta-na-istorika/>;
 21. Ваня Добрева – По повод антикомунистическата цензура в образованието <https://24may.bg/2019/07/01/%D0%BF%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%B2%D0%BE%D0%B4-%D0%BD%D0%B0-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%87%D0%B5%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B0-%D1%86%D0%B5%D0%BD/>

Dragan Miladinovski¹

CHALLENGES OF EDUCATION SYSTEM IN INFORMATION AGE FOR NATIONAL SECURITY

Abstract

This article looks into the trend in education, aimed to customize with the needs of the information age, from the aspect of the interests of the individuals as social beings. The subject is the problematized in the value context, primarily the of the community, as a framework for the functioning of individuals. To this end, the response of education system to the circumstances imposed by the information age have been analysed functionally and, with respect that value context involves perception of challenges, also phenomenologically. The information age is imposing important changes in daily activities of professionals, in terms of speed and quantity of information with which they are faced, as well as the globalization of markets. These changes require the adjustment of production and acquisition of knowledge in the direction of training individuals for professional competitiveness at a global level. The result is expressed in specialized education, that deduces knowledge down to problem expertise. A consequence of this trend is the lowering of education on economic functionality and overriding of its function of producing cadres able to lead the communities, through the deprivation of the value components. These consequences have a direct effect on national security, as an expression of the vital values of survival and the free development of a political community. The analysis shows that education solely for economic needs in the information age does not include the interests of the quality of life of individuals, primarily in the field of democratic preconditions, and in that sense generates a challenge that requires access to and from the point of view of national security.

Key words: knowledge, quality of life, democratic capacity, information age, national security

¹ Prof. dr Dragan Miladinovski, Faculty of Management Skopje, Customs House Bitola, North Macedonia

Introduction

In information age, knowledge may be regarded as power, coming from having information. The effectiveness and access of information encompasses and relies upon the use of different communication channels or information technologies. Information technologies may extend knowledge beyond the geographical boundaries or country borders, providing relevant information to the relevant people round the clock (Hussain; Safdar, 2008, 47).

Today, familiarity with the information technologies is a necessity required for the use of the electronic databases in searches; electronic mail to ask questions and to submit assignments; familiarisation with the advantages and disadvantages of the technologies and exploring the capabilities of CD-ROM, tele/videoconferencing etc; for keeping notes, editing, recording, reviewing, updating or data analysis include visual elements as part of projects; or spending time as a multimedia workstation. Minimizing physical problems arising from the use of information technologies requires certain practical capabilities or skills for their use for students as well as for lecturers. Preparation for the age of information technology, therefore, necessitates gradual encountering with the necessary technologies.

The information age, above all the speed and the quantity of available and accessible information, imposes specific aspects to be addressed in education.

The values of information age are rationality, effectiveness and precision, which impose the value of the planning function in education. Education should provide closing of the competence and adjustability gap, through providing different needs according to the individual requirements. To meet this, the doctrine has identified the need to gather information about institutional and individual requirements, and use these information to adjust the levels (Ogilvy, 2011, 68).

In the information age, legitimate need of the public becomes cost-effective and affordable access to information. The public good preference or fair use determinations requires the development of education as a factor that benefits society as such, in terms of its pro democratic interests and human rights (Sun; Baez, 2009, 32).

On the value level, the doctrine has identified some qualities which are expected in the information age. Among those are responsibility for outcomes, including assumption of leadership; differentiation when needed; the construct of knowledge, skills and ideas as a resource in the information age (knowledge economy); transfer of knowledge as mentoring; learning in the context of culture (socialisation); and the opportunity for each individual (social justice) (Wilson; Kendall-Seatter, 2013, 24).

Evolving national and local infrastructure, culture and context, as well as individual interests and needs should find a response in the curricula. As new developments are forged in ICT and education, principles remain more relevant than itemised competencies. As the change, even continuous and chaotic change, offers a possibility for growth, individuals should be prepared to adjust to the new conditions, which introduces a consumer aspect in education (Davis, 2001, 43).

The rhetoric concerning the potential for effective participation in development process in the world of increasing international cooperation, exchange and interdependence, and is recognised as fundamental to long-term development has led to the internalisation of higher education (to attract international students, or a commodity on international market) (Michelsen, 2015, 44). Whether perceived as a policy, or a program, or event or a process, it consists of the international content of the curricula; the international movement of scholars; the technical and education

cooperation programs; and the creation of an attitude of global awareness. Discourse of internationalisation of higher education involves the crucial role and responsibility of higher education institutions to develop students and all types of learners into critical and creative thinkers and professionals. They are expected to provide acquiring of relevant competences and capabilities for future-oriented innovation in order to find solutions to complex, transdisciplinary and transboundary issues, and to foster understanding and practice of collective values and principles that guide attitudes and transformations, respecting the environmental limits of our planet, through education, training, research and outreach activities²All concerned stakeholders, in particular on national levels, higher education institutions and the scientific and other knowledge communities are expected to engage in collaborative and transformative knowledge production, dissemination and utilization, and promotion of innovation across sectoral and disciplinary boundaries to enrich decision-making and capacity building for sustainable development with emphasis on involving and respecting youth as key stakeholders.³

Information age is generally perceived with potential and as a vehicle towards the age of sustainable development (Sachs, Jeffrey, 2015, 11).

Facing education with challenges of information age

The system of higher education consists primarily of three elements: the creation of knowledge and evaluation of its validity; the preservation of information; and the transmission of this information.

Today, the education tools include computers and software, and networks, multimedia-based systems, e-mail and the Internet allow interactivity and the access to an enormous amount of information. Mandatory courses in information technology familiarise students with computers, allowing them to do their assignments using word processing, presentations and research from the Web, and to communicate with professors and classmates through e-mail, without constraints in time and location. But, through such courses new technologies are simply added to other topics, and not really integrated into transfer of knowledge and learning.

Adaptation to the requirements the information age is met with the development of concepts of open mind for equality, shorter progress, task-driven teaching, case teaching, active thinking, strong impact, visualisation, interesting, large amount of information (Wu; Sun, 2014, 184-186). It is thus less orientated towards general knowledge, and more towards problems.

Problem-based learning/teaching model engages students through examining problems connected to real life and finding meaningful solutions. It is a constructivist approach to cognition, by helping strengthen understanding and constructing knowledge while creating solutions to complex problems. This approach leads towards a more active participation in the learning process, itself. But, it does not address the problem of technology integration, nor does it facilitate developing the independence of judgment.

On one side, new methodologies strive for the creation of effective and motivational

2 Nagoya Declaration on Higher Education for Sustainable Development, adopted by the International Conference on Higher Education for Sustainable Development, 9 November 2014, para 2.3. (15.12.2016) http://www.rcenetwork.org/portal/sites/default/files/HE_Declaration_FINAL_ADOPTED_VERSION.pdf

3 Aichi-Nagoya Declaration on Education for Sustainable Development, adopted at UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development, 12 November 2014, para 14. (15.12.2016) http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/ERI/pdf/Aichi-Nagoya_Declaration_EN.pdf

learning systems (Hazari; Penland, 2012, 22), while on the other, students need to be able to use information as independent, reflective decision makers (Moore, 2015, 51). When students develop the abilities to work more independently, lecturers are able to work more efficiently and effectively on the expected curriculum. Goal setting, and education, unlike traditional, according to each student's specific conditions, can adjust the most appropriate teaching/learning objectives and teaching goals according to the needs of learning. The role of teaching in information age in the function of development is amplified, but also stressed, through the new multimedia teaching.

These changes are above all oriented towards the workforce, in the sense of obtaining information and ability to access and use available sources and tools. Thus, the education system is expected to facilitate virtues like technological literacy, collaboration, and media fluency, rather than theoretical knowledge (Larrota; Ji, 2016, 24).

This dimension of learning has a universal impact. Today, the Internet and networking have laid the foundation for a large part of the economy, and at the same time effected the educational process. Networking technology has become an essential pedagogical tool in academic programs. For example, key principles in the process of the study program of "Information Technology", according to Soleša and Blagojevic (2011), are:

1. The curriculum must reflect the integrity and character of information technology as an independent discipline. It is a discipline that combines theory, practice, knowledge and skills..
2. The curriculum must respond to rapid changes in technology, but also to encourage students to do the same. One of the main goals of the study program "Information Technology" that qualifies students for lifelong learning.
3. The curriculum as a whole must maintain a consistent ethos that promotes innovation, creativity and professionalism. At the same time, students must be encouraged from the outset to maintain a professional and responsible attitude to their work.
4. Designers have to be constantly seeking the better ways of implementation of the curriculum, the continuous improvement in all areas of the study program "Information Technologies" (p. 524-525).

Sustainability of education technologies

The conditions under which the knowledge is acquired and produced are inseparable from the framework of the global transformation of capitalism (Fuchs, 2016, 223). Education has also become a commodity, market-oriented and privatized. In the social context of production of knowledge, the main change is the massification of education. The result is that more people are studying, leading to higher spending on education, which is today manifested in ever more people wanting to study, but fewer of them can afford it.

Knowledge has two functions, firstly, in the production of surplus value (on the market) and, secondly, in the production and reproduction of inequalities. It is identified with the acquisition of practical skills and abilities required to perform a specific task, on the one hand, and with the acquisition of broader knowledge, which included a "general culture" and building aesthetic judgments (to produce enlightened individuals whose function was to improve the society), on the other. So, today, knowledge differentiates between those who possess and those who do not possess technical knowledge, as well

as between those with and those without broader understanding of the objectives and use of technologies. In that context, it should be considered that, today, most young people use collective web intelligence based on collaboration, which can have various implications on collective web intelligence in practice (Soleša-Grižak; Soleša, 2015).

The problem with knowledge as the base of economy, however, is in elusiveness of different contributors, which makes transformation more prone to statistical manipulations than to reality. Findings confirm that knowledge-intensive encompasses the synergy of not only technology and education, but also organisation, economic and technological system, and even geography (Leydesdorff, 2006, 5). In that context, knowledge-based economy seems to be a discourse which highlights the need to adapt to technological changes through acquiring necessary skills.

In the doctrine dedicated to development, primary alternative to the disputed growth model is the paradigm of human development. According to this concept, there is a necessity for the capabilities that each person has in the key areas of life, health and bodily integrity, including political freedom, political participation and education. This perception of development recognizes individuals as possessors of inalienable human dignity that must be respected by all laws and institutions. A rational political community recognizes, as the most basic minimum, that its citizens have rights in these and other areas, and develops strategies that in each of these advances people over a certain threshold of possibilities.

If the interest of the nation is promotion of democracy dedicated to developing opportunities for “life, liberty and the pursuit of happiness” for all people, but also sensitive to human needs, the education system should include the dissemination of value-capacities of an individual. Among them, Nussbaum (2012) considers as crucial:

- to competently reason about political issues affecting the nation: to examine, reflect, argue and debate, without submitting to tradition, or authority;
- to recognize citizens as humans with equal rights, to view them with respect, as a purpose;
- to care about the lives of others;
- to perceive the variety of complex issues affecting the human life, in a manner informed understanding of human stories, not just data sets;
- to critically think about the political leaders, but with an informed and realistic sense for the possibilities open to them;
- to think about the good of the nation as a whole;
- to see own nation as part of a complicated order in the world in which some questions require intelligent transnational deliberation for solutions (p. 25-26).

During the eighties and nineties, the international agenda has produced a discourse about nature, the environment and sustainable development. From the recognition of sustainable development in the context of the global agenda, education regarding the environment is recognized as a key way to affect change attitudes and behaviors necessary to encourage respect for nature, stop environmental destruction that threatens nature and thus ensure the survival of the human species that depends on Earth's resources (Ferguson; Thomas-Hope, 2012, p. 92).

Higher education reacted through instrumentally meeting the demands, through transdisciplinary and participatory approaches, but still remains to be more opened for qualitative advance in researching and understanding (Muller-Lindeque, 2016, 428). Its functional role, in the sustainable development aspect, should be in bridging the theoretical and practical, through building individual potential in the sense of capacity,

action and realisation (Vega-Marcote; Varela-Losada, 2016, 83-84).

Generating information on the market leads to the use of the information being perceived as a quality, which establishes the importance of statistics and other comparative methods (Matzler; Abfalter, 2013, 145). The problem is that statistical methods do not provide for a value-enhanced, but a goal-enhanced reactions.

The concept of education for sustainable development is based on two assumptions: firstly, that sustainable development is undeniable concept and, secondly, that education should be used to improve predetermined goals. Hence, education is, in that context, expected to exert influence on the modern world - "sustainability literacy" (Selby, 2009, 208). Today, education for sustainable development is being constructed on the three concepts environment, sustainable development; and education, which have multiple and changing the meaning.⁴ Since a globally dominant perception of what constitutes sustainable development is only one of the possible views, it follows that the other perceptions are marginalised. Consequently, the paradigm sustainable development is problematic in practice. Thus, if a system of education for sustainable development relies on problematically conceptualized economic interests as the base of sustainable development, it actually exerts influence towards the reproduction of these values, underlying beliefs and systems. Such a system, if directed only on one way of looking at things, is not appropriate and, as such, can even be contrary to national and local needs.

The paradox is that education is proclaimed as essential to sustainable development, but at the same time established for unsustainable societies, i.e. simultaneously a part of the solution and a part of the problem.

Education is also expected to convey the reality of living with people. It should, thus, develop the sensitivity to alternate realities, critical evaluation and substantiated decision making about appropriate interactions, including the prevailing ways of living with nature and existing in social, economic, political and cultural reality. The practical challenge of value-conceptualisation of education for sustainable development at the international level is generated from the fact that if in a projected discourse of sustainable development incorporates hegemonic constructions of the basic values, education system becomes necessarily institutionalized in a way that the dominant values and knowledge play in a convert manner.

In the context of sustainable development, Rio Declaration recognizes inter alia that children and youth are subject to the consequences of environmental degradation, but also their proneness to thinking in accordance with environment. Education is widely recognized as the most appropriate forum for the inclusion of children and young people in sustainable development. Formalising curriculum for still discordant concept of sustainable development, threatens to educate brokers and objects, instead of subjects of change.

This has emphasised the virtue of leadership as a goal in education. In this context, it is noted that for a change of outcome a dedication is needed in the culture that produces desired result, i.e. that the change is produced by people (Buller, 2015, 217).

The need to integrate sustainability has also, as a side-effect, led to the proliferation of international instruments dealing with this issue. The discourse of education for sustainability promotes as key themes lifelong learning, interdisciplinary approach, partnership, multiculturalism and the empowering (Fien, 2002, 106). Education for sustainability implies redistribution (including digital competence), thus also a lifelong learning process (Stomquist, 2013, 30), which recognizes that problems exist within a

⁴ For example, some approaches add the concept of nature, which others subsume under the concept of environment. On the other hand, environment in terms of its value content concerns human surrounding in general, i.e. including nature.

socio-economic, political and cultural processes. Within the auspices of UNESCO, states have proclaimed commitment to work on “improving the competence and involvement of civil society in dealing with environmental problems and development problems ... integrating environment and development in all sectors of adult learning and developing an ecological approach to lifelong learning”.⁵ Adoption of the resolution Decade of Education for Sustainable Development and related decisions, such as the Framework for Action and the Decade of Literacy,⁶ has articulated the impact of sustainability on the framework of education. In this context, adult education, based on a culture of sustainability, is encouraged, and highlighted is its importance for “the construction of equitable, tolerant, sustainable and knowledge-based companies.”⁷

Conceptual perception of education in Serbia

Serbia has signed the Strategy for education for sustainable Development,⁸ and has confirmed its commitment to education for sustainable development by the acceptance of the Declaration “Building bridges for the future” at the UNECE Ministerial Conference.⁹

According to the National strategy for sustainable development (NSSD), the concept of the economy based on knowledge requires educated people who learn fast, that are innovative and creative and who change their own skills in line with technological developments and global trends of development, and this should be achieved through education for sustainable development. On the other hand, the dissemination of knowledge on sustainable development in the narrower sense is a prerequisite and an important tool for good governance, decision-making and the promotion of democracy, strengthening the capacity of individuals, groups, communities, associations and state and judgment in the choice in favor of sustainable development, and to achieve this, education for sustainable development must ensure the integration of knowledge from all relevant sectors (dimensions), with emphasis on the use of that knowledge in order to provide better quality of life for all citizens.¹⁰ This strategy explicitly distinguishes sustainable development education and education for sustainable development, and capacity building for sustainable livelihoods in relation to the capacity building of adapting and creating change agents, “which is essentially taking place in institutions of higher education” (Sherrie; Leavitt, 2015, 240).

The reason for establishing the transformation for sustainable development on education, NSSD bases on two assumptions. Firstly, “dominant factors of the development of modern economics are applied knowledge, education and science, and that the Republic of Serbia can not choose whether to join the globalized world economy and new technologies, or whether to continue the market and political reform, as it has already opted to join the EU with all the economic and legal, political, administrative and environmental consequences of such a choice.” Secondly, “given that the global changes in the structure of production factors indicate the increasing dominance and superiority

5 UNESCO, Hamburg Declaration on Adult Learning, (14 - 18 July 1997), p. 12.

6 UN General Assembly, United Nations Literacy Decade: Education for All, UN doc A/RES/56/116 (19 December 2001); International Plan od Action: Implementation of General Assembly Resolution 56/116, UN doc A/57/218 (16 July 2002).

7 World Conference on Higher Education, The New Dynamics of Higher Education and Research For Societal Change and Development: Communique, UNESCO doc. ED.2009/CONF.402/2 (8 July 2009), Preamble.

8 UN General Assembly, United Nations Decade of Education for Sustainable Development, UN doc A/RES/57/254 (20 December 2002).

9 Ministers of the region of the UN Economic Commission for Europe, Building Bridges to the Future, UN doc ECE/BELGRADE.CONF/2007/8 (16 October 2007).

10 National Sustainable Development Strategy of the Republic of of Serbia, Ch III, p. 9.

of the so-called intangible factors of economic growth, such as knowledge, information, organization, culture, information, education, the legal system, the Republic of Serbia has no choice but to accept a strategy to support the development of human capital".¹¹

Part of the argument, which is based on market and political reforms, however, does not contribute to the functional role of education as a factor of development. The universalisation of the values and application of modern technology has already led to the development of fundamentalist concept of consumer society, which has its reflection in education, which is characterized by the destruction of the individual self-confidence, because, like every dogma, it imposes a way of thinking and uncritical attitude towards the decision-making power. For this reason, and due to privileged access to global information resources, economic and social development of rich nations and individuals unidirectional such a system is unsustainable in the long run. Therefore, functional logic imposes that a key segment of the education system must include a transformation in the sphere of ethics, as a basis for the establishment of justice, security, efficiency and honesty in the information age (Stevanović; Djurdjević, 2015, 50-52).

Education is perceived both, as factor and as a carrier of development. As a factor, to be facilitated through education is the improvement of the quality and adaptability of the workforce, for what is necessary to achieve: investment in knowledge and skills of people through quality, efficient and practically applicable education and continuous training for members of all groups in society, based on the principles of equal opportunities; social inclusion of young people, women and members of marginalized groups and measures to encourage their employment.¹² On the other hand, in the carrier function, education should promote and develop public awareness of sustainable development.¹³ In this sense, the NSSD adopts a concept which considers education and continuous improvement as factors of the knowledge economy.¹⁴ The result is the integration of adult education in numerous higher education institutions in the Republic of Serbia, and it has been conducted by numerous state owned higher education institutions: Faculty of Agriculture; Faculty of Architecture; Faculty of Forestry; Faculty of Geography; Faculty of Organizational Sciences; Faculty of Philosophy, Faculty of Philology; Faculty of Technology; Belgrade University, Center for Strategic and International Studies (Orlovic-Lovren, 2013, p. 313).

The importance and the role of new technologies for the improvement of the education system is recognised in the Education Development Strategy in Serbia until 2020. The governments, Social Inclusion and Poverty Reduction Unit released a publication "Research on the Use of ICT in Schools in Serbia" recognises the need for a commitment to the use of ICT in formal and non-formal education, to adequately meet the challenges of the information age and contribute to socio-economic development. The publication focuses on topics, such as: understanding the concept of ICT application in the teaching process, systemic environment for using ICT in education, institutional framework and strategic approach, the availability of equipment and computer software, levels and opportunities to develop teachers' competences, access to development of competencies in teacher training colleges, levels and forms of ICT application in education, forms of ICT use by students for learning purposes, the practice of distance education and the prerequisites for improved application of ICT in teaching. The study finds that the existing digital learning materials are under used and creation of new materials depends on the enthusiasm of individuals and proficiency in English, which is

11 National Sustainable Development Strategy of the Republic of Serbia, „Official Journal of the Republic of Serbia“, no. 57/2008, Ch III, para. 3.

12 *ibid.*, Ch II, para. 3.

13 *loc. cit.*

14 *ibid.*, Ch III, para. 4.

a prerequisite for accessing international websites.

Findings of this study represent the guidelines for promoting the linear role of ICT in education, as a way to improve the quality of the education system and adapt it to the needs of the information age. It opens a question of perception of information, since knowledge of foreign language, becomes a systemic precondition for participation in gaining necessary skills (Durrani, 2008, 24). Those seeking education and/or information are, namely, in the position of recipients, which fosters inner inequity, through privileged availability.

Concerning education, the concept is generally based on inclusion, or in a broader sense the principle of fairness. Objectives to be achieved, however, seems to remain in the realm of modernisation, by following the path of developed countries in terms of economic growth, free market and liberal-democracy.

Conclusion

The technological revolution has not, in and of itself, changed the method of production, which still remains mass production, and that it instead only adapted the method of production to a highly-digitized and information-based environment. Information, in a networked and interconnected setting, eo ipso becomes a consumer product, and as such is produced and manipulated on an industrial scale. Therefore, when contemplating in the social context, the education needs in today's information age only exceed those of the industrial age, in terms of the demands imposed by increasing technological possibilities. In practice, this means that education in the information age requires augmenting an individual person's capacity to properly absorb and perceive information, given the quantity and speed with which it is produced.

The ability to manipulate information does not necessarily contribute to the overall knowledge of the labor force, instead lowering the capacity of participants to adequately handle the enormous amounts of mass-produced information they are deluged with. Paradoxically, this results in the perceived need for labor-force participants to be permanently increasing the number of skills they possess, while not simultaneously improving their quality or effectiveness, which could consequently lead to a nominally "highly-skilled" labor force, but one that is actually less capable of utilizing the skills it possesses for real economic development.

This further implies that the type of education required for dealing with the needs of the new information age cannot be based simply on increasing the number of different skills that labor-force participants possess, especially in terms of skills espoused as being necessary for a "knowledge-based economy." The concept of a "knowledge-based economy," while laudable as it was imagined, currently has the tendency of being oriented toward results that have demonstrated little palpable benefit for the societies, particularly in the financial-services sector.

The transformation of information into an industrially mass-manufactured consumer product requires a parallel transformation of the broader society into one oriented toward genuine knowledge. The currently prevalent concept of a "knowledge-based economy" should, therefore, be updated and advanced to one of a knowledge-oriented society. Consequently, the education system in a knowledge-orientated society would go beyond simply increasing the number and type of skills labor-force participants possess, focusing instead on their ability to properly absorb and perceive the information being mass-produced around them, while also developing and nurturing a system of values that is capable of meeting the needs of specific communities and providing

them with the support they require to adapt and thrive under changing conditions in the broader social and economic context. Humanity requires a value-distance from technology. The compliance with the ability to predict a population's behavior, making population controllable, necessitates the developing of an individual moral profile in sense of critical stance towards power. This seems to be a crucial value for the healthy competitiveness of a nation.

Literature

1. Buller, J. (2015). *Change Leadership in Higher Education: A Practical Guide to Academic Transformation*. Jossey Bass, San Francisco.
2. Davis, N. (2001). The Virtual Community of Teachers: 'Power-stations' for Learners Nationwide?. In: M. Leask (Ed.), *Issues in Teaching Using ICT* (pp. 31-48). London/New York. Routledge.
3. Durrani, Shiraz (2008). *Information and Liberation: Writings on the Politics of Information and Librarianship*. Library Juice Press, Duluth.
4. Ferguson, T.; Thomas-Hope, E. (2016). Environmental Education and Constructions of Sustainable Development in Jamaica. In: W. Woodland; A. Terry; J. Hill (Eds.), *Sustainable Development: National Aspirations, Local Implementation* (pp. 91-114). London/New York, Routledge.
5. Fien, J. (2002), *A Decade of Commitment: Lessons Learnt from Rio to Johannesburg, Educating for a Sustainable Future: Commitments and Partnerships*, Proceedings of the High-Level International Conference on Education for Sustainable Development at the World Summit on Sustainable Development, pp. 57-138, Paris, UNESCO.
6. Fuchs, C. (2016). *Reading Marx in the Information Age: A Media and Communication Studies Perspective on Capital* (Volume 1). Routledge, London/New York.
7. Hazari, S.; Penland, T. (2012). Framework for Developing and Assessing Business Education Wikis. In: M.W.Ng. Eugenia; N. Karacapilidis; M. Raisinghani (Eds.), *Evaluating the Impact of Technology on Learning, Teaching, and Designing Curriculum: Emerging Trends: Emerging Trends* (pp. 13-26). Hershey, Information Science Reference.
8. Hussain, I.; Safdar, M. (2008). Role of Information Technologies in Teaching Learning Process: Perception of the Faculty. *Turkish Online Journal of Distance Education*, 9(2),
9. Larrotta, C.; Ji, Y.C.M (2016). Literacy Development and Language Expression for Adult Learners in Transition. In: C. Nanton, *Tectonic Boundaries: Negotiating Convergent Forces in Adult Education* (pp. 21-30). New Jersey, Wiley Periodicals.
10. Leydesdorff, Loet (2006). *The Knowledge-based Economy: Modeled, Measured, Simulated*. Universal Publishers, Boca Raton.
11. Lovren-Orlovic, V. (2015). Integrating Sustainability into Curriculum of Adult Education Studies: A Journey Across Disciplines. in: W. L. Filho; Luciana, B.; O. Kuznetsova; A. M. F., Do Paço (Eds.), *Integrative Approaches to Sustainable Development at University Level: Making the Links* (pp. 307-320). Cham, Springer.
12. Matzler, K.; Abfalter, D. (2013). Learning from the Best: Implications from Successful Companies for Higher Education Management. In: A. Altmann; B. Ebersberger (Eds.), *Universities in Change: Managing Higher Education*

- Institutions in the Age of Globalization (pp. 137-154). New York, Springer.
13. Michelsen, G. (2015), Policy, Politics and Polity in Higher Education for Sustainable Development. In: Barth, M.; Michelsen, G.; Rieckmann, M.; Thomas, I. (Eds.), *Routledge Handbook of Higher Education for Sustainable Development*, pp. 3-55. London/New York, Routledge.
 14. Mlladinovski, D., Money Laundering and Other Forms of Financial Crime, Proceedings, No. 40, CESNA B, MANUB and St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo Bulgaria, 2024.
 15. Moore, K. (2015), *Effective Instructional Strategies: From Theory to Practice* (Fourth edition), Sage, Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington.
 16. Muller-Lindeque, S. (2016). Exploring the Politics and Praxis of Sustainable Education Change from Discursive-praxeological Perspective. In: M. Barth; G. Michelsen; M. Rieckmann; I. Thomas (Eds.), *Routledge Handbook of Higher Education for Sustainable Development* (pp. 421-433). London/New York, Routledge.
 17. Nussbaum, M. (2012). *Not For Profit: Why Democracy Needs the Humanities*. Princeton University Press, New Jersey.
 18. Ogilvy, J. (2011). *Facing the Fold: Essays on Scenario Planning*, Triarchy Press, Axminster.
 19. Sachs, J. (2015). *The Age of Sustainable Development*, Columbia University Press, New York.
 20. Selby, D. (2009). The Firm and Shaky Ground of Education for Sustainable Development. In: B. Chalkley; M. Haigh; D. Higgitt (Eds.), *Education for Sustainable Development: Papers in Honour of the United Nations Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014)* (pp. 199-214). London/New York, Routledge.
 21. Sherrie, W.; Leavitt, L. (2015). *Handbook of Research on Advancing Critical Thinking in Higher Education*. IGI Global, Hershey.
 22. Soleša, D.; Blagojević, B. (2011), Conceptual Model of Developing Curriculum of „Information Tehnology”, Proceedings - Symposium Technology, Informatics and Education: For Learning and Knowledge Society (Volume 2), pp. 519-527, Čačak, Serbia, Technical faculty Čačak.
 23. Stomquist N. (2013). *Adult Education of Women for Social Transformation: Reviving the Promise, Continuing the Struggle*. T. Nesbit; M. Welton (Eds.), *Adult Education and Learning in a Precarious Age: The Hamburg Declaration Revisited* (pp. 29-38). New Jersey, Wiley Periodicals.
 24. Vega-Marcote, P.; Varela-Losada, M. (2016). Basic Teacher Training Oriented Toward Sustainability: Why and How to Carry It Out Today?. In: W. L. Filho; P. Pace (Eds), *Teaching Education for Sustainable Development at University Level*, (pp. 82-96). Cham, Springer.
 25. Wilson, V.; Kendall-Seatter, S. (2013). *Developing Professional Practice* 7-14, Routledge, London/New York.
 26. Wu, J; Sun, L. M. (2014), The Application Research on Training the Digital Image Information Transmission of Female University Students. In: H.C. Liu; W.P. Sung; W. Yao, (Eds.), *Computer, Intelligent Computing and Education Technology* (Volume 1) (pp. 183-186). Boca Raton/London/New York/Leiden, CRC Press.

Džemal Najetović¹, Džebrail Bajramović²

ORGANIZACIJA UJEDINJENIH NACIJA I IZAZOVI U BORBI PROTIV MEĐUNARODNOG TERORIZMA

Rezime

Organizacija Ujedinjenih Nacija su pokušavale da se prilagode situaciji nastaloj nakon 11. septembra razvijanjem mehanizama za borbu protiv novog oblika međunarodnog terorizma iako još i ne postoji međunarodno prihvaćena definicija toga šta u biti predstavlja međunarodni terorizam. Svaki dio OUN-a koji je uključen u borbu protiv terorizma ima različitu ulogu. VSUN, kroz Komitet za borbu protiv terorizma a i kasnije osnovani Komitet 1544, ističe potrebu za nametanjem određenih zahtijeva državama članicama a u smislu borbe protiv terorizma kao što smo vidjeli kod rezolucije 1373 koja je pred države članice postavila određene obaveze. Generalni sekretar, kao "prvi diplomata svijeta" igra dvostruku ulogu: u jednu ruku on, i njegov ured, predstavljaju moralni barometar u smislu svega što treba biti učinjeno, s druge strane iniciraju izvještaje i studije o tome šta se treba uraditi. Generalna skupština OUN prije 11. septembra je vodila kampanju protiv terorizma ali najviše kroz pravne mehanizme, a posebno pravne konvencije.

Iako OUN imaju važnu ulogu u borbi protiv međunarodnog terorizma, sve više postaje jasno da se međunarodna koalicija protiv terorizma, koja je nastala nakon 11. septembra, polako razjedinjuje zbog državnih ili regionalnih interesa. Neophodno je da međunarodna zajednica ostane ujedinjena u borbi protiv međunarodnog terorizma i da nastavi sa radom ka njegovom iskorjenjivanju budući da teroristi ne poznaju državne granice.

Ključne riječi: Organizacija Ujedinjenih nacija, međunarodni terorizam.

¹ Akademik prof. dr Džemal Najetović, dekan Pravnog fakulteta Univerziteta u Travniku

² Mr Džebrail Bajramović, doktorant Pravnog fakulteta Univerziteta u Travniku

THE UNITED NATIONS ORGANIZATION AND CHALLENGES IN THE FIGHT AGAINST OF INTERNATIONAL TERRORISM

Abstract

The United Nations tried to adapt to the situation that arose after September 11 by developing mechanisms to fight against a new form of international terrorism, although there is still no internationally accepted definition of what constitutes international terrorism. Each part of the OUN that is involved in the fight against terrorism has a different role. VSUN by KBT and later established committee 1544, underscores the need for imposing specific requirements to the Members of the States in terms of combating terrorism, as we have seen in 1373 resolution, which gave certain responsibilities to Members of the State. Secretary General, as 'the first diplomat of the world' plays a dual role: on one hand him and his office, present a moral barometer in terms of everything that needed to be done, on the other hand, they are initiating reports and studies about what needs to be done. OUN General Assembly, before September 11th, led a campaign against terrorism, but mostly through legal mechanisms, particularly the Convention.

Although the OUN has an important role in the fight against international terrorism, the more it becomes clear that the international coalition against terrorism, which was on the September 11th, slowly separates because of state or regional interests. It is necessary that the international community remains united in the fight against international terrorism and to continue to work toward its removal, taking into account that terrorists do not recognise any state boundaries.

Keywords: United Nations Organization, international terrorism.

Uloga Generalnog sekretara OUN: Radna grupa za utvrđivanje politike OUN prema terorizmu

Generalni sekretar je u oktobru 2001. godine uspostavio Radnu grupu za utvrđivanje politike OUN-a prema terorizmu (RG) kako bi se identifikovale implikacije terorizma i utvrdila politiku širih dimenzija koja bi omogućila OUN-u da odredi prioritete svojih aktivnosti u borbi protiv terorizma.³ Radna grupa je pozvala organizacije da usvoje trodijelnu strategiju: odvracanje, odbijanje i saradnja.

Odvraćanje

Ovaj proces stavlja naglasak na korištenje međunarodnih pravnih instrumenata kao što je zaštita ljudskih prava⁴ i drugih dvanaest konvencija OUN o borbi protiv terorizma. Države i oštećene osobe trebaju znati da postoje međunarodne norme koje će im pomoći u slučaju nepravde i time obeshrabriti ljude da se okrenu nasilju kako bi zadovoljili pravdu.⁵ Mišljenje je radne grupe da ratifikacija konvencija OUN pomaže kampanji borbe protiv terorizma tako što će ujediniti države u javnom odbacivanju terorizma. Odvracanje se zasniva na pomaganju jačih i bogatijih članica onima koje su slabije budući da rezolucije, ideje i programi ne znače ništa bez novca i političke volje.

3 "Izvještaj Radne grupe za utvrđivanje politike OUN-a prema terorizmu", VSUN.

4 Terorizam i kršenje ljudskih prava (član 6), Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima" (1966).

5 "Izvještaj Radne grupe za utvrđivanje politike OUN-a prema terorizmu", VSUN.

Program “Jačanje pravnog režima protiv terorizma” koji je počeo u januaru 2003. godine i završio u decembru 2006. godine je dobar primjer odvracanja jer aktivno ohrabruje i pomaže državama da ratifikuju međunarodne konvencije koje se tiču terorizma i osnovnih ljudskih prava.⁶

Odbijanje

Radna grupa je istakla važnost programa “Jačanje pravnog režima protiv terorizma” koji je usvojen u julu 2001. godine na Konferenciji OUN o nedozvoljenoj trgovini malim i laskim naoružanjem. Konvencija ima za cilj da se bori protiv nedozvoljene trgovine malim i laskim naoružanjem koje je za teroriste, budući da je malo i jeftino, povoljno i lahko za prenijeti i sakriti.⁷ Ovo pitanje je povezano sa uvjerenjem RG da je terorizam rezultat oružanog sukoba. Radna grupa je mišljenja da će međunarodna zajednica, ako riješi trenutne krize na efektivan način, preduprijeti teroriste da krizu koriste za regrutovanje i stvaranje baze za operacije.⁸

Saradnja

Treći oslonac u strategiji poziva na unaprjeđenje saradnje što je rezultiralo da su međunarodne i regionalne organizacije otpočele različite inicijative za borbu protiv terorizma kao dodatak već postojećim konvencijama.⁹ Radna grupa je uzela u obzir saradnju koja postoji između policije i sudstva u državama članicama EU što je vodilo do različitih mjera kao što su zajednički nalozi za hapšenje,¹⁰ zajednička lista terorističkih organizacija, rutinska razmjena informacija, zajednički istražni timovi, itd.¹¹ Radna grupa je tvrdila da unaprjeđenje saradnje daje bolje rezultate rada.

Uloga Generalne skupštine OUN

U 2004. godini održan je sastanak Komisije o prijetnjama, izazovima i promjenama kojim je predsjedava bivši tajlandski premijer Anand Panyarachum a što je predstavljalo inicijativu Generalne skupštine da istraži izazove sa kojima se svijet suočava nakon kraja hladnog rata, burnih 1990-ih i 11. septembra. U izvještaju koji je ova Komisija objavila piše: “Šezdeset godina kasnije, svi predobro znamo da prijetnje sa kojima se sada suočavamo, i sa kojima ćemo se suočavati još desetljećima, uveliko prevazilaze agresivne ratove država. One uključuju: siromaštvo; zarazne bolesti i uništenje okoliša; rat i nasilje unutar država; širenje i moguću upotrebu nuklearnog, radiološkog, hemijskog i bilološkog oružja; terorizam i transnacionalni organizovani kriminal. Prijetnje dolaze

6 Rad OUN-a i specijaliziranih agencija rezultirao je u povećanju broja ratifikacija OUN konvencija što je istaklo predanost OUN-a idealima Radne grupe. “Jačanje pravnog režima protiv terorizma.” OUN Ured za borbu protiv droga i kriminala; “Izvještaj Radne grupe za utvrđivanje politike OUN-aprema terorizmu”, VSUN; Karin von Hippel. “Unaprjeđenje međunarodnog odgovora transnacionalnim terorističkim prijetnjama”. Jane Boulden i Thomas G. Weiss; Terorizam i OUN: Prije i poslije 11. septembra (Bloomington: Indiana University Press, 2004), str. 102-119.

7 “Izvještaj Konferencije OUN o nedozvoljenoj trgovini malim i laskim oružjem u svim njegovim aspektima”, 9-20.07.2001.

8 “Izvještaj Radne grupe za utvrđivanje politike OUN-a prema terorizmu”, VSUN. “Sprječavanje oružanog sukoba”, Izvještaj Generalnog sekretara, 2001.

9 Osman Yavuzalp. “Partnerski rad na borbi protiv terorizma.” NATO pregled (proljeće 2003); Partnerski akcioni plan protiv terorizma. (Prag: NATO osnovni tekst, 22.11.2002)

10 Odluka njemačkog Ustavnog suda da zaustavi ekstradiciju Mamouna Darkazanilija u Španiju u vezi optužbi da je pomogao u saklupljanju novca za al-Qa’idu podiglo je sumnje u efektivnost evropskih zajedničkih naloga za hapšenje. Sud je presudio da po članu 16 njemačkog Ustava građanin Njemačke može biti izručen samo u posebnim okolnostima. “The Guardian”, 19.07.2005.

11 “Izvještaj Radne grupe za utvrđivanje politike OUN-a prema terorizmu”, VSUN.

i od nedržavnih činilaca kao i od država a usmjerene su na ljudsku sigurnost i sigurnost država.”¹²

Ovaj se izvještaj fokusirao na pitanja kao što su kolektivna sigurnost, prevencija konflikata, terorizam, OUN i pitanje reforme ove organizacije. Sve u svemu Komisija je doprinijela da se pokrene duga debata o tome koji je najbolji način da se bori protiv terorizma, ali ova debata je podijelila Evropu i SAD. Evropljani su bili mišljenja da terorizam nastaje u područjima gdje postoji očaj, poniženje, siromaštvo, političko ugnjetavanje, opsežno kršenje ljudskih prava, strana okupacija i slaba kontrola države i da sve to ograničava sposobnost države da kontroliše red i mir i izvršava svoje osnovne funkcije. Iz tog razloga Evropljani su željeli da se fokusiraju na korijene terorizma. Amerikanci su s druge strane isticali vojnu opciju potrebnu za pobjedu nad terorizmom što znači fokusiranje na fizičko uništenje terorističkih čelija, kao što je već viđeno. Američki donosioci odluka isticali su potrebu za uspostavljanjem stabilne ekonomske, socijalne i političke infrastrukture kao dijela cjelokupne strategije za borbu protiv pobunjenika jer je Bušova administracija smatrala da demokratije ne podržavaju terorizam.¹³

U traženju rješenja izvještaj se pozvao na preporuke i poglede predstavljene od strane Radne grupe, Komiteta za borbu protiv terorizma (KBT) kao i Komiteta za sankcije protiv al-Qa'ide i Talibana.¹⁴ Ovi organi OUN-a fokusirali su se na poboljšanje pravnih mehanizama kroz ratifikaciju međunarodnih konvencija boljih mehanizama za borbu protiv finansiranja terorizma, pranja novca i bolju upotrebu sankcija VSUN¹⁵. Komisija je ustvrdila da je od početka „rata protiv terora” došlo do erozije vrijednosti na koje teroristi ciljaju: ljudska prava i vladavina zakona. Komisija je pozvala države koje su pogođene terorizmom ne samo da se fokusiraju na vojna sredstva nego i da usvoje sveobuhvatan program koji promoviše ljudska prava i vladavinu zakona. Komisija se pozvala na Arapski izvještaj o razvoju UNDP-a za kojega tvrdi da nudi pozitivnu inovativnost i promoviše debate u vezi potrebe za osnaživanje ravnopravnosti spolova, političkih sloboda, vladavine zakona i građanskih prava na Bliskom istoku.¹⁶ U isto vrijeme Komisija je priznala da kampanja protiv međunarodnog terorizma zahtijeva akciju protiv finansiranja terorističkih organizacija. Iz tog razloga pozvala je na povećanu budnost u isticanju važnosti transparentnosti kako bi se kaznile samo one grupe koje su povezane sa terorizmom.¹⁷

Značaj izvještaja ove Komisije leži u pozivu na sveobuhvatan i zajednički napor od strane međunarodne zajednice na promovisanju globalnih sigurnosnih mjera. Izvještaj navodi da terorizam krši samu prirodu Povelje OUN-a jer zanemaruje ljudska prava, vladavinu zakona i pravila ratovanja, koji postoje u svrhu zaštite civila u vrijeme rata i mira. Komisija je istakla da terorističke metode, nasumični napadi protiv i vojnih i civilnih meta, nasilna retorika i upotreba zabranjenih sredstava da bi se došlo do novca i sredstava, znači da terorističke organizacije postoje izvan normativnog društva jer njihove metode operacija odbacuju samu bit modernog liberalnog društva.¹⁸ Kao posljedicu toga, Komisija je istakla da postoji hitna potreba za međunarodno prihvaćenom definicijom

12 “Sigurniji svijet.” Izvještaj Komisije o prijetnjama, izazovima i promjenama, OUN, 2004.

13 SAD troši oko 4,5 milijardi dolara mjesečno na podržavanje operacija u Iraku. James Dobbins. Uloga OUN-au izgradnji država: od Konga do Iraka. (Santa Monica: The Rand Corporation, 2005), str.248. John F. Burns i Dexter Filkins. “Generali SAD-a vide način za pobjedu u ratu protiv iračkih pobunjenika,” “New York Times”, 01.12.2005.

14 “Sigurniji svijet.” Izvještaj Komisije o prijetnjama, izazovima i promjenama, OUN, 2004.

15 Za dobre kritike ekonomskih sankcija vidjeti Chantal de Jonge Oudraat, “Kako da ekonomske sankcije uspiju.”, Survival, broj 42 (jesen 2000), str. 1-22.

16 “Sigurniji svijet.” Izvještaj Komisije o prijetnjama, izazovima i promjenama, OUN, 2004.

17 Amerikanci su bili brži u gašenju društava za koje se sumnjalo da, izravno ili neizravno, finansiraju teroriste; ovaj pristup je uzrokovao određene kritike iz Evrope. Anne C. Richard. “Tragovi novca: Evropa može učiniti više da ugasi fondove za teroriste,” “International Herald Tribune”, 19.03.2004.

18 “Sigurniji svijet.” Izvještaj Komisije o prijetnjama, izazovima i promjenama, OUN, 2004.

terorizma ali, što je i važnije, rad na izučavanju korijenja terorizama koji, kako navodi Komisija, uključuju: teško kršenje ljudskih prava, male ili nikakve političke slobode, slabe ekonomske i socijalne uslove, itd. Tako, Komisija zaključuje: “Terorizam cvjeta u okolini očaja, ponižavanja, siromaštva, političkog ugnjetavanja, ekstremizma i kršenja ljudskih prava. Terorizam također cvjeta i u kontekstu regionalnih konflikata i strane okupacije a raste na uštrb kapaciteta države da održi red i mir.”¹⁹

Ad hoc Komitet za borbu protiv međunarodnog terorizma

Generalna skupština OUN je 1972. godine usvojila rezoluciju 3034 (XXVII) i uspostavila Ad hoc Komitet za borbu protiv međunarodnog terorizma koji je uključivao 35 članova. Nakon toga, Ad hoc Komitet je 1996. godine svoju pažnju usmjerio na izradu međunarodne konvencije za sprječavanje terorističkih bombaških napada i konvencije za sprječavanje terorističkih nuklearnih napada što je takođe uključivalo i konvenciju o sprječavanju finansiranja terorista.²⁰ U isto vrijeme, historijske, kulturalne i nacionalne razlike su spriječile Komitet da usvoji sveobuhvatnu međunarodnu konvenciju o tome šta predstavlja terorizam. Po riječima koordinatora, „neke delegacije su iznijele potrebu o pravljenu razlike između terorizma i legitimne borbe naroda za samoodređenje. Dodatno je predstavljen i prijedlog da se koncept državnog terorizma unese u definiciju terorizma.”²¹ Međutim, Komitet je pokušao da se pokrene sa mrtve tačke uspostavljanjem Radne grupe koja je počela sa sastancima u oktobru 2002. Cilj ove RG bio je da osmisli međunarodno rješenje za problem definisanja terorizma.²²

Ured Organizacije Ujedinjenih Nacija za borbu protiv droge i kriminala

Ovaj Ured OUN vodi veliki broj akcija OUN protiv terorizma. Ured se uglavnom fokusira na tehničku pomoć i savjetodavne usluge državama na osnovu mandata koji je preporučila Komisija OUN za sprječavanje kriminala i krivično pravosuđe (ona je tijelo u okviru Ekonomskog i socijalnog vijeća OUN), a odobrila Generalna skupština OUN. Drugim riječima uključenost ovog Ureda garantuje učestvovanje drugih glavnih tijela OUN-a u borbi protiv terorizma. Odgovornost za mandat potpada pod Sekciju za sprječavanje terorizma, osnovanu 1999. godine a koja radi u okviru Odjeljenja za ugovorne poslove.²³ Sekcija se do 11. septembra uglavnom fokusirala na istraživanje i analize. Nakon 11. septembra je preuzela važniju ulogu u kampanji protiv terorizma i uključila se u projekte kao što su “Jačanje pravnog režima protiv terorizma”, koji se fokusirao na obezbjeđivanje direktnih pravnih usluga kako bi se državama pomoglo da inkorporiraju relevantne odredbe, sadržane u dvanaest univerzalnih konvencija protiv terorizma, i protokola u njihove državne zakone. Od 61 države koja je dobila pomoć od Sekcije od početka projekta u oktobru 2002. godine, 40 ih je postalo članicama jedne ili više pomenutih konvencija.²⁴

Nadalje, Ured je preko Centra za prevenciju međunarodnog kriminala omogućio državama da uvedu mjere koje će ojačati saradnju i razmjenu informacija.²⁵ Tako je npr., na zahtjev vlade Afganistana, Ured poslao tehničke savjetnike u Kabul od 5. do 12.06.2004.godine kako bi vladu savetovali o zakonodavstvu potrebnom za borbu protiv međunarodnog terorizma i transnacionalnog kriminala. Afganistanske vlasti su u pismu Komitetu za borbu protiv terorizma navele da njihova država nema zakona i administrativnih mjera za borbu protiv terorizma. Stručnjaci Ureda su pregledali zakone i u skladu za zahtjevima ministarstava pravosuđa i obrazovanja napravili nacrt novih zakona za borbu protiv terorizma. Takođe su pomogli u pravljenu nacrtu zakona i amandmana na krivični zakon.²⁶

²⁶ “Bilješka stalne misije u Afganistanu Komitetu za borbu protiv terorizma,” VSUN, 10.03.2003.

Posljednja stvar u kojoj ovaj Ured učestvuje je kampanja za Globalni program. Ovaj program se fokusira na posredovanje i prevenciju i pokriva pitanja kao što su znanje javnosti i mobilizacija civilnog društva; oglasi javnih službi o prevenciji; doprinosi pravljenju profila određenih država pri Uredu i pravljenju strategija za pojedine države i preporuka za stvaranje “najboljih praksi”.²⁷

Zaključak

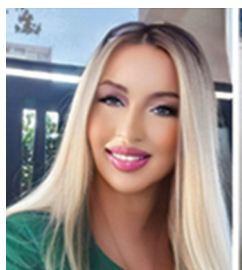
Nekorektno je i tendenciozno terorizam vezati sa bilo kojom religijom, jer religije ne zagovaraju mržnju i nasilje. Oni propagandisti koji to čine, posebno prema islamu, proizvode islamofobiju jer pri tome namjerno zanemaruju činjenicu da terorista ima i među kršćanima, židovima, i dr. Bilo bi korisno da naučnici iz raznih naučnih oblasti (sociologija, kriminologija, i sl.), urade osvrte na ovu pojavu.

Literatura i izvori

Kao u fusnotama,

“Jačanje međunarodne saradnje i tehničke pomoći na promovisanju i implementaciji univerzalnih konvencija i protokola u vezi terorizma u okviru aktivnosti OUN Ureda za borbu protiv droga i kriminala.” Izvještaj Generalnog sekretara, Komisija za sprječavanje kriminala i krivično pravosuđe, Beč, 23. – 27.05.2005. Izvještaj takođe sadrži detalje o pomoći Paragvaju da ratifikuje sve konvencije OUN-aza borbu protiv terorizma.

27 Alex P. Schmid, “Terorizam i ljudska prava: perspektiva UN-a.” Terorizam i političko nasilje, izdanje 17, broj 1-2 (zima 2005), str. 25-35.

Radomir Biočanin¹, Živorad Marković², Gordana Milentijević³

KORPORATIVNO-DRUŠTVENA ODGOVORNOST U Funkciji EKOLOŠKE BEZBEDNOSTI HRANE I VODE U VANREDNIM SITUACIJAMA

Rezime

Održivi razvoj je složen i kompleksan problem savremenog sveta. Čovek je dugo živeo u određenom skladu sa prirodom i tek u XIX i XX veku, zahvaljujući naglom razvoju, počinje značajno narušavanje tog sklada. Borba za održivi razvoj leži na širokom frontu učesnika, od svakog pojedinca, preko Vlada mnogih zemalja do UN i EU. Problem malih ekonomija (male države i mala i srednja preduzeća) se u borbi za održivi razvoj usložnjavaju i rađaju određene poteškoće. Ubrzani naučno-tehnološki razvoj u XX i početkom XXI veka je, pored pozitivnih ostvario i negativne efekte. Negativni efekti se prepoznaju u narušavanju životne sredine kroz nekontrolisano otpuštanje neprerađenih otpadnih materijala (RHB zagađivači, otpadne vode, polutanti, otpad). To je iniciralo povećano interesovanje za rešavanje tzv. ekoloških pitanja na nacionalnom i međunarodnom nivou. Na taj način bi se uzdigla ekološka svest, bez čijeg prisustva nije moguća efikasna zaštita životne sredine. Iskorak u tom pravcu je predstavljalo pojačano interesovanje za rešavanje eko-problema koji su postali izraženi krajem XX i početkom XXI veka. Rešavanje ekoloških problema hrane i pitke vode je uzdignuto na međunarodni pijedestal, jer se njihovim ne/rešavanjem u krajnjem ishodu dovodi u pitanje opstanak čoveka odnosno kvalitet zdravlja, kvaliteta života i životne sredine u celini. Međunarodna pomoć i saradnja predstavlja ključ napretka u upravljanju kvalitetom ishrane i pitkim vodama. Ovaj, aktuelan rad, obelodanjuje nekoliko važnih tokova razvoja, novijeg interpretiranja i procene spojeva starog i novog, u okviru savremene eko-proizvodnje uz primenu "zelene hemije", pre svega. Taj se spoj u amalgira u nove, reklo bi se, vidljive razvojne faze duhovno-ekološke vrednosti, u kojima se naslućuje određeni filozofski pristup. Izbor tematike je urađen prema literarno-naučnim istraživanjima i rezultatima i veoma definisanom odnosu kritike. Autori formulišu i daju „odgovore“ na niz pitanja iz ove problematike: šta je postaklo ovaj izbor; po čemu je zanimljiv, šta je u takvom

1 Akademik prof. dr Rade Biočanin, pukovnik ABHO, Srpska kraljevska akademija inovacionih nauka Beograd (SKAIN B)

2 Akademik mr Živorad Marković, Srpska kraljevska akademija inovacionih nauka Beograd (SKAIN B)

3 Ms Gordana Milentijević, prof. Udruženje prevodilaca Srbije, Beograd, Srbija

izboru vitalno i suštinsko. kada je u pitanju organska proizvodnja i bezbednost hrane i pitke vode.

Ključne reči: životna sredina, vanredne situacije, korporativna bezbednost, hrana i voda, eko-bezbednost

CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE FUNCTION OF ENVIRONMENTAL SAFETY OF FOOD AND WATER IN EMERGENCY SITUATIONS

Abstract

Sustainable development is a complex and complex problem of the modern world. For a long time, man lived in a certain harmony with nature, and only in the 19th and 20th centuries, thanks to rapid development, a significant disruption of that harmony began. Accelerated scientific-technological development in the 20th and early 21st centuries has had positive and negative effects. Negative effects are recognized in environmental damage through the uncontrolled release of unprocessed waste materials (RHB pollutants, waste water, pollutants, waste). This initiated an increased interest in solving the so-called environmental issues at the national and international level. In this way, environmental awareness would be raised, without whose presence effective protection of the environment is not possible. A step in that direction was represented by the increased interest in solving eco-problems that became pronounced at the end of the 20th and the beginning of the 21st century. Solving the ecological problems of food and drinking water has been elevated to an international pedestal, because their failure to solve them ultimately calls into question human survival, that is, the quality of health, quality of life and the environment as a whole. International aid and cooperation is the key to progress in managing the quality of food and drinking water. This co-authored work forecasts, observes, searches, analyzes eco-problems, gives "answers" to burning questions and expert suggestions in the improvement of eco-safety, within the framework of sustainable development. This current work discloses several important trends in development, recent interpretation and evaluation of the connections of old and new, within the framework of modern eco-production with the application of "green chemistry", first of all. This combination is amalgamated into new, so to speak, visible developmental stages of spiritual-ecological value, in which a certain philosophical approach can be sensed. The choice of topic was made according to literary-scientific research and results and a very defined relationship of criticism. The authors formulate and give "answers" to a series of questions from this issue: what made this choice, what makes it interesting, what is vital and essential in such a choice when it comes to organic production and the safety of food and drinking water.

Key words: environment, emergency situations, corporate security, food and water, eco-security

Uvod

Nastavak XXI veka predstavlja period povećanog interesovanja za ishranu, zdravlje, kvalitet života i kvalitet životne sredine. Prirodni resursi su opšte dobro i zajedničko bogatstvo. Njihovo korišćenje, privredna primena i ekonomska valorizacija

treba da budu planski usmereni i namenski kontrolisani. Bez obzira na vrstu, strukturu i pojedinačne količine, oni su osnov za predstojeći privredni i ekonomski razvoj.

Danas, svakako, postoji deo resursa, koji mora ostati izvan ekonomskih i privrednih tokova i koji treba da bude sačuvan za sadašnje i buduće generacije. To posebno važi za neobnovljive prirodne resurse. Generalni pristup prirodnim resursima mora da obuhvati definisanje politike i strategije održivog korišćenja, kao i definisanje zakonodavno-pravnog okvira za efikasno sprovođenje.

Prirodnim resursom obično nazivamo sve što potiče od planete Zemlje – zemljište, biljke, životinje, voda, biljke, hrana, minerali, drvo, nafta, metali, nemetali, minerali i dr. Koristimo ih u vrlo različite svrhe, kao što su proizvodnja najraznovrsnijih proizvoda važnih za zdravlje, svakodnevni život, zatim za dobijanje električne energije, gajenje useva, vožnju automobila, lečenje, rekreaciju i sport, eko-turizam i sl.

Ishrana je nesumnjivo jedan od najvažnijih osnovnih činilaca, koji uslovljavaju dobro zdravlje, kvalitet života i utiču na radnu sposobnost i dužinu ljudskog života. Poznavanje i razumna primena savremenih znanja o ishrani, omogućavaju nam da svesno utičemo na životne procese u našem organizmu.

Potreba za hranom je imperativna. Od njenog izbora, tj. kvaliteta, zavisi fizičko i psihičko stanje čoveka. Razvitak, normalno funkcionisanje organizma, povećanje otpornosti prema bolestima, psihičke i radne sposobnosti, sveukupno zavise od pravilne ishrane. Iz tih razloga, neophodno je kao primarni problem sagledati situaciju zagađivanja životne sredine i preduzeti mere za njenu obnovu i unapređenje.

Međuzavisnost razvoja i kvaliteta životne sredine, nameću potrebu koncipiranja takvog organizacionog pristupa, koji će putem sistemskog, odnosno integralnog sagledavanja razvoja, omogućiti ostvarivanje održivog razvoja. Eksploatacija ograničenih resursa i zagađivanje životne sredine ima svoju granicu. Sadašnje generacije moraju uskladiti ekonomski i ukupan razvoj sa tim ograničenjima, tako da obezbede najmanje isti kvalitet životne sredine za sadašnje i buduće buduće generacije.

Bezbednost hrane u svim prehrambenim granama industrije (proizvodnja, prerada, pakovanje, skladištenje, transport i prodajna mesta) svakog dana ima sve veći značaj. Razlog za nisu samo zakonske odredbe i novčane kazne ukoliko se ne poštuju već i ozbiljne finansijske posledice, koje mogu da budu rezultat smanjene potražnje ili, u nekim slučajevima, te popuni bojkot proizvoda ili lanca proizvoda neke fabrike ukoliko se ustanovi da je svojim proizvodom dovela u pitanje zdravlje i kvalitet života potrošača.

Rizik po zdravlje potrošača hrane i pitke vode može najefikasnije da se smanji ako su identifikovane tačke opasnosti, pa kodekse i standarde za bezbednost hrane HACCP, GlobalGAP, BRC, IFS i ISO 22000 odlikuje preventivni pristup. Stoga je sve veći pritisak na proizvođače i distributere hrane da, pored HACCP-a, implementiraju i ostale sisteme za upravljanje eko-bezbednošću hrane.

Prema najkraćoj definiciji, sistem HACCP obuhvata niz postupaka za kontrolu procesa i osetljivih tačaka u lancu proizvodnje hrane s krajnjim ciljem da potrošač koristi prehrambene proizvode u stanju i na način koji je bezbedan za njegovo zdravlje. Dakle, sistem HACCP postao je priznat kao međunarodni standard za proizvodnju bezbedne hrane, jer čini sistem principa i metodologija kojima se obezbeđuje proizvodnja zdravstveno ispravne hrane i vode za piće tj. pripremu hrane.

ISO 22000 prvi je međunarodni standard za bezbednost hrane kojim se specifikuju zahtevi za sistem upravljanja bezbednošću hrane, tako da organizacija u lancu hrane mora da demonstrira svoju sposobnost da kontroliše opasnosti i da je proizvod bezbedan za konzumaciju. U tom standardu su kombinovani sledeći ključni elementi radi osiguranja bezbednosti hrane: interaktivna komunikacija, sistem menadžmenta, prethodni programi

i principi HACCP-a.

Kvalitet životne sredine i pitanje eko-bezbednosti je legitimno nacionalno, regionalno i planetarno pitanje i zavisi od političke, društvene, kulturne, verske, ekonomske, vojne, humanitarne i svake druge podrške i saradnje. Na ovaj način obezbeđuje se jačanje kredibiliteta i reputacije u poslovnoj i široj društvenoj zajednici. Stoga, za kompanije i preduzeća, koja žele da opstanu na tržištu i ostvare uspeh, poslovana etika i društveno-odgovorno poslovanje više nisu izbor već imperativ.

Predmet istraživanja u ovom delu koautorskog rada je integralni pristup upravljanju vodnim resursima u regionu, koji podrazumeva zajedničko sagledavanje problema zagađenja i optimalnog korišćenja za potrebe različitih korisnika/zahteva i zaštite vodnih resursa od zagađenja/kontaminacije, korišćenje postojećih baza podataka, korišćenje savremenih simulacionih i optimizacionih modela i pažljivo planiranje i izradu odgovarajućih scenarija, u cilju postizanja optimalne strategije zaštitne efikasnosti.

Vrste životnih namirnica

Pod životnim namirnicama se podrazumeva sve što se upotrebljava za hranu i piće u prerađenom ili neprerađenom stanju. U životne namirnice spadaju i začini, ..Pod ovim pojmom podrazumeva se sve što se upotrebljava za hranu i piće u prerađenom ili neprerađenom stanju. U životne namirnice spadaju i začini, boje i sve druge materije (aditivi), koje se dodaju namirnicama radi konzervisanja, obogaćivanja ili popravke organoleptičkih svojstava.

Namirnice mogu biti: biljnog porekla (žitarice, voće, povrće); životinjskog porekla (meso, riba, jaja, mleko); mineralnog porekla (kuhinjska so) i sintetičkog porekla (vinobran i mnogi drugi aditivi).

Hrana jeste svaka supstanca ili proizvod, prerađena, delimično prerađena ili neprerađena, a namenjena je za ishranu ljudi ili se opravdano može očekivati da će se koristiti za ljudsku upotrebu, osim: hrane za životinje, živih životinja, ako nisu pripremljene za stavljanje u promet radi ishrane ljudi, biljaka pre žetve, berbe ili ubiranja plodova, medicinskih proizvoda, kozmetičkih proizvoda, duvanskih proizvoda, psihoaktivno kontrolisanih supstanci i prekursora, ostataka (rezidua) i kontaminanata.

Hrana jeste i piće, guma za žvakanje, kao i bilo koja supstanca namenski dodata hrani tokom pripreme, obrade ili proizvodnje. Hrana jeste i voda za piće, uključujući vodu u originalnoj ambalaži (stona voda, mineralna voda i izvorska voda), kao i voda koja se upotrebljava, odnosno dodaje tokom pripreme, obrade ili proizvodnje hrane. Voda za piće jeste voda u originalnoj ambalaži i voda za javno snabdevanje stanovništva;

Hrana se prema poreklu deli na: hranu životinjskog porekla; hranu biljnog porekla; mešovitu hranu koja sadrži sastojke biljnog i životinjskog porekla; hranu ni biljnog, ni životinjskog porekla (mineralne materije, so); novu hranu; genetički modifikovanu hranu i genetički modifikovanu hranu za životinje, hranu i hranu za životinje dobijenu od GMO.

Aditivi su sredstva koja se dodaju prehrambenim proizvodima radi poboljšanja biološke vrednosti, organoleptičkih svojstava, kao i radi lakšeg tehnološkog procesa pri njihovoj proizvodnji i upotrebi. U aditive se ubrajaju: sredstva protiv kvarenja namirnica, sredstva za korekciju ukusa i mirisa, sredstva za doterivanje izgleda i konzistencije namirnica.

Sredstva protiv kvarenja životnih namirnica: a) antioksidansi (alkil galati); b) sinergisti predstavljaju adekvatne smese antioksidanasa i kiseline: fosforne, askorbinske i limunske. Ove smese (sinergisti) povećavaju stabilnost životnih namirnica (duži

vek trajanja); c) sredstva za konzervisanje (konzervansi). To su jedinjenja određenog hemijskog sastava, koja sprečavaju ili usporavaju, uzročnike kvarenja životnih namirnica (bakterije, plesni i kvasci, kao aktivnost pojedinih enzima koji dovode do metabolizma namirnica). Konzervansi se dodaju u malim količinama i to određenim životnim namirnicama, s tim da bitno ne utiču na njihova svojstva. Važniji konzervansi su: SO₂, sulfiti kalijuma ili natrijuma (K₂SO₃, Na₂SO₃), H₂SO₃, sorbinska kiselina (CH₃-CH=CH-CH=CH-COOH), benzoeva kiselina (C₆H₅COOH), natrijumbenzoat (C₆H₅COONa), mravlja kiselina (HCOOH).

g) sredstvo za soljenje - natrijum hlorid (kuhinjska so).

U sredstva za korekciju ukusa i mirisa spadaju:

a) začini - to su obično osušeni ili osušeni i samleveni proizvodi biljnog porekla, naročitog sastava, ukusa i mirisa. Oni se dodaju prehrambenim proizvodima i pićima radi poboljšavanja ukusa, mirisa, a doprinose i boljem varenju i iskorišćenju hrane. Njihova energetska vrednost je veoma mala, jer se upotrebljavaju u malim količinama.

Danas se u prometu nalaze sledeći začini: biber, cimet, karamfilić, isiot, beli i crni luk, kadulja, muskat, nana, mirođija, slačica crna i bela, peršun, ruzmarin, vanila, šafran, lovor i dr.

b) natrijum - glutaminat - jednokiselina so glutaminske kiseline, kao i dinatrijum - glutaminat, upotrebljavaju se za pojačanje mirisa i ukusa mesu ili proizvodima sa mesom (jela od mesa, supe, koncentri supi).

c) veštačka sredstva za zaslađivanje. To su sintetička organska jedinjenja, male hranljive vrednosti, slađa od šećera (saharoze), namenjena su dijabetičarima jer suzbijaju gojaznost, a usled visoke slasti, koriste se u malim količinama. Ova jedinjenja su 30 do više stotina puta slađa od običnog šećera (saharoze). Najviše se koristi: saharin, ciklamat (natrijumova so cikloheksilsulfaminske kiseline), aspartam (dipeptid). Zbog kancerogenog dejstva zabranjena je upotreba saharina, a ispituje se i toksično dejstvo, ciklamata i aspartama.

Antibiotici su proizvodi koje luče mnogi mikro organizmi, a koji inhibiraju razne mikrobe. Oni se s uspehom primenjuju pri suzbijanju nekih opasnih bolesti. Izvestan broj antibiotika uz strogu kontrolu primenjuje se pri konzerviranju lako kvarljivih namirnica: nizin, pimaricin, hlortetraciklin, oksitetraciklin i dr.

GMO HRANA – seme pakla ili raja: ovim se objašnjeni su osnovni pojmovi genetičkog inženjeringa, genetski modifikovanih organizama kao i njihova primena u produkciji hrane. Obzirom na kratku istoriju postojanja GMO, nije lako utvrditi dalekoročne posledice njegove primene po zdravlje ljudi. Zbog postojanja mnogih zagovornika pozitivnog dejstva GMO proizvoda, a s druge strane i oštrih naučnih kritičara protiv primene istog. Neophodno je osvetljavanje pozitivnih i negativnih karakteristika, prikaz izvršenih eksperimenata od strane vodećih stručnjaka iz ovog polja, kao i stavljanje akcenta na pitanje bezbednosti GMO hrane na zdravlje ljudi i kvalitet života

Zagađivači hrane i pitke vode

Hemijsku kontaminaciju hrane i pitke vode izazivaju hemikalije koje se koriste u poljoprivrednoj i industrijskoj proizvodnji hrane - pesticidi, aditivi, veštačka đubriva, hormoni, antibiotici i teški metali. Osim toga, mnoge zagađujuće materije, posredstvom vazduha, vode ili zemljišta, takođe dospevaju u hranu. Procenjuje se da od svih stranih supstanci koje uđu u čovekov organizam, oko 90% stiže posredstvom hrane, a samo mali deo posredstvom vode za piće i vazduhom.

U ovom poglavlju rada napominjemo na prikaze izvora radioaktivnosti u hrani i vodi, biološki efekti najznačajnijih radionuklida i ukazaće se na značaj sistematskog ispitivanja sadržaja radionuklida u hrani kao bitnog elementa u sistemu ispitivanja zdravstvene ispravnost. Metode: Revijalno su prikazuju nivoi aktivnosti radionuklida u hrani dobijenih alfa, beta ili gamaspektrometrijskim ispitivanjima, u zavisnosti od radionuklida od interesa. Rezultati: Kao posledica akcidenta na nuklearnom postrojenju u Černobilju, izmereni su povišeni nivoi aktivnosti biološki značajnih radionuklida u hrani u odnosu na prethodni period.

Ističemo rezultate sistemskog istraživanja radioaktivnosti radme i životne sredine u susednoj Hrvatskoj, od početka 60-tih godina XX veka. Istraživana je radioaktivnost vazduha, oborina, tla, reka, mora i jezera, pitke vode te ljudske i stočne hrane, kao i spoljnu izloženost za radnike profesionalno izložene ionizirajućem zračenju.

Maksimalna radioaktivna kontaminacija fisisjnim radionuklidima zabeležena je u vreme najintenzivnijih atmosferskih nuklearnih opita. Od tada radioaktivnost radioaktivnih oborina eksponencijalno opada. Nuklearna nesreća u Černobilju dovela je u Hrvatskoj do ponovnog povećanja radioaktivnosti ^{137}Cs u okolini, dok je povećanje radioaktivnosti ^{90}Sr , zbog njegove manje hlapljivosti, bilo neznatno. No, nakon tog kratkotrajnog povećanja ponovno je došlo do eksponencijalnog pada radioaktivnosti, tako da je godine 1998. prosečna brzina apsorbirane doze u zraku iznosila $0,128 \pm 0,004 \mu\text{Gy/h}$.

Prosečan pripadnik hrvatske populacije je stoga zbog izloženosti osnovnom zračenju na godišnjem nivou primio dozu od oko $1,12 \pm 0,04 \text{ mSv}$. Ukupna kolektivna doza uključuje i dozu uzrokovanu primenom izvora jonizirajućih zračenja u medicine, te je značajan naglasak stavljen na kontrolu kvaliteta izvora zračenja kako bi se smanjila ukupna kolektivna doza koju primi hrvatsko stanovništvo.

Radionuklidi uneti u organizam putem kontaminirane hrane i vode mogu izazvati značajne biološke efekte. Ingestija radionuklida je jedan od načina kontaminacije koji značajno doprinosi ukupnoj dozi koju primi stanovništvo. U cilju procene nivoa izlaganja stanovništva jonizujućem zračenju i preduzimanja odgovarajućih mera zaštite neophodna je kontrola zdravstvene ispravnosti hrane i vode i sa ovog aspekta.

Aditivi predstavljaju hemikalije koje se dodaju namirnicama i hrani, kako bi im se produžilo trajanje, poboljšao ukus, boja, miris ili čvrstina. Prirodno se uglavnom ne nalaze u namirnicama, zbog čega je i ustanovljena internacionalna procedura za određivanje njihove zdravstvene bezbednosti. Procene bezbednosti upotrebe svakog aditiva ponaosob, prethodi veliki broj ispitivanja. Ispitivanja obuhvataju utvrđivanje akutne, subhronične i hronične toksičnosti, kancerogenost, genotoksičnost, teratogenost, alergogenost, kumulacije, metabolizam, interakcije sa sastojcima hrane. Na osnovu dobijenih rezultata, za svaki aditiv se određuje prihvatljiv dnevni unos, kao i ograničenje upotrebe u pojedinim namirnicama.

Osnovne grupe aditiva su: konzervansi, antioksidansi, emulgatori i stabilizatori, bojene materije, sredstva za aromatizovanje, sredstva za zaslađivanje, enzimski preparati, vitamini. Ukoliko se dodaju u većim količinama, mogu biti toksični, kancerogeni, teratogeni i mutageni. Radi regulisanja

Zaslađivači često se koriste jer imaju manje kalorija i manje su štetni za zube. Ima ih u sokovima, jogurtu, žvakaćim gumama, slatkišima, šumećim veštačkim vitaminima i dr. Jaki veštački zaslađivači su ciklamati, aspartam i sahari Ciklamati i aspartam su kancerogeni. Slabiji zaslađivač je sorbitol. On je prirodni šećer, koristi se u količinama kao i običan šećer, služi za ishranu dijabetičara jer ne zahteva insulin.

Konzervansi (konzervna sredstva) su sredstva koja se upotrebljavaju u

prehrambenoj industriji, da bi se onemogućile ili usporile promene na životne namirnice. Dele se na:

- materije koje deluju protiv mikrobioloških uzročnika promena u namirnicama;
- materije koje sprečavaju hemijske promene na životnim namirnicama (oksidacija, hidroliza, esterifikacija, polimerizacija);
- materije koje sprečavaju fizičke promene na namirnicama, kao što je razdvajanje pomoću emulzije, materije koje sprečavaju kristalizaciju, sredstva protiv starenja hleba, sredstva za održavanje čvrstoće, sredstva za održavanje elastičnosti;
- u posebnu grupu konzervansa mogu se ubrojiti sredstva za zaštitu bilja.

Sredstva za bojenje se najčešće dodaju hrani u ranim fazama obrade, zbog čega moraju da budu otporna na zagrevanje, hlađenje, kiseline ili kiseonik, kao i na svetlost (u toku skladištenja). Mnogim prirodnim sredstvima za bojenje nedostaje ovakva stabilnost, tako da je, uprkos ostalim prednostima, njihova upotreba ograničena.

Bojenje sveže hrane nije dozvoljeno i tu nema izuzetaka. Pravilo je da se bojenje hrane koristi samo za obrađenu hranu, bez sopstvene boje, ili u kojoj boja postoji samo u tragovima, a hrana ne sme biti obojena da bi simulirala visoke nivoe nutritivno važnih komponenti. Za razliku od prirodnih boja, dobijenih ekstrakcijom biljaka koje ne ispoljavaju štetno dejstvo, mnoge veštačke boje imaju kancerogene osobine.

Pod pesticidima podrazumevamo proizvode, hemijskog ili biološkog porekla, koji su namenjeni zaštititi ekonomski značajnih biljaka i životinja od korova, bolesti, štetnih insekata, grinja i drugih štetnih organizama. Pod štetnošću se podrazumeva ekonomska šteta ljudskoj poljoprivredi i industriji (smanjenje prinosa ili količine/kvaliteta dobijene hrane).

Svako korišćenje pesticida, sa sobom nosi negativne posledice na ekosistem u kome se primenjuje i na okolne ekosisteme. Smanjenje upotrebe pesticida je jedan od temelja održive poljoprivrede i ideja održivog razvoja. Zagađivanje životnih namirnica pesticidima, nastaje najčešće zbog nepoštovanja transporta namirnica zajedno sa pesticidima.

Prema nameni, pesticide možemo podeliti na:

- akaricidi -sredstva za suzbijanje štetnog grinja
- fungicidi-sredstva za suzbijanje gljiva
- herbicidi-sredstva za suzbijanje korova
- insekticidi-sredstva za suzbijanje štetnih insekata
- limacidi-sredstva za suzbijanje puževa
- nematocidi-sredstva za suzbijanje štetnih nematoda
- rodenticidi-sredstva za suzbijanje štetnih glodara
- repelenti-sredstva za odbijanje divljači
- regulatori rasta-sredstva za regulisanje rasta biljaka
- okvašivači-sredstva za poboljšanje kvašljivosti i lepljivosti
- desikanti-sredstva za izazivanje uvenuća i sušenja biljaka
- algicidi-sredstva za suzbijanje algi
- arboricidi-sredstva za uništavanje drvenastih korova
- defolijanti-sredstva koja izazivaju prevremeno opadanje lišća

Prema toksičnosti, pesticide možemo podeliti na: LD50 oralni, dermalni, LD50 inhalacioni.

Prema hemijskom sastavu, pesticide možemo podeliti na: karbamate, ditiokarbamate, piretrini, dinitrofenoli, derivati fenoksisirćetne kiseline, dipiridili, triazini, organohlorni pesticidi, organofosfatni pesticidi.

Zbog visoke stabilnosti, organohlorni pesticidi se ugrađuju u trofičku mrežu i ostaju dugo u životnoj sredini u skoro nepromenjenom hemijskom obliku i nagomilavaju se u tkivima ljudi i životinja, ispoljavajući nepovoljne efekte na organizme. Hlor deluje kao slobodan radikal, izazivajući mutacije, kancerogeneze i teratogeneze. Organofosforni pesticidi su manje opasni, jer nisu stabilni kao organohlorni pesticidi.

Teški metali se često nađu u organizmu, a mogu dospeti preko hrane i vode i uzročnici su mnogih bolesti. Zagađenje teškim metalima je rezultat povećane industrijalizacije širom sveta, koja je prodrla u sve okvire prehrambene industrije, pa WHO klasifikuje teške metale kao jedan od rizika kojima su ljudi izloženi preko hrane. Glavni potencijalni izvori zagađenja životne sredine teškim metalima: rudarke-topioničarski kompleksi, metalo-prerađivačka industrija, kožarska industrija, hemijska industrija, tekstilna industrija i dr.

Radioaktivna kontaminacija namirnica i pitke vode podrazumeva promenu u radijacionom balansu spoljašnje sredine, izazvanu ljudskom delatnošću. Ovo je najopasniji oblik zagađivanja spoljašnje sredine. Zagađivanja su počela da se javljaju razvijanjem i usavršavanjem nuklearnog oružja, kao i razvojem industrijske proizvodnje radioaktivnih nukleida, nepravilno odlaganje nuklearnog otpada. Radioaktivne supstance se deponuju u biljke, životinje, zemljište ili vodu i one mogu ući u lanac ishrane.

Čovek se zarazi biljkama ili životinjama, koje su kontaminirane r/a elementima. Razlikujemo:

- prirodne radioaktivne supstance - kalijum, ugljenik, torijum, uran, radijum;
- radioaktivno olovo;
- proizvedene r/a supstance - stroncijum, radioaktivni jod i radiocezijum.

Kancerogeno delovanje toksina ogleda se u izazivanju malignih promena (rak ili kancer), različitih tkiva u organizmu. Takve kancerogene materije preobraćaju normalne ćelije u ćelije koje se ubrzano dele stvarajući maligne tumore (rastu i ugrožavaju okolna tkiva-metastaze). Danas najaktuelnije hemijske materije koje se mogu naći u hrani i staviti pod strogu kontrolu su: pesticidi i proizvodi njihove razgradnje, toksični metali i nemetali (Pb, Hg, Cd, As, Cu), aditivi (boje, konzervansi, emulgatori i dr.), deterdženti, hormoni, fenoli, antibiotici, vinil-hlorid, enterotoksini (botulinus, stafilokok i dr.), radionukleidi.

Prirodni resursi u regionu

Prirodni kapital se definiše kao ukupna količina prirodnih resursa: obradivo zemljište, hrana, pitka voda, pašnjaci, šume, voćnjaci, biljke, zaštićena područja, biodiverzitet i neobnovljivi resursi (nafta, prirodni gas, ugalj, rude). Raspoloživost, kvalitet, struktura prirodnih resursa u interakciji sa čovekom uslovljavaju održivi razvoj jedne države tj. regiona.

Prirodnim resursom obično nazivamo sve što potiče od Zemlje – zemljište, biljke, životinje, vodu, drvo, naftu, metale i dr. Koristimo ih u vrlo različite svrhe, kao što su proizvodnja najraznovrsnijih proizvoda važnih za svakodnevni život, zatim za dobijanje električne energije, gajenje usjeva, vožnju automobila i dr.

Prirodni resursi su svuda oko nas, a zbog rastućih potreba mi ih vrlo brzo iskorištavamo. Mnogi se iscrpljuju brže nego što mogu biti nadomešteni novim. Moramo obratiti pažnju na činjenicu da će se neki od njih u potpunosti iscrpiti ukoliko ne smanjimo potrošnju, što je ozbiljan problem, jer živi svet zavisi od ovih resursa.

Prirodni resursi obuhvataju dve velike grupe:

1. osnovni prirodni resursi (neophodni za opstanak i razvoj života na planeti, a to su biološki sistemi Zemlje, zemljište, podzemne i površinske vode, atmosfera

i okeani);

2. resursi koji se koriste za razvoj i napredak ljudske kulture i civilizacije, odnosno za obezbeđivanje prosperiteta ljudskog društva (eksploatišu se i prerađuju u proizvodnim procesima, pri čemu se koriste materijali biološkog porekla: drvo, metali i nemetali i prirodni energetske resursi).

Koji se delovi prirode javljaju kao prirodni resursi zavisi, između ostalog, od dostignutog nivoa razvijenosti tehnike i tehnologije, od ekonomskih mogućnosti i celishodnosti korišćenja, te stepena istraženosti i poznavanja resursa. Uobičajena generalna podela prirodnih resursa, kod nas i u svetu, jeste podela na iscrpljive i praktično neiscrpeljive, dok se iscrpljivi dele na obnovljive i neobnovljive.

U sagledavanju i izdvajanju prirodnih resursa zapaža se klasifikovanje različitih grupa, vrsta i pojedinačnih tipova resursa. U generalnoj analizi i načelnom prikazu prirodnih resursa regiona obuhvatićemo najširu lepezu resursa, koja neće biti opterećena striktnim praćenjem prikazanih klasifikacija: zemljište kao resurs, vodni resursi, šumski resursi, mineralni resursi, obnovljivi izvori energije, tehnogene sirovine kao resurs, sekundarne sirovine kao resurs, vazdušni resursi, biljni resursi, životinjski svet, lov i ribolov, stočarski resursi, voćarstvo, nacionalni parkovi, pećine, lagumi i podzemni svijet i održivo korišćenje prirodnih resursa.

Danas, usled narušene eko-bezbednosti, globalno gledano, traže se putevi za rešavanja tog problema. Ti putevi podrazumevaju: primenu ekološki opravdanih tehnologija (korišćenje obnovljivih resursa, smanjenja količine stvorenog otpada i njegovo recikliranje), politiku održivog razvoja, pravnih i ekonomskih instrumenata u oblasti životne sredine.

Poljoprivredna proizvodnja je kičma ruralne ekonomije, a prirodni kapital se definiše kao ukupna količina prirodnih resursa: obradivo zemljište, pašnjaci, površine pod šumama, zaštićena područja, biodiverzitet i neobnovljivi resursi (nafta, prirodni gas, ugalj, rude). Raspoloživost, kvalitet i struktura prirodnih resursa uslovljavaju održivi razvoj jedne države.

Aktuelna strategija razvoja poljoprivrede jedne države predstavlja značajan doprinos makroplaniranju, ali nam se ipak čini da je ovu važnu tematiku potrebo sagledati iz više uglova, odnosno istražiti sveobuhvatno sve faktore i mogućnosti za dinamičniji razvoj agrosektora. Poljoprivreda se vidi kao način da se stvore nova radna mesta na selu i stabilizuju ruralne zajednice, koje su ponovo uspostavljene nakon rata.

Razvoj poljoprivrede je ponovo otkriven, kao ključni element ekonomskog rasta, pa shodno tome od značaja je istraživati njen dalji razvoj. Potreba da se razvije moderan, raznovrstan i konkurentan agrosektor, kao i skok cena hrane i cena poljoprivrednih inputa, mogući uticaji klimatskih promena na poljoprivredu su dodali novu hitnost potrebe za istraživanjem razvoja agrobiznis sektora.

Savremena globalizacija je sveobuhvatan, kompleksan, dugoročan i planiran naučno-tehnološki proces u kojem učestvuje veliki broj različitih subjekata. Globalizacija se kao istorijsko zakonit proces ekonomskog, finansijskog, informatičkog i tehnološkog povezivanja ljudi i država zloupotrebljava za propagiranje i nametanje doktrine i ideologiju globalizma, posebno kada su u pitanju interesi od vitalnog značaja.

Neiskorišteni resursi zemalja u regionu, na osnovi savremene tehnike i agronomije biće privedeni eksploataciji, a postoje mnogi izvori hrane i vode, koji u visokom nivou mogu nahraniti/napojiti današnju znatno brojniju svjetsku populaciju u budućnosti. Naučni napredak hemije, biologije, ekologije, agronomije i dr. sigurno će omogućiti nastanak novih izvora hrane i vode, o kojima danas i ne razmišljamo mnogo. Budućnost nosi prosperitet, ali i neke negativne tendencije (zagađivanje okoline) povezane s

poljodjelstvom i sa proizvodnjom hrane i vode. To postaje prioritetnim zadatkom, da opstanak čovečanstva ne bi došao u pitanje u ovom, postmodernom ambijentu.

Uloga i značaj vode u ekosistemu

Voda je osnovni preduslov za život svih živih bića na Zemlji. Da bi živa bića mogla da žive normalno, voda u kojoj žive ili voda koju koriste mora imati prirodan hemijski sastav i prirodne karakteristike. U svetu postoji inače neravnomeran odnos u proizvodnji hrane i vode, pa bi se savremeni svijet mogao ubrzo naći pred problemom kako to riješiti. Hrana i voda postaju ograničeni resurs potreban za čovekovu egzistenciju. Istorija je pokazala da je čovekov um na znanstvenim osnovama uvek uspeo zaskočiti svetske probleme. Valja očekivati da će to biti slučaj i sa hranom i vodom.

Vodeni ekosistemi se dele u dve grupe: ekosistemi slatkih voda i ekosistemi mora i okeana. Ekosistemi slatkih voda se mogu razlikovati bilo po agregatnom stanju (tekuće, kruto, gasovito), ili po mestu gde se nalaze (podzemne i površinske vode) ili pak na tekuće, odnosno stajaće. Tekuće se dele na: izvore, potoke i reke (tekuće vode čije korito ima širinu veću od 5 m). Stajaće vode se dele na: lokve (plitke udubine ispunjene vodom i redovito u sušnom razdoblju presuše), močvare (osobitosti močvare su niska pH vrednost, niska koncentracija soli i obilje organskih materija), bare (ovu vrstu kopnenih voda karakteriziraju plitkost vodene mase i razvijenost vodenog bilja), jezera (mogu se po pravilu razlikovati dva sloja vode: značaj vode za okolinu i čoveka 30 gornji koji je osvetljen – eufotički, pa je to i produktivni deo jezera – trofogeni, te donji ili dublji sloj koji je neosvetljen – afotički, koji je neproduktivan – trofolitički).

Ekosistemi mora i okeana pokrivaju 2/3 zemljine površine i predstavljaju najveće snabdevače kisikom zahvaljujući fitoplanktonu koji živi na površini morske vode i oslobađa dvostruko više kiseonika od biljaka na kopnu. Ako se more posmatra kao životni prostor, tada ono obuhvata dva elementa: morsko dno i morsku vodu. Nasuprot kopnenim vodama, sva mora i okeani povezani su međusobno i grade kontinuirano vodeno prostranstvo. To omogućava široku slobodu kretanja morskim organizmima i glavna ograničenja širenju su temperatura, salinitet i dubina. Kada se usled čovekovog delovanja značajno promeni hemijski sastav vode, kao i odnosi koji u njoj vladaju, kažemo da je voda zagađena/kontaminirana.

Približna zapremina ukupne vode na planeti je milijardu i 360 miliona kubnih kilometara, a od toga je 97,2 % u morima i okeanima, 1,8% u glečerima i polarnom ledu, a 0,9% u zemne vode, 0,02% otpada na slatkovodnu masu (jezera, rijeke). Samo 0,001% se nalazi u atmosferi u obliku vodene pare.

Vodeni ekosistemi se dele u dve grupe: ekosistemi slatkih voda i ekosistemi mora i okeana. Ekosistemi slatkih voda se mogu razlikovati bilo po agregatnom stanju (tekuće, kruto, gasovito), ili po mestu gde se nalaze (podzemne i površinske vode) ili pak na tekuće, odnosno stajaće. Tekuće se dele na: izvore, potoke i reke (tekuće vode čije korito ima širinu veću od 5 m). Stajaće vode se dele na: lokve (plitke udubine ispunjene vodom i redovito u sušnom razdoblju presuše), močvare (osobitosti močvare su niska pH vrednost, niska koncentracija soli i obilje organskih materija), bare (ovu vrstu kopnenih voda karakteriziraju plitkost vodene mase i razvijenost vodenog bilja), jezera (mogu se po pravilu razlikovati dva sloja vode: značaj vode za okolinu i čoveka 30 gornji koji je osvetljen – eufotički, pa je to i produktivni deo jezera – trofogeni, te donji ili dublji sloj koji je neosvetljen – afotički, koji je neproduktivan – trofolitički).

Ekosistemi mora i okeana pokrivaju 2/3 zemljine površine i predstavljaju najveće snabdevače kiseonikom zahvaljujući fitoplanktonu koji živi na površini morske vode

i oslobađa dvostruko više kiseonika od biljaka na kopnu. Ako se more posmatra kao životni prostor, tada ono obuhvata dva elementa: morsko dno i morsku vodu. Nasuprot kopnenim vodama, sva mora i okeani povezani su međusobno i grade kontinuirano vodeno prostranstvo. To omogućava široku slobodu kretanja morskim organizmima i glavna ograničenja širenju su temperatura, salinitet i dubina.

Voda ima centralnu ulogu u povezivanju atmosfere, litosfere i biosfere. Ona posreduje u odvijanju globalnih procesa, prenoseći supstance i potpomažući odvijanje hemijskih reakcija. Neke komponente vodenih ekosistema se u ekonomskom smislu mogu posmatrati kao „roba“, a rezultati funkcionalnih procesa u ekosistemu kao „usluge“. Funkcije ekosistema se definišu kao oni ekološki procesi i komponente u ekosistemu koje stvaraju koristi, a koje čovek direktno uživa i koje podržavaju privrednu aktivnost. Usluge ekosistema su funkcije ekosistema koje čovek aktivno ili pasivno, svjesno ili nesvesno koristi, troši ili uživa. Usluge ekosistema mogu obuhvatiti materijalna dobra (vodu i sirovine), kao i različite nekomercijalne, dakle „besplatne“, usluge (reguliranje klime, asimilacija otpada, prečišćavanje vode, kontrola erozije, ublažavanje poplava).

Generalno postoji tendencija smanjenja vode kao resursa tokom vremena, zbog sve oštrijih ekoloških, urbanih i socijalnih ograničenja. Nesporazumi na planu procene vodenog bogatstva potiču iz nepoznavanja činjenice da „prisutna voda \neq vodeni resurs“. Vode kao resursa količinski ima znatno manje od prisutne vode na nekom području.

Voda je prvobitna životna sredina u kojoj je život nastao, pa je razumljivo što postoji ta uzajamna veza, a posebno za one životinje čiji je ona životna sredina. Voda je veoma značajna za biljni svet. Vodene biljke se najlakše snabdevaju sa vodom. U vodenoj sredini rastvorene su mnoge korisne stvari, te biljka lako apsorbcijom dolazi do njih. Međutim, biljke na kopnu često ne mogu lako doći do vode, jer imaju poteškoća da je u dovoljnoj meri izvuku iz zemljišta.

Isparavanjem vode dolazi i do hlađenja biljke, što je važan preduslov opstanka biljke u tropskoj klimi. Promet vode u biljci naziva se još i vodeni režim biljke, koji se u suštini sastoji iz tri procesa:

- primanje vode iz zemljišta,
- transport vode tkivima korena, stabla i listova,
- svakodnevno isparavanje vode preko nadzemnih organa–transpiracija odnos između unete i isparene vode naziva se vodni bilans biljke.

Voda je osnovni princip i uzor svega što postoji, iz koje je sve nastalo i u koju se sve vraća. Ona je beskonačna, večna materija koja se kreće, zgušnjava i razređuje te tako nastaju sve pojave. Gde nema vode - tu nema života. To je prva potreba čoveka, koju on mora trajno da obezbedi, pre nego što počne da gradi svoje stanište.

Vode se dele na tekuće i stajaće vode na površini zemlje i podzemne vode na kopnu i moru. Tekuće vode su prirodni vodotoci, kao što su bujice, potoci i reke, bez obzira da li imaju stalan ili povremen tok i vještački vodotoci - kanali, uključujući i nastale izmeštanjem prirodnog vodotoka ili delimičnim zahvatanjem vode tog vodotoka ili iz stajaće vode.

Stajaće vode su priobalne morske vode, prirodna jezera, uključujući i ona koja presušuju, ribnjaci, bare, močvare i drugi „sakupljači“ voda (napuštena eksploataciona polja, bočne retenzije), koji imaju stalan ili povremen dotok ili oticanje tekućih ili podzemnih voda. Stajaćim vodama smatraju se i vodne akumulacije, koje su nastale pregrađivanjem tekućih voda ili drugim zahvatima u prostoru.

Prema poreklu vode mogu da se podele na: površinske, podzemne i atmosferske. Površinske vode su rijeke, jezera, mora, potoci, bare, okeani. To je voda prirodnim putem stvarana i održavana. Površinske vode se obnavljaju padavinama ili iz izvora

podzemnih voda. Podzemne vode su izvorišta koja se nalaze ispod površine zemlje i koje se povremeno dopunjavaju atmosferskim padavinama i površinskim vodama koje prodiru u vodonosne slojeve. Ove su vode prorodno čiste i koriste se kao voda za piće.

Vode se dele na tekuće i stajaće vode na površini zemlje i podzemne vode na kopnu i moru. Tekuće vode su prirodni vodotoci, kao što su bujice, potoci i rijeke, bez obzira da li imaju stalan ili povremen tok i veštački vodotoci - kanali, uključujući i nastale izmeštanjem prirodnog vodotoka ili delimičnim zahvatanjem vode tog vodotoka ili iz stajaće vode.

Milenijska procena ekosistema urađena u 2005. godini usluge vodenih ekosistema dijeli na:

- usluge davanja: hrana, pitka voda;
- usluge reguliranja: reguliranje klime, regulisanje poplava;
- usluge podrške: stvaranje zemljišta, recikliranje nutrijenata;
- kulturološke usluge: spiritualnost, estetika, obrazovanje, rekreacija.

Neki primjeri usluga i funkcija koji daju značaj vodenim ekosistemima. Dve najvažnije usluge koje čoveku pružaju vodeni ekosistemi i koje su od značaja za blagostanje su usluge davanja pitke vode i hrane. Osnovni izvor obnovljive pitke vode za ljudsku upotrebu dolazi iz kopnenih vodenih ekosistema uključujući jezera, reke, močvare i podzemne akvifere.

Procenjuje se da oko 1,5-3 milijarde ljudi zavisi od podzemne vode kao izvora za piće. Kako bi se povećala raspoloživost pitke vode, grade se brane za koje se procenjuje da značaj vode za okolinu i čoveka 32 trenutno akumuliraju 6.000-7.000 km³ vode.

I dok kopneni i morski ekosistemi imaju veći procent poznatih vrsta, relativno bogatstvo vrsta u slatkovodnim ekosistemima je veće. Postoji oko 100.000 poznatih slatkovodnih životinjskih vrsta širom sveta. Negde oko 40% poznatih vrsta riba (10.000 od poznatih 25.000 vrsta) nastanjeno je u slatkim vodama. Broj ribljih vrsta po jedinici zapremine vode je više od 5.000 puta veći u slatkim nego u slanim vodama.

Neke komponente vodenih ekosistema se u ekonomskom smislu mogu posmatrati kao „roba“, a rezultati funkcionalnih procesa u ekosistemu kao „usluge“. Funkcije ekosistema se definišu kao oni ekološki procesi i komponente u ekosistemu koje stvaraju koristi, a koje čovjek direktno uživa i koje podržavaju privrednu aktivnost. Usluge ekosistema su funkcije ekosistema koje čovek aktivno ili pasivno, svesno ili nesvesno koristi, troši ili uživa. Usluge ekosistema mogu obuhvatiti materijalna dobra (vodu i sirovine), kao i različite nekomercijalne, dakle „besplatne“, usluge (reguliranje klime, asimilacija otpada, prečišćavanje vode, kontrola erozije, ublažavanje poplava).

Generalno postoji tendencija smanjenja vode kao resursa tokom vremena, zbog sve oštrijih ekoloških, urbanih i socijalnih ograničenja. Nesporazumi na planu procene vodenog bogatstva potiču iz nepoznavanja činjenice da „prisutna voda ≠ vodeni resurs“. Vode kao resursa količinski ima znatno manje od prisutne vode na nekom području.

Voda za piće i pripremu hrane

Održavanje kvaliteta vodenih ekosistema je povezano sa očuvanjem ljudskog blagostanja koje direktno zavisi o očuvanju integriteta i „zdravstvenog statusa“ vode njih ekosistema koji im osiguravaju hranu i ostale proizvode neophodne za život.

Značaj vode za ljude, za sav živi svet, za ekosistem, za planetu kao celinu, veoma je veliki i mnogostruk počev od toga da je voda uslov života pa do mnogih drugih funkcija. Prema tome voda je: osnov života i medijum odakle je život poteklo, neophodna namirnica za kompletnu biocenozu uključujući i čoveka, izvor hrane i

neophodnih minerala, predmet rada i sredstvo za rad, sredina za mnoge žive organizme, izvor energetskih resursa, mjesto rekreacije.

Vode za piće u regionu ima u velikim količinama, ali ona nije zaštićena u dovoljnoj meri. Kvalitet vode je opao u svim tokovima na teritoriji, djelimično uslijed pogoršanja stanja voda uzvodno, na ulasku u neku pojedinačnu zemlju. Izostaje ulaganje u infrastrukturu za vode još od ranih 90-tih prošlog veka, što je naročito izraženo u vodosnabdevanju ruralnih oblasti. Preniska tarifa za korišćenje vode ne ohrabruje građane na smanjenje potrošnje, a kada dođe do redukcije u snabdjevanju, pribegava se eksploataciji novih izvorišta, a ne ohrabrenju očuvanja postojećeg.

Voda ne samo da je značajna sa aspekta očuvanja života i zdravlja svih živih bića na Planeti već i njena hemijska svojstva omogućavaju čoveku da je koristi za uzgoj hrane, proizvodnju energije, transport i kao sirovinu ili pomoćnu sirovinu u nizu industrijskih procesa⁴.

Navedene karakteristike vode posledica su dipolarnog karaktera molekule vode (H₂O), koji se sastoji od dva atoma vodonika i jednog atoma kiseonika i ima molekularnu težinu 18. Ovo je najuobičajenija forma vode u prirodi (99,7%), ali se takođe javljaju i druge vrste vode koje su izgrađene od izotopa vodonika i kiseonika, pa takve vrste vode imaju molekularne težine 19, 20, 21 i 22. Ove tzv. „teške vode“ imaju znatno drugačije fizičke i hemijske karakteristike od obične vode, ali zbog male rasprostranjenosti u prirodi ovde se prikazuju samo osobine obične vode.

Neke od najznačajnijih fizičkih i hemijskih karakteristika vode su: toplotni kapacitet, tačka ključanja i topljenja, sposobnost rastvaranja, gustina pri zagrijavanju i hlađenju i površinski napon.

U zavisnosti od vrste vode koja se ispituje, najčešće se ispituju sledeći fizički parametri: temperature, boja, miris i ukus vode, koncentracija ukupnih čvrstih, suspendovanih i rastvorenih materija, mutnoća, prozirnost vode i elektroprovodljivost.

Od hemijskih pokazatelja kvaliteta najčešće se ispituju: pH reakcija vode, alkalitet i aciditet, sadržaj otopljenog O₂, tvrdoća vode, hemijska (HPK) i biohemijska (BPK) potrošnja O₂, sadržaj makronutrijenata: različitih formi azota (ukupni azot, amonijak, nitrati, nitriti, ukupni azot po Kjeldahlu) i fosfora (ukupni fosfor, ortofosfati) i teški metali.

Što se tiče kvaliteta vode, infrastruktura za tretman otpadnih voda iz domaćinstava nije dovoljno razvijena, što važi i za ispuštanje vode iz industrije, a u skorije vreme nije izgrađeno dovoljno postrojenja za tretman otpadnih voda. Monotoring u oblasti voda, standardi i sistem dozvola su daleko od približavanja praksi EU. Zakonske obaveze u pogledu zaštite voda i održivog korišćenja su preslabe i ne primenjuju se⁵.

Od velikih poplava iz 2006. godine, državna kancelarija UNDP pruža pomoć u organizovanju svojih institucija za “odgovor” na nepogodu i vrši koordinaciju međunarodne finansijske i tehničke pomoći koju nude različiti donatori. Stručna, ali bez dovoljno zaposlenih, Direkcija za vode nadležna za upravljanje i zaštitu voda djeluje unutar Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede. Pomenuto ministarstvo

4 Voda je veoma neobičan mineral, sa fizičko-hemijskim osobinama kakve nema ni jedno drugo poznato jedinjenje ili materija. Tako, npr. niti jedna materija ne može istovremeno da se nalazi u sva tri agregatna stanja (gasovito, tečno i čvrsto). Voda ima visoku tačku ključanja, dok led ima visoku tačku toplje nja. Najveća gustina tečne vode javlja se na 3,98°C, a ne kod tačke mržnjenja, tako da se voda širi pri smrzavanju. Voda poseduje visoku površinsku napetost, a predstavlja i odličnog rastvarača za brojne materije.

5 Međunarodna saradnja na regionalnom nivou predstavlja ključ napretka u upravljanju vodama u odnosu na vrijeme pregleda iz 2002. godine. Ratifikacija Konvencije o zaštiti reke Dunav iz 2003. godine pokrenula je dve osnovne inicijative, jednu koja se odnosila na upravljanje rizikom od poplava i druga koja se odnosila na transpoziciju Okvirne direktive EU o vodama, kao i direktiva o nitratima i otpadnim vodama u urbanim područjima.

ima svoje inspeksijske organe i nailazi na slične probleme, na koje nailazi i Ministarstvo zaštite životne sredine, kada je u pitanju koordinacija sa administracijom na lokalnom nivou.

Pristup adekvatnim količinama vode dobrog kvaliteta je od suštinskog značaja za ljudsko zdravlje; produktivni slatkovodni ekosistemi su ključni za opstanak mnogih biljnih i životinjskih zajednica, a čisti, odnosno nezagađeni vodni ekosistemi pružaju niz usluga ljudima širom sveta.

Milenijska procena ekosistema urađena u 2005. godini usluge vodenih ekosistema deli na:

- usluge davanja: hrana, pitka voda; usluge reguliranja: reguliranje klime, reguliranje poplava;
- usluge podrške: stvaranje zemljišta, recikliranje nutrijenata;
- kulturološke usluge: spiritualnost, estetika, obrazovanje, rekreacija.

Dve najvažnije usluge koje čoveku pružaju vodeni ekosistemi i koje su od značaja za blagostanje su usluge davanja pitke vode i hrane. Osnovni izvor obnovljive pitke vode za ljudsku upotrebu dolazi iz kopnenih vodenih ekosistema uključujući jezera, rijeke, močvare i podzemne akvifere. Procenjuje se da oko 1,5-3 milijarde ljudi zavisi od podzemne vode kao izvora za piće. Kako bi se povećala raspoloživost pitke vode, grade se brane za koje se procenjuje da značaj vode za okolinu i čoveka trenutno akumuliraju 6.000-7.000 km³ vode.

Za kopnene biljke voda je samo jedan od ekoloških faktora, dok je za vodene biljke njihova životna sredina. Kod kopnenih biljaka voda stalno protiče od korena ka listovima. Taj proces se uspostavlja transpiracijom, pri kojoj sa transpiracionih površina stalno isparava jedna količina vode..

Voda kao faktor sredine ima veliki značaj za ljude, ekosisteme, za planetu kao celinu. Ona je osnov života i sredina u kojoj počinje život. Cini 60% ljudskog organizma i istovremeno predstavlja i neophodnu namirnicu bez koje ne može da se opstane duže od nekoliko dana. Voda je značajna za spoljašnju fizionomiju vegetacijskog pokrivača Zemlje. Takođe je i energija pomoću koje se obavlja razmena i dotok hranjivih materija i minerala iz zemlje u biljke, da bi na kraju, putem transpiracije, napustila biljku i bogatila klimu.

Voda se nalazi u unutrašnjosti organizma životinja. Sadržaj vode u organizmu životinja varira od 50–93% i razumljivo, najveći je sadržaj u vodenim organizmima. Sisari veoma teško podnose gubitak vode. Dolazi do uginuća ukoliko sadržaj vode u organizmu padne za 15 – 20%. Neke životinje kao, npr, puževi mogu preživjeti i sa gubitkom vode od 65-80%.

U organizmu odraslog muškaraca sadržaj vode je 60±15% a kod žena 55±15%, što znači da voda predstavlja jedan od osnovnih uslova opstanka čoveka na Zemlji. Zavisno od klimatskih uslova potrošnja vode za održavanje života kreće se od 3 – 12 l/dan.

pH reakcija vode je jedan od osnovnih pokazatelja kvaliteta prirodnih i otpadnih voda. Izražava se kao negativni logaritam molarne koncentracije vodonikovih jona u vodi prema izrazu: $pH = -\log[H^+]$, pa se koristi za određivanje kiselosti vode.

S obzirom na hemijske karakteristike vode, pH vrednost može se kretati u opsegu $pH = 0-14$. Kisele vode karakterizira vrednost $pH < 7$, a bazične $pH > 7$, dok je kod neutralne reakcije vode $pH = 7$. Prirodne vode u regionu uglavnom imaju blago bazičnu reakciju, koja potiče od karbonata i bikarbonata koji nastaju otapanjem iz krečnjačkih stena.

Smatra se da voda ima dobar kvalitet kada je pH unutar granica 6,5-9,5, što je granična vrednost za vode za piće. Alkalitet i aciditet su mera pufernog kapaciteta vode,

koji se određuje dodavanjem (titriranjem) određene količine kiseline i baze (respektivno) u vodu do postizanja zadate vrednosti pH.

Voda je daleko najbogatija komponenta svih živih organizama i ima fundamentalan značaj u održavanje kako strukture, ako i funkcije svih tkiva, odnosno ćelija kao osnovnih jedinica žive materije. Neunošenje vode dovodi mnogo brže do smrti nego neunošenje hrane. U slučaju neunošenja vode dolazi do smrti već poslije nekoliko dana, pošto organizam izgubi 10-20% od cjelokupnog volumena svoje tečnosti. U slučaju neunošenja hrane, život se održava nekoliko nedelja, uprkos gubitku cjelokupnog masnog tkiva i oko 50% tkivnih proteina⁶.

Neiskorišteni resursi zemlje u svetu, na osnovi savremene tehnike i agronomije bit će privedeni eksploataciji, a postoje mnogi izvori hrane i vode, koji u visokom nivou mogu nahraniti/napojiti današnju znatno brojniju svetsku populaciju u budućnosti. Naučni napredak hemije, biologije, ekologije, agronomije i dr. sigurno će omogućiti nastanak novih izvora hrane i vode, o kojima danas i ne razmišljamo mnogo. Čista voda se sve više smanjuje i degradira na razne načine, a najviše udelom čovjeka sa svojim aktivnostima odnosno veštačkim zagađivanjem.

Broj stanovnika na našoj planeti progresivno se povećava, potreba za vodom još brže, a pri tom se količina svakodnevno smanjuje. Do 2025. godine oko 2/3 čovečanstva susreće se sa ozbiljnim nedostatkom vode za piće i sanitarne potrebe.

Procena stručnjaka je da oko jedne milijarde ljudi nema pristup pijaćoj vodi a 2.5 milijarde nema obezbeđene elementarne sanitarne uslove. Više od pet miliona ljudi godišnje umire od bolesti koje su uzrokovane zagađenom vodom, što je 10 puta više od broja onih koji poginu u ratovima širom svijeta.⁷

Svetska organizacija UN upozorava da će sredinom XXI vijeka čak ¾ stanovnika planete zemlje osetiti nedostatak pitke vode. U narednih 20 godina ljudi će raspolagati 1/3 vode manje pa je prečišćavanje ključno pitanje za opstanak živog sveta. U vreme globalizacije, svakog dana se u rijeke, jezera i vodene tokove baca oko 6.000.000 zona otpada. Najveći deo raspoložive pitke vode koristi se za navodnjavanje i proizvodnju hrane. Veliki dio toga bi mogao da se sačuva ukoliko bi se za navodnjavanje koristile prečišćene otpadne vode.

Dakle, oko 2/3 ljudi u svetu ne hrani se kvalitetno niti pije pitku vodu, a njihovo munjevito povećavanje predstavlja ozbiljan problem u budućnosti, ne samo sa stajališta životnoga prostora. Tako se godine 2050. očekuje porast svjetske populacije na 10 milijardi ljudi, pa će se pojaviti problem ishrane i vode naglo rastućeg broja ljudi, a to zbog specifičnosti proizvodnje i praktično neograničene industrijske tehničko-tehnološke mogućnosti proizvodnje hrane i vode, ipak može dovesti do nestašice ova dva vitalnoga resursa i to u svetskim razmjerima.

U državama Zapadnog Balkana ima malo uređenih otpadnih deponija. Neodgovornost s jedne i zbrkani prioriteti gde se ta problematika stavlja u drugi plan dovode do toga da se zalihe pitke vode trajno uništavaju jer se podzemne vode mogu zaštititi od površinskih zagađivača izgradnjom deponija sa kontrolisanim odvodom vode, što je mnogo više od estetike i mnogo bliže razumu.

Nekontrolisana seča šuma je takođe jedan od bitnih činilaca ovog problema,

6 Procenat vode u ljudskom organizmu je različit u različitim tkivima, odnosno organima. Može se reći da se najveća količina vode u telu nalazi u koži i mišićima, a najmanje u skeletu i adipoznom tkivu. Muškarac težine od 70 kg sadrži u koži 9 l vode, u mišićima 22l, skeletu 2,45 l, u krvi 4,65, i u masnom tkivu 0,7 l. Iako srce, pluća, bubrezi i mozak sadrže visok procenat vode, ipak je njihov udeo u masi organizma manji.

7 Statistika je bolna: čak 6.000 ljudi dnevno umire od dijareje, od 1950. godine do danas potrošnja vode na planeti se udvostručila. Količina zagađene vode je veća nego u basenima deset najvećih svetskih reka.

pogotovo kada je reč o izvorišima koji je sve manje i sve su manje čista. Stručnjaci predlažu plansko poštunjavanje, formiranje površinskih akumulacija i zaštitu izvorišta rijeka.

Po svojim fizičko-hemijskim karakteristikama procesi degradacije prirode mogu se shvatiti kao jednostavne hemijske reakcije. One mogu obuhvatati procese rastvaranja, hidrolize, dehidracije, jonske izmene, oksidacije, itd.

Fizička degradacija se, uglavnom, odnosi na degradaciju proizvoda kapilarnim pojavama i azornim dejstvom leda, koji se stvara u zimskim periodima pri niskim temperaturama.

Sve zagađujuće supstance prisutne u vazduhu i kišama mogu se okarakterisati kao jedinjenja, koja na razne načine mogu prouzrokovati oštećenja objekata i predmeta i koja utiču na ukupnu i ekološku bezbednost.

Većina veštačkih objekata za smešta/čuvanje vode je sagrađena od materijala koji čine karbonati (CaCO_3), silikati (alumosilikati u betonu, odnosno granit), kao i gvožđe (armature u betonu), tako da dejstvo kiselih kiša ima veoma štetne i neželjene efekte.

Otpadne vode (koje često piju ddivlje a donekle i domaće životinje) su najčešće bezvredne materije koje su u obliku tečnih, suspendovanih i koloidnih rastvora odstranjenih iz naselja i industrijskih objekata. Možemo ih podeliti u tri osnovne grupe:

- 1) otpadne vode iz ljudskih naselja koje potiču od ljudi i životinja;
- 2) industrijske otpadne vode;
- 3) atmosferske vode-dobijene spranjem zemljišta.

Na hladnom severu na njih se nadovezuje vegetacija tundre kroz koju se probija tek po koje zakrčljalo stablo. Prema jugu tajga postepeno prelazi u mešovitu šumsku oblast, dok se prema istoku na nju nadovezuje travnata vegetacija stepe. U hladnim predelima severne Rusije neretko se dešava da su moćne šume tajge ispresecane gotovo neplodnim močvarnim zemljištem.

Klimatski uslovi, pre svega temperatura koja se spušta do 60°C ispod nule, učinila je da samo najače i najizdržljivije životinje ostanu u ovim prelepim predelima. Od sisara zaštitni znak tajgi su samur i evroazijski mrki medved.

Važan momenat u pogledu koncipiranja odgovornosti zbog nastale štete po životnu sredinu predstavlja Direktiva EU o odgovornosti u oblasti zaštite životne sredine iz 2004. godine. Direktivom se uspostavlja princip zagađivač plaća kao pravno sredstvo zaštite životne sredine. Ovaj princip podrazumeva primenu mera i postupaka koje imaju za cilj sprečavanje ili ublažavanje posledica nastale štete. Primena principa zagađivač plaća pokazuje u praksi niz nedorečenosti. Shodno tome, izazove njegove primenemožemo klasifikovati u tri vrste:

- 1) Kako definisati zagađenje (ko su zagađivači)?
- 2) Koliko bi zagađivači trebalo da plate na osnovu emitovanog zagađenja?
- 3) Kome bi trebalo da se plati (državi ili onima koji snose posledice zagađenja)?

Opšte krivično delo, u okviru grupe krivičnih dela protiv životne sredine, jeste zagađenje životne sredine. Osnovni oblik krivičnog dela postoji kada učinilac kršeći propise o zaštiti, očuvanju i unapređenju životne sredine zagađi vazduh, vodu ili zemljište u većoj meri ili na širem prostoru. Radnja krivičnog dela je posledično određena i sastoji se u širokoj lepezi načina izvršenja. Potrebno je da se preduzetim radnjama ostvari posledica krivičnog dela tako što se kršenjem propisa o zaštiti, očuvanju i unapređenju životne sredine zagađi vazduh, voda ili zemljište u većoj meri ili na širem prostoru.

Zaštita voda u ekosistemu

Upravljanje vodama je temeljna delatnost za to zaduženih državnih ustanova prema kojima se u skladu načela održivoga razvoja, ostvaruje cjeloviti nadzor i tretman. Upravljanje vodama traži Interdisciplinarni pristup upravo zato, jer se radi o ekološko osetljivom resursu, pa stoga vodni resursi imaju tri karakteristike: svaki zahvat nad vodnim resursima je zahvat u okolinu,, vodni resurs je prostorno i vremenski promjenjiv, svaki zahvat nad vodnim resursima.

Treba poznavati pokazatelje kvaliteta vode, koji služe za grubu procenu kvaliteta vode. U ovu kategoriju spadaju: temperatura, miris i ukus, boja, zamućenost, providnost itd. Hemijski pokazatelji su specifičniji i pogodniji za trenutnu pocenu kvaliteta. Potrebno je odrediti kiselost ili baznost vode, stabilnost i agresivnost itd. Biološki pokazatelji kvaliteta vode predstavljaju siguran način određivanja karaktera i nivoa zagađenosti vode. U tom cilju obavljaju se bakteriološka i saprobiološka ispitivanja kvaliteta vode.

Angažovanje raznorodnih subjekata nije moguće bez propisivanja adekvatnih pravnih okvira. Na taj način se omogućava njihovo de iure i de facto delovanje čime se najefikasnije ostvaruje njihova uloga. Briga o životnoj sredini predstavlja ono čemu teže sva prosperitetna društva. Tome doprinosi opšta univerzalizacija važećih propisa kojima se na pravno harmoničan način unifikuju pravna sredstva zaštite životne sredine.

Kontinuirane aktivnosti međunarodnih organizacija u oblasti životne sredine dovele su do uspostavljanja pravno-institucionalnih mehanizama. U pogledu pravnih mehaniza. Neophodno je konstituisati sistem pravnih normi, koje bi skupa bile deo društvenog sistema:

Prvi koraci u tom smeru učinjeni su Deklaracijom Konferencije UN o životnoj sredini usvojenoj u Stokholmu 1972. godine.

Drugo - deklaracijom je definisano da je čovek istovremeno proizvod i tvorac svoje okoline, koja mu daje sredstva za život u fizičkom smislu i koja mu omogućava intelektualni, moralni, društveni i duhovni napredak.

Kao osnovni cilj ekološkog razvoja navodi se smanjenje rizika u pogledu uslova života i poboljšanje kvaliteta života, uz poklanjanje posebne pažnje zaštiti životne sredine pri ostvarenju tih ciljeva. Uporedo sa Stokholmskom deklaracijom doneta je Odluka o osnivanju centralnog organa Ujedinjenih nacija koji bi se bavio problemom zaštite životne sredine i koordinacijom aktivnosti na ovom planu. Program UN za životnu sredinu (UNEP) je počeo sa radom naredne tj. 1973. godine.

Godine 1992. održava se Konferencija UN o životnoj sredini i razvoju (UNCED) u Rio de Ženeiru. Izražena je globalna ekološka zabrinutost za pitanja globalnog zagrevanja i gubitka biološke raznovrsnosti. Period 1972-1992. godine obuhvata n kulminirajući proces donošenja velikog broja međunarodnih pravnih instrumenata u oblasti životne sredine. Kao osnovni principi sadržani u ovoj Deklaraciji navedeni:

1) Održivi razvoj. Prilagođavanje strukture i dinamike ljudskih delatnosti strukturi i dinamici životne sredine vrši se tako da se zadovoljavanjem potreba sadašnjih generacijane ugrožava pravo i mogućnost budućih generacija na povoljne uslove života;

2) Integralnost. Usklađen (održivi) privredni razvoj sa zaštitom životne sredine obezbeđuje se uspostavljanjem integralnog sistema zaštite životne sredine, planiranjem i upravljanjem prirodnim bogatstvima i sprovođenjem mera zaštite životne sredine;

3) Preventivnost. Zagađivanje životne sredine se sprečava na mestu nastajanja. Ako određene aktivnosti predstavljaju rizik ili opasnost po životnu sredinu, preduzimaju se posebne mere za njihovo sprečavanje ili ograničavanje;

4) Procena uticaja. Pri planiranju i sprovođenju aktivnosti koje bi mogle imati

negativan uticaj na životnu sredinu, sprovodi se postupak procene uticaja na životnu sredinu;

5) Kvalitet. Zaštita životne sredine ostvaruje se propisivanjem normi kvaliteta životne sredine, proizvoda, procesa i usluga, kao i drugih mera i uslova zaštite životne sredine;

6) Ponovna upotreba i reciklaža. Materije koje se mogu ponovo upotrebiti, reciklirati ili biološki razgraditi imaju prednost pri korišćenju.

Odlukom trećeg zasedanja Upravnog saveta UNEP-a iz 1975. godine, postojeći termin međunarodno pravo čovekove okoline zamenjen je terminom pravo životne sredine (Invironmental Law). „Na ovom zasedanju usvojena je i strategija daljeg razvoja prava zaštite životne sredine.

Osnovni elementi strategije su:

1) sistematsko prikupljanje informacija u oblasti prava zaštite životne sredine;
2) razrada i razvoj osnovnih načela usvojenih na Stokholmskoj konferenciji;
3) podsticanje međunarodnog ugovornog regulisanja zaštite životne sredine i ulaganje napora da se i druge međunarodne organizacije više angažuju u domenu razvoja ekološkog prava;

4.) podsticanje univerzitetskih i drugih naučnih ustanova da u svoje programe unesu pravo životne sredine;

5) podsticanje uporednopravnog izučavanja nacionalnih zakonodavstava u domenu zaštite životne sredine;

6) pružanje tehničke pomoći za unapređenje ekološkog zakonodavstva u zemljama u razvoju;

7). Korisnik plaća. Korisnik prirodnog bogatstva plaća naknadu za njegovo korišćenje i obavezan je da rekultiviše degradirani prostor;

8) Zagađivač plaća. Zagađivač snosi troškove preduzimanja preventivnih i drugih mera zaštite životne sredine i odgovoran je za zagađivanje i štetu nanесenu životnoj sredini;

9) Javnost podataka. Podaci o stanju životne sredine su javni;

10) Obaveštavanja. Nadležni državni organi blagovremeno i objektivno obaveštavaju javnost o stanju životne sredine i o zagađenjima koja mogu predstavljati opasnost po život i zdravlje ljudi i životnu sredinu.

11) Obrazovanje i jačanje svesti. Naučne ustanove, ustanove u oblasti obrazovanja, informisanja, kulture i druge ustanove, kao i udruženja građana, u okviru svojih delatnosti, podstiču, usmeravaju i obezbeđuju unapređenje svesti o značaju zaštite životne sredine.

Međunarodni pravni okviri o kojima je bilo reči predstavljaju sistem normativnog uređenja oblasti životne sredine. Međutim, oni nisu dovoljno sredstvo zaštite od različitih oblika zagađenja životne sredine. Otuda je neophodno normirati principe i okvire institucionalne zaštite društva od široke lepeze mogućih oblika narušavanja životne sredine. To je postignuto donošenjem novog dokumenta kojim je učinjen značajan iskorak u pravcu demokratizacije politike životne sredine i razvoja institucija civilnog društva. Istovremeno je učinjen najznačajniji korak u povezivanju oblasti zaštite životne sredine i oblasti zaštite ljudskih prava. U pitanju je Konvencija o dostupnosti informacija, učešću javnosti u donošenju odluka i pristupu pravosuđu upitanjima životne sredine, koja se naziva i Arhuska konvencija, usvojena 1998. godine.

Demokratizacijom sredstava i načina zaštite životne sredine omogućava se da javnost što više i na što bolji način učestvuje u donošenju odluka. Zatim, neophodno je izgraditi pravila i procedure o učešću javnosti i stvoriti uslove da ta pravila i procedure

što efikasnije funkcionišu u praksi. Odgovori na ova pitanja se nalaze upravo u ovoj Konvenciji. Njena svrha je da se ova pitanja postave na odgovarajuće osnove na području životne sredine kako bi bili obezbeđeni uslovi za primenu savremenih standarda u ovoj oblasti. U tom procesu se apostrofira važnost aparata javne uprave i svih koji vrše funkcije u ime javne uprave.

Na evropskom tlu se nastanak i razvoj ideje o potrebi pravnog uređenja životne sredine vezuje za 70-te godine XX veka. Pariski samit (održan 1972. godine) šefova država ili vlada država članica tadašnjih Zajednica predstavlja početak primene komunitarne politike zaštite životne sredine. Komisija je sačinila akcione programe u cilju smanjenja zagađenja životne sredine (ljudi, životinja i biljnog sveta). Jedinstvena politika u oblasti životne sredine uspostavljena je Jedinstvenim evropskim aktom iz 1987. godine.

Ugovorom u Mاستrihtu iz 1992. godine jača se politika Evropske zajednice u oblasti životne sredine. Komunitarni segment predstavlja prvi stub saradnje što podrazumeva zajedničko odlučivanje 15 država članica. Ovim Ugovorom se obezbeđuje dalje jačanje mesta i uloge politike Zajednice u oblasti životne sredine uključivanjem, među svoje osnovne ciljeve, i unapređivanja održivog i neinflatornog rasta uz poštovanje životne sredine. Uporedo sa Mاستrihtskim ugovorom nastupa izmenjena uloga Evropskog parlamenta i Saveta u donošenju odluka, odnosno jača uloga Evropskog parlamenta u razvoju politike životne sredine ustanovljavanjem procedure zajedničkog odlučivanja sa Svetom. Aktivnosti EU utemeljene su na preventivnim principima tako da šteta koja nastupi za životnu sredinu mora biti sprečavana na samom izvoru zagađivanja. Direktivama donetim u EU ustanovljena je mogućnost krivičnog gonjenja zagađivača. Posebno telo koje prati i prikuplja informacije o pitanjima u vezi sa zaštitom životne sredine je Evropska agencija za životnu sredinu.

Neophodno je da se o životnoj sredini više ne misli samo iz ekoloških razloga, već zato što je to pravi način da se oživi ekonomija sa više održivosti i da se stvore nove šanse za zapošljavanje (neodložan i opsežan program većeg očuvanja energije i upotrebe obnovljivih izvora energije u EU bi mogli do stvore jedan do dva miliona novih radnih mesta)... EU je strateški projektujući održivi rast i zapošljavanje strategijom Evropa 2020, u centar postavila inovacije i zelene poslove u podsticanju konkurencije, što uključuje, ali se ne ograničava na investicije u čistije tehnologije i infrastrukturu. Za ovakav razvojni koncept su potrebna nova zanimanja, savremena znanja i sposobnosti.

Poznato je da pravo na zdravu životnu sredinu ima svoje uporište u oblasti ljudskih prava. Na području evropskih pravnih instrumenata izvore kojima se ovo pravo garantuje i štiti možemo podeliti u dve grupe: materijalne i formalne. Pod materijalnim izvorima prava podrazumevaju se osnovni razlozi koji utiču na stvaranje propisa i društvene snage koje su stvarale evropske propise. U formalne izvore prava Evropske unije ubrajamo oblike u kojima je sadržana volja osnivača, najpre Evropske zajednice, a posle EU, koji se u pravnoj teoriji dele na: primarne i sekundarne.

Primarni izvori u oblasti životne sredine sadrže osnivačke ugovore i opšta pravna načela. Pravo EU poznaje i kategoriju međunarodnih sporazuma koje zaključuje Evropska zajednica sa trećim državama ili međunarodnim organizacijama a nalaze se ispod primarnog prava, a iznad sekundarnog prava. Ugovorom u Lisabonu iz 2007. godine propisani su pravci u kojima je potrebno dalje razvijati sistem pravne zaštite životne sredine na evropskom pravnom prostoru.

Sekundarne izvore prava u oblasti životne sredine čine propisi koje u posebnom postupku donose organi EU. Organi i institucije Unije donose različite vrste odluka (uredbe, direktive, odluke, preporuke i mišljenja, komunikacija) koje se odnose na

različite pravne oblasti.

Tako, uredbe obavezuju države članice i postaju deo unutrašnjeg zakonodavstva država članica. Direktivama se postavljaju ciljevi i rezultati koji se moraju ispuniti, s tim što države članice određuju mehanizme njihove primene. Odlukama se meritorno rešavaju konkretna pitanja i odnose se na sve ili pojedine države, pravna ili fizička lica. Mišljenja i preporuke predstavljaju neobavezujuće instrumente za države članice EU. Odnose se na određena pitanja i dileme koje se putem davanja mišljenja i preporuka rešavaju,

Uspostavljanjem pravnih okvira EU je stvorila povoljan pravni ambijent u čijim okvirima se trebaju kretati države članice. U oblasti životne sredine neophodno je ponuditi rešenja koja bi obuhvatila tri nivoa delovanja: ekonomsko prelivanje, ekološko prelivanje i psihičko prelivanje.

Pravo na zdravu životnu sredinu predstavlja osnovno ljudsko pravo. Pored međunarodnog, ovo pravo uživa zaštitu i u okviru nacionalnog zakonodavstva. Naša zemlja je pravno uredila oblast zaštite životne sredine koristeći dihotoman pristup. Pod tim se podrazumeva normiranje životne sredine kroz sistem opštih i posebnih propisa. Osnovni ili bazičan propis predstavlja Zakon o zaštiti životne sredine iz 2004. godine.

Poseban propis kojim su uspostavljeni krivično-pravni okviri zaštite životne sredine predstavlja Krivični zakonik iz 2005. godine. Sistem zaštite životne sredine u našoj zemlji je sadržan u važećim ustavnim i zakonskim normama. Ustav Srbije iz 2006. godine sadrži opšte odredbe u kojima se uređuje životna sredina. U delu kojim se regulišu ljudska prava i slobode proklamovano je sledeće:

- Svako ima pravo na zdravu životnu sredinu i na blagovremeno i potpuno obaveštavanje o njenom stanju;
- Svako, a posebno država, odgovorna je za zaštitu životne sredine.
- Svako je dužan da čuva i poboljšava životnu sredinu.

Propisana je obaveza Republike Srbije da, između ostalog, uređuje i obezbeđuje „održivi razvoj; sistem zaštite i unapređenja životne sredine; zaštitu i unapređivanje biljnog i životinjskog sveta; proizvodnju, promet i prevoz oružja, otrovnih, zapaljivih, eksplozivnih, radioaktivnih i drugih opasnih materija“.

U uporednom pravu nadležnost za primenu javnih mera očuvanja životne sredine podeljena je između centralne vlasti i nižih jedinica vlasti, tako što se od svih ovih nosilaca javnih vlasti očekuje saradnja. Shodno tome je krivična dela protiv životne sredine moguće klasifikovati u tri kategorije:

- 1) prava ekološka krivična dela, koja se nalaze u odredbama KZ , kojima se štiti životna sredina u celini;
- 2) neprava ekološka krivična dela, koja se nalaze u odredbama KZ ali u okviru krivičnih dela koja pripadaju drugim grupama;
- 3) sporedna ekološka krivična dela, koja se nalaze van KZ države u odredbama sporednog zakonodavstva.

Koncepcija zaštite životne sredine je pravno neodvojiva od prava čoveka na zdravu životnu sredinu. Prvenstveno zato što je priznavanje ljudskih prava u postizanju najvišeg ,kvaliteta života za čovečanstvo u okviru postojećeg globalnog ekosistema. Ona se mogu sukobiti, onda gde zaštita prirode dođe u konflikt sa očuvanjem prava čoveka.

Radi postizanja visokog nivoa zaštite zdravlja i života ljudi, mere koje se primenjuju, u skladu sa ovim zakonom, moraju da se zasnivaju na analizi rizika, osim kada to nije primereno okolnostima ili prirodi mere. Procena rizika utvrđuje se uzimajući u obzir raspoložive naučne dokaze i naročito mišljenje Stručnog saveta za procenu rizika u oblasti bezbednosti hrane i to na nezavisan, objektivian i transparentan način.

Upravljanje rizikom se zasniva na rezultatima procene rizika, načelu predostrožnosti i drugim faktorima važnim za slučaj koji se razmatra.

Zaključak

Životna sredina predstavlja područje na kome se prelamaju norme međunarodnog i nacionalnog prava. Inicijativa za pravno uređenje ove oblasti počinje u drugoj polovini prošlog veka. Posle drugog svetskog rata je usvojen veliki broj međunarodnih i regionalnih pravnih instrumenata. Otuda pravno uređenje životne sredine možemo posmatrati kroz prizmu opštih i posebnih pravnih instrumenata. Prvima se regulišu različite vrste ljudskih prava čime se potvrđuje njihov urođeni karakter i odsustvo mogućnosti nedozvoljenih ograničenja. Drugima se ciljano reguliše oblast životne sredine čime se na celovit način pruža zaštita životne sredine sa pozicija različitih grana prava (međunarodnog, građanskog, krivičnog, prekršajnog i dr.). Na ovaj način je zaokružen sistem pravne zaštite životne sredine, čime se stvaraju povoljni okviri za institucionalno delovanje u domenu proaktivne i reaktivne zaštite životne sredine.

Dosadašnja vladajuća logika "proizvodnje" sveta ozbiljno se troši i takuje na budućnost opstanka života na planeti Zemlji. Slobodno se može reći da je priroda ono što čovek može racionalno i moralno spoznati tj. dokučiti. Priroda je u osnovi čovekovo dijelo, dakle, ona je proizvedena. Stoga jedan od filozofa (Hajzenberg) konstatuje da mi pred sobom imamo prirodu koju smo preradili. Pre njega Hegel je uvideo da (već) samo imenovanje nečega znači privajanje prirode.

Nacionalni domen zaštite životne sredine podrazumeva primenu međunarodnih i evropskih standarda koji su implementirani u unutrašnji pravni poredak. Reč je o primeni dvostrukih pravnih standarda od kojih prvi pripadaju domenu nadnacionalnog a drugi nacionalnog prava.

Nacionalni sistem zaštite životne sredine ima svoje pravno utemeljenje u propisima koji pripadaju domenu opšteg i posebnog zakonodavstva. Sistem opštih propisa obuhvata ustav i zakonske propise kojima se reguliše oblast životne sredine. Pored toga, životna sredina uživa krivičnopravnu zaštitu preko inkriminacija koje pripadaju grupi krivičnih dela protiv životne sredine.

Usmerenje treba biti ka restrukturiranju poljoprivrednih gazdinstava, povećanju zemljišnog poseda i korišćenju ekonomije obima, racionalno korišćenje prirodnih resursa (zemljište i voda), investicije u nove tehnologije, adaptacije na klimatske promene, minimiziranje ostalih rizika, proizvodnju kvalitetnih proizvoda s intencijom ka zadovoljavanju sopstvenih potreba, a u bliskoj budućnosti i izvoz. Udruživanje malih poljoprivrednika, kao i prerada primarnih sirovina je uslov postizanja konkurentnosti i opstanka na sve izbirljivijem tržištu.

Zastupljenost ekoloških krivičnih dela u praksi pokazuje dominaciju krivičnog dela zagađenje životne sredine. Tome je doprinelo konstituisanje krivične odgovornosti pravnih lica 2008. godine. U praksi imamo dominaciju uslovne osude kao najčešće izricane krivične sankcije pravnim licima. Ovaj trend je prisutan i u situacijama kada su pravna lica akteri krivičnih dela protiv životne sredine.

Kršenje propisa iz sporednog zakonodavstva, kojima se reguliše oblast životne sredine, kroz zaštitu, čuvanje i unapređenje, govori nam o akcesornoj ulozi krivičnog prava u odnosu na relevantne odredbe upravnog zakonodavstva. Treći i četvrti oblik ovog krivičnog dela postoje kada je došlo do uništenja ili oštećenja životinjskog ili biljnog sveta velikih razmera ili do zagađenja životne sredine u toj meri, da su za njegovo otklanjanje potrebni duže vreme ili veliki troškovi.

Postojeći zakoni predstavljaju katalog propisa koji čine celovit sistem ekološkog zakonodavstva u državi. Usvojen je čitav set ekoloških zakona koji bi trebali da doprinesu harmonizaciji naših propisa sa evropskim standardima u ovoj oblasti.

Zakon o zaštiti životne sredine predstavlja integralni propis u kome su sadržani opšti okviri zaštite životne sredine u našoj zemlji. Osim toga, poslednjih decenija je usvojen veliki broj posebnih zakonskih propisa kojima se uređuju različiti aspekti životne sredine. Reč je o sledećim zakonima:

- 1) Zakon o proceni uticaja na životnu sredinu;
- 2) Zakon o strateškoj proceni uticaja na životnu sredinu;
- 3) Zakon o integrisanom sprečavanju i kontroli zagađivanja životne sredine.

Krivično-pravna dimenzija zaštite životne sredine se u našem zakonodavstvu ostvaruje preko inkriminacija prisutnih u Krivičnom zakoniku i u propisima sporednog zakonodavstva.

Literatura

1. Adamović J. Urbana ekonomija, Beograd, „Geografski fakultet“, 2001.
2. Allway, B.J., Aures, D.C. Chemical Principles of Environmental Pollutios, Blackie
3. Amidžić B., Biočanin R. Ekološki menadžment u funkciji zaštite i unapređenja životne sredine, IV Međunarodna konferencija “SymOrg 2004”, 06-10. 06. 2004. Zlatibor.
4. Arsenović B. Prerada pitkih voda, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, 2016.
5. Barać N., Predić B. Eko-menadžment i zaštita životne sredine, „SymOrg’98.“ Zlatibor, 1998.
6. Bataveljić D. Vojvodić, M., Sanitaro-ekološko zakonodavstvo i nadzor, Visoka zdravstveno-sanitarna škola strukovnih studija “VISAN”, Beograd, 2009.
7. Biočanin R., Amidžić B. Zaštita radne i životne sredine - Crne prognoze, Vojni informator br. 4-5, NIC “VOJSKA”, Beograd, 2004.
8. Biočanin R. Quantification of influences on environment in quality system excellence, VIII Balkan Conference on Operational research (BALCOR-2007), 14-17. September 2007. Belgrade-Zlatibor.
9. Biočanin R., Mirković M., Hurem A., Badić M. Globalna imperija zla i mogućnost izlaska iz krize kroz eko-reinženjering održivog razvoja, Naučni skup sa međ. učešćem „Savremeno obrazovanje, nove tehnologije i održivi razvoj“, 13-14. maj 2016. Novi Pazar.
10. Biočanin R., Omerović M. Ekološki izazovi i održiv razvoj kao globalni problemi i implikacije u tranzicionim zemljama, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 2010.
11. Biočanin R., Obhodaš S. Zagađivači životne sredine, Internacionalni univerzitet u Travniku, 2011.
12. Biočanin R., Stevanović G. Ekologija čoveka, FIMEK, Univerzitet Privredna akademija u Novom Sadu, 2019.
13. D. Todić, M. Durać. Demokratizacija politike životne sredine, Priručnik za primenu Arhuske konvencije za predstavnike javne vlasti, Regionalni centar za životnu sredinu za Centralnu i Istočnu Evropu, Beograd, 2003.
14. Dreisbach H. R. Trovanja dijagnoza i lečenje, Savrijemena administracija,

- Beograd, 1980.
15. Gaćeša S. Osnove tehnologije vode i otpadnih voda, Novi Sad, 1980.
 16. Jašić M., Bezbednost hrane i zdravlje ljudi, Banja Luka, 2009.
 17. Joksić I. „Krivičnopravna zaštita životne sredine u zakonodavstvu i praksi“, Zbornik radova: EKOLOGIJA I PRAVO, Beograd, 2012.
 18. Joksić I., Milojević G., Đuričić N. Međunarodni i nacionalni okviri zaštite životne
 19. Marković D. i dr., Životna sredina i njena zaštita, Fakultet za primenjenu ekologiju - [19] „Futura“, Univerzitet Singidunum, Knjiga I i II, Beograd, 2008.
 20. М. Богдановић: Опасности од хемијских акцидената, Задужбина Андрејевић, Београд, 1999.
 21. Mijanović K. Okolinska etika za inženjere i menadžere, Univerzitet „Džemal Bijedić“, Mostar, 2010.
 22. Mihajlov A. Osnove analitičkih instrumenata u oblasti životne sredine, EDUCONS Univerzitet – Fakultet zaštite životne sredine, Sremska Kamenica, 2009.
 23. Mijailović M. Kontrola kvaliteta životne sredine, Fakultet zaštite na radu, Niš, 1998.
 24. Мијатовић, Р.: Допринос побољшању квалитета исхране припадника Војске Србије, магистарски рад, ВА УО МО, Београд, 2011.
 25. Milošević M. Terorizam kao krivično pravna kategorija, SIGURNOST, br. 4/88
 26. Nešković S., Dihotomija ekonomije i ekologije iz ugla posmoderne sociološke paradigme, CESNA B, Beograd, 2009.
 27. Perić V. Mediji i komunikacije u funkciji unapređenja ekološke bezbednosti, CESNA B, Beograd, 2013.
 28. Stanković D.: Medicina rada, Medicinska knjiga Beograd-Zagreb, Bakar, Bor, 1986.
 29. Stefanov S., Biočanin R., Vojinović-Miloradov M. Ecological modeling of industrial
 30. Tešić M., Biočanin R. Globalna ekologija, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, 2018.
 31. Tomašević L., Upravljanje bezbjednošću u proizvodnji hrane, Poljoprivredni fakultet, Beograd, 2010.
 32. Vitorović S., Milošević M. Osnovi toksikologije sa elementima ekotoksikologije, Poljoprivredni fakultet u Beogradu, Beograd, 2002.
 33. Z. Jugović, D. Pecarski, B. Jordović, M. Bugunović: Bezbednost hrane, 1ST Conference with international participation - “Food safety and health”, 14-15. decembar 2017. Čačak.
 34. Karić B., Biočanin R. Ekološki izazvi i bezbednost, Evropski defendološki centar, Banja Luka, 2024.

Драган Петровић¹

УКРАЈИНСКА КРИЗА И ВОЈНА ПОМОЋ ЗЕМАЉА ЈУГОИСТОЧНЕ ЕВРОПЕ УКРАЈИНИ

Апстракт

Украјинска криза има шири одјек на европски континент, укључујући и подручје Балкана. Дугорочно посматрано, разрешење украјинске кризе имаће велики значај за одржање и развој мултиполарног света, као и ситуације у свету, Европи и региону. Тренутно опредељење званичних власти држава Балкана према украјинском сукобу, не мора да остане такво и након његовог окончања. Наиме већина држава Балкана се односи солидарно према Украјини и НАТО, те негативно према Русији. У овом раду ћемо навести размере војне помоћи већине балканских држава и земаља Југоисточне Европе (које су чланице НАТО и ЕУ) Украјини. Та помоћ је најчешће симболична и у томе можемо видети калкулисање балканских држава и народа да не подрже само једну страну у украјинском сукобу, као и о стварном расположењу јавних мњења и са друге стране притисака носилаца моћи НАТО и ЕУ. Међутим, очекивани исход успеха Русије у украјинском сукобу, доведиће и до извесне промене односа снага на Балкану. Паралелно треба посматрати и процесе преласка светског поретка ка мултиполарном, што је повезано и са актерима украјинске кризе. Посматрано краткорочно, српски фактор ће се наћи у специфичној позицији: са једне стране повећава се притисак на Србе од стране атлантистичке и мондијалне геополитике, а са друге стране у случају успеха Русије, побољшаће се српска геополитичка позиција.

Кључне речи: Украјинска криза; Русија; Југоисточна Европа; Балканске државе и украјински сукоб; Украјина;

¹ Проф. др Драган Петровић, научни саветник, Институт за међународну политику и привреду Београд

THE UKRAINIAN CRISIS AND THE MILITARY AID OF THE COUNTRIES OF SOUTHEAST EUROPE TO UKRAINE

Abstract

The Ukrainian crisis has wider repercussions on the European continent, including the Balkans. In the long term, the resolution of the Ukrainian crisis will be of great importance for the maintenance and development of the multipolar world, as well as the situation in the world, Europe and the region. The current determination of the official authorities of the Balkan countries towards the Ukrainian conflict does not have to remain so even after its end. Namely, most of the countries of the Balkans have a solidary attitude towards Ukraine and NATO, and negatively towards Russia. In this paper, we will state the scale of military aid from the majority of the Balkan states and the countries of Southeast Europe (which are members of NATO and the EU) to Ukraine. This aid is mostly symbolic and in this we can see the calculation of the Balkan states and peoples not to support only one side in the Ukrainian conflict, as well as the real mood of public opinion and, on the other hand, the pressures of NATO and EU power holders. However, the expected outcome of Russia's success in the Ukrainian conflict will lead to a certain change in the balance of power in the Balkans. In parallel, the processes of the transition of the world order to a multipolar one should be observed, which is also connected with the actors of the Ukrainian crisis. Observed in the short term, the Serbian factor will find itself in a specific position: on the one hand, the pressure on the Serbs from Atlanticist and global geopolitics is increasing, and on the other hand, in the case of Russia's success, the Serbian geopolitical position will improve.

Keywords: Ukrainian crisis; Russia; Southeast Europe; Balkan states and the Ukrainian conflict; Ukraine;

Увод

Украјински конфликт пренео се на оружани сукоб 24 фебруара 2022. године и до трајања овог рада (крај марта 2024.) није окончан и тешко му је предвидети завршетак. У овом конфликту САД, НАТО и Велика Британија у потпуности су подржали украјинску старну, те у исто време представљају носиоце разноврсне војне и економске помоћи Украјини. Такође Пољска и балтичке републике се могу сматрати заговорницима неупитне и широке подршке Украјини. Остале земље «колективног Запада» прихватиле су начелно да је Русија одговорна за сукоб у Украјини, увеле су јој санкције и дају јој извесну помоћ, укључујући и ону у војној опреми. У овом раду представићемо каква је та помоћ конкретно по питању земаља Југоисточне Европе.

Стање у украјинском сукобу

Украјински сукоб је већ премашио две године свог трајања, и реално посматрајући тешко је предвидети његов крај и временски завршетак. Ипак стиче се утисак да је Русија та која ће добити сукоб, или га у сваком случају не може изгубити. Русија је до сада вешто избегла стратешке замке украјинског сукоба, који су јој пројектовали западни ривали (пре свега САД и НАТО). На унутрашњем плану постигнута је економска и друштвена, те политичка стабилност. Избегнута

је опасност да западне санкције науде руској привреди, те је избегнута такође опасност макар делимичне мобилизације (осим тзв. активне резерве у јесен 2022. године). Важан успех Москве је чињеница да су јој ван тзв. „колективног Запада“, остале земље света показале неутралност или чак наклоност, односно нису јој увеле санкције, нити показале непријатељство. Са друге стране Вашингтон и Лондон су постигли солидарност са својом политиком у украјинској кризи, која је успела да наметне осталим земљама тзв. „колективног Запада“ девизу да је Русија главни кривац за одпочињање сукоба у Украјини. Такође да Русији уведу санкције а Украјини да дају вишеструку помоћ. Управо су већина држава Балкана прихватиле овакву политику, где су изузетак само Србија и Република Српска (те у мањој мери и Мађарска као земља у ширем региону Југоистока).

Чини се из ове перспективе март 2024. године) да је након заузећа Авдејевке и иницијативе руских снага у украјинском сукобу, да је још изгледнији епилог (извесног) успеха Русије у коначници овог конфликта. Авдејевка је била битна за оружане снаге Украјине из неколико разлога. Прво то је изузетно добро утврђени простор, и одакле се могао директно бомбардовати милионски Доњецк (у правој линији раздаљина око 17 км). Такође то је временом постала избочина у линији фронта, која је озбиљно ометала руске снаге да иду даље ка западу.

Након руског заузимања Авдејевке дефинитивно следи покушај руског растројење другог оперативног појаса украјинске одбране који гледано од севера ка југу у Донбасу представља појас Северск – Соледар – Бахмут – Константиновка – Авдејевка – Марјинка – Угљедар. Руске снаге су својевремено покушале са заузимањем две крајње тачке на овом појасу – градова Северска и Угљедара, али због већ описаног развоја ситуације они нису заузети. У новонасталим околностима, када су у међувремену заузети Соледар, Бахмут, Марјинка и Авдејевка, преостали Северск и Угљедар остају да „висе“, јер више немају досадашњи значај на фронту и довољно би било блокирати их слабијим снагама. Да би се створили услови за руску нападну операцију стратегијског нивоа, руска страна би морала заузети и Купјанск, Изјум, Јампољ и Красни Лиман. На који начин ће она покушати то да оствари остаје да се види у наредних неколико месеци. Уколико би се све поменуто десило, био би то низ тактичких успеха руске стране оперативног значаја до кога она очигледно покушава да дође активном одбраном, уз што веће непријатељске и минималне сопствене губитке. Сигурно је да ће руска страна на овај начин покушавати да врши и изолације оперативних зона и рејона извођења борбених дејстава и на тај начин украјинској страни спречи маневрисање преосталим резервама и дотур муниције и наоружања и војне опреме. Уколико и у томе успе биће то претпоследњи чин украјинске одбране са потпуним одбацивањем било какве могућности за успех. Од дужине одолевања истрошених и деморалисаних украјинских снага на операцијским правцима зависи када ће почети наредна етапа Специјалне војне операције. Да ли ће се кроз њу реализовати завршна руска нападна операција стратегијског нивоа, или ће у међувремену наступити оперативна пауза, у овом тренутку је рано говорити. У сваком случају за руску стратегијску офанзиву још нису створени сви услови, али ће се то десити много брже у односу на досадашњу двогодишњу динамику дешавања.²

Уколико украјинска страна уз подршку НАТО-а успе да заустави руска

2 Више о борбеним дејствима и перспективама на фронту у украјинском сукобу у Звездан Опачић, „Осврт на борбена дејства у Специјалној војној операцији у Украјини“, Безбедносни форум, научно-теоријски часопис, Евроазијски безбедносни форум број 2/2023, Београд, 2023, стр. 141-166; Стевица С. Карапанџин и сар., у зборнику „Основна обележја и карактеристике операција на простору Украјине“, Хибридна агресија НАТО и ЕУ на Руску Федерацију, Евроазијски безбедносни форум, Београд, 2023,

офанзивна дејства и поново преузме иницијативу, вероватно ће током 2024. године бити покушана нова нападна операција стратeгијског нивоа, са још минималнијим шансама за успех. За овакав развој догађаја вероватноћа се сваког дана све више смањује. Наставиће се и интензивирати приближавање снага НАТО-а западним границама Руске Федерације уз различите облике демонстрације силе попут највеће војне вежбе Steadfast Defender након Другог светског рата која ће бити изведена на територији прибалтичких држава, Пољске и Савезне Републике Немачке..

У овом тренутку „замрзнути” конфликт попут корејског, са аспекта геополитике, руској страни, не само да не одговора, већ би то за њу представљао замку која би је водила у геополитички пораз. Зато ће се највероватније Специјална војна операција наставити до коначног достизања прокламованих руских циљева а то су демилитаризација и денацификација Украјине. У међупростору између те две речи треба знати прочитати да се руски геополитички циљеви не могу достићи само у Украјини, већ на много ширем простору.

Стиче се утисак да са ове перспективе посматрано (крај марта) да руска страна повећава притисак на украјинске снаге. Након пада Авдејевке напредује се у дубину украјинске територије, а у исто време се северније одатле притиска Часов Јар и још северније Северск. У том правцу блико је логици да ће руске снаге избићи на последњу линију одбране у Донбасу Константиновка, Друшковка, Краматорск, Славјанск, а да ће у исто време на авдејевском правцу, продирати даље ка степи и чак у правцу Дњепра. То све наводи на даљу кризу украјинске одбране, посебно у случају када западна помоћ се може смањивати.

С друге стране, САД и Британија помажу Украјину, чему треба додати и Пољску, балтичке државе, као и НАТО као целину. Са тим се, у већој или мањој мери, солидаришу и остале земље тзв. „колективног Запада”. Слабе тачке „колективног Запада” су незадовољство доброг дела народа земаља ЕУ које трпе због увођења санкција Русији, као и због помоћи коју шаљу Украјини. У земљама ЕУ продубљује се економска и социјална криза, а нарочито су Француска, Немачка и Италија традиционално везане за привредну сарадњу са Русијом. С друге стране, Трамп и републиканци имају битно друкчији геополитички и концепцијски став од владајућих структура које стоје иза Бајдена, међутим њихов половичан резултат у изборима за Конгрес и Сенат током новембра месеца, ограничава њихових утицај на даље вођење званичне америчке политике према украјинској кризи. Истина пратеће сумње у регуларност ових избора додатно деле америчко друштво, како сад, тако и у перспективи. Значајан је успех Русије што земље ван «Колективног Запада», не подржавају увођење санкција Русији, а низ великих сила из овог простора (које су иначе светске силе у успону, попут Кине, Индије, Бразила, попут и оне регионалне попут Ирана, и др.) имају развијену сарадњу са Москвом и чак неки од облика интеграција, односно међународних организација у којима су заједно (БРИКС, ШОС, низ интеграција потом на постсовјетском простору и др.).

Блиско је логици да Русија има капацитете да задржи припојене четири области и да се са приспећем појачања војске мобилизацијом одбрани од украјинске контраофанзиве. Уколико се не нађе компромис, чини се да Русија потенцијално може посетити још неке области Југоистока, а нарочито оне које су већински рускојезичне, попут Харковске, Николајевске, Одеске и Дњепропетровске административне области, или макар неке од њих. Са друге стране извесни успеси украјинске контраофанзиве током јесени, посебно заузимање града Херсона, као и спремност атлантистичке геополитике да подржава Украјину, указује да отпор Кијева није још ни изблиза савладан.

У овом тренутку је веома тешко прогнозировати шта ће бити са Украјином у перспективи, да ли ће ако се од стране Руса одузме Југоисток, она моћи функционисати као суверена држава. Шта би у том случају било са остатком Украјине, да ли ће опстати, или ће Русија ићи на Кијев и да промени структуру режима и натера га на ванблоковску позицију. Такође, није јасно да ли ће се северозападна Украјина (Галиција и неке друге области које ту спадају) задржати у саставу Украјине ако Русија успе да очува анкетирани области, или их чак прошири. Ту постоје и притајене аспирације суседних земаља.

Светски мир је угрожен украјинским сукобом, тако да није познато држање западних сила у различитим сценаријима. Да ли ће се наћи компромис са Москвом и где. Кина, Индија и друге велике силе ван „колективног Запада” држе се по страни, али у мањој или већој мери показују подршку Русији.

Помоћ западних земаља Украјини

Све наведене противречности украјинске кризе, одражавају се и на Балканско полуострво. Земље које су чланице НАТО и ЕУ су се морале углавном солидарисати са политиком дубоке државе и «колективног Запада» у вези украјинске кризе и односа према Русији. Како ове земље немају посебног интереса у украјинској кризи, нити у квари односа са Русијом, слично земљама Старе Европе, постају таоци у свему томе. Наиме Словенија, Хрватска, као и Румунија, Бугарска и Грчка су увеле санкције Русији, те у извесној мери шаљу помоћ Украјини и примају украјинске избеглице.

САД су водећа сила која подржава Украјину, од почетка сукоба, што је донекле и разумљиво, имајући у виду њихову економску и војну снагу, а са друге стране политику коју Вашингтон води у односу према Русији. Почетком 2024. Можемо констатовати да је та помоћ Украјини, иначе врло разноврсна, износила око 75 милијарди \$. Конгрес у којем већину имају републиканци, устеже се да одобри следећу траншу војне помоћи Украјини, што је довело до извесног успоравања и, макар привременог прекида континуираних транши помоћи Кијеву почетном 2024. године.³

Земље Европске Уније су Украјини за око две године од почетка сукоба одобриле помоћи од око 85 милијарди евра (до почетка фебруара 2024. године). Од тога 27 милијарди евра војне помоћи, потом око 40 милијарди евра за подршку украјинској економији, те преко 17 милијарди евра за подршку земљама које су примиле избеглице из Украјине.⁴

Земље Југоисточне Европе и подршка Украјини у војној опреми

Румунија је једина од земаља ширег Балканског полуострва за коју би се могло рећи да је директније обухваћена украјинским сукобом. Укљученост Румуније је у томе што се Украјина граничи са њом. Међутим, поред тога Румунија има територијалне аспирације према Молдавији, а од непосредне украјинске територије према северној Буковини (област Червенци), где се налази и румунска национална мањина. Поред тога Румунија је заинтересована за област југозападног дела Одеске административне области (западно од реке Дњестар). Румунија страхује да

³ <https://www.cfr.org/article/how-much-aid-has-us-sent-ukraine-here-are-six-charts>

⁴ <https://apnews.com/article/europe-eu-ukraine-hungary-summit-economy-war-8d448fdbe07899939f-2d367e698e6695> такође у <https://www.aljazeera.com/news/2024/1/29/eu-seeks-to-goat-persuade-or-bypass-hungary-in-a-crucial-summit>

би Русија у случају победе могла да присвоји рускојезичке области Николајевску и Одеску, што значи да се повеже са Придњестровљем и да изађе на само ушће Дунава. Отуда је Румунија ангажована у пружању војне и друге помоћи Украјини. Са друге стране она посматра развој ситуације, слично Пољској, Мађарској, па и Словачкој, рачунајући да може да заштити своју националну мањину, односно у изузетном расплету, потражује део украјинске територије. Румунија има начелно добре односе са Србијом и Србима. Са друге стране разлике постоје у третирању НАТО, чији је Румунија члан, као и односу према Русији. Румунија као гранична земља према Украјини⁵ има специфичну позицију у оквиру политике ЕУ, па и читавог тренутно Запада око украјинског конфликта. Отуда се дешава

Румунија је током украјинског сукоба помагала Украјину на више начина, укључујући и сарадњу у војној сфери. Тако је договорено приликом посете Зеленског Букурешту, октобра 2023. да се контингент украјинских пилота обучава у Румунији.⁶ Поред тога НАТО из Румуније током украјинског сукоба, надзире део акваторије Црног мора, а део украјинског жита и продуката се извози преко румунских лука. Румунија је добила и финансијске подстицаје из ЕУ, за проширење и обнову аеродрома и инфраструктуре у својим областима које се грнице са Украјином.⁷

Мађарска је захваљујући политици и управној администрацији председника Виктора Орбана заузела битно другачију политику од већине других европских земаља по питању Украјине и Русије. Орбанова концепција подразумева смањивање, колико је то могуће, интензитета напетости у региону, као и на читавом континенту. Он се залаже за смањивање тензија са Русијом и покушај да санкције које су уведене против Москве не буду свеобухватне и да се временом смањују. Мађарска ту види свој привредни, али и геополитички интерес. Односи Мађарске са суседном Украјином нису најбољи, а један од разлога је и положај мађарске националне мањине у Закарпатју, где постоји мађарски интерес. Почетком 2024. године, Мађарска је давала снажан отпор тежњама ЕУ да одобри нови пакет велике финансијске помоћи Украјини.⁸ Орбан је био уздржан и чак против да ЕУ одобри начелну помоћ Украјини у следећем периоду од око 54 милијарде евра.⁹ Међутим, суочен са разноврсним притисцима који је укључивао и замрзавање средстава ЕУ које су намењене Мађарској, Виктор Орбан је морао да прихвати и да сагласност Бриселу за даљу помоћ Украјини.¹⁰ Орбан је указао да би у супротном земље ЕУ без сагласности Мађарске упутиле помоћ Украјини, а одузеле део средстава (око 20 милијарди ЕУ) које припада Мађарској. Будимпешта одржава сарадњу са Русијом, потом одбија да даје војну помоћ Украјини, и у крајњој политичкој изнудици, је пристала да средстава која од ње у име Уније иду Кијеву, буду само за цивилне потребе.

Грчка је на различите начине током 2022. године и сукоба у Украјини помагала Украјинце. Грчка је примила на својој територији украјинске избеглице, слала извесну материјалну и војну помоћ. Истина та војна помоћ је била у оквиру

5 За разлику од других чланица ЕУ које се такође грнице са Украјином попут Пољске, Словачке, Мађарске – које се грнице са Галицијом, која је удаљена од линије сукобљавања и ратних операција, Румунија је нешто географски ближа одвијању ратних сукоба.

6 <https://www.slobodnaevropa.org/a/napad-dronovi-rusija-ukrajina-istok-jug/32630787.html>

7 <https://www.blic.rs/biznis/privreda/najsiromasnija-zemlja-eu-mudro-se-priprema-za-kraj-rata-u-ukrajini-na-vidiku-mega/mkbg629>

8 <https://www.npr.org/2024/02/01/1228462696/hungary-ends-opposition-to-giving-ukraine-aid-freeing-up-54-billion-from-the-eu>

9 <https://www.politico.eu/article/eu-threatens-silence-hungary-orban-if-blocks-ukrainian-aid-funds-article-7/>

10 <https://www.slobodnaevropa.org/a/madarska-orban-eu-ukrajina/32802403.html>

застарелих модела борних возила и оружја.¹¹ Највећи део те војне помоћи Грчка је дала Украјини после више месеци договора, у тзв. „кружном току договора и испоруке“ где је предато Украјинцима 40 тенкова совјетске производње. Са друге стране у оквиру тих договора Грчка је као компензацију добила од Немачке 40 тенкова марке Мандер, које је одмах послала на Марицу на границу према Турској. Обраложење Атине је да ће ти тенкови служити за одбрану од продора миграната, али и према Турској.¹²

Током трајања украјинског сукоба, Грчка је слала Украјини разноврсну војну помоћ, укључујући оклопна возила БМП-1, малокалибарско оружје и муницију. Међутим, Атина је оклевала да испоручи модерније или напредније системе наоружања, као што су тенкови Леопард 2, или противваздушна одбрана С-300, како би задржала свој одбрамбени став против Турске или зато што земља тренутно не може да из замени. Крајем јануара 2024. године, обелодањено је да САД нуде Грчкој финансијску и војну помоћ, да би она слала Украјине одређене типове својег наоружања, совјетског и америчког порекла. Бајденова администрација понудила је грчкој влади три патролна чамца класе Протектор од 87 стопа, два ваздушна дизача Лоцкхеед Мартин Ц-130 Х, 10 турбоелисних мотоа Аллисон Т 56, за патролне авионе Лоцкхеед П-2 плус 60 М-2, борбена возила Бредли и пошиљку транспортних камиона. Све ово је наводни амерички војни вишак, и доступан је Грчкој бесплатно, под законским овлашћењем САД који се зове „вишак одбрамбених артикала“. Федерални закон дозвољава америчком председнику да прогласи вишак војних система потребним, додели им вредност – потенцијално нула долара, и да их преда под условима да их прималац транспортује. Поред тога постоји најаву већег пакета продаје Грчкој, који укључује 40 стелт ловаца Лоцкхеед Ф-35, које Грчка купује за 8,6 милијарди \$. Бајденова администрација је претходно одобрила, 2022. и 2023. године, 60 милиона \$ за финансирање куповине оружја од стране Атине. Са друге стране за ове услуге помоћи, Американци очекују већу помоћ Грчке у наоружању Украјини, како је то навео Блинкен.¹³ Поред тога САД су наговестиле да би у том случају, где би Грчка слала следеће квоте наоружања Украјини, могла да одобри награду финансијску Грчкој од око 200 милиона \$. У том правцу се сугерише да би Грчка Украјини могла да уступи совјетско и америчко наоружање којим располаже у својим складиштима, попут С-300 и противваздушне бетерије дугог домета Хавк, Тор и Оса, возила ПВО кратког домета и ПВО ЗУ-23-2, као и муницију за све ове системе. Политичко и војно руководство Грчке већ је начелно дало сагласност да се ови типови наоружања могу слати у Украјину. Компликованост позиције Грчке је у чињеници да САД продају наоружање и Грчкој и Турској у исто време. Како је Турска одобрила да Шведска уђе у НАТО, добила је од САД наоружање за 23 милијарде \$, и то 40 нових ловаца Локид Ф-16 и 79 комплекта за надоградњу за старије Ф-16, плус муницију за ловце.¹⁴

Грчки председник владе Киријакос Мицотакис, посетио је Одесу 6 марта 2024, и одржао састанак са председником Володимиром Зеленским, како би разговарао о одбрамбеним потребама Украјине. Том приликом су руске снаге бомбардовале град са пројектилама. Атина је следећих дана саопштила званичницима ЕУ да би

11 <https://www.balkansec.net/post/gr%C4%8Dka-prednja%C4%8Di-u-regionu-u-slanju-oru%C5%BE-ja-ukrajini>

12 <https://www.dw.com/sr/oru%C5%BEje-za-ukrajinu-hronika-nema%C4%8Dkog-oklevanja/a-63701215>

13 <https://www.forbes.com/sites/davidaxe/2024/01/30/joe-biden-is-arming-greece-so-greece-can-arm-ukraine-and-pro-russia-republicans-cant-stop-him/?sh=3ad80651424e>

14 <https://www.forbes.com/sites/davidaxe/2024/01/30/joe-biden-is-arming-greece-so-greece-can-arm-ukraine-and-pro-russia-republicans-cant-stop-him/?sh=3ad80651424e>

могла да испоручи Украјини велике залихе муниције преко Чешке, и то до краја календарске године, укључујући 90 000 пројектила од 90 мм, 180 противтенковских пројектила од 70 мм, 2000 ракета 127 мм Зуни и 4 милиона метака.¹⁵ Грчка такође наводно планира да прода 70 својих хаубица М114А1 америчке производње Чешкој за евентуални трансфер Украјини. Системи нису потребни за потребе грчке војске, али би и даље могли бити корисни на блатњавом терену Украјине, како наводи агенција Катимерини. Сав овај трансфер наоружања би се обавио у билатералном споразуму Грчке и Чешке.¹⁶

Јануара 2024. године, Грчка је постигла договор са САД о куповини од ње, борбених авиона Ф – 35 за преко осам милијарди долара. Са друге стране Грчка би Украјина дала неке од својих застарелих система наоружања. Велику бура је изазвала пак најавом да би ту могли бити и системи С – 300, чија побољшана верзија се налази у грчким оружаним снагама.¹⁷ Управо у време посете Мицотакиса Одеси, где је био у посети са Зеленским, дошло је до бомбардовања извесних циљева руских ракета.¹⁸ Грчка је иначе са Русијом имала одличне односе, укључујући и куповину наоружања, пре 2022. године. Грчки министар спољних послова Гераперит је изјавио да ова земља ни у једној варијанти неће потенцијално слати своје трупе у Украјину.¹⁹

Хрватска се солидарисала са подршком Украјини и санкцијама Русији. У том правцу званични Загреб чак предњачи у региону. Тако између осталог Хрватска у новембру 2022. године, доноси одлуку око прихвата контингента украјинских војника на додатну обуку на својој територији.²⁰ Са друге стране председник државе Милановић је уздржанији од премијера Пленковића у критици Русије и подршци Украјини. Почетком 2024. године, хрватски министар одбране Иван Анушић је изјавио у Бриселу, да је његова земља до тада послала помоћи Украјини за око 180 милиона евра.²¹

Бугарска је због свог јавног мњења одбијала да поред цивилне, пружи и помоћ у наоружању Украјини. Међутим, постоје индиције да је део оружја бугарског испорученог трећим земљама доспео до Украјине. Политичко руководство Бугарске прихвата војно-техничку сарадњу са Украјином, али не и испоруку наоружања, што је став који се понавља и током јесени 2022.²² Међутим, Бугарска је током 2023. године, све више показивала начелну спремност да пошаље помоћ у војној опреми и наоружању Украјини. Тако је током лета влада изразила спремност да преда војну помоћ Украјини, али се председник Радев успротивио. Проблеми потом постају у пракси да се конкретизује та помоћ, и у септембру се разматра слање неисправних ракета земља-ваздух за С-300 и муницију за аутоматско ручно оружје.

Конкретно крајем 2023. је наведено да 100 половних војних транспортера

15 <https://kyivindependent.com/media-greece-wants-to-arm-ukraine-through-czechia/>

16 <https://kyivindependent.com/media-greece-wants-to-arm-ukraine-through-czechia/>

17 <https://oruzjeonline.com/2024/01/28/grcka-ce-prebaciti-zastarele-sisteme-naoruzanja-ukrajini-nakonsto-su-im-sad-odobrile-prodaju-f-35/>; <https://www.blic.rs/vesti/svet/iznenadna-pomoc-od-nato-clanice-grcka-salje-ukrajini-ruski-pvo-sistem-s-300/q27ezyt>

18 <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/gr%C4%8Dki-premijer-mitsotakis-nije-imao-sigurnosnih-problema-tokom-posjete-ukrajini/3157149>

19 <https://www.politika.rs/sr/clanak/602248/Gerapetriz-Grcka-nece-slati-svoje-trupe-u-Ukrajinu>

20 <https://www.danas.rs/svet/hvratska-vlada-objavila-kakvu-ce-obuku-ukrajinski-vojnici-proci-u-hrvatskoj/>

21 <https://vlada.gov.hr/news/minister-anusic-croatia-has-sent-181-mn-worth-of-military-aid-to-ukraine/40869>

22 <https://oruzjeonline.com/2022/09/30/bugarska-ponovo-odbila-da-posalje-oruzje-ukrajini/>

БТР-60,²³ Бугарска је наговестила да преда Украјини.²⁴ Након што је председник Румен Радев дао вето на њихову испоруку у парламенту је прегласавањем ипак одлучено да се та испорука реализује. Међутим, наишли су проблеми у начелном захтеву Софије да не може да сноси трошак транспорта, пошто суседна Румунија није желела да замишљени транспорт ослободи такси, па је тражено да нека од водећих сила НАТО сноси те трошкове (пошто је Украјина изјавила да нема средстава за трошкове транспорта). Стиче се утисак да је бугарско друштво у најмању руку подељено око сукоба у Украјини. Ипак премијер Никола Денков је 28 фебруара посетио Кијев и Зеленском дао уверавање о начелној подршци Бугарске Украјини „у односу на руску агресију“.²⁵ Начелно Бугарска је политички и још више у друштву подељена око сукоба у Украјини. Иако влада даје начелно политичку подршку Украјини, конкретна помоћ нарочито у наоружању и опреми се избегава, из више разлога. Интересантно је да је Бугарска дала сагласност за прелет на самит ОЕБСА у Скопљу преко своје територије за руску делегацију на челу са Лавровим.²⁶ Са друге стране након смрти опозиционара Навалног, дата је нота незадовољства, и апела за ослобађање низа политичких осуђеника у Русији.²⁷

Словенија је поред увођења санкција Русији слала разноврсну помоћ Украјини, укључујући и оружје. Тако је између осталог, крајем октобра испоручила 28 тенкова Леопард, а за узврат је добила 43 војна транспортера од Немачке.²⁸

Северна Македонија са своје стране постала и формацију тенкова Т 72 коју је претходно купила од Украјине 2001. године. Поред тенкова донирана је и извесна опрема старије производње.²⁹ Од остале помоћи званично Скопље је између осталог, одлучило да помогне Украјини по питању рехабилитације енергетске инфраструктуре током новембра месеца.³⁰

Албанија чврсто сарађује са САД³¹ и у неколико наврата је послала извесну помоћ Украјини³², укључујући и симболичку војну помоћ.³³ У овом правцу важно је истаћи да је фебруара 2024. године, у Тирани одржан скуп лидера и представника земаља Југоисточне Европе, где је био гост и председник Украјине Зеленски. Том приликом је подвучена политичка, али предложена и даља војна помоћ Украјини од стране балканских земаља.³⁴

Турска није увела Русији санкције, и не солидарише се као чланица НАТО

23 Ради се о половним транспортерима који нису у употреби још од 80-их година XX века. <https://www.danas.rs/svet/bugarska-vojna-pomoc-ukrajini-obustavljena-zbog-rasprave-oko-troskova-transporta/>

24 Квалитет ових транспортера произвођених у Русији у време СССР (Нижни Новгород, престали су да се производе 1990.) је врло упитна и оклоп може чак у појединим условима да се пробије од митраљеских зрна са мањег растојања. <https://www.balkansec.net/post/bugarska-pomo%C4%87-ukrajini-obustavljena-zbog-rasprave-oko-tro%C5%A1kova-transporta>

25 [https://www.tanjug.rs/svet/politika/75916/denkov-bugarska-podrška-ukrajini-je-odbrana-nas-samih/](https://www.tanjug.rs/svet/politika/75916/denkov-bugarska-podrška-ukrajini-je-odbrana-nas-samih/vest)

26 <https://lat.rt.rs/svet/64112-lavrov-bugarska-let-oeps/>

27 <https://www.tanjug.rs/region/politika/75540/ministarstvo-spoljnih-poslova-bugarske-pozvalo-ruskog-ambasadora-zbog-smrti-navalnog/vest>

28 <https://www.dw.com/sr/oru%C5%BEje-za-ukrajinu-hronika-nema%C4%8Dkog-oklevanja/a-63701215>

29 <https://www.slobodnaevropa.org/a/donacija-severna-makedonija-ukrajina-tenkovi-rusija/31972276.html>

30 <http://www.nspm.rs/hronika/vasko-kovacevski-energetska-kompanija-severne-makedonije-pomaze-ukrajini-u-obnavljanju-infrastrukture-za-proizvodnju-elektricne-energije.html?alphabet=1>

31 https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=11&dd=28&nav_category=78&nav_id=2250056

32 <https://www.blic.rs/vesti/svet/milion-evra-humanitarne-pomoci-ukrajini-albanija-uvela-sankcije-moskvi-osudila-ruski/kp8ztlt> Албанија је давала више симболичку помоћ Украјини у неколико наврата

33 <https://www.danas.rs/svet/albanija-poslala-vojna-vozila-u-ukrajinu/>

34 <https://www.slobodnaevropa.org/a/zelenski-tirana-samit-albanija-ukrajina/32837711.html>

са свим потезима алијансе по питању односа према украјинском сукобу. Са друге стране у турским бродоградилштима се прави корвета Гетман Иван Виговски, за потребе Украјине.³⁵

Балкан је кроз савремену историју био под утицајем више великих сила, али је Русија имала посебан утицај на њега из више разлога. Прво, као православна и словенска земља Русија има утицај на православни део балканских народа, као и на Словене. Ван ове категорије је веома мали део балканских народа и простора. Посебно значајан феномен је улога царске Русије у вишевековном периоду решавања Источног питања, где је она од православних и посебно православних и словенских народа доживљавана као покровитељ ослобођења и уједињења. Ту су свакако Срби, али и Бугари, Македонци, Грци, а у мањој мери и Румуни.³⁶ Током вишевековног периода решавања Источног питања Русија се стално територијално ширила, паралелно са процесима етапног ослобађања делова територија на којима живе балкански народи, па је та синергија била веома значајна у XIX веку и почетком XX века, односно завршној етапи решавања Источног питања. Са друге стране нестанак царске Русије и настанак СССР усложнило је током даљег тока XX века утицај Москве на балканским просторима. То је било везано са једне стране за идеолошку компоненту СССР, па је до Другог светског рата била извесна дистанца према балканским питањима, због деловања Коминтерне, све негде до доласка нациста на власт у Немачкој. Након тога, и склапања француско-совјетског пакта, те уласка СССР у Друштво народа, повећава се утицај СССР и у остатку Европе, али и на Балкану. Након Другог светског рата и формирањем Варшавског уговора повећава се утицај СССР и у остатку Европе, као и на Балкану. Са друге стране нестанак Источног блока, те распад СССР, довели су у геополитичком смислу до тога да су се границе Руске федерације «одмакле» од Балканског полуострва, конкретно стварањем независних држава Украјине, Белорусије, Молдавије и др.

Припајање Крима 2014, и сепарација Доњецке и Луганске области, појачава се руски утицај и на црноморском басену, као и на Балкану.

Након 21. фебруара 2022. и признавања независности Доњецке и Луганске области у њиховим целокупним границама од Москве, појачава се геополитички руски утицај у региону, што је посебно актуелно након отпочињања сукоба. Посезање од стране Русије и већег дела Херсонске и Запорошке области, а посебно организовање референдума о припајању четири области Руској федерацији, озбиљно повећава геополитичку позицију Русије у црноморском правцу и према Балкану.

Уколико се окренемо билатералним односима Србије са Русијом и Украјином, можемо доћи до закључка да су то две земље са неупоредивим значајем и капацитетима. Русија је светска сила, која је у домену наоружања и поседовања ресурса реално суперсила. Она је геополитички изузетно значајна за српски фактор у целини, по свим најважнијим националним питањима. Билатерална трговинска размена Србије са Русијом је готово десет пута већа него она између Србије и Украјине. Проблем је што се након руско-украјинског сукоба, у правцу подршке Кијеву, ангажовао практично „колективни Запад”, па сада притисци према Србима

35 <https://sr.topwar.ru/237983-zelenskij-vo-vremja-vizita-v-turciju-posetil-verf-na-kotoroj-stroitsja-korvet-dlja-ukrainy.html>

36 Драган Петровић, «Россия и Балканы – историческое наследие и современные отношения», Выстраивая добрососедство, Россия на пространствах Европы, Институт Европы, Российской академии наук, Москва, 2013, стр. 119–131; D. Petrović, „Russi and the Serbs (Serbia), from eastern question to contemporary relations“, Russia and Serbia in the contemporary world: Bilateral relations, challenges and opportunities, Institute of the International Politics and Economics, Belgrade, 2020, pp. 101-102.

у вези Русије долази и од стране НАТО, али и од ЕУ.

Постоје притисци према Србима и нашим позицијама последњих месеци и на простору Републике Српске, везано за питање Косова и Метохије, уопште на Србију и у нешто мањој мери и у Црној Гори. У Црној Гори долази до слабљења монтењегријског концепта, али са друге стране није још успостављен нови доминирајући концепт. Атлантистичка геополитика покушава и углавном успева у Црној Гори да на власт после изборних промена августа 2020. не дођу српске снаге, већ лабаве и геополитички и идентитетски назаокружене коалиције. Република Српска се у континуитету протеклих година налази под притисцима за одржавање своје суверености загарантоване Дејтонским уговором. Нарочито су спорни наводно приближавање Босне и Херцеговине НАТО (да је наводно БиХ у МАП), потом питање војне имовине на територији Републике Српске, потом Ицков закон у вези санкција за став око злочина («геноцида») у Сребреници, затим статус Шмита и др.³⁷ Питање Косова и Метохије се стално потеже од стране албанских политичара из Приштине, у чему се има углавном подршка западних структура. У том правцу постоји и попустљивост званичних власти у Београду, које су чиниле велике уступке, док албанска страна се показала крајње некоректном и није испуњавала практично ништа од преузетих обавеза у преговарачком процесу. Стање економско и друштвено у Србији, укључујући и демографско питање, је далеко од задовољавајућег. Са друге стране САД, НАТО и у нешто мањој мери посматрано и западне силе у целини, врше притисак на званични Београд да се уведу санкције Русији и да се дају даљи (максимални?) уступци по питању Косова.

Какве су перспективе украјинског сукоба и његов одјек на Балкану. Прво украјински сукоб је сам за себе веома значајан, имајући у виду улог који носи. Са друге стране он се одвија као део сучељавања мултиполарних снага и носилаца монополаризма (САД, НАТО и већина других западних сила). За очекивати је руски успех у украјинском сукобу већ сада, али је неизвесно какви ће политички резултати бити као епилог. Начелно Русија инсистира да Украјина (или оно што преостане од ње), буде ван НАТО и западног нуклеарног оружја на својој територији. Један део територије припојиће Русија, што је до сада случај са четири административне области (Доњецка, Луганска, Запорошка и Херсонска). Делови Доњецке, Запорошке и Херсонске још се налазе у рукама Украјине. Да ли ће још неки део територије Украјине, пре свега на Југоистоку, такође бити припојен Русији, видећемо у будућем развоју догађаја.

Закључак

Југоисточна Европа се налази под пресудним утицајем НАТО и ЕУ. Одпочињање украјинског конфликта ове земље се налазе у ситуацији да прате политику водећих западних сила по овом питању. Ове земље најчешће немају озбиљне привредне и војне капацитете да би та помоћ заиста била респектабилна. Међутим, утиска смо, често не постоји ни реална политичка воља што је последица више фактора. Прво светски поредак се очигледно мења ка мултиполарном, па постојећи однос снага хегемоније САД и НАТО не може се наставити у том облику у будућности. Очигледно је да и протеклих година долази до промене односа снага у свету који иде ка мултиполаризму, а те околности ће се вероватно убрзавати. Важност Русије за остале земље Европе је велика, посебно са аспекта економије. Отуда и поред увођења санкција као облик солидарности са ЕУ и НАТО, део земаља

³⁷ Драган Петровић, „Однос НАТО пакта и ЕУ према Републици Српској“, Евроазијски безбедносни форум, бр. 2 за 2021. Београд, стр. 43-56.

Југоисточне Европе не жели да руши све мостове сарадње, посебно будуће са Русијом. Нарочито су значајни руски енергенти за земље Југоисточне Европе, али и многи други полупроизводи и производи важних руда метала и неметала, дрвета, различитих енергената и др. Друго извесно је да Русија не може изгубити овај сукоб, и поред све западне помоћи Украјини. То ће довести до проширења руске територије на Југоисток, што ће се геополитички одразити на њен утицај посебно у овом делу Европе. Треће уз Русију стоје симпатије и водећих сила БРИКС, ШОС, те интеграционих процеса и међународних организација на постсовјетског простору.

Посебно православне и такође углавном и словенске земље се устежу да се посебно сврстају против Русије, иако начелно показују наклоност Украјини. Отуда део политичке елите, те посебно друштвене и нарочито значајан део јавног мњења није спреман да подржи значајно уплитање дела земаља Југоисточне Европе у украјински сукоб. Оне и саме имају економских проблема, јер између осталог слабости показује и Европска унија која је такође у кризи. Отуда је јако тешко разликовати успореност процеса одобравања и слања помоћи Украјини, посебно оне војне од стране земаља Југоисточне Европе. Изнад свега лебди и несигурност да ће се наставити континуитет и интензитет те политике од водећих сила Западне Европе које имају посебне интересе пре свега привредне сарадње са Русијом и којима овакво стање увођења санкција Москви не одговара. Такође постоји могућност да победом Трампа на председничким изборима у САД, и Вашингтон промени своју политику према украјинском сукобу.

Србија, Република Српска би и у садашњим међународним околностима, требале тежити свом културном повезивању и повећавању међусобне економске сарадње. Расплет украјинске кризе који се може наслутити као појачано присуство и проширење Русије у црноморском басену, па све до овладавањем ширих простора данашње Украјине, има свој капацитет и у убрзавању планетарног процеса прерастања светског поретка ка мултиполарном. То одговара српском фактору, који у даљњем трајању украјинске кризе, треба да сачува свој суверенитет и интегритет, као и војну и политичку неутралност.

Литература коришћена

1. Карапанџин Стевица С и сар., у зборнику „Основна обележја и карактеристике операција на простору Украјине”, Хибридна агресија НАТО и ЕУ на Руску Федерацију, Евроазијски безбедносни форум, Београд, 2023,
2. Драган Петровић, «Россия и Балканы – историческое наследие и современные отношения», Выстраивая добрососедство, Россия на пространствах Европы, Институт Европы, Российской академии наук, Москва, 2013, стр. 119–131
3. D. Petrović, „Russi and the Serbs (Serbia), from eastern question to contemporary relations“, Russia and Serbia in the contemporary world: Bilateral relations, challenges and opportunities, Institute of the International Politics and Economics, Belgrade, 2020, pp. 101-102.
4. Петровић Драган, „Однос НАТО пакта и ЕУ према Републици Српској“, Евроазијски безбедносни форум, бр. 2 за 2021. Београд, стр. 43-56.
5. Петровић Драган, Украјинска криза и украјинско-руски сукоб 2019-2022, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 2022.

6. Петровић Драган, Украјински гордијев чвор, Мали немо, Панчево, 2023.
7. Опачић Звездан, „Осврт на борбена дејства у Специјалној војној операцији у Украјини”, Безбедносни форум, научно-теоријски часопис, Евроазијски безбедносни форум број 2/2023, Београд, 2023, стр. 141-166.

Коришћени линкови

1. <https://www.cfr.org/article/how-much-aid-has-us-sent-ukraine-here-are-six-charts>
2. <https://apnews.com/article/europe-eu-ukraine-hungary-summit-economy-war-8d448fdb07899939f2d367e698e6695>
3. <https://www.aljazeera.com/news/2024/1/29/eu-seeks-to-goading-persuade-or-bypass-hungary-in-a-crucial-summit>
4. <https://www.slobodnaevropa.org/a/napad-dronovi-rusija-ukrajina-istok-jug/32630787.html>
5. <https://www.blic.rs/biznis/privreda/najsiromasnija-zemlja-eu-mudro-se-priprema-za-kraj-rata-u-ukrajini-na-vidiku-mega/mkbg629>
6. <https://www.slobodnaevropa.org/a/donacija-severna-makedonija-ukrajina-tenkovi-rusija/31972276.html>
7. <https://www.npr.org/2024/02/01/1228462696/hungary-ends-opposition-to-giving-ukraine-aid-freeing-up-54-billion-from-the-eu>
8. <https://www.politico.eu/article/eu-threatens-silence-hungary-orban-if-blocks-ukrainian-aid-funds-article-7/>
9. <https://www.slobodnaevropa.org/a/madjarska-orban-eu-ukrajina/32802403.html>
10. <https://www.balkansec.net/post/gr%C4%8Dka-prednja%C4%8Di-u-regionu-u-slanju-oru%C5%BEja-ukrajini>
11. <https://www.dw.com/sr/oru%C5%BEje-za-ukrajinu-hronika-nema%C4%8Dkog-oklevanja/a-63701215>
12. <https://www.forbes.com/sites/davidaxe/2024/01/30/joe-biden-is-arming-greece-so-greece-can-arm-ukraine-and-pro-russia-republicans-cant-stop-him/?sh=3ad80651424e>
13. <https://kyivindependent.com/media-greece-wants-to-arm-ukraine-through-czechia/>
14. <https://kyivindependent.com/media-greece-wants-to-arm-ukraine-through-czechia/>
15. <https://oruzjeonline.com/2024/01/28/grcka-ce-prebaciti-zastarele-sisteme-na-oruzanja-ukrajini-nakon-sto-su-im-sad-odobrile-prodaju-f-35/> ; <https://www.blic.rs/vesti/svet/iznenadna-pomoc-od-nato-clanice-grcka-salje-ukrajini-ruski-pvo-sistem-s-300/q27ezyt>
16. <https://www.aa.com.tr/ba/svijet/gr%C4%8Dki-premier-mitsotakis-nije-imao-sigurnosnih-problema-tokom-posjete-ukrajini/3157149>
17. <https://www.politika.rs/sr/clanak/602248/Gerapetrit-Grcka-nece-slati-svoje-trupe-u-Ukrajinu>
18. <https://www.danas.rs/svet/hvratska-vlada-objavila-kakvu-ce-obuku-ukrajinski-vojnici-proci-u-hrvatskoj/>
19. <https://vlada.gov.hr/news/minister-anusic-croatia-has-sent-181-mn-worth-of-military-aid-to-ukraine/40869>
20. <https://www.danas.rs/svet/hvratska-vlada-objavila-kakvu-ce-obuku->

- ukrajinski-vojnici-proci-u-hrvatskoj/
21. <https://www.dw.com/sr/oru%C5%BEje-za-ukrajinu-hronika-nema%C4%8Dkog-oklevanja/a-63701215>
22. <http://www.nspm.rs/hronika/vasko-kovacevski-energetska-kompanija-severne-makedonije-pomaze-ukrajini-u-obnavljanju-infrastrukture-za-proizvodnju-elektricne-energije.html?alphabet=1>
23. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=11&dd=28&nav_category=78&nav_id=2250056
24. <https://www.danas.rs/svet/albanija-poslala-vojna-vozila-u-ukrajinu/>
25. <https://oruzjeonline.com/2022/09/30/bugarska-ponovo-odbila-da-posalje-oruzje-ukrajini/>
26. <https://www.danas.rs/svet/bugarska-vojna-pomoc-ukrajini-obustavljena-zbog-rasprave-oko-troskova-transporta/>
27. <https://www.balkansec.net/post/bugarska-pomo%C4%87-ukrajini-obustavljena-zbog-rasprave-oko-tro%C5%A1kova-transporta>
28. <https://www.tanjug.rs/svet/politika/75916/denkov-bugarska-podrska-ukrajini-je-odbrana-nas-samih/vest>
29. <https://lat.rt.rs/svet/64112-lavrov-bugarska-let-oebs/>
30. <https://www.tanjug.rs/region/politika/75540/ministarstvo-spoljnih-poslova-bugarske-pozvalo-ruskog-ambasadora-zbog-smrti-navalnog/vest>
31. <https://www.dw.com/sr/oru%C5%BEje-za-ukrajinu-hronika-nema%C4%8Dkog-oklevanja/a-63701215>
32. <https://www.slobodnaevropa.org/a/donacija-severna-makedonija-ukrajina-tenkovi-rusija/31972276.html>
33. <http://www.nspm.rs/hronika/vasko-kovacevski-energetska-kompanija-severne-makedonije-pomaze-ukrajini-u-obnavljanju-infrastrukture-za-proizvodnju-elektricne-energije.html?alphabet=1>
34. https://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2022&mm=11&dd=28&nav_category=78&nav_id=2250056
35. <https://www.blic.rs/vesti/svet/milion-evra-humanitarne-pomoci-ukrajini-albanija-uvela-sankcije-moskvi-osudila-ruski/kp8tzt>
36. <https://www.danas.rs/svet/albanija-poslala-vojna-vozila-u-ukrajinu/>
37. <https://www.slobodnaevropa.org/a/zelenski-tirana-samit-albanija-ukrajina/32837711.html>
38. <https://sr.topwar.ru/237983-zelenskij-vo-vremja-vizita-v-turciju-posetil-verfna-kotoroj-stroitsja-korvet-dlja-ukrainy.html>

Gordana Mišev¹

NOVI PUT SVILE I PROJEKCIJA MEKE MOĆI KINE U EVROPI

Rezime

Nakon uspostavljanja mehanizma saradnje Kine i zemalja Centralne i Istočne Evrope („16+1”), Srbija je postala jedan od najaktivnijih učesnika, ali kineski prodor se polako oseća i u državama Evropske unije. Kineski geostrateški interes u Evropi je pre svega privrednog karaktera - većim delom kao tranzitnog područja prema Zapadu i samo manjim delom kao mogućem tržištu. Iako Zapad sa podozrenjem gleda na kineske ambicije, posebno na to koliko će države Evrope znati da iskoriste kineski prodor realizacijom ”Novog puta svile”, zavisice od sposobnosti i volje nosioca političke vlasti. Razvojem multipolarizma i sve veće uloge regionalnih sila, kao što su Brazil, Indija, Južna Afrika, NR Kina je već zauzela mesto svetskog lidera. Zahvaljujući ozbiljnim strateškim planovima Kina pokreće sve više projekata saradnje sa ciljem stvaranja uslova za stabilan privredni razvoj, ali i ekonomski uticaj u Evropi. Teoretičari bezbednosti dovode u pitanje da će se Kineska ekspanzija zadržati samo na ekonomskim i kulturološkim aspektima meke moći, već da će u budućnosti politički i vojni činilac biti jedan od glavnih instrumenata moći Kine. Zato evropske države, uključujući R. Srbiju, treba da izgrade jasne kapacitete strateškog i preventivnog delovanja kako u oblasti ekonomije, tako i politike i bezbednosti.

Ključne reči: bezbednost, meka moć, infrastrukturni projekti, Kina, Evropa

THE NEW SILK ROAD AND THE PROJECTION OF CHINA'S SOFT POWER IN EUROPE

Abstract

After the establishment of the cooperation mechanism between China and the countries of Central and Eastern Europe (“16+1”), Serbia became one of the most active participants, but Chinese penetration is slowly being felt in the countries of the European Union. China's geostrategic interest in Europe is primarily of an economic nature. - for the most part as a transit area to the West and only to a lesser extent

¹ Doc. dr Gordana Mišev, Fakultet za diplomatiju i bezbednost, Beograd. Mejl: gmisev77@gmail.com

as a possible market. Although the West looks with suspicion on Chinese ambitions, especially on how well the countries of Europe will know how to take advantage of the Chinese penetration through the realization of the “New Silk Road”, it will depend on the ability and With the development of multipolarism and the growing role of regional powers, such as Brazil, India, and South Africa, China has already taken the place of a world leader. Thanks to its serious strategic plans, China is launching more and more cooperation projects with the aim of creating conditions for a stable economy development, but also economic influence in Europe. Security theorists question that China’s expansion will be limited to economic and cultural aspects of soft power, but that in the future the political and military factor will be one of the main instruments of China’s power. That is why European countries, including the Republic of Serbia, should build clear capacities for strategic and preventive action both in the field of economy, politics and security.

Keywords: security, soft power, infrastructure projects, China, Europe

Uvod

Ono što danas karakteriše svetski poredak nije nedostatak bipolarnosti ili multipolarnosti, već podeljenost političkih i ekonomskih interesa geopolitičkim ambicijama svetskih sila, što ostavlja prostor za redefinisane njihovih uloga u međunarodnim odnosima. Završetkom hladnog rata i padom komunističkih režima u Istočnoj Evropi i SSSR, sa stabilnom komunističkom vladom ostao je mali broj država, od kojih Kina ima najveći međunarodni uticaj. Više od 20 godina kineski prodor na svetsku scenu nije karakterisala vojna, nego ekonomska ekspanzija: kineski yuan je konačno postao međunarodna valuta, Kina je postala članica Evropske banke za obnovu i razvoj (EBRD), na njenu inicijativu dolazi do osnivanja Nove razvojne banke (BRICS Development Bank) i kao vrhunac ekonomskog razvoja, Kina 2013. godine pokreće projekat „Jedan pojas, jedan put“ koji predstavlja jedan od najvećih ekonomskih poduhvata globalizacije. U postblokovskoj eri, pored Rusije i Kine, primetno je jačanje drugih država koje pronalaze svoje mesto na globalnoj mapi kao nosioci multipolarizma (Brazil, Indija, Južna Afrika). Njihov prodor prati strateško povezivanje upravo sa Rusijom i Kinom kroz ozbiljne međunarodne pre svega ekonomske, ali i vojne organizacije poput BRIKS-a i ŠOS-a (Šangajska organizacija za saradnju: Kazahstan, Kina, Kirgistan, Rusija, Tadžikistan i Uzbekistan, gde su pridruženi članovi Indija i Pakistan). Saradnja je 2016. godine ojačana formiranjem multilateralne razvojne banke: Azijske infrastrukturne investicione banke (AIIB) sa sedištem u Pekingu, sa 87 članova širom sveta (među kojima su Ujedinjeno Kraljevstvo, Rusija, Nemačka, Ujedinjeni Arapski Emirati, Norveška, Francuska, Katar, Indija, itd). Saradnjom sa Rusijom i drugim državama članicama Šangajske organizacije za saradnju, Evroazijske ekonomske zajednice i BRIKS-a, Kina održava ravnotežu snaga i utiče na uspostavljanje multipolarizma u međunarodnim odnosima (Timothy R., Kristen , & Cortez A., 2018).

Narodna Republika Kina samim svojim prostiranjem na 9.596.960 sq m, što čini dve trećine istočnoazijskog prostora, sa 1,3 milijarde stanovnika, što čini jednu petinu svetskog stanovništva, s najdinamičnijom svetskom privredom, naoružana nuklearnim oružjem i jedna od pet stalnih članica Saveta bezbednosti UN, jeste država s potencijalima supersile na početku XXI veka (Brzezinski, 1999). Prema izveštaju MMF-a, Kina je druga po ekonomskoj snazi na osnovu nominalnog BDP, ima najveći paritet kupovne moći, a predstavlja i najveću državu izvoznicu, odnosno trgovinsku silu (IMF, 2023).

Prema ukupnim vojnim potencijalima među 136 države u svetu, Kina je svrstana na treće mesto (GFP, 2024), a prema budžetskim izdvajanjima za vojsku svrstana je na drugo mesto. Kineska strategija "Novog puta svile" fokusirana je pre svega na unapređenje privredne, finansijske, kulturne, naučne i tehnološke saradnje sa zemljama Azije, Afrike i Evrope radi ostvarenja opšteg napretka, regionalne bezbednosti i postizanja unutrašnje političke stabilnosti i ekonomskog prosperiteta. "Novi put svile" je ogroman poduhvat, koji obuhvata 70 zemalja kroz dva trgovačka puta (kopneni i pomorski) kako bi se Kina bolje povezala sa drugim zemljama.

Republika Srbija i inicijativa "16+1"

Srbija je mala kontinentalna zemlja (površine 88.361 km²), smeštena većim delom u Jugoistočnoj Evropi, a manjim delom u Centralnoj Evropi. Srbija je na 44. mestu Doing Business liste Svetske banke za 2023, sa konstantnim rastom BDP-a poslednjih nekoliko godina (DB, 2023). Najveći privredni sektor čine usluge (preko 60%), zatim industrija i poljoprivreda. Međutim, ni više od četvrt veka od urušavanja socijalizma u Jugoistočnoj Evropi, ovaj region uključujući Srbiju, nije uspeo da ekonomski sustigne razvijene zemlje zapada. R. Srbija sa urušenom privredom posle sankcija i ratova '90-ih i nerešenim pitanjima južne pokrajine, pokušava da nađe svoje mesto i nametne se kao regionalni lider, bar na prostoru Balkana.

Nakon uspostavljanja mehanizma saradnje Kine i zemalja Centralne i Istočne Evrope CIEZ „16+1”² (11 su članice Evropske Unije i 5 zemlje Balkana), Srbija je postala jedan od najaktivnijih učesnika. Republika Srbija ima posebnog značaja za Kinu jer je svojom pozicijom na trasi "Novog puta svile" povezana sa Centralnom i Zapadnom Evropom u dva pravca. Prvi, južna vrata Evrope od grčkih luka Pirej i Solun preko železničko-drumskog koridora do severozapadne Evrope (preko Srbije do Mađarske i dalje ka Austriji i Nemačkoj). Drugi, povezuje Istočnu Evropu preko Rusije, Turske i Bugarske koristeći crnomorski basen i luke u toj regiji, pa dalje preko Dunava do kanala Rajna-Majna-Dunav sve do velikih luka Roterdama i Hamburga i ujedno Zapadne Evrope. Projekat "Novi put svile" podrazumeva unapređenje i proširenje postojećih, kao i izgradnju potpuno novih drumskih i morskih koridora i logistike na tom putu (putni, vodeni i vazušni koridori, luke, industrijski parkovi, energetske projekti, itd). Značaj uspostavljanja strateškog partnerstva između Srbije i Kine imao je pozitivne efekte na optimizaciju spoljnopolitičke pozicije Srbije u međunarodnim odnosima i na učvršćivanje njenog rejtinga u okviru mehanizma „16 + 1”. Ovaj mehanizam je ustanovljen u svrhu ojačavanja saradnje između Kine i zemalja Centralne i Istočne Evrope, te sprovođenja ciljeva kineske razvojne strategije "Novog puta svile" (New Silk Road) i njenih inicijativa "Ekonomskog pojasa puta svile" (Silk Road Economic Belt) i "Pomorskog puta svile za 21. vek" (21st Century Maritime Silk Road), ukratko nazvane „Jedan pojas, jedan put" (One Belt, One Road – OBOR).

Zahvaljujući dobrim kinesko-srpskim političkim odnosima, pokreće se sve više praktičnih projekata saradnje. Prvi veći korak koji se smatra potpunim inteziviranjem odnosa dve zemlje, učinjen je 2009. godine kada je potpisan Sporazum o ekonomskoj i tehničkoj saradnji u infrastrukturnim projektima, a dodatno je ojačana u okviru platforme "16+1". Ne treba zaboraviti da je Srbija prva zemlja u Evropi koja nema vize za kineske državljane (i obrnuto). Kina i Srbija godinama unazad unapređuju ekonomske odnose ulavnom kroz važne infrastrukturne projekte u različitim oblastima:

- energetika (China National Machinery and Equipment Import & Export

2 Cooperation between China and Central and Eastern European Countries (CEEC): <http://www.china-ceec.org/eng/>

- Corporation (CMEC) učestvuje u izgradnji novog bloka TE „Kostolac B” i proširenju kopa Drmno. China Environmental Energy Holdings (CEE) i Shenzhen Energy Group (SEC), u konzorcijumu sa preduzećem „Elektroprivrede Srbije”, Kina učestvuje u izgradnji Bloka 3 TE „Nikola Tesla B”);
- infrastruktura (China Road and Bridge Corporation (CRBC) izgradila je most Zemun-Borča (Pupinov most); China Railways International i China Construction Company izvođače radove na pruzi Beograd - Budimpešta (MGSI, 2024) (350km); China Shandong International Economic & Technical Cooperation Group Ltd. Of Shandong Hi-speed Group Co Ltd. i Shandong Hi-speed Group Mansion izgradili su auto put E 763 Obrenovac-Ub i Lajkovac-Ljig (MGSI-E763, 2023); potpisan je memorandum o saradnji u vezi sa rekonstrukcijom pruge Beograd - Niš, koji predstavlja veoma značajnu železničku deonicu u povezivanju luke Pirej i centralne Evrope; potpisan okvirni sporazum između Vlade Srbije i Kine o obezbeđenju Srbiji koncesionog zajma za potrebe sprovođenja projekta izgradnje obilaznice oko Beograda, kao i ugovor o državnom koncesionom zajmu za projekat izgradnje obilaznice oko Beogarda na autoput E70/75, deonica most reko Save kod Ostružnice-Bubanj Potok);
 - rudarstva (Zijin mining group postaje strateški partner (63%) RTB Bor od 1.1.2019) (MRE, 2024);
 - metaloprerađivačkog kompleksa (Hestil – železara Smederevo) (HBIS, 2024);
 - ICT sektora (Kina preko Huawei Technologies učestvuje u modernizaciji Integrisanog sistema telekomunikacija „Železnica Srbije”);
 - Otvorena je fabrika kompanije Mei Ta u Obrenovcu, koja proizvodi delove za automobile, kao i fabrika guma Šandong Linglong fabrika u Zrenjaninu.

Posle Mađarske, u Srbiji je 2017. godine otvorena „Bank of China” (NBS, 2024) koja pokriva celu Jugoistočnu Evropu. Logično je da će Kina izgradnjom infrastrukturnih i saobraćajnih projekata (uglavnom finansiranih kroz kredite najvećih državnih kineskih banaka) plasirati svoje visoko akumulirane devizne rezerve i uposliti svoja velika preduzeća. Kineska razvojna banka - China development Bank, jedan je od osnivača ”Fonda za novi put svile” namenjen 16 zemalja CIEZ, zajedno sa China Investment Corporation i Eksport-import bankom, osnovanog 2015. sa početnim kapitalom od 10 milijardi dolara.

Meka moć Kine kroz projekat Novi put svile u Evropi

Centralni koncept Hansa Morgentaua jesu moć i borba za njeno očuvanje i nacionalni interes. Moralni principi podređeni su nacionalnom interesu. Cilj malih država je opstanak, velike žele svet sa maksimumom bezbednosti i uticaja, znači žele maksimum svoje moći (Morgenthau, 1948). Meka moć jedne zemlje u velikoj meri počiva na ugledu, koje izgrađuju tri osnovna resursa (Nye, 2019): 1. njenoj kulturi (na mestima gde je privlačna drugima), 2. njenim političkim vrednostima i 3. njenoj spoljnoj politici. U spoljnoj politici Kina je fokusirana na ekonomski razvoj nudeći svoje investicije i projekte, ali i relativno povoljne kredite.

Kineske investicije u sklopu saradnje “16+1” najviše koriste Mađarska i Srbija, dok ostale države u manjoj meri. Grčka, iako nije formalo članica inicijative „16+1“, već je u fokusu kineskih državnih investicija. Grčka je veoma značajna, jer predstavlja južnu kapiju ka Evropi. Kineska državna elektrodistribucija je 2016. preuzela udeo od 24

odsto u grčkom elektrodistributeru ADMIE, a iste godine kineska firma Cosco preuzela je pirejsku luku u Grčkoj. Cosco je, sem u Pirej, investirao u lučku infrastrukturu u Albaniji i Crnoj Gori. Crna Gora je dobila zajam od kineske Exim banke u iznosu od 809 miliona evra (oko 937 miliona američkih dolara) za prvi deo autoputa sa kamatom od 2 posto od Bara do granice sa Srbijom, koji će graditi CRBC (CEEC, 2024). Hrvatska i Kina potpisale su 2016. godine Memorandum o razumevanju i saradnji na području luka i lučkih industrijskih parkova, a osim najave ulaganja 30 miliona evra u turističke potencijale Krapinskih Toplica i ugovora o izgradnji strateški važnog Pelješkog mosta, nije bilo ozbiljnih pomaka u ovom vidu saradnje. Proizvođač električnih vozila Rimac Automobili (osnovana 2009) je potpisao ugovor vredan 30 miliona evra sa kineskom kompanijom Camel Group Ltd (CEEC, 2024). Na taj način će najveća firma za proizvodnju baterije i akumulatora u Aziji, finansirati razvoj novih modela električnih automobila i bicikala u Hrvatskoj. U BiH potpisan je memorandum za davanje koncesije za izgradnju autoputa dugog 42 kilometra koji će povezivati Banja Luku i Prijedor ukupne vrednosti 297 miliona evra (Xinhua, 2018). U Bugarskoj, Kina je zainteresovana za ponovno pokretanje nuklearne elektrane Belene na Dunavu, kao i izgradnju autoputeva i železnica. Kineska HNA grupa dobila koncesiju za upravljanje aerodromom Plovdiv za period od 35 godina i to “pojačava nadu za brži prodor kineskih kompanija i investicija na bugarsko tržište, i povećao bugarski izvoz u Kinu” (China-ceec, 2024).

Kineski interes za region je pre svega koncentrisan na kupovinu i izgradnju mreža za brži transport kineskih roba i usluga. U tom smislu i dve velike crnomorske luke u Bugarskoj: Burgas i Varna imaju pomorske veze s velikim kineskim morskim lukama kao što je Ningbo. Ovo je direktna veza sa dunavskim Koridorom VII. Projekat ekspanzije i obnove podstanice Kozienice u Poljskoj, koji je izvršio Chinese Pinggao Group Co., Ltd. je prvi opšti ugovorni ugovor za projekte prenosa i transformacije električne energije, koje je jedna kineska kompanija završila u zemljama Evropske unije. Kineski proizvođač vozila BYD otvorio je svoju prvu fabriku evropskih elektro-buseva u severnom mađarskom gradu Komarom. Kina je 2023. postala ubedljivo najveći ulagač u Mađarsku, sa 10,7 milijardi evra (CEEC, 2024). Kineski sektor FinTech je došao u Litvaniju, čime će saradnja dve zemlje u oblasti bankarske supervizije, promena u finansijskom sektoru, proširiti mogućnosti trgovinskih odnosa između Evropske unije (EU) i Kine. (CEEC, 2024). Ministar ekonomije Robert Habeck je priznao da je po pitanju nekih sirovina nemačka zavisnost od Kine 100 odsto, a Er Čajna (Air China), proizvođač industrijskih mašina Autefa Solušns (Autefa Solutions) i uticajni kineski proizvođač čelika Baostil (Baosteel) već više od 10 godina posluju u Nemačkoj. Kina je ključno tržište za vrhunske nemačke kompanije, među kojima su Volkswagen, BASF i BMW. U Švajcarskoj, kineska preduzeća su 2022. kupila tri, a 2023. godine kupila šest domaćih firmi. Kineskim proizvođačima automobila i baterija posebno su zanimljive Mađarska, Španija, Francuska i zemlje severne Evrope (NIN, 2024).

Kineske investicije u Evropi već godinama beleže stalni rast. Uz ekonomsku moć, sve je veći kulturni uticaj Kine u ovom regionu. Svesna prodora zapadnih vrednosti i dominacije liberalizma u Evropi, Kina koristi liberalnan model za ulagawe i investicije, a s druge strane pokušava da promeni kulturološki obrazac promovisanjem tradicionalnih vrednosti. U tom smislu, Kineski uticaj širi se i uz pomoć tzv. mekih mera, odnosno u oblasti politike, kulture, umetnosti, filmske produkcije, pa tako podržava otvaranje kineskog restorana u Pragu, izložbu fotografija ”Belt & Road” u Rumuniji, snimanje prvog kinesko-srpskog koprodukcijskog filma u Beogradu, osnivanje Konfučijevih instituta u Beogradu i Novom Sadu, pridruživanje estonskom operskom festivalu, promocija kineskog folkloru u Estoniji, organizovanje ”nedelja kineskog modernog

filma” u Varšavi, a širom Evrope prisutni su kineski restorani i tržni centri (CEEC, 2024). Kina je uvek imala privlačnu tradicionalnu kulturu, zbog čega je otvorila 1500 konfučijanskih instituta širom sveta za učenje njenog jezika i kulture. Iako izuzetno pluralistička i različita, Kina je najstarija civilizacijska država i njeno jedinstvo može se videti u naporima za očuvanje kineske civilizacije kao kulturnog entiteta. Pokušaji Zapada u nametanju svojih vrednosti demokratije i liberalizma kao univerzalnih vrednosti, u održavanju svoje vojne prevlasti i širenju svojih ekonomskih interesa, dovode do opasnosti da druge civilizacije odgovore protivmerama (Hantington, 1998). Međutim, Kini još uvek fali kulturna industrija, kao što je američki Holivud, univerziteti zaostaju za zapadnim, a mediji i internet su pod kontrolom države. Zato Kina mora da nađe način da u Evropi izvuče korist za sebe iz proširenog područja transkontinentalne evropske saradnje u trgovini, komunikacijama, investicijama i obrazovanju.

Bezbednosni izazovi i rizici kineske ekonomske ekspanzije

Iako pojedine države EU pozdravljaju izgradnju infrastrukture, koju plaća i gradi Kina, drugi se pribojavaju šireg kineskog uticaja u nestabilnim zemljama Jugoistočne Evrope. Uprkos činjenici da je „16+1” predstavljena kao isključivo investiciona inicijativa, ona podrazumeva intenzivan politički angažman. Kina je poslednjih godina ostvarila veliki uticaj i u procesu je ostvarivanja još većeg uticaja, ne samo na Zapadnom Balkanu nego na prostoru cele Evrope. Međutim, projekat „Jedan pojas – jedan put“ još uvek ima slabe institucionalne strukture (sekretarijat i nacionalne koordinate). Mehanizam saradnje „16+1” odvija kroz Sekretarijat za saradnju Kina-CIEZ, koji predstavlja instituciju kineske vlade. Drugo, Kina radije dogovara bilateralne projekte, često bez javnog nadmetanja, dok se Evropska unija zalaže za multilateralne ugovore i transparentne i javne konkurse. I treće, treba razlikovati direktne investicije kineskih firmi s jedne, od relativno povoljnih kredita s druge strane. Kina projekte finansira pre svega u vidu kredita, čime slabijim ekonomijama pretili teret sa potencijalno negativnim posledicama. Veliki zajmovi mogu male zemlje da dovedu u ozbiljnu dužničku krizu.

Centar za globalni razvoj (eng. Center for Global Development London) procenio je da od 71 zemlje korisnika OBOR kreditiranja, još osam zemalja pored Šri Lanke i Malezije, imaju ozbiljan rizik otplate kredita: Džibuti, Kirgistan, Laos, Maldivi, Mongolija, Crna Gora, Pakistan i Tadžikistan (Panday, 2018). Analizirajući dosadašnje kineske mere na „Novom putu svile”, čak je i Međunarodni monetarni fond upozorio na rizik od zaduženosti zemalja uključenih u izgradnju infrastrukturnih projekata u okviru ove kineske inicijative (Lagard, 2018). Procene su da će Kina zbog nemogućnosti zemalja da otplate kredite, svoja potraživanja pretvoriti u kapital, što znači da će postati (su)vlasnik Gwadar i Hambantota luka koja će, ako se pretvore u pomorske baze, omogućiti kineskoj mornarici stalno prisustvo u Indijskom okeanu. Šri Lanka, u nemogućnosti da otplati dug prema Kini koji je akumulirao, zvanično je Ugovorom o zakupu luke 2017. godine predala Peking u svoju stratešku luku Hambantota na 99 godina (Mitra, 2017). Slična sudbina predviđa se i kontejnerskom terminalu Doraleh u Džibutiju i važnom pomorskom putu. Međutim, Kina preferira političku stabilnost i odgovorno i profesionalno upravljanje, jer Peking iznad svega promovise saradnju sa državama. Kina nije pokazivala političku destruktivnost prema zemljama Azije, Afrike, ni prema zemljama Centralnoistočne Evrope, ali koristi demokratske i političke deficite za stvaranje ekonomskih prilika. Mada je njen prodor u energetske sektore u Africi izazvao brojne sukobe izazvane zapadnim mešanjem (Sudan i Libija). Evrointegracija zemalja regiona definitivno je spor i komplikovan proces, dobijanje sredstava evropskih

institucija za infrastrukturne projekte takođe je složen i uslovljen, posebno u poslednje vreme kada je EU fokusirana na sopstvene probleme. To dovodi do toga da se mnoge zemlje regiona okreću Kini, jer od nje lakše i brže dobijaju sredstva za te namene. Kako Džozef Naj (profesor na Harvardskom univerzitetu) navodi, Kina je 2010. bila sedište dve najveće banke i četiti od deset najvećih banaka na svetu (Naj, 2012). Kineski rejting kao velike sile niko ne može da ospori. Zato svaka država ima pravo i treba da nađe interes da saraduje sa Kinom. Po nekim procenama kineske investicije u Nemačkoj prevazišle su ukupna sredstva namenjena zemljama CIEZ i te investicije se uopšte ne dovode u pitanje. Mnoge kineske kompanije aktivne su u Srbiji i širem regionu srednje i istočne Evrope. R. Srbija, kao i sve zemlje regiona, trenutno ima veliki spoljnotrgovinski deficit sa Kinom, što je očekivano s obzirom na to da Srbija nema dovoljno proizvodnih kapaciteta da ponudi količinu određenih proizvoda za kinesko tržište. S druge strane, Kina ima velike potencijale i mogućnosti ne samo da plasira svoje proizvode, već i da deo slobodnog novčanog kapitala uloži u infrastrukturne projekte.

Zapadni Balkan se oduvek doživljavao kao mesto sučeljavanja geostrateških interesa velikih sila, s jedne strane Zapad, dakle EU i Sjedinjene Države, a s druge Istok, pre svega Rusija i Kina. Rusija nije samo jedna od najmoćnijih nukleranih i vojnih sila, već i jedna od jačih ekonomskih i privrednih država sveta, koja je podižući privredu, svoju politiku pored EU, takođe okrenula i ka istoku i Kini, ali i Indiji i pacifičkom basenu (zemljama ASEAN-a) odnosno Turskoj i Bliskom istoku. Za razliku od ruskih i američkih interesa, kineski geostrateški interes u Evropi je pre svega privrednog karaktera - većim delom kao tranzitnog područja prema Zapadu i samo manjim delom kao mogućem tržištu. Ona nema (ili ih bar ne pokazaje) ambicije kreiranja unutrašnje politike ili smene režima, kao što imaju Zapad i Rusija. Boldvin moć ne shvata kao apsolutnu kategoriju, nego relativni potencijal koji omogućuje ostvarivanje određenih ciljeva (Baldwin, 2016), zbog čega u stvari Zapad strahuje od kineske ekspanzije. Kada znamo današnje pozicije Kine i Rusije i rast njihove globalne moći i uticaja lakše možemo da razumemo bitku velikih sila za preuzimanje uticaja nad raznim delovima sveta (uključujući Balkan) i potrebe pre svega evroatlantskih zemalja za obezbeđivanjem kontrole kako nad saobraćajnim i energetske koridorima, tako i nad ključnim sirovinskim resursima. Ekonomija na taj način postaje oruđe moći, kojim se omogućava kontrola i nesmetana eksploatacija resursa i transport roba. SAD u najnovijoj strategiji bezbednosti navode Kinu kao najveću opasnost po globalnu bezbednost, pa tek onda Rusiju, koja vodi aktivne ratove u Rusiji i Siriji. Dok se Sjedinjene države bore da povećaju svoj uticaj u Indo-pacifiku, Kineski meki prodor u Evropu već kreira ekonomije evropskih država.

Jedan od kritičara kineskog uspona, Džozef Naj smatra da su kineska državna preduzeća nefleksibilna za zahtevno globalno tržište što se pokazalo (bez ulaženja u vlasničku strukturu recimo vodećih zapadnih energetske preduzeća), upravo kupovinom preduzeća i izgradnjom infrastrukture na "Novom putu svile", kao netačna tvrdnja. Naj u svojim oprečnim stavovima ipak priznaje da je Kina pokazala sposobnost organizacije Olimpijade, izgradnji brze pruge, da podstiče ekonomski razvoj, da ima najjače banke, itd. Ono što njega zabrinjava jeste to što sa ekonomskom moći rate i vojna moć, ali je ne ograničava samo na te dve vrste moći, već je proširuje i na političku moć i uticaj (Naj, 2012). I drugi autori imaju sličan stav, pa Zak Martin navodi da sile u usponu koriste ekonomsku moć za širenje političke, kulturne i vojne moći i uticaja. U tom smislu, Kina koja ima komunističko državno uređenje ne uklapa se u zapadne modele razvoja. Dominantni zapadni pogled je bio da je globalizacija proces kojim ostatak sveta postaje i trebalo bi postati, sve više zapadnjački, sa usvajanjem slobodnih tržišta, uvoz kapitala Zapada, privatizacija, vladavina prava, ljudska prava i demokratske norme (Jaques, 2012).

U tom smislu, Kineska politika ne uključuje stroge zahteve prema korisnicima, niti ulazi u društvena uređenja zemlje sa kojom saraduje, niti kultura koja preovlađuje. Ne nameće svoje političke ili kulturne imperitive, iako radi na svojoj kulturnoj promociji. Glavna pokretačka snaga Kine je ekonomija i (sopstveni) ekonomski interes. Koliko će se Kina zadovoljavati samo mekom moći i ekonomskom prodoru u Evropu pokazaće budućnost. Prema projekcijama Goldman Saksa (Goldman Sachs), tri najveće ekonomije na svetu do 2050. godine će biti Kina, a iza nje slede Amerika i Indija, a potom Brazil, Meksiko, Rusija i Indonezija. Evropske zemlje, nekad vodeće sile sveta, Ujedinjeno Kraljevstvo i Nemačka po ovim prognozama biće na devetom i desetom mestu (Wilson & Stupnytska, 2007). Ovo najbolje govori o tome da će vodeće zemlje BRIKS-a imati veći globalni uticaj od G7 najrazvijenijih industrijskih zemalja (Francuska, Nemačka, Italija, Japan, Kanada, Ujedinjeno Kraljevstvo i Sjedinjene Američke Države).

Zaključak

Projekat "Jedan pojas, jedan put" mogao bi da revitalizuje evropske ekonomije i promovise održivi razvoj i kreira beskrajn put za ekonomsku i kulturnu saradnju, koji bi u obzir uzeo interese svih učesnika. Zemlje Evrope svesne su da jačanje privrede mora da prati modernizacija postojećih i izgradnja novih infrastrukturnih mreža, uglavnom se oslanjaju na zajmove i grantove evropskih finansijskih institucija, ali se sve više okreću ka kineskim kreditorima. Međutim, povećan nivo duga predstavlja pretnju makroekonomskoj stabilnosti, ako krediti i dalje budu glavni izvor finansiranja za investicije. Zato je poželjno da se sve više razmišlja o alternativnom finansiranju poput javno-privatnih partnerstava, odnosno koncesija, bez daljeg zaduživanja. Kina već ima ozbiljan ekonomski i politički uticaj u Jugoistočnoj Evropi, sa tendencijom širenja u celoj Evropskoj Uniji. Ne postoji izbor da li saradivati ili ne s Kinom, jer je ta saradnja neophodna. Samo je važno da ona bude dugoročno isplativa za sve, a ne samo jednu stranu. Zbog centralne pozicije Srbije na plovnom putu Dunava (dva i po puta jeftiniji od železničkog i šest puta jeftiniji od kamionskog) potrebno je upravo razvijati usluge, flotu i terminale, odnosno infrastrukturu i logistiku za potrebe kineskih kompanija. Postizanje ovih ciljeva će zahtevati jake političke okvire kako bi se osigurali visokokvalitetni projekti i dovoljan makroekonomski i institucionalni kapacitet u partnerskim zemljama da bi se apsorbirali investicioni tokovi i iskoristile prednosti. Na "Novom putu svile" Republika Srbija bi mogla da ubrza ekonomski razvoj i da u kratkom roku postane ključna država u regionu i glavni oslonac istočnih partnera što bi omogućilo ogroman ekonomski prosperitet. S druge strane Evropa treba da bude svesne istorijskog trenutka i mogućnosti koje se otvaraju i najozbiljnije formulišu principe održivog razvoja. Uz to moraju da izgrade ozbiljne bezbednosne strategije i načine realizacije nacionalnih ciljeva, uzimajući u obzir geopolitičke pretenzije globalnih centara moći i ulogu Kine u novom svetskom poretku.

Literatura

1. Baldwin, D. A. (2016). *Power and International Relations. A conceptual approach*. New Jersey: Princeton University Press, ISBN 978-0- 691-17038-1.
2. Brzezinski, Z. (1999). *Velika šahovska ploča: Američki primat i njegovi geostrateški imperativi*. Varaždin: Interland d.o.o.
3. CEEC. (2024). *Cooperation between China and Central and Eastern European Countries*. Preuzeto 5.5.2024. sa China CEEC: <http://www.china-ceec.org/eng/>

4. China-ceec. (2024). Belt and Road Initiative could put Bulgaria on global logistics map: expert. Preuzeto sa 7.8.2024. China CEEC: http://www.china-ceec.org/eng/sbhz_1/t1572715.htm
5. DB (2023). Doing Business. Preuzeto 7.8.2024. godine sa Worldbank: <https://archive.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/serbia>
6. GFP. (2024). 2024 World Military Strength Rankings. Preuzeto 5.9.2024. sa Global Firepower: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.asp>
7. Hantington, S. (1998). Sukob civilizacija. Podgorica: CID.
8. HBIS. (2024). HBIS group Serbia iron and steel doo. Preuzeto 7.8.2024. sa HBIS group: <https://www.hbisserbia.rs/>
9. IMF. (2023). Report for Selected Countries and Subjects: China. Preuzeto 24.4.2024. sa World Economic Outlook, International Monetary Fund: <https://www.imf.org>
10. Jaques, M. (2012). When China Rules the World. London: Penguin books, ISBN: 978-0-713-99254-0. Preuzeto 5.9.2024. sa https://inctpped.ie.ufrj.br/spiderweb/pdf_3/4_when_china_martin_jacques.pdf
11. Lagard, K. (2018). International monetary fund. Preuzeto sa Forum u Pekingu: <https://www.imf.org/en/Countries/CHN>
12. MGSI. (2024). Projekat modernizacije i rekonstrukcije pruge Beograd –Budimpešta. Preuzeto sa Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/projekti/pr>
13. MGSI-E763. (2023). Izgradnja autoputa E763, . Preuzeto 8.12.2023. sa Ministarstvo građevinarstva, saobraćaja i infrastrukture: <https://www.mgsi.gov.rs/cir/projekti/>
14. Mitra, D. (2017, jul 20). Despite Security Assurances, Chinese Consolidation of Sri Lankan Ports Remains a Worry for India. Preuzeto 2.9.2024. sa The wire: <https://thewire.in/diplomacy/hambantota-china-sri-lanka-ports>
15. MRE. (2024). Ministarstvo rudarstva i energetike. Preuzeto 5.2.2024. sa: <http://www.mre.gov.rs/>
16. Morgenthau, H. (1948). Politics Among Nations: The struggle for power and peace. New York: Alfred A. Knopf.
17. Naj, D. (2012). Budućnost moći. Beograd: Arhipelag, ISBN 978-86-523-0062-4.
18. NBS. (2024). BANK OF CHINA SRBIJA A.D. Novi Beograd. Preuzeto 5.8.2024. sa Narodna banka Srbije: https://www.nbs.rs/internet/latinica/15/linkovi_banke2.html
19. NIN (2024). Nemačka, Švajcarska i Austrija iskaču iz trenda. Preuzeto 3.7.2024. sa: <https://www.nin.rs/ekonomija/vesti/45927/kinezi-gube-interesa-kupovinu-evropskih-firmi>
20. Nye (2019). Soft Power and Public Diplomacy Revisited. The Hague Journal of Diplomacy
21. Panday, J. (2018). The Centre for Global Development: US officials warn China's BRI could lead to debt trap, undermine sovereignty. Preuzeto 5.5.2024. sa <https://www.cgdev.org/article/us-officials-warn-china%E2%80%99s-bri-could-lead-debt-trap-undermine-sovereignty-hi>
22. Timothy R., H., Kristen , G., & Cortez A., C. (2018, 12 12). The PLA and China's Rejuvenation: National Security and Military Strategies, Deterrence, Concepts, and Cobat Capabilities, 2016. Preuzeto 5.6.2024. sa RAND Corporation: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/research_re

23. Wilson , D., & Stupnytska, A. (2007). The N-11: More Than an Acronym. Goldman Sachs Global Economics Papers 153.
24. Xinhua. (2018). Great friendship, support and understanding between peoples of BiH and China. Preuzeto 6.3.2024. sa China-ceec: http://www.china-ceec.org/eng/sbhz_1/t1621036.htm

Dragan Obradović¹, Biljana Stojić²

BEZBEDNOST SAOBRAĆAJA U FUNKCIJI OPŠTE BEZBEDNOSTI DRUŠTVA – AKCENAT NA PODRUČJU OPŠTINE LJIG

Rezime

Savremeno društvo ubrzava sva dešavanja. Digitalno doba čini sve dostupnijim, po cenu brzine. Danas živimo kako do skora nismo mogli ni zamisliti. Kako posledica takvog načina života, pojavljuju se nova pitanja bezbednosti. Uz sve benefite koje je doneo ljudskoj civilizaciji, saobraćaj je, nažalost, stvorio i velike probleme koji se, pre svega, manifestuju kontinuiranim porastom saobraćajnih nezgoda, čija su posledica pre svega gubici ljudskih života, veliki broj povreda i ogromne materijalne štete, kao i različiti vidovi materijalne odnosno nematerijalne štete, ugrožavanje životne sredine. Iz navedenih razloga, akcenat ovog rada je na bezbednosti saobraćaja, koji ćemo posmatrati na području jedne od opština kolubarskog okruga - opštine Ljig, obzirom na geografsku poziciju i ubranu izgradnju brzih saobraćajnica na teritoriji Republike Srbije, pri čemu neke od najvažnijih saobraćajnica prolaze kroz teritoriju ove opštine.

Ključne reči: opšta bezbednost, bezbednost saobraćaja, saobraćajne nezgode, opština Ljig

TRAFFIC SAFETY AS A FUNCTION OF GENERAL SECURITY OF SOCIETY - EMPHASIS ON THE AREA OF LJIG MUNICIPALITY

Abstract

Modern society accelerates all events. The digital age makes everything more accessible, at the cost of speed. Today we live in a way we could not even imagine until recently. As a consequence of such a lifestyle, new security issues arise. Along with all the benefits it has brought to human civilization, traffic, unfortunately, has also created major problems that are manifested, first of all, in the continuous increase in

- 1 Prof. dr Dragan Obradović, Pravosudna akademija Beograd, redovni profesor Fakulteta zdravstvenih i poslovnih studija Valjevo Univerzitet Singidunum Beograd, e-mail: dr.gaga.obrad@gmail.com
- 2 Biljana Stojić, MA, Osnovni sud u Valjevu, Republika Srbija, doktorand PFUUB, e-mail: biljastojic@gmail.com

traffic accidents, the consequences of which are primarily the loss of human life, a large number of injuries and huge material damages, as well as various types of material or non-material damage, endangering the environment. For the aforementioned reasons, the emphasis of this paper is on traffic safety, which we will observe in the area of one of the municipalities of the Kolubara district - the municipality of Ljig, considering the geographical position and the accelerated construction of high-speed roads in the territory of the Republic of Serbia, with some of the most important roads passing through the territory of this municipalities.

Key words: general safety, traffic safety, traffic accidents, municipality of Ljig

Uvod

U vreme u kome živimo (XX i XXI vek – većina od nas stanovnika Srbije), pored osnovnih ljudskih potreba, iskonsku potrebu za sigurnošću i bezbednošću ugrožavaju novi oblici opasnosti, kako pojedinca, tako i nacije. Republika Srbija, kao zemlja Balkana, kroz istoriju, pa i sada izložena je različitim uticajima kretanja stanovništva, velikim migracijama i odgovorima zemalja Evrope na aktuelna dešavanja.

Jedan od oblika bezbednosti koji se neprestano unapređuje, a prateći civilizacijske pomake, je bezbednost saobraćaja, koji obuhvata sve oblike saobraćaja – kopneni, drumski, železnički, vodeni, vazdušni... U svim ovim oblicima saobraćaja mogu se dogoditi i događaju se saobraćajne nezgode.

Bitni preduslovi za nastanak saobraćajne nezgode na putevima ili prugama, svakako su postojanje čoveka – vozila – puta/pruge - i okolina. Sva četiri navedena faktora mogu kako zasebno tako i utičući jedni na druge jedako uticati i doprineti nastanku saobraćajne nezgode. Na svim navedenim uslovima mogu se preduzeti određene mere koje mogu smanjiti mogućnost da dođe do saobraćajne nezgode. Prema dostupnim zvaničnim podacima u Republici Srbiji uticaj faktora čovek je prepoznat u preko 99% saobraćajnih nezgoda, dok je ukupan uticaj ostalih faktora prepoznat u manje od 1% saobraćajnih nezgoda.³ Od velikog značaja za ponašanje čoveka, kao učesnika u saobraćaju je, za sve vrste javnih puteva i pruga, odnosno putno-pružnih prelaza, kako na području Republike Srbije, tako i na području Kolubarskog okruga, saobraćajna signalizacija.

S obzirom da rezultati prve dekade bezbednosti saobraćaja na putevima usvojene tokom 2010.godine za period od 2011. - 2020. godine od strane UN nisu bili postignuti u svetu, ali ni u Srbiji prema Strategiji o bezbednosti saobraćaja iz 2015.godine,⁴ u avgustu 2020. godine, Generalna skupština UN usvojila je rezoluciju 74/299 „Poboljšanje globalne bezbednosti na putevima“, proglašavajući novu Dekadu akcije za bezbednost na putevima 2021-2030, sa ambicioznim ciljem da se spreči najmanje 50% smrtnih slučajeva i povreda u drumskom saobraćaju do 2030. godine. Akcioni plan nove Dekade usklađen je sa Stokholmskom deklaracijom, donetom u februaru 2020. godine na trećoj Globalnoj ministarskoj konferenciji o bezbednosti u saobraćaju.⁵ Republika Srbija je prihvatila navedene ciljeve i preuzela i ovu globalnu aktivnost. Izrada nacionalne strategije za bezbednost saobraćaja na putevima u periodu od 2022. do 2030. godine je

3 Marković, N., Pešić, D., Antić, B., Vujančić, M., Sistematizacija uticaja faktora put na saobraćajne nezgode primenom metoda dubinske analize-studija slučaja, V Međunarodna Konferencija „Bezbednost saobraćaja u lokalnoj zajednici“, Banja Luka, 10/2016, 17-26.

4 Strategija bezbednosti saobraćaja na putevima Republike Srbije za period od 2015. do 2020.godine, „Sl. glasnik Republike Srbije“, br. 64/15.

5 <https://www.zdravlje.org.rs/index.php/aktuelne-vesti>: Početak nove Dekade akcije za bezbednost na putevima. pristupljeno 30.4.2022.

završena, ista je usvojena 28.9.2023.godine od strane Vlade Srbije zajedno sa akcionim planom od 2023. do 2025.godine⁶.

Prema podacima WHO (2023) saobraćajne nezgode su tokom 2019. godine bile vodeći uzrok smrti dece i mladih (starosti od 5 do 29 godina), a kada se posmatraju svi uzrasti saobraćajne nezgode su bile 12. po redu uzrok smrtnog stradanja. Od ukupnog broja poginulih dve trećine su radno sposobne osobe (starosti od 18 do 59 godina) što uzrokuje ogromne zdravstvene, socijalne i ekonomske štete u celom društvu (WHO, 2023). Osim stradanja učesnika u saobraćajnim nezgodama, kao glavne posledice u svim tim slučajevima nastaje i materijalna šteta. To generalno dovodi do nastanka materijalnih gubitaka u svetu (u nerazvijenim i srednje razvijenim zemljama oko 5% bruto nacionalnog prihoda (BDP), a u razvijenim do 2% BDP-a). Imajući u vidu navedene podatke o broju poginulih ljudi širom sveta u drumskim saobraćajnim nezgodama, to znači da na svakih 25s jedno lice pogine u saobraćaju, dok istovremeno 20 do 50 miliona bude povređeno, a troškovi posledica ovih saobraćajnih nezgoda mere se milijardama dolara (Murray et al., 2012; Jacobs et al., 2012). A glavni cilj bezbednosti saobraćaja je smanjivanje posledica saobraćajnih nezgoda, odnosno broja poginulih i povređenih, kao i materijalne štete. (Bačkalić, 2014). Pojedini domaći autori ukazuju da posmatrano na svetskom nivou, danas su nezgode u saobraćaju sa smrtno stradanim licima dostigle takve razmere, da u većini zemalja premašuju i ljudska stradanja u ratovima (Dragić, 2023)

U prethodnim radovima, pojedini od autora su već usmerili pažnju na uticaj saobraćajnih nezgoda na putevima na nacionalnu bezbednost Republike Srbije, sa posebnim osvrtom na pojedine opštine Kolubarskog okruga – na Grad Valjevo (Obradović, 2019) i opštinu Mionica (Obradović i Karać, 2023). Imajući u vidu predmet ovog rada pažnju smo usmerili na uticaj saobraćajnih nezgoda na putevima na nacionalnu bezbednost Republike Srbije, a posebno na još jednu opštinu iz kolubarskog okruga - opštinu Ljig, koja zbog drumske putne mreže koja prolazi kroz njenu teritoriju ali i kroz sam centar Ljiga, svakodnevno dobija sve više na značaju.

Propisi iz oblasti drumskog saobraćaja u Republici Srbiji

U oblasti drumskog saobraćaja u Republici Srbiji najvažniji propis je Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima (dalje: ZBS).⁷ Odredbe ZBS regulišu sistem bezbednosti saobraćaja na putevima, upravljanje bezbednošću saobraćaja i pravila saobraćaja, ponašanje učesnika u saobraćaju, nadležnosti i odgovornosti subjekata bezbednosti saobraćaja, ograničenja saobraćaja, saobraćajnu signalizaciju, i dr. Ovaj zakon na najširi našin definiše i reguliše drumski saobraćaj, te je stoga podložan čestim izmenama.

U direktnoj vezi sa ZBS je i Zakon o putevima⁸, kojim su regulisana pitanja pravnog položaja javnih i nekategorisanih puteva, uslovi i način upravljanja, zaštite i održavanja, izgradnje i rekonstrukcije javnih puteva, i druga pitanja neophodna za bezbedno korišćenje puteva u Republici. Neophodnost bližeg regulisanja samih puteva posledica je složenosti drumske mreže i različitosti koju ima na celoj teritoriji naše zemlje.

6 Strategija bezbednosti saobraćaja na putevima Republike Srbije za period od 2023. do 2030.godine sa Akcionim planom od 2023. do 2025. godine, usvojena od strane Vlade Srbije

7 Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, „Službeni glasnik RS”, br. 41 od 2. juna 2009, 53 od 29. jula 2010, 101 od 30. decembra 2011, 32 od 8. aprila 2013 - US, 55 od 23. maja 2014, 96 od 26. novembra 2015 - dr. zakon, 9 od 5. februara 2016 - US, 24 od 26. marta 2018, 41 od 31. maja 2018, 41 od 31. maja 2018 - dr. zakon, 87 od 13. novembra 2018, 23 od 29. marta 2019, 128 od 26. oktobra 2020 - dr. zakon, 76 od 7. septembra 2023.

8 Zakon o putevima, „Službeni glasnik RS”, br. 41 od 31. maja 2018, 95 od 8. decembra 2018 - dr. zakon, 92 od 27. oktobra 2023 - dr. Zakon.

Najnovija izmena pozitivnopravnih propisa u ovoj oblasti, učinjena je usvajanjem od Vlade Republike Srbije Uredbe o kategorizaciji državnih puteva (dalje: Uredba)⁹ koja je stupila na snagu 30.03.2024. godine. Ovom uredbom se svi putevi na teritoriji Republike Srbije razvrstavaju u državne puteve prvog i državne puteve drugog reda. Dalje, državni putevi prvog reda se kategorizuju na državne puteve IA reda, državne puteve IM reda - motoputevi i državne puteve IB reda. A prema Uredbi državni putevi drugog reda kategorizuju se na državni putevi IIA reda i državni putevi IIB reda. To je nešto drugačije razvrstavanje u odnosu na pretodnu Uredbu o kategorizaciji državnih puteva, koja nije poznavala kategoriju IM reda.¹⁰

Pored toga, najznačajnija izmena nastala donošenjem ove Uredbe jeste da se autoput u deonici kroz Grad Beograd, i to počev od petlje Beograd preko Mostara do Bubanj potoka, kao i deonici počev od Vojvođanske ulice na Novom Beogradu pa do petlje Surčin, na koji se nastavlja autoput Miloš Veliki, svrstavaju u kategoriju puteva drugog B reda. Navedena promena je gubljenje statusa autoputa navedenih delova saobraćajnica.

Potreba za izmenom kategorije navedenih deonica, obrazložena je kao posledica otvaranja sektora VI Obilaznice oko Beograda, čime su deonice kroz Grad Beograd izgubile na značaju po pitanju međunarodnog saobraćajnog povezivanja.¹¹ Odnosno, otvaranjem obilaznice oko glavnog grada, sasobraćajnica kroz grad bi trebalo da bude rasterećena od teretnih vozila, putničkih vozila u tranzitu, i drugih kojima ulazak u grad nije prioritet, čime se očekuje smanjeno opterećenje saobraćajnica kroz grad. Imajući u vidu da se radi o višemilionskom gradu, rasterećenje gradskih ulica je jedan od faktora smanjenja nastanke saobraćajnih nezgoda.

Od brojnih podzakonskih propisa koji se odnose na različite aspekte bezbednosti saobraćaja na putevima značajno je pomenuti dva pravilnika koji su uvek aktuelni i u direktnoj su vezi sa svakodnevnim učešćem svih kategorija učesnika u saobraćaju na svim putevima u Srbiji – Pravilnik o saobraćajnoj signalizaciji i Pravilnik o načinu regulisanja saobraćaja u zoni radova.

Pravilnikom o saobraćajnoj signalizaciji Republike Srbije,¹² propisuju se vrsta, značenje, oblik, boja, mere, materijali za izradu saobraćajne signalizacije i pravila postavljanja iste. Jasno je da pravilno postavljena saobraćajna signalizacija predstavlja osnov za bezbednost saobraćaja čiji je uticaj obrađen u većem broju naučnih radova i element je Strategije za bezbenost saobraćaja¹³.

Ništa manje značajan je i Pravilnik o načinu regulisanja saobraćaja u zoni radova.¹⁴ Kako zone radova predstavljaju posebne uslove u saobraćaju, to je potrebno detaljno regulisanje načina postavljanja signalizacije, izvođenja radova i upravljanja saobraćajem tokom radova, što su opet okolnosti koje se mogu kontrolisati radi smanjenja verovatnoće i mogućnosti za nastanak saobraćajnih nezgoda. Ovo je trenutno najdugovečniji pravilnik koji je u vezi sa drumskim saobraćajem, bez ijedne izmene ili dopune do momenta dostavljanja ovog rada, što ukazuje na kvalitet odredaba istog.

Posledice saobraćajnih nezgoda u Srbiji

Razlog pridavanja ovako velikog značaja regulisanju drumskog saobraćaja je

9 Uredba o kategorizaciji državnih puteva „Službeni glasnik RS”, br. 87/2023 i 24/2024.

10 Uredba o kategorizaciji državnih puteva, “Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 105/2013, 119/2013, 93/2015.

11 <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/261023/261023-vest9.html> na dan 10.07.2024. godine

12 Pravilnik o saobraćajnoj signalizaciji, „Službeni glasnik RS”, br. 85/2017, 14/2021 i 21/2024

13 https://www.putevi-srbije.rs/images/pdf/strategija/strategija_bezbednosti_sao2023-2030.pdf

14 Pravilnik o načinu regulisanja saobraćaja u zoni radova, “Sl. glasnik RS”, br. 134/2014.

činjenica da su se, prema podacima Agencije za bezbednost saobraćaja Republike Srbije za 2022. godinu na putevima u Republici dogodile ukupno 13 269 saobraćajnih nezgoda sa nastradalim licima, u kojima je učestvovalo i nastradalo 19 603 lica, a od kojih je preminulo 553 lica. Od ukupnog broja povređenih lica teške telesne povrede imalo je 3 292 lica, a lake telesne povrede čak 15 758 lica. Osim toga, Dogodilo se i 19.761 saobraćajna nezgoda samo sa materijalnom štetom, tako da je ukupan broj saobraćajnih nezgoda na putevima Srbije bio 33.320.¹⁵ To se još bolje vidi iz Tabele 1.

*Tabela 1: Podaci Agencije za bezbednost saobraćaja:
Osnovni pokazatelji stanja bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji, period 2018-2022. godine*

Godina	SN POG	SN POV	SN NAST	SN MŠ	Укупно SN	POG	TTP	LTP	POV	Укупно NAST
2018	491	13744	14235	21583	35818	548	3338	17508	20846	21394
2019	494	13735	14229	21541	35770	534	3322	17068	20390	20924
2020	459	11849	12308	18410	30718	492	2953	14297	17250	17742
2021	482	13273	13755	20824	34579	521	3347	16558	19905	20426
2022	505	12764	13269	19961	33230	553	3292	13758	19050	19603
Promena	5%	-4%	-4%	-4%	-4%	6%	-2%	-5%	-4%	-4%

Izvor: Agencija za bezbednost saobraćaja

Navedeni podaci pokazuju da je procentualno u 2022. godini u odnosu na 2021. godinu došlo do povećanja broja saobraćajnih nezgoda sa smrtno nastradalim licima za oko 5% i ukupnog broja smrtno nastradalih lica za oko 6% dok je u svim ostalim parametrima došlo do smanjenja vrsta i posledica saobraćajne nezgode.¹⁶

Naime, prema podacima Agencije za bezbednost saobraćaja za period od 2017. do 2021. godine o saobraćajnim nezgodama (dalje: SN), u Republici Srbiji na putevima dogodilo se 173.360 saobraćajnih nezgoda u kojima je smrtno stradalo 2.674 lica, teške telesne povrede su zadobila 16.474 lica, dok su lake telesne povrede zadobila 83.280 lica¹⁷.

15 Agencija za bezbednost saobraćaja, Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji u 2022.godini

16 Agencija za bezbednost saobraćaja, Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Srbiji 2022. godine, <https://www.abs.gov.rs/rsl/statisticki-izvestaji>, 1. 6. 2024.

17 Agencija za bezbednost saobraćaja, Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji u 2021.godini – Osnovni pokazatelji stanja bezbednosti saobraćaja u R.Srbiji, period 2017. - 2021. godine, Tabela 1-1

Tabela 2. Podaci Agencije za bezbednost saobraćaja: Osnovni pokazatelji stanja bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji, period 2017-2021. godine

Godina	SN POG	SN POV	SN NAST	SN MŠ	Ukupno SN	POG	TTP	LTP	POV	Ukupno NAST
2017	525	14286	14811	21664	36475	579	3514	17849	21363	21942
2018	491	13744	14235	21583	35818	548	3338	17508	20846	21394
2019	494	13735	14229	21541	35770	534	3322	17068	20390	20924
2020	459	11849	12308	18410	30718	492	2953	14297	17250	17742
2021	482	13273	13755	20824	34579	521	3347	16558	19905	20426
Ukupno	2451	66887	69338	104022	173360	2674	16474	83280	99754	102428

Izvor: Agencija za bezbednost saobraćaja

Pri tome, nijednog momenta ne treba izgubiti iz vida, da to nije konačan i stvarni broj saobraćajnih nezgoda na putevima Srbije, ne samo ove dve godine, nego i bilo koje godine u prethodnom periodu od kada se primenjuje ZBS i od kada postoji u Srbiji primena tzv. Evropskog izveštaja o osiguranju, koji se primenjuje na saobraćajne nezgode sa manjom materijalnom štetom – koja predstavlja obeležja prekršaja, u kojim slučajevima učesnici u saobraćajnoj nezgodi ne pozivaju policiju da izvrši uviđaj već međusobno razmenjuju podatke i potom se naknadno obraćaju osiguravajućim društvima radi naplate štete.

Ministarstvo unutrašnjih poslova RS, objavilo je kao tablearni prikaz broja saobraćajnih nezgoda na teritorijama svih policijskih uprava i opština u toku 2023. godine¹⁸. Tu su izraženi kao najvažniji parametri: ID broj nezgode, policijska uprava, opština, datum i vreme saobraćajne nezgode, geolokacija mesta saobraćajne nezgode, vrsta saobraćajne nezgode, tip saobraćajne nezgode, broj vozila i/ili učesnika u nezgodi, status lica koja su učestvovala (povređeni, poginuli), kao i detaljni opis saobraćajne nezgode. Iz navedene tabele utvrđuje se da je ID broj dobilo ukupno 32.974 saobraćajane nezgode samo u 2023. godini, od čega 40 na teritoriji PS Ljig. Iz navedenih podataka uočava se da se najviše saobraćajnih nezgoda sa smrtnim posledicama dogodilo na otvorenim državnim putevima (više od polovine svih SN POG, tj. oko 59%), zatim na opštinskim putevima (34%) i oko 8% na auto-putevima. Saobraćajne nezgode sa povređenim licima (65%) i materijalnom štetom (oko 77%) se najviše događaju na opštinskim putevima i ulicama, a najmanje na autoputevima (4% SN POV i 5% SN MŠ).

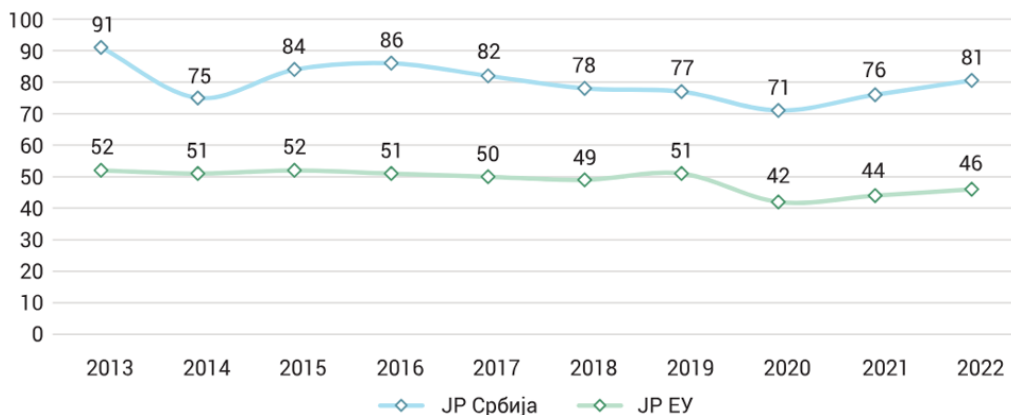
Zabrinjavajući je podatak da je posle perioda COVID 19 (tokom 2020 – 2021. godine) u pogledu javnog rizika smrti u saobraćajnim nezgodama došlo do povećanja istog u Srbiji tokom 2022. godine u odnosu na istu vrednost 2019. godine, što se ne uočava u državama članicama Evropske Unije¹⁹.

18 <https://data.gov.rs/sr/datasets/podatsi-o-saobratshajnim-nezgodama-po-politsijskim-upravama-i-op-shtinama/> na dan 01.07.2024. godine

19 Agencija za bezbednost saobraćaja, Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Srbiji 2022. godine, <https://www.abs.gov.rs/rsl/statisticki-izvestaji>, 1. 6. 2024.,23.

Tabela 3: Javni rizik smrti u saobraćajnim nezgodama u Srbiji i Evropskoj uniji u periodu 2013 - 2022. godine

Vrednost javnog rizika smrtnog stradaња za Republiku Srbiju i prosečna vrednost istog pokazateља za државе Европске уније, у последњих десет година, показује да је ризик смртног страдања у Републици Србији већи за 1,5 до 1,8 пута. У последње две године (период после COVID-19 вируса) се уочава тренд раста јавног ризика смртног страдања, при чему је раст у Републици Србији бржи од раста вредности за државе Европске уније. Такође, вредност показатеља за 2022. годину је већа од вредности за 2019. годину (период пре COVID-19 вируса) када је у питању Република Србији, док то није случај када је у питању Европска унија.

Izvor: Agencija za bezbednost saobraćaja

Najvažniji putni pravci u Srbiji

Prema Uredbi najvažnije putne pravce u Republici Srbiji od početka njene primene čine: 12 puteva IA reda, 19 državnih puteva IM reda - motoputeva i 36 puteva IB reda. A „žilu kucavicu“ drumskog saobraćaja predstavljaju državni putevi I A reda sledećih oznaka:

- A 1 - državna granica sa Mađarskom (granični prelaz Horgoš) - Novi Sad - Beograd - Niš - Vranje - državna granica sa Makedonijom (granični prelaz Preševo) poznatiji pod nazivom Koridor 10 (Koridor 10 je jedan od panevropskih saobraćajnih koridora. Ide od Austrije do Grčke, a prolazi većim delom kroz bivše jugoslovenske republike, a dodat je nakon okončanja ratova na prostoru Jugoslavije, na konferenciji u Helsinkiju, 1997. godine)²⁰;
- A 2 - Beograd - Obrenovac - Lajkovac - Ljig - Gornji Milanovac - Preljina - Čačak - Požeга - Arilje - Ivanjica - državna granica sa Crnom Gorom. Ovaj državni put I A reda – A2 (Autoput Miloš Veliki) je deo evropskih puteva E 763 (Beograd – Čačak) i E 761 (Čačak – Boljare). Trenutno je otvoren za saobraćaj na relaciji Surčin (Beograd) – Pakovračе (Čačak).²¹ Autoput E 763 Beograd-Južni Jadran u dužini od 269 km - predstavlja vezu između Srbije i Crne Gore, odnosno Beograda i Južnog Jadrana, a u širem kontekstu povezaće Rumuniju, Srbiju, Crnu Goru i Italiju. Ovaj autoput, takozvani Koridor 11, proteže se od Temišvara, preko Vršca, Beograda, Čačka, Požege, Podgorice, ide do Bara, a morskim putem, preko Jadrana biće povezan sa Barijem, u

20 https://www.google.rs/search?source=hp&ei=LVAhWegO8L9swGfzpd4&q=koridor+10&oq=koridor+&gs_l=psyab.1.0.0i131k112j018.45258.46904.0.50554.11.8.0.1.1.0.124.763.2j5.8.0....0...1c.1.64.psyab.2.8.778.0...80.1z8c7aOv2x4, preuzeto dana 12.8.2018.

21 https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%90%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%B-%D1%83%D1%82_%D0%902, pristupljeno 15.8.2023.

Italiji.²² Pozitivni efekti u saobraćaju, kada je ova donica pomenutog autoputa u pitanju, su već evidentni, u pogledu ubrzanja saobraćaja i u pogledu smanjenja broja nastradalih u saobraćajnim nezgodama na ovoj deonici puta i na tzv. Ibarskoj magistrali);

- A 3 - državna granica sa Hrvatskom (granični prelaz Batrovci) – Beograd;
- A 4 - Niš - Piroć - Dimitrovgrad - državna granica sa Bugarskom (granični prelaz Gradina).

Osim pomenutih od izuzetnog značaja je i državni put I B reda 22 Beograd - Ljig - Gornji Milanovac - Preljina - Kraljevo - Raška - Novi Pazar - Ribariće - državna granica sa Crnom Gorom (granični prelaz Mehov Krš) poznatiji pod nazivom Ibarska magistrala koji formalno nije koridor ali po svom značaju za Republiku Srbiju skoro da nema razlike od koridora.

Navedeni putni pravci su prema podacima upravljača puta odnosno svih nadležnih državnih organa –JP Putevi Srbije, MUP RS – državna granična policija, uprava carina, i drugih, najfrekventniji odnosno najopterećeniji.

Ostali autoputevi koji se navode u ovoj Uredbi su autoputevi u izgradnji i njihov značaj će biti prepoznat tek kada budu završeni. U svakom slučaju svi navedeni autoputevi doprineće ubrzanju saobraćaja na teritoriji Republike Srbije i bez bilo kakve sumnje smanjenju broja nastradalih u saobraćajnim nezgodama na našim putevima, a što pokazuju i prethodno naveeni podaci MUP RS. Kada su u pitanju državni putevi I M reda – motoputevi, oni će tek dobijati na značaju završetkom izgradnje pojedinih autoputeva na koje se povezuju – A1, A2, A3, A5, A8 i A9. Pomenuti autoputevi A 2, A5, A8 i A9 su u ovom momentu u različitim fazama izgradnje, ali efekti tog razvoja putne saobraćajne infrastrukture u Srbiji će tek moći da se prepoznaju, po završetku i puštanju istih u rad.

Opština Ljig – osnovni podaci i značajni putni pravci

Opština Ljig se nalazi u zapadnoj Srbiji, Kolubarskom okrugu, kao srednje razvijena opština prema rezultatima popisa stanovništva, domaćinstava i stanova iz 2022. godine, sprovedenom od Republičkog zavoda za statistiku, ima 10.736 stanovnika, 4.032 domaćinstva i 8.742 stana.²³

Geografski položaj opštine Ljig veoma je povoljan s obzirom da se nalazi u trouglu velikih tržišta makro regionalnih centara Srbije - Beograda, Kragujevca i Užica i u zoni preplitanja uticaja većih urbanih centara, regionalnog i subregionalnog značaja – Valjeva, Arandelovca, Gornjeg Milanovca i Lazarevca.²⁴ Sa razvojem brzih saobraćajnica na svojoj teritoriji Ljig ima i predispozicije za ubrzani razvoj u budućnosti. Prema podacima poslednjeg popisa iz 2022. godine dužina puteva Opštine Ljig iznosi 253 km.²⁵ To se vidi na sledećoj tabeli:

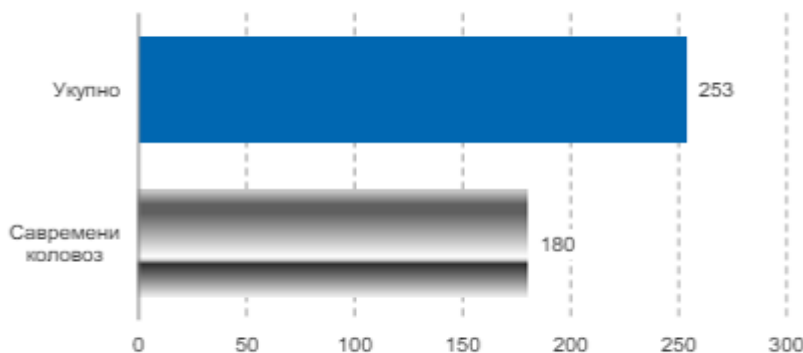
22 <http://www.koridor10.rs/potpisan-ugovor-sa-shendongom-za-koridor-11/beograd-juzni-jadran>, preuzeto dana 12.8.2018.

23 <https://www.kolubarske.rs/sr/vesti/valjevo/12518/> na dan 22.12.2022, 07:57

24 Procena ugroženosti od elementarnih nepogoda i drugih nesreća za teritoriju Opštine Ljig, Opština Ljig, 2017. godina, str. 5.

25 http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Ljig_EURSRB002001002003.pdf na dan 19.06.2024. godine

Tabela 3. Ukupna dužina puteva u Opštini Ljig
Дужина путева, 2022. (у km)

Извор: Саобраћај и телекомуникације, РСЗ

Na osnovu podataka iz Uredbe može se zaključiti da se na teritoriji Opštine Ljig nalaze odnosno da kroz ovu teritoriju prolaze državni putevi IA reda, IB reda, IIA reda i IIB reda.

Od puteva IA reda u pitanju je put A2: Beograd - Obrenovac - Lajkovac - Ljig - Gornji Milanovac - Preljina - Čačak - Požega - Arilje - Ivanjica - državna granica sa Crnom Gorom. Od državnih putevi IB reda u pitanju je put 22, pravca Beograd - Ljig - Gornji Milanovac - Preljina - Kraljevo - Raška- Novi Pazar - Ribariće - državna granica sa Crnom Gorom (granični prelaz Mehov Krš).

Od državnih puteva IIA reda to je put 150 Đurinci-Sopot-Arandelovac-Belanovica-Ljig-Mionica-Divci

Državni putevi IIB reda koji prolaze kroz ovu teritoriju su: 356 - Brežde-Brezna-Srezojevci-Trbušani, 357 veza sa državnim putem 22 - Kadina Luka - Slavkovic - Rajac - Beršići, 358 Kadina Luka - Srasla Bukva, 360 veza sa državnim putem 22 - Dići-Boljkovci - veza sa državnim putem 177, 361 Lajkovac-Bogovađa-Ljig-Ugrinovci-Ljutovnica, 362 Maljević - Latković - veza sa državnim putem 22, 364 Lazarevac-Brajkovac-Belanovica-Rudnik i 365 Sibnica-Venčane-Darosava-Belanovica.

Deatljni podaci o dužini ovih puteva kao i opštinskih puteva na teritoriji opštine Ljig dostupni su u Prostornom planu opštine Ljig.²⁶ Iz navedenih podataka može se zaključiti da je saobraćajna mreža Opštine Ljig značajna za razvoj saobraćaja u Republici Srbiji i da u predstavlja jedan od potencijala koje Opština Ljig u svojim daljim planovima razvoja treba ozbiljno da razmotri i koristi.

Podaci o stanju bezbednosti saobraćaja na putevima na teritoriji Opštine Ljig

Prema Izveštaju o osnovnim pokazateljima stanja bezbednosti saobraćaja u periodu od 2018. do 2022.godine ukupan broj registrovanih saobraćajnih nezgoda u tom periodu bio je 232, a ukupan broj saobraćajnih nezgoda sa nastradalim (poginulim i povređenim) licima bio je 106. Ukupno je u tom periodu u saobraćajnim nezgodama poginulo 13 lica a povređeno 212 lica. U tom periodu prema vrednosti javno ponderisanog rizika (odnos ponderisanog broja ukupno nastradalih lica u saobraćajnim nezgodama i broja stanovnika

26 Prostorni plan opštine Ljig, 2023, str. 46-47.

u svakoj lokalnoj samoupravi) opština Ljig je tokom 2022.godine pripadala klasi veoma visoke vrednosti rizika, pri čemu je u 2022.godini došlo do porasta javnog ponderisanog rizika u odnosu na 2021.godinu. Zbog toga ova lokalna samouprava je na 159. mestu od 161 lokalne samouprave u Republici Srbiji po vrednosti javnog ponderisanog rizika za 2022. godinu. Prema ovim podacima nije uspostavljen opadajući trend broja poginulih i povređenih lica. Poginulo je 6 lica u putničkim automobilima, što čini 46% od ukupnog broja poginulih lica u SN. U saobraćajnim nezgodama gde je jedan od učesnika bio traktor, poginula su 4 lica, što čini 31% od ukupnog broja poginulih lica.²⁷

Međutim, pojedini podaci Agencije za bezbednost saobraćaja koji se odnose na opštinu Ljig i javni ponederisani rizik stradanja pojedinih kategorija učesnika u saobraćaju su više nego zabrinjavajući. Tako, procenat pešaka koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu 2022.godine je vrlo nizak - bio je samo 39,7%, po čemu su bili na poslednjem mestu od svih opština i gradova na području Kolubarskog okruga²⁸. Takođe, procenat dece pešaka osnovnoškolskog uzrasta koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu 2022. godine je vrlo nizak - samo 66,2% je prelazilo kolovoz na obeleženom mestu.²⁹ Osim toga, javni ponederisani rizik stradanja lica u saobraćajnim nezgodama sa učešćem traktora odnosno mopedista po opštinama i gradovima u Republici Srbiji u periodu od 2019. do 2021. godine je bio vrlo visok.^{30, 31}

Iz Istraživanja indikatora performansi bezbednosti saobraćaja za 2023. godinu³² prema vrednosti pojedinih indikatora za svih 161 lokalnih samouprava u Republici Srbiji opština Ljig se nalazi na 36 mestu po kriterijumu nekorišćenja mobilnih telefona u vožnji vozača putničkih automobila i dostavnih vozila do 3,5t. Po kriterijumu upotrebe sigurnosnog pojasa na prednjem sedištu u putničkim automobilima i dostavnim vozilima do 3,5t po lokalnim samoupravama Opština Ljig se nalazi na 73 mestu, a po kriterijumu upotrebe sigurnosnog pojasa na zadnjem sedištu u putničkim automobilima i dostavnim vozilima do 3,5 t po lokalnim samoupravama na 86 mestu. Prema procentu upotrebe zaštitnih sistema za decu do 12 godina po lokalnim samoupravama Opština Ljig je na 55 mestu, po procentu pravilnog korišćenja sigurnosnih pojaseva, odnosno svih dečijih sistema zaštite u putničkim automobilima po lokalnim samoupravama na 44 mestu.

Radi dopune podataka o saobraćajnim nezgodama i posledicama istih na području opštine Ljig za period 2021 - 2024. i prvu polovinu 2024.godinu autori su se obratili Osnovnom javnom tužilaštvu u Mionici koje je prema zakonu nadležno za teritoriju opština Mionica i Ljig odnosno Osnovnom sudu u Mionici koji je prema zakonu nadležan za teritoriju ove dve opštine.³³

Podaci dobijeni od Osnovnog javnog tužilaštva u Mionici koji su pribavljeni putem informacija od javnog značaja koji se odnose na posledice saobraćajnih nezgoda na ovom području tokom perioda 2021 - 2023. i prvu polovinu 2024.godinu su takvi da suštinski predstavljaju potvrdu prethodnog izveštaja Agencije za bezbednost saobraćaja³⁴.

27 Agencija za bezbednost saobraćaja, Izveštaj o osnovnim pokazateljima stanja bezbednosti saobraćaja u periodu od 2018. do 2022.godine – Opština Ljig

28 Agencija za bezbednost saobraćaja, procenat pešaka koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu, po opštinama i gradovima, 2022.godine.

29 Agencija za bezbednost saobraćaja, procenat dece pešaka osnovnoškolskog uzrasta koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu, po opštinama i gradovima, 2022.godine.

30 Agencija za bezbednost saobraćaja, javni ponederisani rizik stradanja lica u SN sa učešćem traktora po opštinama i gradovima u Republici Srbiji u periodu od 2019. do 2021. godine.

31 Agencija za bezbednost saobraćaja, javni ponederisani rizik stradanja mopedista po opštinama i gradovima u Republici Srbiji u periodu od 2019. do 2021. godine.

32 Istraživanje indikatora performansi bezbednosti saobraćaja za 2023. godinu <http://bazabs.abs.gov.rs/absPortal/> na dan 17.06.2024. godine

33 Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava, Službeni glasnik RS 101/2013, čl.9 i čl.3.

34 Osnovno javno tužilaštvo Mionica, odgovor po zahtevu za pristup informacijama od javnog značaja Pi.br.6/24 od 1.7.2024.

Iz Odgovora Osnovnog javnog tužilaštva u Mionici od 01.07.2024. godine, na zahtev za informaciju od javnog značaja, precizno je naveden je da je ukupan broj podnetih krivičnih prijava za sva krivična dela iz grupe protiv bezbednosti javnog saobraćaja koja su primljena u ovo tužilaštvo a koja su izvršena na području opštine Ljig. Iz dobijenih podataka nesumnjivo proizilazi sa je tokom 2022.godine izvršeno najviše krivičnih dela sa smrtnim posledicama – 3 odnosno sa teškim telesnim povredama – 7, kao posledice saobraćajnih nezgoda. To se uočava iz sledeće tabele.

Tabela 5. Broj podnetih krivičnih prijava po godinama za krivična dela određena navedenim članovima Krivičnog zakonika na teritoriji opštine Ljig

Delo/godina	2021.	2022.	2023.	01.01.2024. - 30.06.2024.
čl. 289 st. 1	2	1	1	0
čl. 289 st. 3	12	3	7	4
čl. 297 st. 1	1	0	1	1
čl. 297 st. 3	1	7	2	1
čl. 297 st. 4	0	3	1	0

Izvor: OJT Mionica Pi.br:6/24 od 1.7.2024.

Navedeni podaci posebno od 2022. godine pa zaključno sa prvom polovinom 2024. godine su upozoravajući, s obzirom da su u tom periodu podnete krivične prijave za sva najteža krivična dela iz grupe protiv bezbednosti saobraćaja na putevima – iz grupe krivičnih dela teško delo protiv bezbednosti javnog saobraćaja iz čl.297 KZ.

Podaci iz odgovora Osnovnog suda u Mionici od 26.06.2024. godine koji se odnose na dobijena pitanja putem zahteva za pristup informacijama od javnog značaja ne prate u potpunosti podatke iz krivičnih prijava dostavljenih OJT Mionica za sva krivična dela protiv bezbednosti javnog saobraćaja izvršena u istom periodu na teritoriji Opštine Ljig.³⁵ U periodu 2021. - 2023. podneto je ukupno 4 optužna predloga, i to jedan za krivično delo ugrožavanje javnog saobraćaja iz čl. 289 st. 1 KZ u toku 2021. godine, a tri za krivično delo ugrožavanje javnog saobraćaja iz čl. 289 st. 3 u toku 2022. godine, dok u toku 2023.godine nije bilo podnetih optužnih predloga za ovu grupu krivičnih dela. U toku prvih šest meseci 2024. godine podnet je jedan optužni predlog za krivično delo ugrožavanje javnog saobraćaja iz čl. 289 st. 3 i dva optužna predloga za krivično delo teško delo protiv bezbednosti javnog saobraćaja iz čl. 297 st. 4 KZ (najteže krivično delo – sa smrtnom posledicom).

Navedeni podaci dobijeni iz Osnovnog suda u Mionici su posledica dugotrajnih istraga za ovu grupu krivičnih dela u kojima je neophodno, po pravilu, obaviti veliki broj različitih vrsta veštačenja – od strane veštaka medicinske struke, mašinske struke, pa kao poslednje skoro po pravilu dolazi veštačenje od strane veštaka saobraćajno tehničke struke. Kod činjenice da je OJT Mionica dugo vremena bila bez dovoljnog broja zamenika javnih tužilaca, kao i Osnovni sud u Mionici koji je tek krajem 2023.godine delimično popunjen sudijama, to su donekle objektivni razlozi koji objašnjavaju manji

³⁵ Osnovni sud u Mionici, odgovor po zahtevu za pristup informacijama od javnog značaja Su II-17a 15/24 od 26.6.2024.

broj podnetih optužnih predloga kao posledice izvršenih krivičnih dela iz grupe protiv bezbednosti javnog saobraćaja na području Ljiga, a od strane nadležnog OJT u Mionici.

Zaključak

Bezbednost svake države je pitanje koje se procenjuje sa različitih aspekata i od strane nadležnih državnih organa. Jedan od aspekata pitanja bezbednosti je i bezbednost saobraćaja uopšte, kao nezaobilazan činilac nacionalne bezbednosti u svakoj državi. Bezbednost saobraćaja osim funkcije doprinosa nacionalnoj bezbednosti ima svoju funkciju i u celokupnom razvoju svake lokalne samouprave (opštine, okruga, distrikta ...) u okviru svake države. I to u najraznovrsnijim aspektima - u razvoju privrede, turizma, trgovine, ugostiteljstva, sporta, kulture ...

Saobraćajne nezgode na putevima predstavljaju ozbiljan problem za svaku državu, samim tim i za Republiku Srbiju i za svaku lokalnu samoupravu u našoj državi pojedinačno zbog težine posledica – gubitka ljudskih života, povreda različitih intenziteta odnosno materijalne štete koja nastaje pri takvim nezgodama. Troškovi saniranja posledica saobraćajnih nezgoda u meri koliko je to moguće direktno se odražavaju na budžet svake pojedine države, što je država siromašnija, to su i posledice na državni budžet teže. Sve to prenosi se i na svaku lokalnu samoupravu.

U proteklom periodu od 2021. – 2023., kao i tokom prve polovine 2024. godine, na području opštine Ljig je prema komplementarno pribavljenim podacima došlo do značajnog pogoršanja stanja bezbednosti saobraćaja na putevima na svojoj teritoriji, što se utvrđuje na osnovu zvaničnih podataka nadležnih državnih organa tako da je prema poslednjim objavljenim podacima jedna od opština koja pripada klasi vrlo visoke vrednosti rizika javnog ponederisanog rizika, zbog čega se nalazi na 159. mestu od 161 lokalne samouprave na teritoriji naše države. Posebno se uočava stradanje u saobraćajnim nezgodama lica iz putničkih vozila i vozača traktora. Razvoj infrastrukture, povećanje savremene putne mreže kao i saobraćajne signalizacije na teritoriji opštine u proteklom periodu očigledno nije još uvek doveo do unapređenja rezultata u smislu smanjenja broja smrtno nastradalih u saobraćajnim nezgodama.

Iz navedenih podataka, poređeno sa ciljevima strategije bezbednosti saobraćaja, proizilaze ključni problemi koji utiču na nepovoljno stanje bezbednosti saobraćaja na području ove opštine. Od tih problema posebno izdvajamo: korišćenje mobilnog telefona u toku učestovanja u saobraćaju, smanjena upotreba sigurnosnog pojasa na prednjem sedištu, i nizak nivo upotrebe sigurnosnog pojasa na zadnjem sedištu motornih vozila, kao i nizak nivo korišćenje zaštitnih sistema za decu. Sve nabrojane okolnosti predstavljaju okolnosti u saobraćaju kojima treba dodatno posvetiti pažnju, pre svega dobrom i kontinuiranom obukom kako lica koji je bezbednost saobraćaja posao, tako i sugrađana počevši od najmlađih.

U tom pogledu neophodno je dodatno angažovanje lokalnog saveta za bezbednost saobraćaja opštine Ljig - posebno na edukovanju vozača traktora sa seoskog područja ove opštine u cilju njihovog boljeg i pravilnijeg učešća u saobraćaju s obzirom na podatke o njihovom smrtnom stradanju; škola na ovom području; pojačanih preventivnih akcija od strane saobraćajne policije, medija, a pre svega porodica kada su u pitanju deca kao najmlađi učesnici u saobraćaju s obzirom na nedopustivo loše podatke o načinu kretanja dece pešaka osnovnoškolskog uzrasta koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu. Sve počinje od porodice i roditelji su ti koji moraju svojoj deci ovog uzrasta da posvete značajno veću pažnju kako bi bilo sprečeno stradanje dece u saobraćaju.

Literatura

1. Bačkalić, S. Vremenski pristup u metodama istraživanja frekvencije saobraćajnih nezgoda. Doktorska disertacija, Novi Sad, FTN, 2014.
2. Dragić, T. "Bezbednost mladih u saobraćaju - stavovi i ponašanja." Megatrend revija 20, no. 3 (2023): 187-201. <https://doi.org/10.5937/MegRev2303187D>
3. Jacobs G, Aeron-Thomas A, Astrop A. Estimating global road fatalities. Crowthorne, 2012 (TRL Report 445)
4. Marković, N., Pešić, D., Antić, B., Vujanić, M., Sistematizacija uticaja faktora put na saobraćajne nezgode primenom metoda dubinske analize-studija slučaja, V Međunarodna Konferencija „Bezbednost saobraćaja u lokalnoj zajednici“, Banja Luka, 10/2016, 17-26.
5. Murray CJL et al. Global and regional mortality from 235 causes of death for 20 age groups in 1990 and 2010: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2010. Lancet, 2012, 380:2095–2128
6. Obradović, D. (2019) BEZBEDNOST SAOBRAĆAJA U FUNKCIJI OPŠTE BEZBEDNOSTI GRADA VALJEVA I KOLUBARSKOG OKRUGA, Međunarodna naučna konferencija: „DRUŠTVENO-EKONOMSKI RAZVOJ I BEZBEDNOST ZAJEDNICE SA AKCENTOM NA GRAD VALJEVO I KOLUBARSKI OKRUG“, Valjevo, 18.-20.4.2019., 159-174.
7. Obradović, D., Karać, S. (2023) BEZBEDNOST SAOBRAĆAJA U FUNKCIJI OPŠTE BEZBEDNOSTI DRUŠTVA – POLOŽAJ OPŠTINE MIONICA, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti - CESNA B Beograd, Međunarodna naučna konferencija Istaknuti tematski zbornik radova vodećeg nacionalnog značaja – Država, društvo, sila i kultura iz edicije Bezbednost u postmodernom ambijantu knjiga XXXIX, 2023, 107-118.

Međunarodni propisi i zvanični podaci

1. World Health Organization, (2023), Global status report on road safety 2023.

Domaći propisi i zvanični podaci

1. Zakon o bezbednosti saobraćaja na putevima, „Službeni glasnik RS”, br. 41/2009, 53/2010, 101/2011, 32/2013 - US, 55/2014, 96/2015 - dr. zakon, 9/2016 - US, 24/2018, 41/2018, 41/2018 - dr. zakon, 87/2018, 23/2019, 128/2020 - dr. zakon, 76/2023.
2. Zakon o putevima, „Službeni glasnik RS”, br. 41/2018, 95/2018 - dr. zakon, 92/2023 - dr. Zakon.
3. Zakon o sedištim i područjima sudova i javnih tužilaštava, Službeni glasnik RS 101/2013.
4. Uredba o kategorizaciji državnih puteva „Službeni glasnik RS”, br. 87/2023 i 24/2024.
5. Uredba o kategorizaciji državnih puteva, “Službeni glasnik Republike Srbije”, br. 105/2013, 119/2013, 93/2015.
6. Pravilnik o saobraćajnoj signalizaciji, „Službeni glasnik RS”, br. 85/2017, 14/2021 i 21/2024.
7. Pravilnik o načinu regulisanja saobraćaja u zoni radova, “Sl. glasnik RS”, br. 134/2014.

8. Strategija bezbednosti saobraćaja na putevima Republike Srbije za period od 2015. do 2020.godine, “Sl. glasnik Republike Srbije”, br. 64/15.
9. Strategija bezbednosti saobraćaja na putevima Republike Srbije za period od 2023. do 2030.godine sa Akcionim planom od 2023. do 2025. godine, usvojena od strane Vlade Srbije
10. ABS RS (2024). Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji u 2022. godini. Dostupno na: <https://www.abs.gov.rs/rs/statisticki-izvestaji>
11. Agencija za bezbednost saobraćaja, Statistički izveštaj o stanju bezbednosti saobraćaja u Republici Srbiji u 2021.godini – Osnovni pokazatelji stanja bezbednosti saobraćaja u R.Srbiji, period 2017. - 2021. godine, Tabela 1-1
12. Agencija za bezbednost saobraćaja, Izveštaj o osnovnim pokazateljima stanja bezbednosti saobraćaja u periodu od 2018. do 2022.godine – Opština Ljig
13. Agencija za bezbednost saobraćaja, procenat pešaka koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu, po opštinama i gradovima, 2022.godine.
14. Agencija za bezbednost saobraćaja, procenat dece pešaka osnovnoškolskog uzrasta koji prelaze kolovoz na obeleženom pešačkom prelazu, po opštinama i gradovima, 2022.godine.
15. Agencija za bezbednost saobraćaja, javni ponederisani rizik stradanja lica u SN sa učešćem traktora po opštinama i gradovima u Republici Srbiji u periodu od 2019. do 2021. godine.
16. Agencija za bezbednost saobraćaja, javni ponederisani rizik stradanja mopedista po opštinama i gradovima u Republici Srbiji u periodu od 2019. do 2021. godine.
17. Istraživanje indikatora performansi bezbednosti saobraćaja za 2023. godinu <http://bazabs.abs.gov.rs/absPortal/> na dan 17.06.2024. godine
18. Procena ugroženosti od elementarnih nepogoda i drugih nesreća za teritoriju Opštine Ljig, Opština Ljig, 2017. godina, str. 5.
19. Prostorni plan opštine Ljig, 2023 godina
20. Osnovno javno tužilaštvo Mionica, odgovor po zahtevu za pristup informacijama od javnog značaja Pi.br.6/24 od 1.7.2024.godine
21. Osnovni sud u Mionici, odgovor po zahtevu za pristup informacijama od javnog značaja Su II-17a 15/24 od 26.6.2024. godine

Internet izvori

1. <https://data.gov.rs/sr/datasets/podatsi-o-saobratshajnim-nezgodama-politsijskim-upravama-i-opshtinama/> pristupljeno 01.07.2024.
2. <https://www.zdravlje.org.rs/index.php/aktuelne-vesti>: Početak nove Dekade akcije za bezbednost na putevima. pristupljeno 30.4.2022.
3. <https://data.gov.rs/sr/datasets/podatsi-o-saobratshajnim-nezgodama-politsijskim-upravama-i-opshtinama/> pristupljeno 01.07.2024.
4. https://www.google.rs/search?source=hp&ei=LVanWegO8L9swGfzpd4&q=koridor+10&oq=koridor+&gs_l=psyab.1.0.0i131k112j018.45258.46904.0.50554.11.8.0.1.1.0.124.763.2j5.8.0....0..1c.1.64.psyab..2.8.778.0...80.1z8c7aOv2x4, pristupljeno 12.8.2018.
5. https://sr.wikipedia.org/sr-ec/%D0%90%D1%83%D1%82%D0%BE%D0%BF%D1%83%D1%82_%D0%902, pristupljeno 15.8.2023.
6. <http://www.koridor10.rs/potpisan-ugovor-sa-shendongom-za-koridor-11/>

- beograd-juzni-jadran, pristupljeno 12.8.2018.
7. <https://www.kolubarske.rs/sr/vesti/valjevo/12518/> pristupljeno 22.12.2022, 07:57
 8. http://devinfo.stat.gov.rs/SerbiaProfileLauncher/files/profiles/sr/1/DI_Profil_Ljig_EURSRB002001002003.pdf pristupljeno 19.06.2024.
 9. <https://www.paragraf.rs/dnevne-vesti/261023/261023-vest9.html> pristupljeno 10.07.2024.
 10. https://www.putevi-srbije.rs/images/pdf/strategija/strategija_bezbednosti_sao2023-2030.pdf

Milivoje Ćosić¹, Miroljub Ivanović²

FAKTORSKA STRUKTURA RAZVOJA TURIZMA KOD ADOLESCENATA I KORELACIJA EKSTRAHOVANIH LATENTNIH DIMENZIJA

Rezime

Cilj ove transverzalnoj studije bio je da se testiraju psihometrijske karakteristike originalnog Upitnika stavova stanovništva prema razvoju turizma – SSPT (Perdue et al., 1990) i identifikuje faktorska struktura ovog konstrukta. Prigodni uzorak je obuhvatio ($N = 134$) učenika oba pola Ekonomske i Poljoprivredne škole iz Valjeva i Srednje škole u Mionici ($AS = 18.3$ godina; $SD = .43$). Primenjeni merni instrument je pokazao zadovoljavajuću internu konzistenciju ($\alpha \geq .70$), što upućuje na to da SSPT može validno i pouzdano da se koristi kod adolescentske populacije i na srpskom govornom području. Podobnost manifestnih varijabli testirana je Kaiser-Meyer-Olkinovom merom i Bartlettovim testom sferičnosti. Na osnovu 18 ajtema eksplorativnom faktorskom analizom (EFA), uz relativno visok procenat (73.68 %) ukupne varijanse identifikovali hijerarhijsku latentnu stukturu od četiri statistički značajne glavne komponente. One su sa najvećim karakterističnim korenima posle kosougle Promaks rotacije identifikovan je sledeći četvorofaktorski model: a) „Povoljni učinci razvoja turizma“ – F1, b) „Negativni učinci razvoja turizma“ – F2, c) „Potpora razvoju turizma“ – F3 i d) „Potencijali za razvoj turizma“ – F4. Utvrđene statistički značajne, ali niske pozitivne linearne korelacije na nivou signifikantnosti ($p \leq 0.05$) sugerišu na autonomnost izolovanih latentnih dimenzija pri statističkom zaključivanju. Ekstrahovani faktori imaju teorijske i praktične implikacije u unapređenju turizma u Kolubarskom okrugu. Međutim, tokom definisanja latentnog sklopa neophodna je opreznost u selekciji i interpretaciji rezultata faktorske analize, te su potrebna dodatna longitudinalna istraživanje na većim adolescentskim uzorcima, uz moguću reviziju broja ajtema, radi provere strukturalne i prediktivne validnosti konstrukta SSPT.

ključne reči: adolescentska populacija, Kronbahov alfa koeficijent, glavne komponente, ekstrahovani faktori, „Pozitivni efekti razvoja turizma“

1 Prof. dr Milivoje Ćosić, Univerzitet Bijeljina, Poljoprivredni fakultet, Republika Srpska

2 Prof. dr Miroljub Ivanović, Srpska akademija inovacionih nauka, Beograd, Srbija

FACTOR STRUCTURE OF TOURISM DEVELOPMENT IN ADOLESCENTS AND CORRELATION OF EXTRACTED LATENT DIMENSIONS

Abstract

The aim of this transversal study was to test the psychometric characteristics of the original Resident Attitudes Toward Tourism Development Questionnaire - SSPT (Perdue et al., 1990) and identify the factor structure of this construct. The pertinent sample included (N = 134) students of both genders of the Economic School and Agricultural School from Valjevo and the secondary school "Mionica" in Mionica (M = 18.3 years; SD = .43). The applied measurement instrument showed satisfactory internal consistency ($\alpha \geq .70$), which indicates that the SSPT can be validly and reliably used in the adolescent population and in the Serbian-speaking area. The suitability of the manifest variables was tested with the Kaiser-Meyer-Olkin measure and Bartlett's sphericity test. Based on 18 items, exploratory factor analysis (EFA) identified a latent structure of four main components with 73.68% of the total variance. Those with the largest characteristic roots after oblique Promax rotation were identified as the following factors: a) "Favorable effects of tourism development" – F1, b) "Negative effects of tourism development" – F2, c) "Support for the development of tourism" – F3 and d) "Potentials for the development of tourism" – F4. The established statistically significant, but low positive correlations at the level of significance ($p \leq 0.05$) suggest the autonomy of isolated latent dimensions in statistical inference. The extracted factors have theoretical and practical implications for the improvement of tourism in Kolubara District. However, during the definition of the latent dimensions of the 4-dimensional model, caution is necessary in the selection and interpretation of the results of the factor analysis, and it is necessary to repeat the research on larger adolescent samples of young participants with a possible revision of the number of items in the analysis of the tourism development construct.

Keywords: adolescent population, Cronbach's alpha coefficient, main components, extracted factors, "Positive effects of tourism development"

Uvod

Stavovi lokalnog stanovništva prema uticaju turizma, predmet su istraživanja više od 30 godina. U poslednjim decenijama XX veka lokalno stanovništvo je počelo da dobija više pažnje u studijama koje su se usmerile na uticaje turizma (Hosany et al., 2022). Održavanje pozitivnih stavova lokalnog stanovništva prema razvoju turizma bitno jer prijateljsko međudelovanje između posetilaca i lokalnog stanovništva stvara relevantne učinke na zadovoljstvo posetilaca destinacijom (Deb et al., 2024). Transformacije koje se dešavaju kod lokalnog stanovništva, generisane turističkim razvojem, konstantne su i mogu biti pozitivne (mogućnost zapošljavanja, poboljšanje infrastrukture, i dr.), i negativne (saobraćajne gužve, kriminal, povišen porez na imovinu i sl). Potpora lokalnog stanovništva održivom razvoju turizma predstavlja glavni faktor efikasnog upravljanja razvojem turizma i marketinga na nivou lokalne zajednice (Sthapit et al., 2024). Interakcija turista i lokalnog stanovništva na odredištu, tj. mesto u koje se putuje stvara raznorodne odnose koji su uzrokovani različitim svakodnevnim učestvovanjem u aktivnostima. Turistička odredišta koja teže konkurentnosti treba svom stanovništvu da obezbede adekvatan kvalitet života, tj. ne smeju nepromišljenim projektima i programima da kreiraju razvoj

koji će dugoročno ishoditi nepovoljnim ishodima. Fenomen doprinosa turizma postaje sve više aktuelan i studijama koje ispituju percepciju lokalnog stanovništva prema ovim uticajima turizma. Međutim, razvoj turizma ne utiče isključivo pozitivno, već i negativno na lokalnom nivou (Harrington et al., 2019). Neki istraživači veruju da, uz potporu lokalnog stanovništva, turizam može da se preoblikuje u nezaboravno iskustvo za domaćine ali i za posetioce, i da utiče na održivi razvoj zajednice (Leung et al., 2022). Otud, prema ovim autorima potpora lokalnog stanovništva predstavlja imperativ za održivost turizma na bilo kojem odredištu.

Uticajima razvoja turizma na lokalno stanovništvo u ruralnim sredinama bavilo se više studija još 70-ih i 80-ih godina XX veka (Rahman et al., 2020). Studije u ovoj oblasti bile su usmerene na ispitivanje različitih ekonomskih, socioloških varijabli na životnu sredinu (Rejikumar et al., 2021). Većina tih istraživanja orijentisani su na razlike između pojedinih kategorija koje su identifikovane na osnovu socio-demografskih obeležja (Sthapit et al., 2022), mesta stanovanja ili udaljenosti lokalne zajednice od turističke destinacije (Trinanda et al., 2022) i ekonomske zavisnosti od turizma (Wardi et al., 2022). Autori (Wei et al., 2019) su istraživali stavove stanovnika i ispitivali šta oni nameravaju da promene radi unapređenja životnog okruženja. Oni su konstatovali da, pored toga što im je bitna zaštita životne sredine, stanovnici ne bi menjali ukupnost različitih životnih uslova koji određuju kvalitativan nivo života niti ih umanjili radi smanjenja uticaja na okolinu. Istovremeno se zaključuje da će oni stanovnici koji imaju neposredne benefite od razvoja turizma, verovatno prihvatiti takvu politiku. Međutim, većine agencija za razvoj turizma smatra da postoje relevantne relacije između percepcije o turističkom rastu i potpore za njegov razvoj od turista koji nemaju direktne benefite od takvog rasta (Diallo et al., 2022). Ranija istraživanja socijalno-ekonomskih faktora naglašavaju različite dimenzije i njihove uticajne doprinose. U istraživanju (Flood-Chavez, et al., 2024) dati su dokazi koji sugerisu na stavove lokalnog stanovništva i njihov kulturni uticaj na razvoj turizma. Starosedeooci su zabrinutiji za društveni i kulturni uticaj turizama u odnosu na ostalu populaciju. Prema studiji (Magnusson et al., 2024) starosna struktura stanovništva upućuje na to da starija populacija u podjednako meri kao i mlađa populacija lakše prihvata razvoj turizma, pri čemu je starije stanovništvo manje zabrinuto za negativne uticaje koje razvoj turizma ima na okolinu. U studiji (Nieuwland, 2024) je naglašeno da se žene više nego muškarci, protive razvoju turizma, pri čemu se kao razlozi navode negativne posledice kao razvijeniji saobraćaj i buka. U istraživanju (Nadirisyah et al., 2023) je ustanovljeno da treba unaprediti percepciju javnosti o pozitivnim i negativnim uticajima turizma, pošto se klasični fokus na ekonomske benefite pokazao nedovoljnim. Rezultati studije (Gannon et 2021) skreću pažnju na to da lokalno stanovništvo ima pozitivan stav prema razvoju turizma, te da manifestuje svoje želje da podrži budući razvoj turizma. Visok nivo zavisnosti stanovnika od turizma ispoljava se u faktu da 1/2 polovina ispitanika zarađuje od turizma, što je i razlog da oni polažu velike nade u razvoj turizma. Takođe, u istraživanju (Jordan et al., 2021) je zaključeno da su svi nivoi socijalnih problema lokalnog stanovništva u interakciji, te da bi ekonomija, životna sredina i društvena zajednica imali benefite od stručno planiranog razvoja turizma. Istovremeno, utvrđeno je da nedostatak puteva, predstavlja glavnu smetnju razvoja turizma. Takođe, obrazovna struktura, mesto rođenja i dužina stanovanja u zajednici utiču na razvoj turizma. Autori (Alves et al., 2020) su istraživali uticaj ličnosti stanovnika na percepciju turizma. Dobijeni nalazi su sugerisali uticaj dimenzija ličnosti otvorenost za nova iskustva, savesnost i neuroticizam nemaju relevantan na turizam.

S obzirom na nepodudarnost rezultata u dosadašnjim istraživanjima, kao i deficita

srpskih studija kojima se kod lokalnog stanovništva ispituje struktura razvoja turizma u adolescentnom uzrastu, značajno je da ovaj fenomen treba detaljnije da se istražuje i u srpskom govornom području. U skladu s tim cilj ovog istraživanja jeste dvostruk: 1) utvrđivanje sklopa razvoja turizma u adolescentnoj populaciji i 2) i ispitivanje psihometrijskih karakteristika mernog instrumenta Upitnika stavova stanovništva prema razvoju turizma (SSPT).

Metod

Uzorak i procedura

Prigodni uzorak je obuhvatio 134 učenika Ekonomske i Poljoprivredne škole iz Valjeva i Srednje škole „Mionica“ u Mionici (AS = 18.3 godina; SD = 0.43). Ispitivanje je bilo dobrovoljno i anonimno. Podaci su prikupljeni grupno tokom nastave u školama, pri čemu je popunjavanje upitnika trajalo aproksimativno 30 min. Pre sprovođenja istraživanja pribavljeno je mišljenje Naučnog saveta Srpske akademije inovacionih nauka u Beogradu koje se zasniva na Helsinškoj deklaraciji. Istraživanje je realizovano tokom juna 2024. godine.

Merni instrumenti

Upitnik stavova stanovništva prema razvoju turizma (SSPT)

Cilj upitnika SSPT-a (Perdue, Long, & Allen, 1990) je traženje odgovora od ispitanika o percepciji razvoja turizma i njihovim pozitivnim i negativnim uticajima. Originalni upitnik sadrži 18 ajtema, ali je za ovo istraživanje preuzeto samo 11 tvrdnji. Sedam stavki je prilagođeno u skladu sa stepenom razvoja turizma u Kolubarskom okrugu. Isključeni su ajtemi iz originalnog modela koji nisu bili adekvatni jer se odnose na visokorazvijene turističke destinacije. Prvi deo upitnika obuhvatao je sociodemografske podatke (pol, starost, i broj godina stanovanja u Valjevu). Drugi deo upitnika sadržao je varijable koje su ocenjivane pomoću 5-stepene Likertove skale (1 = uopšte se ne slažem, 2 = delimično se ne slažem, 3 = neodređeno, 4 = delimično se slažem, 5 = apsolutno se slažem) u odnosu na koje su ispitanici izražavali stepen prihvatanja-slaganja/neslaganja sa tvrdnjama. Dobijene vrednosti interne konzistencije Kronbahov alfa koeficijenta (Cronbach's Alpha) kod svih faktora iznose ($\alpha \geq .70$, što ukazuje na njihovu prihvatljivost i zadovoljavajuću pouzdanost (Dominguez-Lara et al. 2024).

Obrada podataka i statistička analiza

Za sve varijable izračunati su elementarni indikatori deskriptivne statistike: aritmetička sredina, standardna devijacija, mera asimetričnosti distribucije (engl. „skewness“ i mera spljoštenosti distribucije (engl. „kurtosis“). Pouzdanost mernog instrumenta izražena je vrednostima koeficijenta interne pouzdanosti (Cronbach Alpha Cronbach alpha). U cilju ispitivanja validnosti definisanja latentne strukture manifestnih varijabli, primenjena je eksploratorna faktorska analiza (EFA) metodom glavnih komponentata uz kosouglu Promax rotaciju pod komponentnim uz Guttman-Kaiserov kriterijum. Statističko zaključivanje je postavljeno na alfa nivou značajnosti ($p \leq .05$), odnosno na nivou greške manje od 5%. Za obradu statističkih podataka koristio se softverski paket IBM SPSS 20 for Windows te IBM SPSS Amos Version 20.

Rezultati i diskusija

U Tabeli 1 prikazani su osnovni deskriptivno statistički parametri i odstupanja od normalne distribucije 18 kontinuiranih, numeričkih varijabli koje su obuhvaćene ovim istraživanjem.

Tabela 1: Deskriptivni parametri, mere asimetrije i spljoštenosti

Faktori i ajtemi	AS	SD	Sk	Ku
F I – Povoljni učinci razvoja turizma Razvoj turizma donosi ekonomske koristi Valjevu	3.36	1.20	.05	.93
Razvoj turizma poboljšava kvalitet života		1.01	.86	.06
Razvoj turizma ulepšava izgled grada	3.98	.88	.10	.76
Izgrađeni turistički objekti su od koristi stanovnicima Valjeva	3.54	1.08	.75	.83
Razvoj turizma pozitivno utiče na nezaposlenost	3.18	1.25	.12	.14
Smatram da bih imao/-la koristi od razvoja turizma	3.10	1.36	.34	.25
FII – Nepovoljni učinci razvoja turizma Razvoj turizma može da izazove saobraćajne probleme	2.92	2.66	.69	.46

Razvoj turizma povaćava porez na imovinu	3.05	1. 4750	.52	.38
Razvoj turizma povećava procenat kriminala	2.83	1.	.76	.58
Razvoj turizma smanjuje kvalitet rekreacije na otvorenim objektima	2.75	1.25	.20	.69
Previše turista može da izazove buku i ometanje građana	2.48	1.47	.15	.33
FIII – Podrška razvoju turizma Bolja turistička propaganda Valjeva afirmiše ga kao intetresantno turističko mesto	3.36	1.35	.64	.72
Lokalna samouprava treba da kontroliše razvoj turizma	3.62	1.36	.80	.65
Turistima treba da se povećaju takse na smeštaj u hotelima	2.60	1.63	.25	.90
Turisti treba da plaćaju veće cene ulaznica na turističke lokalitetaeu odnosu na lokalno stanovništvo	2.95	1.56	.46	.47

FIV – Potencijali Valjeva za razvoj turizma Valjevo i Mionica predstavljaju idealno mesto za razvoj turizma	2.84	1.18	.63	.36
Valjevo ima bogatu ponudu turističkih sadržaja	2.55	1.24	.87	.22
Budućnost Valjeva u pogledu turizma izgleda dobro	2.70	1.29	.55	.16

Legenda. AS = aritmetička sredina; SD = standardna devijacija; Sk = standardizovani koeficijent asimetričnosti distribucije (skjunes Skewness); Ku = standardizovani koeficijent spljoštenosti distribucije (Kurtosis).

Na osnovu nalaza deskriptivnih statističkih parametara uočava se da ispitanici manifestuju pozitivne stavove prema razvoju turizma, te da bi njihova efikasnija informisanost o kulturnim dobrima koja u njihovim lokalnim samoupravama generisala pozitivniji stav prema ovoj privrednoj delatnosti. Normalnost distribucije dobijenih podataka je procenjena testom značajnosti razlika empirijske distribucije u odnosu na pretpostavljenu teorijsku distribuciju. Izračunati koeficijenti simetričnosti – nagnutosti krive (skjunisa) i spljoštenosti – zaobljenosti krive (kurtozisa), svih merenih varijabli kreću se unutar raspona normalno distribuirane krive (simetričnost +/-2, spljoštenost +/-7). To sugeriše da nema statistički značajnih ekstremnih vrednosti, odnosno odstupanja distribucije skorova od Gausove krive verovatnoće, što dopušta primenu parametrijske statistike – eskploratorne faktorske analize – EFA metodom glavnih komponentata uz rotaciju Promax analize glavnih komponentata (Tabachnick & Fidell, 2018).

Prikladnost upitnika i uzorka za faktorsku analizu ispitana je Kaiser-Meyer-Olkin-ovim testom za merenje adekvatnosti uzorka i Bartlett's-ovim testom sferičnosti. Provera pogodnosti podataka za sprovođenje faktorske analize prema Bartlettovom testu sfericiteta korelacione matrice pokazao se visokim ($\chi^2 = 25302,01$; $p \leq .01$), a Kaiser-Meyer-Olkinov test iznosi (KMO = .993), što sugeriše da vrednost testa adekvatnosti uzorka je veća od 0.7, tj. prekoračuje ovu preporučenu referentna vrednost. To ukazuje na faktorabilnost korelacione matrice, opravdanost primene analize glavnih komponenti (PCA), te ekstrakciju pouzdanih i jasnih faktora.

U cilju provere faktorske strukture manjeg broja neopaženih zajedničkih latentnih varijabli koje objašnjavaju što veći deo varijabilnosti međusobno povezanih 18 manifestnih varijabli kod korišćenog upitnika SSPT sprovedena je eksplorativne faktorske analize (EFA) uz Promaks kosouglu rotaciju. U Tabeli 2. prikazani su karakteristični korenovi/glavne komponente, sa karakterističnom vrednošću (engl. eigen value) većom

od 1 i procenti varijanse glavnih komponenti Upitnika o stavovima stanovništva prema razvoju turizma.

abela 2: Karakteristični koreni matrice korelacija i procenat objašnjene varijanse ekstrahovanih faktora

Glavne komponente	λ	%V	K%V
1.	3.30	32.70	32.70
2.	1.79	18.21	50.96
3.	1.15	11.57	62.52
4.	1.08	11.17	73.68

Legenda. λ = Karakteristični koren ili svojstvena vrednost Lambda; %V = Procenat objašnjene varijanse; K%V = Kumulativni procenat objašnjene varijanse.

Analizom glavnih komponenti prema Kaiser-Guttmanov kriterijumu (engl. Kaiser's criterion) definisana su četiri karakteristična korena/svojstvene vrednosti veća ili jednaka jedinici ($\lambda \leq .1$), pri čemu objašnjavaju 73.68 % ukupne varijanse, tj. kvadratnog odstupanja varijable od proseka. Parcijalni doprinos u predikciji ukupnog varijabiliteta u matrici korelacije iznosi: za prvu glavnu komponentu 32.70 %, drugu 18.21 %, treću 11.57 % i četvrtu glavnu komponentu 11.70 % ukupne varijacije. Dobijeni procenti nisu ujednačeni, a prvi latentni koren se najviše izdvaja i maksimalno objašnjava varijabilitet analiziranih karakterističnih korenova. Pri tome, zapaža se da hijerarhijska prva bazna svojstvena vrednost Lambda sa svojih šest ajtema sadrži maksimalnu ukupnu varijansu, dok druga i treća glavna komponenta obuhvataju manju proporciju rezidualnog varijabiliteta. Uz to svojstvena vrednost prve glavne komponente daje informaciju o vrednosti varijanse podataka projektovanih na tu komponentu, što znači da su projektovani podaci najviše distribuirani na ovoj glavnoj komponenti. Uvidom u algoritam matrice komunaliteta uočava se da su tri ekstrahovana latentna korena interpretabilna pošto objašnjavaju dovoljno varijacija manifestnih varijabli, što ukazuje da su one relijabilani reprezentanti predmeta merenja – strukture latentnih dimenzija upitnika o stavovima stanovništva prema razvoju turizma.

U Tabeli 3 prikazana je četvorofaktorska faktorska struktura mernog instrumenta SSPT uz korišćenu analizu glavnih komponenata. Za donošenje odluke broju faktora korišćen je Kaiser–Guttmanov kriterijum i Promaks rotacija (Vindigni, 2024).

Tabela 3: Komunaliteti i projekcije standardnih faktorskih saturacija ajtema upitnika SSPT

Ajtemi	h 2	FI	FII	FIII	FIV
FI – Povoljni učinci razvoja turizma					
Razvoj turizma donosi ekonomske koristi Valjevu	.55	.53			

Razvoj turizma poboljšava kvalitet života	.76	.68			
Razvoj turizma ulapšava izgled grada	.59	.84			
Izgrađeni turistički objekti su od koristi stanovnicima Valjeva	.43	.55			
Razvoj turizma pozitivno utiče na nezaposlenost	.65	.60			
Smatram da da bih imao/la koristi od razvoja turizma	.80	.43			
FII – Nepovoljni učinci razvoja turizma					
Razvoj turizma može da izazove saobraćajne probleme	.66		.53		
Razvoj turizma povećava porez na imovinu	.42		.80		
Razvoj turizma povećava procenat kriminala	.54		.66		
Razvoj turizma smanjuje kvalitet rekreacije na otvorenim objektima	.57		.48		
Previše turista može da izazove buku i ometanje građana	.60		.46		
FIII – Potpora razvoju turizma					
Bolja turistička propaganda Valjeva afirmiše ga kao intetresantno turističko mesto	.55			.77	

Lokalna samouprava treba da kontroliše razvoj turizma	.49			.67	
Turistima treba da se povećaju takse na smeštaj u hotelima	.71			.57	
Turisti treba da plaćaju veće cene ulaznica na turističke lokalitetaeu odnosu na lokalno stanovništvo	.64			.45	
FIV – Potencijali Valjeva za razvoj turizma					
Valjevo i Mionica predstavljaju idealno mesto za razvoj turizma	.46				.72
Valjevo ima bogatu ponudu turističkih sadržaja	.70				.63
Budućnost Valjeva u pogledu turizma izgleda dobro	.53				.54

Napomena. h^2 = Komunaliteti nakon ekstrakcije - iznos varijanse pojedine varijable objašnjene pojedinim faktorom. Glavne komponente/faktori: FI, FII i FIII; Standardne saturacije niže od .40 nisu prikazane.

Dalje, analizom matrice eksploratorne faktorske strukture, rotacijom faktorske matrice kosom (koreliranom) faktorskom solucijom, uz uklanjanje ajtema sa standardnim niskim faktorskim zasićenjima ($\lambda \leq .40$), ekstrahovana je prva glavna komponenta koja obuhvata šest ajtema. Vrednosti faktorskih zasićenja, koja predstavljaju stepen korelacije svake varijable sa svakim faktorom na ovu latentnu dimenziju, kreću se u rasponu od .43 do .84. Maksimalno faktorsko zasićenje i komunalitete – procenat varijanse varijable ili zbir kvadratnog faktorskog opterećenja koja je objašnjena zadržanim faktorom – pokazuje ajtem „Razvoj turizma bi ulepšao izgled grada“, a minimalnu saturaciju i komunalitet ajtem „Izgrađeni turistički objekti su od koristi stanovnicima Valjeva“. Načelno, relativno visoke saturacije na celokupnoj latentnoj dimenziji u faktorskoj matrici omogućuju da se konstatuje da ispitanici imaju pozitivan stav prema razvoju turizma. Otud, prva dominantna glavna komponenta – latentna dimenzija, uz maksimalan udeo od 32.70% ukupne varijanse, relativno visoke vrednosti komunaliteta i s karakterističnim korenom od 3.30, u skladu sa vrednostima dominantnih faktorskih ortogonalnih projekcija na varijablama, može da se imenuje kao faktor Povoljni učinci razvoja turizma (F1).

Drugi izolovani faktor sadrži pet ajtema. Vrednosti saturacija na ovu latentnu dimenziju, kreću se u rasponu od .46 do .80. Maksimalno faktorsko opterećenje je

pokazuje tvrdnja „Razvoj turizma bi povećao porez na imovinu“, a minimalno ajtem Razvoj turizma bi smanjio kvalitet rekreacije na otvorenim objektima“, što ukazuje na to da ispitanici ne doživljavaju u dovoljnom stepenu i nepovoljne uticaje razvoja turizma. Druga glavna komponenta u faktorskoj matrici uz segment od 18.21% ukupnog varijabiliteta, karakteristični koren od 1.79 i dobijene vrednosti faktorskih ortogonalnih projekcija na varijablama je interpretirana kao faktor Negativni efekti razvoja turizma (F2).

Treći, pretposlednji zadržani faktor, sadrži četiri stavke. Vrednosti faktorskih opterećenja na ovu latentnu dimenziju, kreću se u rasponu od .45 do .77. Maksimalnu projekciju na ovu latentnu dimenziju ima tvrdnja „Lokalna samouprava treba da kontroliše razvoj turizma“ a minimalnu „Turistima treba povisiti takse na smeštaj u hotelima“. To ukazuje na to da ispitanici o zaključka podržavaju određene akcije lokalnih samouprava i turističkih organizacija u cilju bolje promocije turističkih destinacija. Treća glavna komponenta, uz udeo od 11.57% ukupne varijacije – kvadratnog odstupanja varijable od proseka, karakteristični koren od 1.15, značajne vrednosti komunaliteta i dobijene vrednosti faktorskih ortogonalnih projekcija na varijablama, je definisana kao kao faktor Potpora razvoju turizma (F3).

Poslednji četvrti ekstrahovani faktor u rotiranoj matrici faktorske strukture sadrži tri ajtema. Vrednosti saturacija na ovu latentnu dimenziju, kreću se u rasponu od .54 do .72. Maksimalno zasićenje na četvrti izolovani faktor ima ajtem „Valjevo i Mionica predstavljaju idealna mesta za razvoj turizma“, a minimalno „Будућност Valjeva i Mionice u pogledu turizma izgleda dobro“, što sugerise da ispitanici u velikoj meri nisu svesni potencijala koji postoji u analiziranim lokalnim samoupravama. Četvrta glavna komponenta u faktorskoj matrici uz minimalan udeo od 11.17% ukupne varijanse, karakteristični koren od 1.08 i dobijene vrednosti standardnih faktorskih ortogonalnih projekcija na varijablama se identifikuje se kao faktor Potencijali Valjeva i Mionice za razvoj turizma (F4).

Na osnovu definisane hijerarhijske četvorodimenzionalne stabilne latentne strukture, uz 73.68% objašnjene ukupne varijanse manifestnih varijabli za četiri izdvojene glavne komponente, zaključuje se da je svih 18 analiziranih varijabli uz znatan segment varijabiliteta varijabli dalo značajnu faktorsku težinu ekstrahovanim faktorima. To dokazuje da korišćeni upitnik ima visoku validnost i da se može primenjivati kao samostalan za evaluaciju pozitivnih i negativnih uticaja na razvoj turizma u Kolubarskom okrugu. Otud, primenjenom faktorskom analizom metodom analize glavnih komponenti (EFA) ekstrahovan je četvorfaktorski model latentnih dimenzija („Povoljni učinci razvoja turizma“, „Negativni efekti razvoja turizma“, „Potpora razvoju turizma“ i „Potencijali Valjeva i Mionice za razvoj turizma“), koji sugerise da većina adolescenata u Valjevu i Mionici ima pozitivne stavove prema razvoju turizma u ovim lokalnim samoupravama, ali i da bi efikasnija njihova informisanost o kulturnim dobrima, generisala pozitivnije stavove prema ovoj privrednoj delatnosti u Kolubarskom okrugu.

Sledeći cilj istraživanja je bilo ispitivanje relacija ekstrahovanih latentnih dimenzija iz upitnika SSPT (Tabela 4).

Tabela 4 Interkorelacije ekstrahovanih faktora prema razvoju turizma

Faktori	1.	2.	3.	4.
1. Povoljni učinci razvoja turizma	–			
2. Negativni efekti razvoja turizma	.18	–		
3. Potpora razvoju turizma	.29	.21	–	
4. Potencijali Valjeva i Mionice za razvoj turizma	.15	.17	.14	–

*Napomena. Nivo statističke značajnosti * $p \leq 0.05$.*

Uvidom u Pirsonove koeficijente korelacije uočava raspon uzajamne zavisnosti latentnih varijabli u matricu interkorelacija koji se kreće od niskih (minimalna je pozitivna korelacija između faktora „Potencijali Valjeva i Mionice za razvoj turizma“ i „Potpora razvoju turizma“), a maksimalna je korelacija između („Povoljni učinci razvoja turizma“ i „Potpora razvoju turizma“). Dobijene linearne povezanosti niskog intenziteta između latentnih dimenzija sugerisu na statističku značajnost, sa verovatnoćom sigurnosti od 95% i verovatnoćom rizika od 5% u statističkom zaključivanju. Na osnovu nalaza eksploratorne faktorske analize metodom glavnih komponenata konstatuje se da su svi ekstrahovani faktori saturisani relevantnim koeficijentima drugih manifestnih varijabli, te može da se očekuje da bi se u tercijalnom sloju daljom faktorizacijom dobio generalni faktor razvoja turizma.

Prema tome, može da se zaključi da lokalno stanovništvo adolescentskog uzrasta predstavlja relevantan segment konstrukta razvoja turizma, te u zavisnosti od toga koliko ono podržava razvoj ove privredne delatnosti, može da se predvidi efikasnost konkretne turističke destinacije. Otud je je značajno da se na osnovu socio-demografskih karakteristika, mesta stanovanja ili udaljenosti grada, odnosno opštine od turističkih lokaliteta identifikuju stavovi lokalnog stanovništva prema razvoju turizma, pošto to omogućuje definisanje i predikciju latentnih dimenzija u turizmu i preduzimanje odgovarajućih aktivnosti za njihovo efikasno rešavanje. Definitivno, u turističkim destinacijama lokalno stanovništvo je bitna interesna grupa zato što se na osnovu njihovog prihvatanja ili negiranja turističkog razvoja i stvaranja turističkog proizvoda, naročito proizvoda koji je definisan na nasleđenim kulturnim i duhovnim dobrima, zavisi budućnost proizvoda. Lokalna adolescentska populacija biće zadovoljnija razvojem turizma ako mu ova privredna delatnost obezbedi sredstva za život, tj. ako joj ne remeti kvalitet života u turističkom odredištu. Takođe, lokalno stanovništvo može da manifestuje pozitivne, ali i negativne stavove prema razvoju turizma, koji zavise od njihove angažovanosti u turizmu, kao i od tradicije turističke destinacije. Adolescentska populacija percipira konstrukt razvoj turizma kao negativnu pojavu, naročito ako su stanuju u blizini posećenijih turističkih lokaliteta. Međutim, ako oni imaju ekonomske benefite od turizma, oni manifestuju pozitivne stavove prema razvoju turizma. To znači, da adolescenti, koji su neposredno angažovani u

turizmu, u većoj meri doživljavaju ekonomski doprinos nego vršnjaci koji nemaju koristi od turizma. Mladi koji imaju pozitivan stav prema razvoju turizma i pružaju određenu podršku, nisu svesni potencijala svog grada ili opštine koji predstavljaju temelj za razvoj turizma. Istovremeno, niža ocena identifikovanog faktora „Negativni učinci razvoja turizma“ sugeriše da ispitanici nisu svesni negativnih efekata koje turizam svojim razvojem omogućuje. Definitivno u uzorku valjevskih i mioničkih ispitanika, egzistira određena turistička infrastruktura, koja je preduslov za realizaciju turističke delatnosti, pri čemu su objektivno nužna veća finansijska ulaganja u objekte i u marketinške aktivnosti radi znatnijeg razvoja turizma.

Relevantnost ove studije poprečnog preseka manifestuje se u validaciji primenjenog mernog instrumenta, unapred smišljenoj odluci da se identifikuje statistički značaj varijanse percepcije razvoja turizma kod adolescenata, kao i da se ispituju signifikantni faktori koji utiču na razvoj turizma u adolescentskoj populaciji i uporede sa rezultatima ranijih istraživanja, što verovatno može doprineti teorijskom i empirijskom shvatanju istraživanih fenomena.

Međutim, ovo transverzalno istraživanje ima izvesnih metodoloških nedostataka, koja su u određenoj meri mogla usloviti dobijene rezultate i koja treba analizirati pri interpretaciji dobijenih rezultata. Prvo, prigodni uzorak ispitanika nije reprezentativan za celu populaciju. Obuhvatio je isključivo muški pol izdve lokalne samouprave, što je moglo da utiče na rezultate. Takođe, u ovom istraživanju korišćen je isključivo metod samoprocene svih vajtama zbog čega se može pretpostaviti egzistencija metodološke varijanse. Buduća istraživanja uz samoprocene treba da koristite i procene drugih osoba (vršnjaka, partnera, roditelja, nastavnika i dr.). Budući da je sprovedeno istraživanje korelacionog nacrtu, mogu se očekivati i obrnute relacije između ispitivanih varijabli, što ne dopušta donošenje zaključaka o kauzalno-posledičnoj uzajmnoj zavisnosti. Relevantnost ove studije poprečnog preseka manifestuje se u validaciji primenjenih mernih instrumenta, unapred smišljenoj odluci da se identifikuje statistički značaj varijanse percepcije razvoja turizma, kao i da se ispituju signifikantni faktori u adolescentskoj populaciji i uporede sa rezultatima ranijih istraživanja, što verovatno može doprineti teorijskom i empirijskom shvatanju istraživanih fenomena.

Zaključak

Efikasan razvoj turizma determinisan je proaktivnim delovanjem pored lokalnog stanovništva, koji je ključni faktor i zaposlenima u turizmu, poslovnim turističkim subjektima, lokalnom samoupravom i investitorima u turističke sadržaje. Prethodne empirijske studije koje su koristile Upitnik stavova stanovništva prema razvoju turizma (SSPT), a u kojima je na osnovu 18 ajtema Likertovog tipa procenjivana njegova latentna struktura, dala su nekonzistentne rezultate. Budući da su ranija istraživanja bila fokusirana na odaslu populaciju glavni cilj ovog istraživanja bio je da se doprinese evaluaciji psihometrijska svojstva i faktorske validnosti SSPT na uzorku adolescenta. Izračunati Krombahovi alfa koeficijenti potvrdili su konstrukt validnosti primenjenog mernog instrumenta, što omogućuje njegovu praktičnu primenu u proceni razvoja srpskog turizma, i teorijski doprinosi razumevanju njegove latentne strukture. Sprovedenom eksplorativnom faktorskom analizom, uz primenu kosougle Promax rotacije, 73.68 % ukupno objašnjenog varijabiliteta i indikatore sa saturacijama $\geq .40$, potvrđena je originalna hijerarhijska faktorska struktura definisanih kao: FI – „Povoljni učinci razvoja turizma“, FII – „Negativni učinci razvoja turizma“, FIII – „Potpora razvoju turizma“ i FIV „Potencijali za razvoj turizma“. ali su istaknute i preporuke za

razvoj ove privredne delatnosti u Kolubarskom okrugu. Shodno tome, psihometrijska analiza korišćenog mernog instrumenta od 18 manifestnih varijabli za procenu razvoja turizma potvrdili su postojanje originalnog četvorodimenzionalnog modela i njegovu zadovoljavajuću internu konzistentnost, heterogenost i validnost. Međutim, u radu nisu ispitivane uticajne veličine na stvaranje četvorofaktorske strukture prema razvoju turizma u Kolubarskom okrugu, što predstavlja njeno metodološko ograničenje. Definitivno, u budućim empirijskim studijama, s longitudinalnim nacrtom, treba na većem uzorku uz uključivanje i drugih varijabli i kvalitativnih metoda, dodatno proveriti strukturalnu i prediktivnu validnost mernog instrumenta SSPT i detaljnije analizirati varijabilitet korišćenog multidimenzionalnog latentnog konstrukta u srpskoj populaciji.

Literatura

1. Deb, S. K., Nafi, S. M. & Valeri, M. (2024), Promoting tourism business through digital marketing in the new normal era: a sustainable approach, *European Journal of Innovation Management*, Vol. 27 No. 3, pp. 775-799. <https://doi.org/10.1108/EJIM-04-2022-0218>
2. Sthapit, E., Björk, P., Coudounaris, D. N., & Jiménez-Barreto, J. (2024). Memorable Halal Tourism Experience and Its Effects on Place Attachment. *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 25(3), 575–601. <https://doi.org/10.1080/15256480.2022.2135666>
3. Harrington, R. J., Hammond, R. K., Ottenbacher, M. C., Chathoth, P. K., & Marlowe, B. (2019). From goods-service logic to a memory-dominant logic: Business logic evolution and application in hospitality. *International Journal of Hospitality Management*, 76, 252–260. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2018.05.014>
4. Hosany, S., Sthapit, E., & Björk, P. (2022). Memorable tourism experience: A review and research agenda. *Psychology & Marketing*, 39(8), 1467–1486. <https://doi.org/10.1002/mar.21665>
5. Leung, W. K. S., Cheung, M. L., Chang, M. K., Shi, S., Tse, S. Y., & Yusrini, L. (2022). The role of virtual reality interactivity in building tourists' memorable experiences and post-adoption intentions in the COVID-19 era. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 13(3), 481–499. <https://doi.org/10.1108/JHTT-03-2021-0088>
6. Rahman, M. M., Moghavvemi, S., Thirumoorthi, T., & Rahman, M. (2020). The impact of tourists' perceptions on halal tourism destination: A structural model analysis. *Tourism Review*, 75(3), 575–594. <https://doi.org/10.1108/TR-05-2019-0182>
7. Rejikumar, G., Ajitha, A. A., Jose, A., & Mathew, S. (2021). Strategic positioning of tourist destinations - Analyzing the role of perceived meaningfulness. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 49, 140–151. <https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2021.08.025>
8. Sthapit, E., Björk, P., & Coudounaris, D. N. (2022). Memorable nature-based tourism experience, place attachment and tourists' environmentally responsible behaviour. *Journal of Ecotourism*, 1–24. <https://doi.org/10.1080/14724049.2022.2091581>
9. Trinanda, O., Sari, A. Y., Cerya, E., & Riski, T. R. (2022). Predicting place attachment through selfie tourism, memorable tourism experience and hedonic well-being. *International Journal of Tourism Cities*, 8(2), 412–423. <https://doi.org/10.1080/14724049.2022.2091581>

- doi.org/10.1108/IJTC-09-2020-0188
10. Wardi, Y., & Trinanda, O. (2022). Halal tourism and coronavirus: Understanding the influence of halal reputation and fear of COVID-19 on tourist's revisit intention. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, 13(7), 1095–1109. <https://doi.org/10.1108/JIABR-11-2021-0290>
 11. Wei, C., Zhao, W., Zhang, C., & Huang, K. (2019). Psychological factors affecting memorable tourism experiences. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 24(7), 619–632. <https://doi.org/10.1080/10941665.2019.1611611>
 12. Diallo, M. F., Diop-Sall, F., Leroux, E., & Vachon, M. A. (2022). How do tourism sustainability and nature affinity affect social engagement propensity? The central roles of nature conservation attitude and personal tourist experience. *Ecological Economics*, 200, 107503. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2022.107503>
 13. Flood-Chavez, D., Niewiadomski, P., & Jones, T. (2024). From niches to regime: Sustainability transitions in a diverse tourism destination. *Tourism Geographies*, 173–193. <https://doi.org/10.1080/14616688.2023.2280179>
 14. Gannon, M., Mostafa Rasoolimanesh, S., & Taheri, B. (2021). Assessing the mediating role of residents' perceptions toward tourism development. *Journal of Travel Research*, 60(1), 149–171. <https://doi.org/10.1177/0047287519890926>
 15. Perdue, R. R., Long, P. T., & L. Allen (1990). Resident Support for Tourism Development. *Annals of Tourism Research*, 17(4), 586–599.
 16. Dominguez-Lara, S., Carmona-Halty, M., Schulmeyer, M. K., Valente, S. N., & Lourenço, A. A. (2024). Psychometric analysis of two versions of the Big Five Inventory -15 in Chilean college students: internal structure, measurement invariance and association with subjective well-being. *Journal of Psychological Science* 18(1), 1–10. <https://doi.org/10.22235/cp.v18i1.3369>
 17. Magnusson, T., Karabag, S. F., Wigger, K., & Andersson, G. (2024). Sustainability transitions in tourism: On the transformation of a fragmented sector. *Tourism Geographies*, 157–172. <https://doi.org/10.1080/14616688.2023.2291700>
 18. Nieuwland, S. (2024). Urban tourism transitions: Doughnut economics applied to sustainable tourism development. *Tourism Geographies*, 255–273. <https://doi.org/10.1080/14616688.2023.2290009>
 19. Nadirsyah, Fitriyadi Firman, & Ridwan. (2023). The Influence of Amount Traveler's Regional Original Income Through Entertainment Tax, Hotel Tax, and Restaurant Tax Regency/City in Aceh Province. *International Journal of Economics (IJEC)*, 3(1), 159–170. <https://doi.org/10.55299/ijec.v3i1.624>
 20. Šegota, T., Mihalič, T., & Perdue, R. R. (2024). Resident perceptions and responses to tourism: individual vs community level impacts. *Journal of Sustainable Tourism*, 32(2), 340–363. <https://doi.org/10.1080/09669582.2022.2149759>
 21. Jordan, E. J., Lesar, L., & Spencer, D. M. (2021). Clarifying the interrelations of residents' perceived tourism-related stress, stressors, and impacts. *Journal of Travel Research*, 60(1), 208–219. <https://doi.org/10.1177/0047287519888287>
 22. Alves, P., Saraiva, P., Carneiro, J., Campos, P., Martins, H., ... Marreiros, G. 2020. Modeling Tourists' Personality in Recommender Systems: How Does Personality Influence Preferences for Tourist Attractions? In *Proceedings 28th Conference on User Modeling, Adaptation and Personalization (UMAP'20)*. July 14-17, 2020, Genoa, Italy. <https://doi.org/10.1145/3340631.3394843>

23. Schumacker, R. E. i Lomax, R. G. (2004). A beginner's guide to structural equation modeling. Psychology Press.
24. Tabachnick, B. G., Fidell, L. S., (2007). Using Multivariate Statistics, (5th. Edn.), Boston, Pearson Education Inc.
25. Byrne, B. M. (2013). Structural equation modeling with Mplus: Basic concepts, applications, and programming. routledge. DOI<https://doi.org/10.4324/9780203807644>
26. Ryu, E. (2011). Effects of skewness and kurtosis on normal-theory based maximum likelihood test statistic in multilevel structural equation modeling. Behavior research methods, 43, 1066-1074.
27. Tabachnick, B. G. & Fidell, L. S. (2018). Using multivariate statistics (7th ed.). Pearson.
28. Vindigni, G. (2024). Complexity and Ethos in eSports: A Multidimensional Analysis of Teleological Objectives and Social Motivations. TWIST, 19(1), 82-7. <https://twistjournal.net/twist/article/view/108>
29. Shlens, J. (2014). A tutorial on principal component analysis. arXiv preprint arXiv:1404.1100. <https://arxiv.org/abs/1404.1100>
30. W. Revelle (2021). Procedures for Psychological, Psychometric, and Personality Research. Northwestern University, Evanston, Illinois, <https://CRAN.R-project.org/package=psych>, R package version 2.1.3.

Ружица Ускоковић¹, Горан Матић², Милан Милошевић³

ЗАШТИТА ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ И ПРАВО НА ПРИСТУП ИНФОРМАЦИЈАМА ОД ЈАВНОГ ЗНАЧАЈА – НОРМАТИВНИ И НЕКИ ПРАКТИЧНИ АСПЕКТИ

Апстракт

Убрзани развој технологије допринео је, између осталог, све чешићој злоупотреби података о личности, што је створило потребу за стварањем норми које детаљније регулишу начин прикупљања, обраде, коришћење и чување података о личности.

Позитивноправни прописи који регулишу област заштите поверљивости одређених информација и закони о информацијама од јавног значаја у многим правним системима често садрже одредбе којима се настоји ускладити различитост њихових циљева. Међутим, у неким ситуацијама може доћи и до сукоба закона, посебно када је реч о дељењу информација које се односе на личност или приватност појединца.

Циљ прописа о заштити података о личности је заштита приватности појединаца, регулисање прикупљања, обраде и коришћења личних података, док са друге стране, прописи о информацијама од јавног значаја теже пружању приступа информацијама које су од важности за јавност, са намером постизања транспарентности и одговорности органа јавне власти. Због тога је неопходно развити јасне смернице и процедуре које ће обезбедити усклађеност ових прописа, а ако је потребно, размотрити и могућност измене или допуне важећих закона како би се осигурала њихова боља усклађеност и ефикасност.

Да би се избегли сукоби, закони обично садрже одредбе које дефинишу изузетке и ограничења.

Кључне речи: заштита података о личности, законитост обраде података о личности, обједињена процедура издавања грађевинских дозвола, легитимни интерес јавности.

1 МА Ружица Ускоковић, мастер, докторант на Факултету за пословне студије и право у Београду

2 Проф. др Горан Матић, ванредни професор Факултета за пословне студије и право у Београду

3 Проф. др Милан Милошевић, редовни професор Факултета за пословне студије и право у Београду

PROTECTION OF PERSONAL DATA AND THE RIGHT TO ACCESS INFORMATION OF PUBLIC IMPORTANCE - NORMATIVE AND SOME PRACTICAL ASPECTS

Abstract

The rapid development of technology has contributed, among other things, to the increasingly frequent abuse of personal data, which has created the need to create norms that regulate in detail the way of collecting, processing, using and storing personal data.

Positive legal regulations that regulate the area of confidentiality protection of certain information and laws on information of public importance in many legal systems often contain provisions that try to harmonize the diversity of their goals. However, in some situations there may be a conflict of laws, especially when it comes to sharing information related to an individual's personality or privacy.

The goal of the regulations on the protection of personal data is to protect the privacy of individuals, to regulate the collection, processing and use of personal data, while on the other hand, the regulations on information of public importance aim to provide access to information that is important to the public, with the aim of achieving transparency and accountability of authorities. public authorities. Therefore, it is necessary to develop clear guidelines and procedures that will ensure the compliance of these regulations, and if necessary, consider the possibility of amending or supplementing the current laws in order to ensure their better compliance and efficiency.

To avoid conflicts, laws usually contain provisions defining exceptions and limitations.

Keywords: personal data protection, legality of personal data processing, unified procedure for issuing building permits, legitimate public interest.

Појмовно одређење податка и информације

Појам податак и појам информација често се користе у истом контексту⁴, али реч је о два различита концепта, а посебно у смислу концепта безбедности.

Податак је сирова чињеница која може бити корисна или значајна у оквиру одређене анализе, обраде или истраживања. Податак може имати различите облике, укључујући текстуалне, бројчане, визуелне, аудио или на пример оптичке, магнетне и друге. Подаци представљају чињенице, статистике, мерења, описе и друге факте који су подобни за касније анализе, процесирање и доношење одређених закључака и одлука.

Информација је, смислена, логичка интерпретација одређених података. Другим речима, информацију чине обрађени, анализирани или организовани подаци и то на начин који им даје значење и употребљивост, јер тек када подаци добију смисао и контекст, постају подобни за проучавање, одлучивање, комуникацију или истраживање.

На пример, информација је, као смислени садржај добијен тумачењем података, да је у претходној години издато укупно 10.000 грађевинских дозвола за изградњу нових станова. Број „10.000“ само је низ цифара које представљају дату количину, али када додамо контекст и интерпретирамо ову бројку као „издате

⁴ Јанковић З., Андоновић С., Зборник радова, „Врсте информација и података у јавном праву Републике Србије“, Институт за упоредно право, Београд, 2020, стр. 39 : „Како Устав и Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја користе различите појмове, неопходно је направити дистинкцију између појма податка и појма информације“.

грађевинске дозволе за изградњу нових станова у претходној години“, овај податак постаје информација која пружа смисао и разумевање шта ова цифра заиста представља.

„Подаци се према отворености деле на јавне и тајне. Јавни подаци и информације су свима доступни, слободно се објављују и њима се свако може користити, поштујући ауторска права и друге законом прописане услове. Тајни подаци нису доступни јавности све док их поверљивима сматра онај ко их је таквим прогласио. Реч је о подацима и информацијама које за некога представљају посебан интерес и чијим би му откривањем или објављивањем била нанета штета, односно од којих се на туђу штету може остварити сопствена корист. У питању могу бити лични подаци грађана, посебно важни пословни подаци корпорација, војни, полицијски или обавештајни подаци, информације највиших државних органа и тела, те поверљиви подаци међународних организација. Тајни подаци су посебно заштићени и доступни су само одређеним лицима и институцијама.“⁵

Тајни податак је податак од интереса за Републику Србију, који је законом, другим прописом или одлуком надлежног органа донесеном у складу са законом, одређен и означен одређеним степеном тајности.

Податак од интереса за Републику Србију је сваки податак или документ којим располаже орган јавне власти, који се односи на територијални интегритет и сувереност, заштиту уставног поретка, људских и мањинских права и слобода, националну и јавну безбедност, одбрану, унутрашње и спољне послове⁶.

Због одређеног међусобног односа између тајних података и информација од јавног значаја, приликом одређивања степена тајности одређеног податка, неопходно је водити рачуна о томе да јавни интерес претеже над интересима грађана за слободан приступ информацијама од јавног значаја. Ово мора бити предмет анализе сваког појединачног случаја, да би се на тај начин омогућио одговарајући систем правне заштите, у виду правног лека, по коме ће стручно и независно тело процењивати претежност интереса⁷.

Позитивноправни прописи Републике Србије познају неколико правно релеватних врста информација и податка: подаци о личности, информације од јавног значаја, статистички подаци, отворени подаци и тајни подаци. Све набројане категорије нису уређене на систематски начин, већу су парцијално уређене различитим прописима.

Безбедност података о личности

Податак о личности је сваки податак који се односи на физичко лице чији је идентитет одређен или одредив, директно или индиректно, посебно на основу ознаке идентификатора као што су име, јединствени матични број грађана, подаци о локацији, идентификатор у електронским комуникационим мрежама или на основу једног или више фактора који су специфични за физички, физиолошки, генетски, ментални, економски, културни или социјални идентитет те особе. Ово је дефиниција према Општој уредби о заштити података (GDPR⁸), која представља

5 Триван Д., „Основи корпоративне безбедности“, Факултет за пословне студије и право, Београд, 2017., страница 217

6 Члан 2. став 1. тач. 1) и 2) Закона о тајности података („Службени гласник РС“, број 104/2009)

7 Видети: Миленковић Д., Приступ информацијама, заштита података о личности и тајност информација, Комитет правника за људска права, Београд, 2009, стр. 101

8 енгл. General Data Protection Regulation – Уредба (ЕУ) 2016/679 Европског парламента и Савета од 27.04.2016. год. о заштити физичких лица у односу на обраду података о личности, и о слободном кретању таквих података и о стављању Директиве 95/46/EZ ван снаге (Општа уредба о заштити података), у примени од 25.05.2018. год. у свим земљама Европске уније и Европског

основни пропис у Европској унији о заштити података о личности.

Члан 8. Европске конвенције о људским правима⁹ гласи:

„1. Свако има право на на поштовање свог приватног и породичног живота, дома и преписке, поштовање приватног и породичног живота.

2. Јавне власти неће се мешати у вршење овог права сем ако то није у складу са законом и неопходно у демократском друштву у интересу националне безбедности, јавне безбедности или економске добробити земље, ради спречавања нереда или криминала, заштите здравља или морала, или ради заштите права и слобода других.“

Свака активност која се спроводи над подацима о личности, почев од свих врста начина њиховог прикупљања, преко њиховог коришћења и манипулисања, чувања у бази података, дељења са трећим странама, па све до њиховог брисања или уништавања, сматра се обрадом података о личности.

Два важна концепта која се често користе у погледу заштите података и појединаца су приватност и безбедност.

Приватност се првенствено односи на поштовање права појединца да задржи контролу над својим личним подацима и информацијама, да процени како ће ти подаци бити коришћени, откривени или дељени са другим лицима. Приватност подразумева право на тајност и поверљивост личних података, као и њихову заштиту од неовлашћеног приступа или коришћења.

Безбедност се односи на заштиту података од неовлашћеног приступа, оштећења или губитка, применом технолошких и организационих мера којима би се осигурало да подаци остану заштићени од претњи и ризика у виртуалном простору (хаковања, компјутерских вируса, сајбер напада и сл.).

Обе описане компоненте су важне за целокупну заштиту података о личности - приватност осигурава појединцима да имају контролу над својим подацима, а безбедност осигурава да ти подаци буду заштићени од штетних утицаја.

Заштита података о личности обезбеђује се кроз низ мера и метода које имају за циљ да осигурају да подаци о личности буду сигурни, приватни и да се обрађују у складу са постојећим законодавством и међународним стандардима, а то су:

- Приватност личности на коју се подаци односе - пружањем контроле над њиховим личним подацима;
- Имплементација сигурносних технологија и процедура са циљем заштите података од неовлашћеног приступа, губитка, односно њиховог оштећења или уништења (енкрипција података, употреба сигурносних софтверских алата, увођење заштитних мрежних веза и сл.);
- Изградња поверења између појединаца и организација које податке о личности обрађују на сигуран и одговоран начин применом система управљања безбедношћу информација (ISMS¹⁰), обуком запослених о заштити података, утврђивањем одговорности за управљањем подацима и другим одговарајућим политикама;
- Контрола приступа локацијама где се подаци архивирају или обрађују, уз примену физичких мера заштите (системи за контролу приступа,

економског простора

9 енгл. European Convention on Human Rights – Правни акт Савета Европе о заштити слобода и права, донет 04.11.1950.год., ступио на снагу 03.09.1953.год. Република Србија је 03.04.2003.г. потписала, а 03.03.2004.год. ратификовала Европску конвенцију о људским правима (“Сл. лист СЦГ - Међународни уговори”, бр. 9/2003, 5/2005 и 7/2005 - испр. и “Сл. гласник РС - Међународни уговори”, бр. 12/2010 и 10/2015)

10 енгл. Information Security Management System – међународни стандард сачињен да осигура избор прикладне и пропорционалне безбедносне контроле која штити информације и улива проверење заинтересованим лицима (као на пример ISO/IEC 27001 стандард);

- надзорне камере, заштита од пожара и др.);
- Редовне ревизије сигурносних мера, континуирано праћење и ажурирање у складу са најновијим претњама и стандардима, као и са променама у окружењу организације;
- Поштовање и усклађеност националних и међународних прописа о заштити података, применом релевантних закона и регулатива;
- Транспарентност кроз јасне политике приватности, обавештења о обради података и лако доступним информацијама о правима појединаца.

Уставом Републике Србије („Службени гласник РС“, бр. 98/2006 и 115/2021) зајамчена је неповредивост људског достојанства, слобода и тајност комуникација и заштита података о личности¹¹. Гаранција заштите података о личности у Уставу значи да држава има обавезу да осигура очување приватности и интегритета личних података свих својих грађана, као и да предузме мере ради заштите тих података од неовлашћеног приступа, обраде и злоупотребе. Доношењем Закона о заштити података о личности („Службени гласник РС“, број 87/2018)¹² ближе је одређена ова област, а тиме је и извршена обавеза Републике Србије, као кандидата за чланство у Европској унији, да своје законодавство усклади да правом Европске уније.

Текст Закона о заштити података о личности својим већим делом је преузео текст Опште уредбе Европске уније о заштити података и Полицијске директиве Европске уније¹³ (којом је уређена област обраде података о личности од стране надлежних органа у вези са кривичним поступцима и претњама националној безбедности, али је законодавац додатно обезбедио бољу заштиту права лица чији су подаци предмет обраде и прописао већи обим обавеза и одговорност обрађивача, поштујући основна начела заштите података о личности:

- начело законитости поштења и транспарентности
- начело ограничења у односу на сврху обраде
- начело минимизације података
- начело тајности
- начело ограничења чувања
- начело интегритета и поверљивости
- начело одговорности за поступање.

Законом о заштити података о личности утврђено је право на заштиту физичких лица у вези са обрадом података о личности и слободни проток таквих података, начела обраде, права лица на које се подаци односе, обавезе руковалаца и обрађивача података о личности, кодекс поступања, пренос података о личности у друге државе и међународне организације, надзор над спровођењем овог закона, правна средства, одговорност и казне у случају повреде права физичких лица у вези са обрадом података о личности, као и посебни случајеви обраде¹⁴.

Наведеним законом је уређено и право на заштиту физичких лица у вези са обрадом података о личности коју врше надлежни органи у циљу спречавања

¹¹ Члан 42. Устава Републике Србије гласи:

„Зајемчена је заштита података о личности.

Прикупљање, држање, обрада и коришћење података о личности уређују се законом.

Забрањена је и кажњива употреба података о личности изван сврхе за коју су прикупљени, у складу са законом, осим за потребе вођења кривичног поступка или заштите безбедности Републике Србије, на начин предвиђен законом.

Свако има право да буде обавештен о прикупљеним подацима о својој личности, у складу са законом, и право на судску заштиту због њихове злоупотребе.“;

¹² Закон је ступио на снагу 21.11.2018.године, а примењује се од 22.08.2019. године;

¹³ енгл. EU Police Directive, односно Law Enforcement Directive (LED);

¹⁴ члан 1. став 1. Закона о заштити података о личности

истраге и откривања кривичних дела, гоњења учинилаца кривичних дела или извршења кривичних санкција, укључујући спечавање и заштиту од претњи јавној и националној безбедности¹⁵, као и слободни проток таквих података.

Чланом 100. Закона о заштити података о личности прописана је обавеза усклађивања одредаба „других закона, које се односе на обраду података о личности“ са овим законом до краја 2020. године.

Појам информације од јавног значаја

Уставом Републике Србије, чланом 51. гарантовано је право на обавештеност: „Свако има право на приступ подацима који су у поседу државних органа и организација којима су поверена јавна овлашћења, у складу са законом“.

Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја информацију од јавног значаја дефинише као информацију насталу у раду органа јавне власти, или информација настала у вези са радом органа јавне власти, садржана у одређеном документу, а односи се на све оно о чему јавност има оправдан интерес да зна.¹⁶ Овај закон такође прописује поступак за остваривање права на приступ информацијама од јавног значаја пред органом власти (чл. 15.-21.), као и поступак пред Повереником за информације од јавног значаја и заштиту личности.

Уколико се захтев односи на информацију која представља тајни податак чију тајност је одредио орган власти који одлучује о захтеву, или информација представља пословну или професионалну тајну, орган власти доноси решење о одбијању захтева наводећи разлоге због којих је податак одређен као тајна, односно као пословна или професионална тајна.

Посебно је регулисано поступање по захтевима за информацијама које представљају тајне податке у смислу Закона о тајности података („Службени гласник РС“, бр. 104/2009), које се разликује у односу на то да ли је тајност одредио други орган (члан 16. став 5. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја) или орган коме је поднет захтев и који одлучује о захтеву (члан 16. ст. 6 и 13. Закона). У првом случају се захтев просеђује органу који је одредио тајност података на даље поступање, а у другом случају преиспитује се да ли и даље постоје разлози због којих је податак дефинисан као тајни.

Када информација у неким случајевима није одређена у неком документу (нпр. тражи се разјашњење одлуке или акта, зашто је поступљено на одређени начин, тражи се да се попуни нека анкета или да се тражи се правно мишљење и став у вези са применом неког прописа (а које до тог момента није одређено у неком документу), доноси се решење којим се одбија захтев, јер тражена информација није информација од јавног значаја.

Истим законом су предвиђени и разлози за ограничење слободног приступа информацијама од јавног значаја, односно у којим случајевима орган власти може тражиоцу ускратити приступ информацијама од јавног значаја (чл. 9. и 14.), јер су потребе заштите легитимног интереса превагнуле у односу над интересом јавности да зна, односно тражиоца информације као репрезента јавности. Јавни интерес за приступ одређеној информацији мора бити јак, односно у корист и добробит коју остварују сви грађани, а не само потреба задовољења интересовања дела јавности.

Исти закон, чланом 14. став 2. прописао је три изузетка у односу на приватност као разлог ограничења права на приступ информацијама:

1. ако је лице на то пристало (сагласност да исте информације могу бити

¹⁵ члан 1. став 2. Закона о заштити података о личности

¹⁶ члан 2. Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја

- доступне било коме јавности генерално),
2. ако се ради личности, појави или догађају од интереса за јавност, а нарочито ако се ради о јавном функционеру у смислу закона којим се уређује спречавање сукоба интереса при обављању јавних функција и ако је информација везана за вршење његове јавне функције;
 3. ако се ради о лицу које је својим понашањем дало повода за тражење информације.

Равнотежа између права јавности да зна и права на заштиту података о личности успостављена је чланом 14. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја и чланом 89. Закона о заштити података о личности.

Повереник за информације од јавног значаја и заштиту личности

Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности је независни државни орган у Републици Србији у чијој су надлежности заштита права на приступ информацијама од јавног значаја, као и заштита података о личности. Повереник се бира у Народној скупштини, већином гласова свих народних посланика, а на предлог одбора надлежног за државну управу, на време од осам година, по јавном позиву.

Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности врши надзор над применом Закона о заштити података о личности и Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја („Службени гласник РС“, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009, 36/2010 и 105/2021).

Овај правни институт је основан у циљу унапређења транспарентности рада јавних органа и организација, као и ради заштите приватности грађана. Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података о личности има овлашћења да примењује мере, даје препоруке, пружа савете, образује ширу јавност и спроводи поступке у случајевима кршења закона у вези са приступом информацијама од јавног значаја и заштитом података о личности.

Повереник има овлашћење када одлучује по жалби против решења о одбијању захтева који се односи на тајни податак, ако у том поступку утврди да су престали разлози због којих је податак одређен као тајни, као и када утврди да податак није одређен као тајни у складу са Законом о тајности података, донеће решење којим се жалба усваја, а наложиће органу власти да опозове тајност траженог података и подносиоцу захтева омогући приступ том податку. Сходно члану 24. ст. 7. и 8. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја.

Суштинска улога повереника за информације од јавног значаја и заштиту података о личности је очување транспарентности у раду државних органа, као и заштита приватности лица у савременом дигиталном окружењу.

Осим пред Повереником, своје право на заштиту података о личности лица могу да остваре подношењем тужбе за заштиту права месно надлежном суду на територији Републике Србије (члан 84. Закона о заштити података о личности), као и подношењем тужбе за накнаду штете (члан 86. Закона о заштити података о личности).

Податак о личности и централна евиденција обједињених процедура

Централна евиденција обједињених процедура (у даљем тексту: ЦЕОП) основана је у оквиру Агенције за привредне регистре (у даљем тексту: АПР) 1.

јануара 2016. године, као „јединствена, централна, јавна, електронска база података у којој су обједињени подаци о току сваког појединачног предмета, документација која је приложена и прибављена у поступцима које спроводе надлежни органи по захтевима у вези са изградњом, доградњом и реконструкцијом објеката, укључујући одлуке и друга акта надлежних органа која настају у том поступку“¹⁷.

Улога АПР је да пружи услугу смештања и рада апликативног система ЦЕОП на својим серверима и учини систем доступним другим корисницима, односно учесницима у поступку обједињене процедуре издавања еДозвола преко интернета. То подразумева физички и виртуелно постављање и одржавање хардвера и софтвера потребног за рад апликативног система ЦЕОП, укључујући безбедносну заштиту (од неовлашћеног приступа или злоупотребе), правилно архивирање података, остваривање оптималне брзине протока података и доступности мреже за кориснике система, као и друге аспекте управљања и одржавања ресурса и рада система.

АПР (као и ЦЕОП који је њен саставни део) успешно је прошла екстерну проверу Система за управљање сигурношћу информација и тиме се сертифицивала према стандарду ISO/IEC 27001:2013.

„Овај сертификат о додатној вредности, стечен средином јануара 2022. године, потврда је да Агенција:

- пружа корисницима и заинтересованим странама поверење у погледу заштите информација,
- подржава усклађеност са релевантним законима и прописима,
- показује кредибилитет и поверење,
- смањује појаву ризика у пословању,
- изграђује безбедносну културу,
- подиже свест о безбедности информација,
- показује посвећеност безбедности информација на свим нивоима у организацији,
- промовише стално побољшање у области безбедности информација,
- штити организацију, имовину и заинтересоване стране“¹⁸.

Подаци садржани у регистрима и евиденцијама АПР нису доступни трећим лицима, осим у случајевима и под условима утврђеним законом. Ово подразумева не само чињеницу да подаци садржани у базама података АПР не смеју бити објављивани супротно законским одредбама, већ и да се чувају тако да трећа лица не могу доћи до њих у редовним околностима.

Сходно члану 8г Закона о планирању и изградњи („Службени гласник РС“, бр. 72/2009, 81/2009 - испр., 64/2010 - одлука УС, 24/2011, 121/2012, 42/2013 - одлука УС, 50/2013 - одлука УС, 98/2013 - одлука УС, 132/2014, 145/2014, 83/2018, 31/2019, 37/2019 - др. закон, 9/2020, 52/2021 и 62/2023): „Агенција за привредне регистре води јединствену, централну, јавну електронску базу података, у којој су обједињени подаци из свих регистара обједињених процедура на територији Републике Србије, као и акта садржана у тим регистрима“

Заштита података о личности и ЦЕОП

Заштита података о личности кроз апликативни систем ЦЕОП спроведена је уз поштовање свих претходно наведених међународних и домаћих позитивноправних прописа, али и поштовање одредби свих важећих прописа у Републици Србији

¹⁷ видети: <https://www.apr.gov.rs/регистри/грађевинске-дозволе/о-евиденцији.1374.html>

¹⁸ видети: <https://www.apr.gov.rs/о-агенцији/стандарди-и-сертификати.4563.html>

који су од значаја за област заштите података о личности, а то су:

1. Закон о прекршајима („Службени гласник РС“, бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 – одлука УС, 91/2019 и 91/2019 – др. закон),
2. Закон о општем управном поступку („Службени гласник РС“, бр. 18/2016 и 95/2018 – аутентично тумачење),
3. Закон о управним споровима („Службени гласник РС“, број 111/2009),
4. Кривични законик („Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019),
5. Закон о електронској управи („Службени гласник РС“, број 27/2018),
6. Закон о информационој безбедности („Службени гласник РС“, бр. 6/2016, 94/2017 и 77/2019),
7. Закон о тајности података („Службени гласник РС“, бр. 104/09).
8. Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма („Службени гласник РС“, бр. 113/2017, 91/2019 и 153/2020),
9. Закон о науци и истраживањима („Службени гласник РС“, број 49/2019) и
10. Закон о електронским комуникацијама („Службени гласник РС“, бр. 44/2010, 60/2012 – одлука УС, 62/2014 и 95/2018 – др. закон).

Применом свих наведених прописа успостављен је одговарајући правни основ за законитост обраде података, информатичку примену прописаних механизма заштите података о личности у апликативном систему ЦЕОП, укључујући усклађеност уграђене¹⁹ и подразумеване²⁰ заштите података о лицима у целокупном поступку издавања електронских грађевинских дозвола (у даљем тексту: еДозволе²¹).

Заштита података о личности се односи како на лица која су странке у поступку исходавања еДозволе и лица која су укључена у грађевинске пројекте:

1. Подносилац захтева за издавање еДозволе (име и презиме / ЈМБГ / адреса становања);
2. Инвеститор изградње објекта (име и презиме / ЈМБГ / адреса становања);
3. Финансијер изградње објекта (име и презиме / ЈМБГ / адреса становања);
4. Извођач радова (име и презиме / ЈМБГ / адреса становања),

тако и на обрађиваче поднетих захтева за издавање еДозвола у органима надлежним за издавање дозвола, овлашћена лица за издавање услова за прикључење на комуналну и другу инфраструктуру у имаоцима јавних овлашћења и одговорна лица која врше контролу спровођења поступака у законом прописаним роковима за издавање еДозвола.

Јавни интерес и подаци о лицима у Централној евиденцији

Јавни интерес у вези података о поступцима издавања грађевинских

¹⁹ енгл. *privacy by design* – скуп мера уграђених у систем како би се заштитио од спољних претњи или неовлашћеног приступа (контрола приступа, аутентикација, заштита од злонамерног софтвера...)

²⁰ *engl. privacy by default* – аутоматско постављање високих стандарда приватности као основне претпоставке приликом креирања софтвера без потребе да корисник система ручно подешава поставке или предузима додатне кораке за заштиту својих података

²¹ еДозвола је електронски систем подношења захтева за издавање грађевинских дозвола путем Интернета. ЦЕОП као систем еДозвола који се спроводи кроз Централни информациони систем, омогућава брз процес издавања дозвола, пружа могућност праћења статуса поднетог захтева путем Интернета, смањује административне трошкове и олакшава комуникацију између подносиоца захтева и надлежних органа и ималаца јавних овлашћења

дозвола односи се на транспарентност процеса издавања еДозвола и приступ информацијама од значаја за јавност. Јавни интерес обухвата право грађана да остваре увид у процес издавања еДозвола укључујући захтеве инвеститора према надлежним органима, поступање надлежних органа по поднетим захтевима за издавање еДозвола и одлуке које надлежни органи доносе, чиме се олакшава праћење законитости и правилности самог поступка.

Информације од јавног значаја из области грађевинарства обухватају све информације о тренутним грађевинским пројектима који су у току (укључујући информације о локацији, намени објекта, величини, инвеститору и статусу дозвола), информације о урбанистичким и регулационим плановима (укључујући техничке спецификације, услове градње и трајање дозволе), информације о прописаним мерама безбедности и заштите на градилиштима (укључујући и извештаје о инспекцијским надзорима), информације о процени утицаја на околину, као и информације о мерама које се предузимају ради смањења негативних ефеката на околину и друге.

Централна евиденција обједињених процедура мора да поштује позитивноправне прописе који регулишу приступ информацијама и заштити приватности, те у том смислу може објављивати само оне информације за које постоји законски основ и које не крше права појединаца или друге прописе.

Да би информација садржана у бази података ЦЕОП представљала информацију од јавног значаја, она мора садржати сва три стандардна елемента:

1. да је информација у поседу ЦЕОП;
2. да за њено одређење као информације од јавног значаја, није важно у ком облику се она налази и на који се начин сазнаје;
3. да постоји оправдани интерес јавности (а то може бити и појединац) у конкретном случају.

У том смислу, АПР, ЦЕОП, након испитивања свих формалних услова за подношење одговарајућег захтева, односно да ли је захтев подносиоца јасан и уредан у смислу одредаба члана 15. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја, приступа се утврђивању да ли је тражена информација (документ) у поседу АПР, ЦЕОП. Уколико јесте, врши се преглед информација и докумената у поседу, процена њихове садржине на основу које се одлучује да ли треба омогућити приступ траженој информацији, односно ускратити приступ или евентуално ограничити остваривање права на приступ.

У случају када АПР, ЦЕОП, утврди да тражени податак, односно информација или документ, који је предмет захтева, представља тајни податак одређен од стране другог органа власти, у смислу Закона о тајности података, АПР, ЦЕОП је дужан да у року од осам дана од дана пријема захтева, исти достави на поступање органу власти који је одредио тајност податка и о томе обавести подносиоца захтева за слободни приступ информацијама од јавног значаја, при чему ће у обавештењу навести да АПР, ЦЕОП није овлашћен да даље поступа.

То би у пракси значило, да када би тражилац информације захтевао приступ документу као што је, на пример, уговор о изградњи инфраструктурног објекта од државног значаја, у којем је по својој природи, Република Србија једна од уговорних страна, која инвестира новац из буџета државе, информације из документа треба да буду учињене доступне јавности, али уз заштиту података о личности и анализирати да ли је нека од тих тражених информација означена степеном тајности. Уколико је означен степен тајности, АПР, ЦЕОП нема надлежност за преиспитивање дате тајности, иако је у поседу информације (документа), већ у року од осам дана од

пријема захтева дужан да органу власти који је одредио тајност податка достави на даље поступање, а о томе обавести подносиоца захтева за слободни приступ информацијама од јавног значаја и Поверенику за информације од јавног значаја и заштиту личности.

Поштујући одребе члана 14. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја које се односе на приватност и друга права личности, приликом поступања по захтеву за приступ информацији од јавног значаја, АПР, односно ЦЕОП, мора да утврди да ли би се остваривањем права на приступ информацијама од јавног значаја повредило:

- право на приватност;
- право на заштиту права о личности;
- право на углед или друго право лица, односно, да ли је у конкретном случају испуњен један од услова за постојање изузетка од ограничења остваривања ових права:
- да ли је лице пристало на давање својих личних података тражиоцу информације;
- да је у питању личност, појава или догађај од интереса за јавност (посебно ако се ради о јавном функционеру у смислу закона²² којим се уређује спречавање сукоба интереса при обављању јавних функција и да је информација везана за вршење његове јавне функције),
- да се ради о лицу које је својим понашањем дало повода за тражење информације.

У конкретном примеру, уколико се поднетим захтевом од АПР, ЦЕОП-а траже подаци о инвеститорима са највећим бројем издатих грађевинских дозвола на одређеној територији Републике Србије, током одређеног временског периода, а међу њима су и физичка лица која су инвеститори изградње објеката, имајући у виду да се подаци о њима као инвеститорима налазе у бази ЦЕОП, као и да су информације о овим лицима и њиховим инвестицијама у области грађевинарства од великог интереса за јавност, те да се тражене информације односе на посао који обављају та лица, а не на њихове приватне животе, због чега ова физичка лица са својством инвеститора уживају мањи степен заштите приватности у односу на друга физичка лица, то имена и презимена тих лица треба да буду учињена доступним јавности, у смислу одредбе члана 14. став 1. тачка 2) Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја.

Међутим, подаци о личности тих лица који се тичу њихове приватности (јединствени матични број грађана, адреса пребивалишта, број идентификационог документа и контакт подаци) морају претходно бити заштићени и учињени недоступним из разлога што њихова обрада у сврху остваривања оправданог интереса јавности да зна, није потребна и била би супротна начелу „минимизације података“ из члана 5. став 1. тачка 3) Закона о заштити података о личности, којом је прописано да подаци о личности морају бити примерени, битни и ограничени на оно што је неопходно у односу на сврху обраде. Тиме се поступа и у складу са одредбом члана 12. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја, којом је прописана могућност издвајања тражене информације од осталих информација којима орган власти није дужан да тражиоцу омогући приступ, па делови у којима су садржани предметни подаци о личности треба да буду учињени недоступним.

У ситуацији када АПР, ЦЕОП има сазнања да се тражени подаци налазе у

²² Закон о спречавању сукоба интереса при вршењу јавних функција („Службени гласник РС“, број 43/2004)

неком поступку, а посебно уколико тај поступак не води ЦЕОП, већ други орган власти, као на пример суд или тужилаштво, потребно је укључити орган који води тај поступак, како би се не би чињење доступним јавности таквих података могло директно да утиче на исход поступка који је у току. Да би се избегла потенцијална могућност угрожавања, ометања или отежавања спречавања или откривања кривичног дела, оптужење за кривично дело, вођење предистражног или судског поступка, извршење пресуде или спровођење казне или други правно уређени поступак или фер поступање и правично суђење, до окончања поступка, потребно је претходно прибавити мишљење надлежног органа (суда, тужилаштва...) о давању подносиоцу захтева ових података. Чланом 9. став 1. тачка 2) Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја, уколико надлежни орган не да сагласност, поднети захтев треба одбити, а уколико надлежни орган да сагласност, податке које ЦЕОП поседује може дати тражиоцу информације.

Сходно члану 8. Закона о слободном приступу информацијама од јавног значаја, права из предметног закона могу се изузетно подврћи ограничењима која су њиме прописана, ако је то неопходно у демократском друштву ради заштите од озбиљне повреде претежнијег интереса заснованог на Уставу или закону. Ниједна одредба предметног закона не сме да се тумачи на начин који би довео до укидања неког права које овај закон признаје или до његовог ограничења у већој мери од оне која је прописана чланом 8. став 1. овог закона.

Закључак

Подаци о личности представљају предмет Устава и посебних прописа с обзиром на чињеницу да представљају можда најзначајнију категорију података у области права, а посебно имајући у виду да се њима штити приватност грађана. Због свог огромног значаја, подаци о личности уживају посебну заштиту приликом њиховог коришћења, као и одговарајући правни основ прикупљања и одређену сврху ради које се користе лични подаци.

Заштита личних података је кључна за осигурање приватности, сигурности и поверења у друштву и пословним окружењима, јер се ови подаци односе на одређени психички, физички, социјални или други јединствени и непоновљиви елемент личности.

Коришћење савремених информационих технологија и интернета покрива све области живота и рада, што доводи до могућности злоупотребе технологије у циљу комерцијализације података о личности, од стране појединаца, компанија, па и држава. Убрзаним развојем информационих технологија, које повезују велики број података са огромним капацитетом, путем којих се информације и подаци брзо и свакодневно размењују између различитих приватних лица, пословних субјеката и државних органа, а које су све комплексније и софистицираније, потреба за безбедношћу и заштитом података о личности је све већа.

Кроз нормативни оквир у области заштите података о личности у Републици Србији грађани су стекли могућност активнијег деловања у циљу заштите своје приватности и интегритета, а привредни субјекти и државни органи су добили дужност да пажљивије поступају у свом раду према подацима грађана. Руковооци и обрађивачи података о личности су у обавези да своје пословање и деловање ускладе са највишим стандардима у области заштите података о личности.

Литература (за дубље изучавање)

Књиге и чланци:

1. Адамовић Ј., Јовановић М., Калезић П., Кривокапић Н., Перков Б., Петровски А., „Водич за медије: Заштита личних података и новинарски изузетак, Share fondacija, Београд, 2018
2. Андоновић С., „Правна природа Повереника за информације од јавног значаја и заштиту података о личности“, Архив за правне и друштвене науке, Институт за политичке студије, Београд, 2019
3. Андоновић С., „Основи права заштите података о личности“, Институт за упоредно право, Београд, 2020
4. Водинелић В., „Слобода медија као граница заштите података (медијска привилегија)“, Заштита података о личности и поверљиви подаци – правни стандарди, Фонд за отворено друштво, Београд, 2005
5. Водинелић В., „Правозаштителичних података“, у: Правоинформационих технологија (група аутора: Шаркић Н., Прља Д., Дамњановић К., Марић В., Живковић В., Водинелић В., Мрвић-Петровић Н.), Правни факултет Унион, Београд, 2007
6. Дилигенски А., Прља Д., Церовић Д., „Право заштите података – GDPR“, Институт за упоредно право, Београд, 2018
7. Димитријевић П., „Право информационе технолозије“, SVEN, Ниш, 2010
8. Хећимовић Ж., „Метаподаци“, Свеучилиште у Сплиту, Факултет грађевинарства, архитектуре и геодезије, Катедра за геодезију и геоинформатику, Сплит, 2016
9. Јовичић Ј., „Уставно регулисање права на јавно информисање“, Зборник радова Правног факултета у Нишу, Правни факултет Универзитета у Нишу, Ниш, 2012
10. Кривокапић Д., Адамовић Ј., Тасић Д., Петровски А., Калезић П., Кривокапић Ђ., „Водич кроз Закон о заштити података о личности и GDPR – тумачење новог правног оквира“, SHARE fondacija, Београд, 2019
11. Кривокапић Д., Кривокапић Ђ., Јовановић М., Перков Б., Петровски А., „Моји подаци, моја права“, SHARE fondacija, Београд, 2018
12. Лилић С., „Заштита личних података у праву Србије и европски стандарди, у Хармонизација законодавства Републике Србије са правом Европске уније, Институт за међународну политику и привреду, Београд 2010
13. Лилић С., (у сарадњи са Голубовић Катарином), „Европско управно право – са освртом на управно право Србије у контексту европских интеграција“, Правни факултет Универзитета у Београду, Центар за издаваштво и информисање, Београд, 2011
14. Марковић Р., Уставно право, Правни факултет Универзитета у Београду, Београд, 2018
15. Миленковић Д., Приступ информацијама, заштита података о личности и тајност информација, Комитет правника за људска права, Београд, 2009
16. Миленковић Д., „Значај независних институција у заштити људских права“, Јубиларна монографија 15 година рада Повереника, Повереник

- за информације од јавног значаја и заштиту података, Београд, 2019
17. Милошевић М.; Матић Г., „Прикупљање података о личности без пристанка (приказ законских решења у Републици Србији)“, Зборник радова: Спречавање и сузбијање савремених облика криминалитета“, Криминалистичко полицијска академија, Београд, 2009
 18. ОЕБС, Заштита података у сектору безбедности – Водич кроз законску регулативу, Центар за унапређење правних студија, Београд 2019
 19. Пејић Ј., Шта је „Полицијска директива Европске уније“? – Како органи спровођења закона (треба да) штите личне податке, Београдски центар за безбедносну политику, 2019
 20. Триван Д., „Основи корпоративне безбедности“, Факултет за пословне студије и право, Београд, 2017

Интернет извори:

1. Агенција за привредне регистре – ЦЕОП, доступно на: <https://www.apr.gov.rs/регистри/грађевинске-дозволе/o-евиденцији.1374.html>
2. Агенција за привредне регистре - ISO/IEC 27001:2013, доступно на: <https://www.apr.gov.rs/o-агенцији/стандарди-и-сертификати.4563.html>
3. Закон о заштити података о личности: Радна група за израду нацрта, доступно на: <https://pravoikt.org/zakon-o-zastiti-podataka-o-licnosti-radna-grupa-za-izradu-nacrta>
4. European Commission, What does data protection „by design“ and „by default“ mean? доступно на: https://commission.europa.eu/law/law-topic/data-protection/reform/rules-business-and-organisations/obligations/what-does-data-protection-design-and-default-mean_en
5. GDPR Informer, Службене смјернице о преносивости података, online 2018, доступно на: <https://gdprinformer.com/gdpr-clanci/sluzbene-smjernice-o-prenosivosti-podataka>
6. 15 година рада Повереника за информације од јавног значаја и заштиту података о личности, доступно на: <https://www.poverenik.rs/sr/publikacije/studije.html>
7. Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података, Заштита података о личности: ставови и мишљења Повереника, Београд 2019, доступно на: <https://www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/Publikacije/>
8. Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података, Извештај о спровођењу закона о слободном приступу информација од јавног значаја и закона о заштити података о личности, за 2019. годину, Београд 2019, доступно на: www.poverenik.rs/images/stories/dokumentacija-nova/izvestajiPoverenika/2019/
9. Повереник за информације од јавног значаја и заштиту података, *Најчешће постављена питања у вези са применом Опште уредбе о заштити података (GDPR)*, доступно на: <https://www.poverenik.rs/sr/zastita-podataka/најчешће-постављена-питања-у-вези-са-заштитом-података-о-личности.html>

Правни прописи:

1. Директива о заштити појединаца у вези са обрадом личних података и слободном кретању таквих података – Directive 95/46/EC of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, Official Journal L 281 , 23/11/1995
2. Директива 2002/58 Европског парламента и Савета која се односи на обраду личних података и заштиту приватности у сектору електронских комуникација – Directive 2002/58/EC of the European Parliament and of the Council of 12 July 2002 concerning the processing of personal data and the protection of privacy in the electronic communications sector (Directive on privacy and electronic communications), Official Journal L 2002, 31/07/2002.
3. Directive 2006/24/EC of the European Parliament and of the Council of 15 March 2006 on the retention of data generated or processed in connection with the provision of publicly available electronic communications services or of public communications networks and amending Directive 2002/58/EC, Official Journal L 105 , 13/04/2006.
4. Полицијска директива Европске уније - Directive (EU) 2016/680 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data by competent authorities for the purposes of the prevention, investigation, detection or prosecution of criminal offences or the execution of criminal penalties, and on the free movement of such data, and repealing Council Framework Decision 2008/977/JHA
5. Међународни пакт о грађанским и политичким правима, усвојен резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 2200 А(XXII) од 16. децембра 1966.г.
6. Општа декларација о људским правима, усвојена посебном резолуцијом Генералне скупштине Уједињених нација 10. децембра 1948.г.
7. Општа уредба о заштити података ЕУ – Regulation 2016/679 of the European Parliament and of the Council on the Protection of Natural Persons with Regard to the Processing of Personal Data and on the Free Movement of such Data, and Repealing Directive 95&46EC (General Data Protection Regulation), of 27. April 2016
8. Устав Републике Србије („Службени гласник РС“, бр. 98/2006 и 115/2021),
9. Кривични законик („Службени гласник РС“, бр. 85/2005, 88/2005 испр., 107/2005 - испр., 72/2009, 111/2009, 121/2012, 104/2013, 108/2014, 94/2016 и 35/2019),
10. Закон о електронским комуникацијама („Службени гласник РС“, бр. 44/2010, 60/2012 – одлука УС, 62/2014 и 95/2018 – др. закон).
11. Закон о електронској управи („Службени гласник РС“, број 27/2018),
12. Закон о информационој безбедности („Службени гласник РС“, бр. 6/2016, 94/2017 и 77/2019),
13. Закон о јавном информисању и медијима („Службени гласник РС“, број 92/2023),
14. Закон о јавним агенцијама („Службени гласник РС“, бр. 18/05, 81/05 – испр. и 47/18),
15. Закон о јединственом броју грађана („Службени гласник РС“, број

- 24/2018)
16. Закон о науци и истраживањима („Службени гласник РС“, број 49/2019)
 17. Закон о општем управном поступку („Службени гласник РС“, бр. 18/2016 и 95/2018 – аутентично тумачење),
 18. Закон о планирању и изградњи („Службени гласник РС“, бр. 72/09, 81/09 - испр., 64/10 - одлука УС, 24/11, 121/12, 42/2013 - одлука УС, 50/13 - одлука УС, 98/13 - одлука УС, 132/14, 145/14, 83/18, 31/19, 37/19 - др. закон, 9/20 и 52/21),
 19. Закон о прекршајима („Службени гласник РС“, бр. 65/2013, 13/2016, 98/2016 – одлука УС, 91/2019 и 91/2019 – др. закон),
 20. Закон о слободном приступу информацијама од јавног значаја („Службени гласник РС“, бр. 120/2004, 54/2007, 104/2009, 36/2010 и 105/2021),
 21. Закон о спречавању прања новца и финансирања тероризма („Службени гласник РС“, бр. 113/2017, 91/2019 и 153/2020),
 22. Закон о спречавању сукоба интереса при вршењу јавних функција („Службени гласник РС“, број 43/2004),
 23. Закон о тајности података („Службени гласник РС“, бр. 104/2009),
 24. Закон о управним споровима („Службени гласник РС“, број 111/2009),
 25. Закон о заштити података о личности („Службени гласник РС“, број 87/2018)

Aleksandar Gajić¹

MULTICULTURAL EDUCATION AND MEDIA LITERACY IN THE PROCESSES OF GLOBALIZATION

Abstract

The authors start from the comparative examination of the different roles of globalization, the global economic crisis, its impact on the changing picture of the world and the emergence of new forms of education - a global education that should eliminate negative impacts of global change on education, intercultural and international cooperation. That supposes deeper internationalization of education, increasing student mobility which realizes through various programs and strategy. EU, for example, formed the Association for Global Education called South-North Centre (SNC) in order to improve dialogue and connectivity between different cultures in the field of education, specially between south and north. Serbia as a member of the SNC, is making effort to realize intercultural, civic and human rights education in various field of society. Authors are also analyzing weaknesses in the education system of Serbia, which are the most obvious in the media education sphere. Based on that, the conclusion arises that the educational system in Serbia should develop mechanisms for acquiring media literacy among pupils, students and citizens, which is very important for developing the public critical awareness, active audience and creating fertile ground for development of high culture and raising the quality of education.

Key words: globalization, multicultural education, international cooperation, media literacy, technologies, Serbia, European Union

Introduction

The main purpose of education in general, is to produce and to develop human potential, in purpose of lifelong expertise, developing intellectual, ethical, investigative-scientific, creative, financial, economic and social skills. At the same time it is the path for improvement of various spheres in society, from health care, school system, culture, science, politics, mass media technologies, local and national economy and many other

¹ Associate PhD Aleksandar Gajić, Faculty of Management Sremski Karlovci, University „Union – Nikola Tesla“ Belgrade, CESNA B, Belgrade

areas which assumes continuously changing, adaptation and adoption with new standards of modern time (for example with standards of education of EU for its members and candidates for membership), through the internationalization of education.

Therefore in the contemporary world education, comparing it to the traditional approach requires new form of skills (for example interculturality in the era of immigration), knowledge, new form of literacy (informative, media, foreign language) because of new view of the world produced by globalization of society processes.

Contemporary learning according Suárez-Orozco (2007) requires teaching in the manner to teach the whole child for the whole world and learning should be inspired by the goal of developing global consciousness, which include learning world history and cultures. Such approach is necessary because globalization brings some problems due of emphasis on profit in a global networking world, such as the problem of minorities, problem of small nations, language and cultures, inadequate understanding of human rights etc.

From the reason of need for better understanding of different cultures, nations, countries, increasing the level of knowledge and awaking the people about opportunities for more justice, equality and human right, we at the moment can see the emergence of global education that works towards resolving these problematic issues. So in this work we make investigation about concept of global education, with regard and critical review of some aspect of globalization and its influence on education, and discuss about one new form of literacy in the era of globalization i.e. about media education.

The main hypothesis of the paper assumes that new change in global world society (society of global village) brings the need for new forms of educations which enables to resolve some consequences of negative side of process of the globalization.

Globalization and global education

The main purpose of globalization is creating a world society, which is reflected in the economic, technological and even cultural, political connection between people. The economic aspect according to Jez (2009) refers to the “interdependence of modern production and exchange, the creation of transnational corporations which with their production capacities overcome the traditional boundaries and whose subcontractors are located in a number of countries.”(p. 254). Economic factor is shown as the first and most influential factor in global processes, which further influenced the emergence of political and cultural changes in the world, but, on the other hand, it influenced at the same time a change in the geopolitical structure of the world, causing negative consequences. The emergence of the economic supremacy has caused the emergence of the weakening economy and in the case of developed countries, especially with the emergence of developing countries such as China, which in 2011 joined the World Trade Organization (WTO).

Liberalism concept collapsed over time, and Neo-liberalism emerged and took its place. Neo-liberalism is reducing individual man to the mere consumer through economic, technological and military networking of people, cultures and countries. The main reason for this situation is big importance of economic interests, greed of multinational corporations and quasi-political elite. In this way, the neo-liberal trends have led the world to the center of the global crisis. According to Nikolic and Petrovic (2011) “the financial crisis in the US, which began in mid-2007, had the extraordinary importance, which culminated a year later into a global economic crisis.” (p. 213).

These reasons change and the geopolitical picture of the world. The main economic

indicators are showing that economic importance of so-called “West” in the first decade of the 21st century become weaker compared to the “East”, which is experiencing economic prosperity. The global economic centre is moving strongly towards Asia for the first time since the 18th century. But despite the financial crisis, globalization has left a number of issues unresolved and has caused a number of problems, which is itself produced, and that is according to Balj (2013): “Global environmental problems obviously present in the spread of ozone holes during warm atmosphere and intense pollution; the global problem of poverty (...), global production of modern technological and biotechnological weapons, global terrorism and the ongoing wars waged after the Second World War, under the doctrine of limited wars, and that result an inadequate understanding of human rights and freedoms.”(p. 42).

But whether is word about the economic, political or cultural globalization of society, changes caused a strong impact on education and its further consequences. Economic globalization, which refers to the increase production and trade, the emergence of transnational enterprises, competition for seats companies in the states and similar, as Milutinovic states (2011), continue to cause “changes in employment and thereby touches on one of the traditional goals of education - preparation for work. Since the globalization of the economy means more pronounced division of labour, increased competition, changes in the employment structure, and changes of necessary knowledge and skills, educational institutions need to consider their own mission in the light of changes in the sphere of jobs requirements and circumstances. They should to enable the adoption of new skills and gaining flexibility in order that man could actively participate in the knowledge society and economy and achieve success in the global competition” (p. 454).

From that reason in modern times, education not have any more at first level tendency for theoretical approach and philosophical grounding of knowledge, because the science has the highest value if is practical, and that means that its creative function refers to some form of additional production to meet certain needs, including the global civilization needs. Starting from this conclusion, in the era of globalization the main knowledge purpose can be interpreted as encouraging consumer-produce civilization and spirit, and in this direction knowledge management function is viewed. (Cizmar et al., 2016, p. 85). But theoretical purpose of education in ancient paradigm and pragmatic function of education in the contemporary paradigm have one common tendency - improvement of human life, which lead us to the sphere of society nets and netting various field of knowledge, between different nation, countries, cultures with emphasis on respecting the human rights.

Therefore, we can claim that new way of education require the knowledge useful for society, which prepare students and citizens for global change in the world. It became very important for undeveloped countries which need such a form of education to be prepared for taking advantage of the economics, cultural and information globalization in order to increase international cooperation.²

Internationalization of education has been started with realization through Bologna Process and Lisbon Strategy in Europe. Those are the clearest examples of international engagement at this level, with the first drawing more than 40 countries into a voluntary process of enabling a European Higher Education Area. This has become a reference for similar efforts elsewhere in the world as ENLACES in Latin America, development of a harmonization strategy in the African Union, Communiqué initiative launched by twenty-

² The concept of global education refers to the various spheres of education as: Human Right Education, Education for Sustainability, Education for Peace and Conflict Prevention and Intercultural Education, Development Education, Education for Citizenship.

seven countries in the Asia-Pacific region and others. Internationalization of education causes a veritable explosion in numbers of programs and institutions that are operating internationally. We can notice that Qatar, Singapore and the United Arab Emirates stand out as examples of countries that have boldly promoted internationalization as a matter of national policies. (Altbach et al., 2009, p. v).

Internationalization of education increased mobility of students which involves two main trends:

1. Mobility students from Asia to North America, Western Europe and Australia
2. Mobility student inside Europe and within European Union

International student mobility largely reflects a South-North phenomenon. UNESCO estimates that in 2007 there were more than 2.8 million internationally mobile students, an increase of some 53 percent over the estimated figure of 1.8 million in 2000. By 2025, research undertaken for IDP Pty Ltd in Australia suggests that roughly 7.2 million students may be pursuing some higher education internationally, an increase of 188 percent over the 2006 UNESCO estimate. (Böhm, et al., 2002).

Internationalization can be seen as a strategy for societies and institutions to respond to the many demands placed upon them by globalization and as a way for higher education to prepare individuals for engagement in a globalized world. Internationalization is process of integrating an international, intercultural, or global dimension in the purpose, functions, or delivery of postsecondary education and consist of two main spheres of action, commonly characterized as “internationalization at home” and “internationalization abroad.” (Knight, 2004).

Internationalization at home typically consists of strategies and approaches designed to inject an international dimension into the home campus experience, for example, by including global and comparative perspectives in the curriculum or recruiting international students, scholars, and faculty and leveraging their presence on campus. Internationalization abroad, on the other hand, calls for an institution to project itself and its stakeholders out in the world. Key examples include sending students to study abroad, setting up a branch campus overseas, or engaging in an interinstitutional partnership. (Altbach et al., 2009, p. 23)

Aspects of internationalization of education we can notice and through the project of global education, which aims to promote the values that are set and started by the process of globalization, but which are eventually ignored because of the economic spheres of interest. In promoting some democratic values we have civic/citizenship education as part of global education which, according to Shuayb (2012), “could be tool that can promote trust, cooperation, participation and cohesion. Although the concept differs in different countries, the emphasis is on knowledge of right and responsibilities, value and active citizenship skills.” (p. 30).

This kind of education is especially important for the societies where the problem of deep social division exists, big inequality, discrimination in various field of society, but at the same time civic education in not only directed to the local society or society of one country, but it has and international perspectives. Promoting humanitarian principles and seeking to bring improvement is involved in international education, which have to, as Ker says (2012) “concern about promoting human rights and the principles of equality, equity and justice.” (p.18). These principles become the part of global education because the need for increasing the consensus, within and across countries and regions, promoting democratic values of society and for protecting against the rise of xenophobia, racism and injustice.

Figure 1 Impact of globalization on the emergence of the new forms of education

GLOBALIZATION AND EDUCATION (consequence and requires)		
Economics globalization with project of Neoliberalism: Consequence: creating the society of consumers and pursuit of profit Requirements: new forms of works, employment, new form of education and preparation for work	Political globalization Consequence: annulment of human rights and freedoms, minority rights Requirements: education for human right, civic education	Cultural globalization: Consequence: homogenization of different cultures Requirement: Intercultural education
<p>Globalization in general</p> <p>Consequence: new view on the world</p> <p>Requirement - new form of education – global education</p> <ol style="list-style-type: none"> 1) Human Right Education 2) Education for Sustainability 3) Education for Peace and Conflict Prevention 4) Intercultural Education 5) Development Education 6) Education for Citizenship et cetera. 		

Source: Original table projected by Valentina Cizmar

We can notice that EU system of education, as South-North Centre (SNC), too, sets and necessary education for human rights. According to Klemenovic (2007) intentions to this type of education in Serbia are encouraged, first from the non-formal education - “through the activity of non-governmental organizations, humanitarian and peace organizations.” (p. 166). In this way, the company is directed towards adopting the values of knowledge that ensure a harmonious life in a civil society, which is based on respect for human rights and freedom, protecting the laws of minority. Such knowledge is managed in the direction of the civic awareness development. Application of the standards of the European Convention on Human Rights, in particular the requirement in domestic law and practice, should be implemented through training for solicitors, judges, prosecutors, lawyers as the most concerned with standards application.

This project was started in Serbia in 2002 as well, but it is noticeable that the strategy for the development of human rights education and education for democratic citizenship is already established in the school education through the introduction of the teaching of Civic Education, which aims to prepare the implementation of democratic life in community. But human rights education has wider meaning, because, according to Klemenovic (2006) represents general indication „for wide range of programs in the area of civic education, education for democracy“ (p.166), education for peace, intercultural education, education for development etc. Intentions towards this type of education in

Serbia were encouraged in informal education, through non-governmental, humanitarian and peace organizations, at first. Postulation for civic democratic education is defined in the Charter on Education for Democratic Citizenship of the Council of Europe which was recommended by the Board of Directors CM/Rec(2010)7.

Main purposes are education, training, awareness, information, practical appliance and supporting activities which aims to train and educate students, supply them with skills and awareness to enjoy and advocate their own democratic rights and social responsibilities. These possibilities are most developed, according to Klemenovic and Lazic (2008) when students take part in school, high-school and university parliament, additional school activities, organization of school manifestations, peer education, various types of school activities where students are encouraged to actively include themselves “by actively participate in things that matter to them” (p. 43).

Implementation of such aspects of education in Serbia, is important, because from that point Serbia is enabled to participate in international and European cooperation in the field of global education, which promotes North-South Centre - European Centre for global Interdependence and Solidarity. These centre until now include 23 countries, including Serbia, and since January 2017, and Bosnia and Herzegovina. This center was created within the framework of the Council of Europe in order to raise European public awareness of global interdependence and solidarity. In other words, according Nick (1998) main objective is to “contribute to raising public (...) of the many and complex relation that exist between Europe and the southern continents (Africa, Asia and South America.” (p.14).

These center works in close co-operation with several Council of Europe bodies: the Directorate of Political Affairs, to which it is attached, the Parliamentary Assembly, the Congress of Local and Regional Authorities of Europe and the NGO Liaison Committee. The South-North Centre also takes part in discussion with OECD, the European Commission and the United Nations Development Programme (UNDP) on the role of information in North-South co-operation and aid for development. Its activities is manifested and through publishing various publication as it is for example monthly publication “Interdependent” which is available in French and English (and “Terra Viva” which until now has been published for United Nations` conferences). In that way Centre enable exchange information between North and South. But among many programs promoted by these Centres, we can find “Global Education Program” which aim is to identify the resource and diverse experience and expertise of different countries in the field of global education - education in development, the environment and human rights and to create synergy. Centre, also includes “Youth” program which aims to promote and enhance the role of young people in shifting awareness and co-operation through many organization (educational, governmental, intergovernmental and non-governmental) in the youth field in North-South context.

The North-South Centre’s activities involve two lines of actions as we read in Global Education Guidelines (2008): 1) “raising European awareness of issues of global interdependence and solidarity through education and youth programmes; 2) promoting North-South solidarity policies in conformity with the goals and principles of the Council of Europe through dialogue between Europe, the Southern Mediterranean countries and Africa.” (p. 6). Purpose of center is to promote gender empowerment, youth participation and democratic consolidation through intercultural dialogue in cooperation with civil society, local authorities, governments and parliaments.³

3 The idea of a global education Charter for Council of Europe member states emerged at the international workshop on Partnership on Global Education - Global Education in Secondary Schools organised by the north south Centre jointly with the Ministry of national education and religious affairs of

Global education is a holistic “education that opens people’s eyes and minds to the realities of the world, and awakens them to bring about a world of greater justice, equity and human rights for all”.⁴ From that reason it focused on the development of the human personality and respect for human rights and fundamental freedoms, and promotion of the United Nations’ activities. Thus, in the concept of global education, we see axiological level which is based on values such as peace, freedom, the principle of equality, equal rights regardless of race, religion or nationality, and his frame is extended beyond Europe, too.

One of the important segments of the global European education is to connect professors and teachers, as well as connecting students and educational institutions, where is in the framework of the implementation of global education accent to learning of foreign languages.

In Serbia, promotion activities of global education are under auspices the Ministry of Youth and Sports. On the flip side, we can see that some aspects of the internationalization of education (inclusion in the new programmes as Erasmus Mundus, TEMPUS, Jean Monnet) exist in the sphere of the some state and private Universities as it is University of Business Academy in Novi Sad, FIM - Faculty of international management in Belgrade and others. In that aspect Serbia shows courage for new challenges in the time of new requirements in the modern education, but there are some standards which toward the European Union i.e. Strategy of Europe 2020 Serbia must achieve. In general, Bologna reforms can be considered as one aspect of global change of educational system.

Multicultural education in the Serbia and European Union

The main aim of global education is to enable access to knowledge and products of science and technology between different counties, spreading the multiculturalism and intercultural views thought education, an increase in opportunities, personal and social development, addressing common problem.

It is shown as important, because cultural globalization, in relation to all other aspects of globalization have most influence on processes in education and education institution (Milutinovic, 2011, p. 455), because the cultural globalization is directed towards the homogenization that is the source of conflict and confrontation. Intercultural or multicultural education is as an idea, an educational reform movement and the process whose major goals according to Banks (2010) “is to change the structure of educational institutions so that male and female students, exceptional students and students who are members of diverse racial, ethnic, language and cultural group will have an equal chance to achieve academically in school.”(p.1). Educational system need to conceptualize the school in order to implement multicultural education successful, so that way of education is one road of the solutions for overcoming the negative side of cultural globalization.

Former Yugoslavia, including Serbia as one of six Republics, was according to Losonc (2003) “the one to most widely open the door to multiculturalism as an ideological project as a supra national goal of history” (p.194). Josip Broz Tito was aware of the fact that stability in multicultural country such as Yugoslavia with variety of different nationalities can be guaranteed only by respecting of diversity. Constitution

the hellenic republic in Athens on March 1996. The global education Charter was delivered in 1997 as the first north-south Centre reference document on global education. (Global Education Guidelines, 2008, p.7).

4 Maastricht Global Education Declaration, 15th-17th november 2002. The definition was originally formulated during the yearly “Meeting of the global education Week network” in Cyprus, 28th- 31st March 2002.

of Yugoslavia from 1974. (Ustav SFRJ (7.3.2017) <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974>) brings progress on many issues over 1963 Constitution because it demolishes the old class divisions based on exploitation, political prosecutions and national inequality. Some of the relevant clauses of that constitutions are national equality, national freedom and independence, brotherhood and unity of nationals, right to self-determination, even secession. In the context of respecting the peoples' rights and national minorities in Yugoslavia, citizens had rights for cultural autonomy and political participation. Also, this type of socialism enabled multicultural education in regard of respecting diversity.

Former Yugoslavia was an obvious example of how multicultural country can obtain education in languages of national minorities, teaching foreign languages, etc. After the period of national separation and destroying the multicultural project with tragic consequences for Yugoslavia, today in Serbian Autonomous Province of Vojvodina there is idea of interculturality is still alive and is obtained in the educational system. In Vojvodina, there are preschool, primary and high-schools in which teaching is ongoing in some of the national minority languages. Also, there is this possibility even on a university level, on departments of slavic, rutherian, hungarian and other studies. Multicultural education is taking place, according to Herrera (1989) and through extracurricular and cultural activities, cultural manifestations, festivals, exhibitions and competetions. This allows „cooperation on cultural level and creates terms for mutual understanding, acceptance and respect, which represents very important defense from isolation and closing.“ (p. 115).

Today, a country is considered to be successful in the process of education if it obtain the possibility of multicultural education, education for minorities and this is worldly approach which asserts European Union motto “Unity and differences” on educational level.

On a level of European Union, issue of education for national minorities, which affirms multicultural education is mentioned brought by European Council in 1998 “Framework Convention of National Minorities” which is the result of longterm effort to define standards, frame and terms for desirable conducting in such a sensitive issue for the European continent. Spevak (2007) states: “Convention is a result of the decision brought in 1993 on Vienna Summit and is based on a final document of the Conference in Copenhagen - Copenhagen Document on the Human Dimension in 1990, the Final Act of the Conference for Security and Cooperation in Europe (CSCE, 1995 - the OSCE) and the UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of 1992.” (p.56). Autonomous Province of Vojvodina, for example, has shown very good implementation of the Convention, so in 2012 year it got the European award for the implementation of the highest standards in the field of multicultural education.

Education for national minorities is officiating as an aspect of multicultural education and multiculturalism, in general. This issue emerges as very important for every country that aims to merge in political, economical and cultural area of the EU, because this principle of multiculturalism took very important part in constituting EU.

According to analysis of Will Kymlicka multiculturalism won the important battle in Europe, but, recently, we can hear terms such as crisis of multiculturalism and death of multiculturalism and officiating multiculturalism becomes an issue. Some of the research claims that multiculturalism had

a) weak, almost non-existing effects relating to socio-economical integration

b) limited and partial positive effects relating to socio-cultural integration.

(Koopmans, 2013)

Kymlicka, though, is not so much suspicious about this issue and he doesn't think that there is withdrawal of multiculturalism, because without it, one cannot imagine unity of different in Europe, which is actually projected as supranational partnership. But, one should consider that there are various perceptions of multiculturalism in different countries. These are based on different terms – economical, historical, immigrational, national and fear is also present as a consequence of extreme cultural differences. According to Bleich (1998) France and England reacted to multiculturalism in particularly different manners, so “England education policy took on board many of common changes advocated by supporter of multiculturalism, and multiculturalism is now generally accepted in many English educational institutions.

In contrast, France has only grudgingly accepted very small pieces of multicultural agenda, preferring to maintain education as a sphere for assimilating immigrants.” (p. 81). On the flip side, in contemporary education relation between education and immigrant become one of necessarily question of global education and new view of the world.

Media literacy as necessary subject

Education is one of the spheres of society through which society is trying to implement a set of expectations as it is, according to Gone (1989), values and customs of a society, ”to what the contents will be given the advantage in the transfer of knowledge and resources that will be used to accomplish these goals.”(p. 20). In democratic and above all European societies we can see the tendency to implement media literacy in education for children, students, citizens in order to protect them from uncontrolled media influence and to create rational consumer of media, mainly because media (including TV, radio, photography, cinema, internet, advertising, newspapers, computer games) as claims Buckingham (2003) do not offer a “transparent windows on the world” (p. 3), but provide us with selective version of the world.

Weaknesses of education in Serbia is most noticeable in the field of media education i.e. media literacy, as stated in the Serbian Media Strategy, because not only pupils, students but and citizens have poor media literacy, which results in a lack of critical distance towards media content, ignorance the nature and functions of the media, especial its educational function.

Media literacy as education implies several aspects:

- Media literacy based on understanding of the nature of media, awareness of ownership structures, ability for analysis of content, understanding of media messages and practical utilization and critical reflection
- Education through media consists of emphasizing educational function of media, specially in the area which is considered to be public service
- Media literacy is related to education of specific, professional, technical, expert, and pedagogical resources.

Concept of media literacy became interesting with emergence of media of mass communication in international circles which researched education related to UNESCO. Issues that were launched were: power of new technologies for literacy, television as proper approach to knowledge, critical view of dangers of media manipulation. (Gone, 1989, p. 23).

Media literacy is, according to Markovic (2010) one of the aspects of communicology which “explores the concept of media and their role in the system of mass communication.”(p.32) Mass communication can be defined as a term which includes such institutions i.e. mass media (radio, TV, film, Internet) where information is

organized and transfers to large, heterogeneous and widespread - mass audience. In this type of communication, it is always a source from whom the information is transferred and which do not operate independently, but always in the context of a complex organization (media companies, publishing houses, radio stations etc.). That's why a sent message which was intended to audience, mass, represents the efforts of many individuals. But we should bear in mind that the message is always selected and when sending information by any means of mass media, there is a „gate keeper“ and that's a person whom by choice, change or rejection message can influence the course of the flow of information. (Taps, 2013, p. 645). So that is why it is important for mass media to be objective, to be a forum of public expression and to be protected from the danger of being under the political supervision. And since it has a strong social role it is expected to be allowed to have freedom of expression, which is one of the conditions of democratic societies.

UNESCO adopted in 1964 a Declaration on compulsory media education from preschool to university level. Some countries affirm these form of education. But Serbia, apart from Greece, Russia, Spain, Switzerland falls into the third category of countries where media education is not part of the formal nor informal education, while, for example, in Ireland, the UK, Hungary, Slovenia the media education is part of compulsory education. (Todorovic, 2008, p. 47).

However, the consequences of media literacy are not the same in all countries. In Serbia, which is lagging behind other European countries in the field of education, and because of the tabloid, a commercial and profit-access of media (as a general world trend which appear in Serbia in its most naked form), citizens have become victims of popular media culture dominated by reality shows, entertainment, quiz, which is not the case in other countries where similar media contents exist. The reason for this impact is that there is no critical distance in relation to the media, as well as lack of active audience that will be a critical public. In order to reduce the negative influence of the media (through effects of violence, promoting materialism, consumerism, false believe), there is necessary, according to Vuksanovic (2006), to introduce the subject of media literacy as a separate subject in school or “a whole set of related items and scientific disciplines in educational processes.”(p. 37). In Serbia, there are other indicators of deficiencies in media education, even within the curriculum of journalism studies, as for example non-existence of Mediology as a subject of lecture.

Conclusion

Today, especially for College and university students it is important to realize that the educational system is “fundamentally fertile, rotating garden” and very important for their future role and position in society which suffering from the consequences of globalization. It supposes development of new forms of education as civic education, intercultural education, education for human rights, media education and others.

Student mobility is one of the most visible aspect of education in era of the globalization whose one of the important aim is creating “global citizens” with “global competencies.” On promoting such tendency works and South-North Centre.

Serbia is the one of the 23 country which is part of European project of global education i.e. part of SNC, and that is one of the indicator its tendency to make steps with the other countries. But on the other side, one of initial weakness is a lack of media education, which is one of segments where is reform and change necessary in Serbia and other countries, in order to create active, critical and rational consumer of media and prepare society for quality development of further steps in education in general.

Literature

1. Altbach, P., Reisberg, L., Rumbley, L. (2009). Trends in Global Higher Education: Tracking in Academic Revolution, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris.
2. Balj, B.(2013). Neoliberalizam - redukovana praktična filozofija, IP Beograd, Zrenjanin.
3. Banks, J., Banks. C.(2010). Multicultural Education: Issues and Perspectives, John Wiley & Sons, Wiley.
4. Bleich, E. (1998), From International Ideas to Domestic Policies: Educational Multiculturalism in England and France, Comparative Politics, 31 (1), pp. 81-100
5. Böhm, A., Davis, D., Meares, D. and Peace, D. (2002). Global student mobility 2025: forecasts of the global demand for international higher education. IDP Education, Australia.
6. Buckingham, D. (2003). Media education: Literacy, Learning and Contemporary culture, Polity Press, Cambridge.
7. Cizmar, V., Dragic, R., Mosurivic, L., (2016), Functional dimension of knowledge in the information age with reference to ancient paradigm of knowledge, Interdisciplinary management research XII, pp. 79-89, Osijek, Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Faculty of Economics in Osijek, Croatia.
8. Gajić, A., and oth., Artificial Intelligence, Implementation and Perspectives, Proceedings, CESNA B, MANUB and St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo Bulgaria, No. 40, 2024.
9. Gajić, A., Innovative Concept of Reorganization of the Higher Education System in the Context of Knowledge Economy and European Integration of the Western Balkan Countries, Scientific Journal MONTE (ISJM), Vol.9, No 1, 2024.
10. Global Education Guidelines (First Edition). (2008). Lisabon, North-South Centre of the Council of Europa.
11. Gone, Ž. (1998), Obrazovanje i mediji, CLIO, Beograd.
12. Herrera, A., Mandić, P. (1989). Obrazovanje za XXI stoljeće, Svjetlost - Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Beograd, Beograd-Sarajevo.
13. Jež, Z. (2009). Osnovi sociologije, Pravni fakultet za privredu i pravosuđe, Novi Sad.
14. Ker, D. (2012). Debates in Citizenship Education, Routledge, London and New York.
15. Klemenović, J. (2007). Obrazovanje za ljudska prava u obrazovnom sistemu Srbije Evropske dimenzije promena obrazovnog sistema u Srbiji. Na putu ka „Evropi znanja“, pp. 57-169, Novi Sad, Srbija, Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju.
16. Klemenović, J., Lazić, S. (2007). Obrazovanje za ljudska prava u našoj školi Evropske dimenzije promene obrazovnog sistema u Srbiji. Na putu ka „Evropi znanja“, pp. 39-54, Novi Sad, Srbija, Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju.
17. Knight, J. (2004). Internationalization remodeled: Definition, approaches, and rationales. Journal of Studies in International Education, 8(1), pp. 5-31.
18. Koopmans, R. (2013). Multiculturalism and immigration: A contested field

- in cross-national comparison, *Annual Review of Sociology*, 39, pp. 147-169.
19. Lošonc, A. (2003). Multikulturalnost i etnokulturalni diverzitet. U: Goran Bašić (ur.) *Demokratija i multikulturalnost u jugoistočnoj Evropi* (pp. 193-205), Beograd: Centar za istraživanje etniciteta.
 20. Suárez-Orozco, M. M. (Ed.) (2007). *Learning in the Global Era: International Perspectives on Globalization and education*. Barkley-Los Angeles-London. University of California Press.
 21. Marković, D. (2010). *Audio-vizuelna pismenost*, Univerzitet Singidunum, Fakultet za poslovnu informatiku, Beograd.
 22. Milutinović, J., Zuković, S. (2011), *Obrazovanje i učenje darovitih u kontekstu globalnih procesa*, *Zbornik* 16, 16(1), 453-463.
 23. Nick, S. (1998). *The Council of Europe*, In: Smilie.,I and Helmich, H. (Eds). *Public Attitudes and International Development Co-operation*, (pp. 13-21), Paris: OECD Publishing.
 24. Nikolić, G., Petrović, P. (2011), *Da li će globalna ekonomska kriza podstaći seizmičke geopolitičke promene*, *Međunarodni Problemi*, 63(2), 211-236.
 25. Parker, W. (2003). *Teaching democracy: Unity and diversity in public life*, Teachers College Press, Columbia.
 26. Spevak, Z. (2007). *Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina - prvi multilateralni dokument ovog tipa sa obavezujućom snagom Evropske dimenzije promene obrazovnog sistema u Srbiji. Na putu ka Evropi znanja*, pp. (55-68), Novi Sad, Srbija, Filozofski fakultet. Odsek za pedagogiju.
 27. Stanković-Pejnović, V. (2010). *Mogu li nacionalne države na Balkanu negirati multikulturalizam?*, *Sociološka luča*, 4(2), pp. 103-115.
 28. Shuayb, M. (2012). *Rethinking Education for Social Cohesion: International Case Studies*, University of Cambridge, Palgrave Macmillan, UK.
 29. Tabs, S. (2013). *Komunikacije: principi i konteksti*, CLIO, Beograd.
 30. *Ustav SFRJ iz 1974 (7.3.2017)* <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974>
 31. Vuksanović, D., (2008). *Medijsko obrazovanje: potreba i/ili nužnost opstanka savremenog sveta kulture*. U: Vuksanovic, D. (Ed). *Knjiga za medije - mediji za knjigu* (pp. 35-45). Beograd: CLIO.

Милутин Матић¹, Раденко С. Круљ², Немања Матић³

СЕЛО И ПОЉОПРИВРЕДА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ – ДУГА СТАГНАЦИЈА И СТАЛНА НАДА ЗА БОЉЕ У БУДУЋНОСТИ

Апстракт

На просторе Србије људи су се доселили пре више од осам миленијума. Њихова прва станишта била су у области Доњег Подунавља, на десној обали реке Дунав, у пределу Лепенског Вира. Било је то око 6.700-те године пре нове ере, када су се они овде зауставили у свом дотадашњем лутајућем (номадском) кретању и потражили за храном и одржањем и започели сасвим нови начин живота, где су себи и својим породицама саградиле објекте за становање и заштиту (куће, сојенице, обори за стоку и сл.), почели да се баве земљорадњом, сточарством и другим пољопривредним пословима, па и првим облицима занатства, грађевине, културе, заједничког окупљања и живота у сеоској заједници, итд. Они су тада и формирали и њихова заједничка места становања – села, као и једну од првих цивилизација у Европи, познату под називом Култура Лепенског Вира (од око 6.700-те до око 5.500-те г.п.н.е.).

Од тада па до данашњих дана село и пољопривреда трају и опстају упркос свим проблемима и недаћама – од неолита (у оквирима Старчевачке, Винчанске и других култура из бакарног, бронзаног и раног гвозденог доба), у време досељавања и остајања Срба и осталих старословенских племена и народа, заједно са Илирима и осталим домородачким становништвом у оквирима Римског, Византијског и других царстава и владара, током постојања и успона Српске средњовековне државе из ере Немањића (родоначелник Стефан Немања, велики жупан), па и у време владавине Турака на овим просторима у оквирима њиховог Османлијског царства (1458-1804), све до Првог српског устанка (1804) када су овде започели борба против турских поробљивача, са стварањем, изграђивањем и очувањем савремене државе Србије, која траје више од два века. У свим тим временским периодима село и пољопривреда увек су били значајни фактори у држави и друштву на овим просторима. То је, између осталог, посебно било изражено у „кризним“ ситуацијама (природне непогоде, сукоби и ратови, политичка превирања

1 Др Милутин Матић, Друштво за народно просвећивање «СВЕТИОНИК» - Крагујевац,

2 Академик проф. др Раденко С. Круљ, Српска академија образовања - САО, Београд,

3 Др Немања Матић, Висока пословна школа “Проф. др Радомир Бојковић” – Крушевац,

и странпутице и слично), којих је код нас било много пута.

Међутим, после многих неспоразума и сукоба током деведесетих година прошлог века и распада СФР Југославије, са свим насталим проблемима, жртвама и последицама, село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији запали су у стагнацију, па и пропадање, из којих је неопходно изаћи што пре - новим мерама аграрне политике у земљи, о чему аутори настоје да кажу неку реч у овом раду.

Кључне речи: Село, пољопривреда, рурални развој, становништво, стагнација, Србија, држава, друштво.

VILLAGE AND AGRICULTURE IN THE REPUBLIC OF SERBIA - LONG STAGNATION AND CONTINUOUS HOPE FOR A BETTER FUTURE

Abstract

People settled to the territory of Serbia more than eight millennia ago. Their first habitats were in the area of Donji Podunavlja, on the right bank of the Danube River, in the area of Lepenski Vir. It was around 6,700 BC, when they stopped here in their previous wandering (nomadic) movement and search for food and sustenance and started a completely new way of life, where they built buildings for themselves and their families to live in and protection (houses, greenhouses, cattle sheds, etc.), began to engage in farming, animal husbandry and other agricultural activities, including the first forms of craftsmanship, construction, culture, gathering together and living in a rural community, etc. They also formed their common places of residence - villages, as well as one of the first civilizations in Europe, known as the Lepenski Vir Culture (from about 6,700 to about 5,500 BC).

From then until today, the village and agriculture have lasted and survived despite all the problems and adversities - from the Neolithic (within the Starčevačka, Vinčanska and other cultures from the copper, bronze and early iron ages), during the immigration and stay of Serbs and other Old Slavic tribes and people, together with the Illyrians and other indigenous populations within the framework of the Roman, Byzantine and other empires and rulers, during the existence and rise of the Serbian medieval state from the era of Nemanjić (ancestor Stefan Nemanja, the great prefect), and even during the rule of the Turks in these areas within the framework of their Ottoman Empire (1458-1804), until the First Serbian Uprising (1804), when the fight against the Turkish enslavers began here, with the creation, construction and preservation of the modern state of Serbia, which has lasted for more than two centuries. In all those time periods, the village and agriculture were always important factors in the state and society in these areas. This, among other things, was especially expressed in "crisis" situations (natural disasters, conflicts and wars, political turmoil and detours, etc.), which have happened many times in our country.

However, after many misunderstandings and conflicts during the nineties of the last century and the disintegration of the SFR Yugoslavia, with all the resulting problems, victims and consequences, the countryside, agriculture and rural development in the Republic of Serbia fell into stagnation and even decay, from which it is necessary to get out as soon as possible. before - new measures of agrarian policy in the country, about which the authors try to say something in this paper.

Keywords: Village, agriculture, rural development, population, stagnation,

Увод

Село и пољопривреда постоје и опстају више од осам и по миленијума – од првог настањивања људи у Доњем Подунављу, на десној обали реке Дунав, у пределу Лепенског Вира (око 6.700-те године пре нове ере), када је настала и једна од првих цивилизација у Европи, позната као Култура Лепенског Вира (трајала је више од једног миленијума), па све до данашњих дана. У том временском раздобљу, уз много недаћа и препрека, они су увек (са више или мање успеха) успевали да буду поуздан ослонац целокупном становништву из свих генерација њиховог постојања и сигурна потпора многим њиховим појединачним и заједничким друштвеним облицима рада и организовања на овдашњим земљишним просторима, као и држави и друштву у целини. То се посебно односи на време после вишевековног ропства под Турцима и постојања у оквирима њиховог Османлијског царства – од Првог српског устанка под вођством Ђорђа Петровића Карађорђа, када је започета борба за опстанак и слободу овдашњег становништва (и тада су готово сви били сељаци – тзв. „сиротиња раја“) и изграђивање, развој и очување нове савремене српске државе и друштва који, упркос многим проблемима и тешкоћама, постоје и опстају и данас на овим нашим балканским просторима.

Током историје „село и сељаци били су увек важни и значајни за свако друштво и сваку државу на просторима Србије, мада им се то готово никада није признавало нити уважавало, а поготово није се поштовало. Они су били ту када се производила храна, ишло у војску и рат, плаћао порез, ишло на кулуке, изборе и референдуме или се служило (радило) за разне својинске власнике, верске и световне господаре, или државу у којој су они живели и радили. Стога, без резерве може се рећи да су улога и значај села и сељака у опстанку и развоју човечанства, како у екумени тако и на тлу Србије, Балкана и Европе, током историје били су изузетно велики, чак и пресудни по много чему. Истовремено, село са својим становништвом и пољопривредном производњом, а посебно са производњом хране без које се никада није могло (а не може се ни сада), од свог настанка па до данас било је увек и један од темељних стубова сваког друштва и државе⁴, што се односи на све генерације становништва на овим нашим балканским просторима.

У том непекидном историјском ходу наших предака кроз време и живот у њему – од њиховог првог настањивања у пределу Лепенског Вира па до данашњих дана, без обзира на многе препреке и недаће (природне, цивилизацијске, личне, колективне, изазване и спонтане, планиране или из стицаја околности, многе друге), „точак историје“ ипак је ишао напред – у складу са укупним цивилизацијским развојем и одржањем на планети Земљи. У том смислу и код нас су се, брже или спорије, догађале и промене готово у свим сферама живота, организовања и рада целокупног становништва и њихових народа и друштава у целини. То се посебно односи на српско село и његово становништво.

Историјски посматрано „највеће промене у нашим селима остварене су током постојања савремене државе Србије (и Југославије) у XIX и XX веку. Тако, „поред крупних и делотворних промена у обради земљишта и производњи пољопривредних и других производа, у овом временском оквиру у нашим селима (као и у друштву у целини) догодиле су се значајне промене (иновације)

⁴ Матић, Милутин (2016): Село у Србији – благо које траје, Завод за проучавање села – Београд, *Ces_Nikon* – Крагујевац и Друштво за народно просвећивање „СВЕТИОНИК“–Крагујевац, Београд – Крагујевац, стр. 28.

и у свим осталим сферама човековог живота и рада – у становању, исхрани, хигијени, одевању, у породици и односима у њој, у раду на сеоским газдинствима и у пољопривреди (посебно у употреби пољопривредне механизације), затим у урбанизацији села (нове куће, изградња и коришћење разноврсне инфраструктуре и сл.), у измењеним друштвеним и економским односима, образовању, култури, комуникацијама, обичајима и традицији, организовању манифестација на селу, итд⁴⁵.

За Србију и њено становништво, па и за наше село и пољопривреду, биле су посебно тешке последње године и деценије с краја XX и на почетку XXI века, када је дошло до несрећног и трауматичног распада наше дотадашње државе СФР Југославије, са многим турбулентним догађајима и процесима, у којима је било доста неспоразума, странпутица и погрешних одлука појединаца, власти и народа, погубним санкцијама, неиздрживом економском блокадом, енормном инфлацијом, непотребним сукобима, па и ратовима, у којима је било великих материјалних и непроболних људских жртава, велики застој у друштвено-економском и научно-технолошком развоју, животном стандарду, заштити здравља и животне средине, инфраструктурном развоју, образовању, култури, свакодневном животу и свим осталим облицима живота и рада овдашњег становништва. Међутим, и у оваквим приликама и околностима село и пољопривреда у Србији нису изневерили. Напротив, били су значајан и незаобилазан сегмент у исхрани готово целокупног становништва (свих села и градова) у земљи. Као да се и овом приликом приликом потврђивала овдашња стара народна изрека: „У селу (или: захваљујући селу) готово нико није умро гладан!“.

Имајући у виду вишемиленијумску постојаност и одрживост села и његовог становништва на просторима Србије, као и све наше аграрне могућности, потенцијале и искуства, са свим знањима, способностима и ресурсима у свим нашим руралним делатностима и активностима, на почетку XXI века била су велика очекивања и надања да ће нам село, пољопривреда и целокупни рурални развој бити организованији, бољи, успешнији... Но, то се, на велику жалост свих нас, ипак, није догодило. Разлога за то било је више, али оправдање за то ниједно не постоји. По мишљењу аутора овог рада, један од основних разлога је у неадекватној аграрној политици што, поред осталог, село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији нису дефинисани и прглашени, а затим и реализовани, као један од основних националних приоритета у земљи – као „државни пројекат“, што ми истичемо и за шта се залажемо више од 15 година (од научног скупа у Грзи код Параћина – 2009. године), као што чинимо и у овом раду који је пред вама.

Село и пољопривреда – међу темељним стубовима човечанства

Током историје човечанства било је више догађаја и процеса за које се сматра да су били епохални (револуционарни) и да су као такви одлучно (чак и пресудно) утицали да на планети Земљи, па и на просторима Србије, целокупно становништво у свим својим генерацијама (индивидуално и колективно) увек некако опстаје и да у том свом постојању одржава и изграђује сопствене облике личног и заједничког живота и рада – од породичног домаћинства (газдинства), села и града до радне, локалне, регионалне или националне заједнице, тј. државе и друштва у целини.

⁵ Матић, Милутин (2015): Село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији – на раскрсници и прекретници, у: Зборник радова Село у Србији – како даље, едиција Српско село у XXI веку (едитор Милутин Матић), Друштво за народно просвећивање СВЕТИОНИК – Крагујевац, Удружење грађана И.О.С. – Београд и Општина Варварин, Крагујевац - Варварин, стр. 51.

Међу њима, свакако, била је и прва човекова револуција из неолита⁶ (од око 8.000 до око 4.000-те године пре нове ере), која је и названа „неолитска“ или „зелена револуција“, коју је карактерисала:

- „Замена номадског (лутајућег) живота људи за привремена или стална станишта, тј. са настањивањем на једном месту и постизањем много бољих животних и радних услова (изградња кућа за становање, дворишта и окућница, обрада пољопривредног земљишта, сакупљање приноса и сл.), уз формирање човекових првих заједница – породице и села.
- Почетак бављења земљорадњом (производња хране) са првим домаћим биљним врстама и сточарством (производња меса, млека, вуне и др.), са припитомљеним домаћим животињама, а затим и осталим сеоским - пољопривредним и другим пословима и активностима“⁷.

Село, са својим становништвом из свих генерација и свим њиховим материјалним и духовним вредностима, готово увек било је међу стожерима свих досадашњих (и садашњих) друштава у читавој екумени на планети Земљи, па и код нас у Србији. Поред бројних теорија и објашњења о месту, улози и значају селу и пољопривреде током њиховог досадашњег постојања и одржања, како у светским оквирима тако и на просторима Србије, примера ради, постоји и тумачење Милутина Матића, једног од аутора овог рада, о најмање шест темељних стубова човечанства и људске цивилизације, и то:

1. „Човек (као свесно, разумно и друштвено биће) и становништво, са свим својим карактеристикама (позитивним и негативним), по којима се разликују од осталих живих бића на планети Земљи,
2. Породица - као брачна, радна, васпитно-образовна и репродукциона заједница људи,
3. Производња (пољопривредна, индустријска, прехранбена и др) и остале човекове економске - привредне и услужне делатности (занатство, грађевинарство, трговина и услуге, саобраћај, туризам и др.),
4. Село и град - као насеља и територијалне, економске и друштвене (социјалне) заједнице, у чијим оквирима људи живе и раде (индивидуално, групно или колективно), непосредно остварујући (у мањем или већем обиму) разне идеје и циљева на мини или макро плану, на личном, локалном, регионалном или националном нивоу,
5. Природа, друштво и држава у свим сегментима свога постојања, и
6. Рад, учење - образовање, знање, наука и култура (материјална и духовна) у најширем смислу њихових значења и употребе“⁸.

На тим основама, уз све проблеме и тешкоће, село и његово становништво су, ипак, постојали и опстајали на земљишним просторима Србије – од неолитских почетака, кроз касније епохе и њихове стварности са мањим или већим променама и напретком (а било је и застоја, па и назадовања), који су се остваривали у животу и раду свих пређашњих генерација, па све до данашњих дана.

6 Неолит (од сложенице грч. νεολιτικός, νεο -нов и λίθος - камен) или млађе камено доба је период праисторије који је трајао од око 8.000 – 4.000. године пре нове ере, у коме је човек почео да се континуирано („за стално“) бави пољопривредном производњом (да обрађује земљу, припитомио је животиње), овладао је производњом и употребом оружја и оруђа од глчаног камена и изработом грнчарије од печене земље, са изградњом сталних насеља – села и градова и седалачким начином живота у њима.

7 Матић, Милутин: Село у Србији – благо које траје, стр. 110.

8 Матић, Милутин (2023): Белешке о темељним стубовима човечанства (из рукописа аутора)

Село и сељаци – значајан фактор у историји Србије

Село и сељаци су одувек били значајан фактор у свим историјским епохама свог постојања на тлу Србије⁹. Тако је, примера ради, било још у време насељавања првих становника на тло Србије – у време настајања и постојања једне од првих цивилизација на Балкану и у Европи - Културе Лепенског Вира, која је овде постојала више од једног миленијума (од око 6.700 - 5.500-те г.п.н.е.). Ову културу је наследила Старчевачка култура (од око 5.500 – 4.400-те г.п.н.е.), а после ње постојала је Винчанска култура (од око 4.400 – 3.200-те г.п.н.е.). После њих на просторима Србије егзистирале су културе бакарног и раног бронзаног доба (Степска или Јамска или Култура гробних хумки, Култура Черна вода, Костолачка, Ранохеладска, Хум I и Бубањ - Хум II, Вучедолска, Хеладска, Уњетичка, Моришка, Винковачка, Гласиначка, Култура Белотић – Бела Црква, Ватинска и друге културе тога времена) и културе гвозденог доба, када се, поред дотадашњег домородачког становништва (Трибали, Илири, Дарданци, Дако-Гети) на ове земљишне просторе насељавају и ту остају (трајно или привремено) и припадници азијских племена Трако-Кимерци, затим Келти и други¹⁰.

О том времену, када на овим просторима живе и коегзистрају углавном сељаци из различитих племенских структура, академик Драгослав Срејовић истиче и ово: „Сусрет келтских изасланика са Александром Великим на Дунаву (335. г.п.н.е.) симболично најављује последње раздобље у развоју праисторијске културе на територији Србије – млађе гвоздено доба, раздобље коме основно обележје дају Келти и хеленистичка цивилизација.“¹¹ Тај „сељачки“ период из млађег гвозденог доба, поред осталог, карактеристичан је и по овоме: „У том бурном времену Александар Македонски умире (323. г.п.н.е.) приликом великог освајачког похода у Азији (Персија, Индија...), а припадници келтског племена као велики ратници у то време пљачкају Дарданију, Македонију и Грчку, све до великог пораза од Грка (пораз код Делфа – 279. г.п.н.е.), и повлачења њихових остатака према ондашњој Трибалији (Србија јужно од Саве и Дунава), где су се под именом Скордисци трајно зауставили на ушћу Саве у Дунав и основали град под именом Сингидунум, касније назван Београд (са називом који је остао до данашњих дана)¹².

Када су у периоду од V-VII века Срби и остала словенска племена дошли на тло Србије и Балкана из своје старе постојбине (која се налазила у пределу назван Бојки (Бојка) или Бела Србија, иза Карпата), опет, сви су били сељаци, јер других занимања тада није било – касније су настала сва остала! У формирању првих српских кнежевина, када су у IX веку настале и прве државе Србија (са Босном), Дукља, Травунија (са Коначљима), Захумље и Паганија (тзв. Неретвљанска област),

9 Србија као савремена (новековна) европска држава траје више од два века - од подизања Првог српског устанка против Турака под вођством Ђорђа Петровића Карађорђа (1804–1813), Другог српског устанка са Милошем Обреновићем на челу (1815) и стицања аутономије – као Кнежевине Србије (турским хатишерифима из 1818, 1830 и 1833. године), преко периода постојања у оквирима аутономне (вазалне) Кнежевине Србије (1818–1878), самосталне Кнежевине Србије (1878 – 1882), Краљевине Србије (1882–1918), Србије у оквиру Краљевине СХС и Краљевине Југославије (Прва Југославија, 1918–1945), Републике Србије у оквиру ДФЈ, ФНРЈ и СФРЈ (Друга Југославија, 1945–1990), Републике Србије у оквиру СРЈ (Трећа Југославија, 1990–2003) и Државне заједнице Србије и Црне Горе – СЦГ (2003–2006) – до садашње Републике Србије као самосталне државе, која је истовремено и сукцесор претходне заједничке државе Југославије (од 2006. године до данас).

10 Матић, Милутин: Село у Србији – благо које траје, стр. 44-48.

11 Срејовић, Драгослав (1994): Културе млађег каменог доба на тлу Србије, у: Историја српског народа – од најстаријих времена до Маричке битке, I књига, Српска књижевна задруга, Београд, стр. 47.

12 Матић, Милутин: Село у Србији – благо које траје, стр. 44-48.

сељаштво је било доминирајуће становништво. Први рудиментарни облици државе Србије, са кнезом Властимиром на челу, успостављени су око 840/841. године, после победе у рату против Бугара (836–852). Пресудну улогу у томе имали су српски сељаци – ратници.

Највише сељака било је кроз цео средњи век, нарочито у ери Немањића (око два века), где се становништво углавном бавило пољопривредом, пре свега земљорадњом и сточарством, у својим селима и жупама.

После боја на Косову (1389) настао је најтежи период у историји српског народа (ропство под Турцима), који је трајао све до I српског устанка (1804), када почињу ослобођење и развој нове – модерне државе Србије. То је период који траје више од два века, од 1804. године - све до данас.

У свим тим временима - село и сељаци у Србији увек су били значајан фактор у свим сегментима живота и рада, и у држави и друштву на овим просторима. «Они (село и сељаци – прим. а.) су били ту када се производила храна, ишло у војску и рат, плаћао порез, ишло на кулуке, изборе и референдуме или се служило (радило) за разне својинске власнике, верске и световне господаре, или државу у којој су они живели и радили... Јер, село са својим становништвом и пољопривредном производњом, а посебно са производњом хране без које се никада није могло (а не може се ни сада), од свог настанка па до данас било је увек један од темељних стубова сваког друштва и државе – од насталих првих друштава и држава с почетка настанка цивилизације, па до садашњег (и будућег) друштва и државе на планети Земљи, а тиме и у Републици Србији и њеном окружењу»¹³.

Поред тога, за објашњење ове наше констатације да су село и сељаци у Србији значајни фактори у њеној историји вероватно треба рећи и ово: „У свим досадашњим временским периодима постојања, изградње и одржања села на овим нашим просторима посебно је била изражена `константно препознатљива` личност сељака (или становника села) као основног стуба и носиоца целокупног живота и рада у свим сеоским срединама. У том смислу „највећи број њих – појединаца и група, па и народ и државу, у великом броју случајева красили су рад, упорност, издржљивост, стрпљивост, доследност, пожртвованост, храброст, јунаштво и друге позитивне карактеристике, са израженим моралним мерилима и вредностима.»¹⁴

Село и његово становништво у Србији одувек су постојали и опстајали захваљујући непрекидном раду у пољопривреди и на газдинству, надчовечанској борби за породицу и земљу, великој упорности и истрајности у животу и сталној вери у бољу сутрашњицу, а на темељу испреплетености и узајамности природе и друштвене средине – „на локалу и у глобалу“.

Оулози села и пољопривреде, такође, говоре и неки наши суседи – из Хрватске, као на пример: «Село је извор живота. Ту се производе сир, врхње, мед, млијеко, вуна, купус и многа друга животињска и пољопривредна добра. На селу свашта расте. Лош је Адам Смитх у свом капиталном дјелу “О богатство народа” уочио да је село подлога сваког економског развитака. Држава која препознаје и потиче село као хумус господарског развоја уистину се има чему радовати: благостању, напретку и чврстој и здравој економији. Јер без села све је то немогуће»¹⁵.

13 Матић, Милутин (2013): Обнова и развој села – један од националних приоритета у Републици Србији на почетку XXI века, 2010 – 2025. (докторска дисертација), Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука, стр. 31.

14 Матић, М., Матић, Н. (2016): Ревитализација села и руралног простора у Србији – наша велика развојна шанса у XXI веку, у: Зборник радова Реиндустријализација и рурални развој у Србији са акцентом на Крушевац и Расински округ (едиција Безбедност у постмодерном амбијенту, књига XVIII, едитор Слободан Нешковић), Центар за стратешка истраживања националне безбедности ЦЕСНА Б, Београд, стр. 102.

15 Индекс форум – Загреб (2015): Адам Смит о селу (De rure), <http://www.index.hr/indexforum/>,

Наш стари професор Радомир Лукић, академик говорио нам је на предавањима на Правном факултету у Београду: „Село је темељ опстанка човека и народа!“.

Село као велики рурални потенцијал

Република Србија у свим својим селима, односно на свом целокупном руралном простору, има значајне руралне потенцијале, и то:

а) Природне потенцијале – пољопривредно земљиште (обрадиво и необрадиво), рудно благо, шуме и остало, хидропотенцијали, тј, вода и водени ресурси (извори, реке, језера), атмосферске погодности и клима (умерено – континентална клима, четири годишња доба, равномерна заступљеност падавина), рељеф (равничарски, брежуљкасти, брдско-планински и сл.), биодиверзитет, тј. разноврсна флора и фауна и сл., енергија (сунце, ветар, вода, биомаса и др.), природне знаменитости и лепоте, туристичке атракције, итд.

б) Материјална и духовна добра и културно–историјско наслеђе: - села и засеоци, са својим домаћинствима и газдинствима, друштвена (јавна) инфраструктура–школе, цркве и манастири, здравствене амбуланте, домови културе, путеви и пруге, производно-прерађивачки и услужни капацитети, пољопривредна добра, задруге, откупне станице, продавнице, културно-историјске знаменитости – од археолошких локалитета до многобројних споменика из историје и културе, духовна народна култура – крсне славе, народни обичаји и традиција...

в) Људи – становници у селима (тзв. људски ресурси), са свим својим знањем, умећем и другим вредностима.

г) Организоване државне и друштвене структуре – Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде и Министарство за бригу о селу, пољопривредне и саветодавне службе у општинама и окрузима, задруге и Задружни савез, удружења и савези пољопривредних произвођача, пољопривредне школе, факултети, институти и друге стручне и научне установе, пољопривредне, прерадне, прехрамбене, услужне и друге пољопривредне организације и асоцијације које се баве селом и пољопривредом, више других институција и организација које се непосредно или посредно баве селом, пољопривредом и руралним простором у нашој земљи.

ђ) Сеоски туризам и тзв. руралне туристичке манифестације широм земље (одржавају се у великом броју села, у којима учествује њихово становништво и гости из суседства, а често и из њиховог ширег окружења, па и из иностранства),

д) Многобројни и разноврсни, а неискоришћени рурални потенцијали у земљи који се, пре свега, односе на запарложено земљиште, недовољно искоришћене пољопривредне културе, шуме, руде, бање и термални извори, прехрамбени капацитети, алтернативни извори енергије... Овом приликом у неискоришћене аграрне могућности Србије, примера ради, истичемо и следеће:

- Знатно већа пољопривредна производња (по обиму, количини, квалитету) у ратарству, сточарству, воћарству, виноградарству, рибарству и друго,
- Геотермални извори, вода за пиће, топла вода за загревање, рудно богатство, шуме, фарме, задруге, прерађивачки погони...
- Алтернативни извори енергије (соларна, енергија ветра, мале хидроелектране, ветрењаче, производња биомасе и др.),
- Производња у сточарству (говеда, свиње, овце, козе, коњи, магарци, живина, кошнице пчела, итд.),
- Производња шећера и шећерне репе, соје, сунцокрета, уља за јело и

- слично,
- Производња шљива и производа од шљиве (пекмез, џем, компот),
 - Производња грождја и вина, тј. развој и унапрешење виноградарства и винарства,
 - Производња у повртарству (купус, паприка, кромпир, бостан), итд.
 - Производња семена, садница, лековитог биља и лековитих зачина, меда и сл.,
 - Производња малине, боровница, рибизле, ораха, лешника и сл.,
 - Млеко и млечни производи (сир, кајмак, качкавал, павлака и др.),
 - Лов и риболов, итд.

Дакле, и сада, када смо у великим тешкоћама и проблемима сваке врсте – појединачно, институционално и вредносно, наше село и пољопривреда, са сопственим неискоришћеним потенцијалима, свакако спада у малобројне светле тачке, које могу да буду и наши „светионици“, који нам указују и трасирају пут у XXI веку и даље у будућности – за појединце, народ и државу.

Пољопривреда - основна привредна делатност на селу

Село, пољопривреда и сеоско становништво у Србији нераскидиво су међусобно повезани од свог настанка па до данашњих дана. При том, пољопривреда је увек била основна привредна делатност, односно основа човековог живота и рада који се догађао (остваривао) на селу у свим периодима њиховог постојања. Као јединствена целина они су, са много труда и упорности, некако успевали да производе храну и остале пољопривредне производе (производе и данас) за сво становништво села и града, а истовремено били су (а остали су и данас), поред осталог, и важна основа и потпора човековог (и свих његових генерација) живота и рада на селу, па и у држави и друштву у Србији током њене историје.

„На селу у Србији рад је основа свега. Овде човек ради такорећи од малена, па све док може у дубокој старости. Оптерећеност људи радом и пословима у сеоској средини је према њиховом узрасту и физичким могућностима – од чувања стоке у најранијој младости, преко најтежих сезонских пољопривредних радова (орање, копање, риљање, садња, сетва, косидба, жетва, вршај и др.), до „лаганих“ радова онемоћалих и старих (чување куће и окућнице, круњење кукуруза, храњење живине, паса и слично)¹⁶.

„И у најтежим приликама, у рату и између ратова, за време и после револуција, сељак је увек морао да ради и да обавља своје сељачке и пољопривредне радове, без којих никоме нема живота. Сељак је ове радове морао да обавља и за друге, али примарно их увек обавља за себе, као што пчела мед сакупља за себе иако га више користе други. Уместо њега, то нико други не би чинио и по томе се сељачка класа највише разликује од свих других радних класа у друштву“¹⁷

Данас Република Србија (без К и М) захвата простор од 88.361 км² (или 8.836.100 ха), од чега рурални простор се простире на 85% територије, на којој живи око 40% становништва.

Густина насељености у Републици Србији износи 97 становника/км², (просек у ЕУ–25 је 115.6 становника/км²), а густина насељености у селима износи 63 станов/км², а у градовима - 289 становника на км².

Око 70% укупне територије Србије чини пољопривредно земљиште, док је

16 Матић, Милутин: Село у Србији – благо које траје, стр. 100.

17 Митровић, М. Милован (1998): Социологија села, Социолошко друштво Србије (СДС), Београд, стр. 177.

30% под шумама.

Србија има повољне природне услове (земљиште, климу и др.) за разноврсну пољопривредну производњу (како биљну, тако и сточарску), искусне произвођаче, добре стручњаке, у свету признате селекције разних аграрних производа, итд.

У селима Србије годишње се произведе око 12-15 милиона тона аграрних производа (пре свега хране за људе и стоку, а део се користи и за прераду) у вредности од око 4,5-6,5 милијарди еура. Процена је да на селу (руралном простору) у Србији може да се произведе пољопривредних производа и роба за исхрану - бар дупло више него сада, а извезе три и више пута.

Пољопривреда учествује у стварању БДП са око 8-10%, а прехранбена индустрија са 5-7%, што укупно износи око 13-15% БДП-а земље. Са делатностима које су повезане са пољопривредом, селом и руралним подручјем, „рурални“ сектор чини и до 25% од укупног БДП-а у Републици Србији.

Аграрна структура руралног простора Србије

Србија је одувек била аграрна земља (и данас је тако), што потврђује и постојећи дефинисани рурални простор у нашој земљи који захвата око 85% територије. Од укупно 8.836.000 ха земљишне површине у Републици Србији, пољопривредно земљиште је на 5.092.000 ха (0,68 ха/ст), а на око 4.218.000 ха је обрадиво пољопривредно земљиште (0,56 ха/ст) и изнад је европског стандарда (Холандија -0,06 ха, Немачка - 0,19 ха, Италија - 0,20 ха, Француска - 0,33 ха, Данска - 0,50 ха/ст). Али, ефективно се користи само око 3,5 милиона ха обрадивог пољопривредног земљишта, а 1,6 милиона ха користи се само повремено (понекад), или је запуштено („запарложено“), или је потпуно напуштено и заборављено.

Према попису становништва из 2022. године у Републици Србији (без КиМ) има 6.647.003 становника, и то: 3.415.025 (51,4%) су женског, а њих 3.231.978 (48,6%) су мушког пола, од чега више од 40% њих живи у селима, тј. на руралном простору наше земље.

У Србији има укупно 4.924 насељена места, од којих је 204 градска (град) и 4.720 осталих насеља (села). Укупно у земљи има 2.520.854 домаћинства, од чега 506.323 су породична пољопривредна (сеоска) газдинстава.

Аграрну структуру у Србији, иначе, представља комплекс материјалних и нематеријалних чињеница и односа које постоје на селу, тј. на њеном руралном простору, а састоји се од аграрних култура, сеоских ареала (или атара), плодореда и слично.

Аграр у Србији дели се на ратарство, сточарство, воћарство, виноградарство и повртарство, а постоје и пчеларство, гљиварство и друго.

Република Србија има повољне природне услове (рељеф, земљиште, клима, четири годишња доба, равномерност падавина током године, разноврсну пољопривредну производњу (како биљну, тако и сточарску), добре пољопривредне произвођаче и стручњаке, у свету признате селекције разних пољопривредних култура и аграрних производа и низ других повољности за село и пољопривреду у нашој земљи.

За обраду пољопривредног земљишта и остале пољопривредне послове у Републици Србији постоји и одговарајућа пољопривредна механизација (алати, прибор, машине и др.), у којој посебно место има око 450.000 трактора и око 25.000 комбајна (који су доста стари).

Попис пољопривреде у Републици Србији – 2023.

Према попису пољопривреде на крају 2023. године, поред осталог, установљено је да у Републици Србији има:

- 508.365 пољопривредних газдинстава, од чега су 506.323 породична пољопривредна газдинства, а сточарством се бави њих 313.495 (61,7%).
- Једно пољопривредно газдинство у Републици Србији има просечно 2,2 чланова.
- Просечно пољопривредно газдинство обрађује 6,4 ха земљишта, гаји једно грло говеда, 5 свиња, 3 овце, 43 грла живине, 3 кошнице пчела, 0,88 трактора...
- На крају 2023. године било је 725.408 грла говеда, 2.263.705 свиња, 1.702.682 овце, 149.558 коза, 22.022.439 грла живине, 1.261.323 кошнице пчела, итд.
- Пољопривреда газдинства имају 4.073.703 хектара расположивог земљишта, од чега је 3.257.100 хектара коришћено пољопривредно земљиште, некоришћеног има 122.257 хектара, под шумом је 504.104 хектара, док 190.242 хектара је пописано као остало земљиште, а највише је ораница и башта – 2.518.584 хектара...
- Просечна старост носиоца пољопривредног газдинства је 60 година, а тек сваки 11. носилац газдинства је млађи од 40 година.

Број радне снаге ангажован у пољопривреди је 1.150.653 лица (662.946 мушкараца и 487.710 жена).

Сточни фонд у Републици Србији – 2023.								
	Република Србија							
	укупно	Србија – север			Србија – југ			
		свега	Београдски регион	Регион Војводине	свега	Регион Шумадије и Западне Србије	Регион Јужне и Источне Србије	Регион Косово и Метохија
Говеда, број	725.408	264.988	34.656	230.332	460.420	330.005	130.415	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	90.7	92.8	83.6	94.4	89.5	91.4	85.0	...
Свиње, број	2.140.989	1.043.513	103.624	939.889	1.097.476	741.720	355.756	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	80.3	83.6	90.0	83.0	77.3	80.4	71.5	...
Овце, број	1.716.809	392.014	76.788	315.226	1.324.795	1.046.853	277.942	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	99.8	113.9	124.2	111.7	96.2	97.3	92.4	...
Живина, број	14.278.426	6.577.440	639.944	5.937.496	7.700.986	5.030.416	2.670.570	...
Индекс, 1.12.2022 = 100	96.4	104.9	103.1	105.1	90.1	82.5	109.1	...

Извор: РЗС

Слика српског села данас

Српско село (укупно 4.720 села) неоправдано стагнира, многа села су на издисају, у 21 селу нема ниједног становника, у 102 села живи од 1 до 5, а у више од 1000 села има од 6 до 100 становника. Дакле, више од 1.200 села у Србији је на ивици опстанка. Поред тога, у српским селима недостаје још доста тога што је потребно већем броју становника, као на пример:

- Око 2.000 села нема пошту.
- Дом културе са библиотеком нема 73% села.
- У 2.760 села нема дечјег обданишта (вртића).
- У 230 села нема основне школе, а у једном броју села постоји школа (као објекат) која не ради (нема ђака).
- У око 500 села нема асфалт, а у око 400 села нема продавница.
- У 2/3 села нема здравствене нити ветеринарске амбуланте.
- Просечна старост носилаца породичног газдинства на селу је 59 година.
- Према Одбору за село САНУ, у селима Србије живи око 260.000 неожењених мушкараца и око 100.000 неодатих жена старости до 50 година.
- У Србији један сељак произведе хране за 15 људи (у Словенији – за 25, Аустрији –56, Француској –77, Немачкој –152, ЕУ – 50-80 људи).
- У селима Србије има око 50.000 празних кућа (и стаја или обора), а у око 150.000 нико стално не станује (само се повремено користе).
- Према попису из 1910. године Србија је тада имала више грла говеда, оваца и стабала шљива него према пописима из 2011. и 2022. године.
- Аграром и селом у нашој земљи бави се најмање 37 институција, али су мали (или недовољни) њихова помоћ и утицај.
- У Србији има више хиљада незапослених пољопривредних стручњака, а међу њима је и знатан број агронома и ветеринара, па и магистара и доктора наука, што је неоправдано и недопустиво за било коју озбиљну и одговорну државу и надлежне у њој.
- Бивша Југославија је годишње извозила више од 50.000 тона меса, од чега је Србија извозила око 30.000 тона. Данас Србија има одобрену квоту да на тржиште ЕУ може да извезе 8.875 тона меса, али она годинама извози 300 – 400 тона, јер нема више. То је, веровали или не 90-100 пута мање.
- Србији прети и једна бизарна опасност о којој мало ко говори. То је „испошћеност“ нашег обрадивог пољопривредног земљишта због недостатка стајског ђубрива, па нам је потребно да хитно увеземо 100.000 јуница у Војводину и 100.000 за Централну Србију.
- Данас у Србији трошимо 36 кг вештачког ђубрива по хектару, а раније то је било неколико пута више. Истовремено, имамо све услове за производњу „здраве“ органске хране, али и ту споро напредујемо.
- Од укупних страних инвестиција у Србији (2000 – 2022) у аграр се улагало 0,7 – 1,6%, што је много мало.
- У периоду од 2000–2022. године српска пољопривреда има просечан годишњи раст од 0,45%, што је недопустиво и поражавајуће.
- У Србији има 0,30 грла стоке/ха, а у Холандији–3,6 грла/ха.
- У Србији 600 села нема ниједну краву.
- У Србији данас (на 4,1 милиона ха обрадивих површина) има око 2,7 милиона свиња, а у Данској (на 2,6 милиона ха обрадивих површина)

има 32 милиона свиња на годишњем нивоу.

- У последње три деценије број стоке је опадао за 3-4% годишње, а укупна производња меса пала је са 650.000 тона на око 447.000 тона.
- Република Србија постаје све већи увозник хране. Потврда тога је прошла (2023) година, када смо увезли хране у вредности од 600 милиона евра.
- На 4,1 ха обрадивог пољопривредног земљишта вредност пољопривредне производње у Србији је 1.200 еура по ха, у Данској је то око 14.000 еура, а у Холандији је око 17.000 еура/ха.

Када ће нам бити боље?

На питање када ће нам бити боље у одржању и даљем развоју села и пољопривреде у Републици Србији углавном немамо адекватан одговор – ни појединачно, ни у надлежним органима и институцијама, ни у држави и друштву у целини. Али у размишљању аутора овог рада можда се могу да нађу бар три могућа одговора:

1. Са садашњим начином рада, организовања, понашања и размишљања већине (појединачно и колективно) неће нам ускоро бити много боље!,
2. Ако схватимо реалност, уважимо знање и науку, боље и другачије се организујемо и понашамо, изменимо однос према раду и позитивним људским и цивилизацијским вредностима, превазиђемо доминирајућу конзервативну свест, односно умногоме променимо постојећи “знатно искривљени систем вредности” и онемогућимо кадровски избор и постављење нестручних и некомпететних (дилетаната) на одговорна места (функције) у држави и друштву (од МЗ у селу и граду до министарстава и Владе) и још много тога – онда ће нам бити знатно боље.
3. Ако што пре, поред осталог, постигнемо и национални консенсус да нам је неопходан јединствен „државни пројекат“ по коме је ревитализација села, пољопривреде и руралног простора међу основним националним приоритетима Републике Србије у XXI веку, за период 2024-2034. године, и то, без одлагања, свеобухватно, доследно и у целости спроведемо – онда ће нам бити знатно боље.

То је много тешко, али није немогуће и вреди покушати!

Шта треба урадити за “ново село” у Србији?

Имајући у виду много проблема и тешкоћа који постоје на селу, у пољопривреди и на целокупном руралном простору у Србији, што је нарочито евидентно у последњој деценији XX и на почетку XXI века (а траје и данас), неопходна нам је нова аграрна политика у нашој земљи која ће бити знатно различита од досадашње. У том смислу, неопходно је и следеће:

Село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији треба да буду „државни пројекат“ и један од најважнијих националних приоритета у земљи (као пољопривреда у Данској, или туризам у Турској). За то је потребан национални консенсус у држави и друштву, уз усвајање и реализацију:

- а) Декларације о селу, пољопривреди и руралном развоју Републике Србије,
- б) Оснивање и рад Националног савета за село у Републици Србији, Завода за проучавање села Србије и друго.

в) Нове Стратегије очувања, обнове и развоја села, пољопривреде и руралног простора у Републици Србији (2024–2034),

г) Национални план и програм очувања, обнове и развоја села, пољопривреде и руралног простора у Републици Србији (2024–2034), са означеним носиоцима и извршиоцима, динамиком њиховог извршења и друго,

д) Закон о пољопривредном земљишту као општем (јавном) добру у Републици Србији, са ограничењем поседа и власништва (као у Данској),

ђ) Нови Закон о територијалној организацији и насељима у Републици Србији,

е) У складу са Законом о задругама у Републици Србије потребно је организовати задругарство по принципу „У сваком селу задруга, или бар огранак задруге“,

ж) Закон о школама (школским објектима) у селима (и градовима) као културним добрима у Републици Србији.

Закључак

Село, пољопривреда, природа, друштво и човек у Србији и даље су узајамно повезани и испреплетани као што је то било током читаве њихове историје.

Српско село и пољопривреда треба и даље да буду извор живота и здравља људи и народа на овим просторима, као један од темеља њиховог опстанка у будућности.

Због тога, ревитализација села, пољопривреде и руралног простора треба да буду један од основних националних приоритета Републике Србије у XXI веку – за период 2024-2034. година, који ће се потом као „државни пројекат“ доследно реализовати – политички, организационо, институционално, стручно, практично и у сваком другом погледу. У том случају ни резултати неће изостати. Биће нам много боље.

У противном не пише нам се добро – ни становништву, ни селу, ни држави, ни друштву...

Литература

1. Гулан, Бранислав (2013): Перспективе руралних средина у Србији, билтен Макроекономија, април 2013. Београд.
2. Гулан, Бранислав (2013): Село у Србији између прошлости и будућности (цитат: Едгар Морено, Поново измислити политику: ХЕСЕЛ – МОРЕН, лист „Л Монд“ – Париз, цитирано из листа РЕПУБЛИКА у броју 552-555 – 01.07-31.08.2013.), Портал Макроекономија, Економске анализе, Србија, окружење, и међународна економија, Београд.
3. Индекс форум – Загреб (2015): Адам Смит о селу (De rure), <http://www.index.hr/indexforum/>
4. Матић, Милутин (2016): Село у Србији – благо које траје, Завод за проучавање села – Београд, Ces_Nikon – Крагујевац и Друштво за народно просвећивање „СВЕТИОНИК“ – Крагујевац, Београд – Крагујевац.
5. Матић, Милутин (2015): Село, пољопривреда и рурални развој у Републици Србији – на раскрсници и прекретници, у: Зборник радова Село у Србији – како даље, едиција Српско село у XXI веку (едитор Милутин Матић), Друштво за народно просвећивање СВЕТИОНИК –

- Крагујевац, Удружење грађана И.О.С. – Београд и Општина Варварин, Крагујевац – Варварин.
6. Матић, Милутин (2013): *Обнова и развој села – један од националних приоритета у Републици Србији на почетку XXI века, 2010 – 2025.* (докторска дисертација), Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, Бања Лука.
 7. Матић, М., Матић, Н. (2016): *Ревитализација села и руралног простора у Србији – наша велика развојна шанса у XXI веку*, у: *Зборник радова Реиндустријализација и рурални развој у Србији са акцентом на Крушевац и Расински округ (едиција Безбедност у постмодерном амбијенту, књига XVIII, едитор Слободан Нешковић), Центар за стратешка истраживања националне безбедности ЦЕСНА Б, Београд.*
 8. Митровић, М. Милован (1998): *Социологија села, Социолошко друштво Србије (СДС), Београд.*
 9. Срејовић, Драгослав (1994): *Културе млађег каменог доба на тлу Србије*, у: *Историја српског народа – од најстаријих времена до Маричке битке, I књига, Српска књижевна задруга, Београд.*

Ratomir Antonović¹

MALOLETNIČKA UBISTVA U REPUBLICI SRBIJI SA POSEBNIM OSVRTOM NA KOLUBARSKI OKRUG

Rezime

Maloletnički kriminalitet je u evidentnom porastu svuda u svetu. Nažalost, ni Republika Srbija nije van tog negativnog trenda. Ono što posebno jeste uočljivo je da se maloletna lica odlučuju na izvršenje sve težih krivičnih dela, a nije retka pojava da se sve mlađi izvršioc i javljaju kod najtežih krivičnih dela, kao što je krivično delo ubistva.

Osnovni problem koji razmatra ovaj naučni rad je porast maloletničkog kriminaliteta, naročito u oblasti krvnih delikata. Sve mlađi izvršioc i krivičnih dela se pojavljuju sa vrlo surovim načinom izvršenja. Kad govorimo o vremenskim i prostornim okvirima, rad se kreće u vremenskim okvirima proteklih deceniju, deceniju i po, kad su slučajevi maloletničkih ubistava počeli da se registruju, dok je kod vremenskog okvira fokus na Republici Srbiji i Kolubarskom upravnom okrugu, s tim da će se razmatrati i šira slika regiona, kako bi se dobio odgovor na pitanje da li je maloletnički kriminal i maloletnička ubistva pojava globalnog ili lokalnog karaktera.

Ključne reči: maloletnici, kriminal, ubistva, teška ubistva, privilegovana ubistva, ubistvo na mah.

JUVENILE MURDER IN THE REPUBLIC OF SERBIA WITH A SPECIAL REFERENCE TO THE KOLUBA DISTRICT

Abstract

Juvenile crime is evidently increasing all over the world. Unfortunately, the Republic of Serbia is not out of this negative trend either. What is particularly noticeable is that minors decide to commit more and more serious crimes, and it is not uncommon for younger perpetrators to commit the most serious crimes, such as murder.

The main problem discussed in this scientific work is the increase in juvenile crime, especially in the area of blood offenses. Younger and younger perpetrators of

¹ Doc. dr Ratomir Antonović, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, CESNA B, Beograd, ORCID br. 000-0001-9134-6346, e-mail: antonovicr@gmail.com.

criminal acts appear with a very cruel method of execution. When we talk about time and space frames, the work moves in the time frames of the past decade, decade and a half, when the cases of juvenile murders began to be registered, while the time frame focuses on the Republic of Serbia and the Kolubara Administrative District, with the fact that to consider the broader picture of the region, in order to get an answer to the question of whether juvenile crime and juvenile murders are a global or local phenomenon.

Key words: minors, crime, murders, serious murders, privileged murders, murder on the mah.

Uvod

Ruski pisac, Maksim Gorki je još davno rekao: “deca, to su naše sutrašnje sudije”. Danas, ova mudra misao dobija jedan sasvim novi kontekst. Centralni problem koji se obrađuje ovim radom je problem maloletničkog kriminala, naročito u oblasti najtežih krivičnih dela usmerenih protiv života i tela. Deca, koja su se uvek tretirala kao nejač, slabiji i osetljiviji deo društva, kom treba pružiti poseban vid društvene i pravne zaštite, postaju izvršioc i najtežih i najstrašnijih krivičnih dela sa smrtnim ishodom.

Poseban problem koji se tretira ovim radom je činjenica da se maloletnici odlučuju na izvršenje ovih krivičnih dela u sve ranijem uzrastu, što otvara čitav niz pravnih problema. Usled činjenice da pozitivni Krivični zakonik Republike Srbije² u svom članu 112. jasno daje definiciju dece i maloletnih lica, a kao kriterijum za razgraničenje ova dva pojma uzima starost lica. Tako se detetom, u smislu ovog Zakona, smatra svako lice koje je mlađe od 14 godina. Maloletna lica se dele u dve kategorije – mlađe, koji se nalaze u starosnoj dobi između 14 i 16 godina života i starije, koji imaju između 16 i 18 godina. Punoletstvo se stiče u 18. godini života, s tim da zakonodavac daje privilegiju za mlađa punoletna lica sve do njihove 21. godine života.

Analiza slučajeva maloletničkog kriminala, sa osvrtom na krivična dela ubistva počinjena od strane dece i maloletnika se vrši u vremenskom rasponu u proteklih dve decenije, s tim da se daje analiza uporednopravnog karaktera u svetskim prilikama, pa se za potrebe iste koriste i stariji podaci, koji datiraju i po nekoliko decenija. Razlog za to treba tražiti u činjenici da je maloletnički kriminal i krivična dela ubistva koja su izvršena od strane dece i maloletnika počeli da se mnogo ranije javljaju u SAD na primer ili Velikoj Britaniji, dok je u Srbiji to još uvek relativno nova pojava. Upravo, kako bi došli do što dublje geneze problema maloletničkog kriminala i maloletničkih ubistava, mora se izvršiti podrobna analiza istorijskih prilika u kojima je ova pojava nastajala u svetskim i domaćim okvirima.

Sušтина problema maloletničkih ubistava se nalazi u izrazitoj surovosti koja se javlja pri izvršenju ovih dela od strane vrlo mladih izvršilaca. U samom radu će biti iznesene analize konkretnih slučajeva, a pojedini detalji tih slučajeva ukazuju na ekstremnu surovost i odsustvo empatije počinilaca krivičnih dela prema žrtvama. Polazna pretpostavka je da postoje ozbiljni sociološki i pravni problemi koji kod ovako mladih lica izazivaju ovako visok stepen agresije. U tom kontekstu, u radu se razmatraju fenomenologija maloletničkog kriminaliteta i etiologija maloletničkog kriminaliteta, uz poseban osvrt na lična svojstva počinilaca najtežih krivičnih dela. Jedna od takođe polaznih pretpostavki je postavljanje pitanja efikasnosti postojećih zakonskih mera koje regulišu krivičnu odgovornost i sankcionisanje maloletnika. Vrlo značajna pretpostavka je vezana za sve aktuelnije pitanje, koje se odnosi na to da li je potrebno snižavati starosni

² “Službeni glasnik RS” broj 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 108/2014, 94/2016 i 35/2019.

cenzus za krivičnu odgovornost maloletnika, s obzirom na to da se beleži sve veći broj izvršilaca teških krivičnih dela koji su mlađi od 14 godina.

U radu se koriste metode analize slučajeva, komparativne metode, induktivna i deduktivna metoda. Analize slučajeva obuhvataju sve slučajeve maloletničkih ubistava koje su dostupne javnosti, a koje su se desile u proteklom periodu. Komparativna metoda podrazumeva komparaciju sličnih pravnih slučajeva u svetskoj pravnoj praksi, uz poseban osvrt na sankcije i sistem kažnjavanja koji se u tim stranim porecima prema maloletnicima, pa i deci primenjuje. Indukcijom i dedukcijom se dolazi do završnih zaključaka koji potvrđuju, odnosno osporavaju polazne pretpostavke ovog naučnog rada. Naučni značaj i doprinos rada treba da se ogledaju u pronalaženju potencijalnih uzroka kriminalnog ponašanja omladine danas i da se da odgovor na pitanje da li treba pooštrovati zakonske norme koje se tiču dece i mladih ili treba pribeći nekim drugim merama, koje bi možda dale bolje rezultate.

Maloletnički kriminal

Maloletnički kriminal se može definisati kao negativna dimanična društvena pojava koja predstavlja aktivnost jednog ili više lica u određenom periodu i prostoru, uslovljenu određenim društvenim odnosima i inkriminisanu zakonskim propisima, čije poštovanje i kršenje povlači i adekvatnu krivičnu sankciju.³ Na maloletnički kriminal se može gledati kao na društveni fenomen koji se ispoljava kao pojedinačni oblici ponašanja, koji su krivičnim zakonom definisani kao inkriminirani obrasci ponašanja za koje je predviđena pravna sankcija. Kriminalno ponašanje maloletnika predstavlja ličnu karakteristiku i njihov sastavni deo ličnosti i karaktera. Takođe, osim što je lična negativna karakteristika, maloletnički kriminal predstavlja i društvenu negativnu pojavu koja predstavlja jedan od glavnih društvenih problema.⁴

Maloletnički kriminal je dinamična pojava, koja se kroz vreme menjala i razvijala i vremenom dobijala različite pojavne oblike i manifestacije u društvu. Takođe, menjali su se i faktori koji su na maloletnički kriminal podsticajno delovali. Sa razvojem društva, pojavni oblici maloletničkog kriminala su bili sve drastičniji sa dalekosežnijim posledicama. Mladi su, sa društvenim progresom i promenama, menjali svoje vrednosne, moralne i druge kriterijume, postajući sve fleksibilniji prema pojavama kao što je kriminal i društvena devijantnost. Na drugoj strani, društvo je prema mladima zauzimalo zaštitnički stav, tretirajući ih kao ranjiv društveni sloj kom treba pružiti pravnu i socijalnu zaštitu.

Kod maloletničkog kriminala je potrebno odrediti njegov društveni karakter, socijalnu uslovljenost i zakonitost javljanja u datim strukturama i uslovima, u kojima se vrši kriminalizacija pojedinih lica, vodeći pri tom računa da se radi o društvenim pojavama koje se manifestuju kroz inkriminirane radnje koje vrše maloletna lica u društvu.⁵ U poređenju kriminaliteta odraslih sa kriminalitetom maloletnika, uočava se veliki broj sličnosti. Međutim, s obzirom na to da su izvršioци maloletna lica i vrlo mladi ljudi, radi se o specifičnoj vrsti kriminala, koja se mora svrstati u posebnu kategoriju. Ličnost maloletnika ka izvršioca krivičnog dela predstavlja posebnu sferu interesovanja krivičnopravne nauke i to kako sa etiološkog, tako i fenomenološkog aspekta. Sa aspekta kriminalne politike, problem maloletničkog kriminala se posebno posmatra sa aspekta

3 Igrački, J; Ilijić, Lj. (2016) "Kriminalitet maloletnika – stanje u svetu i u Srbiji", Strani pravni život, Beograd, str. 188.

4 Jović, J; Forca, B. (2023) "Maloletnički kriminal u Republici Srbiji 2018-2022", Upravljanje srednjoškolskim nasiljem u postpandemiji COVID 19 u Republici Srbiji, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet Union Nikola Tesla, Beograd, str. 40.

5 Milutinović, M. (1981) Kriminologija, Savremena administracija, Beograd, str. 88.

prevencije kriminalnog delovanja i ponašanja maloletnika

Ranija istraživanja maloletničkog kriminala su ukazivala na “siromaštvo” oblika ispoljavanja kriminalne aktivnosti iz razloga nedostupnosti za izvršenje velikog broja krivičnih dela. Maloletnički kriminal je pretežno bio fokusiran na imovinska krivična dela, koja su se vezivala za potrebe mladih za ugodnim životom, koji im je, uglavnom zbog siromaštva i ekonomske krize, bio uskraćen. Novija istraživanja pak ukazuju na to da današnji maloletnički izvršioc i krivičnih dela počinj u da uzimaju učešće u krivičnim delima koja su usmerena protiv života i tela, te izvršavaju krivična dela ubistva, nanošenje teških telesnih povreda, lakih telesnih povreda i sl.

Fenomenologija maloletničkog ubistva

Fenomenološke karakteristike teških krivičnih dela protiv života i tela počinjenih od strane maloletnika se ogledaju u obimu, dinamici i strukturi krivičnih dela ubistva počinjenih od strane maloletnih lica, načinu izvršenja ovih dela, uz poseban osvrt na upotrebu određenih sredstava korišćenih pri izvršenju, vremenskoj i prostornij rasprostranjenosti ovih krivičnih dela, starosti i polu maloletnih izvršilaca.

Kad se govori o obimu, dinamici i strukturi ubistava počinjenih od strane maloletnih lica, daju podatke o učestalosti maloletničkih ubistava koja se dešavaju na jednom određenom prostoru. Takođe, ukazuju na kvalifikaciju dela i njihovoj strukturi. Podaci ovog tipa se dobijaju iz statističkih evidencija koje vode nadležne pravosudne institucije, poput sudova i tužilaštava. Prema zvaničnoj statistici koja je dostupna, deca i maloletnici se češće javljaju u ulozi izvršilaca teških krivičnih dela u južnim delovima Republike Srbije, dok je na severu broj ovih izvršilaca znatno manji. U proseku gledano, maloletnici participiraju u postotku od 10 procenata od ukupnog broja krivičnih dela ubistva na godišnjem nivou posmatrano.⁶ Slična je situacija i kod utvrđivanja postotka krivičnih dela protiv života i tela, koja su u procentu od 10 zastupljena u odnosu na sva druge krivična dela iz oblasti maloletničkog kriminaliteta. Ono što se konstantno uočava je tendencija porasta ovog procenta. Tako na primer, 2014. godine je 10,2 procenta maloletnika izvršilo krivično delo ubistvo, da bi 2018. godine taj procenat porastao na 14,7.

Maloletnici se, kao i punoletna lica, najčešće odlučuju da krivično delo ubistva počine upotrebom vatrenog oružja. Razlog za to treba tražiti u činjenici lake dostupnosti vatrenog naoružanja, maloletnici uglavnom znaju gde njihovi roditelji drže oružje, ono nije skriveno na adekvatan način, što za maloletnike predstavlja jasan podstrek za izvršenje krivičnog dela. Međutim, kod maloletnika su zastupljena i razna sečiva kao sredstvo kojim izvršavaju krivično delo ubistva. Na trećem mestu kao omiljeno sredstvo za izvršenje krivičnog dela ubistva kod maloletnih lica je sekira, a potom sledi bejzbol palica ili neka druga vrsta motke podobne da drugom licu nanese tešku povredu. S obzirom na to da su maloletna lica danas vrlo snažna jer posećuju teretane i koriste razne steroide koji im daju fizičku moć, mnogi za izvršenje krivičnog dela ubistva koriste fizičku snagu i poznavanje određenih borilačkih veština, koje im pomažu da vlastitim pesnicama i ekstremitetima drugom licu zadaju smrtonosne udarce.

Kad se govori o vremenu i mestu na kom nastaju maloletnička ubistva, primetan je porast ovih krivičnih dela u danima vikenda i školskih raspusta. Razlog za to treba tražiti u činjenici da maloletna lica ne umeju kvalitetno da troše svoje slobodno vreme, te usled dosade i nekvalitetno popunjenog sadržaja, oni postaju agresivni i skloni nasilničkom ponašanju. Isto kao i kod punoletnih lica, maloletna lica više vrše krivična dela ubistva

⁶ Ignjatović, Đ. (2015) “Kriminalitet maloletnika – stare i nove dileme”, Maloletnici kao izvršioc i kao žrtve krivičnih dela i prekršaja, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd, str. 21.

u letnjim mesecima, što svakako treba povezati sa periodom letnjeg raspusta i malopre spomenutog viška slobodnog vremena. Po pitanju teritorijalne zastupljenosti krivičnog dela ubistva koje čine maloletna lica, jug zemlje spada u kategoriju rizične teritorije, jer su maloletnička ubistva mnogo zastupljenija u odnosu na sever Republike Srbije.

Kritična starosna dob u kojoj je uočena intenzivna kriminalna aktivnost maloletnih lica i sklonost ka izvršenju krivičnog dela ubistva je između 13 do 18 godina. Žrtve su uglavnom roditelji i druga lica iz neposredne okoline maloletnika. Takođe, vršnjački obračuni se često završavaju tragično sa smrtnim ishodom.

Etiologija maloletničkog ubistva

Etiologija maloletničkog ubistva se deli na endogenu i egzogenu. Na maloletnički kriminalitet deluju svi oni faktori koji su podobni da deluju na kriminalitet generalno. Međutim, ako u obzir uzmemo specifičnosti lične prirode samih maloletnih lica, maloletnički kriminalitet ima svoje specifične faktore koji utiču na pojavu i nastanak maloletničkih ubistava. Ako govorimo generalno o faktorima koji utiču na pojavu i nastanak kriminaliteta, onda ih možemo definisati kao objektivne i subjektivne činioce, koji deluju u procesu nastanka, formiranja i konačne realizacije kriminaliteta kao masovne društvene pojave i pojedinačnog ponašanja.⁷

U egzogene faktore maloletničkog kriminaliteta se ubrajaju socijalno ekonomski faktori, porodični faktori, škola i obrazovna sredina, negativan uticaj delinkventnih maloletničkih grupa i sredstva masovne komunikacije. U endogene faktore se ubrajaju inteligencija maloletnog izvršioca krivičnog dela, njegov temperament, karakter, sklonosti i navike, lični stavovi i shvatanja, njegove emocije, motivacija i mentalna devijantnost.

Prema pojedinim teorijama, prednost se daje egzogenim faktorima koji utiču na maloletnički kriminalitet. Naročito se prednost daje socio – ekonomskim faktorima zbog permanentne promenljivosti društvenih prilika i okolnosti. Promene u socio – ekonomskim sferama društva naročito teško pogađaju najugroženije društvene slojeve, u koje se ubrajaju maloletnici zbog svoje specifične prirode. Analizom socio – ekonomskih prilika maloletnih počinitelja krivičnih dela, stiče se zaključak da se prevashodno radi o pripadnicima nižih društvenih i ekonomskih staleža, deci nekvalifikovanih radnika i korisnika socijalne pomoći i socijalnih davanja. Loši ekonomski odnosi unutar porodice i teška materijalna situacija su poslužili kao okidač za kriminalne aktivnosti kod mnogih maloletnih prestupnika.

Tu automatski dolazimo do uloge porodice, kao osnovne društvene ćelije u razvoju kriminogenih obrazaca ponašanja kod maloletnih lica. U porodici se deca uče osnovnim društvenim i moralnim vrednostima, porodica je osnovna ćelija socijalizacije i adaptacije dece i mladih za život u jednom društvu. Stoga se može reći da porodica, osim što ima vaspitni i socijalizujući karakter, ima i preventivnu ulogu jer pravilnim učenjem i socijalizacijom dece i mladih, vrši se primarna prevencija kriminalnog ponašanja.⁸

Kao idealna porodica u kojoj se deca mogu pravilno odgajati, smatra se nuklearna porodica koju čine roditelji sa svojom decom. Dosadašnja praksa je dokazala da iz ovakvih porodica očuvane strukture izlaze najbolje generacije i lica koja su u potpunosti osposobljena za samostalni život u jednom društvu. Sa druge strane, porodice razbijene strukture, koje su rasturene usled razvoda braka, smrti jednog od roditelja ili usled nekog drugog razloga, predstavljaju porodice iz kojih se pretežno regrutuju maloletnici koji su sklani kriminalnom ponašanju. Smatra se da je razvod roditelja ogromna trauma za

⁷ Nikolić – Ristanović, V; Konstantinović – Vilić, S. (2018) *Kriminologija*, Prometej, Beograd, str. 331.

⁸ Vukoje, J. (2012) "Osnovne funkcije savremene porodice", *Svarog*, br. 4, Banja Luka, str. 140.

dece, te većina dece, u znak revolta, odlučuje da se ponaša devijantno, da kroz agresiju ispoljavaju svoje nezadovoljstvo i da se time “svete” roditeljima zbog njihove odluke da se razvedu. Deca razvod svojih roditelja mahom doživljavaju lično i misle da su i oni na neki način tom razvodu doprineli. Takođe, mnoga deca smatraju da roditelj koji inicira razvod ne želi ni sa njima da živi, te se osećaju odbačeno i odstranjeno, što na njihovu psihu ostavlja razorne posledice.

Kao izvor kriminalnog ponašanja maloletnika treba uzimati porodice koje su očuvale svoju strukturu, ali koje nisu funkcionalne. Reč je o porodicama sa ozbiljno narušenim odnosima, koje već duže vreme ne ostvaruju nijednu socijalnu funkciju, a koje formalno i papirološki egzistiraju kao celovite. Takve porodice imaju još gori uticaj na ponašanje dece, jer obično u sebi imaju agresivno ponašanje nekog od roditelja, često je jedan od roditelja zavisnik od alkohola ili narkotika, ili se roditelji bave kriminalom ili nekim drugim nezakonitim poslovima.

Škola i obrazovne institucije su nekada imale ključnu ulogu u obrazovanju i usmerenju maloletnika. Te instiucije su uživale vrlo visok ugled i bile su tretirane na adekvatan način. Sa opštom erozijom društvenih vrednosti, došlo je do degradacije obrazovanja, što je neminovno doprinelo urušavanju ugleda škola i prosvetnih radnika. Danas je svakodnevica da deca školskog uzrasta često izostaju sa školskih obaveza, da su rezultati učenja i savlađivanja školskog gradiva sve slabiji, a nedisciplinovanost i učenička agresija, koja se ne izražava samo u međusobnim učeničkim odnosima, već i u odnosima sa nastavnim i nenastavnim osobljem, u drastičnom porastu.

Socijalno okruženje, koje može biti oličeno u vršnjačkim ili susedskim grupama, predstavlja takođe vrlo značajan egzogeni faktor kriminaliteta. Kad govorimo o maloletničkom kriminalitetu, onda se mahom govori o štetnom uticaju vršnjačkih grupa, u kojima maloletnici izvršavaju krivična dela. Opšte je poznato da su maloletnici u grupi vrlo jaki i sklони agresiji i da se najteža krivična dela uglavnom izvršavaju u grupama. Često se takve grupe nazivaju navijačkim grupama, koje su poznate po vršenju teških krivičnih dela na sportskim manifestacijama.⁹

Kad se govori o endogenim faktorima maloletničkog kriminala, oni se odnose na lične karakteristike maloletnih lica koje na izvestan način determinišu njihovo kriminogeno ponašanje. S tim u vezi, kriminološke teorije kriminogenu sklonost maloletnika ka izvršenju krivičnih dela povezuju sa intelektualnim sposobnostima maloletnih lica, temperamentom maloletnika, karakternim osobinama, sklonostima i životnim navikama, stavovima i shvatanjima, emocijama i motivima.

Maloletnička ubistva u Srbiji

Krivična dela protiv života i tela su svrstana u glavi XIII Krivičnog zakonika Republike Srbije i u toj glavi su grupisana sledeća krivična dela: Ubistvo (čl. 113), Teško ubistvo (čl. 114), Ubistvo na mah (čl. 115), Ubistvo deteta pri porođaju (čl. 116), Lišenje života iz samilosti (čl. 117), Nehatno lišenje života (čl. 118), Navođenje na samoubistvo i pomaganje pri samoubistvu (čl. 119), Nedoovoljeni prekid trudnoće (čl. 120), Teška telesna povreda (čl.121), Sakaćenje ženskog polnog organa (čl. 121a), Laka telesna povreda (čl. 122), Učestvovanje u tuči (čl. 123), Ugrožavanje opasnim oruđem pri tuči ili svađi (čl. 124), Izlaganje opasnosti (čl. 125), Napuštanje nemoćnog lica (čl. 126) i Nepružanje pomoći (čl. 127). Za potrebe ovog rada, analiziraće se slučajevi izvršenja krivičnih dela ubistva, teškog ubistva i ubistva na mah, počinjena od strane dece i maloletnih učinilaca krivičnih dela.

⁹ Vučetić, I. (2019) Uključenost pripadnika navijačkih skupin u devijantna i kriminalna ponašanja, Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, str. 10.

Šta krivično delo ubistva, koje je izvršilo maloletno lice izdvaja u odnosu na to isto krivično delo koje je izvršilo punoletno lice? I kod jednog i kod drugog slučaja, za posledicu se ima smrt jednog lica. Način izvršenja je uglavnom isti ili sličan. Suštinska razlika je u tome što maloletno lice, iako je počinilo teško krivično delo, ne podleže istoj vrsti krivične odgovornosti kao i punoletno lice. Krivični zakonik i Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica¹⁰ daje maloletnim licima povlašćeni položaj u smislu kažnjavanja i krivične odgovornosti, te je predviđen poseban kazneni sistem za maloletna lica. Lica mlađa od 14 godina ne mogu biti krivično odgovorna, ma koje god krivično delo da su izvršili.¹¹

Ono što posebno zabrinjava je činjenica da se broj krivičnih dela ubistava koja su počinila maloletna lica povećava u poslednjih deceniju i po u Republici Srbiji. Postoje krivična dela ubistva koja su počinili maloletnici, a koja su posebno uznemirila javnost. Kako bi se došlo do podatka o učestalosti ovih krivičnih dela, kao i njihovoj teritorijalnoj zastupljenosti u Republici Srbiji, u daljem radu će se dati prikaz značajnijih krivičnih dela čiji izvršioci su bila deca i maloletna lica po regionima.

Beograd

Krivično delo ubistvo koje je počinilo dete, potreslo je čitav region. Reč je o tragičnom događaju iz Ogledne osnovne škole “Vladislav Ribnikar” u Beogradu, koji se desio 3. maja 2023. godine, kad je trinaestogodišnji učenik ove škole, upotrebom očevog vatrenog oružja života lišio devetoro dece i jedno odraslo lice, čuvara škole. Ovo krivično delo i način njegovog izvršenja karakteriše posebna hladnokrvnost, koju je ovaj trinaestogodišnji ubica manifestovao, kao i dobra pripremljenost za izvršenje dela. On je, očigledno dosta pre samog izvršenja ovog dela, pripremao detaljnu skicu svog kretanja, kud mu je najbezbednije i najbolje da ide, kako da se zaštiti u slučaju eventualnog napada. Takođe, on je pripremio “listu za odstrel”, na kojoj su se nalazila imena učenika koje je želeo da likvidira. Pojedini tvrde da se ovaj trinaestogodišnjak za ovo delo pripremao uz pomoć kompjuterskih i video igara, koje su mu poslužile za izradu plana delovanja, a njegovoj visokoj obučenosti u rukovanju vatrenim oružjem je doprinelo to što ga je otac od vrlo mladog uzrasta vodio u profesionalne streljane, gde su ga instruktori obučavali da rukuje oružjem. Ovo krivično delo se izdvaja po tome što je izvršilac lice koje ne može biti krivično odgovorno jer je mlađe od 14 godina života.

Maloletnik (15) bio je saučesnik u teškom krivičnom delu sa smrtnim ishodom, koje se desilo 20. jula 2017. godine u beogradskoj opštini Zemun. Žrtva ovog krivičnog dela M.P. (58), koji je bio beskućnik i živeo je u napuštenom vojnom objektu u Zemunu u ulici Aleksandra Dubčeka. Maloletno lice je u saučesništvu sa punoletnim licem (23) najpre napalo ovo lice, vezalo ga, a potom zlostavljalo upotrebom klješta nanoseći mu telesne povrede po gornjim ekstremitetima čupanjem noktiju i lomljenjem prstiju. Kad su od žrtve izmamili protivpravnu imovinsku korist, maloletnik i njegov saučesnik su otišli do obližnjeg kioska i kupili su sebi hranu i sok. Od ostatka novca, kupili su benzin, kojim su potom upalili vezanog M.P. koji je tom prilikom zadobio opekotine drugog i trećeg stepena. Od težine povreda, ovo lice je preminulo 29. jula iste godine na Vojno – medicinskoj akademiji u Beogradu.

Početkom marta 2024. godine, grupa krivično neodgovorne dece, lica mlađih od 14 godina, kojih je bilo oko desetorica, nanelo je tešku telesnu povredu maloletnom licu (17) u beogradskoj opštini Rakovica, od kojih je ovo lice podleglo povredama. Maloletnik je, u društvu dvojice svojih vršnjaka najpre došao u kontakt, a potom i sukob

¹⁰ “Službeni glasnik RS” broj 85/2005

¹¹ Joksimović, V. (2009) “Maloletnička ubistva”, Pravni život, Beograd, str. 629.

sa grupom koju je činilo deseterica dečaka mlađih od 14 godina života. Sukob je imao najgori mogući epilog jer je jedan dečak iz grupe drvenom motkom naneo teške telesne povrede maloletniku (17).

U maju mesecu 2024. godine, maloletnik (16) je u beogradskoj opštini Voždovac naneo teške telesne povrede Đ.M. (40) od kojih je ovo lice ubrzo preminulo. Dvojica maloletnika starih šesnaest godina su se najpre sukobili sa sinom žrtve kako se pretpostavlja zbog lopte. U nameri da zaštiti sina, Đ.M. je ušao u sukob sa dvojicom maloletnika, koji su ga fizički napali i naneli teške povrede glave, usled kojih je uskoro preminuo.

Vojvodina

U Novom Sadu, dva brata starosti 10 i 13 godina su naneli teške telesne povrede T.Š. (75) 14. aprila 2023. godine, koji je tri meseca nakon napada podlegao povredama. Reč je o krivično neodgovornim licima, deci, koja su poznata po nasilničkom ponašanju i sklonosti ka izvršenju krivičnih dela. Svedoci su ukazivali na to da su oni bukvalno zlostavljali stanovnike ovog dela Novog Sada, gde su na kraju napali T.Š. nanevši mu teške povrede glave i pluća. Oni su žrtvu najpre pratili i pokušali su da mu iznude protivpravnu imovinsku korist. Kad su videli da on kod sebe nema novac, kamenom su ga udarali po glavi i telu. Kad je lice palo na zemlju usled udaraca, napadači su nastavili da ga šutiraju i nanose dalje telesne povrede.

U novosadskom Bulevaru oslobođenja, 2016. godine je dvanaestogodišnji dečak zapalio dvojicu beskućnika D.T. (64) i Z.T. tako što je na njih bacio novine u plamenu. Od posledica opekotina, D.T. je uskoro preminuo, dok je Z.T. prošao sa teškim telesnim povredama. Dečak se u policiji branio tako što je rekao da je smatrao da upaljene novine ne mogu ozbiljnije da povrede beskućnike, koji su u tom trenutku spavali na trotoaru.

Kolubarski okrug

Maloletnik (17) u Ubu zaklao V.J. (69) u iznajmljenom stanu u Prvomajskoj ulici januara 2010. godine. Motiv izvršenja krivičnog dela je bila namera pribavljanja protivpravne imovinske koristi jer se verovalo da je žrtva kod sebe imala veću količinu novca koju je dobila od otpremnine, jer je nedavno otišla u penziju. Maloletnik (17) je krivično delo izvršio u saizvršilaštvu sa licem starim dvadesetjednu godinu.

U mestu Milavac u okolini Ljiga je 2021. godine života lišen D.S. (21), koga je ubila nevenčana supruga, stara 16 godina, koja je u trenutku izvršenja krivičnog dela bila u drugom stanju. Ubistvu je prethodila svađa nevenčanih partnera, a maloletnica je na kraju, upotrebom kuhinjskog noža, života lišila svog partnera.

Nišavski okrug

Dete M.M. (13) je života lišio svog vršnjaka A.S. inače najboljeg druga u oktobru 2023, godine u svojoj porodičnoj kući u Niškoj Banji. Krivičnom delu ubistva je prethodila svađa dvojice dečaka, koja je doživela tragični epilog, tako što je M.M. kuhinjskim nožem zadao smrtonosnu povredu na vratu A.S.

Maloletnička ubistva u svetu

Najstariji slučaj krivičnog dela ubistva koje je navodno¹² počinio četrnaestogodišnji

¹² Upotrebljena je reč "navodno" iz razloga što je 70 godina nakon pravnosnažnosti i izvršenja osuđu-

Džordž Stini Junior se desilo 24. marta 1944. godine u gradu Alkolu, država Južna Karolina, SAD. On je osuđen na smrtnu kaznu, koja je izvršena 16. juna 1944. godine električnom stolicom, pa je tako ovaj četrnaestogodišnjak ušao u penološku istoriju kao najmlađe lice nad kojim je izvršena smrtna kazna. Njemu se na teret stavljalo da je izvršio dvostruko ubistvo i da je života lišio dve devojčice, Beti Džun Biniker (11) i Meri Emu Tomz (7). Devojčice su ubijene na brutalan način, tako što su im lobanje bile potpuno smrskane. Optužnica protiv Džordža Stini Juniora je bila bazirana na navodnom priznanju koje je on dao, bez prisustva advokata i tužilaca i u kom je on naveo kako je navodno bio ljut na stariju devojčicu, jer nije pristala da ima seksualni odnos sa njim, pa je iz besa života lišio i nju i njenu drugaricu, sa kojom je bila u društvu. Ovaj postupak je kontroverzan zbog mnogo spornih procesnih pitanja. Osim priznanja četrnaestogodišnjaka, nije postojao nijedan materijalni dokaz koji bi potvrđivao njegovu krivicu. Nije se sud bavio veštačenjem da li je četrnaestogodišnji dečak imao toliku fizičku snagu da može da smrska lobanje dve devojčice od 11 i 7 godina. Nijedan svedok odbrane nije saslušan niti je izveden bilo koja dokazna radnja koju je odbrana navodila kao argument odbrane. Suđenje je trajalo svega dva sata i bilo je opterećeno rasističkim predrasudama, jer je Džordž Stini Junior bio Afroamerikanac, dok su žrtve bile belkinje.¹³

Jedan od najmlađih izvršilaca krivičnog dela ubistva je Džon Venebls, koji je sa samo deset godina života, u saučesništvu sa takođe desetogodišnjim Robertom Tompsonom kidnapovao dvogodišnje dete u tržnom centru u gradu Merzisađu, u Velikoj Britaniji, a potom ga zlostavljao i mučki ubio. Ovo krivično delo se dogodilo 12. februara 1993. godine. Telo dvogodišnjaka je bilo skroz masakrirano kad je nađeno na železničkoj pruzi u blizini grada. Dvojica desetogodišnjaka su pravnosnažno osuđeni na kaznu doživotnog zatvora.

U američkoj državi Viskonsinu, dve petnaestogodišnjakinje, Anisa Vejer i Morgan Gejzer su, sa 19 uboda nožem, pokušale da života lišile svoju vršnjakinju, Pejton Lojtner. Teško povređenu devojčicu su ostavile u šumi da iskrvari i umre. Čudnim spletom okolnosti, devojčica je uspela da izađe iz šume i potraži pomoć i tako da preživi. Ovo krivično delo se dogodilo 2014. godine i veruje se da je učinjeno pod uticajem okultnih sila, u koje su izvršiocri krivičnog dela verovali. U svojoj odbrani je posebno Morgan Gejzer isticala da je delo izvršila pod uticajem "Slendermena", izmišljenog lika, čiji glas je konstantno čula i koji je od nje tražio da mu prinesu žrtvu. Gejzerova je očigledno bila opsednuta okultizmom i magijom, a u njenoj sobi su pronađeni crteži izmišljenog "Slendermena", kao i poruke i molitve koje mu je pisala. Godine 2018. su osuđene na četrdeset godina zatvora, uz obavezni psihijatrijski nadzor u odgovarajućoj zdravstvenoj ustanovi.

Trojica maloletnika od 15 i 16 godina su najpre kidnapovali, a potom zlostavljali i na kraju upalili petnaestogodišnjeg Majkla Bruera zbog duga od 40 dolara koje nije imao da im vrati. Ovo krivično delo se dogodilo 2009. godine u Floridi, SAD. S obzirom na stepen društvene opasnosti i okrutnosti koju su ovi maloletnici iskazali, suđeno im je kao punoletnim licima, te su ih osudili na 19, 11 i 8 godina zatvora.

Pod jakim dejstvom psihoaktivnih supstanci, sedamnaestogodišnji Tajler Hedl je čekićem ubio najpre svoju majku, a potom i oca. Krivično delo se dogodilo 2011. godine u gradu Port Sent Lusi, Florida, SAD, a ono što predstavlja specifičnost ovog dela je da ga je izvršilac sproveo uz muziku koju je pustio glasno, a potom je preko društvenih mreža u svojoj kući, u kojoj su još bila tela njegovih roditelja, pozvao svoje prijatelje na

juče presude, ista preinačena i osuđeni Džordž Stini Junior je oslobođen krivice. Utvrđeno je da je postupak vođen pristrasno i da je maloletnik bio osuđen i pogubljen samo zbog činjenice da je bio Afroamerikanac.

13 Mitrović, D. (2017) "Proceduralna pravda, istinitost i ispravnost", NBP, Žurnal za kriminalistiku i pravo, Beograd, str. 8.

proslavu. I ovom maloletniku je suđeno kao punoletnom licu i osuđen je na dve kazne doživotnog zatvora.¹⁴

Mere represije i prevencije

Statistika neumitno ukazuje na činjenice da je maloletnički kriminalitet u konstantnom porastu. Posebno zabrinjava činjeica da se maloletnici u sve mlađem uzrastu odlučuju na izvršenje težih krivičnih dela. Konkretno, u ovom radu su predmet interesovanja krivična dela ubistva, iako ima još krivičnih dela, poput dela silovanja, nanošenja teških telesnih povreda, učestvovanja u tuči i drugih, u kojima maloletnici participiraju.

Nakon događaja iz Ogladne osnovne škole “Vladislav Ribnikar” u Beogradu, kao i događaja koji se desio u okolini Mladenovca, sa najvišeg državnog nivoa je potekla inicijativa da se reformiše Krivični zakonik i da se uvedu novine koje bi se odnosile na prag starosne odgovornosti. S obzirom na to da se beleži sve veći broj teških krivičnih dela koja vrše vrlo mlada lica, kojima se ne može suditi jer ih pozitivno zakonodavstvo tretira decom, a ne maloletnim licima, inicijativa je da se stepen krivične odgovornosti, sa sadašnjih 14 godina pomeri na niže.

Međutim, da bi došlo do realizacije ove inicijative i da bi došlo do spuštanja ovog starosnog cenzusa, potrebno je ispunjenje određenih preduslova. Generalno spuštanje starosne granice krivične odgovornosti ne bi dalo željene rezultate jer nisu sva deca ista po svojim psihofizičkim karakteristikama. Proces intelektualnog i fizičkog sazrevanja nije isti kod sve dece. Neka napreduju brže, neka sporije, te iz tog razloga treba bežati od bilo kakve generalizacije kad je u pitanju donošenje odluke o spuštanju starosnih granica. Selektivni pristup bi dao mnogo bolje rezultate, a on bi podrazumevao maksimalno uključivanje medicinske, odnosno psihološke struke, koja bi imala konkretno zaduženje da daje mišljenje da li je dete, koje je izvršilo krivično delo, bilo sposobno da razume značaj samog dela, kao i njegovih posledica.¹⁵

Dakle, nije cilj pomeranje postojećih starosnih cenzusa koji postoje u pozitivnom Krivičnom zakoniku, već treba pristupiti individualizaciji konkretnih kaznenih mera. Kroz individualizaciju, svakom izvršiocu krivičnog dela bi se pristupalo kao prema zasebnim licima i shodno ličnim karakteristikama, primenjivale sankcije koje bi bile adekvatne i svrsishodne. Na osnovu uporednopravne analize koja je data, uočava se da u stranoj pravnoj praksi upravo postoji takav pristup. U svim navedenim slučajevima, u kojima su izvršioци krivičnih dela bili deca ili maloletna lica, prema njima se postupalo shodno njihovim intelektualnim sposobnostima. Tako je, kod određenog broja slučajeva utvrđeno da prema izvršiocima, iako su maloletni, ili deca, treba postupati kao prema punoletnim licima. Kao epilog takvog odnosa može da se primeti da je veliki broj maloletnih lica, pa čak i dece osuđeno ili na doživotnu kaznu zatvora ili kaznu višegodišnjeg zatvora.

U pravnoj teoriji se mogu naći stanovišta koja se zalažu za potpuno ukidanje starosnih cenzusa krivične odgovornosti. Ovo stanovište polazi od potpune individualizacije i sagledavanja ličnih psihičkih i intelektualnih svojstava izvršioца krivičnog dela, ma koliko god on imao godina. Polazi se od već pomenutog stava da je svaka individua zasebna i da se ne mogu primenjivati generalna pravila. Neko je zreo i sa 7 – 8 godina, dok neko zrelost ne dostiže ni sa punoletstvom. Smatra se da krivična odgovornost apsolutno nema veze sa godinama života, već sa individualnim

14 Petrović, Đ. (2021) Kazna doživotnog zatvora, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu, str. 44.

15 Biro, M; Đurović, D. (2024) Forenzička psihologija, Graphic studio, Beograd, str. 52.

intelektualnim i kognitivnim sposobnostima.¹⁶

Međutim, Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima iz 1966. godine propisuje obavezu uspostavljanja zakonskog limita krivične odgovornosti koji je uslovljen starosnim kriterijumima. Konvencija protiv torture i drugih svirepih, neljudskih i ponižavajućih kazni i postupanja iz 1984. godine upućuje kritiku onim državama koje propisuju izrazito niske donje granice krivične odgovornosti, koje se kreću u rasponu od 7 – 10 godina, ukazujući na njihovu štetnost i nesvršishodnost. Preporučeni donji limiti krivične odgovornosti iz ovih međunarodnih akata se kreću u rasponu od 12 – 14 godina života.¹⁷

Najbolje efekte po pitanju suzbijanja maloletničkog kriminala mogu da daju preventivne mere koje treba da prethode represivnim merama. Takođe, svaka sankcija koja se izrekne, bilo maloletnim, bilo punoletnim izvršiocima krivičnih dela, treba da ima preventivni i odvraćajući karakter i treba da doprinese tome da to lice više ne vrši krivična dela. Konkretno, kad se govori o maloletnim izvršiocima krivičnih dela, mere prevencije treba da prvenstveno utiču na faktore koji uzrokuju kriminalitet i to posebno egzogene, jer se veruje da je na njih lakše uticati. Kod maloletnih lica se veruje da još postoji nada da se na njih može pozitivno uticati i da se mogu otklanjati negativni uzroci njihovog kriminalnog ponašanja.

Zaključak

Maloletnički kriminal predstavlja ozbiljan problem savremenog društva. Maloletna lica se sve češće opredeljuju na kriminalne aktivnosti, a ono što posebno zabrinjava je činjenica da se odlučuju na izvršenje sve težih dela. U samom radu, fokus je usmeren na krivična dela protiv života i tela, tačnije krivično delo ubistva koje maloletna lica u poslednje vreme vrlo intenzivno izvršavaju. Polazna pretpostavka rada je da postoje ozbiljni sociološki i pravni problemi koji kod ovako mladih lica izazivaju ovako visok stepen agresije. S tim u vezi, u radu su analizirani fenomenološki i etiološki aspekti maloletničkog kriminaliteta, upravo sa ciljem definisanja socioloških i pravnih uzroka koji determinišu kriminalno ponašanje maloletnih lica. Uočene su ključne sociološke determinate, koje bi se mogle klasifikovati u nekoliko potvrđenih teza: nekompaktna i devastirana porodica, neadekvatno i nedovršeno obrazovanje, loš medijski uticaj, prožet nekvalitetnim sadržajima, kao što su rijaliti programi, agresivni sadržaji koji promovisu nasilje, sadržaji koji nemaju apsolutno nikakav edukativni karakter, potom ekonomsko siromaštvo i visoka stopa nezaposlenosti posebno mlađe populacije, koja spada u kategoriju teško zapošljive grupe, potom vršnjački odnosi koji su zasnovani na međusobnoj agresiji, mržnji i širenju negativnih obrazaca ponašanja, takođe, mladi često podležu uticaju alkohola i psihoaktivnih supstanci, usled čega postaju zavisnici od tih bolesti, a pod dejstvom zavisničkih kriza, postaju spremni na izvršenje raznovrsnih, pretežno imovinskih krivičnih dela.

Jedna od pretpostavki, postavljenih u radu je suštinsko pitanje efikasnosti postojećih zakonskih mera koje regulišu krivičnu odgovornost i sankcionisanje maloletnika. Koliko je sistem zaista pokazao interesovanje da pomogne maloletnim licima koja su skrenula na put kriminala. Iz analize konkretnih slučajeva, uočava se da se radi o vaspitno zapuštenoj deci, koja su se još susretala sa nizom drugih pratećih problema uzrokovanim lošim životnim uslovima. Koliko su institucije koje se bave obrazovanjem i socijalnim

16 Gurda, V. (2020) "Age Limits of Juvenile Criminal Responsibility in Comparative Law" Proceedings of the Law Faculty of the University of Rijeka, Rijeka, p. 781.

17 Novak, M. (1999) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Institut za ljudska prava, Turku, str. 120.

radom bile zainteresovane da se upoznaju sa problemima ove dece i maloletnika i da im, preventivnim delovanjem i postupanjem, načine neku vrstu otklona od kriminala koji se javljao kao najlakši vid sticanja protivpravne imovinske koristi. Zaključak koji se izveo je da sa decom sa društvene margine uglavnom niko nije dovoljno i adekvatno radio, ni njihove porodice, ni obrazovne institucije i institucije socijalne zaštite.

U radu su korišćene metode analize slučaja, komparativne metode i metode indukcije i dedukcije. Analizirano je ukupno devet krivičnih dela čiji akteri su bili maloletna lica, pa čak i deca prema odredbama krivičnog zakonodavstva Republike Srbije. Slučajevi su podeljeni po regionima, te se zaključuje da je najviše krivičnih dela ubistava koja su izvršila maloletna lica bilo na teritoriji grada Beograda i to u opštinama Zemun, Rakovica, Vračar i Voždovac. Potom slede Novi Sad, u kom je zabeleženo dva teška slučaja ubistva koje su počinili vrlo mladi izvršioi, Kolubarski i Nišavski okrug.

Komparativnom metodom, data je analiza slučajeva iz inostranstva. Dominirali su slučajevi iz SAD i Velike Britanije. Komparativni uzorak su činila pet krivična dela ubistva (od toga jedan pokušaj ubistva) i ono što ovu komparaciju za ovaj rad čini posebno značajnom, što ona sadrži postupanje nadležnih pravosudnih organa u ovim slučajevima. Praksa američkih i britanskih sudova je bila jednoglasna po pitanja suđenja ovim licima. Zanemarena je činjenica da su maloletnici, odnosno deca i suđeno im je kao punoletnim licima. Uz izuzetak slučaj dečaka iz SAD koji je osuđen na smrt, ostali maloletni izvršioi krivičnih dela su bili osuđeni pretežno na kaznu doživotnog zatvora ili na dugogodišnje zatvorske kazne.

Na osnovu datih parametara, sudske prakse i postupanja nadležnih institucija, kao i najnovijih inicijativa za spuštanje starosnih cenzusa za krivičnu odgovornost maloletnih lica, zaključak ovog rada je da nije adekvatno rešenje generalno spuštanje starosnog cenzusa, već pristupanje potpunoj individualizaciji kazne, koja bi se vršila na osnovu psiholoških procena ličnosti maloletnih izvršilaca krivičnih dela. Autor je mišljenja da se ne može u svakom slučaju postupati na istovetan način zbog činjenice da različita lica sazrevaju na različite načine, te da nisu sva lica sposobna da na isti način shvate i razumeju značaj dela koja su izvršili.

Korišćena literatura i izvori

1. Biro, M; Đurović, D. (2024) Forenzička psihologija, Graphic studio, Beograd;
2. Gurda, V. (2020) "Age Limits of Juvenile Criminal Responsibility in Comparative Law" Proceedings of the Law Faculty of the University of Rijeka, Rijeka;
3. Ignjatović, Đ. (2015) "Kriminalitet maloletnika – stare i nove dileme", Maloletnici kao izvršioi i kao žrtve krivičnih dela i prekršaja, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd;
4. Igrački, J; Ilijić, Lj. (2016) "Kriminalitet maloletnika – stanje u svetu i u Srbiji", Strani pravni život, Beograd;
5. Joksimović, V. (2009) "Maloletnička ubistva", Pravni život, Beograd;
6. Jović, J; Forca, B. (2023) "Maloletnički kriminal u Republici Srbiji 2018-2022", Upravljanje srednjoškolskim nasiljem u postpandemiji COVID 19 u Republici Srbiji, Fakultet za informacione tehnologije i inženjerstvo, Univerzitet Union Nikola Tesla, Beograd;
7. Milutinović, M. (1981) Kriminologija, Savremena administracija, Beograd;
8. Mitrović, D. (2017) "Proceduralna pravda, istinitost i ispravnost", NBP, Žurnal za kriminalistiku i pravo, Beograd;

9. Nikolić – Ristanović, V; Konstantinović – Vilić, S. (2018) Kriminologija, Prometej, Beograd;
10. Novak, M. (1999) Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, Institut za ljudska prava, Turku;
11. Petrović, Đ. (2021) Kazna doživotnog zatvora, Fakultet bezbednosti Univerziteta u Beogradu;
12. Vučetić, I. (2019) Uključenost pripadnika navijačkih skupina u devijantna i kriminalna ponašanja, Edukacijsko – rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu;
13. Vukoje, J. (2012) “Osnovne funkcije savremene porodice”, Svarog, br. 4, Banja Luka.

Zakonski izvori

1. Krivični zakonik Republike Srbije (“Službeni glasnik RS” broj 85/2005, 88/2005, 107/2005, 72/2009, 111/2009, 121/2012, 108/2014, 94/2016 i 35/2019);
2. Zakon o maloletnim učiniocima krivičnih dela i krivičnopravnoj zaštiti maloletnih lica (“Službeni glasnik RS” broj 85/2005);
3. Zakon o ratifikaciji Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (“Službeni list SFRJ” broj 7/1971);
4. Zakon o ratifikaciji Konvencije protiv torture i drugih surovih, neljudskih ili ponižavajućih kazni ili postupaka (“Službeni list SFRJ – Međunarodni ugovori” broj 9/1991).

Mirko Tešić¹, Boban Tešić², Lara Tešić³

VREDNOVANJE PROIZVEDENOG OTPADA PRIMJENOM DOBRE PRAKSE I RASPOLOŽIVIH TEHNIKA

Rezime

Cilj istraživanja, o količini generisanog otpada, koji pripada određenoj vrsti i njegovom sastavu, koje tehnike primjeniti, kako proces planiranja dovesti do najboljih rješenja. Ljudska aktivnost, gledano kroz istoriju, nije značajno uticala na životnu sredinu sve do razvoja industrije. U drugoj polovini dvadesetog vijeka zbog brzog razvoja tehnologije, naglog porasta stanovništva i urbanizacije, savremena se civilizacija susreće s problemom otpada. Povećanje broja stanovništva dovodi do nepredviđenog porasta potrošnje. Rast potrošnje je pokazatelj ekonomskog razvoja novog društva, ali ona je praćena nastankom odgovarajuće količine otpada. Povećanje količine generisanog otpada, predstavlja značajan problem u kontekstu zaštite životne sredine i zaštite zdravlja stanovništva, stvarajući veliki pritisak na prirodne resurse. Možemo postaviti pitanje: „Šta je to smeće i kada otpad postaje smeće?“

Ključne riječi: otpad, životna sredina, ekonomija, ekologija, čovjek, “JEL. Klasifikacija: Q51, Q53

VALUATION OF PRODUCED WASTE USING GOOD PRACTICES AND AVAILABLE TECHNIQUES

Abstract

The aim of the research is about the amount of generated waste, which belongs to a certain type and its composition, which techniques to apply, how to lead the planning process to the best solutions. Human activity, seen throughout history, did not significantly affect the environment until the development of industry. In the second half of the twentieth century, due to the rapid development of technology, rapid population growth

- 1 Dr Mirko Tešić Livnica Tešić” Čatrnja bb. 78400 Gradiška BiH,RS. e-majl:mirkotesic1956@gmail.com
- 2 Boban Tešić Livnica Tešić” Čatrnja bb. 78400 Gradiška BiH RS. e-majl:livnicatesic@gmail.com
- 3 Lara Tešić “Livnica Tešić” Čatrnja bb. 78400 Gradiška BiH, RS. e-majl:livnicatesic@gmail.com

and urbanization, modern civilization is faced with the problem of waste. The increase in population leads to an unexpected increase in consumption. Growth in consumption is an indicator of the economic development of the new society, but it is accompanied by the generation of a corresponding amount of waste. The increase in the amount of generated waste represents a significant problem in the context of environmental protection and population health protection, creating great pressure on natural resources. We can ask the question: "What is garbage and when does waste become garbage?"

Keywords; waste, environment, economy, ecology, man, "YELL. Classification: Q51, Q53

Uvod

Cilj rada je da se utvrdi mogućnost smanjenja emisija u okolinu i povećanja efikasnosti procesa proizvodnje, uspostavljanjem materijalnog balansa u proizvodnim procesima. Fokusirati se na mogućnost iznalaženja rješenja za poboljšanje postojećeg okolinskog stanja koje je posljedica rada postojećih postrojenja. Na bazi literaturnih podataka i rezultata snimanja postojećeg stanja ustanovljeno je pored ostalog, da su karakteristike opreme u proizvodnim pogonima ograničavajući faktor da se konkrentno i okolinski efikasno djeluje na proizvodnost koja bi bila u skladu sa zahtjevima zakonske regulative i internacionalnih standarda. Zbog sve većih količina i štetnosti po okolinu, otpad se smatra jednim od najznačajnijih ekoloških problema savremenog svijeta. čovjek je, svojim aktivnostima, odlučujući činilac u mijenjanju okoliša. Te su aktivnosti povezane sa zadovoljavanjem potreba. Veliki dio potreba je stvoren vještački i pitanje je da li nam stvarno treba toliki broj različitih proizvoda koji će nakon upotrebe, postati odbačeni u otpad. Civilizacija koja proizvodi sve više otpada nastavlja u istom pravcu i ništa ne ukazuje na moguće promjene. Ipak, zahvaljujući naučno-tehnološkom napretku i razvoju ekološke svijesti, borba protiv otpada postaje mnogo uspješnija. Zagađivanje životne sredine, je svjesno ili nesvjesno unošenje zagađujućih materija ili prljave energije u životnu i radnu sredinu, izazvano ljudskom aktivnošću ili prirodnim procesima koje ima ili može imati štetne posljedice na kvalitet životne i radne sredine. Onda kada nastanu štete u životnoj sredini preduzimaju se različite mjere remedijacije, odnosno sanacije. U tom slučaju, rješavanje ekoloških problema zahtjeva stvaranje institucionalnih, ekonomskih i političkih okvira na globalnom, nacionalnom, regionalnom i lokalnom nivou.

Izbjegavajući emisije i imisije u okoliš, koje su propisane posebnim propisima, za postrojenja i obradu otpada i odlagališta otpada, moraju se poštovati makar minimalno. Metodom sprječavanja nastanka otpada podrazumjeva se promjene u obrascu potrošnje, metode kojima se suvišni ostaci jednog tehnološkog procesa vraćaju u isti proces ili se koristi kao sirovina u drugom tehnološkom procesu. Činjenica je da su nove, okolinski i ekonomski, efikasne tehnologije važna podrška za ovu evoluciju, ali je još uvijek u mnogim organizacijama kulturna savjest za okolinsko djelovanje veća od tehnološke. Zato je u većini slučajeva neophodno provesti sve djelatnosti vezane sa kulturnim promjenama u kompleksnim organizacijama. Identifikovanje i održavanje pozitivnih primjera, koji dolaze iz određenih cjelina unutar organizacije. U posljednjih trideset godina, najveći okolinski problemi nastajali su zato što je industrija koristila linearni industrijski proces: ekstrakcija sirovine i fosilnih goriva, procesiranje dobijenog materijala, koristeći energiju i nekontrolisano odlažući otpad u životnu sredinu. Ovakav način proizvodnje i sada je jednim dijelom prisutan, posebno u nerazvijenim zemljama

i najvjerovatnije će se održati duže vremena. Međutim, koncept održivog tehnološkog i ekonomskog razvoja traži inovirano industrijsko projektovanje proizvoda i tehnoloških procesa na bazi implementacije nove industrijske strategije, tako da otpad iz jednog proizvodnog procesa postaje baza za drugi proces. To uključuje redukciju polutana u proizvodnom procesu uz minimiziranje utroška materijala i orijentaciju na recikliranje materijala, primjenom savremenih tehnoloških rješenja.. Kada proizvodni proces nemože da obnovi svoje resurse, ili da prečisti svoje dijelove, dolazi do poremećaja koji utiču na čovjeka i na njegove buduće generacije. Veliki broj otpada će na deponijama pretrpjeti biodegradaciju, ili neke druge vrste promjena koje ih čine bezopasnim. Problem nastaje kad se otpad stvara većom brzinom od one kojom ga priroda može razgraditi ili neutralisati. Tako dolazi do nagomilavanja i remećenja prirodnog balansa. Kod resursa je proces obrnut; tamo se prirodna bogatstva koriste brže nego što se mogu obnoviti. U oba slučaja proizvodni sistemi su najveći proizvođači otpada i potrošači resursa. Oni su dinamički sistemi koji su u ravnoteži dok ih spoljni uticaji ne poremete. Izbalansirani i nebalansirani sistemi mogu da emituju štetne materije, međutim problem nastaje u kontroli nebalansiranih sistema. Svi modeli i sistemi upravljanja kvalitetom s okolinskog aspekta, mogu se ostvariti samo u balansiranom sistemu. Zbog toga se sistem koji nije u balansu mora prvo dovesti u stanje ravnoteže

Prepoznavanje otpada i pravilno postupanje sa otpadom

Osnovna procedura je da se obezbijedi tehnička prihvatljivost postupaka tretmana otpada za određeni otpad prije dovoza otpada u pogon. Oni uključuju postupke za prikupljanje podataka o dolaznom otpadu, a mogu uključivati uzorkovanje i karakterizaciju otpada kako bi se stekla dodatna saznanja o sastavu otpada. Prethodni postupci za prihvatanje otpada zasnivaju se na procjeni rizika uzimajući u obzir, na primjer, opasna svojstva otpada, rizik koji otpad predstavlja u smislu sigurnosti postupka, sigurnosti na radu i uticaja na životnu sredinu, kao i informacije koje su dostavili prethodni imaoči otpada.

Uspostavljanje i implementacija procedura prihvata otpada, je da potvrdi svojstva otpada koja su utvrđena u fazi prethodnih postupaka za prihvatanje. Oni mogu uključivati uzorkovanje, pregled i analizu otpada. Tim se procedurama utvrđuju elementi koje treba provjeriti po dovozu otpada u pogon, kao i kriterijumi za prihvatanje ili odbijanje prihvata otpada.

Uspostavljanje i implementacija sistema praćenja i popisa otpada. U popisu se nalaze sve informacije generisane tokom prethodnih postupaka za prihvatanje otpada, datum dovoza u pogon i jedinstveni referentni broj otpada, informacije o prethodnim imaočima otpada, rezultati analize prethodnih postupaka za prihvatanje i prihvatanje, planirani tok tretmana, priroda i količina otpada sačuvanog na lokaciji, uključujući sve utvrđene opasnosti, prihvatanje, skladištenje, tretman i prevoza van lokacije. Sistem praćenja otpada zasniva se na riziku uzimajući u obzir, na primjer, opasna svojstva otpada, rizik koji otpad predstavlja u smislu bezbjednosti postupka, sigurnosti na radu i uticaja na životnu sredinu, kao i informacije koje su dostavili prethodni imaoči otpada.

Uspostavljanje i implementacija plana upravljanja kvalitetom tretmana

Razvrstavanje otpada i odvajanje korisnih sirovina iz miješanog komunalnog otpada se provodi, ali bez ekonomske računice, upravljanjem otpadom nema dobar ekonomski rezultat već samo vodi prema novim zaduženjima. Nacionalna, regionalna

i globalna pitanja životne sredine su glavni izazovi dvadesetprvog vijeka, a odgovor na te izazove zahtjeva razumjevanje ekonomije životne sredine. Zaštita životne sredine računa na ekonomske troškove i koristi ekonomska dimenzija je često najvažniji faktor kada se odlučuje o tome koja će se politika usvojiti nekada su potrebni kompromisi između ekonomskih ciljeva i ciljeva životne sredine, a ponekad se ti ciljevi podudaraju i međusobno pojačavaju. Ako se nastajanje otpada ne može izbjeći niti smanjiti ulazi u sljedeću fazu vrednovanje proizvedenog otpada sa planom iskorištenja materijalnih i energetskih svojstava ponovnim korištenjem, recikliranjem i iskorištavanjem na najbolji mogući način. Najvažniji su elementi odvojeno skupljanje i reciklaža otpada, te mehanička, biološka i termička obrada. Otpad koji se više ne može racionalno iskoristiti trajno se odlaže na uređena, kontrolirana odlagališta na prihvatljiv način .

Odvajanje otpada kao najodgovornijeg procesa u sistemu otpada

Odvajanje otpada zasniva se na fizičkom odvajanju otpada i na procedurama za utvrđivanje kad se otpad skladišti i gdje. Sortiranje dolaznog čvrstog otpada sprovodi se s ciljem sprečavanja ulaska nepoželjnih materijala u dalje postupke tretmana otpada. To može uključivati sljedeće, ručno odvajanje na osnovu vizuelnih pregleda, odvajanje crnih metala, obojenih metala ili svih metala, uz korištenje raspoloživih tehnologija u odnosu na kapacitet, troškove i ekološku prihvatljivost.

Ova tehnika obuhvata uspostavljanje i sprovođenje sistema upravljanja kvalitetom proizvoda tretmana kako bi se obezbijedilo da je tretman otpada u skladu s očekivanjima, za što se mogu upotrebljavati dosadašnja iskustva. Tim sistemom upravljanja omogućuje se i monitoring i poboljšanje efikasnosti tretmana otpada, i za te svrhe on može uključivati analizu materijalnog toka mjerodavnih komponenti kroz tretman otpada. Za poboljšanje opšte ekološke efikasnosti i sprečavanje emisija zbog akcidenata i incidenata najbolje dostupna tehnika je primjena i upotreba svih tehnika raspoloživih kod operatera otpadom. Sprovođenje detaljnog postupka pregleda istovarenog otpada prije usitnjavanja, uklanjanje opasnih predmeta iz dolaznog toka otpada i njihovo bezbjedno zbrinjavanje kao, npr. plinske boce, nedekontaminirana otpadna vozila, nedekontaminiran otpadna električna i elektronička oprema, radioaktivni predmeti, tretman rezervoara samo ako nije priložena izjava o čistoći. Otpadna električna i elektronička oprema, otpad od električnih i elektronskih proizvoda su električni i elektronski proizvodi koji su otpad uključujući i sve sastavne dijelove, komponente, pod sklopove i potrošni material koji su dio proizvoda u vrijeme odbacivanja.

Metodologija izbora lokacije za upravljanje otpadom

Izbor lokacije deponije za bezbjedno i trajno zbrinjavanje otpada je najvažnija aktivnost u sistemu upravljanja otpadom koja dugoročno određuje uspješnost rada odlagališta i sistema u cjelini. Na izbor bitno utječu privredne i sociološke prilike, zaštita okoliša, topografija i uvjeti tla, geološke i hidrološke prilike, klima, troškovi gospodarenja, korištenje zemljišta i dr. Kod donošenja odluke o podobnosti mjesta za preradu otpada potrebno je provesti postupak uz vrednovanje velikog broja učesnika. U načelu, povoljna su ona mjesta koja nisu u suprotnosti s korištenjem ili već planiranom namjenom zemljišta za druge svrhe, da omogućavaju pristup prometnim sredstvima za prijevoz otpada kod svih vremenskih prilika, da imaju mogućnost priključka na energetsku, vodoopskrbnu i drugu infrastrukturu, da ne zahtijevaju povećane troškove rada, da ne izazivaju najmanje moguće negativne učinke na okoliš. S obzirom na veliki

broj faktora koji utiču na izbor korisno je postupak racionalizirati.

Konačna odluka o tome gdje se i kako otpad može obrađivati i odlagati mora biti rezultat sveobuhvatne analize i procjene kojom se ispituje svaka potencionalna lokacija u određenom području uz potpuno sudjelovanje svih učenika. Sve potencijalne lokacije trebaju biti predmetom detaljnih istraživanja i obuhvaćene analize, kako bi se dobile pouzdane informacije i utvrdile međusobne razlike. Proces je dugotrajan i skup te se zbog toga najčešće i ne provodi, što na kraju rezultira sukobom između predlagača odluka i stanovništva, pa se projekti često ne realiziraju. Zato problem treba rješavati etapno primjerom prethodne analize, a tek potom detaljnijom analizom prihvatljivih lokacija. U prethodnoj analizi se rješenje centra ne projektira tako da su troškovi izvedbe i pogona nepoznati. Pretpostavlja se da se bitno ne razlikuju pojedinim lokacijama. Cilj prethodne analize jest smanjiti mogućnost greške, uključiti u analizu cijelo područje i sve njegove prostorne značajke prirode, društvene, infrastrukturne, ekonomske itd. smanjiti, racionalizirati istražne radove i ukupne troškove pripreme projekta, povećati obim istražnih radova samo na mogućim, realno ostvarivim lokacijama, jasno predstaviti donositelju odluke rješenje, njegove prednosti i mane, te moguće varijante rješenja, jasno prezentirati utjecaje pojedinih rješenja, ekološke, ekonomske, društvene itd. Postići cjelovito uključivanje javnosti u proces rješavanja problema, uključiti sve zainteresirane grupe u cjeli postupak, osigurati transparentnost i demokratičnost postupka⁴. Ključna odluka problema jest “prostor”, odnosno prostorni aspekti. Kod ovako jako osjetljivih društvenih tema nužno je pokazati nepristranost u razmatranju mogućih lokacija, što se može postići jedino ako se cijeli prostor na isti način i istom detaljnošću ravnopravno tretira. Drugi predlog je vizualizacija, odnosno posmatranje u prostoru i njegovih karakteristika i utjecaja. Informacija je nužna kako bi svi sudionici imali jednake uvjete spoznavanja i razumijevanja problematike koja se obrađuje, te mogućnost aktivnog sudjelovanja u usmjeravanju rješenja ka prihvatljivom kompromisu. Svi sudionici moraju doživjeti prostor, njegova ograničenja i pogodnosti, odnosno pozitivne i negativne značajke, a posebno one vezane uz kriterije isključivosti. Treći predlog je lojalnost okoline. Kako sudionici imaju različite poglede na rješavanje ovog problema nužno je u postupak ravnopravno uključiti sve varijable, kriterije, poglede i aspekte. Znači, nužno je analizirati više scenarija ciljeva mogućnosti te primijeniti višekriterijski postupak i rangiranja mogućih rješenja, pri čemu treba uvažavati sve predložene kriterije.

Praksa sakupljanja otpada sa primjerom na BiH

Dosadašnja praksa, sakupljanja otpada u Bosni i Hercegovini uglavnom obavljaju lokalna komunalna preduzeća koja su u većinskom vlasništvu lokalnih samouprava. Opremljenost preduzeća zavisi od razvijenosti lokalnih samouprava, što znači da je u većini slučajeva oprema za sakupljanje uglavnom starije serije. Osim toga, sistem sakupljanja i odlaganja otpada ima visoke operativne troškove, a cijena usluge nije dovoljna za nova ulaganja. Glavni način obrade otpada u Bosni i Hercegovini danas je odlaganje na deponije, najčešće neuređene, koje ne ispunjavaju osnovne uslove za higijensko odlaganje otpada, te nusprodukti razgradnje otpada direktno završavaju u okolišu. Veliki broj divljih deponija, na koje se stihijski odbacuje komunalni i građevinski, pa čak i industrijski otpad, nalazi se u prirodi, te tako narušavaju pejzaž i vizuelni doživljaj. U Bosni i Hercegovini još uvijek nije u punom kapacitetu zaživjelo

⁴ Interesovanje za uticaj okoline na zdravlje je počelo da raste od Konferencije o čoveku i njegovoj okolini, održane u Stokholmu 1972. godine, na UN-ovoj konferenciji o ljudskoj okolini. Na ovoj Konferenciji su prvi put spomenuta prava treće generacije, pravo na zdrav život i životnu sredinu, kada su i značajno ojačani pravni osnovi prava na zdravu okolinu, čime je uspostavljena uska i neraskidiva veza između očuvanja okoline i afirmacije ljudskih prava

odvojeno sakupljanje, razdvajanje i reciklaža otpada, što uvećava količine otpada koje se odlažu na deponiji i time se dodatno doprinosi zagađenju prirodne sredine. Nedovoljni i nepouzdan podaci o količini generisanog otpada i njegovom sastavu otežavaju proces planiranja i ponekad dovode do definisanja planova koji nisu izvodljivi. Također, jedan od izazova je nedostatak lokalnih i regionalnih planova upravljanja otpadom, kao i saradnje između opština i gradova u vidu zajedničkog rješavanja problema izgradnje regionalnih sanitarnih deponija i postrojenja za sortiranje. Treba raditi na razvoju svijesti javnosti o načinu funkcionisanja sistema upravljanja otpadom, njegovim zahtjevima i generalno pitanjima koja se odnose na ulogu pojedinca u sistemu gdje svijest nije dovoljno razvijena.

Linearni i cirkularni model ekonomije

Linearna ekonomija se zasniva na linijskom modelu u kojem resurs, koji se iskoristi iz prirode i pretvori u proizvod, nakon upotrebe, završi u cjelosti kao korisni otpad. Prirodni resursi koji se koriste za proizvodnju po principima linearne ekonomije su neobnovljivi, čime se negativno utječe na okoliš od trenutka vađenja sirovine iz prirode, pa do emisija koje nastaju u toku trošenja proizvoda, i konačno kada ga odbacimo u okoliš. Model linearne ekonomije, na kojem se zasnivao dosadašnji industrijski razvoj, pokazao je da održivost ekonomskog razvoja i očuvanje okoliša zahtijevaju novi model koji će ispraviti nedostatke dosadašnjeg modela. Taj model se u literaturi i praksi naziva model cirkularne ekonomije. U modelu cirkularne ekonomije se proizvod pokušava napraviti tako da u sebi sadrži što više recikliranog materijala kako bi se smanjila potrošnja sirovina iz prirode, reducirale ili nulirale njegove emisije u toku korištenja, a sam proizvod ponovno iskoristio ili reciklirao u što je moguće većem procentu. Ovaj model se sve više prihvata u najrazvijenijim ekonomijama svijeta, a u zadnje vrijeme i u nekim od najvećih svjetskih kompanija. Modeli cirkularne ekonomije imaju ekonomske i ekološke efekte. Ekonomski efekti se ogledaju u smanjenju troškova ponovnim vraćanjem u proizvodnju iskorištenog materijala, otvaranjem novih radnih mjesta, uštedom energije, produženim vijekom trajanja proizvoda. Ekološki efekti se ogledaju u smanjenju proizvodnje otpada, što se manifestuje smanjenjem negativnog utjecaja na okoliš i uštedom sirovina.

Postupak odvajanja otpada predstavlja veliku korist za okolinu

Svaki stanovnik, u svojoj lokalnoj zajednici može već danas započeti sa odvajanjem otpada u domaćinstvu. Najveći dio naših opština ima barem jednim dijelom postavljene kante za materijale koji se mogu reciklirati. Osim toga, ono što možemo učiniti, i za šta nam ne treba nikakva oprema, jeste nedozvoliti bacanje otpada u prirodu, uključujući plastične boce, konzerve, kese i druge vrste ambalaže, pa čak i salavete, maramice, opuške. Građani trebaju biti svjesni da se ova vrsta otpada sporo raspada u prirodi i da njenim adekvatnim odlaganjem u kante za smeće pomažemo da se smanji ekološki nered koji pravimo u očuvanju naše prirodne vrijednosti sa kojima treba da se ponosimo. Jedan od problema sa kojim se susrećemo u BiH je i činjenica da nije svim građanima omogućen odvoz otpada. Stoga bi primarni zadatak bio da se proširi pokrivenost organizovanog sakupljanja otpada, kako bi i oni stanovnici koji žive u ruralnim i udaljenim područjima imali pristup ovoj usluzi. S tim u vezi, naredni zadatak bi bio da se proširi koncept odvajanja otpada u domaćinstvu što bi omogućilo da se iz otpada izdvoje materijali koji su iskoristivi, umjesto da završavaju na deponijama.

Uvođenje koncepta razdvajanja otpada treba da prate kampanje jačanja svijesti i edukacija građana, bez obzira kojoj socijalnoj kategoriji pripadaju, kako bi razumjeli važnost razdvajanja otpada i njihovog doprinosa zaštiti okoliša. Osim toga, život pored neuređenih odlagališta predstavlja zdravstveni i sigurnosni rizik zbog prisustva mogućih prenosnika zaraze (muhe, glodari, ptice, psi lutilice i druge životinje).

Razvoj civilizacije proširiti i na upravljanje otpadom

Svakoj državi ovog Svijeta treba da bude jedinstvena misao kako riješiti gomilanje otpada na najjednostavniji način i bez međunarodnog učešća, kao što su nekakve sankcije za nepoštivanje uredbi o zagađenju planete Zemlje. Iznalaženjem dobre organizacije rada u proizvođačkim organizacijama, a samim time povećati prihode, stekli bi se uslovi za bolje investicije koje mogu da zadovolje naše potrebe. Privredno društvo koje u svom proizvodnom procesu proizvodi otpad odgovoran je za nastali otpad koji potiče iz sopstvenog proizvodnog programa. Kada projektuje proizvodnju, koju planira proizvoditi u serijskoj proizvodnji, dužan je iznaći najbolja dostupna rješenja proizvoda, a to su: dobra tehnička priprema za proizvod, vijek trajanja proizvoda, ako proizvod ima duži vijek upotrebe neće dolaziti do njegovog odbacivanja, tehnološki proces projektovati za najbolju moguću opremu koja se ne kviri i ne proizvodi nepredviđeni otpad⁵. U proizvodnom procesu, otpad je najveći problem, kako same proizvodnje tako je i problem zagađenja radne i životne sredine. Savremeno, naučno i civilizacijsko današnje vrijeme ukazuje da je potrebno odrediti ulogu svakog stanovnika u upravljanju otpadom, a tehniku i tehnologije koje su potrebne za uspješnu obradu otpada, konstruisati do savršenstva.

Primjeri dobre prakse u nekim članicama Evropske Unije

Primjerom većine Evropski Zemalja, u upravljanju otpadom je pitanje koje sa sobom nosi određeni broj nerješениh pitanja, pa je praksa usmjerena prema organizaciji znanja. Bosna i Hercegovina, kao i ostale zemlje u okruženju i razvoju, moraju da svoje zakone, koji su indentični sa zakonima Evropske Unije, u upravljanju otpadom, sprovode u praksi kao članice Evropske Unije, ili primjerom pojedinih zemalja kao što su: Švajcarska, Holandija, Danska, Švedska, Njemačka, i ostale. Uloga zakona o upravljanju otpadom, je definisana da se moraju preduzimati sve preventivne mjere za njegovu zaštitu, kako bih se izbjegla opasnost za okolinu, zdravlje i život stanovništva i ostalih prirodnih dobara⁶. Propisima je predviđeno, da je zagađivač okoline moralno, lično i finansijski odgovoran, zbog nepropisnog upravljanja otpadom. Da bi se ovo u praksi ostvarilo, potrebno je sve nejasne situacije analizirati i stalno iznalaziti bolja rješenja, kako bi ova djelatnost bila uređena. Održivi razvoj predstavlja usklađeni sistem tehničkih, tehnoloških, ekonomskih, društvenih, ekoloških i institucionalnih aktivnosti u ukupnom razvoju u kojem se prema načelima ekonomičnosti, razumnosti i racionalnosti koriste prirodne i stvorene vrijednosti, sa ciljem da se očuva kvalitet životne sredine za postojeće i nadolazeće generacije. Poštovanjem ovog principa stvaraju se pretpostavke za održivo upravljanje otpadom, što znači efikasnije korišćenje resursa i smanjenje količina proizvedenog otpada, a kada je već proizveden, postupanje s njim na način koji

5 Najbolje dostupne tehnike (BAT) za tretman otpada predstavljaju ključan aspekt u upravljanju otpadom. Ona treba biti prosječna, ali prvenstveno da je provjerena i ima smisla, jer ćemo je svakodnevno upotrebljavati.

6 Zdrava životna sredina, prema stavovima WHO, obuhvata pet osnovnih uslova: čist vazduh, ispravnost i dovoljna količina pijaće vode, ispravna i dobro balansirana ishrana, bezbjedna i mirna naselja i stabilni eko-sistemi u kojima ljudi mogu voditi visoko-kvalitetan život.

će doprinijeti opštim ciljevima održivog razvoj

Okolina kao paradigma poslovnog uspjeha

Poslovni rizik⁷ koji proističe iz mogućih posljedica uticaja na okolinu povećava se zbog zaoštavanja materijalne odgovornosti operatera, kroz promjenu pravne osnove naslonjene na uslove iz novog pristupa. Novi pravni pristup koji se u svijetu sve više primjenjuje, podrazumjeva da za okolinsku štetu nastalu kod drugih, prouzrokovac treba da odgovara ne samo za počinjenu štetu pojedincu već i za činjenicu da je pustio u proizvodnju pogon koji prestavlja potencijalnu rizičnost za društvenu zajednicu. Od pretpostavke da je kao potencijalni uzročnik i stvarni uzročnik štete, neodgovorni vlasnik postrojenja koji pušta u pogon ili već proizvodi opasne supstance, može osloboditi optžbe samo ako dokaže da to nije njegova šteta⁸. Otuda se javlja potreba za uvođenjem standarizovanog i dobro dokumentovanog sistema okolinskog upravljanja i praćenja svih okolinskih relevantnih uslova u svim preduzećima koje se puštaju u rad ili već posluju. Riječi, “nenamjerno i racionalno” pokazuju da je namjera multidisciplinovanog polja industrijske ekologije obezbijediti tehnološke i naučne osnove za razmotreni put do svjetske održivosti, u poređenju sa nepredviđenim i veome skupim ili čak sa katastrofalnim alternativama. Poželjan proizvođač ukazuje da davanjem potencijala za različite tehnologije, kulture i oblike ekonomskih organizacija, može postojati veliki broj održivih stanja. Nakon toga menadžeri biraju odgovarajući oblik organizacije koja im omogućava željeno stanje. Industrijska ekologija je objektivna, multidisciplinarna studija industrijskih i ekonomskih sistema i njihovih spojeva sa osnovnim prirodnim sistemima. Ona inkorporira, nove tehnologije i proizvodne sisteme, osnovne nauke, ekonomiju, pravo, poslovanje i društvene nauke. I ako još u fazi razvoja, ono obezbjeđuje teoretske naučne osnove na kojima razumjevanje i promišljeno poboljšanje trenutnih studija može biti bazirano. Važno je naglasiti da je industrijska ekologija objektivno polje studija baziranog na postojećim načinima i tehnološkim disciplinama, a ne forma industrijske politike ili planiranog sistema. Industrijska ekologija uključuje ekonomske djelatnosti u napredne privrede, kao i postojanje ljudske djelatnosti u granicama formalnih ekonomskih sistema. Ipak, mnogi uticaji na zdravlje stanovništva, okolinu i očuvanje biološke raznovrsnosti stvoreni su od strane djelatnosti na tom nivou. Osnovni postulat projektovanja proizvoda uz uvažavanje životnog ciklusa je sagledavanje materijalno-energetskih tokova, izbjegavanje nepovoljnih proizvodnih procedura i rukovanje neto potrošnje resursa.

Uticaj kulture građana u očuvanju čiste proizvodnje

Nakon početnih poteškoća industrijska ekologija je prihvaćena u većem dijelu svijeta kao nova naučna disciplina. Ona uspoređuje industrijsko sa prirodnim okruženjem, i nastoji postići industrijsku proizvodnju bez otpada. Brzim razvojem ove naučne grane uspostavlja se ravnoteža između industrijskog razvoja i održivog korištenja prirodnih sirovina, kojih je sve manje. Cilj industrijske ekologije jest održivi razvoj, pa industrijsko društvo predstavlja za nju društveni sistem. To zahtijeva novi način razmišljanja o zavisnosti privrede i okoline. Pošto se industrijska ekologija odnosi na

7 Rizici mogu biti s pozitivnim, negativnim ili neutralnim ishodom. U slučaju pozitivnog ishoda predstavljen je kao prilika, dok je kod situacije u kojoj se očekuje negativan ishod najčešće određen pojmovima gubitka ili neutralnog djelovanja.

8 Svaku postojeću djelatnost koja ima štetne posljedice po okoliš, potrebno je prilagoditi propisanim ograničenjima u pogledu obima uticaja na okoliš. Prilagođavanje djelatnosti obavlja se i u slučaju da su troškovi prilagođavanja veći od vrijednosti koje treba zaštititi.

industrijsku proizvodnju nužno je dobro poznavanje djelatnosti industrije, zatim odnosa sa okolinom i djelovanje ljudskog društva. Vrste organizacionih promjena potrebnih za provođenje načela industrijske ekologije u postojećim organizacijama impliciraju osnovnu kulturnu promjenu. To se dešava unutar svih djelova organizacije, jer ona traži da dostigne novi odnos sa kupcima i dobavljačima podjednako. Činjenica je da su nove, okolinski i ekonomski, efikasnije tehnologije važna podrška za ovu evoluciju, pa je u mnogim organizacijama kulturna barijera za okolinsko djelovanje veće od tehnološke. Jasno je da se u duhu industrijske ekologije tehnologija ne može primjenjivati bez organizacijske inovativnosti. Ovdje važi pravilo da najmanje raspoloživi faktor određuje dinamiku proizvodnog sistema, odnosno njegova stopa rasta uslovljava stopu rasta cijelog sistema. Primjena i razvoj tehnologija određeni su i ograničeni ljudskim sposobnostima predviđanja i planiranja, te mogućnostima iznalaženja i obezbjeđenja finansijskih i materijalnih sredstava. Za primjenu tehnologija važno je i obezbjeđenje odgovarajućeg radnog osoblja neophodnog za rad, upravljanje i nadzor nad procesom proizvodnje.

Javne rasprave kao prihvatljiv način budućnosti

Javne rasprave su najbolji parametri znanja, kada se odlučuje o bitnim stvarima u lokalnoj i široj zajednici, pretežno odlučuje znanje. Sa razvojem inteligencije i svijesti o neophodnosti maksimalnog korištenja znanja, tu su još i iskustva, tradicije i geografski položaj. Koju ćemo od pomenutih opcija odabrati svakako zavisi od toga gdje je energetska trošak u proizvodnom procesu najmanji. Budući da su eko-problemi toliko veliki da ukazuju na neminovnu neophodnost promjene savremenog načina života, onda postoji i imperativ ekološke prilagodljivosti čovjeka samoj prirodi, kao i potreba izgradnje nove ekološke etike. To znači da nam je danas neophodan veći stepen izgrađivanja ekološke svesti i dogovorene ekološke politike. Bez energičnog i rigoroznog obračuna sa daljim zagađivanjem ljudskog duha i životne sredine na svim nivoima, nema ni uspešnih rješenja, problema u domenu materijalnih dobara i duhovnih vrednosti. Uspostavljanje ovog sistema treba zasnovati na operacionim istraživanjima, koji treba da odgovori na pitanje zadataka, činilaca, strukture organizacije, menadžmenta i informatičke podrške, kao i da osmisli osnovne parametre i procedure reakcije u sistemu kvaliteta zaštite i eko-bezbednosti. Nesumnjivo, danas je evidentna nesposobnost pojedinačnih država da se izbore sa transnacionalnim rizicima, jer su eko-problemi savremenog čovjeka toliko obimni i intenzivni, da prevazilaze mogućnost uspješne intervencije bilo koje pojedinačne zemlje. Analiza ciklusa pokazuje ekonomske i eko-posljedice koje proizvod stvara tokom proizvodnje, upotrebe i odlaganja. U svim privrednim djelatnostima tehnološki progres se odvijao u smjeru u kome nije bilo prostora da se sačuva životna sredina. Čovjek je u jednom dužem razdoblju bio zauzet i ponesen tehničko-tehnološkim napretkom kao i povećanjem standarda, tako da je zaboravio ili bolje rečeno, zanemario uticaj na okolinu. Cijela priča liči na mač sa dvije oštrice civilizacijski napredak je donio korist za čovječanstvo s jedne strane, ali bi se takođe moglo reći da bi taj napredak zagađenjem životne sredine mogao uništiti samu civilizaciju. To je dovelo do situacije da se danas čovječanstvo okreće ka iznalaženju optimalnog rješenja za sve te globalne probleme, ali to je zadatak za strateška istraživanja nacionalne i regionalne bezbednosti.

Zaključak

Pravilna procena uticaja na životnu sredinu i saradnja sa lokalnom zajednicom su ključni u razvoju projekata OIE, a ako negde lokalna zajednica izrazito ne želi projekat, bolje je potražiti drugu lokaciju. Naime, postojeći projekti koji eventualno zadovoljavaju ove uvjete su osmišljeni prije više godina i tehničko-tehnološki nisu na nivou onoga što bi se moglo napraviti danas zbog toga će i njihov prag isplativosti, odnosno premije koje će tražiti biti više, a tek započeti projekti im neće moći konkurisati. Dakle, brojna teoretska i praktična istraživanja sadašnjeg stanja ekološke bezbjednosti kod nas, opominju da je ona na niskom nivou i da je opterećena brojnim problemima kao što su: nezainteresovanost samih građana da nam bude čistije, političko-socijalnim, ekonomskim, tehničko-tehnološkim i drugim. Budućnost postupanja sa otpadnim materijalima, počev od njegovog nastanka pa sve do krajnjeg zbrinjavanja, treba biti usaglašena sa sadašnjim Evropskim standardima i zahtjevima. Prioritet fokusirati na smanjivanje proizvodnje otpada, te posebno obratiti pažnju na njegove opasnosti koje mogu izazvati velike nesreće. Revizijom proizvodnog projekta, utvrditi dali se može izbjeći proizvodnja otpada, ako nemože treba kontaktirati nauku. Uključiti akademsku zajednicu i povjeriti iznalaženje rješenja, akademska zajednica bi pozitivno odgovorila. Prioriteti su izbjegavanje i smanjivanje nastajanja otpada te smanjivanje njegovih opasnih svojstava uključuje obrazovanje; čistiju proizvodnju, proizvode i potrošnju; smanjivanje ambalaže, ponašanje kupaca i potrošača. Predlažu se pravci daljih istraživanja Koja osnažuju ulogu menadžmenta proizvodnih sistema u racionalizaciji potrošnje energije i vode, povezanim sa novim zahtjevima lokalne zajednice koja se odnose na ograničenje emisija; Jačaju kapacitete za primjenu čistije proizvodnje, koja bi doprinijela većoj racionalizaciji potrošnje resursa i stvaranju boljih mikroklimatskih uslova u radnoj sredini. Povećanje količine generisanog otpada, predstavlja značajan problem u kontekstu zaštite životne sredine i zaštite zdravlja stanovništva, stvarajući veliki pritisak na prirodne resurse. Poznata je izreka „Otpad nije smeće“. Možemo postaviti pitanje: „Šta je to smeće i kada otpad postaje smeće?“ Smeće je proizvod neprimjerenog ljudskog ponašanja. Smeće je mješavina neodgovorno odbačenih, često vrlo dragocijenih, otpadnih tvari. Najvažnije pitanje koje moramo postaviti je: ŠTA UČINITI DA OTPAD NE POSTANE SMEĆE?

Literatura

1. Nešković, S, Ekološki menadžment, Beograd: Visoka škola PEP,2010 .
2. Tešić, M, . Savremeno naučno-tehnološki modeli unapređenja proizvodnog procesa, Međunarodna konferencija CESNA-B i institucije iz Novog Pazara.2014.
3. Tešić, M., 2013, Zatvorenim materijalnim tokovima do smanjenih emisija u proizvodnji na primjeru „LIVNICE TEŠIĆ“ „Magistarski rad,
4. Tešić, M. Doktorska dizertacija. Upravljanje otpadom u okviru ekološke bezbjednosti i održivog razvoja Gradiške, sa težištem na MPP „LIVNICA TEŠIĆ“ d.o.o. 2017.godina
5. ESAP 2030+ Strategija i Akcioni plan zaštite okoliša/životne sredine Štokholmski institut za okoliš (SEI) Linnégatan 87D,115 23 Stockholm, Sweden Lokalni ured u BiH Maglajska 1, 71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
6. Olgica Erceg; email: ercegolgica@gmail.com PRETHODNA ANALIZA IZBORA LOKACIJ E CENTRA ZAZBRINJAVANJE OTPADA

- Internacionalni univerzitet Travnik u Travniku
7. [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/toc=OJ:L:2018:208:TOC&uri=uriserv:OJ.L_.2018.208.01.0038.01.ENG](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/toc/OJ:L:2018:208:TOC&uri=uriserv:OJ.L_.2018.208.01.0038.01.ENG)

Danijela Parojčić¹

EKONOMIJA NAKON COVID-19 I SAVREMENIH RATNIH SUKOBA: KOJA SU TO NOVA PRAVILA IGRE OTPORNOSTI I USPEŠNOSTI

Rezime

Pandemija COVID-19 i savremeni ratni sukobi, kao što je ukrajinsko-ruski sukob, značajno su redefinisali globalnu ekonomsku paradigmu, pokrećući ubrzane transformacione procese koji uvode nova pravila igre u ekonomiji. Rad se bavi analizom na koji način su ovi događaji uticali na ekonomske strukture i postavili temelje za ubranu digitalizaciju, zeleni rast i tehnološke inovacije. Akcenat je svakako na istraživanju uloge i uticaja digitalne transformacije kao ključnog faktora otpornosti organizacija. Aktuelne krize su naglasile potrebu za kontinuitetom poslovanja kroz usvajanje novih poslovnih modela, kao što su rad na daljinu i e-trgovina, što je dodatno omogućeno naprednim tehnologijama poput veštačke inteligencije i analitike podataka koje ne samo da poboljšavaju efikasnost poslovanja, već i omogućavaju brže prilagođavanje promenama na tržištu. Savremeni ratni sukobi i pandemija su ne samo ozbiljno narušile ekonomsku stabilnost, već su izazvali i značajne promene u lancima snabdevanja, energetske politici i finansijskim tržištima. Uprkos brojnim negativnim efektima ovih kriza, ne samo na ekonomiju već i na opstanak u celini, one su, s druge strane, ubrzale rast zelene ekonomije i održivih rešenja, koja su postala ključne strategije za ekonomski oporavak. Zeleni pristupi, kao što su korišćenje obnovljivih izvora energije, primena cirkularne ekonomije i razvoj zelenih finansijskih instrumenata, postaju da bivaju vitalni alati za dugoročnu stabilnost i otpornost ekonomija. Mogućnost stvaranja otpornosti i stabilnosti moguća je samo i jedino uz pomoć novih inovativnih rešenja uključujući pre svega blockchain tehnologiju, koja može da omogući transparentnije i održivije poslovne prakse. Ovo je tehnologija, koja ima potencijal da unapredi poverenje u ekonomske procese, smanji troškove transakcija i da poveća efikasnost u različitim sektorima. Istraživanja pokazuju da kombinacija zelene ekonomije, digitalne transformacije i inovacija predstavlja put ka otpornijim i održivijim ekonomijama. Neophodno je donošenje politika koje će podstaći ove promene i na taj način omogućiti globalnu ekonomsku stabilnost u eri postkriznog oporavka. Ključna je adaptacija ekonomija na savremene izazove, naglašavajući značaj inovacija i održivih praksi za budućnost.

¹ Doc. dr Danijela Parojčić, Fakultet za ekonomiju i inženjerski menadžment – FIMEK, Beograd, Srbija, danijelaparojic@gmail.com

Ključne reči: savremeni ratni sukobi, zelena ekonomija, energetska tranzicija, cirkularna ekonomija, održivi razvoj, blockchain tehnologija

THE ECONOMY AFTER COVID-19 AND MODERN WARFARE: WHAT ARE THE NEW RULES OF THE GAME OF RESILIENCE AND SUCCESS

Abstract

The COVID-19 pandemic and modern war conflicts, such as the Ukrainian-Russian conflict, have significantly redefined the global economic paradigm, triggering accelerated transformational processes that introduce new rules of the game in the economy. The paper deals with the analysis of how these events affected economic structures and laid the foundations for accelerated digitization, green growth and technological innovation. The emphasis is certainly on researching the role and impact of digital transformation as a key factor in the resilience of organizations. Current crises have emphasized the need for business continuity through the adoption of new business models, such as remote work and e-commerce, which is further enabled by advanced technologies such as artificial intelligence and data analytics that not only improve business efficiency, but also enable faster adaptation changes in the market. Contemporary wars and pandemics have not only seriously disrupted economic stability, but also caused significant changes in supply chains, energy policy and financial markets. Despite the numerous negative effects of these crises, not only on the economy but also on survival as a whole, they have, on the other hand, accelerated the growth of the green economy and sustainable solutions, which have become key strategies for economic recovery. Green approaches, such as the use of renewable energy sources, the application of a circular economy and the development of green financial instruments, are becoming vital tools for the long-term stability and resilience of economies. The possibility of creating resilience and stability is possible only and only with the help of new innovative solutions including first of all blockchain technology, which can enable more transparent and sustainable business practices. This is a technology that has the potential to improve trust in economic processes, reduce transaction costs and increase efficiency in various sectors. Research shows that the combination of green economy, digital transformation and innovation represents a path towards more resilient and sustainable economies. It is necessary to adopt policies that will encourage these changes and thus enable global economic stability in the era of post-crisis recovery. Adaptation of economies to contemporary challenges is key, emphasizing the importance of innovation and sustainable practices for the future.

Keywords: modern war conflicts, green economy, energy transition, circular economy, sustainable development, blockchain technology

Uvod

Pandemija COVID-19 i savremeni ratni sukobi, poput ukrajinsko-ruskog, postavili su izazove koji su ne samo redefinisali globalnu ekonomsku paradigmu, već su i ubrzali procese transformacije koji su već bili na delu. COVID-19 je, slično brzini širenja zaraze u zdravstvenom smislu, izazvao ekonomske posledice koje su otkrile slabosti u postojećim ekonomskim strukturama i pokrenule potrebu za prilagođavanjem, inovacijama i održivim rešenjima. U ovom kontekstu, digitalna transformacija postaje

ključni faktor otpornosti organizacija, omogućavajući im da se brzo prilagode promenama na tržištu i obezbede kontinuitet poslovanja kroz nove modele, kao što su rad na daljinu i e-trgovina. U isto vreme, savremeni ratni sukobi su doneli dodatne komplikacije, izazivajući značajne promene u lancima snabdevanja, energetske politici i finansijskim tržištima. Dok su ovi događaji narušili ekonomsku stabilnost, oni su takođe otvorili vrata za rast zelene ekonomije i održivih rešenja. Pristupi usmereni na obnovljive izvore energije, cirkularnu ekonomiju i razvoj zelenih finansijskih instrumenata postali su vitalni za ekonomski oporavak. U ovom radu istražujemo kako blockchain tehnologija može doprineti prevazilaženju ovih izazova i omogućiti transparentnije i održivije poslovne prakse. Blockchain se nameće kao ključno rešenje u strategijama za postizanje otpornosti i dugoročne stabilnosti ekonomija s obzirom na njen potencijal da poboljša poverenje u ekonomske procese, smanji troškove transakcija i poveća efikasnost u različitim sektorima. Analizom odnosa između zelene ekonomije, digitalne transformacije i inovacija, ovaj rad ukazuje na put ka održivijim ekonomijama i naglašava potrebu za donošenjem politika koje će podstaći ove promene u eri postkriznog oporavka.

Savremeni ratni sukobi

Rusko-ukrajinski rat i drugi savremeni sukobi imaju značajan uticaj na Evropu, kako na ekonomski, tako i na politički i bezbednosni sistem. Zavisnost Evrope od ruskih energenata, posebno gasa i nafte, dovela je do ozbiljnih poremećaja u snabdevanju energijom, što je uzrokovalo skok cena energenata i podstaklo potrebu za diversifikacijom izvora energije, pri čemu su mnoge evropske zemlje ubrzale svoje energetske tranzicije prema obnovljivim izvorima, smanjujući zavisnost od Rusije. Sukobi na Bliskom Istoku i u Severnoj Africi, poput onih u Siriji, Libiji i Jemenu, dodatno su uticali na migracione tokove prema Evropi, stvarajući ozbiljne izazove za zemlje poput Italije, Grčke, Nemačke i Francuske, koje su se suočile s pitanjima upravljanja migracijama i integracije izbeglica. Ova migrantska kriza izazvala je političke tenzije unutar Evropske unije, jer su se pojedine zemlje protivile preuzimanju migranata, što je dovelo do rasta političkog populizma i polarizacije.

Rat u Ukrajini, kao i drugi sukobi, doprineli su inflaciji u evropskim zemljama, uz rast cena energenata i hrane, što je dodatno opteretilo ekonomije. Takođe, došlo je do pojačanog vojnog angažovanja zemalja NATO-a i jačanja bezbednosnih strategija, posebno u zemljama bliskim konfliktu, kao što su Poljska i baltičke države. Sukobi na Bliskom Istoku i Severnoj Africi, bogatim naftom i gasom, stvorili su nestabilnost u snabdevanju energentima, što je dodatno podstaklo Evropu da radi na energetske nezavisnosti. Pored toga, terorističke grupe poput ISIS-a iskoristile su ove sukobe za širenje svog uticaja, povećavajući bezbednosne rizike i dovodeći do terorističkih pretnji unutar Evrope. Geopolitičke tenzije između SAD-a i Kine, naročito u vezi sa trgovinom i tehnologijom, imaju direktan uticaj na evropske ekonomije, koje su zavisne od kineskih proizvoda i američkih investicija. Evropske zemlje suočavaju se sa pritiscima u vezi sa izborom strane u tehnološkim sukobima, naročito u vezi sa uvođenjem novih tehnologija kao što je 5G, što predstavlja i ekonomski i politički izazov za region. Novi tipovi ratova često se opisuju kao mešavina tradicionalnog rata, organizovanog kriminala i masovnog kršenja ljudskih prava, s ciljem nanošenja maksimalne štete.²

Ratovi i pandemije su ozbiljne krize koje često dovode i do značajnih fluktuacija u cenama ključnih sirovina, kao što su nafta, gas, pšenica i drugi osnovni proizvodi, što destabilizuje tržišta i izaziva inflaciju, sa dugoročnim posledicama za makroekonomske

² Kaldor, M. (2013)., *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Stanford University Press.

politike država širom sveta. Novi korona virus predstavlja kombinaciju poznatih i novih izazova, jer pandemija deluje kao šok na agregatnu potražnju i ukupnu ponudu.³ Istovremeno, aktuelni ratni sukobi dodatno destabilizuju tržišta kapitala, valutne kurseve i međunarodne finansijske tokove, što povećava pritisak na ekonomije koje su već pogođene posledicama pandemije COVID-19.

Ukrajinsko-ruski sukob izazvao je ozbiljne poremećaje u energetske tržištima, posebno u Evropi, koja je zavisila od ruskih energenata, što je podstaklo ubrzanje energetske tranzicije prema obnovljivim izvorima energije, ali i izazvalo energetske krize u kratkom roku zbog drastičnih skokova cena energenata. Smanjenje globalnih trgovinskih tokova, s druge strane, dovelo je do ponovne procene globalizacije i sve češćeg prelaska na regionalne i lokalne lance snabdevanja, čime se umanjuje zavisnost od ratom pogođenih regiona. Snažan uticaj ratni sukobi takođe imaju na inflaciju, jer izazivaju nesigurnost na tržištima, povećavaju troškove transporta i proizvodnje, i smanjuju dostupnost osnovnih proizvoda, što vodi ka rastu cena. U kombinaciji sa pandemijskim posledicama, savremeni ratni sukobi pogoršali su globalnu inflaciju, uzrokujući krizu životnog standarda u mnogim zemljama, posebno u regionima zavisnim od uvoza energije i hrane.

Jedna od ključnih ekonomskih posledica savremenih ratnih sukoba su poremećaji u lancima snabdevanja, što je dodatno naglašeno tokom pandemije. Moderni globalni lanci snabdevanja su veoma kompleksni i zavise od stabilnosti međunarodnih odnosa, sigurnih trgovinskih puteva i dostupnosti ključnih resursa, pa se njihovi tokovi prekidaju ratnim sukobima prekidaju, što piramidalno vodi ka nestašicama, kašnjenjima u proizvodnji i značajnim povećanjem troškova za kompanije širom sveta. Primer za to je trenutna ukrajinska kriza koja je prekinula trgovinu žitom i drugim poljoprivrednim proizvodima, izazivajući rast cena hrane u celom svetu.

Povećani rizik od trgovinskih barijera, sankcija i protekcionističkih politika koje dodatno narušavaju slobodan protok roba i usluga, takođe je uzrokovan ratnim sukobima i u tom smislu, organizacije i države koje su u stanju da diverzifikuju svoje lance snabdevanja i minimiziraju zavisnost od ratom pogođenih područja imaju veće šanse da očuvaju otpornost u takvim kriznim situacijama.

Savremeni ratni sukobi su posebno istakli značaj energetske bezbednosti, što je postalo očigledno kroz trenutne napore Evropske unije da smanji zavisnost od ruskih energenata. Sukobi u regijama bogatim prirodnim resursima, poput Bliskog istoka i Istočne Evrope, doveli su do poremećaja u snabdevanju i izazvali energetske krize, što je dodatno ubrzalo globalnu tranziciju prema obnovljivim izvorima energije, s ciljem postizanja energetske nezavisnosti i smanjenja rizika od politički motivisanih poremećaja.

Sam proces energetske tranzicije je složen i dugoročan i zahteva ogromne investicije i razvoj novih tehnologija. Savremeni ratni sukobi, pored činjenice da destabilizuju postojeće energetske sisteme, oni stvaraju i pritisak za hitne promene u energetske politici i industriji, što zahteva od većine država da počnu ubrzano da ulažu u tehnologije kao što su solarna i vetroenergija, dok istovremeno razvijaju strategije za dekarbonizaciju i održivu potrošnju energije.

Statistika pokazuje da ratni sukobi destabilizuju globalna finansijska tržišta, uzrokujući volatilnost valuta i gubitke u vrednosti imovine, što negativno utiče na investicije i poslovnu sigurnost, pa države i organizacije koje se oslanjaju na tradicionalne finansijske sisteme postaju ranjivije na finansijske šokove. Moderni sukobi, s druge strane, pokazuju potencijal blockchain tehnologije i decentralizovanih finansijskih instrumenata (DeFi) za prevazilaženje nekih od ovih izazova.

³ Baldwin, R., & Weder di Mauro, B. (2020). Economics in the Time of COVID-19, CEPR Press.

Blockchain tehnologija omogućava veći stepen transparentnosti, otpornosti i sigurnosti u finansijskim transakcijama, pa primena ove tehnologije u kriznim područjima, gde tradicionalni bankarski sistemi često prestaju da funkcionišu, pruža alternativne puteve za trgovinu, plaćanje i finansiranje. Osim toga, blockchain može takođe da pomogne i u zaštiti imovine i smanjenju troškova transakcija, što je ključna prednost u ratnim uslovima gde su resursi ograničeni i pristup finansijskim uslugama postaje otežan.

Eskalacija sukoba u Ukrajini i njegovo širenje izvan njenih granica mogu dovesti do brzog i ozbiljnog pogoršanja stanja, sa teško predvidivim negativnim posledicama. Pored toga, prisutni su i drugi rizici, uključujući ekonomsko-finansijske potrebe, povećane kamatne stope i širenje efekata krize. Savremeni ratni sukobi redefinišu pravila igre u globalnoj ekonomiji, ističući značaj otpornosti, prilagodljivosti i inovacija.⁴ U tom kontekstu, uspostavljanje diverzifikovanih lanaca snabdevanja, smanjenje zavisnosti od nestabilnih regiona i ubrzanje energetske tranzicije postaju ključne strategije za dugoročnu stabilnost. Organizacije koje investiraju u digitalnu transformaciju, inovativne tehnologije i održive poslovne modele imaju veće šanse za uspeh i očuvanje konkurentnosti u postkriznim ekonomskim uslovima.

Treba naglasiti da države koje uspostavljaju politike koje podržavaju inovacije i održivi razvoj imaju veće šanse da se izbore sa izazovima modernih ratnih sukoba i globalnih kriza. U tom smislu, zelena ekonomija, cirkularna ekonomija i blockchain tehnologija postaju ne samo instrumenti za ekonomski oporavak, već i nova pravila igre otpornosti i uspešnosti u svetu pogođenom krizama.

Kada je reč o Srbiji, savremeni ratni sukobi, poput ukrajinsko-ruskog sukoba, takođe imaju znatan uticaj kao i na druge države i utiče na ekonomsku stabilnost i razvoj, pre svega zbog njene geopolitičke pozicije, zavisnosti od energetskih resursa, kao i trgovinskih i finansijskih veza sa pogođenim regionima. Ratovi dovode do ozbiljnih poremećaja u ključnim sektorima ekonomije, uzrokujući negativne posledice po tržišta, ali i pružaju priliku za strateške promene u pravcu veće otpornosti i održivog razvoja.

Jedna od najvažnijih oblasti koja trpi posledice ratnih sukoba jeste energetska sigurnost, jer poznata je zavisnost Srbije od uvoza nafte i gasa, posebno iz Rusije, što povećava ranjivost na globalne energetske šokove. Sukobi dovode do fluktuacija cena energenata, što direktno utiče na rast troškova za privredu i domaćinstva. Energetska kriza dodatno naglašava potrebu za ubrzanjem energetske tranzicije ka obnovljivim izvorima energije kako bi se smanjila zavisnost od fosilnih goriva i unapredila dugoročna stabilnost.

Inflacija i rast troškova života predstavljaju još jedan značajan izazov za Srbiju. Povećanje cena hrane i energenata uzrokovano poremećajima na globalnom tržištu pogađa kupovnu moć stanovništva i povećava socijalne tenzije. Pritisak na domaćinstva i privredu zahteva brze odgovore vlade kroz socijalne i fiskalne politike koje mogu smanjiti negativne posledice na standard života.

Pored toga, trgovinski tokovi Srbije trpe zbog poremećaja u lancima snabdevanja, posebno u vezi sa poljoprivrednim i industrijskim proizvodima. Ratovi u regionu smanjuju izvoz i uvoz ključnih proizvoda, što otežava privredne aktivnosti i smanjuje konkurentnost na međunarodnom tržištu. Ovi poremećaji zahtevaju prilagođavanje srpske privrede kroz diversifikaciju tržišta i modernizaciju proizvodnih procesa.

Finansijska stabilnost Srbije takođe je pod pritiskom usled povećanih troškova uvoza i smanjenja izvoza, što dovodi do pritiska na budžet. Održavanje makroekonomske stabilnosti postaje sve teže, uz rastući rizik od povećanja budžetskog deficita i spoljnog

⁴ Parojčić, D., (2022), Uticaj krize COVID-19 i krize Ukrajinsko-Ruskog sukoba na strukturne promene u svetskoj ekonomiji i moguća rešenja, Naučna konferencija Univerziteta MB u Beogradu

zaduživanja, što ukazuje na potrebu za pažljivim upravljanjem javnim finansijama i fokusom na dugoročne investicije koje mogu unaprediti otpornost ekonomije.

Savremeni ratni sukobi, iako izazovni, pružaju i priliku za stratešku transformaciju ekonomskih struktura. Energetska tranzicija ka obnovljivim izvorima energije postaje prioritet, ali njen uspeh zavisi od ubrzanih investicija i tehnoloških inovacija. Uvođenje novih poslovnih modela, poput digitalizacije i zelenih finansija, može značajno da unapredi otpornost privrede na buduće krize. Politike koje podstiču održivi razvoj i integraciju inovativnih tehnologija, poput blockchaina, takođe doprinose dugoročnoj stabilnosti i održivom rastu.

Uticaj savremenih ratnih sukoba na Srbiju ukazuje na složenost izazova sa kojima se suočava zemlja, ali i na mogućnosti koje mogu proizaći iz prilagođavanja globalnim trendovima. Razvoj energetske sigurnosti, diversifikacija tržišta i unapređenje inovativnih praksi ključni su koraci ka ekonomskoj stabilnosti i otpornosti u postkriznom periodu.

Zelena ekonomija

Zelena ekonomija postaje sve važniji koncept u svetlu globalnih kriza, uključujući pandemiju COVID-19 i savremene ratne sukobe. Ove krize su značajno promenile način na koji države, preduzeća i pojedinci razmišljaju o održivom razvoju, energetskim politikama i ekonomskom rastu. Zelena ekonomija, koja se zasniva na smanjenju emisija ugljen-dioksida, očuvanju prirodnih resursa i korišćenju obnovljivih izvora energije, postaje ključni faktor za postizanje dugoročne stabilnosti i otpornosti ekonomskih sistema.

Pandemija COVID-19, zajedno sa geopolitičkim sukobima poput ukrajinsko-ruskog rata, ubrzala je globalne ekonomske transformacije, naglašavajući važnost ekološke održivosti kao temelja budućeg rasta. Tradicionalni modeli rasta, koji se oslanjaju na intenzivnu potrošnju fosilnih goriva i eksploataciju prirodnih resursa, pokazali su se neodrživim u kriznim vremenima. Zelena ekonomija nudi alternativu kroz diverzifikaciju energetskih resursa, veću energetsku efikasnost i uvođenje tehnologija koje smanjuju negativan uticaj na životnu sredinu.

Jedan od ključnih aspekata zelene ekonomije u postkriznom oporavku je energetska tranzicija. Ovaj proces podrazumeva prelazak sa fosilnih goriva na obnovljive izvore energije, poput vetra, sunca, hidroenergije i biomase. Energetska tranzicija nije samo odgovor na ekološke izazove već i na ekonomske krize, jer doprinosi smanjenju zavisnosti od uvoza energije i fluktuacija cena na svetskim tržištima energenata, pa zemlje koje ulažu u zelenu infrastrukturu i inovacije imaju priliku da izgrade otpornije i održivije ekonomske sisteme.

Savremeni ratni sukobi dodatno su naglasili važnost energetske nezavisnosti, što su nam pokazali poremećaji u snabdevanju energijom tokom ukrajinsko-ruskog sukoba kao i ranjivost mnogih država koje zavise od uvoza fosilnih goriva. Zbog toga su mnoge zemlje prinudjene da preumre svoje energetske politike ka održivim rešenjima, koristeći obnovljive izvore energije i tehnologije za skladištenje energije, poput baterija i vodonika. Ova tranzicija je od suštinskog značaja za smanjenje ekonomske ranjivosti na spoljne šokove i postizanje dugoročne stabilnosti.

Zelene finansije imaju ključnu ulogu u razvoju zelene ekonomije, podržavajući investicije u održive projekte poput obnovljivih izvora energije, energetske efikasnosti i održive poljoprivrede. Kao značajni finansijski instrumenti, zelene obveznice i fondovi za održivi razvoj omogućavaju prikupljanje kapitala za projekte koji donose pozitivne ekološke i društvene efekte. Pored očuvanja životne sredine, investicije u zelenu

infrastrukturu doprinose otvaranju novih radnih mesta, smanjenju energetske troškova i jačanju lokalnih zajednica. Iako politike zaštite životne sredine mogu biti skupe, a koristi od tih ulaganja neizvesne, pažljivo planiranje i evaluacija su neophodni za osiguranje dugoročnih ekonomskih i ekoloških koristi.

Zelena ekonomija uz pomoć digitalne transformacije, dodatno pojačava otpornost organizacija i omogućava brže prilagođavanje promenama na tržištu. Tehnologije kao što su veštačka inteligencija, blockchain i analitika podataka omogućavaju veću transparentnost u lancima snabdevanja, efikasnije upravljanje resursima i smanjenje ekološkog otiska.

Uspeh zelene ekonomije zavisi od donošenja adekvatnih javnih politika, pa je zadatak država da postave jasan pravni okvir i strategije koje podstiču ulaganja u zelenu infrastrukturu, inovacije i održive tehnologije. Ovo se pre svega odnosi na subvencije za obnovljive izvore energije, porezne olakšice za zelene investicije i regulativu koja podstiče smanjenje emisija ugljen-dioksida. Pored toga, neophodno je usmeriti obrazovne i istraživačke institucije ka razvoju stručnjaka za održivi razvoj i zelene tehnologije.

Kada govorimo o Srbiji i situaciji u njoj po pitanju zelene ekonomije, ona i u našoj zemlji predstavlja priliku za diverzifikaciju privrede, smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva i unapređenje energetske sigurnosti. Održivi razvoj je usmeren na ekološki prihvatljiv rast koji promovise čistiju proizvodnju, smanjuje zagađenje, podiže energetske efikasnost, štedi obnovljive i neobnovljive resurse, smanjuje otpad, razvija reciklažu, te neguje zdravu ishranu i pozitivan način života.⁵ Srbija ima značajan potencijal u sektorima obnovljivih izvora energije, poput solarne i vetroenergije, i može iskoristiti prednosti cirkularne ekonomije u poljoprivredi i industriji. Ipak, potrebne su veće investicije u zelenu infrastrukturu i usvajanje politika koje podstiču održivi razvoj, dok koncept zelene ekonomije predstavlja ključni alat za postizanje ovih ciljeva, uključujući smanjenje socijalnih problema, siromaštva i podsticanje socijalne uključenosti i jednakosti.

Prednosti primene koncepta zelene ekonomije se ogledaju u ekološkoj, ekonomskoj i društvenoj sferi, a moguće je postići istovremeno ekonomski rast i održivo korišćenje resursa.⁶ Zaključak je da zelena ekonomija, uz podršku tehnoloških inovacija i zelenih finansija, postaje ključni faktor za postizanje otpornosti i dugoročne stabilnosti ekonomija u postkriznom periodu. Ubrzanje energetske tranzicije, implementacija cirkularnih praksi i razvoj održivih finansijskih instrumenata predstavljaju nova pravila uspešnosti u savremenom svetu suočenom s ekološkim, ekonomskim i društvenim izazovima.

Zelena ekonomija, kroz koncept zelenih investicija, predstavlja ključni put ka održivijem ekonomskom razvoju, posebno u vremenima krize. Ulaganja u zelene projekte, kao što su energetska efikasnost, obnovljivi izvori energije i održiva infrastruktura, ne samo da doprinose ekološkoj stabilnosti, već i otvaraju nova radna mesta i podstiču inovacije. U Srbiji, potencijal za zelene investicije je značajan, naročito u sektorima poput energetike, poljoprivrede i cirkularne ekonomije.

Zelene investicije predstavljaju osnovu razvoja zelene ekonomije jer omogućavaju transformaciju ekonomskih sistema ka održivijim modelima, smanjujući rizike od ekoloških katastrofa i ekonomskih nestabilnosti. Kroz ulaganje u zelene projekte, države postaju otpornije i sposobnije da se suoče sa budućim izazovima, čime se osigurava dugoročna ekonomska i ekološka održivost.

5 Đukić, P. (2012). Održivi razvoj i „zelena“ ekonomija kao odgovor na krizu – Globalni izazovi i situacija u Srbiji. Naučno društvo ekonomija Srbije sa Akademijom ekonomskih nauka.

6 Loiseau, E. Saikku, L., Antikainen, R., Droste, N., Hansjürgens, B., Pitkänen, K., Leskinen, P., Kuikman, P., Thomsen, M. (2016). Green economy and related concepts: An overview. Journal of Cleaner Production, 139, 361-371.

Energetska tranzicija

Energetska tranzicija danas obuhvata širok spektar promena koje se razlikuju u zavisnosti od struktura, posebno na nacionalnim i regionalnim nivoima, što utiče na obim i aktivnosti reformi u energetske sistemima.⁷ U postpandemijskom svetu, gde su sukobi poput onog u Ukrajini dodatno destabilizovali globalnu ekonomiju, energetska tranzicija postaje ključno pravilo igre za postizanje uspešnosti i stabilnosti ekonomskih sistema.

Ovaj proces prelaska sa fosilnih goriva na obnovljive izvore energije sada se ne posmatra samo kao ekološka nužnost, već i kao centralni element za obnavljanje ekonomske stabilnosti i smanjenje zavisnosti od uvoznih energenata.

Pandemija COVID-19 imala je dubok uticaj na globalni energetski sektor, uz kratkoročne poremećaje, ali i ubrzanje dugoročnih trendova, posebno energetske tranzicije ka obnovljivim izvorima energije. Smanjenje industrijskih aktivnosti i ograničenja putovanja doveli su do pada potražnje za fosilnim gorivima, poput nafte i gasa, što je destabilizovalo tržišta i izazvalo pad cena nafte. U jednom trenutku, zalihe nafte su se nakupljale u tolikoj meri da su cene pale na negativnu vrednost, što je dodatno ukazalo na ranjivost globalnih lanaca snabdevanja energentima.

Smanjenje upotrebe fosilnih goriva i privremeno smanjenje emisije ugljen-dioksida usmerili su pažnju na ekološki otisak i klimatske promene i ovaj razvoj je ubrzao razgovore o novim energetske strategijama. Kriza koju je izazvala pandemija omogućila je vladama da preispitaju ekonomske pristupe i usmere ih ka zelenom oporavku, smanjujući zavisnost od fosilnih goriva, pa je tako Evropska unija, na primer, uključila obnovljive izvore energije kao ključni deo svoje strategije oporavka putem NextGenerationEU fonda.

Pandemija je takođe ubrzala i digitalizaciju energetske sektora, stvarajući prilike za optimizaciju potrošnje energije i razvoja pametnih mreža. Tehnološke inovacije, kao što su pametni sistemi upravljanja energijom i infrastrukture za električna vozila, postale su važniji deo buduće energetske strategije. Industrije koje se oslanjaju na zelene tehnologije, poput proizvodnje solarnih panela, vetroturbina i električnih vozila, doživele su ubrzan rast tokom pandemije, jer su se pokazale otpornima na globalne poremećaje zahvaljujući decentralizovanosti i manjoj zavisnosti od složenih lanaca snabdevanja.

Statistika je pokazala da je pandemija COVID-19 izazvala kratkoročne poremećaje i ekonomske izazove u energetske sektoru, a da je njen dugoročni efekat ubrzanje prelaska ka održivijim energetske rešenjima, smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva, rast digitalizacije i povećanje kapaciteta za obnovljive izvore energije. Ova tranzicija predstavlja ključni korak ka otpornijem i održivijem energetske sistemu u budućnosti.

Trenutna situacija sa aktuelnim rat u Ukrajini je značajno poremetila globalne energetske tokove, posebno u Evropi, gde je većina zemalja bila zavisna od ruskog prirodnog gasa. Ovaj konflikt otkrio je ranjivost tradicionalnih energetske sistema zasnovanih na fosilnim gorivima, ističući hitnu potrebu za redefinisanjem evropske energetske strategije, pa je prinudno fokus prebačen na diversifikaciju snabdevanja energijom i ubrzanje tranzicije ka obnovljivim izvorima.

Pre rata, Rusija je snabdevala skoro 40% potreba za gasom u Evropskoj uniji, a prekid tog uvoza stvorio je ozbiljne probleme. Mnoge zemlje suočile su se sa rekordno visokim cenama energije, rastućom inflacijom i pritiscima na industrije zavisne od gasa. Ova kriza je pokazala koliko su energetske sistemi zasnovani na fosilnim gorivima ranjivi na geopolitičke tenzije i političke odnose sa dobavljačima.

⁷ Đukić, P., (2020), Just Transition of the Energy Sector in Serbia – Reforms Sustainability in Face of a new Global Crisis, Tehničko-tehnološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Kako bi prevazišla ove izazove, EU se okrenula alternativnim izvorima, uključujući tečni prirodni gas (LNG) iz SAD-a i drugih država, kao i povećanoj upotrebi uglja i nafte. Iako su ove mere bile nužne, zabrinjavajući su njihovi negativni efekti na životnu sredinu. Kriza sukoba kojem se još ne nazire kraj, takođe je dala novi podsticaj tranziciji ka obnovljivim izvorima energije, s obzirom na to da su fosilna goriva postala ne samo ekonomski i ekološki rizična, već i geopolitički.

U odgovoru na ovu krizu, Evropska komisija je pokrenula plan REPowerEU, s ciljem smanjenja zavisnosti od ruskih fosilnih goriva kroz ubrzani razvoj obnovljivih izvora energije, povećanje energetske efikasnosti i diversifikaciju snabdevanja gasom. Pored toga, ovaj plan podrazumeva i razvoj infrastrukture za skladištenje energije kako bi se obezbedila stabilnost u snabdevanju i omogućila fleksibilnija upotreba obnovljivih izvora.

Osim obnovljivih izvora, nuklearna energija ponovo je postala tema diskusija kao potencijalno stabilan i dugoročan izvor energije. Mnoge zemlje, poput Francuske i Poljske, vide nuklearnu energiju kao ključni deo svoje energetske tranzicije jer omogućava pouzdanu proizvodnju električne energije bez emisije ugljen-dioksida. Istovremeno, razvoj tehnologija za skladištenje energije, kao što su napredne baterije i vodonik, postao je prioritet, jer ove tehnologije mogu pomoći stabilizaciji mreže i obezbediti kontinuirano snabdevanje čak i kada obnovljivi izvori nisu dostupni.

Rat u Ukrajini promenio je perspektivu energetske sigurnosti, koja je sada postala deo nacionalne bezbednosti. Zavisnost od energije postala je sredstvo političkog pritiska i destabilizacije, zbog čega su mnoge zemlje počele da redefinišu svoje energetske strategije kako bi smanjile ranjivost. S obzirom na to, energetska suverenitet i samodovoljnost postali su ključni ciljevi u evropskoj energetskej politici.

Nestabilna situacija i sukobi u Ukrajini ubrzali su energetske promene u pravcu većeg oslanjanja na obnovljive izvore energije i nuklearnu energiju, smanjujući zavisnost od fosilnih goriva i povećavajući otpornost energetske sistema. Dok su kratkoročne posledice dovele do porasta cena i preusmerenja uvoza, dugoročno, energetska tranzicija postala je neophodan korak ka održivijim i sigurnijim energetske sistemima.

Energetska tranzicija predstavlja složen proces koji podrazumeva prelazak sa fosilnih goriva na obnovljive izvore energije, a uključuje tehnološke, ekološke, ekonomske i pravne dimenzije. Tehnološke inovacije su od presudnog značaja, jer napredak u oblastima kao što su solarna energija, energija vetra i skladištenje energije omogućava efikasnije iskorišćavanje resursa i značajno smanjenje emisije ugljen-dioksida. Napredni materijali poput perovskitnih solarnih panela i poboljšanja u baterijskim tehnologijama, uključujući litijumske i natrijumske baterije, omogućavaju veću efikasnost i niže troškove proizvodnje.

Ekološka održivost je takođe ključna komponenta energetske tranzicije, a iako prelazak na obnovljive izvore energije smanjuje emisiju štetnih gasova, neophodan je i integrisani pristup ekološkoj ravnoteži kako bi se održalo ekološko blagostanje. Potrebno je efikasno upravljanje otpadom i održivo korišćenje resursa, kao i očuvanje biodiverziteta, kao na primer, razvoj održivih praksi u proizvodnji solarnih panela i vetroturbina koji smanjuje njihov ekološki uticaj tokom celog životnog ciklusa.

Pravna regulativa je važan aspekt koji ubrzava energetske tranziciju, jer je usvajanje odgovarajućih zakonskih okvira i politika koje podstiču energetske efikasnost, smanjenje emisija i ulaganja u obnovljive izvore energije, značajno kako bi se doprinelo uspehu tranzicije. Mere uglavnom uključuju poreze na ugljen-dioksid, subvencije za čistu energiju, standarde energetske efikasnosti i propise za industriju koji osiguravaju smanjenje emisija. Saradnja između vlade, industrije i istraživačkih institucija je takođe

od suštinske važnosti za razvoj novih tehnologija i njihovu efikasnu primenu u praksi.

Energetska tranzicija, iako je ključna za prelazak na održive izvore energije, svakako je suočena i s brojnim izazovima koji mogu usporiti ili otežati njen proces. Jedan od glavnih izazova je potreba za velikim infrastrukturnim ulaganjima. Prelazak na obnovljive izvore energije zahteva izgradnju i unapređenje mreža za distribuciju energije, kao i sisteme za skladištenje energije kako bi se osigurala stabilna snabdevenost. Ovaj proces ne samo da zahteva znatna finansijska sredstva, već i koordinaciju između različitih državnih nivoa i privatnog sektora, jer su potrebne dugoročne strategije za uspešnu implementaciju novih tehnologija u energetske sistem.

Pored infrastrukturnih izazova, energetska tranzicija je suočena s važnim sociopolitičkim pitanjima. Promene u energetskom sektoru mogu nerazmerno uticati na ranjive grupe, jer povećanje troškova energije ili prelazak na novu infrastrukturu može stvoriti ekonomski pritisak na stanovništvo s nižim prihodima. Potrebno je osmisliti politike koje osiguravaju pravednu distribuciju troškova i koristi tranzicije kao bi ona bila socijalno pravična, što uključuje subvencije za energiju za najugroženije, kao i programe za obuku i zapošljavanje u zelenim industrijama, čime bi se omogućio prelazak na nova, održiva radna mesta.

Geopolitički rizici takođe predstavljaju značajnu prepreku, jer mnoge obnovljive tehnologije, kao što su solarni paneli i baterijski sistemi, zavise od retkih sirovina poput litijuma i kobalta. Ove sirovine dolaze iz ograničenih geografskih regija, što stvara potencijalnu zavisnost i ranjivost na globalnim tržištima, pa je to razlog više za razvoj strategija za diversifikaciju izvora i jačanje domaćih kapaciteta za proizvodnju ključnih materijala kako bi se umanjili geopolitički rizici i smanjila zavisnost od stranih tržišta. Sve ove prepreke zahtevaju multidisciplinarni pristup i intenzivnu saradnju između vlada, privatnog sektora, naučnih institucija i civilnog društva. Samo uz koordinisane napore moguće je prevazići izazove i omogućiti uspešnu energetske tranziciju koja će doprineti održivom razvoju i dugoročnoj stabilnosti energetskih sistema.

Energetska tranzicija predstavlja značajnu strukturnu promenu u energetskom sistemu, koja se fokusira na promenu izvora energije i/ili ponora, kao i na transformaciju podsistema za proizvodnju i prenos energije do krajnjih korisnika. Ovaj proces je postao ključan u globalnom okviru za odgovor na klimatske promene i za ostvarivanje ciljeva održivog razvoja⁸. Naučna analiza ovog fenomena ukazuje na nekoliko primera iz različitih zemalja koje demonstriraju efikasne strategije prelaska na obnovljive izvore energije, smanjenje emisija ugljen-dioksida i povećanje energetske efikasnosti.

- Danska je među vodećim zemljama u oblasti vetroenergije i njen pristup energetske tranziciji pokazuje kako tehnološke inovacije mogu ubrzati prelazak na obnovljive izvore. Ova skandinavska zemlja koristi vetro turbine kao glavne generatore električne energije, pri čemu su napredni sistemi za skladištenje energije omogućili stabilnost i fleksibilnost mreže. Takav napredak nije samo tehnološki, već i regulatorni, jer je vlada uspostavila podsticaje i pravne okvire koji promovišu korišćenje obnovljivih izvora. Naučna istraživanja potvrđuju da je ovaj model uspešan zahvaljujući sinergiji između tehnologije, politike i ulaganja u infrastrukturu.
- Nemačka je, kroz inicijativu Energiewende, stvorila sveobuhvatan okvir za energetske tranziciju, fokusirajući se na eliminaciju nuklearnih i fosilnih izvora energije. Naučna istraživanja koja prate ovaj proces ukazuju da su obnovljivi izvori, poput solarne i vetroenergije, postali glavni stub nemačke energetske strategije. Studije o efektima ove tranzicije pokazuju smanjenje

⁸ Marković, B., Ilić, T.D., Strategija održivog razvoja: Obnovljivi izvori energije & energetska tranzicija, Fakultet za poslovne studije i pravo, Union Nikola Tesla, Univerzitet u Beogradu

emisija i povećanje energetske efikasnosti, dok se uporedo sprovode mere za podsticanje energetske efikasnosti u sektoru građevinarstva i industrije.

- Španija je ostvarila značajan napredak u razvoju solarnih tehnologija, čime je omogućila brzu ekspanziju ovog sektora. Naučne analize pokazuju da su subvencije i investicije u solarnu energiju doprinele smanjenju troškova proizvodnje električne energije, što je dodatno podstaklo održivi rast ovog sektora. Solarne farme u Španiji predstavljaju paradigmatički primer kako tržišni mehanizmi mogu doprineti ekspanziji obnovljivih izvora energije, čime se smanjuje zavisnost od fosilnih goriva.
- Švedska je razvila poseban model korišćenja bioenergije, što je ključni element njene tranzicije ka niskougljeničnim tehnologijama. Naučne studije o švedskom modelu ukazuju na to da upotreba biomase, u kombinaciji sa hidroenergijom i vetroenergijom, omogućava postizanje klimatskih ciljeva bez ugrožavanja ekonomske stabilnosti. Naučna analiza ovog modela naglašava važnost korišćenja lokalnih resursa i inovacija u oblasti energetskog skladištenja i distribucije.
- Kina, kao najveći globalni emiter CO₂, pokazala je spremnost za ulaganje u obnovljive izvore, posebno solarne i vetroelektrane. Naučni podaci ukazuju na to da Kina ne samo da predvodi u globalnoj proizvodnji solarnih panela, već i intenzivno razvija tehnologije za skladištenje energije. Ovaj proces je praćen obimnim ulaganjima u istraživanje i razvoj, kao i strateškim planovima za smanjenje emisija i transformaciju energetskog sektora.
- Sjedinjene Američke Države, s obzirom na njihovu decentralizovanu energetska politiku, pokazuju različite modele uspešnih energetskih tranzicija na regionalnom nivou. Naučne studije koje prate razvoj vetroenergije u Teksasu i solarne energije u Kaliforniji pokazuju da tržišni podsticaji, u kombinaciji sa inovacijama u skladištenju energije, mogu stvoriti održiv energetski miks. Ovi regioni koriste napredne tehnologije koje ne samo da smanjuju emisije, već i povećavaju otpornost na promene u energetskim potrebama i resursima.

Svi ovi primeri pokazuju da uspešna energetska tranzicija zahteva holistički pristup, koji uključuje tehnološke inovacije, pravne regulative, infrastrukturna ulaganja i međunarodnu saradnju. Naučne analize ovih slučajeva potvrđuju da, iako se suočavaju s različitim izazovima, zemlje koje uspešno sprovode energetske tranzicije ostvaruju dugoročne koristi u smislu ekonomske otpornosti i smanjenja negativnih uticaja na životnu sredinu.

Energetska tranzicija u Srbiji predstavlja značajan izazov, ali i priliku za unapređenje održivosti i smanjenje zavisnosti od fosilnih goriva. Kao deo Energetske zajednice, Srbija je obavezna da uskladi svoju energetska regulativu sa pravilima Evropske unije. Iako je cena električne energije u Srbiji među najnižima u Evropi, ona čini značajan deo potrošačke korpe domaćinstava. Važno je napomenuti da cena električne energije ne uključuje troškove emisije CO₂. Nedavno usvojen Nacionalni plan za smanjenje emisije nalaže Srbiji da do 2028. godine smanji emisije iz velikih postrojenja za sagorevanje, što će zahtevati značajna ulaganja i imati značajan uticaj na dalji razvoj elektroenergetskog sektora.⁹

S obzirom na pristupanje Republike Srbije Evropskoj uniji i uključivanje u mehanizam EU ETS u periodu 2023-2028, očekuje se da će to značajno uticati na troškove proizvodnje Elektroprivrede Srbije (EPS). Trenutne grube procene sugerišu da bi ti troškovi mogli dostići i do 2,5 eurocenti po kWh proizvedenom u termoelektranama.

⁹ Nikolić, I., Filipović, S., Kako će se energetska tranzicija uticati na cene električne energije u Srbiji?, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu

U svetlu globalnih promena i pritisaka za smanjenje emisija, Srbija se suočava s hitnom potrebom za transformacijom svog energetskog sektora kako bi ispunila svoje obaveze i unapredila održivost.

Srbija se tradicionalno oslanja na ugalj kao glavni izvor energije, što čini tranziciju prema obnovljivim izvorima ključnom za njen energetski sektor. U poslednjim godinama, zemlja je prepoznala značaj obnovljivih izvora, poput solarne i vetroenergije, razvijajući strategije za povećanje kapaciteta ovih izvora s ciljem dostizanja određenog procenta proizvodnje iz obnovljivih izvora do 2025. godine. Tehnološke inovacije postaju od suštinske važnosti, a primeri razvoja vetroelektrana u Vojvodini i solarnih elektrana na raznim lokacijama pokazuju kako Srbija može da se pozicionira na tržištu obnovljivih izvora, uzimajući u obzir dostupne resurse i potencijal za značajan rast u ovom sektoru.

Pored tehnoloških inovacija, pravna regulativa igra ključnu ulogu u ovom procesu. Donošenje zakona koji regulišu obnovljive izvore energije, zajedno s raznim podsticajima za investicije, može značajno ubrzati tranziciju. Uloga države u pružanju podrške kroz subvencije i olakšice za investitore postaje presudna za privlačenje kapitala potrebnog za razvoj infrastrukture.

Ekološka održivost je još jedan važan aspekt tranzicije; prelazak na obnovljive izvore mora se sprovoditi pažljivo kako bi se izbegli novi ekološki problemi, poput zagađenja zemljišta ili vodenih resursa. Stoga je neophodan integrisani pristup koji uključuje očuvanje biodiverziteta i održivo upravljanje resursima. Sociopolitička pitanja, kao što su obezbeđivanje pristupa čistoj energiji za sve građane i zaštita najugroženijih grupa, predstavljaju dodatne izazove. Razvoj politika koje štite ranjive populacije tokom ovog prelaza može doprineti stvaranju pravednijeg energetskog sistema.

Geopolitički rizici, uključujući zavisnost od stranih dobavljača energenata i tržišnih fluktuacija, dodatno otežavaju situaciju, što ukazuje na potrebu za diversifikacijom izvora energije i jačanjem domaćih kapaciteta kao ključnim faktorima za smanjenje ranjivosti Srbije.

Energetska tranzicija u Srbiji zahteva sveobuhvatan pristup koji integriše tehnološke inovacije, pravnu regulativu, ekološku održivost i društvenu pravdu, jer samo koordinisanim naporima može da se obezbedi otpornost i održivost u budućnosti.

Cirkularna ekonomija

Cirkularna ekonomija postaje sve značajnija u svetlu ekonomskih izazova koje su doneli COVID-19 i savremeni ratni sukobi. Ovaj koncept podrazumeva promenu u načinu proizvodnje, korišćenja i reciklaže resursa, pružajući rešenja za održiviji razvoj u postpandemijskom svetu, dok će kompanije graditi ključne kompetencije u kružnom dizajnu.¹⁰

Cirkularna ekonomija predstavlja značajan pomak u načinu razumevanja proizvodnje i potrošnje, nudeći alternativu tradicionalnom linearnom modelu koji se oslanja na princip „uzmi, napravi, baci“. Ovaj model naglašava očuvanje resursa, smanjenje otpada i ponovnu upotrebu materijala. U osnovi, cirkularna ekonomija se temelji na održivosti, ekološkoj efikasnosti i društvenoj odgovornosti, s ciljem smanjenja negativnog uticaja na životnu sredinu i jačanja ekonomske otpornosti.

Jedan od ključnih principa cirkularne ekonomije je dizajn za dugotrajnost, gde se proizvodi projektuju tako da traju duže i budu lakši za popravku. Ovaj pristup smanjuje potrebu za novim proizvodima i podstiče inovacije u materijalima i tehnologijama, kao i favorizuje ponovnu upotrebu proizvoda i materijala, što smanjuje količinu otpada i

¹⁰ Ellen MacArthur Foundation (2013), *Towards the Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition*.

omogućava razvoj tržišta za obnovljive i prilagođene proizvode.

Reciklaža takođe igra centralnu ulogu u cirkularnoj ekonomiji, jer omogućava povrat materijala u proizvodne procese i smanjuje potrebu za vađenjem novih sirovina. Ovaj pristup ne samo da čuva prirodne resurse, već i doprinosi smanjenju emisije gasova. Smanjenje potrošnje resursa, kroz maksimalnu efikasnost u korišćenju, dodatno doprinosi smanjenju ekološkog otiska i unapređenju ekonomske održivosti.

U kontekstu globalnih kriza, poput pandemije COVID-19 i ratnih sukoba, cirkularna ekonomija postaje ključna za jačanje otpornosti i smanjenje zavisnosti od sirovina. Prelaskom s linearnog na kružni model, cirkularna ekonomija funkcioniše kao industrijski sistem koji je obnavljajući i regenerativan po svojoj nameri i dizajnu,¹¹ čime stvara nova radna mesta i podržava lokalne zajednice.

Uspostavljanje adekvatnog zakonodavnog okvira je od vitalnog značaja za podršku cirkularnoj ekonomiji, jer regulative koje podstiču održivu proizvodnju i potrošnju stvaraju povoljno okruženje za razvoj cirkularnih poslovnih modela, ubrzavajući prelazak ka održivijim ekonomijama.

Cirkularna ekonomija predstavlja značajan korak ka održivijem načinu poslovanja, koji može transformisati ekonomske strukture i doprineti zaštiti životne sredine. Inovacije u dizajnu, ponovna upotreba, reciklaža i smanjenje potrošnje resursa zajedno mogu da doprinesu ekonomskom rastu i socijalnoj pravdi, stvarajući otpornije i održivije društvo.

Pandemija je značajno uticala na globalnu ekonomiju, uključujući način na koji se proizvodnja i potrošnja organizuju. Krizne situacije izazvane pandemijom doveli su do prekida u lancima snabdevanja, što je osvetlilo ranjivosti tradicionalnih modela ekonomije zasnovanih na linearnom pristupu „uzmi, napravi, baci“. U ovom kontekstu, mnoge kompanije su shvatile da je otpornost ključna, što je otvorilo vrata za implementaciju cirkularnih praksi.

Jedan od glavnih aspekata ovog uticaja je inovacija u proizvodnji. Mnoge kompanije su počele da istražuju alternative koje omogućavaju korišćenje sekundarnih sirovina i recikliranih materijala. U situacijama kada su primarni izvori materijala postali teško dostupni, proizvodne firme su morale da se adaptiraju i potraže inovativne načine da smanje svoju zavisnost od tradicionalnih sirovina. Što je rezultiralo razvojem novih tehnoloških rešenja i prilagodljivih proizvodnih procesa, koji uključuju upotrebu recikliranih materijala, čime se povećava efikasnost korišćenja resursa.

Promena potrošačkih navika je takođe značajno doprinela širenju cirkularne ekonomije. Tokom pandemije, potrošači su postali svesniji svojih izbora, favorizujući proizvode koji su ekološki prihvatljivi ili proizvedeni na cirkularan način. Ova promena u ponašanju često je motivisana željom za smanjenjem otpada i očuvanjem prirodnih resursa. Potrošači su počeli da traže informacije o održivim praksama i potrošačima, što je dodatno podstaklo kompanije da preispitaju svoje proizvodne procese i marketing.

Prelazak na cirkularnu ekonomiju podrazumeva fokus na ponovnu upotrebu, popravku i reciklažu postojećih proizvoda i materijala, što zahteva smanjenje količine generisanog otpada, promenu ponašanja proizvođača i prihvatanje ekoloških inovacija. U svetlu sve većeg interesovanja za održivost, brojne kompanije su počele da implementiraju cirkularne poslovne modele koji se usmeravaju na produženje životnog veka proizvoda, ponovnu upotrebu materijala i reciklažu, čime doprinose održivijem razvoju i smanjenju ekološkog otiska.¹²

Ovo ne samo da smanjuje količinu otpada, već i smanjuje ekološki otisak

11 IEA (International Renewable Energy Agency) (2020)., World Energy Outlook 2020, International Energy Agency.

12 Ivanova, V. (2020). Development of Circular Economy: Opportunities and Impediments. Journal of Innovative Business and Management, 12(1), 9-17.

kompanija, čime se odgovara na rastuće zahteve potrošača i regulatora za održivim poslovanjem.

Istraživanja ukazuju da će se i nakon ovih turbulentnih kriza nastaviti trend prema cirkularnoj ekonomiji, budući da kompanije i potrošači postaju sve više svesni ekoloških i ekonomskih prednosti ovakvog pristupa, pa je ova tranzicija ne samo prilika za inovaciju i rast, već i nužnost u svetlu globalnih izazova kao što su klimatske promene i iscrpljivanje resursa.

Pandemija COVID-19 i aktuelni ratni sukobi istakli su potrebu za održivim i otpornim ekonomskim modelima, čime je cirkularna ekonomija postala relevantnija nego ikad. Ulaganje u cirkularne prakse mogu doneti dugoročne koristi za kompanije, potrošače i društvo u celini, omogućavajući razvoj ekonomije koja ne samo da smanjuje negativne ekološke posledice, već i stvara nova radna mesta i ekonomske prilike. Ove krize su takođe istakle urgentnu potrebu za otpornošću ekonomskih sistema, posebno u svetlu poremećaja u snabdevanju i inflacije. Ova situacija navela je mnoge zemlje da razmotre cirkularne pristupe kao strategiju za smanjenje zavisnosti od uvoznih resursa.

Cirkularna ekonomija, dakle, nudi rešenja koja mogu da doprinesu diversifikaciji snabdevanja. Razvijanjem lokalnih kapaciteta za reciklažu i ponovnu upotrebu materijala, zemlje mogu značajno da smanje svoju zavisnost od uvoza sirovina, što ne samo da povećava sigurnost snabdevanja, već i doprinosi održivijem korišćenju resursa, čime se smanjuje ekološki otisak.

Smanjenje zavisnosti od stranih dobavljača može da podstakne inovacije unutar domaćih industrija. Fokus na cirkularne tehnologije i prakse, takođe može da otvori nove mogućnosti za istraživanje i razvoj, dovodeći do stvaranja novih proizvoda i procesa koji su manje zavisni od tradicionalnih, često neodrživih, lanaca snabdevanja.

Kombinacija ovih pristupa ne samo da pomaže u jačanju otpornosti ekonomije na krize, već i stvara temelje za dugoročne ekološke i ekonomske koristi, omogućavajući društvima da se adaptiraju i napreduju u složenim globalnim uslovima, dok održivi poslovni modeli zasnovani na cirkularnim praksama mogu značajno da povećaju konkurentnost i otpornost preduzeća.

Jedna od ključnih prednosti cirkularne ekonomije je smanjenje troškova. Uštede koje se postižu efikasnijim korišćenjem resursa i smanjenjem potrošnje energije direktno se odražavaju na operativne troškove kompanija, što obezbeđuje preduzećima konkurentnost, pružajući im dodatne resurse za ulaganje u inovacije ili proširenje poslovanja. Cirkularna ekonomija doprinosi stvaranju novih sektora i radnih mesta u industrijama fokusiranim na reciklažu, popravku i obnovu materijala i proizvoda koje postaju sve važnije. Ove nove delatnosti ne samo da doprinose smanjenju otpada, već takođe podstiču i ekonomski rast kroz otvaranje novih radnih mesta i razvoj veština.

Pored ekonomske koristi, cirkularna ekonomija može da igra ključnu ulogu i u promociji socijalne pravde. Pružanjem jednakih prilika za zapošljavanje u novim industrijama, kao što su reciklaža i popravka, omogućava se ljudima iz različitih društvenih slojeva da učestvuju u održivom razvoju, čime se stvara otpornije i održivije društvo koje se bolje nosi sa izazovima globalnih kriza i tako osigurava kvalitetniji život za sve.

Primeri uspešnih cirkularnih ekonomija obuhvataju različite pristupe i inicijative usmerene na smanjenje otpada, ponovnu upotrebu resursa i reciklažu.

- Holandija se zalaže za postizanje cirkularne ekonomije do 2050. godine, a vlada je uvela strategije koje podstiču reciklažu i ponovnu upotrebu materijala, pa mnoge kompanije već implementiraju cirkularne prakse, uključujući proizvodnju iz recikliranih materijala.

- Švedske kompanije poput IKEA-e primenjuju cirkularne principe, razvijajući proizvode koji se lako popravljaju i recikliraju, čime smanjuju otpad i promovišu održivost.
- Nemačka se može pohvaliti robustnim sistemom reciklaže, a kompanije kao što je Bosch koriste reciklirane materijale u svojoj proizvodnji. Zemlja je takođe uvela zakone koji obavezuju reciklažu, što dodatno podstiče cirkularne prakse.
- Francuska je donela zakon koji zabranjuje bacanje neprodatih proizvoda, kao što su odeća i hrana, čime se podstiče njihova ponovna upotreba i reciklaža.
- Danska se ističe kao lider u razvoju cirkularnih ekonomskih modela, posebno u građevinskoj industriji. Projekti poput “Cirkulär City” fokusiraju se na ponovnu upotrebu građevinskog materijala i smanjenje otpada.
- U SAD-u tačnije u Portlandu implementiraju se strategije za smanjenje otpada, uključujući programe reciklaže i kompostiranja, pa su mnoge lokalne kompanije fokusirane na cirkularne prakse.
- Japan je razvio model cirkularne ekonomije kroz zakonodavne inicijative koje podstiču reciklažu i održivo upravljanje resursima. Programi poput “Zero Waste” u gradovima kao što je Kamikatsu pokazuju uspeh u smanjenju otpada.

Kako bi ubrzala ekonomski oporavak i održala viši srednjoročni rast, Srbija mora rešiti dugogodišnje strukturne probleme, uključujući upravljanje državnim preduzećima, posebno komunalnim, kao i poboljšati nivo i učinak javnih investicija, koje predstavljaju ključna uska grla za vladu.¹³ Iako se Srbija suočava s izazovima u implementaciji cirkularne ekonomije, postoje inicijative u okviru strategija održivog razvoja koje ukazuju na potencijal za napredak, s fokusom na smanjenje otpada i efikasnije korišćenje resursa.

Jedan od primera je nacionalna strategija upravljanja otpadom, koja teži poboljšanju sistema reciklaže i smanjenju deponovanja. Takođe, određene lokalne samouprave su započele projekte za reciklažu i ponovnu upotrebu, posebno u oblastima plastike i stakla.

Neke kompanije u Srbiji počinju da usvajaju cirkularne prakse, kao što su korišćenje recikliranih materijala u proizvodnji ili razvoj proizvoda koji su dizajnirani za dugotrajnost i lako popravku.

Za neki veći uspeh u cirkularnoj ekonomiji, Srbija bi trebalo da nastavi da razvija zakonske okvire, podstiče javne i privatne investicije i angažuje zajednice u obrazovanju o važnosti održivog razvoja i reciklaže.

Održivi razvoj

Nakon COVID-19 i suočavanja sa brojnim savremenim ratnim sukobima, koncept održivog razvoja postao je centralna tačka u razmatranju novih pravila igre uspešnosti. Održivi razvoj, koji podrazumeva balansiranje ekonomskih, društvenih i ekoloških potreba, ključan je za izgradnju otpornijih i pravednijih ekonomskih sistema.

Pandemija COVID-19 je naglasila ranjivost globalnih ekonomija i potrebu za održivim pristupima koji smanjuju zavisnost od nesigurnih lanaca snabdevanja, pa su mnoge zemlje počele da fokusiraju svoje strategije na jačanje lokalnih kapaciteta i otpornosti, što podrazumeva ulaganje u održive prakse u proizvodnji, potrošnji i upravljanju resursima.

Pandemija COVID-19 je osvetlila ranjivost globalnih ekonomija, ukazujući na

¹³ Bajić, M., & Kovačević, D. (2019)., “Cirkularna ekonomija kao model održivog razvoja u Republici Srbiji.” Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Subotica.

potrebu za održivim razvojem kao ključnim strategijskim pristupom za jačanje otpornosti ekonomskih sistema. Održivi razvoj se definiše kao proces koji zadovoljava potrebe trenutne generacije bez ugrožavanja sposobnosti budućih generacija da zadovolje svoje potrebe i ovaj pristup obuhvata ekonomske, socijalne i ekološke dimenzije, i oslanja se na principe održivosti, kao što su odgovorno korišćenje resursa, smanjenje otpada i očuvanje biodiverziteta.

Tokom pandemije, mnoge zemlje su se suočile s problemima zbog prekida lanaca snabdevanja, što je izazvalo nestašice ključnih proizvoda i resursa. Ova situacija dovela je do promene u pristupu razvoju, naglašavajući važnost lokalne proizvodnje i samodovoljnosti, pa su neke zemlje počele da ulažu u jačanje domaće proizvodnje hrane, čime su smanjile zavisnost od međunarodnih dobavljača. Ova strategija ne samo da je povećala otpornost, već je i podržala lokalne ekonomije i smanjila emisije CO₂ povezane s transportom.

Jedan konkretan primer je program podrške lokalnim farmerima i proizvođačima hrane u mnogim zemljama. U Italiji, tokom pandemije, organizovani su direktni tržišni događaji koji su povezali potrošače s lokalnim proizvođačima, čime se podržala lokalna ekonomija i smanjila zavisnost od velikih distributivnih lanaca. Ovaj pristup ne samo da je omogućio bržu distribuciju svežih proizvoda, već je takođe povećao svest potrošača o važnosti lokalne proizvodnje.

U kontekstu održivog razvoja, važno je i podsticati investicije u zelene tehnologije i obnovljive izvore energije, pa je dosta država pojačalo svoje napore u prelasku na obnovljive izvore energije kao deo svojih ekonomskih oporavaka nakon COVID-19., što je ne samo doprinelo smanjenju emisija stakleničkih gasova, već i otvorilo nova radna mesta u sektoru zelenih tehnologija.

Održivi razvoj postao je ključna strategija za obnavljanje i jačanje ekonomija nakon COVID-19, fokusirajući se na lokalnu otpornost, odgovornu proizvodnju i potrošnju, kao i očuvanje životne sredine. Ovi principi ne samo da pomažu u suočavanju sa trenutnim izazovima, već i postavljaju temelje za otpornije i održivije budućnosti.

Savremeni ratni sukobi, kao što je ovaj u Ukrajini, dodatno su istakli važnost energetske sigurnosti i diversifikacije izvora. Održivi razvoj se u ovom kontekstu manifestuje kroz prelazak na obnovljive izvore energije, smanjenje emisija i implementaciju cirkularnih ekonomskih modela. Ove strategije ne samo da smanjuju zavisnost od fosilnih goriva, već i doprinose očuvanju životne sredine i borbi protiv klimatskih promena. Ovi sukobi naglašavaju ključnu ulogu energetske sigurnosti i potrebu za diversifikacijom izvora energije, pa u tom kontekstu održivi razvoj postaje centralni cilj, manifestujući se kroz prelazak na obnovljive izvore energije, smanjenje emisija štetnih gasova i primenu cirkularnih ekonomskih modela. Prelazak na obnovljive izvore energije, kao što su solarna, vetro i hidroenergija, smanjuje zavisnost od fosilnih goriva, koja često dolaze iz politički nestabilnih regiona. Ova diversifikacija ne samo da poboljšava energetske sigurnost, već i doprinosi smanjenju emisija CO₂, što je ključno za borbu protiv klimatskih promena.

Pored ekoloških aspekata, održivi razvoj ima i značajne društvene dimenzije. Fokus na inkluzivnost i ravnopravan pristup resursima može da pomogne u smanjenju nejednakosti i jačanju društvene kohezije. Investicije u obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i socijalnu zaštitu postaju ključne za jačanje zajednica i povećanje otpornosti na buduće krize.

Održivi razvoj obuhvata ne samo ekološke aspekte, već i značajne društvene dimenzije koje igraju ključnu ulogu u postizanju ravnoteže između ekonomskih, ekoloških i socijalnih ciljeva. Fokus na inkluzivnost i ravnopravan pristup resursima

može da smanji nejednakosti unutar društva i da ojača društvenu koheziju.

Investicije u obrazovanje, zdravstvo i socijalnu zaštitu postaju neophodne za jačanje zajednica i povećanje njihove otpornosti na buduće krize. Obrazovanje omogućava ljudima da steknu veštine potrebne za zapošljavanje u održivim industrijama, dok kvalitetna zdravstvena zaštita doprinosi boljem kvalitetu života i smanjenju troškova u zdravstvu na duži rok. Socijalna zaštita pomaže ranjivim grupama, osiguravajući im pristup osnovnim resursima i uslugama. Ove investicije ne samo da poboljšavaju individualne uslove života, već i doprinose ekonomskom razvoju kroz stvaranje otpornijih zajednica koje su sposobne da se prilagode i prevaziđu izazove.

Cilj održivog okruženja treba da se prepliće s finansijskim tržištima, dok ekonomija zasnovana na principima održivog razvoja stvara nove prilike za inovacije i tehnološki napredak.¹⁴ Ulaganje u zelene tehnologije, održive prakse i digitalizaciju može povećati konkurentnost preduzeća i stvoriti nova radna mesta, a održivi poslovni modeli takođe privlače sve više investicija, jer investitori prepoznaju dugoročnu stabilnost i smanjenje rizika povezano s održivim pristupima.

Zelene tehnologije, kao što su obnovljivi izvori energije, energetske efikasne proizvodi i ekološki prijateljske proizvodne metode, postaju sve važnije u savremenim poslovnim modelima. Ove tehnologije omogućavaju preduzećima da smanje troškove, optimizuju procese i odgovore na rastuće zahteve tržišta za održivim rešenjima.

Pored toga, održivi poslovni modeli privlače sve više investicija, jer su prepoznati od strane investitora kao modeli koji donose dugoročnu stabilnost i smanjenje rizika povezano s održivim pristupima, što čini kompanije koje primenjuju cirkularne i zelene prakse atraktivnijim za finansiranje. Najbolji pokazatelj je tržište, gde kompanije koje implementiraju održive strategije često imaju bolju reputaciju i veći stepen poverenja potrošača, pa samim tim i veće prihode i lojalnost kupaca.

Nova pravila igre otpornosti i uspešnosti nakon COVID-19 i savremenih ratnih sukoba naglašavaju važnost integracije održivog razvoja u sve aspekte ekonomskih strategija. Ovaj holistički pristup ne samo da osigurava ekonomski rast i otpornost na buduće krize, već i doprinosi očuvanju životne sredine i jačanju socijalne pravde.

Održivi razvoj postaje ključni faktor u oblikovanju ekonomske politike, gde se kroz zelene tehnologije, cirkularne ekonomije i inkluzivne prakse stvara temeljan okvir za dugoročne promene. Ovaj fokus na održivost omogućava društvima da se bolje nose s izazovima, smanjujući nejednakosti i podstičući inovacije, čime se oblikuje otpornije i održivije društvo za sve.

Održiva urbana i regionalna planiranja fokusiraju se na razvoj zelenih gradova. Promovisanje zelenih prostora, održivih transportnih mreža i energetske efikasne zgrada u urbanim sredinama može značajno poboljšati kvalitet života. Uključivanje građana u planiranje i donošenje odluka osnažuje zajednice i povećava transparentnost.

Finansiranje održivog razvoja može se ostvariti kroz zelene obveznice koje privlače investicije u projekte s ciljem održivosti. Pružanje poreznih olakšica i drugih podsticaja firmama koje implementiraju održive prakse dodatno motiviše poslovni sektor da se orijentiše ka održivim modelima.

Međunarodna saradnja, takođe igra ključnu ulogu u razmeni znanja i resursa, pa je povezivanje politika na globalnom nivou nešto što doprinosi postizanju zajedničkih ciljeva održivog razvoja.

Sve ove politike ne samo da doprinose očuvanju životne sredine, već takođe podstiču ekonomski rast i socijalnu pravdu, stvarajući otporniji i održiviji društveni i ekonomski sistem.

Primena uspešnih politika održivog razvoja u različitim zemljama pokazuje

¹⁴ Carney, M. (2021). Value(s): Building a Better World for All, William Collins.

raznolikost pristupa i strategija koje doprinose ekološkoj održivosti, ekonomskom rastu i društvenoj pravdi.

EU je uvela sveobuhvatan plan za prelazak na klimatski neutralnu ekonomiju do 2050. godine. Ovaj plan obuhvata smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte, promoviranje obnovljivih izvora energije, ulaganje u infrastrukturu za električna vozila i podršku cirkularnoj ekonomiji. Zeleni dogovor podstiče industrije da razvijaju inovacije u čistoj energiji i smanjenju otpada.

- Danska je postala lider u korišćenju vetroelektrana, sa ciljem da do 2030. godine 100% električne energije dolazi iz obnovljivih izvora. Projekti poput vetroparka „Kravic” i inovacije u tehnologiji skladištenja energije čine Dansku primerom uspešnog održivog energetskeg sistema.
- Kina aktivno ulaže u obnovljive izvore energije i zelene tehnologije, s posebnim fokusom na električne automobile i solarne panele. Zemlja je jedan od najvećih proizvođača solarne energije i električnih vozila, dok gradovi poput Šenžena koriste isključivo električne autobuse u javnom prevozu.
- Kostarika je poznata po svojoj posvećenosti očuvanju biodiverziteta i ekoturizmu. Više od 98% električne energije u zemlji dolazi iz obnovljivih izvora, dok su značajni delovi zemlje pod zaštitom kao nacionalni parkovi i rezervati.
- Švedska je postala vodeća zemlja u reciklaži otpada i smanjenju potrošnje resursa. Kroz projekte cirkularne ekonomije, reciklira se skoro 99% domaćeg otpada, dok se ostaci koriste za proizvodnju energije putem spaljivanja otpada. Ovaj model pomaže u smanjenju otpada koji odlazi na deponije.
- Holandija razvija inovacije u održivoj poljoprivredi, uključujući vertikalne farme i upotrebu tehnologija za smanjenje potrošnje vode i pesticida. Kroz ove prakse, Holandija smanjuje ekološki otisak poljoprivrede dok zadržava visoke prinose, čime postaje jedan od najvećih izvoznika hrane u svetu.
- Japan je, nakon katastrofe u Fukushimi, usvojio rigorozne standarde energetske efikasnosti, što je dovelo do smanjenja potrošnje energije i povećanja investicija u obnovljive izvore.
- Kalifornija je usvojila zakon koji zahteva da do 2045. godine koristi 100% obnovljive izvore, podstičući investicije u solarne i vetroelektrane. Novi Zeland je implementirao zakonodavne okvire za očuvanje biodiverziteta, što je povećalo svest o očuvanju prirodnih resursa.

Ovi primeri pokazuju kako različite zemlje uspešno implementiraju politike koje doprinose održivosti i otpornosti ekonomskih sistema.

Srbija se nalazi na putu ka ostvarivanju ciljeva održivog razvoja, ali se suočava s nizom izazova koji zahtevaju sveobuhvatan pristup i intenzivniju primenu strategija i politika. Nacionalne strategije, poput one iz 2016. godine, usmerene su ka očuvanju prirodnih resursa i zaštiti životne sredine, pružajući okvir za usklađivanje sa globalnim ciljevima održivog razvoja. Uprkos tome, zakonodavne inicijative koje su uvedene u oblasti upravljanja otpadom, zaštite životne sredine i očuvanja biodiverziteta često nailaze na prepreke u pogledu efikasne implementacije i monitoringa.

Obnovljivi izvori energije predstavljaju značajan potencijal za Srbiju, naročito u sektorima biomase i solarne energije, ali nedovoljna ulaganja i tehnička infrastruktura usporavaju širi razvoj ovih resursa. Pored toga, postoji potreba za povećanjem svesti o održivim praksama među građanima i poslovnim sektorom. Edukativne kampanje i programi obuke su organizovani, ali zahtevaju proširenje i veću usmerenost kako bi se postigao širi društveni angažman.

Srbija takođe jača saradnju sa međunarodnim organizacijama, uključujući Evropsku uniju i druga relevantna tela, s ciljem unapređenja kapaciteta za implementaciju održivih praksi. Srbija se nalazi na raskrsnici između tradicionalnih praksi i digitalne budućnosti, s potrebom za snažnijim koracima ka održivom razvoju i usvajanju novih tehnologija.

Blockchain tehnologija

Pandemija COVID-19 i savremeni ratni sukobi, poput onog u Ukrajini, značajno su promenili globalni ekonomski pejzaž, pa se u ovom kontekstu, blockchain tehnologija nametnula kao ključna inovacija koja može da oblikuje nova pravila igre uspešnosti. Kriptovalute, kao što je Bitcoin, predstavljaju ključnu komponentu revolucije blockchain tehnologije, koja se fokusira na međusobnu razmenu vrednosti, posebno u domenu novca. Ova tehnologija ne samo da pruža rešenja za trenutne izazove u finansijskom sektoru, već takođe omogućava transformaciju poslovnih modela, unapređenje operativne efikasnosti i transparentnosti, kao i jačanje otpornosti ekonomskih sistema. Implementacija blockchain tehnologije u razne aspekte poslovanja može značajno doprineti smanjenju troškova, povećanju brzine transakcija i poboljšanju bezbednosti, čime se otvaraju nove mogućnosti za inovacije i održivi razvoj u ekonomiji.¹⁵

Pandemija COVID-19 istakla je značaj transparentnosti i sigurnosti u lancima snabdevanja, čime je postalo očigledno da su tradicionalni modeli često ranjivi, pa je to mesto gde se blockchain tehnologija pokazala kao inovativno rešenje koje može značajno da unapredi ove aspekte.

Blockchain funkcioniše kao decentralizovani digitalni registar koji beleži transakcije na nepromenljiv način, gde se svaka transakcija unosi u blokove koji su povezani u lanac, što omogućava svim učesnicima u lancu snabdevanja da imaju pristup istim informacijama, čime se povećava poverenje među učesnicima, jer je svaka informacija lako dostupna i verifikovana. Jedna od ključnih prednosti blockchaina je mogućnost praćenja proizvoda kroz ceo lanac snabdevanja i ovaj nivo transparentnosti omogućava kompanijama da prate svaki korak, od proizvodnje do isporuke krajnjem korisniku. U situaciji kada dođe do problema, kao što su povlačenja proizvoda zbog bezbednosnih pitanja, blockchain omogućava brzu identifikaciju isto i donošenje pravih odluka. Nepromenljivost blockchaina, takođe smanjuje i mogućnost prevara, pa učesnici mogu lako da provere autentičnost proizvoda i poreklo resursa, što je posebno važno u industrijama kao što je prehrambena, gde potrošači žele da znaju odakle dolaze njihovi proizvodi. Brza reakcija na izazove je još jedna prednost, jer tokom krize, kao što su nestašice ili promene u potražnji, blockchain omogućava pravovremeno identifikovanje problema i brzo prilagođavanje, čime se smanjuje uticaj na krajnje korisnike.

Osim što poboljšava sigurnost i transparentnost, blockchain takođe podstiče saradnju među različitim učesnicima u lancu snabdevanja. S jedinstvenim digitalnim zapisima, različiti sistemi mogu lako razmenjivati informacije, što ubrzava proces donošenja odluka i omogućava efikasniju koordinaciju.

Primeri uspešne primene blockchaina u lancima snabdevanja uključuju kompanije u prehrambenoj industriji koje koriste ovu tehnologiju za praćenje porekla svojih proizvoda, kao i luksuzne brendove koji je koriste za verifikaciju autentičnosti. Blockchain predstavlja revoluciju u upravljanju lancima snabdevanja i njegova sposobnost da obezbedi transparentnost, sigurnost i efikasnu reakciju na izazove čini ga neophodnim alatom za modernizaciju i unapređenje ekonomskih sistema, što je ključno

¹⁵ Tapscott, D., & Tapscott, A. (2016)., *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin is Changing Money, Business, and the World*, Portfolio.

za suočavanje s budućim izazovima.

U vremenima krize, centralizovani sistemi često pokazuju svoje slabosti, što uglavnom dovodi do značajnih problema u operacijama i uslugama i tu je mesto gde blockchain kao decentralizovana tehnologija nudi rešenja koja smanjuju zavisnost od jedinstvenih tačaka neuspeha. Ova decentralizacija omogućava jaču otpornost ekonomskih sistema na spoljne šokove i nepredviđene situacije.

Tokom pandemije COVID-19, mnoge kompanije su se suočile s ozbiljnim prekidima u lancima snabdevanja i u takvim situacijama, tradicionalni modeli često nisu mogli da reše probleme uzrokovane zatvaranjem granica, prekidima transporta i smanjenjem radne snage. Korišćenjem blockchaine, organizacije ostvaruju veću fleksibilnost i diversifikaciju svojih lanaca snabdevanja.

Decentralizovani pristup omogućava da se informacije i resursi ravnomerno raspodele među učesnicima, smanjujući tako rizik od kolapsa jednog dela sistema, pa tako u slučaju prekida kod jednog dobavljača, drugi dobavljači u mreži mogu da preuzmu obaveze bez značajnog usporavanja procesa, što ne samo da poboljšava brzinu reakcije na krize, već i jača ukupnu otpornost celokupnog ekonomskog sistema.

Blockchain omogućava lako deljenje informacija između različitih učesnika, što doprinosi bržem identifikovanju problema i implementaciji rešenja. U situacijama kada se javlja potreba za brzim prilagođavanjem, organizacije koje koriste decentralizovane sisteme mogu efikasnije reagovati nego one koje se oslanjaju na centralizovane strukture. Digitalna transformacija predstavlja korenitu promenu u poslovanju i organizaciji, obuhvatajući procese, sposobnosti i poslovne modele, čime se omogućava potpuno iskorišćenje i primena novih tehnologija. Ovaj proces značajno utiče na razvoj društva i preduzeća.¹⁶ Pandemija je dodatno ubrzala digitalizaciju u sektoru finansijskih usluga, a blockchain tehnologija je postala ključni faktor u ovoj transformaciji.

Kroz decentralizovane finansije (DeFi), blockchain omogućava realizaciju bržih i jeftinijih transakcija, čime se smanjuje potreba za posrednicima, kao što su banke ili druge finansijske institucije. Ova redukcija posredničkih troškova ne samo da doprinosi smanjenju ukupnih troškova transakcija, već i omogućava lakši pristup finansijskim uslugama, posebno u zemljama sa slabijim finansijskim sistemima, gde su tradicionalne usluge često ograničene ili nedostupne.

U kontekstu ratnih sukoba, gde su tradicionalni finansijski sistemi često destabilizovani ili čak srušeni, blockchain pruža alternativne načine za finansiranje i trgovinu. Decentralizovani modeli omogućavaju ljudima da obavljaju finansijske transakcije direktno jedni s drugima, bez potrebe za centralizovanim sistemima koji mogu biti pogođeni krizom. Ovaj pristup ne samo da povećava otpornost na eksternalije, već i omogućava bržu i sigurniju razmenu sredstava, što je od esencijalnog značaja u vremenima nestabilnosti.

Blockchain tehnologija podržava inovativne proizvode i usluge, kao što su pametni ugovori, koji automatski izvršavaju transakcije kada su ispunjeni određeni uslovi, što dodatno olakšava i unapređuje način na koji se finansijske usluge nude i koriste, čineći ih dostupnijim i prilagodljivijim potrebama korisnika. Ova tehnologija ne samo da transformiše finansijske usluge tokom pandemije, već se takođe pokazuje kao vitalan alat za prevazilaženje izazova u regionima pogođenim ratnim sukobima, pružajući sigurnije i efikasnije opcije za upravljanje finansijama i ekonomskim aktivnostima.

Blockchain tehnologija pruža značajne mogućnosti za transformaciju ekonomije u post-pandemijskom periodu i u kontekstu savremenih ratnih sukoba. Njena sposobnost da unapredi transparentnost, sigurnost, otpornost i efikasnost stvara nova pravila

¹⁶ Parojčić, D., (2022)., Uticaj ubrzane digitalizacije u vreme krize COVID-19 na izazove održivog razvoja MSP i upravljanje sajber rizicima, Međunarodni naučni forum Dunav-reka saradnje

uspešnosti koja su od suštinskog značaja u suočavanju s brojnim globalnim izazovima.

U svetu koji se suočava s ekonomskim nestabilnostima, društvenim previranjima i ekološkim pitanjima, integracija blockchain rešenja može pomoći organizacijama da se bolje pripreme za budućnost. Transparentnost koju blockchain omogućava smanjuje rizik od prevara i osigurava da svi učesnici u lancima snabdevanja imaju pristup verodostojnim informacijama. Ova sigurnost nije samo važna za finansijske transakcije, već i za praćenje etičkih praksi u nabavci i proizvodnji.

Blockchain predstavlja ne samo tehnološki napredak, već i važan alat za obezbeđivanje održivog i otpornog ekonomskog razvoja u izazovnim vremenima. Kroz njegovo usvajanje, organizacije mogu stvoriti jače temelje za budućnost, oslanjajući se na princip transparentnosti i etičkog poslovanja.

Blockchain tehnologija postaje pokretačka sila koja transformiše brojne sektore, donoseći nove mogućnosti za efikasnost, sigurnost i transparentnost. Jedna od najvažnijih primena blockchaina je u finansijskim uslugama. Na primer, Ripple omogućava bankama i finansijskim institucijama brze i jeftine međunarodne transfere, smanjujući vreme transakcija sa nekoliko dana na svega nekoliko sekundi, uz značajno niže troškove. U oblasti lanaca snabdevanja, IBM Food Trust koristi blockchain za praćenje proizvoda od farme do stola i ovaj sistem omogućava potrošačima da prate poreklo hrane, povećava sigurnost i pomaže u sprečavanju prevara i kvarenja proizvoda, čime se dodatno povećava poverenje u lanac snabdevanja. Zdravstvo je još jedna industrija u kojoj blockchain donosi revoluciju. Kompanija Guardtime koristi blockchain za upravljanje i zaštitu medicinskih podataka pacijenata, omogućavajući zdravstvenim ustanovama siguran način razmene informacija. Ovaj sistem štiti privatnost pacijenata, a istovremeno omogućava brži i efikasniji protok informacija između bolnica i klinika. U energetskom sektoru, blockchain pruža mogućnost decentralizovanog upravljanja energijom. Power Ledger nudi platformu putem koje korisnici mogu kupovati i prodavati višak energije iz obnovljivih izvora, omogućavajući bolje upravljanje potrošnjom i distribucijom energije, kao i novu eru samoodrživosti u kojoj potrošači postaju i proizvođači. Nekretnine, kao tradicionalno spor i birokratski sektor, takođe doživljavaju revoluciju zahvaljujući blockchain tehnologiji. Propy, npr. koristi blockchain, kako bi olakšao kupovinu i prodaju nekretnina bez potrebe za posrednicima, čime se ubrzavaju transakcije i smanjuju rizici povezani sa prevarama. Kada je reč o umetnosti i digitalnim vlasništvima, blockchain omogućava nova iskustva kroz nezamenljive tokene (NFT). Jedan od prvih primera je Cryptokitties, digitalna platforma gde korisnici mogu da kupuju, prodaju i uzgajaju digitalne mačke, čime se stvara tržište digitalnih kolekcionarskih predmeta, koje je ujedno i pionirska primena NFT tehnologije. Na kraju, da spomenem i Evernym koji koristi blockchain za kreiranje digitalnih identiteta, omogućavajući korisnicima da imaju kontrolu nad svojim ličnim podacima bez potrebe za centralizovanim autoritetima. Ovaj pristup donosi revoluciju u upravljanju identitetima, smanjujući rizike zloupotrebe i krađe podataka. Očekuje se da će primena blockchain tehnologije doneti značajna poboljšanja u pogledu brzine, bezbednosti, transparentnosti i smanjenja troškova transakcija. Mnogi prepoznaju njen potencijal za transformaciju celokupnog finansijskog sistema i izmene osnovnih ekonomskih i društvenih struktura.¹⁷ Ovi primeri pokazuju da blockchain nije samo tehnološka inovacija, već i pokretač promena u temeljima različitih industrija. Zahvaljujući svojoj fleksibilnosti i visokom nivou sigurnosti, blockchain postaje ključni alat za povećanje transparentnosti, smanjenje troškova i dalji razvoj digitalnih inovacija.

Srbija se nalazi u fazi prepoznavanja značaja digitalizacije kao ključnog pokretača modernizacije ekonomije, ali primena novih tehnologija, poput blockchaina, još uvek nailazi na brojne izazove. Uprkos naporima da se unapredi digitalna infrastruktura,

¹⁷ Krstić, L., (2017), Blockchain u finansijskom sektoru, Visoka poslovna škola, Leskovac, str.8-18

naročito u oblastima zdravstva, obrazovanja i javne uprave, postojeća regulativa nije u potpunosti prilagođena dinamičnim promenama koje ove tehnologije donose. S druge strane, sporiji razvoj digitalnih veština među stanovništvom dodatno otežava bržu implementaciju blockchaina u svakodnevnom poslovanju.

Iako je svest o potencijalu blockchain tehnologije u porastu, njena primena u Srbiji ostaje ograničena na pionirske inicijative u sektorima kao što su finansije i javna uprava. Da bi blockchain postao široko prihvaćen, potrebne su strateške intervencije, počevši od uspostavljanja jasnog i obuhvatnog regulatornog okvira. Pravni okvir bi trebalo da obuhvati ključne aspekte, kao što su digitalne valute, pametni ugovori i zaštita podataka, čime bi se stvorio stabilan osnov za razvoj poverenja među akterima na tržištu. Podsticanje inovacija kroz osnivanje inkubatora i akceleratora za startape može imati ključnu ulogu u izgradnji blockchain ekosistema u Srbiji. Povezivanje inovativnih preduzetnika sa vladinim i privatnim sektorom omogućilo bi sinergiju koja bi dovela do bržeg razvoja novih aplikacija ove tehnologije. U tom kontekstu, edukacija postaje neizostavan element, jer je povećanje nivoa digitalne pismenosti neophodno za stvaranje stručnjaka koji će biti sposobni da implementiraju blockchain rešenja u različitim sektorima privrede.

Pilot projekti, posebno u oblastima zdravstva i poljoprivrede, mogli bi dodatno demonstrirati praktične koristi blockchaina. Na primer, u poljoprivredi blockchain omogućava praćenje porekla hrane, dok u zdravstvu može unaprediti sigurnost i efikasnost upravljanja medicinskim podacima, garantujući viši nivo privatnosti za pacijente.

Saradnja između vladinih institucija, akademske zajednice i privatnog sektora mogla bi ubrzati proces implementacije blockchain tehnologije, dok bi upotreba ove tehnologije u inicijativama za održivi razvoj pružila dodatnu vrednost u smislu praćenja ekoloških praksi i etičkih standarda. Na ovaj način, Srbija bi mogla unaprediti svoju konkurentnost na globalnom nivou, dok bi decentralizovane finansije, zasnovane na blockchainu, omogućile pristup kapitalu preduzetnicima i malim preduzećima.

Primena blockchaina u zdravstvu, kroz unapređenje sigurnog skladištenja i razmene medicinskih podataka, takođe predstavlja značajan potencijal za unapređenje zdravstvenih usluga u Srbiji. Kombinovanjem inovacija, obrazovanja i regulative, Srbija može postati lider u primeni blockchaina, stvarajući otporniji, transparentniji i inovativniji ekonomski sistem.

Zaključak

Savremeni globalni izazovi, predvođeni pandemijom COVID-19 i ratnim sukobima poput ukrajinsko-ruskog konflikta, istakli su hitnu potrebu za redefinisanjem osnovnih principa ekonomske otpornosti i uspešnosti. Ubrzani procesi digitalizacije, zeleni rast i tehnološke inovacije, posebno u domenu blockchain tehnologije, sada predstavljaju temeljne faktore za buduću stabilnost ekonomskih sistema. Ovi događaji su istovremeno otkrili slabosti tradicionalnih ekonomskih struktura, kao što su lanci snabdevanja i energetska zavisnost, dok su osvetlili značaj prilagođavanja kroz digitalnu transformaciju i održive prakse. Istraživanje pokazuje da je ključni korak ka stvaranju otpornijih ekonomija usmeravanje ka održivom razvoju kroz sinergiju digitalnih i zelenih inovacija. Usvajanje blockchain tehnologije omogućava poboljšanje transparentnosti i efikasnosti poslovnih operacija, čime se povećava otpornost na tržišne šokove i globalne rizike. Takođe, prelazak na obnovljive izvore energije i cirkularnu ekonomiju pruža ekonomijama mogućnost ne samo da izdrže krize, već i da se prilagode i razvijaju u održivijem pravcu. Zaključci rada sugerišu da je ključ za dugoročni opstanak ekonomija

u postkriznom periodu integrisano usvajanje digitalne transformacije i zelenih ekonomskih principa. Potrebno je institucionalizovati politike koje podstiču primenu obnovljivih izvora energije, razvoj zelenih finansijskih instrumenata i implementaciju naprednih tehnologija. Ove promene mogu doprineti globalnoj ekonomskoj stabilnosti, smanjenju ekoloških rizika i jačanju otpornosti na buduće krize. Time se stvara okvir za novi ekonomski poredak, zasnovan na inovacijama i održivim rešenjima, koji omogućava dugoročnu stabilnost i uspešnost u nestabilnom i promenljivom globalnom okruženju.

Bibliografija

1. Bajić, M., & Kovačević, D. (2019)., "Cirkularna ekonomija kao model održivog razvoja u Republici Srbiji." Zbornik radova Ekonomskog fakulteta Subotica.
2. Baldwin, R., & Weder di Mauro, B. (2020). Economics in the Time of COVID-19, CEPR Press.
3. Benedetti, G., & Nuno, P. (2021). Green Finance and its Impact on the Economy, *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 12(1), 23-39.
4. Carney, M. (2021). Value(s): Building a Better World for All, William Collins.
5. Collier, P. (2007)., *The Bottom Billion: Why the Poorest Countries are Failing and What Can Be Done About It*, Oxford University Press.
6. Đukić, P., (2020)., Just Transition of the Energy Sector in Serbia – Reforms Sustainability in Face of a new Global Crisis, Tehničko-tehnološki fakultet Univerziteta u Beogradu
7. Ellen MacArthur Foundation (2013), *Towards the Circular Economy: Economic and Business Rationale for an Accelerated Transition*.
8. European Commission (2021)., *The European Green Deal*, European Union, vodič kroz evropske zelene politike i inicijative za postizanje klimatske neutralnosti do 2050. godine.
9. Gereffi, G. (2020)., What does the COVID-19 pandemic teach us about global value chains? The case of medical supplies, *Journal of International Business Policy*, 3(3), 287-301.
10. Giudici, G., Milne, A., & Vinogradov, D. (2020)., Cryptocurrencies: Market analysis and perspectives, *Journal of Industrial and Business Economics*, 47(1), 1-18.
11. Gleditsch, N. P. (2019)., Armed Conflict and the Environment: A Critique of the Literature, *Journal of Peace Research*, 56(3), 410-419.
12. IEA (International Renewable Energy Agency) (2020)., *World Energy Outlook 2020*, International Energy Agency.
13. Ivanova, V. (2020). Development of Circular Economy: Opportunities and Impediments. *Journal of Innovative Business and Management*, 12(1), 9-17.
14. Jacobs, M. (2012)., *Green Growth: Economic Theory and Political Discourse*, Centre for Climate Change Economics and Policy.
15. Kaldor, M. (2013)., *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*, Stanford University Press.
16. Kim, Y., & Wang, P. (2022)., The Role of Innovation in Achieving Economic Resilience: Lessons from COVID-19, *Journal of Innovation & Knowledge*, 7(2), 90-102.
17. Koloğlu, O., & Gürbüz, E. (2022)., Digital Transformation and its Impacts on Business Models and Supply Chains: Post-COVID-19 Era, *Management*

- Journal, 29(3), 159-178.
18. Meadows, D. H., Randers, J., & Meadows, D. L. (2004)., *Limits to Growth: The 30-Year Update*, Chelsea Green Publishing.
 19. Nakamoto, S. (2008)., *Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System*.
 20. Nikolić, I., Filipović, S., Kako će se energetska tranzicija uticati na cene električne energije u Srbiji?, Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
 21. OECD (2020)., *Digital Transformation in the Age of COVID-19: Building Resilience and Bridging Divides*, OECD Publishing.
 22. Paročić, D., (2022), *Uticaj ubrzane digitalizacije u vreme krize COVID-19 na izazove održivog razvoja MSP i upravljanje sajber rizicima*, Međunarodni naučni forum Dunav-reka saradnje
 23. Paročić, D., *Uticaj krize COVID-19 i krize Ukrajinsko-Ruskog sukoba na strukturne promene u svetskoj ekonomiji i moguća rešenja*, Beograd 2022., MB Univerzitet naučna konferencija
 24. Schwab, K., & Malleret, T. (2020)., *COVID-19: The Great Reset*, Forum Publishing.
 25. Smith, A., Voß, J. P., & Grin, J. (2010)., *Innovation studies and sustainability transitions: The allure of the multi-level perspective and its challenges*, *Research Policy*, 39(4), 435-448.
 26. Sovacool, B. K., & Griffiths, S. (2020)., *Culture and low-carbon energy transitions*, *Nature Sustainability*, 3(4), 310-320.
 27. Sovacool, B. K. (2016)., *How long will it take? Conceptualizing the temporal dynamics of energy transitions*, *Energy Research & Social Science*, 13, 202-215.
 28. Tapscott, D., Tapscott, A. (2016)., *Blockchain Revolution: How the Technology Behind Bitcoin is Changing Money, Business, and the World*, Portfolio.
 29. United Nations (2015)., *Transforming our world: The 2030 Agenda for Sustainable Development*.
 30. United Nations Environment Programme (2021)., *Global Green New Deal: An Update*, UNEP.
 31. Vuković, D., Jovanović, A. (2021)., *Zelena ekonomija i energetska tranzicija u Srbiji*, Ekonomski fakultet univerziteta u Beogradu.
 32. World Bank (2020)., *The Economic Impact of COVID-19 on Emerging Markets*, World Bank.

Кристијан Ђујић¹, Мартин Матијашевић², Живанка Миладиновић Богавац³

КОНЦЕПТ ДИНАМИЧКЕ БЕЗБЕДНОСТИ И БЕЗБЕДНОСНИ РИЗИЦИ У УСТАНОВАМА ЗА ИЗВРШЕЊЕ КРИВИЧНИХ САНКЦИЈА

Апстракт

Прелазак са схватања безбедности у којој је главни циљ био заштита државне безбедности, на концепт људске безбедности, повлачи са собом и измењену улогу субјеката система националне безбедности. Службе безбедности, војска, полиција и Служба за обезбеђење у Управи за извршење кривичних санкција нису само органи који се старају о заштити националне безбедности, сузбијању криминала и извршењу кривичних санкција, они данас имају знатно ширу и већу друштвену одговорност и значај. У измењеном безбедносном контексту припадници Службе за обезбеђење у Управи за извршење кривичних санкција морају поседовати мултидисциплинарна знања.

Кључне речи: безбедност, ризици, затвори, сигурност, бекство.

THE CONCEPT OF DYNAMIC SECURITY SECURITY RISKS IN CRIMINAL SANCTION INSTITUTIONS

Abstract

The transition from the understanding of security, in which the main goal was the protection of state security, to the concept of human security, entails a changed role of the subjects of the national security system. The security services, the army, the police and the Security Service in the Administration for the Execution of Criminal Sanctions are not only bodies that take care of the protection of national security, the suppression of crime and the execution of criminal sanctions, they today have a much wider and greater social responsibility and importance. In the changed security context, members of the Security Service in the Administration for the Execution of Criminal Sanctions

1 Кристијан Ђујић, Управа за извршење кривичних санкција, e-mail: kristijan.djujic@uiks.gov.rs

2 Мартин Матијашевић, Управа за извршење кривичних санкција, e-mail: martin.matijasevic@uiks.gov.rs

3 Живанка Миладиновић Богавац, Универзитет МБ, Београд, e-mail: zivankamiladinovic@gmail.com

must possess multidisciplinary knowledge.

Key words: security, risks, prisons, security, escape.

Увод

У теорији постоји шест питања, којима требају да се воде креатори политике безбедности у процесу њеног стварања.⁴ Кога штитити? Које вредности штитити? Колики је жељени степен безбедност и колика је његова цена? Који су ризици, изазови и претње од којих се треба чувати? Којим средствима се штитити? Колико дуго се штитити? Ова питања су посебно сложена за креаторе система извршења кривичних санкција, јер је реч о установама које функционишу у специфичном и динамичном окружењу. Због свега наведеног у систему извршења кривичних санкција развијена је посебна компонента безбедности.

Уколико се за критеријум дефинисања и дистинкције компоненти појма безбедности узме сфера друштвеног и државног живота у оквиру које се достижу, уживају и штите виталне државне и националне вредности, може се говорити о компонентама (видовима, сферама, секторима):⁵

- мира и слободе (безбедности од војних изазова и претњи);
- безбедности националног суверенитета;
- безбедности територије;
- безбедности политичког система и политичке независности;
- безбедности правног поретка;
- економске безбедности;
- енергетске безбедности;
- информационе безбедности;
- социјалне безбедности;
- еколошке безбедности и
- безбедности националног идентитета, поноса, части и достојанства.

Стабилна компонента безбедности у установама за извршење кривичних санкција није могућа без остваривања унутрашње безбедности. Унутрашња безбедност штити суверенитет државе и њених субјеката од свих антидруштвених појава којима се угрожава друштвено уређење. Унутрашња безбедност представља такво стање друштвених (политичких, економских и др.) односа који нису угрожени, нити им прети угрожавање, неким од облика угрожавања.⁶

Концепт динамичке безбедности у установама за извршење кривичних санкција

С обзиром на референтне објекте безбедности, такође је могуће разликовати више компоненти безбедности, и то:⁷

- сектор безбедности појединца;
- сектор безбедности друштвених (етничких, верских, расних, родних, полних, сексуалних, културних, вршњачких и других) група и мањина;
- сектор безбедности целокупног друштва, рачунајући и безбедност

4 С. Стојановић, Скупштинска контрола и надзор сектора безбедности Србије - приручник, ОЕБС, Београд 2012, стр.112-114.

5 С. Мијалковић, Национална безбедност, Криминалистичко-полицијска академија, Београд, 2010, стр. 167.

6 Љубомир Стајић, Основи безбедности, Полицијска академија, Београд, 1999, стр. 309.

7 С. Мијалковић, *op. cit.*, стр. 167.

његових чланова који живе у другим државама;

- сектор безбедности државе и
- сектор партиципирања државе у међународној и глобалној безбедности.

Ако у обзир као референтне објекте безбедности у установама за извршење кривичних санкција узмемо лица лишена слободе, посетиоце и запослене и њихове узајамне корелације, говоримо о концепту динамичке безбедности. Динамичка безбедност неодвојиво је повезана са концептом индивидуалне безбедности. Највећа ширина појму индивидуалне безбедности придодата је деведесетих година прошлог века у оквиру концепта „људске безбедности”, који је посебно развијан у оквиру ОУН. Овим концептом се обухватају сва људска права и сва питања људског развоја, укључујући сваки ризик који може угрозити опстанак, живот и здравље људи, њихов економски и социјални статус, животну средину итд.⁸ Концепт динамичке и људске безбедности није остварив без поштовања људских права лица лишених слободе.

Људска безбедност значи заштиту фундаменталних слобода-слобода које су сама суштина живота. То значи заштиту људи од критичних (озбиљних) и продорних (широко распрострањених) претњи и ситуација. То подразумева коришћење процеса који почивају на људској снази и тежњама. То значи стварање таквих политичких, друштвених, еколошких, економских, војних и културних система који удружени дају градивне елементе за преживљавање, издржавање људи и достојанствен живот.⁹

Димензије концепта људске безбедности могу се представити листом извора небезбедности:¹⁰

1) Економска безбедност – претње незапосленошћу, несигурношћу радног места, лошим условима на раду, неједнакостима у погледу прихода, инфлацијом, слабо развијеним мрежама социјалног осигурања и бескућништвом; 2) Безбедан приступ храни – проблеми који се односе на физички и економски приступ храни; 3) Здравствена безбедност – претње здрављу и животу због инфективних и паразитских болести, ХИВ-а и других вируса, болести изазваних загађеним ваздухом, водом или земљиштем, као и неадекватним приступом здравственим службама; 4) Безбедност животне средине – деградација локалних и глобалних екосистема, несташице воде, поплаве и друге природне катастрофе, нерационално крчење шума, као и загађење воде, ваздуха и земљишта; 5) Лична безбедност – претње физичким насиљем од стране државе и криминалних организација, или унутар породица, на радном месту, као и претње индустријским и саобраћајним удесима; 6) Безбедност заједница – претње етничким напетостима и насилним сукобима; 7) Политичка безбедност – претње државном репресијом и оне које угрожавају људска права.

Безбедност и сигурност за све особе у затвору камен је темељац делотворног и хуманог затворског режима. Спољна безбедност (спречавање бекства) и унутрашња сигурност (спречавање нереда) најбоље се обезбеђују изградњом позитивних односа између затвореника и особља (концепт „динамичке безбедности“).¹¹

8 Kerr, A., *Људска безбедност*, у: Collins, A., 2010, *Suvremene sigurnosne studije*, Zagreb, str. 114–133.

9 И. Суботички, *Људска безбедност – две студије случаја у Србији*, СЕКОНС, Досије студио, Београд 2015, стр. 10.

10 Центар за истраживање хумане безбедности: <http://www.human-security.info/ocentru.php> 15.05.2016.

11 Program obuke o ženama i zatvoru pripremljeno je Pravosudno odeljenje Kancelarije Ujedinjenih nacija za pitanja droge i kriminala (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC) u saradnji sa Institutom Raoul Wallenberg za ljudska prava i humanitarno pravo i Tajlandskim pravosudnim institutom, a na osnovu inicijalnog nacрта koji je sačinio Džef Kristijan (Jeff Christian), str. 16, Viena, 2015.

Динамичка безбедност подразумева знање о томе шта се дешава око вас и стварање сигурних услова за живот лица лишених слободе и рад запослених у затвору.¹² Динамичка безбедност у затворском окружењу има три основна елемента сигурности: 1) физички (зидови, ћелије или спаваонице), решетке, ограда, капија, светла, видеонадзор и алармни систем; 2) процедурални (спровођење, пребројавање, претрес затвореника, посетилаца, особља и унутрашњих и спољашњих површина, патролирање, откључавање и закључавање лица лишених слободе и 3) лични односи и став према другима, обављање задатака ефикасног затворског службеника.¹³

Четири додатна елемента динамичке безбедности су:

1. Добри односи између затвореника, особља, служби и спољашњих агенција и установа за спровођење закона и свих посетилаца који посећују установу;
2. Конструктиван режим у коме је лицима лишеним слободе дата могућност да уче или унапређују социјалне вештине, да размисле о свом понашању и припреме за пуштање на слободу;
3. Безбедно окружење које пружа личну и општу сигурност осуђеницима да живе и особљу да ради, не заборављајући при томе потребу да се заштити јавност држећи у затвору особе које је суд осудио за кривична дела;
4. Било шта што смањује жељу за бекством, потреба да се обезбеди режим у коме у сваком моменту знамо шта се дешава, сигурно окружење које пружамо осуђенику у којем може напредовати кроз казну према отпусту, дајући му користан и сврсисходан радни ангажман, одржавајући фамилијарне везе и омогућујући им здрав живот током боравка у затвору кроз физичке активности и одговарајућу исхрану и на крају кроз подстицање особља да поступа према осуђеницима са поштовањем и разумевањем кад год је то могуће (Табела 1.).¹⁴

РАСПОРЕД ДНЕВНИХ АКТИВНОСТИ ЖИВОТА И РАДА У ЗАВОДУ ¹⁵
Назив активности
Почетак дана
Устајање, лична хигијена и припрема за доручак
Доручак
Боравак ван собе пре подне по недељеном распореду
Ручак
Боравак ван собе после подне по недељеном распореду
Вечера
Рад и радно ангажовање осуђених по посебним процедурама и утврђеном радном времену рада који се обавља
Верске посете

12 Група аутора, Приручник за обуку о додатним способностима затворских службеника са оперативним процедурама, Савет Европе, стр. 45

13 Група аутора, Приручник за обуку о додатним способностима затворских службеника са оперативним процедурама, Савет Европе, стр. 46

14 Група аутора, Приручник за обуку о додатним способностима затворских службеника са оперативним процедурама, Савет Европе, стр. 46

15 Извор: обрада аутора

Посете бранилаца, дипломатско конзуларних представника и службене посете
Предаја писама, интерних поднесака, притужби и жалби
Пријем писама, одговора на поднеске, притужбе, издавање потврда о пријему пошиљке
Лекарски преглед
Стоматолошки преглед
Замена постељине по месечном распореду
Кантина
Слободно временске активности (спорт, и др.) по утврђеном програму поступања и недељном распореду
Преглед и подела пакета
Примопредаја смене
Избацивање смећа из соба
Телефонирање - преподне
Телефонирање - поподне
Уређење соба и блока
Припрема за ноћни одмор-бројање лица лишених слободе
Ноћни одмор

Безбедносни ризици у установама за извршење кривичних санкција

Са аспекта безбедносних ризика у систему извршења кривичних санкција, како код нас, тако и у свету могу се јавити следећи ризици:

1. ризици организационо-архитектонске природе: пренасељеност затвора, неадекватна архитектонска решења објеката (предимензиониране установе), недовољно разграната мрежа специјализованих установа,
2. ризици из домена социјеталне безбедности: изражен јак утицај неформалног осуђеничког система у великим казнено-поправним заводима, неповољна криминолошка структура осуђених у односу на типове завода. Доласком на издржавање казне сваки осуђеник доноси различите утицаје култури којој припада, различита искуства из прошлости стечена између осталог и сукобима са друштвеном средином, различите карактеристике своје личности, своје ставове и слично, доноси и један вредносни систем настао због криминалног понашања.¹⁶ Осуђеници потпадају под утицај затвореничког друштва¹⁷ и бивају интегрисани у њега управо зато што претходна социјализација није била одговарајућа, пре свега зато што ће они који су највише прихватили криминалне вредности тежити да их утврде, и што ће у узајамним односима са другим затвореницима тежити да их и други усвоје.¹⁸ Културна прошлост осуђеника, утицај региона из којих долазе и друштвени односи које су особе имале пре доласка у затвор утичу

16 Glick, L. (2005). *Criminology*, Person, Boston.

17 Мадановић, Н. (2012). Функционисање затвора и ресоцијализација осуђених лица. Бања Лука: Научни рад.

18 Николић, З. (2005). Пенолошка андрагогија са методиком преваспитања. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, стр. 111

- на стварање затворске субкултуре.¹⁹ Она се ствара у оквиру затворске животне ситуације и у суштини представља антикултуру која је нека врста компензације за изгубљене активности на слободи.²⁰ На основу вредносних оријентација осуђеника и принципа које оне садрже ствара се осуђенички „кодекс” понашања.²¹ Наметање својих вредности огледа се кроз окривљавање друштва и власти због неправде која им је нанета, кроз бунт против свега што је званично и формално, неприхватање преваспитања и било какве сарадње са особљем. Новопридошли осуђеник брзо запажа постојање два непомирљива система и евидентно је изложен притисцима и једног и другог.²² Да би стекли самопоштовање и осећај независности они се служе следећим максимама:²³ „буди чврст, буди мушкарац, не плачи, не улизуј се, не вапи да си крив, не буди слабић, не узмичи већ узврати ударац” и слично.²⁴
3. ризици из области управљања људским ресурсима: неповољна образовна структура запослених, неповољна професионална структура запослених у односу на криминолошки профил популације осуђених, неадекватна структура и систем организације запослених,
 4. ризици из безбедности техничких система: неадекватна опремљеност установа у безбедносном и техничком смислу, неисправност уређаја и инсталација,²⁵
 5. ризици из области остваривања права лица лишених слободе: немогућност адекватног упошљавања осуђених лица у привредним јединицама, недостатак финансијских средстава за нормално функционисање и спровођење програма третмана према осуђеним лицима, проблеми у остваривању здравствене заштите и заштите права лица лишених слободе и др.²⁶
 6. ризици од дисциплинских престапа и ризици из области одржавања реда и безбедности: Током извршења казне затвора осуђени је дужан да се понаша у складу са законом и прописима донетим на основу закона, као и по налозима службених лица, осим ако би извршење налога било противправно. Тежи дисциплински престапи су: бекство или покушај бекства из завода; подстрекавање на побуну или бекство; припремање побуне или бекства; неовлашћено напуштање завода; насиље према другом лицу, физичко или психичко злостављање другог лица; прављење, поседовање или коришћење опасне ствари или средства за комуникацију на даљину; израда или уношење у завод средства подобног за напад, бекство или извршење кривичног дела; спречавање приступа у било који

19 Лукавачкић, С. (2011). Социјалне вештине и структура личности као фактор интегрисаности у затворску субкултуру – докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.

20 Пушкарић, К. (2011). Структурална ограничења затворског састава РХ. Загреб: Хрватски студији „Амалгам” (5/2011), стр. 73

21 Николић, З. (2000). Криминологија са социјалном патологијом. Београд: 2000. Народна књига, стр. 212

22 Марић, Б., Булатовић, И. (2004). Систем извршења кривичних санкција у Републици Србији. Београд: Удружење пенолога Србије, стр. 55

23 Игњатовић, Ђ. (2006). Казнена реакција у XXI веку - изазови и дилеме – у: Радовановић Д. (ed.): Ново кривично законодавство: дилеме и проблеми у теорији и пракси, Београд, стр. 111

24 Николић, З. (2000). Криминологија са социјалном патологијом. Београд: 2000. Народна књига.

25 Видети опширније у: Милановић З., Радовановић Р., (2013). Digital forensics in the context of information system protection, Безбедност, Vol. 55, iss. 1, pp. 61-83, ISSN 0409-2953, Београд.

26 Игњатовић, Ђ. (2008). Криминологија. Београд: Правни факултет Универзитет у Београду, стр. 178.

део завода службеном лицу или лицу које се овлашћено налази у заводу; угрожавање, оштећење или уништење имовине већег обима; одбијање извршења законитог налога овлашћеног лица услед чега је наступила или могла наступити тежа штетна последица; угрожавање туђег здравља извршено намерно или грубом непажњом; производња, поседовање или коришћење опојних дрога или психоактивних супстанци; грубо занемаривање личне хигијене осим ако грубо занемаривање личне хигијене није настало услед телесног или менталног обољења; бављење играма на срећу; отпор здравственом прегледу или мерама за спречавање опасности од заразе; подстрекавање лица лишеног слободе на тежи дисциплински преступ; занемаривање радне обавезе које је изазвало или је могло изазвати тежу штетну последицу; обучавање о начину извршења кривичног дела на основу личног или туђег искуства; тежа злоупотреба добијених проширених права и погодности; недолично, насилничко или увредљиво понашање према запосленом; противправно присвајање туђих покретних ствари; понављање најмање три лакша дисциплинска престапа у периоду од три месеца; одбијање осуђеног да се подвргне тестирању у случају основане сумње на узимање опојних дрога или психоактивних супстанци.²⁷ У циљу одржавања реда и безбедности у заводу, према осуђеном се могу применити само оне мере за одржавање реда и безбедности које су утврђене законом о извршењу кривичних санкција и прописима донетим на основу овог закона и само у мери у којој је то неопходно. У примени мера за одржавање реда и безбедности не сме се применити строжа мера од неопходно потребне с обзиром на околности њене примене и садржину мере.

Ризици од бекстава

У медијском дискурсу како националних, тако и међународних телевизијских и новинских агенција водећу пажњу заокупљају вести о бекствима затвореника. Поред сензационалности у извештавању, често може доћи и до узнемирења јавности, када су у питању бекства високоризичних затвореника, који су осуђени за бројна насилничка кривична дела или дела организованог криминала. Телевизијске вести и новинске странице испуњене су бројним вестима о бекствима.

Са друге стране лица лишена слободе која се налазе на издржавању казне, поред различитих депривација са којима се сусрећу током издржавања казне затвора, суочена су са губитком слободе. Жеља за слободом у њима буди различите факторе мотивације, једна од њих је и мотивација за бекством. У једној од типологија (Sykes): физичко бекство представља начина прилагођавања и прву врсту адаптације на боравак у затвору. Код неких осуђеника идеја бекства је присутна од момента доласка у затвор без обзира на степен обезбеђења институције у којој се налазе. Они стално разрађују планове за бекство што временом ствара посебне психолошке механизме одбране и прилагођавања на све фрустрације које неминовно боравак у затвору доноси са собом.²⁸

Међутим, организовање бекства представља сложен процес који у себи садржи много чинилаца који су од значаја за реализацију бекства. Основна питања

²⁷ Закон о извршењу кривичних санкција (Сл. гласнику РС, бр. 55/14, са изменама и допунама бр. 35/19).

²⁸ Јелена Шпадијер-Цинић, Затвореничко друштво, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1973. стр.62,63

на која треба одговорити су: који су фактори у затвору повезани са склоношћу ка бекству, које су карактеристике затвореника повезане са бекственим понашањем, колико често и у ком тренутку се насиље догађа током бекстава, који фактори на нивоу установе утичу на вероватноћу да бекство буде реализовано, које варијабле на нивоу инцидента утичу на вероватноћу да бекство буде насилно?

Испитујући могуће безбедносне, динамичке или ситуационе факторе повезане са бекствима,²⁹ Кампбел (Campbell) је установио да се бекства из затворских институција разликују од заједнице и њене социјалне стабилности, друштвене одговорности и личне одговорности. Квинси (Quinsey), Колеман (Coleman) и Џонс (Jones) открили су повезаност између антисоцијалних карактеристика личности и бекства.³⁰ У студији бекстава осуђеника (осуђених за кривична дела убиства) у Оклахоми идентификована је корелација између бекства и злоупотребе дрога и алкохола. У неколико студија, истраживачи Фишер (Fisher), Скот (Scott), Михаел (Michael), Дафи (Duffy), Шефер (Shaffer), Блуин (Bluin), Петигрив (Pettigrew) су испитали поузданост различитих клиничких и допунских скала, нпр. Минесота вишефазног инвентара личности о предикцији ризика од бекства затвореника, али су сви колективно произвели недоследне резултате.³¹ Уопштено, показало се да су статички фактори поузданији од динамичких фактора у предвиђању бега затвореника.³² Трендови бекстава у Сједињеним Америчким Државама: тешко је анализирати трендове бекства током времена у Сједињеним Државама, јер постоје различите дефиниције шта се квалификује као бекство. Ипак, већина истраживања показује да је у последњих неколико деценија дошло до изразитог пада броја бекстава из затвора. Као што је приказано на слици испод, једно истраживање проценило је да је у затворима у Сједињеним Државама 1981. било 12,4 бега на 1.000 затвореника, који су до 2001. нагло опали на 0.5 бега на 1.000 затвореника.³³ Иако процене ове врсте широм земље нису рађене након 2001. године, постоје неки показатељи да се стопа бекстава од тада још више смањила. До 2010. године, мање од 0,1 затвореника на 1.000 избегло је из државних затвора у Калифорнији, Њујорку и Флориди.³⁴ Графикон 1. Трендови бекстава у САД 1979-2001. године на 1000 осуђеника.

У Сједињеним Америчким Државама током 2019. године било је примера неколицине бекстава. Пар тражен због убиства у Аризони Блане Барксдале (56) и Сузан Барксдале (59) побегао је 29. августа 2019. године из притвора када су савладали стражаре који су их превозили ка Бландингу, руралном граду на југоистоку Јуте, наводи се у саопштењу полицијске управе Туксон, мушкарац и жена сматрају се наоружаним и опасним.³⁵

29 Campbell, H. G. (1983). Analysis of prisoner escape potential: A predictive modeling profile (doctoral dissertation, The Claremont Graduate University). ProQuest Digital Dissertations, AAT 8321043.

30 Quinsey, V. L., Coleman, G., & Jones, B. (1997). Proximal antecedents of eloping and reoffending among supervised mentally disordered offenders. *Journal of Interpersonal Violence*, 12(6), 794–813.

31 Shaffer, C. E., Bluin, D., & Pettigrew, C. G. (1985). Assessment of prison escape risk. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 1(1), 42–48.

32 Fisher, K. L. (1977). The determination of some personality characteristics of women who escape from prison (doctoral dissertation, University of Washington). ProQuest Digital Dissertations, AAT 7718339.

33 Useem, B., & Piehl, A.M. (2006). Prison buildup and disorder. *Punishment & Society*, 8(1), 87-115.

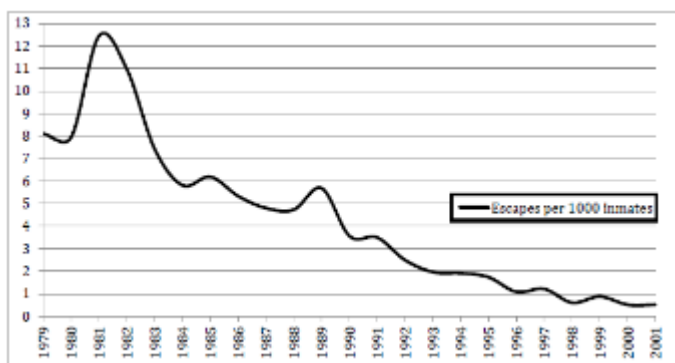
Davis, S.P. (1992). Prison escapes and homicides down. *Corrections Compendium*, 17(11), 7-15.

Lillis, J. (1994). Prison escapes and violence remain down. *Corrections Compendium*, 19(6), 6-9.

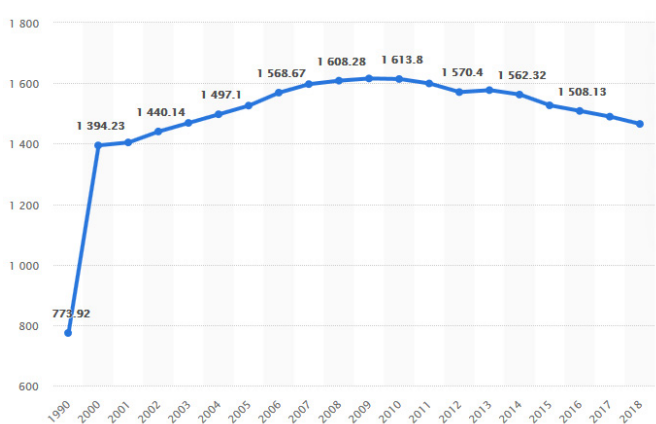
Culp, R.F. (2005). Frequency and characteristics of prison escapes in the United States: An analysis of national data. *The Prison Journal*, 85(3), 270-291.

34 Lyons, J.A. (2011). Inmate Escape Incidents: 2006-2010. Albany, NY: State of New York, Department of Correctional Services. Retrieved from http://www.docs.state.ny.us/Research/Reports/2011/Inmate_Escape_Incidents_2006-2010.pdf

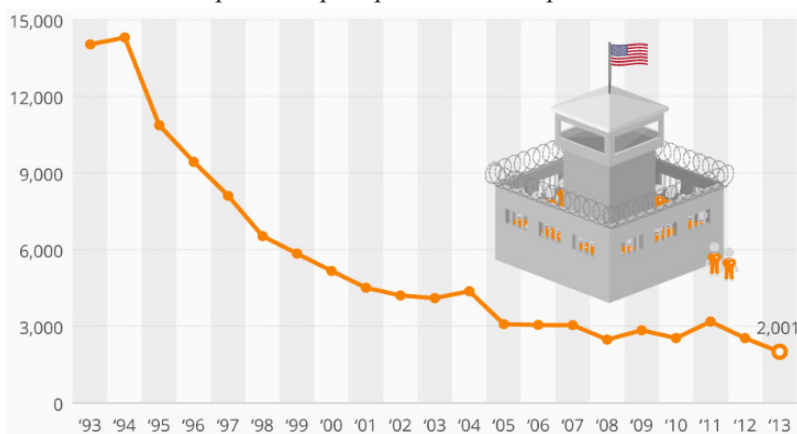
35 <https://www.mercurynews.com/2019/08/27/couple-wanted-for-murder-escape-from-prison-transport/>

Графикон 1.

Графикон 2. Број осуђеничке популације у периоду од 1990-2018. године у америчким федералним затворима.³⁶

Графикон 3. Број бекстава у периоду од 1993-2013. године у америчким федералним затворима³⁷

36 <https://www.statista.com/statistics/203718/number-of-prisoners-in-the-us/>

37 <https://www.statista.com/chart/3552/prison-escapes-are-in-steep-decline/>

Затвореници који су били умешани у ову групу бекстава обично су били младићи. Забележено је да 117 од 135 затвореника (86,7%); су били старости у просеку 27,3 године. Само 5 затвореника у овом узорку биле су жене, односно 3,7%.

Насилни преступници представљају највећу снагу (58%) у овој групи. Четрдесет и два затвореника (трећина узорка) издржавала су казне за убиство; још 32 затвореника (25%) осуђени су за друга кривична дела против живота и тела, укључујући тешки напад, оружану пљачку, силовање и сексуална дела против деце (видети табелу). Само 5,5% затвореника осуђено је за кривична дела против дроге, а остатак (36%) за имовинске деликте.³⁸

Кривична дела извршилаца бекстава	Број	%
Убиство	42	33.1
Силовање, сексуални напад и сексуални преступ против малолетника	7	5.5
Оружана пљачка	10	7.9
Тешке телесне повреде	5	3.9
Разбојништво	10	7.9
Провала	14	11.0
Крађа и фалсификовање	14	11.0
Дрога	7	5.5
Кршење условне слободе	4	3.2
Друго	14	11.0
Укупно	127	100.00

Метода бекстава	Број	%
Бекство нарушавање периметра (сечење ограде)	32	44.4
Бекства из необезбеђеног подручја	19	26.4
Физички напад на особље	6	8.3
Скривање у возилу	6	8.3
Фалсификована документа/легитимације	3	4.2
Оштећења ограде или зида од споља	2	2.8
Копањем тунела	1	1.4
Друго	3	4.2
Укупно	72	100.00

38 Frequency and characteristics of prison escapes in the United States: An analysis of national data Richard F. Culp, John Jay College of Criminal Justice, The prison journal, Vol. 85 No. 3, September 2005 270-291 Pennsylvania state university

39 Frequency and characteristics of prison escapes in the United States: An analysis of national data Richard F. Culp, John Jay College of Criminal Justice, The prison journal, Vol. 85 No. 3, September 2005 270-291 Pennsylvania state university, pg. 285

40 Frequency and characteristics of prison escapes in the United States: An analysis of national data Richard F. Culp, John Jay College of Criminal Justice, The prison journal, Vol. 85 No. 3, September 2005 270-291 Pennsylvania state university, pg. 286

Велики део доступног научног рада на бекствима је испитао степен до кога су карактеристике затвореника повезане са понашањем при бекству. Ове студије су фокусиране на три групе променљивих на нивоу појединаца: 1) демографске карактеристике; 2) криминалне историје; и 3) динамички фактори.⁴¹

Ризици од преношења или добијања заразних болести

Услед бескућништва, неухрањености и интравенског узимања дроге, бројни осуђеници носе факторе ризика за једну или обе инфекције. У оквиру затворског окружења, практиковање поступака који носе висок ризик од ХИВ заразе доводе до тога да су затвори посебно високо ризична окружења за добијање заразних пара ТБ и ХИВ-а.⁴² Процењена распрострањеност ХИВ-а, хепатитиса Б и Ц код осуђеника значајно варира међу европским земљама у зависности од тога колика је у датој земљи распрострањеност корисника који убризгавају дрогу, као и од националних закона и праксе осуђивања корисника и зависника од дрога за кривична дела везана за дрогу. Распрострањеност ХИВ-а варира између 0.03% и 10%. Тренутно је већа у државама западне, него у државама источне Европе, али је тенденција пораста у овим другим све доминантнија. Распрострањеност хепатитиса Б и Ц је много већа него распрострањеност ХИВ-а, услед њихове веће инфективности.⁴³ Пораст инфекције туберкулозе резистентне на лекове у знатној мери је повећала смртност и опасност од преношења туберкулозе. ТБ резистентна на лекове настаје услед недоследног или непотпуног лечења, онда када пацијенти не узимају редовно лекове у прописаном временском периоду, због тога што почињу да се осећају боље или услед тога што доктори и здравствени радници пропишу погрешан режим лечења или зато што је залиха лекова непоуздана.⁴⁴ Приликом епидемија у затворима источне Европе и централне Азије, ТБ је захватила 20% укупне популације од којих је 25% било заражено мултирезистентном туберкулозом. Комбинација инфекције ХИВ-ом и хепатитисом Б и Ц код корисника који убризгавају дрогу је уобичајена и врло често компликује прогнозу и лечење сваке од ових болести. Ширење информација и свести о зарази још увек представља најефикаснији метод заштите. Информације о инфицирању вирусима ХИВ-а, хепатитиса Б/Ц, начину њиховог преношења и о томе како избећи преношење заразе треба пружити приликом лекарског прегледа након пријема у установу. Леци написани прикладним језиком који ће пружити информације осуђеницима који немају адекватно образовање такође могу бити од користи, као и здравствена едукација (радионице, видео записи) коју би спроводиле ванзаводске службе у току слободног времена. Обавезно тестирање на ХИВ и хепатитис је епидемиолошки неефикасно и неетично. Нема ни потребе нити наговештаја за издвајање осуђеника који су ХИВ позитивни или имају хепатитис Б/Ц, издвајање је неетично и дискриминативно. У случају пацијената код којих је болест у последњем стадијуму као и код било ког другог смртно оболелог осуђеника треба тражити одобрење за његов отпуст, било у здравствену установу или кући.

41 https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1605&context=ge_etds

42 Maruschak, L., M. (2012). HIV in Prisons 2001.-2010., U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Bureau of Justice Statistics

43 Maruschak, L., M. (2012). HIV in Prisons 2001.-2010., U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Bureau of Justice Statistics

44 Туберкулоза у затворима, Министарство здравља Републике Србије, Републичка комисија за туберкулозу, Београд, 2005.

Остали безбедносни ризици у затворима

Ризици од самоповређивања: Самоповређивање се дефинише као наношење повреда себи довољно озбиљних да доводе до оштећења ткива или до трагова на кожи који остају видљиви неколико сати. Најчешћи облик самоповређивања је сечење оштрим предметима, док су нешто ређи облици паљење, ударање главом или гребање. Ово су само неки од облика, у пракси се среће и ударање или бичевање себе, чупање косе и слично.

Ризици од самоубистава: Стопа самоубистава у затвору је четири пута већа од стопе самоубистава у општој популацији. Самоубиство лица лишеног слободе представља један од најпотреснијих догађаја у затвору. Познато је да неколико тренутака пре него што изврши самоубиство, лице са суицидним намерама није сигурно да ли да себи одузме живот.⁴⁵ Стручњаци су дефинисали широки дијапазон чинилаца који заједничким деловањем доводе особу до високог ризика од самоубиства, они укључују: социо-културалне факторе, психијатријска стања, биолошки и генетички аспект, као и друштвени стрес.⁴⁶

Ризици од тероризма, талачких ситуација, побуна, вандализма, подметања пожара и саботажа: Вандализам и саботажа, који угрожавају животе лица, објекте и/или материјална добра, могући су у разним облицима. У установама за спровођење затворских санкција свакодневно је присутна могућност намерног и унапред планираног оштећивања делова објекта и материјалних добара.⁴⁷ Тероризам је најопаснији појавни облик безбедносне претње, јер је најбруталнији, а последице могу бити драстичне. Подметање пожара у заводима за извршење кривичних санкција је учестали пратилац покушаја праћен намерама самоповређивања, самоубиства, побуна, нехата и самопаљења. Због сталне контроле обезбеђења обично се брзо уоче и/или осете у најранијим фазама се угасе. Подметање се врши у забаченим просторијама, душецима, ћебадима и на постељинама у болничким собама, спаваонама, ћелијама, за средње и велике пожаре подметање се вршило само у побунама и местима која нису била овим видом приступачна и обезбеђена.⁴⁸

Ризици код спровода лица лишених слободе:

Спровод:⁴⁹ Спровод је свако одвођење или довођење лица лишених слободе из завода.

Документација за спровођење:⁵⁰ писано одобрење надлежне институције за спровођење, путни налог за возило и радни налог за затворске службенике који учествују у спровођењу. Различити службеници обезбеђења имају различите улоге током спровођења:

- вођа смене спроводне службе;
- возач специјалног возила и;
- спроводници.

Припремне радње:⁵¹ морају се обавити пре самог спровођења (припрема

45 Институт за ментално здравље, 2005

46 Институт за ментално здравље, 2005

47 Бајагић, М. (2010). Методика обавештајног рада. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, стр. 195.

48 Лазаревић И., Радвановић Р. (2015) ТЕРОРИЗАМ ОРУЖЈЕМ ЗА МАСОВНО УНИШТАВАЊЕ, Криминалистичко-полицијска академија, Београд

49 Правилник о начину обављања послова у служби за обезбеђење у заводима за извршење кривичних санкција "Службени гласник РС", бр. 21 од 4. марта 2016, 104 од 23. децембра 2016.

50 Правилник о начину обављања послова у служби за обезбеђење у заводима за извршење кривичних санкција "Службени гласник РС", бр. 21 од 4. марта 2016, 104 од 23. децембра 2016.

51 Правилник о начину обављања послова у служби за обезбеђење у заводима за извршење кривичних санкција "Службени гласник РС", бр. 21 од 4. марта 2016, 104 од 23. децембра 2016.

документације за спроводнике и лице које се спроводи, затим ће детаљно по ставкама из процедуре појаснити дужности шефа спроводничке службе, затим дужности возача специјалног возила и дужности спроводника.

Сврха и циљ:⁵² сврха спровођења затвореника у или из затворских установа у друга окружења је преместити појединца уз предузимање потребних мера безбедности како би се спречио покушај бекства појединца, отмице, напада и других радњи које могу угрозити безбедност спроводника и других лица. Законски основ ЗИКС својим одредбама регулише премештај затвореника, а Правилник о начину обављања послова у Служби за обезбеђење га детаљно обрађује као подзаконски акт.

Табела 4. Безбедносне претње у спроводу:	Степен опасности појаве-ризика
1	2
Покушај бекства	екстремно опасан ризик
Бекство из болнице	минимално опасан ризик
Самоповређивање сечењем	екстремно опасан ризик
Самоповређивање гутањем предмета	екстремно опасан ризик
Самоповређивање тровањем	екстремно опасан ризик
Самоповређивање ударцима телом и главом	екстремно опасан ризик
Покушај самоубиства сечењем	екстремно опасан ризик
Покушај самоубиства скоком са висине	екстремно опасан ризик
Самоубиство по свим типологијама	екстремно опасан ризик
Напад на службена лица	екстремно опасан ризик
Напад на странке у поступку	екстремно опасан ризик
Недисциплина	опасан ризик
Бекство ллс	екстремно опасан ризик
Напад ллс на странке	екстремно опасан ризик
Напад на СО	опасан ризик
Саобраћајна незгода	екстремно опасан ризик
Напади других лица	екстремно опасан ризик
Здравствене тегобе ллс	опасан ризик
Здравствене тегобе СО	опасан ризик
Преношење информација о кривичним делима	опасан ризик
Подметање оружја	екстремно опасан ризик
Подметање оруђа	екстремно опасан ризик
Неодржавање поступка	средњи ризик
Дисциплински преступи ллс	опасан ризик
Увреде	опасан ризик
Пожар намерни	екстремно опасан ризик
COVID - 19	екстремно опасан ризик

52 Закон о извршењу кривичних санкција”Службени гласник РС”, број 35 од 2019.

53 Извор: обрада аутора

Закључна разматрања

Безбедносна процена ризика у установама за извршење кривичних санкција представља први корак ка планирању безбедносних мера и постављању техничко-организационе инфраструктуре, која те мере треба да спроведе на основу налога за спровођење и дефинисаних безбедносних процедура, а ради безбедности лица лишених слободе, запослених и саме установе. Овим актом се сагледава целокупан циклус реализације безбедносних захтева и потреба, а затим утврђују мере у циљу отклањања и/или смањења постојећих безбедносних ризика који се могу јавити у свим фазама живота и рада ових установа. Концепт безбедног затвора заснива се на: његовом нормативно-правном основу, утврђивању безбедносних захтева (карактеристике лица лишених слободе, безбедносне претње, карактеристике самих објеката, организовању рада службе за обезбеђење, према овим карактеристикама). Основне смернице приликом израде оваквог акта могле би се дефинисати кроз следеће позиције:⁵⁴

- идентификовати врсте безбедносних претњи и начин њиховог настајања,
- идентификовати просторе и материјална добра према врсти безбедносне угрожености,
- идентификовати врсте безбедносне угрожености лица лишених слободе у објекту и лица затечених у објекту.

Након дефинисања по елементима потенцијалних ризика и претњи, следе препоруке у циљу ефикасног начина спречавања истих, са могућношћу контролисања инцидентних ситуација, и то кроз:

- идентификовање субјеката у систему обезбеђења лица лишених слободе, лица и материјалних добара, са предложеним начином деловања током редовних активности и у инцидентним ситуацијама,
- дефинисање наменских техничких средства и система и материјалних добара,
- дефинисање минималних техничких, безбедносних и организационих принципа на којима ће се заснивати систем обезбеђења,

По дефинисању горе наведених позиција, следи:⁵⁵

- израда пројектног задатка за адекватну безбедносну процену,
- дефинисање смерница које ће се примењивати у раду службе за обезбеђење.

Менаџмент безбедности треба да:⁵⁶

- артикулише и одобри процену ризика;
- обавести све интересне и заинтересоване стране о предностима процене ризика;
- дефинише индикаторе перформанси (успеха) процене ризика који одговарају организационим перформансама;
- осигура подударност мера установљених на основу процене ризика са циљевима и стратегијом организације;
- обезбеди законитост и усаглашеност са правним актима и стандардима;
- и
- обезбеди расподелу ресурса неопходних за потребе процене ризика.

54 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Центар за анализу ризика и управљање кризама, Београд.

55 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Центар за анализу ризика и управљање кризама, Београд.

56 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Центар за анализу ризика и управљање кризама, Београд.

Организација мора да дефинише одговорност и овлашћења, примену, као и одрживост процеса процене ризика. Ово се може остварити:⁵⁷

- успостављањем и дефинисањем радног места менаџера ризика;
- применом одговарајућих механизма признања, награда, похвала и санкција за припаднике Службе обезбеђења;
- успостављањем метрике резултата интерног и/или екстерног извештавања о напретку;
- спецификавањем носилаца ризика или категорија ризика са циљем примене мера третмана ризика, одржавања контроле ризика и интерног извештавања о релевантним информацијама о ризику и
- спецификавањем одговорности за развој, примену и одржавање концепта процене ризика.⁵⁸

Од суштинског је значаја да у процесу процене ризика активно учествују сви запослени у организацији.⁵⁹ Процена ризика је саставни део процеса управљања ризиком и представља свеобухватни процес идентификовања потенцијалних опасности, анализе и оцене ризика.⁶⁰ Проф. др Зоран Кековић указује да контекст процене ризика може варирати у односу на потребе, у зависности од тога да ли се пружа или захтева услуга.⁶¹ Контекст може укључивати, али није ограничен на:

- одређивање одговорности (управник, начелник, вођа смене);
- одређивање дубине и ширине активности процене ризика које треба да се спроведу;
- одређивање обима пројекта, процеса, функција или активности у погледу времена;
- дефинисање пројекта, процеса, функција, активности и њихових циљева и предмета;
- одређивање односа између одређеног пројекта или активности и других пројеката или активности завода;
- одређивање захтева методологије процене ризика;
- утврђивање начина на који се процењује учинак процене ризика;
- идентификовање и спецификавање одлука које треба да се донесу и
- идентификовање неопходних студија оквира и обима, њиховог опсега, циљева и ресурса неопходних за такву студију.

Обраћање пажње на ове и друге релевантне факторе треба да помогне да усвојени приступ процене ризика буде адекватан ситуацији и ризицима који утичу на постизање циљева, а у складу са дефинисаним и прихваћеним циљевима. Значајан фактор у контексту процене ризика јесу:

- број активности на дневном и месечном нивоу;
- карактеристике лица лишених слободе (опште и посебне).

Завод треба да идентификује изворе ризика, догађаје или низ околности, као и њихове потенцијалне последице. Циљ овог корака је састављање свеобухватне листе потенцијалних опасности заснованих на оним догађајима и околностима које могу помоћи, спречити, умањити или успорити остваривање циљева.

57 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Центар за анализу ризика и управљање кризама, Београд.

58 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Центар за анализу ризика и управљање кризама, Београд.

59 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Београд: Центар за анализу ризика и управљање кризама.

60 Извор: СРПС А.Ј2.003:2010, Друштвена безбедност – Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања

61 Кековић, З., Савић, С., Комазец, Н., Милошевић, М., Јованови, Д. (2011). Процена ризика у заштити лица, имовине и пословања. Центар за анализу ризика и управљање кризама, Београд.

Свеобухватна идентификација и регистровање потенцијалних опасности које могу резултовати негативним последицама од суштинске је важности, јер потенцијална опасност која у овом стадијуму није идентификована остаје необухваћена даљом анализом. Идентификација треба да укључи све потенцијалне опасности без обзира на то да ли су под контролом организације или нису, без обзира на то да ли су у датом моменту актуелне или не. Организација треба да примени оруђа и технике за идентификовање ризика који одговарају њеним циљевима и могућностима, као и ризика са којим се организација чињенично суочава. У идентификовању потенцијалних опасности веома су битне релевантне и ажуриране информације. То се односи и на одговарајуће претходне информације о ризику, уколико је могуће доћи до информација такве врсте. У идентификовање потенцијалних опасности такође би требало да буду укључени експерти који имају одговарајуће знање.

Литература

1. Марић, Б., Булатовић, И. (2004). Систем извршења кривичних санкција у Републици Србији. Београд: Удружење пенолога Србије, стр. 55
2. Љубомир Стајић, Основи безбедности, Полицијска академија, Београд, 1999, стр. 309.
3. Kerr, A., Ljudska bezbednost, u: Collins, A., 2010, Suvremene sigurnosne studije, Zagreb, str. 114–133.
4. И. Суботички, Људска безбедност – две студије случаја у Србији, СЕКОНС, Досије студио, Београд 2015, стр. 10.
5. Центар за истраживање хумане безбедности: 15.05.2016.
6. Program obuke o ženama i zatvoru pripremila je Pravosudno odeljenje Kancelarije Ujedinjenih nacija za pitanja droge i kriminala (United Nations Office on Drugs and Crime – UNODC) u saradnji sa Institutom Raoul Wallenberg za ljudska prava i humanitarno pravo i Tajlandskim pravosudnim institutom, a na osnovu inicijalnog nacрта koji je sačinio Džef Kristijan (Jeff Christian), str. 16, Viena, 2015.
7. Група аутора, Приручник за обуку о додатним способностима затворских службеника са оперативним процедурама, Савет Европе, стр. 45
8. Glick, L. (2005). Criminology, Person, Boston.
9. Мацановић, Н. (2012). Функционисање затвора и ресоцијализација осуђених лица. Бања Лука: Научни рад.
10. Николић, З. (2005). Пенолошка андрагогија са методиком преваспитања. Београд: Институт за криминолошка и социолошка истраживања, стр. 111
11. Лукавачкић, С. (2011). Социјалне вештине и структура личности као фактор интегрисаности у затворску субкултуру – докторска дисертација. Београд: Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
12. Пушкарић, К. (2011). Структурална ограничења затворског система РХ. Загреб: Хрватски студији „Амалгам” (5/2011), стр. 73
13. Николић, З. (2000). Криминологија са социјалном патологијом. Београд: 2000. Народна књига, стр. 212
14. Игњатовић, Ђ. (2006). Казнена реакција у XXI веку - изазови и дилеме – у: Радовановић Д. (ed.): Ново кривично законодавство: дилеме и проблеми

- у теорији и пракси, Београд, стр. 111
15. Николић, З. (2000). Криминологија са социјалном патологијом. Београд: 2000. Народна књига.
 16. Игњатовић, Ђ. (2008). Криминологија. Београд: Правни факултет Универзитета у Београду, стр. 178.
 17. Закон о извршењу кривичних санкција (Сл. гласнику РС, бр. 55/14, са изменама и допунама бр. 35/19).
 18. Јелена Шпадијер-Џинић, Затвореничко друштво, Институт за криминолошка и социолошка истраживања, Београд, 1973. стр.62,63
 19. Campbell, H. G. (1983). Analysis of prisoner escape potential: A predictive modeling profile (doctoral dissertation, The Claremont Graduate University). ProQuest Digital Dissertations, AAT 8321043.
 20. Quinsey, V. L., Coleman, G., & Jones, B. (1997). Proximal antecedents of eloping and reoffending among supervised mentally disordered offenders. *Journal of Interpersonal Violence*, 12(6), 794–813.
 21. Shaffer, C. E., Bluoin, D., & Pettigrew, C. G. (1985). Assessment of prison escape risk. *Journal of Police and Criminal Psychology*, 1(1), 42–48.
 22. Fisher, K. L. (1977). The determination of some personality characteristics of women who escape from prison (doctoral dissertation, University of Washington). ProQuest Digital Dissertations, AAT 7718339.
 23. Useem, B., & Piehl, A.M. (2006). Prison buildup and disorder. *Punishment & Society*, 8(1), 87-115. Davis, S.P. (1992). Prison escapes and homicides down. *Corrections Compendium*, 17(11), 7-15. Lillis, J. (1994). Prison escapes and violence remain down. *Corrections Compendium*, 19(6), 6-9. Culp, R.F. (2005). Frequency and characteristics of prison escapes in the United States: An analysis of national data. *The Prison Journal*, 85(3), 270-291.
 24. Lyons, J.A. (2011). Inmate Escape Incidents: 2006-2010. Albany, NY: State of New York, Department of Correctional Services. Retrieved from http://www.doc.state.ny.us/Research/Reports/2011/Inmate_Escape_Incidents_2006-2010.pdf
 25. <https://www.mercurynews.com/2019/08/27/couple-wanted-for-murder-escape-from-prison-transport/>
 26. <https://www.statista.com/statistics/203718/number-of-prisoners-in-the-us/>
 27. Frequency and characteristics of prison escapes in the United States: An analysis of national data Richard F. Culp, John Jay College of Criminal Justice, The prison journal, Vol. 85 No. 3, September 2005 270-291 Pennsylvania state university
 28. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?referer=&httpsredir=1&article=1605&context=gc_etds
 29. Maruschak, L., M. (2012). HIV in Prisons 2001.-2010., U.S. Department of Justice Office of Justice Programs Bureau of Justice Statistics
 30. Милановић З., Радовановић Р., (2013). Digital forensics in the context of information system protection, *Безбедност*, Vol. 55, iss. 1, pp. 61-83, ISSN 0409-2953, Београд.
 31. Марић, Б., Булатовић, И. (2004). Систем извршења кривичних санкција у Републици Србији. Београд: Удружење пенолога Србије, стр. 55
 32. С. Стојановић, Скупштинска контрола и надзор сектора безбедности Србије - приручник, ОЕБС, Београд 2012, стр.112-114.
 33. С. Мијалковић, Национална безбедност, Криминалистичко-полицијска

- академија, Београд, 2010, стр. 167.
34. Туберкулоза у затворима, Министарство здравља Републике Србије, Републичка комисија за туберкулозу, Београд, 2005.
 35. Бајагић, М. (2010).Методика обавештајног рада. Београд: Криминалистичко-полицијска академија, стр. 195.
 36. Лазаревић И., Радовановић Р. (2015) Тероризам оружје за масовно уништавање, Криминалистичко-полицијска академија, Београд
 37. Правилник о начину обављања послова у служби за обезбеђење у заводима за извршење кривичних санкција”Службени гласник РС”, бр. 21 од 4. марта 2016, 104 од 23. децембра 2016.
 38. Закон о извршењу кривичних санкција”Службени гласник РС”, број 35 од 2019.

Janko Todorov¹

PONAŠANJE POTROŠAČA NA SVETSKOM GLOBALNOM TRŽIŠTU USLED DEFICITA HRANE I ENERGENATA

Rezime

hrana, voda i energenati su od esencijalnog značaja za opstanak čovečanstva. U savremenom geopolitičkom i bezbednosnom okruženju, oni postaju strateški bitani resursi čija proizvodnja i eksploatacija određuje pravce društvenog razvoja, ali i društvenih kriza, političkih sporova, pa čak i oružanih sukoba. Budući da su problemi vezani za proizvodnju hrane, zaštitu voda, i eksploataciju energenata u svetu postali sve izraženiji, energenti svake države u aktuelnom globalnom kontekstu označavaju prvorazrednu osnovu njihovog međunarodnog položaja. Zemlje Zapadnog Balkana objektivno raspolažu sa malim kapacitetima nafte, uglja i gasa kao esencijalnim pokretačima ekonomskog razvoja. Polazeći od pretpostavke po kojoj će hrana, voda i energenati vremenom postati jedan od najvećih geopolitičkih i bezbednosnih izazova za čitav svet, da njeno racionalno korišćenje valja uneti nešto više reda, tj. pravila koja bi bila primenjena na unutrašnjem planu kako bi države mogle optimalno raspolagati strateškim resursima. Posebni naponi koji se čine na nivou EU i Ujedinjenih nacija, ali i drugih relevantnih međunarodnih organizacija i tela, samo govore u prilog ovakvom razmišljanju koje vodi računa o očuvanju nacionalnih interesa i međunarodne bezbednosti. Snabdevanje hranom i energentima je jedno od najveća izazova svetske ekonomije u budućnosti a posebno je važno pratiti kakvo je ponašanje potrošača na svetskom tržištu usled deficita hrane i energenata.

Ključne reči: Geopolitika, bezbednost, hrana, voda, energenti.

CONSUMER BEHAVIOR IN THE WORLD GLOBAL MARKET DUE TO FOOD AND ENERGY SHORTAGES

Abstract

food, water and energy are of essential importance for the survival of mankind.

¹ Doc. dr Janko Todorov, Fakultet za poslovne studije i pravo, Univerzitet „Union Nikola Tesla“, Jurija Gagrina 149a, Beograd, email: janko.todorov@fppsp.edu.rs, ORCID 0000-0003-2884-7396

In the modern geopolitical and security environment, they become strategically important resources whose production and exploitation determine the direction of social development, but also social crises, political disputes, and even armed conflicts. Since the problems related to food production, water protection, and the exploitation of energy resources in the world have become more and more pronounced, the energy resources of each country in the current global context represent the first-class basis of their international position. The countries of the Western Balkans objectively have small capacities of oil, coal and gas as essential drivers of economic development. Starting from the assumption that food, water and energy will eventually become one of the biggest geopolitical and security challenges for the entire world, that its rational use should be put in a bit more order, i.e. rules that would be applied internally so that states could optimally dispose of strategic resources. The special efforts made at the level of the EU and the United Nations, as well as other relevant international organizations and bodies, only speak in favor of this way of thinking, which takes care of the preservation of national interests and international security. The supply of food and energy is one of the biggest challenges of the world economy in the future, and it is especially important to monitor the behavior of consumers on the world market due to the deficit of food and energy.

Keywords: Geopolitics, security, food, water, energy

Uvod

Kvantitet i kvalitet prirodnih resursa i njihovo prekomerno eksploataisanje posledica su ne samo demografskog buma i industrijsko-tehnološkog razvoja već i prekomerne masovne potrošnje, kao značajnog obeležja savremene civilizacije. Nametanje društvenih obrazaca u kojima potrošnja postaje statusni simbol identiteta pojedinaca i kolektiviteta, neizostavno vodi ka porastu obima eksploatacije ograničenih prirodnih resursa.

Stalan rast globalne ekonomije, zajedno sa povećanjem broja stanovnika, uticaće tokom naredne decenije na povećanje potražnje energije za skoro 50 odsto. Korišćenje prirodnog gasa porašće za više od 100 odsto. Ograničenost i nestašica vode biće, takođe, sve izraženiji problem, pa će raspodela vode kao najvitalnijeg resursa biti uzrok tenzija i sukoba u svetu. Procenjuje se da će do 2030. godine, zahvaljujući napretku poljoprivredne tehnologije, svetska proizvodnja hrane biti dovoljna za sve veće potrebe svetske populacije, ali će problemi vezani za njenu distribuciju i raspoloživost i dalje postojati.

Deficit hrane

Nedostatak hrane je globalno obeležje siromaštva. Mnogo je dokaza o razmerama ekstremnog siromaštva u savremenom svetu. Ako se za granicu siromaštva usvoji jedan dolar po stanovniku dnevno, blizu jedne milijarde ljudi u svetu može se smatrati ekstremno siromašnim. Više od 800 miliona ljudi u svetu je gladno, a preko 100 miliona školske dece nije u mogućnosti da zbog siromaštva pohađa osnovnu školu. Svake godine više od osam miliona ljudi u svetu umre zbog toga što su previše siromašni i nemaju osnovne uslove za život. Po kriterijumima Svetske Banke blizu 2,6 milijarde ljudi u svetu, odnosno dve petine svetskog stanovništva, može se smatrati siromašnim. Siromaštvo se može naći u svim delovima sveta, ali je najočitije u zemljama u razvoju. Osim najugroženijih zemalja u podsaharskoj Africi i delovima Azije (oko 12 zemalja

), siromaštvo je značajno prisutno i u zemljama u tranziciji. Iako se u ovim zemljama situacija lagano popravlja, procenat siromašnih je i dalje veliki, posebno u zemljama bivšeg Sovjetskog saveza i na Balkanu (oko 8 zemalja). Ovi podaci pokazuju da 460 miliona ljudi danas živi gore nego ranije.²

Snabdevanje hranom je jedno od četiri najveća izazova svetske ekonomije u budućnosti. Dugoročni i kratkoročni uticaji – od populacionog rasta, promene životnog stila (u načinu ishrane), klimatskih promena i sve većeg korišćenja useva namenjenih ishrani za proizvodnju biogoriva mogli bi da dovedu do nestabilnijih i dužih perioda visokih cena hrane. Posledice, naročito za siromašne zajednice, mogle bi da budu nesagledive. Cene hrane povećavaju se svuda u svetu. Ovo povećanje u periodu od 2005. do 2008. godine iznosilo je 83 procenata, dok su za period od marta 2006. do marta 2008. godine cene osnovnih žitarica za ljudsku ishranu – kukuruza, pirinča, soje i pšenice – porasle za 95 procenata. Globalne rezerve hrane su 2007. godine bile najniže za poslednjih 25 godina. Još nije sasvim jasno da li je reč o periodičnoj krizi u mreži ostalih rizika ili se radi o fundamentalnoj promeni koja postavlja pitanje hrane u centar globalnih rizika u godinama koje dolaze. Prema procenama Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih Nacija (FAO)³ u 2006., 842 miliona ljudi u svetu patilo je od neuhranjenosti. Broj neuhranjenih je, međutim, u padu: u odnosu na 2003. godinu za oko 12 miliona. Preko 96 procenata od ovog enormnog broja otpada na zemlje u razvoju, dok je u zemljama u tranziciji ovaj broj iznosio blizu tri procenata. Neuhranjenih ima i u razvijenim zemljama – blizu 9 miliona.

Danas je sasvim jasno da sa postojećim trendom smanjenja broja neuhranjenih u zemljama u razvoju od 6 miliona godišnje nije moguće dostići zacrtane ciljeve. Ukoliko se želi smanjenja broja neuhranjenih u zemljama u razvoju, ovaj broj ne bi smeo da bude manji od 22 miliona godišnje. Situacija je još teža ako se zna da samo trećina od 97 zemalja pomenutih u izveštaju FAO stvarno smanjuje broj neuhranjenih – ostale zemlje se još uvek bore da zaustave njihov porast.

Razloge za navedeno treba tražiti koliko u vodećim razvojnim konceptima koji su se ostvarivali u ovim decenijama (pri tome se u najvećoj meri misli na prelazak na neoliberalni model), toliko i u eksplozivnom rastu stanovništva i ubrzanom urbanizaciji, promeni životnih stilova izazvanoj ubrzanom ekonomskim rastom u Kini i Indiji, klimatskim promenama i sve većim zauzećem poljoprivrednih površina (uzgajanjem sirovina za proizvodnju biogoriva.).

Najznačajnija (svakako ne i jedina) mera za smanjenje siromaštva u zemljama u razvoju je ekonomski rast. Značajne zasluge za pomak nabolje uglavnom se pripisuju Kini i njenoj kampanji protiv siromaštva. Uz to stopa ekstremnog siromaštva značajno se smanjila i u istočnoj Aziji. U drugim delovima sveta dobri privredni rezultati i nizak nivo siromaštva rezultirali su rastom stanovništva. U podsaharskoj Africi broj siromašnih se nije značajno povećao, obzirom da je 2004. godine u ekstremnom siromaštvu živelo 298 miliona ljudi, što je otprilike jednako kao i 1999. godine.

Ekonomski rast u pojedinim zemljama u razvoju, posebno u Kini i Indiji, doveo je do velikih promena na globalnom tržištu hrane. Stotine miliona ljudi koji žive u te dve zemlje su postali srednja klasa koja sada može da priušti da kupuje ne samo veću količinu hrane, već i veću količinu uvozne hrane. Količina hrane koja je potrebna da bi se zadovoljila potreba sve bogatijeg srednjeg sloja društva, doprinosi nepredvidljivim kretanjima cena hrane na tržištu. U izveštaju Međunarodnog saveta za žitarice iz 2007.

² S. Milutinović, isto, str.101.

³ Organizacije za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih Nacija (FAO) -osnovana 1945. godine u Kanadi, s ciljem poboljšanja nivoa ishrane i standarda, kao i unapređenje poljoprivredne proizvodnje i života u seoskim domaćinstvima. Od 1951. sedište organizacije je u Rimu.

godine navodi se da se očekuje da zalihe žitarica opadnu na najniži nivo u poslednjih 30 godina. Izvozna cena pšenice skočila je za čak 25 % u septembru 2007., što rezultira povećanjem cena u čitavom svetu. Cene soje su na istorijski visokom nivou, dok su kafa i kakao znatno skuplji nego decenijama ranije. Dodatan podsticaj cenama daje jačanje zainteresovanosti investicionih fondova za poljoprivredne sirovine u svetlu slabljenja globalnih tržišta akcija i obveznica, zbog čega oni sirovine smatraju pogodnim za ulaganje svog kapitala. Uz sve navedeno, klimatske promene se nadvijaju kao nova pretnja nad svetskom proizvodnjom hrane.

Svetska organizacija za hranu i poljoprivredu procenjuje da u zemljama u razvoju 11 % poljoprivrednog zemljišta može biti ugroženo klimatskim promenama, uključujući smanjenje proizvodnje žitarica u 65 država. Najnovije analize pokazuju da će više temperature koje se mogu očekivati u narednim godinama, uz salinizaciju zaliha slatke vode zbog podizanja nivoa mora izazvanog klimatskim promenama, poplava i suša, ugroziti poljoprivrednu proizvodnju u zemljama koje imaju nisku nadmorsku visinu. To su upravo zemlje u kojima živi najveći broj siromašnih.

Danas se sve češće govori o dodatnoj opasnosti za obezbeđenje dovoljne količine hrane na svetskom tržištu, proizvodnji biogoriva. Korišćenje poljoprivrednih useva za proizvodnju biogoriva u svetu raste. Ovaj rast često prate subvencije od strane država, da bi se smanjile emisije gasova i (češće) da bi se smanjila zavisnost od uvoza goriva. Nagli i rekordni porast cena nafte na svetskom tržištu može da ubrza ove procese, što bi na duži rok moglo da utiče na globalno tržište hrane i nestabilnosti cena osnovnih poljoprivrednih proizvoda. Ovo bi posebno pogodilo zemlje koje uvoze žitarice i moglo bi da doprinese povećanju broja gladnih na planeti.

Deficit vode

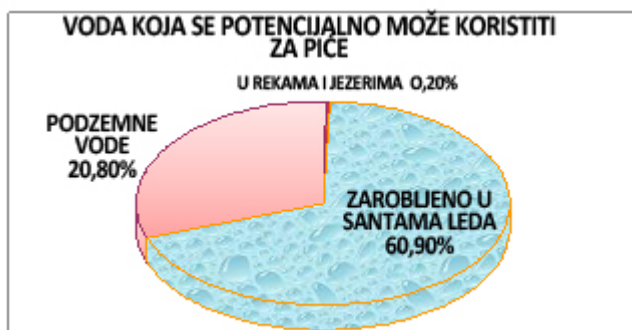
Kao što je poznato voda je uslov postojanja živog sveta na Zemlji. Međutim, količina pitke vode je ograničena, a potrebe za njom rastu. Osim toga, velike količine vode se na različite načine zagađuju, pa se i na taj način raspoloživa količina upotrebljive vode smanjuje. Tome pridonosi i neracionalna potrošnja. Mada su resursi pitke vode zasada dovoljni za sve planetarne potrebe (za ljude i ostali živi svet), milijarda i po ljudi trpi žeđ, a u mnogim područjima vlada suša. Za takvu situaciju ima puno razloga, ali su dva osnovna: neravnomerni raspored padavina i prirodnih resursa vode i podela ljudske zajednice na bogate i siromašne, odnosno razvijene i nerazvijene. Ljudsko društvo se mora ozbiljno pozabaviti pitanjem pitke vode (i vode na Zemlji uopšte), jer će u protivnom u narednih pedesetak godina ući u katastrofalnu krizu s nesagledivim posledicama⁴.

Grafikon 1: Raspored količine vode na zemlji⁵

⁴ B. Javorović, "Voda-Sigurnosni aspekti"-Defendologija, broj 1-4, Zagreb, 2003., str. 2.

⁵ S. Milutinović, isto, str.103.

Ukupna količina vode na planeti je stalna. Međutim, problem je što je samo mali deo te vode dostupan. U procesu kretanja slatke vode, ljudi zasada mogu koristiti samo 0,05% od ukupne količine slatke vode. To je količina koju je moguće koristiti za ljudske potrebe i potrebe svih drugih živih bića koja piju slatku vodu. S obzirom da potrebe za pitkom vodom stalno i brzo rastu, a da su njene količine ograničene, čovečanstvo će se vrlo brzo suočiti s nedostatkom pitke vode. Zagađenost voda je sve veća. Ona se povećava s porastom količine koja se troši i povećanjem obima i vrsta ljudskih delatnosti. Stanje je već danas alarmantno, ne samo zbog intenziteta zagađivanja, nego i zbog činjenice da neke zemlje iz reda najvećih zagađivača, neće da potpišu odgovarajuće međunarodne protokole, kojima se ide na promenu odnosa prema vodi i njenom zagađivanju.

Neka područja planete imaju vode u izobilju, neka na ivici potreba, a na nekima je gotovo i nema. Količinski gledano, najveći resursi su u Aziji (36%), zatim u Južnoj Americi (26%) pa u Severnoj Americi (15%). Afrika raspolaže sa 11%, Evropa sa 8%, a Australija i Okeanija sa 4% vodnih resursa.⁶

Situacija u vezi s resursima dobija druge dimenzije kada se uporedi s površinom na koju se oni odnose i na broj stanovnika na pojedinim kontinentima. Najmanje vode godišnje po km² (ispod svetskog proseka od 317.000 m³/km²) imaju Afrika (134.000 m³/km²), Australija i Okeanija (269.000 m³/km²) i Evropa (277.000 m³/km²), a najviše Južna Amerika (672.000 m³/km²). Količina vode po stanovniku zavisi o kretanju broja stanovnika. U najpovoljnijoj situaciji su Australija i Okeanija, Južna Amerika i Severna Amerika. Razvijena Kanada s površinom od 9,970.610 km² i oko 30 miliona stanovnika, ima oko 2.900 km³ vode godišnje, dok Kina s površinom od 9,572.900 km² i 1,3 milijarde stanovnika ima oko 2.800 km³ vode godišnje. Razlika u količini vode po stanovniku je ogromna.⁷

Porastom stanovništva u svetu stanje se postupno menja, odnosno pogoršava, jer se resursi (stalni) dele na sve veći broj ljudi. Prema umerenim demografskim procenama, kako je već istaknuto, svetsko stanovništvo do 2050. popeti na oko 9 milijardi ljudi. Zbog tog porasta vodeni resursi po stanovniku će se bitno smanjiti, što će u posebno tešku situaciju dovesti najmnogoljudnije kontinente – Aziju i Afriku. Godišnja količina vode po stanovniku u Africi manji će se sa 4.870 m³ u 2002. na 2.240 m³ u 2050. godini, a u Aziji sa 3.580 m³ na 2.590 m³.. Do velikog smanjenja ali sa manje posledica, doći će i u Australiji i Okeaniji i u Južnoj Americi.⁸

Navedena slika može izgledati i drugačije, jer će na nju uticati različiti prirodni i antropogeni faktori (promena temperature i klime, fenomen staklene bašte, stepen zagađivanja, veliki hidrografski i hidroenergetski projekti, eventualna nuklearna

6 B. Javorović, isto, str. 7.

7 B. Javorović, isto, str. 8.

8 B. Javorović, isto, str. 11.

razaranja itd.). Ipak opšta slika pokazuje da će se zemlje i stanovništvo, koji sada pate od nedostatka vode, u budućnosti sretati s još mnogo većom nestašicom vode i problemima koje ona sobom nosi, pogotovo ako ljudska zajednica radikalno ne promeni svoj odnos prema vodi, sistemu i rastu stanovništva. Treba imati na umu da od četrdesetak hiljada kubnih kilometara obnovljivih resursa slatke vode ljudi (zasad) mogu iskoristiti samo oko ¼. Promenom broja stanovnika menja se i količina raspoložive vode po stanovniku, a računa se da će se u narednih 20 godina upotreba vode povećati za oko 40%, i da će 42% stanovništva sveta živeti u zemljama bez pitke vode.

Potreba za vodom i potrošnja slatke vode stalno rastu. U razdoblju od 1940. do 2000. godine potrošnja vode po stanovniku Zemlje povećala se s 400 na 800 m³ godišnje. Na to utiču faktori kao što su porast stanovništva, industrijski razvoj, intenziviranje poljoprivredne proizvodnje (koja je najveći potrošač vode u svetu), povećanje nivoa higijenskih uslova, porast rekreativnih aktivnosti, neracionalna potrošnja itd.

Jedan od najvećih današnjih problema je nerazmerna potrošnja vode. Bogati troše mnogo više vode od siromašnih (na individualnom, porodičnom, komunalnom, državnom i međunarodnom nivou). Poljoprivreda razvijenih zemalja zasnovana je na intenzivnoj proizvodnji, koja troši velike količine vode. Ovom stanju dobrim delom doprinose i teritorijalna raspodela vodenih resursa i veličina stanovništva. Tako, na primer, Afrika i Azija (zajedno) zauzimaju u svetskom stanovništvu 72%, a u vodenim resursima 47%. Severna Amerika i Australija imaju 8,5% svetskog stanovništva i 19% svetskih izvora pitke vode. Evropa, mada spada u razvijena područja, sa 13% svetskog stanovništva, raspolaže samo sa 8% vodnih resursa. Istovremeno Južna Amerika raspolaže sa 26% svetskih resursa vode dok u stanovništvu učestvuje sa svega 6%.⁹

Zagađivanje voda je jedan od najvećih generatora deficita vode. Zagađuju se slatke i slane vode. Zagađivanjem se naročito smanjuju resursi raspoložive količine pitke vode. Najveća zagađivanja vode dolaze od industrije, poljoprivrede, saobraćaja, domaćinstava, laboratorija, zdravstvenih ustanova... Na primer, u svetska mora godišnje ulazi oko 3,5 miliona tona mazuta, od čega u Sredozemno more oko 650.000 tona. Velika zagađenja dolaze ispiranjem hemikalija koje se koriste u obradi poljoprivrednog zemljišta (sredstva za zaštitu bilja, đubriva...).

Povećavanjem zagađenosti vazduha, odnosno atmosfere, takođe i voda u tom prostoru postaje sve zagađenija (mehanički i hemiski). Rezultat su, između ostalog, kisele kiše koje štetno deluju na vegetaciju i zagađuju nove količine vode. Najveća zagađenja vode dolaze iz najrazvijenijih zemalja (SAD i drugih), jer troše najveće količine vode u privredi i domaćinstvima, a i izvori neposrednih zagađivača vode su im najveći i najbrojniji.

Pritisak na potrošnju vode je sve veći i ona se stalno povećava, dok tehnologije prečišćavanja upotrebljene vode (u proizvodnji, domaćinstvima i sl.) nije toliko razvijena i osposobljena da prečisti svu korišćenu vodu. Tako zagađivanje stalno doprinosi smanjenju resursa pitke vode (ugrožava vodu i umanjuje njenu bezbednost), prisiljava mnoge ljude da koriste zagađenu vodu i time dovodi u pitanje bezbednost velikog dela svetskog stanovništva (prehrambenu, zdravstvenu, radnu i egzistencijalnu).

Još nije došlo do globalne, planetarne krize vode, ali se procesi u vezi s vodom brzo (i zasad nezaustavljivo) kreću u tom pravcu. Sadašnje stanje predstavlja globalni problem, koji se sve više uobličava u globalni izvor ugrožavanja ljudske zajednice. Ako skoro milijarda i po ljudi nema pitke vode, a dvostruko toliko je onih kojima nije dostupna voda za sanitarne potrebe, ako je preko 250 miliona ljudi zaraženo bolestima koje se prenose vodom (od čega ih najmanje 5 miliona godišnje umire), onda je to sigurno globalni problem, koji već sada jasno ukazuje na globalnu krizu vode, bez obzira

⁹ FAO, The state of Food Insecurity in the World 2003, s.12, www.fao.org/

što bi postojeći resursi mogli zadovoljiti sve ljudske potrebe za pitkom vodom. Ovakvo stanje vodi svet u pravcu globalne nesigurnosti koja će pogoditi celu planetu (ljudsku zajednicu i sva živa bića). Današnje stanje je za milijarde ljudi katastrofalno, a sa stanovišta globalne bezbednosti ono je uvod u opštu krizu i teške socijalne sukobe, koji mogu kulminirati ratovima i jačanjem svetskog terorizma, što može dovesti do masovnih migracija prema područjima bogatim pitkom vodom i do velikog svetskog sukoba između bogatih i siromašnih. U smanjenju zagađenosti vode (smanjenje zagađivanja i povećanje pročišćavanja) nalaze se veliki potencijali za zadovoljavanje budućih rastućih potreba za pitkom vodom.

Deficit energenata

Pre industrijske revolucije glavni energetske izvori bili su ljudska i životinjska snaga, vodena energija, drvo, vetar. Posle pronalaska parne mašine glavni energetske izvor postao je ugalj. U početku kameni ugalj, zatim mrki ugalj, lignit i tresit. Prevlast uglja trajala je do 1965/68, kada je energetske prvenstvo preuzela nafta a u porastu je i zemni gas. Nafta je postala glavni energetske izvor u S. Americi 1955., Evropi 1965., Aziji i SSSR sedamdesetih i Kini tek devedesetih godina.

Ukupne geološke rezerve mineralnih goriva Zemlje procenjene su na 12.5 triliona tona, od toga preko 60% otpada na ugalj, 15% na prirodni gas, 12 % na naftu, a ostalo se odnosi na škriljce, treset i ostale vrste goriva. Procentualno po stanovniku najveći potrošači su Ujedinjeni Arapski Emirati, SAD, Kuvajt, Australija i Švedska a najmanji Avganistan, Somalija, Haiti, Tadžikistan i Bangladeš.

Deficit nafte

Pitanje nafte jedno je od ključnih energetske pitanja u moderne civilizacije. Svakog dana, oko 80 miliona barela nafte biva prosleđeno od proizvođača do korisnika, širom sveta, kako bi se odvijala industrija, saobraćaj, energetika, ali i neke sasvim obične stvari u životima ljudi.

Nafta je danas jedan od najznačajnijih strateških proizvoda u svetu i obično se naziva "crno zlato". Zbog toga zemlje proizvođači nafte imaju veliku moć u geopolitičkim odnosima, a kontrola nad izvorima nafte je jedan od najznačajnijih uzroka kriza u svetu.

Zemlje koje su najveći izvoznici nafte su grupisane u interesnu Organizaciju zemalja izvoznica nafte (OPEC).¹⁰

Tabela 1: Najveća nalazišta nafte u svetu¹¹

Region	Raspoložive zalihe	Godišnja proizvod. (u mil. tone)	Svetska proizvod. (u %)	Najveći proizvođači (u mil. tone)
--------	--------------------	----------------------------------	-------------------------	-----------------------------------

¹⁰ The Organization of the Petroleum Exporting Countries – Organizacija zemalja izvoznica nafte, osnovana 1960. godine, da bi koordinirala proizvodnju i izvoz nafte među svojim članicama. Sedište organizacije je u Beču.

¹¹ web site <http://ees.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/> Nafta i gas

Bliski istok	Persijski zaliv, sever Iraka, Kuvajt, Iran, s-z rub Arabijskog poluostrva, Oman, Katar i Arabijsko poluostrvo.	917	29,5	Saudijska Arabija (403), Iran (180), Kuvajt (100), UAE (103).
Severnoamerič. region	Meksički zaliv, Teksas, Luizijana, Oklahoma, Kansas, Arkanzas, Kanade Aljaska i porečje reke Makenzi na severu.	557	17,9	SAD (319), Kanada (80) i Meksiko (148), Venecueli (146) manja nalazišta u Kolumbiji, Ekvadoru, Argentini i Brazilu.
ZND	Rusija (zap. Sibir), Kazahstan, Azerbejdžan (Baku), i Uzbekistan	362	11,7	Rusija (zap. Sibir), Kazahstan, Azerbejdžan (Baku), i Uzbekistan
Afrika	Severna Afrika: Libija, Alžir, Egipat. Zapadna Afrika: Nigerija, Jugozapadna Afrika: Angola (Kabinda, Luanda), i Gabon.	325	10,5	Libija, Alžir, Egipat, Nigerija, Angola i Gabon.
Istočna i jugoistočna Azija	Kina (područje pustinje Gobi, Sinkjang), Indonezija (Sumatra, Borneo), Brunej i Malezija.	323	10,4	Kina, Indonezija, Brunej i Malezija.
Evropa	Severno more	310	10	Norveška.

Jedan od razloga zašto se proizvodnja ne povećava je svakako to što je za početak iskorišćavanja novih nalazišta nafte potrebno da prođu godine (čak i decenije) priprema, a to je veoma skupo za države u kojima ima novih nalazišta. Međunarodna agencija

za energiju je izračunala da je za zadovoljenje projektovanih energetskih potreba neophodno u budućnosti investirati blizu 22000 milijardi dolara. Neki istraživači govore da se u ovom trenutku nalazimo na gornjoj granici mogućnosti crpljenja “crnog zlata” i da će proizvodnja dalje opadati.

Tabela 2: Svetska potrošnja nafte po regionima/državama, 1990-2030.¹²

Region/Država	Istorija						Projekcija	
	1990.	2003.	2004.	2010.	2015.	2020.	2025.	2030.
SAD	17,0	20,0	20,7	21,4	22,6	23,8	25,0	26,6
Japan	5,2	5,5	5,4	5,2	5,2	5,2	5,2	5,2
Južna Koreja	1,0	2,2	2,1	2,2	2,5	2,6	2,7	2,8
Rusija	5,4	2,7	2,8	2,9	3,0	3,1	3,2	3,3
Kina	2,3	5,6	6,4	9,4	10,5	11,9	13,6	15,7
Indija	1,2	2,3	2,5	2,7	3,2	3,6	4,0	4,4
Bliski Istok	3,5	5,4	5,7	7,1	7,8	8,4	9,1	9,8
Afrika	2,1	2,7	2,8	3,3	3,9	4,3	4,6	4,9
Centralna i J. Amerika	3,8	5,2	5,4	6,5	7,4	8,2	9,0	9,7
Svet ukupno	66,5	79,8	82,5	90,7	97,3	103,7	110,4	117,6

Potražnja za naftom se svakodnevno povećava a ponuda ostaje ista. Ako se nastavi ovakav trend potražnje, Međunarodna agencija za energiju procenjuje da će potrebe za energijom u svetu dostići do 2030. godine nivo koji je za trećinu veći od sadašnjeg i da će 45 % od tih potreba ići u Kinu i Indiju.

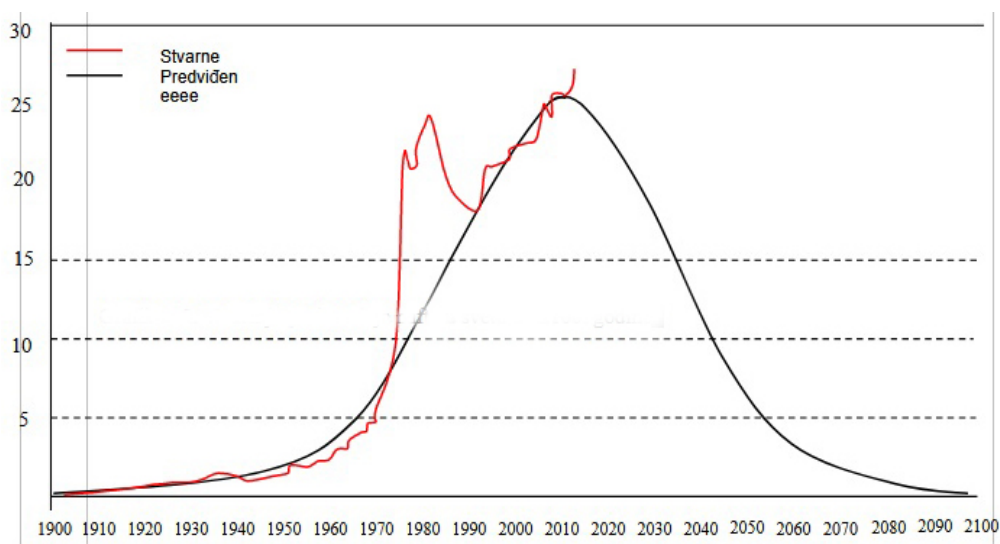
Cene nafte beleže vrtoglavi rast krajem druge i treće decenije 21.veka. Neke renomirane konsultantske kuće na primer Goldman Saks, predviđaju da je to samo početak i da ova cena može u vrlo kratkom roku dostići više stotina dolara po barelu i nastaviti da raste.¹³ Procenjuje se da je „okidač“ najnovijeg rasta cene nafte na svetskom tržištu povećana tražnja, posebno u najvećim zemljama u razvoju Kini i Indiji i vojno-političkim tenzijama u svetu posebno se odnosi na specijalnoj operaciji koju sprovodi Rusija u Ukrajini specijalna operacija koja lako može da se pretvori u rat između Rusije i NATO pakta i konflikt na Bliskom Istoku(Iran-Izreal-Palestina).

Situacija se pooštava ekološkim standardima, kao što su zahtevi rafinerijama da njihovi proizvodi imaju manji sadržaj sumpora. Kapaciteti rafinerija su time usporeni, a neke postojeće rafinerije i ne mogu da obrađuju težu naftu sa višim sadržajem sumpora koja se nudi na tržištu, ili zahteva dužu obradu kako bi se napravili upotrebljivi derivati.¹⁴

12 Istorija-Energy Information Administration (EIA), International Energy Annual 2004, web site www.eia.doe.gov/iea. Projekcija-EIA, Annual Energy Outlook 2007, web site www.eia.doe.gov/oiaf/aeo; and System for the Analysis of Global Energy Markets (2007). Izvori u tabeli (u milionima tona).

13 S. Milutinović, isto, str.122.

14 S. Nikolić, “Energetska bezbednost kao faktor spoljne politike SAD na početku 21. veka”, Vojno delo, 2/ 2008, Beograd, 2007, str. 34.

Grafikon 2. Godišnja proizvodnja nafte u svetu do 2100. godine¹⁵

Povremeno, cene nafte, isto tako, predstavljaju odraz delovanja naftnog kartela OPEC. Tokom perioda kada su države OPEC¹⁶ držale velike viškove kapaciteta raspoloživih za proizvodnju, OPEC je bio u stanju da uglavnom stabilizuje cene nafte, čuvajući ih da ne padnu na veoma nizak nivo, što bi se odrazilo na istinsko tržišno nadmetanje. U vremenima kakva su današnja, kada OPEC ima veoma malo viška kapaciteta, nije moguće ili su veoma male mogućnosti da se zadrži rast cena. Potencijalna tržišna moć OPEC neće opadati u narednim godinama, delom i zbog toga što se ne očekuje da akcije proizvođača OPEC padaju.¹⁷

Sve dok postoji malo viška proizvodnih kapaciteta, a tako će verovatno biti u predvidivoj budućnosti, čak i mala pomeranja u svetskom snabdevanju i potrebama za naftom mogla bi da imaju značajan uticaj na svetsko tržište. Tako se, na današnjem tržištu, može očekivati da ako za 1% poraste svetska potrošnja nafte (0,85 miliona barela dnevno), ili se u sličnoj meri smanji snabdevanje, cena nafte u svetu poraste za između 5 i 10% (5,0\$ do 10\$ po barelu, po sadašnjim cenama). Ako SAD smanje potrošnju nafte za 10% (2,5 procenta od svetske potražnje), efekti na tržištu nafte će privremeno prouzrokovati pad cena na globalnom nivou za oko 12 do 25%.¹⁸

Iako će se pad i rast proizvodnje i potrošnje za naftom menjati, realna cena nafte će verovatno nastaviti da raste. Razlog je što su za poslednjih 100 godina, najdostupniji resurse nafte osiromašeni. S obzirom da su ti jeftini resursi osiromašeni, istraživanje i proizvodnja se mora okretati skupljim izvorima, kao što su u izuzetno dubokom moru ili katranskom pesku. Dakle, naftu će biti mnogo teže i skuplje proizvoditi u budućnosti nego što je to bilo u prošlosti.

Zbog neravnomerne geografske raspodeljenosti snabdevanje naftom je međunarodni problem. Mesta na kojima su locirane najveće rezerve nafte na planeti

¹⁵ BP Statistical Review of World Energy June 2007.

¹⁶ Članice OPEC su: Alžir, Angola, Indonezija, Kuvajt, Irak, Iran, Libija, Niger, Katar, Saudijska Arabija, Ujedinjeni Arapski Emirati i Venecuela. Izvor: <http://ees.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/> Nafta i gas

¹⁷ International Energy Outlook (IEO-2006)- po njihovim projekcijama, ukupna svetska potrošnja nafte će porasti sa 80,1 miliona barela nafte po danu u 2003. do 118 u 2030. godini, a udeo OPEC u konvencionalnom snabdevanju naftom će blago porasti sa 38,5% na oko 40%. Izvor: isto.

¹⁸ Council on Foreign Relations: "National Security Consequences of U.S. Oil Dependency", Independent Task Force Report, No. 58, 2006. p17.

ne podudaraju se sa mestima na kojima je njena potrošnja najveća, a ponekad su veoma udaljena od njih. Uбудuće, može se očekivati nestabilno ponašanje, kako na tržištu nafte, tako i sa aspekta cena, koje će zavisiti od još nepredvidljivih okolnosti vezanih za politiku, ekonomiju, pa i prirodne uslove. Takođe i, tenzije kao na Bliskom Istoku, u značajnoj meri mogu uticati na poremećaje proizvodnje, i distribuciju nafte. Teško je očekivati da može doći i smanjenja cena. Ipak, visoke cene odvrćaju od velike potrošnje, i ohrabruju nove marginalne, ali dovoljno velike izvore ostalih energenata, na povećano učešće. Zato bi dugotrajan rast cena povećavao napore na zamenu nafte drugim gorivima (prirodnim gasom), tako da marginalni izvori nafte mogu da postanu osnovni. Napredak u istraživanjima resursa, kao i tehnološki napredak u eksploataciji bi trebalo da smanji cene nafte. Ukupna svetska potrošnja bi trebalo da raste po stopi od 1.9% godišnje. Od oko 77 miliona barela dnevno (2001. godine), do 121 milion barela dnevno, 2025. godine.

Sektor transporta je najveći potrošač nafte a očekuje se velik porast i u budućnosti. Značaj nafte u drugim sektorima se može donekle umanjiti koristeći druga goriva, nuklearnu i električnu energiju, ali se dosada još nije našao alternativni izvor energije, koji bi na zadovoljavajući način, ekonomski prihvatljivo, mogao da zamenu potrošnju nafte u sektoru transporta.

Do 2025. godine se očekuje veliki porast potražnje za naftom, sa 36 miliona barela dnevno (za slučaj visokih cena), pa do 56 miliona barela dnevno (za slučaj niskih cena). Postoji široko rasprostranjeno mišljenje da resursi nisu ključni problem do 2025. godine, da veću važnost imaju politički, ekonomski i ekološki aspekti, kao i veliki geostrateški sukobi, koji mogu presudno uticati na ponudu i potražnju nafte (sprovođenje specijalne operacije Rusije u Ukrajini predstavlja veliku problem za snabdevanje naftom EU iz Rusije).

Krizu će osetiti potrošači jer će gorivo biti mnogo skuplje nego sada. To će se odraziti na ekonomiju. Mnogi misle da ćemo prevazići trenutnu krizu za koju godinu, ali to će biti veoma sporo i osetljivo, a "proces oporavka će biti otežan povećanim cenama nafte" - kaže Birol.¹⁹ Prema njegovim rečima, "proizvodnja nafte već je dostigla svoj vrhunac u zemljama koje nisu članice OPEC, a era jeftine nafte je završena". Na većini naftnih polja proizvodnja je dostigla svoj vrhunac, što znači da se moraju naći drugi izvori da se ispuni potražnja. Čak i ako ponuda ostane na istom nivou, svet će morati da nađe alternativu za praktično "četiri Saudijske Arabije" da održi proizvodnju i "šest Saudijskih Arabija" da održi korak sa očekivanim porastom potražnje, od sada pa do 2030. godine - ističe Birol. On je naglasio da je ova problematika posebno važna u smislu geologije, ulaganja i geopolitike i da sa sobom nosi veliki rizik.

Deficit uglja

Ugalj je i dalje gotovo nezamenjiv energent u crnoj metalurgiji i termoelektranama. Koristi se i u hemijskoj industriji (karbohemija). Dva velika pojasa nalazišta kamenog uglja obavijaju Zemlju. Jedno je na severnoj polulopti i polazi od severnoameričkog kontinenta, preko srednjeg dela Evrope i bivšeg SSSR-a do Kine. Drugi pojas polazi od južnog Brazila, preko južne Afrike do istočne Australije. Pripadaju mu i nalazišta u Indiji. U V. Britaniji je 80% uglja pogodno za koksovanje, u Ruru 68%, Gornjem Šljonsku 9%, Donbasu 16%. Apalački basen u SAD ima takođe kvalitetan antracit, slojevi pogodni za eksploataciju. Najkvalitetniji je ugalj u Kuzbasu (Rusija), koji se eksploatiše površinskim, jamskim kopom i podzemnom gasifikacijom. Zbog visokih troškova eksploatacije i ekoloških zakona nalazišta kvalitetnog uglja u Velikoj Britaniji,

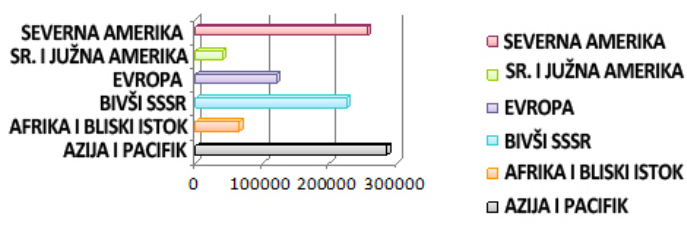
¹⁹ Fatih Birol - Glavni ekonomista IEA.

Limburgu (Holandija), Ruru, Pa-de-Kaleu (Sev. Francuska) su zatvoreni.

Najveće svetske rezerve mrkog uglja i lignita nalaze se između 35. i 70. stepena geografske širine na Severnoj i Južnoj polulopti. Svetske rezerve kamenog i mrkog uglja iznose oko 510 milijardi tona. Najveće rezerve nalaze se u SAD, Rusiji, Kazahstanu, Australiji, Kini i Indiji (oko 73% svetskih rezervi). Svetske rezerve lignita iznose oko 470 milijardi tona, a najveće rezerve se nalaze u SAD, Nemačkoj, Rusiji, Australiji, Kini (oko 80% svetskih rezervi lignita).

Rezerve uglja u svetu iznose ekvivalent oko 500 milijardi tona nafte. Pet najvećih proizvođača uglja u svetu su: Kina (27,8%), SAD (25,3%), SSSR (7%), Indija (5,5%), Australija (5,5%). Na njih otpada 72,1% ukupne proizvodnje. Ostali veliki proizvođači su JAR, Poljska, Nemačka, Kanada. Neki "klasični" proizvođači su smanjili ili prekinuli proizvodnju (V. Britanija, Francuska, Belgija, Nemačka i Japan), a neki zbog vlastitih potreba (Kina, Indija, DR Koreja), ili zbog izvoza (Australija, JAR, Poljska) održavaju ili povećavaju proizvodnju.²⁰

Grafikon 3: Pregled o rezervama uglja po kontinentima u milijardama tona.²¹

Iako se očekuje da ugalj bude zamenjen zemnim gasom u nekim delovima sveta, beležimo mali pad u planovima ukupne svetske potrošnje do 2025. godine. Ugalj nastavlja da dominira tržištem goriva naročito u Aziji.

Prema istraživanjima EIA²² iz SAD (Energy Information Administration), do 2025. godine se predviđa rast potrošnje uglja, po godišnjoj stopi od 1,5 %, ali sa značajnim razlikama među regionima. Korišćenje uglja je u očekivanom porastu u svim regionima, sa izuzetkom Zapadne i Istočne Evrope, kao i bivših sovjetskih republika, isključujući Rusiju. U Zapadnoj Evropi se između 1990. i 2001. godine beleži pad od 30 %. U velikoj meri, ugalj je zamenjen korišćenjem gasa, a u Francuskoj, nuklearnom energijom. Sličan pad se beleži u Istočnoj Evropi, i bivšim sovjetskim republikama, gde pad potrošnje uglja ide i do 40%. U 2001. godini, ugalj je učestvovao sa 24 % u ukupnoj svetskoj potrošnji primarnih oblika energije, što predstavlja smanjenje u odnosu na 26 % iz 1990. godine.

Inicijativa „Evropa bez uglja“ pokrenuta je 2017. godine sa ciljem da obezbedi zatvaranje svih evropskih elektrana na ugalj najkasnije do 2030. godine. Samo pet godina nakon potpisivanja Pariskog sporazuma o klimatskim promenama, 162 od 324 operativne ili planirane evropske elektrane na ugalj sada su zatvorene ili su najavile zatvaranje do 2030. godine u skladu sa sporazumom iz Pariza. Do gašenja polovine evropskih elektrana na ugalj došlo je brže nego što se očekivalo, sa 70 zatvaranja samo tokom 2020. godine. To predstavlja značajnu prekretnicu u dekarbonizaciji evropskih energetskih izvora i signalizira da se uglju u Evropi nazire kraj. Korišćenje uglja u Evropi

²⁰ <http://ees.Etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/ugalj.pdf>.

²¹ web site [www. Google. com.](http://www.Google.com); Energetske integracije.

²² EIA-osnovana 1977. godine u SAD. To je analitička agencija za energetiku SAD. Bavi se analizom podatke za naftu, ugalj, prirodni gas, struju, obnovljivu i nuklearnu energiju. Izvor: web site [www. Google. com.](http://www.Google.com) Energetske integracije.

je u naglom opadanju od 2012. kada je proizvodnja energije u elektranama na ugal dostigla svoj vrhunac. S druge strane, udeo energije iz obnovljivih izvora značajno se povećao i dostigao 40 procenata u prvoj polovini 2020. – po prvi put prestigavši ukupnu energiju proizvedenu svim fosilnim gorivima⁴. Mere za ispunjavanje novog cilja EU za smanjenje emisije gasova sa efektom staklene bašte od 55 procenata produbiće ovaj trend, sa skoro potpunim ukidanjem uglja i velikim rastom udela proizvodnje energije iz obnovljivih izvora potrebnih za njegovo postizanje . Ovaj prelazak sa uglja na obnovljive izvore energije sjajna je vest za zdravlje ljudi i klimu. Time se takođe naglašava potreba za snažnim i perspektivnim planovima tranzicije, zasnovanim na prestanku upotrebe uglja pre 2030. godine, da bi se osiguralo da prelazak na klimatski neutralnu Evropu rezultira uspešnim regionima nakon uglja. Upotreba uglja takođe opada u Sjedinjenim Američkim Državama, gde je prva globalna kampanja Bez uglja pomogla obustavljanju rada 338 termoelektrana na ugalj (179 GW) od januara 2010. Kao i u Evropi, 2020. godine zabeležen je rekord u tranziciji bez uglja u SAD, sa 30,4 GW energije dobijene od uglja koja treba da se ukine. Evropa i SAD ubrzano se kreću ka nultom stepenu korišćenja uglja. Za evropske zemlje i zemlje koje se još uvek nisu ukrcale u voz za napuštanje korišćenja uglja, najbolji odgovor je prihvatanje postupnog ukidanja uglja do 2030. Sve druge zemlje trebalo bi da teže ukidanju upotrebe uglja do 2040. Ovim putem će moći da ostvare ekonomske, socijalne i ekološke beneficije koje već uživaju lideri energetske tranzicije, a istovremeno će izbeći da budu proglašeni klimatskim autsajderima. Još uvek postoje zemlje, operatori i finansijske institucije koje zanemaruju ovo upozorenja i obavezu krajnjeg datuma završetka 2030. godine, imajući u vidu trenutnu krizu s gasom u Evropskoj uniji posle smanjenja (prekida) isporuka iz Rusije, sve više članica Unije se okreće uglju kao privremenom sredstvu za suočavanje s nestašicama i poskupljenjem energenata. Ipak, povratak uglju podstakao je bojazni da bi zemlje Evropske unije (EU) mogle da iskoriste krizu s gasom da odlože zelenu tranziciju,

Tabela 3: Analiza broja elektrana na ugalj

	Uspešno	%	od kojih...		Preostalo bez plana o zatvaranju pre 2030.	%
			...ugašena	...najavljeno gašenje		
Evropa (ukupno)	162	50%	64	98	162	50%
EU27	151	57%	56	95	115	43%
UK:	11	92%	8	3	1	8%
Zapadni Balkan	0	0%	0	0	16	100%
Turska	0	0%	0	0	30	100%

Izvor: <https://caneurope.org/content/uploads/2021/03/EBC-istorija-zatvaranja-50-termoelektrana-srb>

Prema istraživanjima, IEO²³ (International Energy Outlook) za 2004. godinu, do 2025. godine predviđa se pad potrošnje uglja na 23 %. Pad potrošnje uglja, posmatrano u odnosu na ukupni energetske bilans, bio bi i veći da nije velikog porasta upotrebe uglja

²³ IEO -bavi se analizom, potreba, investicija o energetskim izvorima u svetu. Izvor: web site www.google.com.Energetske integracije.

u Aziji, u zemljama koje se ubrzano razvijaju, a gde uglj nastavlja da dominira tržištem goriva, posebno u Kini i Indiji. Obe zemlje, su veoma značajne za ukupnu svetsku potrošnju energije, i zauzimaju važno mesto u analizama, projekcijama i prognozama za navedeni period, kada se ima u vidu stanje svetskih rezervi, i njihova geostrateška raspodela.

Kina i Indija su zemlje za koje se predviđa da će učestvovati sa 30 % u ukupnom porastu potrošnje energije u periodu do 2025 godine. Očekuje se da će ove dve zemlje učestvovati sa 67 % u porastu svetske potrošnje uglja, od 2001. do 2025 . godine. Uprkos ovakvom značajnom porastu potrošnje u Kini i Indiji, kao i ostalim zemljama Azije, u predviđanjima ipak dominira očekivanje pada potrošnje uglja.

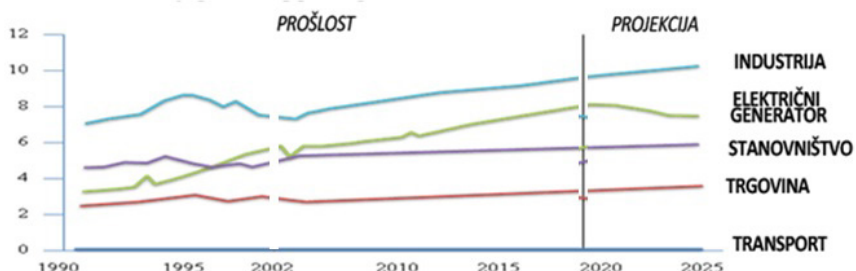
Deficit zemnog gasa

Zemni (prirodni) gas spada u vitalne komponente svetske energetike. Prirodni gas se smatra gorivom budućnosti, kako zbog obimnih rezervi tako i ekološke prihvatljivosti. Sagorevanjem gas proizvodi oko 40 % manje štetnih materija od uglja i 30 % manje nego nafta. Zbog klimatskih promena koje su sve više tema svetske politike, gas sve više dobija na značaju kao gorivo budućnosti. Procene naučnika su da će gas biti najbrže rastući izvor primarne energije u svetu narednih godina i po značaju i zastupljenosti prevazići će uglj, a do 2050. i naftu. Gas je takođe veoma tražen i u hemijskoj i metalnoj industriji, a naročito za proizvodnju struje.

S obzirom da je značaj stabilnog snabdevanja energijom od vitalne važnosti, a drugi izvori energije se sve više redukuju, prirodni gas dobija sve veći značaj u svetu. Prirodni gas ima veoma široku primenu u industriji (43%), i bazna sirovina je u proizvodnji proizvoda plastične mase, đubriva, antifrizi i tekstila. Takođe, prirodni gas je drugi po značaju energetski izvor, odmah iza električne energije. Predviđa se da će upotreba prirodnog gasa za proizvodnju električne energije, 2030. godine biti dvostruko veća nego u poslednjih nekoliko godina. Rast upotrebe prirodnog gasa je praćen i razvojem tehnologija prerade prirodnog gasa, kao i daljim investicijama u eksploataciju rezervi ovog resursa. Uloga prirodnog gasa je i da proizvodnju električne energije učini raznovrsnijom i time spreči nastajanje kriza (posebno se u Centralnoj i Južnoj Americi, gde postoji ogromno oslanjanje na potencijal vodenih tokova, pa prilikom velikih suša dolazi do energetskih kriza, i zastoja u isporuci električne energije) .

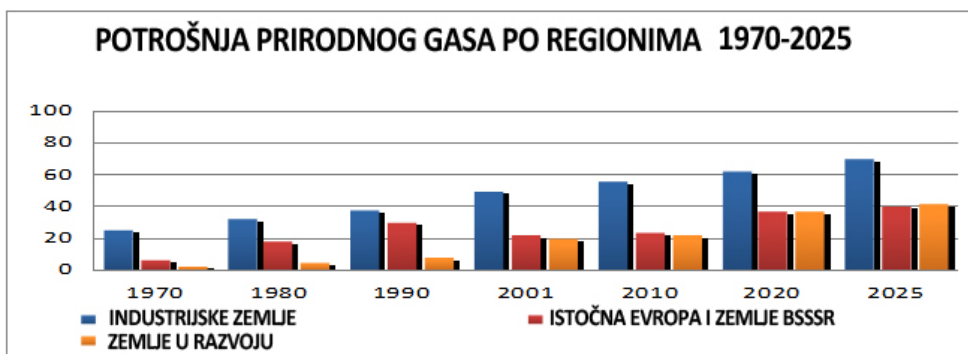
Svetske rezerve gasa koncentrisane su u relativno malom broju država. Svega pet država kontroliše 67 odsto svetskih rezervi gasa - Rusija, Iran, Katar, Saudijska Arabija i Emirati. Rusija poseduje 27% svetskih rezervi gasa, a sa Iranom zajedno kontroliše polovinu poznatih svetskih rezervi. Ruska Federacija će sigurno ostati glavni svetski proizvođač gasa u narednim decenijama, dok poređenja radi, SAD poseduju 3 % svetskih rezervi. Rezerve gasa su na mestima udaljenim od budućih mesta najveće tražnje - SAD, EU, Kine, Indije, Brazila, zbog čega se procenjuje da će uloga gasa rasti i sve više uticati na odnose proizvođača i potrošača, a time i na svetsku političku scenu. Oko 80 odsto svetskih rezervi gasa, ali i nafte, nalazi se u vlasništvu i pod kontrolom država izvoznica i njihovih energetskih kompanija.

Prirodni gas je pogodan za korišćenje i veoma zastupljen u mnogim zemljama, posebno u proizvodnji električne energije . Potrošnja prirodnog gasa u svetu raste što ga stavlja na drugo mesto po stopi rasta potrošnje energenata, odmah iza nuklearnih goriva.

Grafikon 4: Potrošnja prirodnog gasa u periodu od 1990 do 2025 u svetu²⁴

Očekuje se da će proizvodnja prirodnog gasa u buduću biti u značajnom porastu, što će dovesti do novih istraživanja i razvoja mogućnosti primene gasa, i napredka tehnoloških sistema za preradu i upotrebu gasa.

Monopol nad prirodnim gasom u Evropi trenutno ima Rusija, dok države Evropske unije uglavnom uspostavljaju sisteme za transport gasa.

Grafikon 5: Potrošnja prirodnog gasa po regionima za period 1970-2025²⁵

Rusija je isporučivala prirodni gas u Evropu preko “Centralno-evropskom gasovoda”, koji ima dva osnovna kraka: kroz Ukrajinu, (kojim prolazi više od dve trećine kapaciteta), i kroz Belorusiju. Zbog velike potražnje prirodnog gasa i neusklađenosti energetske politike u Evropi, Gasprom je izgradio “Severnog” i “Južnog toka” koji vode po dnu Baltičkog i Crnog mora. “Severni tok” gasovoda uglavnom je zasnovan na nemačko-ruskom bilateralnom sporazumu iz 2005. godine, koji je pod kritikom EU jer je sklopljen mimo evropske Energetske povelje i trenutno je onеспособljen za transport prirodnog gasa zbog specijalne operacije koju sprovodi Rusija u Ukrajinu. “Severni tok” je 1200 kilometara dugačak gasovod koji prolazi po dnu Baltičkog mora na dubini od 220 metara.

Države Evropske unije su najviše nade polagale u gasovod “Nabuko”, koji je bio u planu još od 1996. godine, a na inicijativu Sjedinjenih Američkih Država i koji je poput ruskog “Južnog toka”, trebao da vodi od najbogatijih izvorišta gasa Centralne Azije, preko Transkaspiskog gasovoda, Turske do Balkana, pa preko Bugarske i Rumunije do Austrije. Međutim, predsednici Rusije, Kazahstana i Turkmenistana su u maju 2007. postigli dogovor o izgradnji “Prikaspijskog gasovoda” kojim će se prirodni gas iz

24 [http://e.es.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/Nafta i gas](http://e.es.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/Nafta%20i%20gas)

25 [http://ees.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/Nafta i gas](http://ees.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/Nafta%20i%20gas)

kaspijskog regiona i Centralne Azije transportovati isključivo preko teritorije Rusije, čime je Ruska Federacija ostvarila poziciju monopoliste na isporuke prirodnog gasa, čak i u odnosu na Kinu. Na konferenciji o obnavljanju projekta “Nabuko”, u Budimpešti krajem januara 2008. godine, konstatovano je da bi taj gasovod koštao oko 12 milijardi dolara i da bi mogao biti izgrađen do 2015. godine. Projekat je napušten 2013. godine.

Grafikon 6: Gasovod “Nabuko”

Izvor: [https://sr.wikipedia.org/sr-el/Gasovod Nabuko](https://sr.wikipedia.org/sr-el/Gasovod%20Nabuko)

Zaključak

Sistemsko rešenje problema osiguranja dovoljne količine hrane u svetu može se postići povećanjem proizvodnje i produktivnosti u nerazvijenim zemljama koje imaju manjak hrane. Takođe tragične političke i društvene posledice povećanja cena hrane u svetu mogu se preduprediti partnerstvom između dela sveta koji ima tehnologiju, finansijske kapacitete i organizacione veštine i dela sveta koji ima zemljište, vodu i ljudske resurse. Pomoć nerazvijenima od 30 milijardi dolara godišnje bila bi dovoljna da se problemi neuhranjenosti i nedostatka hrane reše.

Problem o kojem se mnogo čuti jeste da će se ratovi u budućnosti odvijati zbog vode, ako posmatramo da je voda pokretač života i ekonomije onda ova konstatacija predstavlja realnost a da se njene zalihe konstantno smanjuju zbog brojnih faktora u kombinaciji sa klimatskim faktorima. Zagađivanje voda je jedan od najvećih generatora deficita vode. Zagđuju se slatke i slane vode. Zagađivanjem se naročito smanjuju resursi raspoložive količine pitke vode.

Jedna od najaktuelnijih tema u prošlosti i sadašnjosti o kojoj se mnogo, pisalo jeste vođenje ratova oko energenata posebno nafte. Pouzdano je da će ta tema imati svoje značajno mesto i u budućnosti, primera radi, ratovi oko nafte u Siriji i Iranu i u drugim regionima. Zemlje koji su najveći izvoznici nafte su grupisane u interesnu Organizaciju zemalja izvoznica nafte (OPEK). Zemlje OPEKa jako utiču cenom nafte na svetskom ekonomskom tržištu.

Iako se očekuje da ugalj bude zamenjen zemnim gasom u nekim delovima sveta, beležimo mali pad u planovima ukupne svetske potrošnje do 2030.godine. Ugalj nastavlja da dominira tržištem goriva naročito u Aziji. Pad potrošnje uglja, posmatrano u odnosu na ukupni energetske bilans, bio bi i veći da nije velikog porasta upotrebe uglja u Aziji, u zemljama koje se ubrzano razvijaju, posebno u Kini i Indiji. Obe zemlje, su veoma značajne za ukupnu svetsku potrošnju energije, i zauzimaju važno mesto u

analizama, projekcijama i prognozama za navedeni period, kada se ima u vidu stanje svetskih rezervi, i njihova geostrateška raspodela.

S obzirom da je značaj stabilnog snabdevanja energijom od vitalne važnosti, a drugi izvori energije se sve više redukuju, prirodni gas dobija sve veći značaj u svetu. Prirodni gas ima veoma široku primenu u industriji (43%), i bazna sirovina je u proizvodnji proizvoda plastične mase, đubriva, antifrizi i tekstila. Takođe, prirodni gas je drugi po značaju energetske izvor, odmah iza električne energije. Predviđa se da će upotreba prirodnog gasa za proizvodnju električne energije, 2025. godine biti dvostruko veća nego u poslednjih nekoliko godina. Značaj prirodnog gasa za svetsku ekonomiju se vidi na primeru specijalne operacije koja se sprovodi u Ukrajini od strane Rusije. Ekonomija Evropske Unije ja na ivici recesije zbog nedostatka jeftinog ruskog gasa.

Literatura

1. Avramov, S.: Trilateralna komisija, svetska vlada ili svetska tiranija, Idij, Veternik, 1998,
2. Dekanić, I., Laj V.: Geopolitički aspekti nafte i vode, CPI, Zagreb, 2008,
3. Dinić, J., : Ekonomska geografija, Ekonomski fakultet, Beograd, 1992,
4. Dragišić, Z.: "Sistem nacionalne bezbednosti-Pokušaj definisanja pojma", Vojno delo, 3/2009,
5. Bžežinjski, Z.: Velika šahovska tabla, CID, Podgorica, 2001,
6. Blagov, S.: Rusija i Jermenija: Opšta geopolitička pozicija, različitost po pitanjima energetike, www.Euroasianet.org. od 2004,
7. Vihbej M. P., Berman, I.: "The Geopolitics of Water", IASPS Research Papers in Strategy, No. 10, Septembar 2000, Internet, <http://www.iasps.org/strat10>,
8. Žanko, G.: Globalno nadmetanje za nadzor nad crnomorsko-kaspijskoj regiji, Međunarodne studije, god. V, br.1,2005,
9. Gidens, E.: "Svet koji nam izmiče", u: Globalizacija-mit ili stvarnost, Republika, Beograd, 246/ 2000,
10. Danner, M.: "Marooned in the Cold War", World Policy Journal, XIV 3, 1997. u: M. Mandebaum, Ideje koje su osvojile svet,
11. Ilić, M.: Quo vadis Svete, Filip Višnjić, Beograd, 2000,
12. Ivanović, Ž., : Put u carstvo dobra vodi u apokalipsu , u: Zbornik Ka carstvu dobra ili apokalipsa, (priredio Ž. Ivanović) Beograd, 2003,
13. Javorović, B.: "Voda-Sigurnosni aspekti"-Defendologija, broj 1-4, Zagreb, 2003,
14. Kenedi, P.: Pripreme za 21. vek, Službeni list SRJ, Beograd, 1997,
15. Kler, M. T. ,: Krv i nafta, Znanje, Zagreb, 2005,
16. Kremer, U.: Novi NATO novi ratovi, VIZ, Beograd, 2003,
17. Kegli V. Čarls, Vitkof R. Juđin: Svetska politika, trend i transformacija, Prometej, Beograd, 2004,
18. Kovač M., Stojković D.: Strategijsko planiranje odbrane, u: "Uticaj energetske bezbednosti na strategijsko okruženje", BIZ, Beograd 2009,
19. Kilibarda Z.: "Geopolitička polazišta strategije nacionalne bezbednosti", Vojno delo, 2/2009,
20. Kilibarda Z.: Nova geopolitika, SŠONID, ŠNO, Beograd, 2000,
21. Kisindžer, H.: Da li je Američi potrebna spoljna politika, VIZ, Beograd, 2003,
22. Mesarović, M., Pestel, E.: Čovječanstvo na raskršću, u: Aspekti globalizacije,
23. Matić B.: Tajna Balkana, monografija o geopolitici, SKC, Beograd, 1995,

24. Menciger, J.,: Socijalno-tržišna ili čista tržišna privreda, u: Dž. Stiglic, Protivrečnosti globalizacije, Filip Višnjić, Beograd, 2002,
25. Mandelbaum, M.,: Ideje koje su osvojile svet, Filip Višnjić, Beograd, 2004,
26. Mandelbaum, M.,: Treba li svetu golijat, Filip Višnjić, Beograd, 2006,
27. Milutinović, S.,: “Politike održivog razvoja”, Univerzitet u Nišu, Fakultet zaštite na radu, Niš, 2009,
28. Paul Michael Wihbey and Ilan Berman, “The Geopolitics of Water”, IASPS Research Papers in Strategy, No. 10, September 2000, Internet, <http://www.iasps.org/strat10> ,
29. Petrović, D.,: Rusija na početku 21. veka, Prometej, Novi Sad, 2007,
30. Petrović, V.,: “Globalizacija i budućnost”, Beogradska otvorena škola-predavanje,
31. Petrović, V.,: “Globalizacija i budućnost”, Beogradska otvorena škola-predavanje, Beograd, 2009,
32. Naj, S. Dž.,: Paradoks američke moći, BMG Beograd 2004,
33. Naj, S. Dž.,: Kako razumevati međunarodne sukobe, Stubovi kulture, Beograd, 2006,
34. Nye Joseph: Bound to lead: The Chanfing Nature of American Power, Basic Books, 1990,
35. Nikolić S.,: Energetska bezbednost kao faktor spoljne politike SAD na početku 21. veka, Vojno delo, 2/2008,
36. Nikoliš, D.,: “O globalizaciji kao političkom (i geopolitičkom i vojnobezbednosnom) fenomenu međunarodnih odnosa i Sjedinjenih Država u njima”, u: Vreme globalizacije,
37. Radoman, J.,: “Sekuritizacija energije kao uvod u energetska bezbednosnu dilemu”, Bezbednost zapadnog Balkana, broj 4, januar-mart 2007,
38. Radičević, P., : Mineralne sirovine u ratu i miru, NIU-Vojaska, Beograd, 1995,
39. Romaškina, P. N., : “Nuklearni programi Severne Koreje i Irana kao faktor nestabilnosti u novom sistemu međunarodnih odnosa”, Vojno delo, 3/2009,
40. Simić, D.,: Nauka o bezbednosti – savremeni pristup bezbednosti, Beograd, Službeni list, 2002,
41. Stojanović Stanislav: “Perspektive bezbednosti savremenog sveta”, Vojno delo, 4/2008,
42. Stojanović, S.,: Globalizacija i bezbednosne perspektive sveta, VIZ, Beograd, 2009,
43. Trkulja, J.,: “Globalizacija kao potčinjavanje ili šansa”, u: Aspekti globalizacije, (priredio V. Pavićević) Beograd, 2003,
44. Fukujama, F.,: Sudar kultura, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1997,
45. Herd, P. G., : “Pobeda nije moguća, poraz nije opcija:SAD, Irak i Srednji istok”, Vojno delo, 3/2008,
46. Homer-Dixon Thomas: “Environmental Scarcities and Violent Conflict”. – In: International Security, Vol 19, No. 1, 1994.

Statistike i studije

1. The Monthly Bilten of Staistics United Nations 2009-2011.,
2. Global trends 2015, [www. cia.gov/publications/ globaltrends.2015/index.html](http://www.cia.gov/publications/globaltrends.2015/index.html),

3. FAO The state of Food Insecurity in the World 2003, s.12, www.fao.org/ ,
4. BP Statistical Review of World Energy June 2007.,
5. Council on Foreign Relations: “National Security Consequences of U.S. Oil Dependency”, Independent Task Force Report No. 58, 2006. p17.,
6. SIPRI Yearbook 2006 Armaments, Disarmament and International Security, [http:// www.sipri.org.](http://www.sipri.org.),
7. World Development Indicators database, World Bank, revised 10 September 2008, www.worldbank.org.,
8. Abbonda il petrolio e scarseggia l’acqua”, Atlante di le Monde diplomatique, il Manifesto, Roma 2004, p. 171,
9. Mala enciklopedija Prosvete, četvrto izdanje, prvi tom, Prosveta, Beograd 1986,
10. Strategija nacionalne bezbednosti SAD u Informativni biltenprevoda, CVNDID,Beograd, 2006.

Internet adrese

1. [http://www.wikipedia.org/wiki/ Geografija-prirodni resursi](http://www.wikipedia.org/wiki/Geografija-prirodni_resursi),
2. [http://www.renters.com/news Art...cince News&story ID](http://www.renters.com/news_Art...cince_News&story_ID),
3. [http://www.ees.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/ Nafta i gas](http://www.ees.etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/Nafta_i_gas),
4. [http://www.seebir.eu-Energetika-Energetska kriza/.../cene-nafte-koje kriv](http://www.seebir.eu-Energetika-Energetska_kriza/.../cene-nafte-koje_kriv)
5. OPEC ili Globalizacija,
6. [http://ees. Etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/ugalj.pdf](http://ees.Etf.bg.ac.yu/Predmet/EG5OE/ugalj.pdf),
7. [http:// www.politika.rs/rubrike/svet/Vojni- uspon -Kine.lt.html](http://www.politika.rs/rubrike/svet/Vojni-uspon-Kine.lt.html),
8. [http:// www.politika.rs/rubrike/svet/Vojna -moc- Rusije.lt.html](http://www.politika.rs/rubrike/svet/Vojna-moc-Rusije.lt.html),
9. [http://www.google.com.](http://www.google.com); Energetske integracije,
10. <http://money.cnn.com/magazines/fortune/global500/2007/countries/US.html>,
11. [http://sh.wikipedia.org/wiki/Srednji Istok](http://sh.wikipedia.org/wiki/Srednji_Istok),
12. [http://sh.wikipedia.org/wiki/Daleki Istok](http://sh.wikipedia.org/wiki/Daleki_Istok).
13. [http://sh.wikipedia.org/wiki/Evroazijski Balkan](http://sh.wikipedia.org/wiki/Evroazijski_Balkan).
14. [http://sh.wikipedia.org/wiki/Kaspijska podregija](http://sh.wikipedia.org/wiki/Kaspijska_podregija).
15. [http://sh.wikipedia.org/wiki/Severni Kavkaz](http://sh.wikipedia.org/wiki/Severni_Kavkaz).

Ratko Garić¹, Slobodan Prodić², Novak Prodić³

BOSANSKOHERCEGOVAČKO DRUŠTVO KAO DRUŠTVO U NESTAJANJU - POLITIČKO-EKONOMSKA I STATISTIČKA ANALIZA

Rezime

Nastala nakon krvavog rata, Bosna i Hercegovina kao država nije preduzela korake koji se očekuju kako bi se društvo oporavilo od ratnih trauma i krenulo ka prosperitetu. Štaviše, iz današnje perspektive stiče se utisak da je Bosna i Hercegovina prepuštena samouništenju jer istovremeno dok svakodnevno gubi stanovništvo, ne preduzima se gotovo ništa da dođe do ekonomskog oporavka. Ovakva praksa kao da je zapravo potpomognuta od strane političkih elita, finansijskih centara moći i verskih zajednica da u neko dogledno vreme prostor Bosne i Hercegovine postane bezmalo „pusta zemlja“.

Ključne reči: Bosna i Hercegovina, demografija, iseljavanje, izumiranje stanovništva

BOSNIA AND HERZEGOVINIAN SOCIETY AS A SOCIETY IN A PROCESS OF DISAPPEARING-POLITICAL, ECONOMICAL AND STATISTICAL ANALYSIS

Abstract

Founded after bloody war, Bosnia and Herzegovina as a state has not taken any step that are expected in the aim to recover its society from war traumas and move it towards prosperity. In fact, from today's perspective, the impression that Bosnia and Herzegovina is let to self-destruction is made because the country is being depopulated while it does not take any step to recover economically. This custom looks like it is helped by political elites, financial centres of power and religious communities in the

1 Ratko Garić, Visoka škola strukovnih studija biznisa, Beograd; ratko15@gmail.com ORCID 0009-0007-7315-0981

2 Prof. dr Slobodan Prodić, Fakultet za evropske pravno-političke studije, Beograd; slobodan.prodic@gmail.com ORCID 0009-0007-2297-7460

3 Novak Prodić, Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Novom Sadu; novakprodic@gmail.com ORCID 0009-0006-3294-8527

aim to transform Bosnia and Herzegovina into an “empty land“.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, demographics, emigration, depopulation

Uvodne napomene

Po mnogo čemu Bosna i Hercegovina (u nastavku BiH) predstavlja jednu od interesantnih država kada je u pitanju politikologija kao nauka. Pre svega, BiH je jedna mlada država koja je nastala nakon raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u nastavku SFRJ) i krvavog rata koji je trajao od 1992. do 1995. godine. Ova država sastavljena je od dva entiteta: Federacija BiH i Republika Srpska kao i od Distrikta Brčko. BiH je multietična i multikonfesionalna država koja je u značajnoj meri okrenuta ka prošlosti i u kojoj političke elite ovu, nazovimo je tako, slabost, iskorišćavaju u maksimalnoj meri za dolazak i opstanak na vlasti. Za razliku od drugih evropskih država koje su nakon ratova nastojale da se u svakom smislu što je moguće pre oporave i da pre svega u domenu ekonomije i populacione politike ojačaju, BiH je, kako to pokazuje proteklo vreme, krenula jednim potpuno drugačijim putem. Naime, BiH već decenijama ne samo da stagnira nego primetno nazaduje u po državu značajnim elementima kao što su demografija i ekonomski položaj najvećeg broja stanovnika. Rezultat toga upravo i jesu problemi o kojima želimo da govorimo u ovom radu, a takođe ni malo svetla perspektiva čitavog jednog društva u ne tako dalekoj budućnosti.

Osvrt u prošlost

Kako bi se razumela situacija u kojoj se obrela BiH u vremenu sadašnjem naravno da je potrebno osvrnuti se na neka prošla vremena. Razlog za to je i taj što BiH realno jeste prostor/država sa bogatom istorijom, ali i to što su događaji iz prošlosti realno u mnogo čemu doprineli tome da je ova država danas u položaju u kakvom jeste.

Zbog obima rada ovom prilikom se nećemo udubljivati u daleku prošlost i biće dovoljno pomenuti podatak da je na prostoru današnje BiH u vremenu srednjeg veka postojala srednjovekovna država. Za temu kojom se bavimo od naročite važnosti zapravo je period 20. veka jer upravo to je vreme u kome dolazi do realizacije ideje o stvaranju BiH kao države ali i do toga da, kako nam se to u praksi pokazuje, realizacija ideje ponekad nije dovoljna da bi se došlo do toga da ona (država) „organizuje i reguliše javni život i interese građana kroz stabilan sistem od većine prihvaćenih društvenih vrednosti i propisanih normi i pravila“ (Деспотовић, 2022, 92) ili, kako bi to rekao Endru Hejvud: „država je politička asocijacija koja uspostavlja suverenu nadležnost u okviru određenih teritorijalnih granica i vrši vlast kroz skup stalnih institucija, koje su očigledno javne pošto su odgovorne za kolektivno organizovanje života zajednice i finansiraju se na račun javnosti“ (Hejvud, 2004, 171). U svakom slučaju, problem demografije BiH zapravo nije samo politički nego egzistencionalni problem sa kojim se suočava ova država. Na primer, u vreme kada je prostor današnje BiH bio deo Osmanske imperije demografska situacija ovog prostora menjala se usled različitih faktora kao što su materijalni položaj stanovništva, versko-nacionalna pripadnost, oružani sukobi, epidemije... Prelaskom BiH u ruke Austrougarske monarhije, uprkos značajnim migracionim kretanjima ali i oružanim sukobima, broj stanovnika u BiH je u porastu. Na primer, u dokumentu koji je poznat kao „Opis vilajeta Bosna“,⁴ čiji je autor austrijski obaveštajni oficir Gustav

⁴ U pojedinim izvorima navodi se da je naslov njegovog rada „Istorijski, politički i topografski opis Vilajeta Bosne“. Pogledati: Šehić, Zijad (2020), Šta su njemački učenici učili o Bosni i Hercegovini prije sto četrdeset i četiri godine?, Prilozi za proučavanje historije Sarajeva, br. 8-9, str. 117-136.

Temel, a koji je obnarodovan 1867. godine, na prostoru današnje BiH ukupno je živelo 1.069.770 stanovnika od kojih je bilo 381.020 muslimana, 196.104. rimokatolika, 491.808 pravoslavnih hrišćana, 9230 Roma, 2210 Jevreja (Продић, 2019, 89-90). Prema popisu iz 1879. godine u BiH živi 1.158.440 stanovnika, prema popisu iz 1885. godine - 1.336.091, prema popisu iz 1895. godine - 1.568.092 stanovnika (Zekanović, 2012, 25-40). Prema popisu obavljenom 1910. godine na prostoru BiH živelo je 1.898.044 stanovnika od kojih je, po veroispovesti, bilo 43,49% pravoslavnih hrišćana, 32,26% muslimana, 22,88% rimokatolika, 0,63% Jevreja, 0,42% grkokatolika, 0,32% protestanata (Die Ergebnisse, 1912, 56). Jednostavnom računicom može se primetiti da se od 1867. do 1910. godine broj stanovnika BiH povećao za 828.274 stanovnika.

Prvi svetski rat na konkretan način pokazao je šta stanovništvu BiH donose oružani sukobi 20. veka. Naime, prema prvom popisu stanovništva nakon rata, onom koji je obavljen tokom 1921. godine, na prostoru BiH živelo je 1.890.440 stanovnika. Razlika od 7604 stanovnika između popisa iz 1910. i onog iz 1921. godine ukazuje nam da je tokom ratnih godina, to jest od 1914. do 1918. godine došlo do smanjenja broja stanovnika u BiH kao i to da je u poratnom periodu ponovo došlo do povećanja življa. Čak i danas, čitav vek kasnije, ne može se sa sigurnošću reći koliko je žrtava odneo Prvi svetski rat u BiH. Kao deo Austrougarske monarhije muškarci iz BiH bili su vojni obveznici koji su ratovali po mnogim frontovima. Istovremeno, ono na čega se treba obratiti pažnje je da se protiv Srba iz BiH već 28. juna 1914. godine, dana kada je izvršen atentat na prestolonaslednika Franca Ferdinanda, pokreće jedan konstatan progon koji je podrazumevao ubistva, mučenja, zatvaranja u prve koncentracione logore,⁵ raseljavanje... Civilno stanovništvo ali i vojska tokom Prvog svetskog rata, pogotovo onaj deo koji je bio zatvoren po logorima, bilo je žrtva različitih epidemija kao na primer pegavog i trbušnog tifusa, dizenterije, tuberkuloze, zapaljenja pluća... (Вемић, 2014, 230). Ništa manje problema civilnom stanovništvu, a pogotovo deci stvarala je glad. Zbog gladi neretko su decu iz BiH organizovano slali na prostore današnje Ukrajine i Dalmacije. U svakom slučaju različite su procene o broju stradalih u BiH tokom četiri ratne godine. Prema pojedinim istraživačima stradalo je oko 300.000 osoba od čega su njih 100.986 bila deca starosti ispod deset godina (Imamović, 23.12.2023). Takođe se navodi podatak da je stradalo između 12 i 15% stanovništva. Ako se prihvati ovaj stav broj stradalih bi iznosio oko 280.000 osoba.

Tema koja nije dovoljno obrađena kada govorimo o istoriji BiH je i tema stradanja tamošnjeg stanovništva tokom epidemije španske groznice. Usled nedostatka relevantnih istorijskih izvora iz tog vremena mi ne možemo saznati puno toga u vezi sa tim u kolikom broju su stradali žitelji BiH tokom ove epidemije. Između ostalog o ovoj bolesti nisu izveštavali čak i ondašnji dnevni listovi poput „Sarajevskog lista”, „Pravde”, „Narodnog jedinstva” ili „Jugoslavije” (Mustajbegović, 25.12.2020). Nešto drugačija situacija bila je na prostoru Hercegovine koja je bila nastanjena hrvatskim življem (Mišur, 2019, 253-256).

Period između dva svetska rata, kao kratkovremeni period mira, doneće stanovništvu na prostoru današnje BiH malo promena kada je u pitanju olakšanje svakodnevice života. Da bi se ovo razumelo sasvim je dovoljno pomenuti podatak o

⁵ Ono šta je potrebno posebno naglasiti je podatak da je u periodu od 1915. do 1917. godine kroz koncentracioni logor u Doboju prošlo preko 45.000 Srba a 1/3 tog broja činili su žene sa decom čiji su očevi, braća i muževi bili osumnjičeni da su pristupili srpskoj vojsci. Inače, prema pojedinim istraživačima u nizu logora što ih je Austrougarska ustrojila za zarobljenike stradalo je preko 65.000 Srba. Pogledati: Паравац, Душан (2002), Добојски логор: хроника о аустроугарском логору интернираца у Добоју 1915-1917, Добој; Вемић, Мирчета (2014), Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914-1918, Зборник Матице српске за друштвене науке 2/2014, стр. 201-234.

lošem zdravstvenom sistemu sa jedne i pogubnoj zdravstvenoj neprosvećenosti najširih slojeva društva sa druge strane (Пијук-Пејчић, 2021, 189-190). Sa druge strane, način života, pogotovo seoske populacije, koji se vekovima nije menjao podrazumevao je veliki natalitet. Razlog za to nije potrebno tražiti niti u verskoj niti u bilo kojoj drugoj „ideologiji”. Razlog velikog broja dece koji se rađao u bosanskohercegovačkim seoskim, a neretko i gradskim sredinama, bilo je nastojanje pojedinca da sa većim brojem dece „pobedi” procenat njihove smrtnosti. Kako smo ranije naglasili broj stanovnika na prostoru današnje BiH prema popisu iz 1921. godine iznosio je 1.890.044, dok je na popisu iz 1931. godine broj stanovnika bio 2.323.555. To znači da se za navedenih 10 godina broj stanovnika povećao za 433.511 ili oko 23% uz napomenu da nije došlo do većih procentualnih odstupanja po pitanju versko-nacionalne pripadnosti. Naime, prema ovom popisu na prostoru današnje BiH živelo je 43,87% pravoslavnih Srba, 30,90% žitelja muslimanske vere, 23,96% rimokatolika, 0,49% Jevreja i 0,78% ostalih (Становништво по вероисповести, 1945).

Iskoristićemo priliku da naglasimo i sledeće: period između dva svetska rata, kada je reč ne samo istoriji BiH nego i SFRJ, značajan je i zbog toga što je to vreme intenzivne aktivnosti Komunističke Partije Jugoslavije (u nastavku KPJ) na realizaciji ideje o postojanju jedne nove, komunističke Jugoslavije. Danas se nedovoljno govori o tome da je ideja postojanja države sačinjena od konstitutivnih republika, a među njima i BiH, javno izložena upravo na IV kongresu KPJ održanom 1928. godine u Drezdenu. Ova ideja, očevidno nastala na postulatu uređenja SSSR-a, zapravo je omogućila da se tokom tzv. narodnooslobodilačkog rata i revolucije koja je trajala od 1941. do 1945. godine realizuje odluka pomenutog kongresa KPJ i da svoje postojanje kao država započne nova Jugoslavija i da na veoma konkretan način bude fundament iz koga će, njenim po mišljenju rukovodstva KPJ legitimnim raspadom jer je reč o „imperijalističkoj tvorevini srpskog naroda” (Базић, 2018, 1149) biti ostvareni planovi o postojanju država poput Hrvatske, Slovenije, BiH, Severne Makedonije, Albanije.

Drugi svetski rat i BiH

Da bi se razumela trenutna situacija ne samo u BiH nego i u drugim državama koje su nastale raspadom SFRJ potrebno je obratiti posebnu pažnju na period od 1941. do 1945. godine, to jest na period Drugog svetskog rata. Bezmalobolno čitava druga polovina 20. veka predstavlja vreme kada su u jugoslovenskoj historiografiji ali i u svakom drugom segmentu života ove četiri godine rata bile označene izuzetno važnim terminima: narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija. Naime, u historiografiji bezmalobolno svih naroda koji su na strani saveznika učestvovali u borbi protiv fašizma vreme Drugog svetskog rata ima jedan, nazovimo ga tako, univerzalni smisao. Sa druge strane, u SFRJ ovaj period istorije u osnovi je bio vreme revolucije, to jest oružano nastojanje pripadnika partizanskih jedinica kojima je rukovodila KPJ da dođe na vlast i da od stare načini jednu novu, komunističku Jugoslaviju koja bi, u bitnim elementima, predstavljala državu nastalu po modelu Sovjetskog Saveza po okončanju tamošnjeg građanskog rata.

Kraljevina Jugoslavija nestala je sa političke scene nakon kratkovremenog Aprilskog rata i potpisivanjem kapitulacije 17. aprila 1941. godine. Kapitulacija je predstavljala legitiman čin rasparčavanja države od strane onih koji su pobedili u ovom ratu a to su bile Nemačka, Italija, Bugarska i Mađarska. Za temu kojom se bavimo važna činjenica je da prostor današnje BiH od 10. aprila 1941. godine u najvećem procentu potpada pod vlast Nezavisne Države Hrvatske (u nastavku NDH). Reč je o marionetskoj državi nastaloj uz saglasnost nacističke Nemačke kojom je rukovodio

ustaški režim na čelu sa dr Antom Pavelićem iako je NDH, a to se često zaboravlja, zapravo bila kraljevina. Za kralja ove države proglašen je Tomisla II, to jest italijanski plemić Amione di Savoia čija je puna kraljevska titula glasila: Kralj Hrvatske, Princ Bosne i Hercegovine, Vojvoda Dalmacije, Tuzle i Knina (Martinov, 2018, 18). Inače, kralj Tomislav II ni jednom nije bio na teritoriji države kojom je vladao. Za razliku o većine država sveta, populaciona politika NDH za zadatak je imala da istrebi značajan deo stanovništva. Naime, 1941. godine na prostoru NDH živelo je nešto manje 2 miliona Srba što je zapravo bila 1/3 ukupnog broja stanovnika te države (Matković, 2002, 82). Politika nacionalne isključivosti koja je postojala u NDH nije obuhvatala samo Srbe nego se odnosila i na Jevreje, Rome ali i na sve druge stanovnike ove države koji se nisu slagali sa zvaničnom politikom, na primer komuniste i simpatizere/pomagače partizanskog pokreta u kasnijem delu rata. Sistem koncentracionih logora,⁶ mobilizacija, uobičajene epidemije zaraznih bolesti koje su karakteristične za period rata, odmazde nad civilnim stanovništvom, okolnost da je prostor BiH neretko bio prostor na kome su se dešavale oružane borbe između zaraćenih strana sve to i još mnogo toga učinilo je da stanovništvo BiH ponovo, po drugi put u 20. veku, bude desetkovano. Dovoljno je pomenuti da je, prema nepotpunom spisku, tokom postojanja NDH pobijeno 74.580 dece srpske nacionalnosti starosti do 14 godina (Spisak ubijene i umorene dece, 01.02.2023). Drugi svetski rat, a pogotovo genocid nad Srbima u NDH pa samim tim i u BiH, samo će još više osnažiti uzajamnu netrpeljivost između versko-nacionalnih grupa. Sve to će, kako će pokazati vreme, biti jedan od značajnih elemenata u trećem ratu kroz koji je stanovništvo BiH prošlo tokom 20. veka.

BiH u novoj Jugoslaviji

Teritorijalno-pravno današnja BiH je po okončanju Drugog svetskog rata postala jedna od konstitutivnih republika nove Jugoslavije. Za razliku od drugih federalnih jedinica BiH je, po mišljenju komunističkog rukovodstva, predstavljala idealan prostor na kome je trebalo da se realizuje čitav niz koraka koji će u praksi opravdati sve ono kroz čega je narod pretrpeo tokom Drugog Svetskog rata. BiH je iz tog razloga bila u središtu industrijalizacije države, a takođe i u središtu realizacije ideje o bratstvu i jedinstvu svih naroda i narodnosti koje su živele u Jugoslaviji.

Rukovodstvo Jugoslavije neposredno nakon rata iskoristile su stanovništvo BiH da realizuju ideju o kolonizaciji pre svega Vojvodine i na taj način nadomeste tamošnji manjak stanovništva i iskoriste tamošnje poljoprivredne resurse (Dobrivojević-Tomić, 2021, 321). Danas se procenjuje da je iz tog razloga u periodu od 1945. do 1948. godine u Vojvodinu doseljeno između 250.000 i 350.000 kolonista od kojih su najveći procenat činili Srbi što je bilo više od 60% u poređenju sa kolonizacijom obavljenom nakon Prvog svetskog rata (Шовљаков, 2019, 212).

Uparedo sa ovim procesom tekao je i proces industrijalizacije BiH koja je takođe uticala na demografsku situaciju. Industrijalizacija je podrazumevala migracije iz bosanskohercegovačkih sela u gradske industrijske centre, a to je, između ostalog, podrazumevalo i značajne promene u stilu života, pre svega u populacionoj politici

⁶ Pitanje koncentracionih logora na teritoriji NDH je relativno istraženo. Sa druge strane, iskoristićemo priliku da samo pomenemo podatak o postojanju specijalizovanog dečijeg logora u Livnu (teritorija današnje BiH) u kome su vršena medicinsko-eksperimentalna istraživanja od strane hrvatskih lekara. Deca su bila srpskog i jevrejskog porekla u uzrastu između pet i sedam godina. Koncentracioni logor za srpsku decu u NDH takođe je postojao i u Sisku u kome je, prema svedočenju lekara Lazara Morguljesa iz Osijeka, početkom 1942. godine bilo oko 3200 dece (Страњковић, Драгослав (1991), *Највећи злочини садашњице: Патње и страдање српског народа у Независној Држави Хрватској, Горњи Милановац: Дечије новине*, стр. 436-437). Takođe je potrebno pomenuti i to da je preko 19.000 dece sa Kozare ubijeno u sistemu koncentracionog logora Jasenovac.

(Bjelajac, 2015, 215-216). Od 60-ih godina prošlog veka na demografsku situaciju BiH utiče i faktor „odlaska na privremeni rad u inostranstvo”. U praksi je to značilo da je određen broj „gastarbajtera” iz BiH odlazio u inostranstvo i da se nakon određenog vremena vraćao u državu. Sa druge strane, kako se to pokazalo u praksi, mnogo veći broj je bio onih koji su, nakon što su otišli iz BiH, u inostranstvo povlačili kako svoje porodice, tako i rodbinu, prijatelje, poznanike...

Statistički podaci koji su prikupljeni kroz popise stanovništva pokazuju da je, uprkos navedenim epizodama iz istorije BiH u SFRJ primetan pozitivan prirodni priraštaj. Prema popisu iz 1948. godine u BiH je živelo 2.565.277 stanovnika (42,29% Srba, 30,73% nacionalno neopredeljenih muslimana, 23,19% Hrvata, 3,79% prema narodnosti jugoslovenski opredeljenih muslimana). Prema popisu iz 1953. godine u BiH je živelo ukupno 2.847.790 stanovnika (prema veroispovesti primećuje se porast od 27.500 vernika islamske i oko 20.000 rimokatoličke veroispovesti dok je među pravoslavnim hrišćanima zabeležen pad od oko 65.000 vernika kao i porast broja Srba koji se izjašnjavaju kao ateisti, to jest oko 8% ukupne populacije BiH). Prema popisu iz 1961. godine u BiH je živelo 3.277.948 stanovnika (42,89% Srba, 25,69% Muslimana, 21,71% Hrvata, 8,42% Jugoslovena). Prema popisu iz 1971. godine u BiH je živelo 3.746.111 stanovnika (39,57% Srba, 37,20% Muslimana, 20,62% Hrvata, 1,17% Jugoslovena). Prema popisu iz 1981. godine u BiH je živelo 4.124.008 stanovnika (39,52% Srba, 32,52% Muslimana, 18,38% Hrvata, 7,91% Jugoslovena). Prema popisu iz 1991. godine u BiH je živelo 4.377.033 stanovnika (43,38% Srba, 31,19% Muslimana, 17,36% Hrvata, 5,53% Jugoslovena). Broj stanovnika BiH u periodu od 1948. do 1991. godine povećao se za preko 1.700.000 stanovnika (Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti, 05.07.2003). Ali onda je ponovo došao rat...

Raspad SFRJ, nastanak BiH kao države sa velikim demografskim problemom

Raspad SFRJ, posmatrano iz današnje perspektive i uzimajući u obzir različite faktore, nije mogao da prođe bez rata. Za razliku od nekih drugih država nekadašnjeg socijalističkog bloka, kao na primer Čehoslovačke, većina u kolektivnom rukovodstvu SFRJ glasala je za rat. Glas koji je prevagnuo u tom pravcu na sednici Predsedništva SFRJ 11. i 12. marta 1991. godine bio je upravo glas Bogića Bogićevića, člana predsedništva iz BiH (Lasić, 13.03.2008). Što se tiče BiH sukob koji se osećao u vazduhu započeo je u Sarajevu 1. marta 1992. godine. Muslimanski ekstremisti Ramiz Delalić, Suad Šabović i Taib Torlaković pucali su na svadbenu povorku ispred pravoslavne crkve i tom prilikom ubili Nikolu Gardovića i ranili sveštenika Radenka Mikovića. Sve to vremenski se podudaralo sa referendumom za odvajanje BiH od SFRJ iniciranim od strane Stranke demokratske akcije (SDA), ključne političke organizacije Muslimana u vremenu rata i dugo vremena nakon njegovog okončanja (Lalić, 2021, 66). Sve ono što se potom dešavalo bila je jedna velika uzajamna klanica naroda koji su živeli u BiH, zlo vreme zbog koga će poginuti preko 100.000 ljudi (Ingrao, Emmert, 2012, 140; Tabeau, 2009, 745). Nikada se neće saznati tačan broj žrtava pogotovo zahvaljujući praksi političara da povećavanjem broja stradalih nastoje da steknu određene političke poene ili pozicije u nastavku međusobnih diplomatsko-političkih sukoba. Ratni sukob doveo je ogromnog raseljavanja stanovništva, to jest izbeglištva u druge zemlje ali i migracija sa teritorija koje su bile pod vlašću neke od zaraćenih strana. Pretpostavlja se da je ovaj problem pogodio preko dva miliona stanovnika BiH (Burg, Shoup, 1999, 171).

Nakon 1995. godine BiH postaje i još uvek jeste izrazito polarizovana država sastavljena od dva entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH) i jednog distrikta

(Brčko). Nespremnost, nezainteresovanost kao i nesposobnost političkog rukovodstva da preduzme potrebne korake u obnovi kvaliteta života u ratom porušenoj državi odrazila se na sve segmente života pa samim tim i na demografiju. Za razliku od dve ranije posleratne epizode u kojima je, kako smo mogli da vidimo došlo do konkretnog povećanja nataliteta, nakon rata 1995. godine nije se dogodio očekivani skok broja stanovnika. Uprkos stvaranju bezmalo etnički čistih prostora (na primer pre jedne decenije u Banja Luci procenat srpsko-pravoslavnog stanovništva iznosio je 89,57%, dok je u Sarajevu preko 90% stanovništva muslimanske veroispovesti koji sebe deklarišu kao Bošnjake), proces odlaska stanovništva usloviće mnogo promena. Kod većine stanovnika, nakon što su se u značajnoj meri stišale nacionalističke strasti, došlo je do suočavanja sa svakodnevicom života koja nije bila ni malo ružičasta. Uprkos značajnim sredstvima koja su u BiH pristizala iz inostranstva nije došlo do očekivanog ekonomskog oporavka države. Političke elite su vešto uspevale da materijalna sredstva iskorišćavaju na sve drugo osim da se u nekom značajnijem procentu poboljša kvalitet života pre svega radno/reproduktivno sposobnog stanovništva. Slabosti poput ogromnog birokratskog aparata koji je predstavljao specifičnost BiH/SFRJ pre rata pažljivo su nastavile da se neguju od strane vlasti. Svojevrstu sigurnost, pre svega materijalnu, u BiH su posle rata imali oni koji su uspeali da pronađu mesto za sebe u nebrojenim neproizvodnim institucijama koje su sredstva dobijala pre svega iz državne blagajne. Sa druge strane, obnova ili pokretanje proizvodnih kapaciteta gotovo da nije ni postojala. Navedena situacija značajnije se nije promenila ni do danas, bezmalo tri decenije po okončanju rata i postojanja BiH kao međunarodno priznate države.

Politička nebriga o potrebama bosanskohercegovačkog društva dovela je do toga da je BiH kao država danas na nezavidnom mestu kada je reč o gubitku stanovništva. Prema statističkim podacima, BiH je od poslednjeg popisa stanovništva obavljenog 2013. godine pa do 2023. godine, napustilo preko 600.000 stanovnika (Poznato koliko je ljudi napustilo BiH, 19.06.2023). Procenjuje se, jer u BiH od pomenute 2013. godine nije obavljen popis stanovništva, da danas u ovoj državi živi ispod 3 miliona osoba (Čalić, 18.03.2024). Za razliku od ratnih egzodusa, kada su staništa i državu napuštali ljudi svih uzrasta, u poslednjih par decenija BiH prvenstveno napušta radno/reproduktivno sposobno stanovništvo dok po godinama starija populacija mahom ostaje u državi. Ovo je dovelo do poražavajuće situacije jer BiH rapidno ostaje bez mladih pretvarajući se u zemlju staraca. Ilustracije radi, 1996. godine, u BiH rođeno je nešto više od 46.000 beba da bi samo par godina kasnije, konkretno 2000. godine u BiH rođeno nepunih 40.000 beba (Кремановић, 15.01.2024). Pre dve godine, to jest 2022. godine, u BiH je rođeno 26.539 dece, a 2023. godine - 25.493 bebe. Sa druge strane, prema podacima iz 2023. godine u BiH živi oko 700.000 penzionera, a što se tiče umrlih u toku 2021. godine umrlo je 50.333, 2022. godine - oko 31.000, a 2023. godine - skoro 40.000 osoba. Ove brojke ukazuju na svojevrsnu demografsku katastrofu koja, kako se čini, samo nastavlja da se širi. U svakom slučaju, vreme i politika rade protiv stanovništva ove države.

Zaključak i moguća rešenja problema

U dosadašnjem delu rada izložene su istorijski i statistički podaci koji su u značajnoj meri doprineli trenutnoj situaciji u kojoj se nalazi BiH. Ono što se svakako primećuje, čak i bez posebnog udubljanja u problem, je okolnost da je BiH država sa velikim ekonomskim problemima koji doprinose osećaju bezperspektivnosti pogotovo kod mlađe populacije stanovništva. Nalazeći se čvrsto u rukama razgranatog birokratskog aparata i versko-političkih elita, društvo u BiH već decenijama doslovno tone u neke od

najpogubnijih pojava današnjice. Ilustracije radi pomenimo da je BiH jedna od država sa najvećim procentom mita i korupcije, pogotovo u sferi zdravstva (Poslovanje, korupcija i kriminal, 2013, 64-65; Popović, 2019, 44). U okruženju urušenih vrednosti, u društvu u kome se izazivanjem versko-nacionalne netrpeljivosti veoma uspešno guši svaki pokušaj ukazivanja na egzistencijalne probleme, u jednoj neofeudalističkoj atmosferi mnogi s punim pravom jedino šta mogu učiniti je da se zauvek odsele iz BiH i da negde drugde potraže sigurnije mesto za sebe i svoju porodicu. Rezultat svega toga je okolnost da BiH postaje „pusta zemlja”. Ovo se, već duži niz godina pogotovo primećuje u seoskim sredinama. Prema podacima iz 2022. godine u BiH je preko 500 sela bez ijednog stanovnika (U 500 sela, 05.06.2022). Slična situacija je i po gradovima jer oni koji nisu u mogućnosti da pronađu zaposlenje u državno-birokratskim strukturama takođe napuštaju BiH kako zbog razočarenja u sistem, tako i zbog nemogućnosti da sa primanjima koja zarađuju sebi i svojim porodicama priušte koliko toliko „kvalitetan”,⁷ život. Najkraće rečeno: BiH konstantno gubi stanovništvo.

Nameće se pitanje šta učiniti da se uspori, a možda i spreči očevidna kataklizma? Pre bilo kakvog odgovora na ovo pitanje potrebno je obratiti pažnju na to da li postoji volja elita da se uopšte učini bilo šta. Naime, BiH je, uostalom kao i druge države nastale raspadom SFRJ, u rukama političkih elita koje, u sprezi sa osobama koje imaju novac i verskim zajednicama, oblikuju društvo u formi koja zapravo njima odgovara. Iako je, možda, sve to zamišljeno kao dobro, vreme je pokazalo da je sistem što su ga protektori odabrali za BiH zaista lako pretvoriti u nešto što zapravo uništava sve segmente ove države. Jednostavnije rečeno, stiče se utisak da ne postoji volja među političkim elitama da se učini nešto što bi promenilo trenutno stanje. Da li je pojedincima ili grupacijama koje imaju materijalna sredstva potrebna promena u BiH? U njihovom slučaju presudna je materijalna komponenta, to jest profit. BiH je, na primer, jedna od evropskih zemalja sa velikim rezervama pijaće vode. Takođe, BiH je država sa velikim šumskim bogatstvom, velikim količinama ruda... Sve to zaista je potrebno Evropi ili drugim delovima sveta i upravo sa te pozicije se i nastupa i stvara ekonomska politika kako u vezi sa bližom, a pogotovo u budućnosti od nekih 30 ili 40 godina unapred. Sa treće strane, BiH je jedna od država u Evropi čije se stanovništvo izjašnjava kao religiozno. To znači da verske zajednice u BiH imaju i te kako snažan uticaj na društvo i društvena kretanja. Da li se taj uticaj koristi na pravilan način, to jest u skladu sa aksiomima religija koje su dominantne u BiH? Iz današnje perspektive teško je govoriti o tome jer su verske zajednice neretko oslonci vlasti. Između njih postoji tzv. „simfonija” koja zapravo služi da se ne naruši postojeći poredak i koja ne podrazumeva bilo kakvu disharmoniju. Iz današnje perspektive čini sa da je BiH među onim evropskim državama koja se planski pretvara u „pustu zemlju” pre svega zarad lakšeg iskorišćavanja njenih prirodnih resursa u nadolazećem vremenu. Odstranjenjem kritične mase onih koji bi se mogli pobuniti protiv navedenog, upravo kroz iseljavanje u inostranstvo i rada u tamošnjim ekonomijama, političke elite zapravo ispunjavaju ono čega su se prihvatile. U svojoj borbi za dolazak i opstanak na vlasti elite bezpogovorno izvršavaju direktive koje dobijaju od onih koji imaju novac u svojim rukama. Naime, ne treba smetnuti sa uma da je BiH prezadužena država jer, recimo, 2023. godine javni dug ove države iznosio je preko 6,5 milijardi evra (Haskić-Suša, 13.03.2024). Da li će iko ikada moći da vrati ove dugove? Ako i bude u mogućnosti dugovi će najverovatnije biti naplaćeni kroz eksploataciju prirodnih resursa, a onima koji u to vreme budu živeli u BiH svakako će biti svejedno jer zbog životne dobi imaće druge, za njih u tom trenutku važnije probleme.

⁷ Pitanje „kvaliteta” života je svakako posebna tema za istraživanje pre svega zbog više nego li primetnog konzumerizma i malograđanštine kojima robuje ogroman procenat pre svega urbanog dela stanovništva BiH. Podrobnije: Prodić, Slobodan; Garić, Ratko (2024), Od Pala do [ne]Pala: Oglledi o svakodnevicu života u Bosni i Hercegovini, Doboj-Brčko.

Literatura

1. Базић, Јован (2018), Друштвено-политичко уређење Југославије као системски узрок њеног распада, Социолошки преглед, бр. 4/2018, стр. 1147-1170
2. Бјелајац, Зоран (2015), Сеоска заједница и простор изгубљена веза, Политеиа, бр. 9/2015, стр. 207-221
3. Бубало, Милка; Плавша, Јован (2000), Избеглице из Босне и Херцеговине у Војводини, Гласник Географског друштва Републике Српске, 5/2000, стр. 115-123
4. Burg, Steven; Shoup, Paul (1999), *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*, New York: M.E.Sharpe
5. Вемић, Мирчета (2014), Помор Срба ратних заробљеника и интернираних цивила у аустроугарским логорима за време Првог светског рата 1914-1918, Зборник Матице српске за друштвене науке, 2/2014, стр. 201-234
6. Торлука, Бојан (2012), Миграције становништва (село-град) са посебним освртом на Републику Српску, Социолошки годишњак, бр. 7/2012, стр. 109-126
7. Деспотовић, Љубиша (2022), Политика на размеђу власти и моћи, Нови Сад: И.П. Национал
8. Dobrivojević-Tomić, Ivana (2021), Problemi u naseljavanju i prilagođavanju kolonista na život u Vojvodini u prvim godinama posle Drugog svetskog rata, *Istorija 20. veka*, br. 2/2021, str. 313-332
9. Die Ergebnisse der Volkszählung in Bosnien und der Hercegovina vom 10. Oktober 1910 - <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-NNGUIFYF> (pristupljeno: 30.07.2024)
10. Calić, T. (18.03.2024), Koliko BiH stvarno ima stanovnika? <http://www.6yka.com/bih/koliko-bih-stvarno-ima-stanovnika/> (pristupljeno: 05.08.2024)
11. Haskić-Suša, Mirela (13.03.2024), Javni dug BiH iznosi 26,7 posto BDP-a, poraslo unutrašnje zaduženje entiteta <http://www.ba.bloombergdria.com/ekonomija/bih/54318/javni-dug-iznosi-267-posto-bdp-a/news> (pristupljeno: 06.08.2024)
12. Hejvud, Endru (2004), *Politika*, Beograd: Clío
13. Imamović (23.12.2023), Stradanje Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu <http://www.stav.ba/vijesti/stradanje-bosne-i-hercegovine-u-prvom-svjetskom-ratu/22542> (pristupljeno: 20.07.2024)
14. Ingraо, Charles; Emmerth, Thomas (2012), *Confronting the Yugoslav Controversies*, Purdue University Press
15. Кнежевић, Милош (2019), Српско/Југословенска државотворна и разбираспадна дилема - Небески идеали Југославије на тлу неуспеле заједнице, Национални интерес, бр. 1/2019, стр. 65-99
16. Кремановић, Младен (15.01.2024), За педесет година БиХ ће имати 1,6 милиона људи <http://www.politika.rs/scc/clanak/594233/Za-pedeset-godina-bih-ce-imati-1-6-miliona-ljudi> (pristupljeno: 05.08.2024)
17. Lalić, Đorđe (2021), Ko je prvi počeo? Istoriofografija u Srbiji i ratovi 1990-ih godina, *Ratovi 1990-ih u regionalnim historiografijama: Kontroverze, interpretacije, naslijeđe*, Sarajevo: UMHS, str. 59-67
18. Lasić, Mile (13.03.2008), Usamljeni „peti glas“ razuma <http://www.pescanik.net/usamljeni-peti-glas-razuma/> (pristupljeno: 04.08.2024)

19. Martinov, Zlatoje (2018), NDH i Nedićeva Srbija: Sličnosti i razlike, Beograd: Savez antifašista Srbije
20. Matković, Hrvoje (2002), Povijest NDH, Zagreb: Naklada Pavičić
21. Mišur, Ivo (2019), Španjolska gripa u dolini Neretve, Acta Med Hist Adriat. br.2/2019, str. 251-268
22. Mustajbegović, Saida (25.12.2020), Španska gripa u BiH neispisana stranica historije <http://www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/> (pristupljeno: 30.07.2024)
23. Пијук-Пејчић, Александра (2021), заразне болести у Сарајеву (1918-1928), Prilozi - Institut za historiju, Sarajevo, br. 50, str. 165-193
24. Popović, Andrea (2019), Korupcija kao prijetnja humanoј sigurnosti u Bosni i Hercegovini (magistarski rad), Sarajevo: Fakultet političkih nauka
25. Poslovanje, korupcija i kriminal u Bosni i Hercegovini (2013), Sarajevo: Ured Ujedinjenih nacija za droge i kriminal
26. Poznato koliko je ljudi napustilo BiH u poslednjih 10 godina (19.06.2023) <http://www.ekspres.net/svet/iz-bih-za-poslednjih-deset-godina-otislo-600000-ljudi-19-6-2023> (pristupljeno: 05.08.2024)
27. Spisak ubijene i umorene dece na teritoriji NDH - 74.580 popisanih imenom i prezimenom (01.02.2023) <http://www.jadovno.com> (pristupljeno: 02.08.2024)
28. Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31. марта 1931. године, Београд, 1945. <http://www.publikacije.stat.gov.rs/G1931/Pdf/G19314001.pdf> (pristupljeno: 30.07.2024)
29. Stanovništvo prema nacionalnoj pripadnosti (05.07.2002) <http://www.web.archive.org> (pristupljeno: 02.08.2024)
30. Суботић, Момчило (2018), Југословенство и југословенска држава: Идеје и учинци једног геополитичког експеримента, Национални интерес, бр. 3/2018, стр. 75-107
31. Шовљаков, Мара (2019), Две српске колонизације као мотив миграције Срба из Босне и Херцеговине у Војводину 1918-1950., Гласник Удружења архивских радника Републике Српске, бр. 11, стр. 201-203
32. Tabeau, Ewa (2009), Rat u brojkama: Demografski gubici u ratovima na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 1999. godine, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
33. U 500 sela u BiH nitko ne živi (05.06.2022) <http://www.ljubuski.net/34218-u-500-sela-u-bih-nitko-ne-zivi> (pristupljeno: 06.08.2024)
34. Zekanović, Igor (2012), Religijsko-civilizacijske odrednice geoprostora BiH kao determinanta savremenih političko-geografskih procesa, Glasnik br. 16, str. 25-40

Dragana Đurić¹, Jelena Damnjanović², Jelena Maslovara Jovanović³

ZNAČAJ OBUKE NA PRODUKTIVNOST ZAPOSLENIH U ORGANIZACIJAMA

Rezime

Organizacije su sastavni deo društva. Čini ih grupa ljudi koja radi na organizovan način u cilju ostvarenja specifičnih ciljeva. U savremenim uslovima poslovanja, organizacije treba posmatrati kao otvorene složene sisteme spremne da izuzetno brzo i efikasno odgovore na sve promene u okruženju i brže od konkurencije odgovore na zahteve tržišta. Obuka i razvoj zaposlenih su pojam koji se često koristi paralelno u svim sektorima jedne kompanije i obuhvata različite prakse učenja zaposlenih. Obuka uključuje programe koji omogućavaju zaposlenima da nauče precizne veštine ili znanja za poboljšanje svog učinka. Razvoj zaposlenih sve više postaje interes kompanija, razvojem novih tehnologija to postaje neophodnost, kako bi se išlo u korak sa vremenom i ostvarivali krajnji ciljevi kompanija. Obuka i razvoj u savremenim kompanijama prepoznati su kao ulaganje u svoje zaposlene, čime se stvaraju razni benefiti za same zaposlene koji na taj način dobijaju satisfakciju, a sama kompanija sa takvim zaposlenim ostvaruje pozitivne poslovne rezultate i inovativnu budućnost. Predmet istraživanja rada predstavlja ispitivanje uticaja obuke i razvoja na produktivnost zaposlenih.

Ključne reči: obuka, razvoj, produktivnost, zaposleni.

THE IMPORTANCE OF TRENING ON THE PRODUCTIVITY OF EMPLOYEES IN ORGANIZATIONS

Abstract

Organizations are an integral part of today's society. They are made up of a group of people who work in an organized manner in order to achieve specific goals. In modern business conditions, organizations should be viewed as open systems ready to respond extremely quickly and efficiently to all changes in the environment and to respond to

1 Dr Dragana Đurić, Akademija strukovnih studija Politehnika, ddjuric@politehnika.edu.rs

2 Dr Jelena Damnjanović, Visoka poslovna skola strukovnih studija Novi Sad

3 Dr Jelena Maslovara Jovanović, D.O.O. Dunav osiguranje Kragujevac

market demands faster than the competition. Employee training and development is a term that is often used in parallel in all sectors of a company and includes various employee learning practices. Training includes programs that enable employees to learn specific skills or knowledge to improve their performance. The development of employees increasingly becomes the interest of companies, with the development of new technologies it becomes a necessity in order to keep up with the times and achieve the ultimate goals of the company. Training and development in modern companies are recognized as an investment in their employees, which creates various benefits for the employees themselves, who in this way get satisfaction, and the company itself with such an employee achieves positive business results and an innovative future. Productivity as a measure of company growth through employee development and training programs becomes even higher because employees start working more efficiently, smarter, and with better quality. The research subject of the proposed thesis is an examination of the impact of training and development on employee productivity.

Key words: training, development, productivity, employees.

Uvod

Obuka i razvoj zaposlenih u organizacijama je tema koja je uvek imala značajan uticaj na produktivnost, a samim tim i motivaciju zaposlenih. Razvojem i unapređenjem globalnog društva javlja se potreba za posebnom oblasti u organizacijama koje se bave obukom i razvojem svojih zaposlenih, a sve sa ciljem postizanja što boljeg poslovnog uspeha. Na taj način se najbolje prepoznaju i usmeravaju vrednosti zaposlenih čijim se zalaganjem povećava njihova produktivnost.

U ovom radu se govori o obuci i razvoju kao važnim motivatorima za postizanje što veće produktivnosti u organizaciji.

U savremenom društvu na razvoj organizacije sve veći uticaj ima bavljenje ljudskim resursima sa velikim akcentom na obuku i razvoj zaposlenih kao ključnim metodama za rast organizacije.

Sve veća uloga se pridaje zaposlenima kao najvećem resursu organizacije i s tim u vezi se traže načini i koraci koji bi doveli do što boljeg razvoja organizacije. Obuka i razvoj čine elemente neophodne za usavršavanje zaposlenih na kvalitetan i isplativ način.

U današnjem dinamičnom poslovnom okruženju, koje je obeleženo brzim promenama, organizacije su prisiljene da se kontinuirano prilagođavaju se i traže nove strategije za postizanje uspeha i osiguranje dugoročnog opstanka. Jedan od ključnih pristupa je neprestano stvaranje i održavanje konkurentske prednosti. U ovom kontekstu, ljudi postaju ključni faktor, budući da njihovo znanje, veštine, kreativnost i potencijal za razvoj predstavljaju temeljni resurs organizacije. Međutim, iako su nezamenjivi, upravljanje ljudskim resursima donosi i svoje izazove, te zahteva mudar, racionalan i humano vođen pristup. Stoga, način na koji se upravlja ljudskim resursima sve više postaje ključni faktor konkurentske sposobnosti, rasta i opstanka organizacije. Obuka i razvoj su značajni elementi upravljanja ljudskim resursima i razvojem organizacije.

Pojam i značaj organizacije

Organizacija predstavlja proces koji obuhvata raspodelu, usklađivanje i vođenje sveukupnih procesa rada radi efikasnog dostizanja ciljeva. Ona se objedinjuje kroz

organizacionu strukturu i kroz organizaciju procesa rada u preduzeću.

Struktura predstavlja sastavni deo svakog organizma, svake organizacije. Svaka organizacija, pa tako i preduzeće, ima svoju određenu strukturu, odnosno neki svoj sistem unutarnjih veza i odnosa. Važnost strukture za preduzeće jednaka je važnosti anatomije za ljudski ili neki drugi živi organizam, pa se ona često naziva anatomijom preduzeća. Bez prave organizacione strukture će i najbolji učinak u svim područjima rukovođenja ostati neefikasan i jalov. Upravo iz tih razloga, pred svako se preduzeće kao prioritetan zadatak postavlja izbor adekvatne organizacione strukture (Babić, 2003).

Prema Janićijeviću (2014), organizacije nisu samo zgrade, mašine, organizacione šeme i druge lako vidljive materijalne manifestacije. One predstavljaju interakcije i uređene odnose između ljudi. Organizacija je socijalni entitet s relativno jasnim granicama, u kojem njeni članovi na strukturiran i koordiniran način, relativno kontinuirano, obavljaju aktivnosti radi ostvarivanja svojih ciljeva.

Organizacije su sačinjene od ljudi i interakcija i komunikacije koje se odvijaju među njima, tako da uspeh jedne organizacije zavisi upravo od kvaliteta tih odnosa. Ključni element organizacije nije sama građevina ili skup politika i procedura; organizaciju čine ljudi i njihovi međusobni odnosi. Aktuelni trendovi u menadžmentu ukazuju na značaj ljudskih resursa i podsticanje zaposlenih na sticanje novih znanja i zajednički rad (Voza, 2020).

Organizacija postoji samo kada ljudi saraduju kako bi realizovali zadatke koji će im pomoći u ostvarenju ciljeva. Ona može biti unapred osmišljena aktivnost, spontana improvizacija ili njihova kombinacija, ali uvek zavisi od koordinisanih napora ljudi. S obzirom na to koliko vremena u svom životu pojedinac provede u organizaciji, one se mogu smatrati najznačajnijim društvenim sistemima u životu ljudi (Voza, 2020).

Pored navedenog, od bitnog značaja je i organizaciona kultura. Pod organizacionom kulturom se podrazumeva održavanje kulture ponašanja u preduzeću koje predstavlja skup pretpostavki, vrednosnih stavova, kao i verovanja koje članovi jedne organizacije usvajaju, odnosno kojima obeležavaju svoje okruženje, kao i sebe.

Među najbitnije elemente organizacione kulture spadaju (Zimanji & Štangl Šušnjar, 2005):

- vidljive forme, koje su ustaljenog karaktera, u okviru ponašanja;
- norme;
- dominantne vrednosti;
- filozofija;
- pravila;
- klima u organizaciji.

S obzirom na to da ne postoji opšteprihvaćena definicija, može se reći da organizaciona kultura predstavlja i:

- zajednička verovanja, kao i vrednosti zaposlenih;
- program ljudskog uma;
- kolektivni um jednog preduzeća;
- zajedničke ideje, kao i osećanja zaposlenih;
- socijalni lepak organizacije itd (Milanović i sar, 2010).

Organizacija kao socijalni i tehnički sistem

Organizacije funkcionišu kao tehnički sistemi jer konvertuju određene inpute, kao što su sirovine, materijali, ljudi i informacije, u proizvode i usluge korišćenjem određene tehnologije. Istovremeno, one su i socijalni sistemi jer ih čine ljudi, članovi organizacije,

kao i odnosi koji se između njih uspostavljaju. Suština organizacije leži u odnosima i interakcijama između njenih članova, koji mogu biti svesni, planirani i formalizovani, ali i nesvesni, spontani i neformalni.

Organizacije crpe energiju neophodnu za opstanak i razvoj iz okruženja. Da bi bile sposobne da izvlače energiju iz okruženja, organizacije moraju efektivno i efikasno obavljati proces konverzije inputa u outpute. To znači da transformacija inputa u outpute mora biti racionalna, trošeći minimalne resurse, i da outputi moraju odgovarati potrebama okruženja. Stoga, organizacija mora biti u potpunom skladu, harmoniji i balansu sa svojim okruženjem.

Harmonija i balans elemenata organizacije, kako formalnih tako i neformalnih, neophodni su za efikasnu konverziju inputa u outpute. Sklad između delova organizacije je koristan i vodi ka njenoj efikasnosti. Organizacione strukture se dizajniraju na način da njene dimenzije budu konzistentne jedna s drugom, na primer, decentralizacija i divizionarna departmentalizacija. Kao rezultat toga, organizacije se strukturiraju kao konfiguracije međusobno konzistentnih komponenti i dimenzija.

Ljudski resursi u organizaciji

Resursi pružaju podršku odvijanju procesa i neophodni su za postizanje održivog uspeha organizacije. Organizacija mora da odredi koji resursi su potrebni za sprovođenje strategije i ostvarivanje ciljeva, kao i da njima upravlja na adekvatan način. Prilikom planiranja aktivnosti, važno je proveriti dostupnost potrebnih resursa, uzimajući u obzir interne resurse i resurse koji se moraju obezbediti eksterno.

Osnovni resursi koji su ključni za funkcionisanje sistema menadžmenta kvalitetom i postizanje održivog uspeha organizacije su:

- Finansijska sredstva;
- Ljudi;
- Znanje;
- Tehnologija;
- Informacije;
- Radna sredina
- Infrastruktura

Ljudski resursi su najvažniji resurs organizacije, pa im je shodno tome potrebno posvetiti posebnu pažnju. Potencijal, talenat i kompetencije koje poseduju ljudi u organizaciji su važni elementi za postizanje održivog uspeha. Osnaživanje zaposlenih, kroz obuke i potsticanje individualne karijere, organizaciji može omogućiti da ima zaposlene koji su visoko angažovani na radnom mestu, a samim tim i veću verovatnoću za postizanje održivog uspeha. Upravljanje ljudskim resursima mora da se odvija planski na transparentan, etički i društveno odgovoran način. Efektivno upravljanje ljudskim resursima omogućava organizaciji da postigne svoje ciljeve i unapredi poslovanje.

Organizacija treba da uspostavi procese za privlačenje i zadržavanje ljudi koji bi svojim kompetencijama mogli da doprinesu ostvarivanju održivog uspeha. Procesima planiranja ljudskih resursa koji su potrebni organizaciji i analizom posla koji je potrebno obaviti, kao i neophodnim kvalifikacijama izvršioca posla, definišu se karakteristike i broj potrebnih ljudi. Nakon što su potrebe definisane, organizacija treba da uspostavi procese regrutacije i selekcije, kako bi zaposlila kvalifikovane kadrove. Primena standarda SRPS ISO 30405:2019 Menadžment ljudskih resursa – smernice za regrutaciju, može da pomogne organizacijama u prilačenju, proceni i regrutaciji ljudskih resursa.

Stalne promene u okruženju, tehnologiji i zahtevima korisnika, obavezuju

organizaciju da redovno procenjuje koje veštine i kompetencije su potrebne njenim zaposlenima kako bi ostvarila konkurentnost i održala uspeh. Neophodno je uspostaviti procese za određivanje, razvoj, vrednovanje i unapređenje kompetentnosti na svim organizacionim nivoima. Ovi procesi treba da sadrže sledeće aktivnosti:

- Utvrđivanje i analiza kompetencija koje su potrebne organizaciji za ostvarivanje misije, vizije, strategije, politike i ciljeva;
- Utvrđivanje postojećih kompetencija u organizaciji i upoređivanje sa zahtevanim i onim koje će biti potrebne u budućnosti;
- Organizovanje i sprovođenje aktivnosti

Ukoliko se utvrdi da trenutna kompetentnost zaposlenih nije u skladu sa zahtevanom, organizacija treba da organizuje obuku koja će pomoći razvoju potrebnih kompetencija. Standard SRPS ISO 10015:2021 Menadžment kvalitetom – Smernice za menadžment kompetentnošću i razvoj ljudi, pruža smernice za uspostavljanje, primenu, održavanje i poboljšavanje sistema menadžmenta kompetentnošću i razvojem ljudi koje pomažu organizacijama i njihovim menadžerima da osmisle odgovarajuću i pravovremenu obuku za svoje zaposlene. Aktivnosti koje organizacija preduzima i koje se odnose na ulaganja u veštine i kompetencije zaposlenih doprinose ne samo boljim rezultatima, već se proizvodi i pozitivan stav zaposlenih prema organizaciji. Zaposleni u koje organizacija ulaže osećaću se vredno, cenjeno i poštovano, što može stvoriti dobru priliku za zadržavanje kompetentnih zaposlenih koji svojim sposobnostima mogu doprineti ostvarivanju ciljeva i poboljšanju performansi.

Kompetencije su neophodan segment u ostvarivanju održivog uspeha. Međutim, njihova delotvornost se neće dugoročno odraziti na uspeh ukoliko ljudi nisu dovoljno angažovani i motivisani.

Standard SRPS ISO 10018: 2021 Menadžment kvalitetom – Upustvo za angažovanje ljudi može pomoći organizacijama u efektivnom i efikasnom upravljanju ljudskim resursima. Standard pruža smernice o tome kako poboljšati angažovanje ljudi u pogledu kvaliteta. Ovaj standard se ne odnosi isključivo na zaposlene, već se razmatra mogućnost angažovanja svih ljudi koji imaju veze sa organizacijom, uključujući korisnike, dobavljače i investitore. Angažovani ljudi su oni koji su emocionalno posvećeni organizaciji i njenim ciljevima. Kako bi ljudi bili angažovani, važno je da razumeju svoju ulogu u sistemu menadžmenta kvalitetom, a organizacija je dužna da im to omogući. Zaposleni koji na radnom mestu pokazuju posvećenost, zalaganje i ostvaruju rezultate treba da budu vrednovani i cenjeni kao najznačajnija vrednost organizacije. Kako bi ostvarila održivi uspeh, organizacija mora da angažuje kompetentne ljude koji će doprineti da se stvori i isporuči vrednost za zainteresovane strane.

Aktivnosti koje je potrebno preduzeti kako bi se pospešila angažovanost ljudi su:

- Podsticanje i omogućavanje razmene znanja u organizaciji i kreiranje procesa koji to omogućuju;
- Delegiranje odgovornosti;
- Planiranje ličnog razvoja i usavršavanja zaposlenih;
- Stalno preispitivanje zadovoljstva, potreba i očekivanja zaposlenih;
- Pružanje mogućnosti za mentorstvo i obuke;
- Promovisanje i potenciranje timskog rada⁴.

Motivacija ljudi je neizostavan faktor koji povoljno utiče na ostvarivanje radnog učinka i održivog uspeha. Organizacija mora da razvije procese koji će doprineti motivaciji zaposlenih. Neophodno je predočiti zaposlenima njihovu važnost i doprinos

⁴ SRPS ISO 9004:2018, Менаџмент квалитетом – Квалитет организације – Упупство за остваривање одрживог успеха(Београд: Институт за стандардизацију Србије, август 2018), тачка 9.2.2

koji ostvaruju kada je u pitanju stvaranje vrednosti za zainteresovane strane. Uloga menadžera je da definiše jasne ciljeve u skladu sa misijom, vizijom i strategijom, kao i da delegira ovlašćenja i stvori radno okruženje koje će doprineti motivaciji ljudi i u kojem će biti u mogućnosti da kontrolišu sopstveni radni učinak. Najpovoljnije za ostvarivanje održivog uspeha je da se zaposleni motivišu tako da sopstvene ciljeve identifikuju sa ciljevima organizacije. Sistem nagrađivanja i priznanja treba da bude povezan sa ostvarenim performansama i treba da bude definisan tako da zaposleni razumeju povezanost između sopstvenog doprinosa i sistema na osnovu kog će to biti vrednovano. Menadžeri treba da podstiču ljude da deluju samoinicijativno i da izlažu sopstvene ideje koje mogu biti ključne za ostvarivanje održivog uspeha.

Adekvatno upravljanje ljudskim resursima sa ciljem postizanja održivog uspeha treba da uzme u obzir psihosocijalne rizike koji se odnose na aspekte organizacije posla, socijalne faktore i aspekte radnog okruženja kao što su oprema i zadaci koji dovode u opasnost. Negativni ishodi psihosocijalnih rizika utiču na mentalno zdravlje zaposlenih i mogu proizrokovati smanjeno zadovoljstvo poslom, manju posvećenost i produktivnost. Kako bi se upravljalo ovim rizicima, organizacija treba da obezbedi da njen sistem menadžmenta bezbednošću i zdravljem na radu bude efektivan, odgovarajući i relevantan za aktivnosti koje se odvijaju sa ciljem upravljanja psihosocijalnim rizikom. Mere koje organizacija treba da donese kako bi upravljala psihosocijalnim rizikom su:

- Mere koje se odnose na organizaciju rada: uvođenje fleksibilnog radnog vremena, omogućavanje radnicima da kontrolišu tempo radnih zadataka, dozvoljavanje pauza, ograničavanje kontakata u vezi sa poslom van radnog vremena, jasno definisanje radnih uloga i nadzornih odnosa, davanje prioriteta zadacima i omogućavanje fleksibilnih vremenskih okvira za završetak, pružanje društvene podrške radnicima koji rade na daljinu ili na izolovanim radnim mestima.
- Mere povezane sa društvenim faktorima: podizanje svesti o psihosocijalnim rizicima kroz obuke i informacije o postupanju sa ovim rizicima, kreiranje specifičnih upustava za postupanje u slučaju incidenta, obezbeđivanje obuke za podizanje svesti i odgovarajućih veština za identifikaciju psihosocijalnih rizika i prepoznavanje raznih znakova stresa i lošeg zdravlja povezanog sa radom, prepoznavanje i nagrađivanje posvećenosti i postignuća radnika, promovisanje radnog mesta bez nasilja i uznemiravanja.
- Mere povezane sa radnim okruženjem, opremom i opasnim radnim zadacima: obezbeđivanje i održavanje odgovarajuće opreme za izvođenje radova, poboljšanje okruženja na radnom mestu i fizičkih karakteristika radnog mesta, izolovanje i zaštita radnika od opasnosti, korišćenje lične zaštitne opreme.

Ljudski resursi predstavljaju važan faktor u kreiranju konkurentskih prednosti preduzeća. Zato se sve više ulaže u ljudski faktor koji je najvažniji činilac i karika u svakom preduzeću. Oblast koja se time bavi su upravo ljudski resursi, koji nastoje da u svakom momentu raspoložu odgovarajućim brojem zaposlenih koji će u svakom trenutku svojim znanjima i veštinama uspeti da odgovore na izazove u organizaciji. Upravo se iz tog razloga mnogo pažnje usmerava na obuku i razvoj postojećih zaposlenih i njihovu motivaciju kao i misiju, ciljeve i zadatke koje će ostvariti.

Prema Kuliću (2005) Menadžment organizacije neprekidno traga za prihvatljivim rešenjima koji će zadovoljiti i ciljeve organizacije i individualne ciljeve zaposlenih. Ciljeve i zadatke menadžmenta ljudskih resursa deli na ekonomske i socijalne.

Najznačajniji ekonomski ciljevi i zadaci su: povećanje motivacije za rad i produktivnosti, smanjenje troškova poslovanja i racionalno korišćenje raspoloživih

potencijala, obezbeđivanje konkurentske prednosti organizacije, prilagođavanje promenama i obezbeđivanje profita.

Slika 3. Ljudski resursi.

Izvor: <https://www.denetim.com/sr/hizmetler/diger-hizmetler/insan-kaynaklari/>.

Najznačajniji socijalni ciljevi i zadaci su: obezbeđivanje dobrih uslova za rad, poboljšanje materijalnog i socijalnog položaja, unapređivanje individualnih potencijala zaposlenih, izgradnja dobrih međuljudskih odnosa i briga o zdravlju zaposlenih.

Ciljevi upravljanja ljudskim resursima su promenljivi, dinamični, međusobno povezani i proizilaze iz rezultata koji se žele ostvariti, od nivoa pojedinačnog radnog mesta do nivoa cele organizacije. Ciljevi se tiču svakog zaposlenog i organizacije u celini i u njihovom definisanju treba da učestvuju ne samo menadžeri nego i svi zaposleni, jer se time aktiviraju svi raspoloživi potencijali za njihovo ostvarenje.

Upravljanje ljudskim resursima je složen menadžerski posao koji uključuje set sukcesivnih aktivnosti ili koraka koje imaju za cilj da se predvide potrebe organizacije za određenom radnom snagom (planiranje), da se sagledaji mogućnosti i izvori regrutovanja potrebnog osoblja (regrutovanje), da se izvrši selekcija i odaberu oni pojedinci koji najviše odgovaraju organizaciji (selekcija) da se selektovani pojedinci integrišu u organizaciju (socijalizacija), da se razvije adekvatan sistem nagrađivanja (nagrađivanje) da se izgradi politika karijere (razvoj zaposlenih) da se obezbedi zaštita zaposlenih (osiguranje) i na kraju politika degradiranja i otpuštanja zaposlenih.

Iz svega navedenog sledi da sadržaj ljudskih resursa čine sledeće aktivnosti (Jošanov – Vrgović, 2020):

- Planiranje,
- Regrutovanje,
- Selekcija,
- Socijalizacija zaposlenih,
- Ocena performansi i nagrađivanje zaposlenih,
- Zaštita zaposlenih,
- Otpuštanje zaposlenih.

Obuka i razvoj karijere zaposlenih

Prema (Ahmetagić, 2008). obuka obuhvata formalne procedure koje kompanija primenjuje da omogući učenje, tako da ponašanje koje iz toga rezultira doprinese ostvarivanju ciljeva kompanije.

Obuka zaposlenih predstavlja ulaganje u razvoj pojedinca što će za posledicu

imati povećanje produktivnosti i opšteg uspeha organizacije.

Znanje i usavršavanje je temelj današnjeg razvoja kompanija. Da bi išle u korak sa vremenom, menadžeri kompanija prepoznaju značaj ulaganja u znanje i učenje počinje biti nešto sa čim se suočavamo do kraja života. Formalno obrazovanje postaje nedovoljno za lični i poslovni razvoj, sve više se daje značaj neformalnom obrazovanju koje se zasniva na praksi i praktičnom primeru.

Da bi kompanije uspešno poslovale, one moraju da prate trendove u razvoju svojih zaposlenih i omoguće im dodatne obuke kako bi ostale na tržištu i ostvarile konkurentsku prednost.

Obuka je proces u kojem se ljudi uče novim veštinama, znanjima ili ponašanjima kako bi postigli određene ciljeve ili poboljšali svoje performanse u određenom području. Može biti formalna, poput školovanja ili kurseva, ili neformalna, poput mentorskih odnosa ili samostalnog učenja. Obuka može obuhvatiti različite metode, uključujući predavanja, praktične vežbe, simulacije, rad u parovima ili grupama, online kurseve i još mnogo toga. Cilj obuke je omogućiti pojedincima da steknu potrebna znanja i veštine kako bi uspešno obavljali određene zadatke ili poslove.

Slika 5. Obuka za rukovanje opasnom robom.

Izvor: <https://www.vps.ns.ac.rs/>.

Obuka zaposlenih je ključni element uspešnog poslovanja svake kompanije. Nekoliko bitnih aspekata o obuci zaposlenih ogledaju se u sledećem:

- Povećanje produktivnosti - dobro osposobljeni zaposleni su obično produktivniji. Kroz obuku, zaposleni stiču veštine i znanja potrebna za obavljanje svojih poslova efikasno i efektivno.
- Unapređenje kvaliteta usluga/proizvoda - obuka može pomoći zaposlenima da bolje razumeju proizvode ili usluge koje kompanija nudi, što može dovesti do poboljšanja kvaliteta usluga ili proizvoda.
- Motivacija zaposlenih - kada zaposleni vide da se ulaže u njihov razvoj i napredovanje, to ih može motivisati da budu angažovaniji i lojalniji kompaniji.
- Smanjenje grešaka - obuka može smanjiti broj grešaka koje zaposleni prave u svom radu, što može rezultirati smanjenjem gubitaka i troškova za kompaniju.
- Prilagođavanje promenama - u današnjem brzom poslovnom okruženju, obuka je ključna za prilagođavanje novim tehnologijama, procesima i zahtevima tržišta.
- Razvoj lidera - obuka može identifikovati talente unutar kompanije i pomoći im da razviju veštine potrebne za vođenje timova ili čak za preuzimanje viših pozicija u kompaniji.

- Jačanje timskog rada - grupna obuka može poboljšati komunikaciju i saradnju među članovima tima, što može dovesti do boljih rezultata u radu.
- Pristup novim idejama - obuka može omogućiti zaposlenima da steknu nove perspektive i ideje koje mogu primeniti u svom radu, što može doprineti inovacijama u kompaniji.

U suštini, ulaganje u obuku zaposlenih može imati mnoge pozitivne efekte na poslovanje kompanije i dugoročno doprineti njenom uspehu.

Obuka zaposlenih ima za cilj da pruži pomoć zaposlenima kako bi što bolje obavljali svoje trenutne poslove, ali se korist od obučavanja proteže kroz celu profesionalnu karijeru.

Prema Šušnjar i Zimanji "Obuka je proces učenja koji uključuje sticanje veština, usvajanje pravila i formiranje stavova". Menadžer je taj koji vrši obuku novozaposlenog i od prvog utiska i reakcije početne obuke zavisi produktivnost i stav radnika prema radu.

Danas se zaposleni uče izgradnji i organizovanju timskog rada, donošenju odluka ili veštini komuniciranja. Da bi kompanije poboljšale svoju konkurentnost, one stalno menjaju metode obuke i prilagođavaju se tržištu.

Ciljevi obuke treba da pokažu kakav će rezultat postići organizacija, personalno odeljenje ili pojedinac, kada se obuka završi.

Ciljevi obuke se mogu podeliti na:

- Instruktivni ciljevi
 - Koje principe, činjenice i koncepte treba naučiti po programu obuke?
 - Koga treba naučiti?
 - Kada treba podučavati?
- Ciljevi organizacije i departmenta
 - Kakav će uticaj imati obuka na ishode organizacije i departmenta, poput apsentizma, redukcije troškova, poboljšanja produktivnosti?
- Individualne performanse i ciljevi razvoja
 - Kakav će uticaj imati obuka na ponašanje i stavove polaznika?
 - Kakav će uticaj obuka imati na lični razvoj polaznika?

Prilikom obuke zaposlenih, veoma korisna tehnika analize koristi i troška u organizaciji je CostBenefit analiza. Po Dessleru, program obučavanja se sastoji od pet koraka: korak analize, oblikovanje instrukcija, određivanje validnosti u kome se mogu otkloniti svi nedostaci, implementacija programa stalnim obučavanjem ciljne grupe zaposlenih i evaluacija u kome uprava ocenjuje uspehe i neuspehe.

Ono što je važno za kompanije prilikom odlučivanja za obuku svojih zaposlenih jeste procena troškova. Prikupljaju se podaci koji se odnose na troškove obuke koji su važni iz više razloga (Hall i Nougaim, 1968):

- Za iskazivanje direktnih odnosno indirektnih troškova u ukupnim troškovima obuke
- Za upoređivanje troškova različitih programa obuke
- Za analiziranje troškova obuke i predloga za racionalnije trošenje

Troškovi obuke se analiziraju sa aspekta direktnih troškova, indirektnih troškova, troškova razvoja, režijskih troškova i kompenzacije onih koji se obučavaju (Hall i Nougaim, 1968).

Direktni troškovi obuke sadrže sledeće stavke:

- plate svih zaposlenih u obuci (instruktori, konsultanti, dizajneri programa obuke),
- iznajmljivanje ili kupovina opreme za učionice,
- troškovi putovanja.

Indirektni troškovi obuhvataju sledeće stavke:

- menadžment obuke,
- plate službenika-administracije,
- putovanje i troškovi koji nisu direktno povezani sa programom obuke.

Troškovi razvoja obuhvataju:

- troškove kupovine programa,
- obuku instruktora.

Režijski troškovi se uglavnom odnose na troškove top menadžment vremena (vreme koje se utroši za koordinaciju obuke)

Korisnost obuke se iskazuje u tome da se upoređuju rezultati koji se ostvaruju pre i posle obuke, razlika u učincima između obučениh i neobučениh radnika. Ono što se zaključuje jeste da obuka utiče na rejting i plasman kompanije i da je ulaganje u obuku zaposlenih u većini slučajeva opravdano.

Značaj obuke u globalnim organizacijama

Obuka je proces menjanja ponašanja i stavova zaposlenih, na način koji će povećati mogućnosti realizacije ciljeva. Ovaj proces je posebno značajan kod pripreme zaposlenih za obavljanje poslova u drugim zemljama, jer pomaže da se njihov ukupni potencijal iskaže. Obuka može pomoći da menadžer ili lider bolje razume običaje, kulturu i radne navike lokalnog stanovništva. Najjednostavnija obuka u periodu pripreme je postavljanje integratora za svaki posao u stranoj zemlji. Ova osoba je zadužena za stvaranje uslova u kojima će se operativni poslovni sistem slagati sa onim koji postoji u lokalnoj kulturi. Integrator savetuje, vodi i predlaže potrebne akcije u cilju kreiranja ove sinhronizacije. Međutim, iako upotreba integratora može pomoći, ona je retko dovoljna. Globalna organizacija prilikom stvaranja efikasnog globalnog tima, mora da okupi pojedince koji razumeju lokalni jezik, koji su odrasli u različitim kulturama, koji su otvoreni i fleksibilni, i koji su u stanju da rade pod stresnim uslovima. U slučajevima gde potencijalni kandidati ne poseduju sve ove osobine, potreban je dobro osmišljen program obuke koji se sprovodi pre nego što se osobe pošalju na zadatak.

Najuobičajenije teme koje su pokrivene kulturnom obukom uključuju običaje, ekonomiju, istoriju, politiku, društvene i poslovne karakteristike i dr. Međutim, startnu poziciju čine filozofija globalnog menadžmenta i zahtevi specifične kulturne situacije. Vrsta obuke koja se zahteva od menadžera koji radi u stranoj zemlji je pod uticajem opšte filozofije organizacije o globalnom menadžmentu. Na primer, neke organizacije više vole da pošalju svoje ljude u stranu zemlju, dok druge radije zapošljavaju lokalno osoblje, kad god je to moguće. Postoje 4 filozofske pozicije globalnih organizacija koje mogu da utiču na program obuke: (Hodgetts and F. Luthans, 2003)

- Etnocentrične globalne organizacije postavljaju svoje ljude na ključne menadžerske pozicije. Menadžeri iz direkcije, i njihovi menadžeri koji rade u drugim zemljama, imaju isto osnovno iskustvo, stavove i verovanja o tome kako da upravljaju poslovima. Mnoge japanske organizacije slede ovu praksu.

- Policentrične globalne organizacije postavljaju pripadnike lokalnog stanovništva na ključne pozicije dajući im mogućnost da sami upošljavaju svoje ljude. Centrala organizacije daje ovim menadžerima ovlašćenje da upravljaju svojim poslovima, sve dok oni to dobro rade. Neke globalne organizacije koriste ovaj pristup u Istочноj Aziji, Australiji i na drugim tržištima, na kojima je suviše skupo upošljavanje svojih menadžera.
- Regiocentrične globalne organizacije se oslanjaju na lokalne menadžere iz određenog geografskog regiona prilikom obavljanja posla u okviru te oblasti. Ovaj pristup se oslanja na regionalnu grupnu kooperaciju lokalnih menadžera, i prihvaćen je npr. od strane globalne organizacije “Gillette”.
- Geocentrične globalne organizacije žele da integrišu različite regione u svetu, kroz globalni pristup donošenju odluka. Zadaci se dodeljuju prema kvalifikaciji i na sve menadžere u filijalama u okviru strukture se gleda kao na ravnopravne onim u centrali. “IBM” je jedan od primera globalne kompanije sa ovim pristupom.
- Sve ove četiri filozofske pozicije se mogu naći u globalnoj areni i svaka od globalnih organizacija traži drugačiju vrstu obuke. Na primer, etnocentrične globalne organizacije svu obuku obavljaju u centrali, a policentrične se oslanjaju na lokalne menadžere koji treba da je sprovedu.

Još jednu važnu oblast čine stilovi učenja. Učenje je sticanje znanja, veština i sposobnosti koje utiču na promene u ponašanju. Tokom poslednje decenije, sve veći broj globalnih organizacija su pokušale da postanu organizacije koje uče. U novom milenijumu dolazi do daljih promena u ovoj sferi, tako da organizacije koje uče nastoje da postanu “organizacije koje podučavaju”. U organizacijama koje podučavaju, lideri smatraju svojom odgovornošću da podučavaju druge. Oni to čine zato što veruju da je to, ako ne jedini, onda najbolji način da u organizaciji stvore ljude koji mogu da stvore i sprovedu pametne ideje. Pošto ljudi u organizacijama koje podučavaju vide podučavanje kao bitan momenat za uspešnost njihovog posla, oni pronalaze način da to rade svakog dana. Naravno, i postupak na koji se obavlja podučavanje je od velikog značaja. Kulturne razlike utiču na način na koji globalne organizacije obrazuju i obučavaju svoje ljude.

Istraživanja pokazuju da ljudi sa različitim stilovima učenja traže različito okruženje za učenje. U slučaju postojanja nesklada između željenog stila učenja i radnog okruženja, može doći do nezadovoljstva i loših rezultata. Neke vrste okruženja i aktivnosti u nekim zemljama dovode do dobrih rezultata, a u drugima ne. Ovo može biti značajno kod stvaranja okruženja za učenje, kod sastavljanja grupa i određivanja mesta gde će se obavljati učenje (u zemlji domaćinu, regionalnom centru ili u matičnoj zemlji)

Program obuke je koristan u pripremi ljudi za zadatke u stranoj zemlji, iz više razloga. Ovi razlozi se mogu svrstati u dve kategorije: organizacioni i lični.

Organizacioni razlozi se vezuju za organizaciju kao celinu, odnosno, njene napore da efikasnije upravlja svojim poslovima u stranim zemljama. Jedan od osnovnih organizacionih razloga obuke se odnosi na pomoć u prevazilaženju etnocentrizma tj. verovanja da je nečiji način obavljanja posla bolji od drugih. Etnocentrizam je uobičajen u mnogim globalnim organizacijama, gde menadžeri veruju da se domaći pristup može primeniti i u drugim zemljama i da je bolji od lokalnog. Obuka može pomoći menadžerima da shvate vrednosti i običaje drugih zemalja i da bolje razumeju načine ophođenja prema lokalnom stanovništvu. Ova obuka takode pomaže menadžerima da prevaziđu uverenje koje vlada kod mnogih menadžera, da menadžeri koji su došli iz drugih zemalja nisu efikasni kao domaći.

Drugi organizacioni razlog obuke je poboljšanje komunikacije između domaćih

i globalnih menadžera. Veoma često menadžeri koji rade u stranim zemljama smatraju kako nisu dovoljno informisani o tome šta se od njih očekuje, dok domaći menadžeri imaju potpun uvid i kontrolu. Efikasna komunikacija može pomoći da se smanje ovi problemi.

Još jedan od organizacionih razloga za obuku vezuje se za potrebu povećanja opšte efikasnosti i profitabilnosti organizacije. Istraživanja pokazuju da organizacije koje povezuju svoju poslovnu strategiju sa strategijom menadžmenta ljudskih resursa imaju bolje rezultate od onih koje to ne rade. Najuspešnije globalne organizacije prepoznaju vrednosti vrhunskih menadžera sa globalnom orijentacijom. Imajući to u vidu, uspešne globalne organizacije osposobljavaju svoje menadžere i ostalo osoblje za obavljanje globalnih zadataka i ova strategija uključuje članove organizacije iz svih geografskih regiona gde ona obavlja svoje aktivnosti.

Osnovni lični razlozi za obuku menadžera u stranim zemljama se ogledaju u poboljšavanju njihovih sposobnosti da utiču na lokalno stanovništvo. Neke od najčešćih pritužbi zaposlenih na svoje menadžere odnose se na nedostatak ljubaznosti, tačnosti, taktičnosti, osećajnosti, tolerancije i sl. Zato sve veći broj programa obuke sada uključuje društvene teme kao što su: kako pozvati klijenta na večeru, kako se izviniti potrošaču, kako se obratiti kolegi u zemlji domaćinu, kako komunicirati na formalan i ljubazan način itd. Ovi programi se takođe bave razbijanjem stereotipa i upoznavanjem kulturnih osobenosti zemalja. Da bi se pomoglo u prevazilaženju posmatranih ličnih problema globalnih menadžera, potrebno je da proces obuke bude usmeren u pravcu unapređivanja opšteg menadžerskog stila. Istraživanja pokazuju da bi mnogi domaći menadžeri voleli da vide neke promene kod globalnih menadžera, uključujući liderstvo, donošenje odluka, komunikaciju i grupni rad. Lokalni menadžeri bi voleli da globalni menadžeri budu više prijateljski nastrojeni, pristupačniji, prijemčiviji na sugestije podređenih, i da treba da ih ohrabruju da daju sve od sebe. Po pitanju donošenja odluka, oni bi voleli da ciljevi budu jasnije definisani, da oni na koje utiču ove odluke budu prisutniji u procesu donošenja odluka i sl, dok bi po pitanju komunikacije voleli bi da ima više razmene mišljenja i ideja između menadžera i podređenih.

Jedna od prepoznatljivih slabosti mnogih globalnih organizacija je ta što one ne pridaju dovoljno važnosti jezičkoj obuci. U globalnom menadžmentu engleski je osnovni jezik, i većina menadžera se njime služi. Oni koji govore samo engleski, imaju problema pri obavljanju posla u neengleskom jezičkom području. Jedna studija, koja je obuhvatila 1100 globalnih menadžera koji su radili u stranim zemljama, ispitala je koliko su oni bili zadovoljni poznavanjem lokalnog jezika. Rezultati ove studije su pokazali da su ispitanici izrazili svoje nezadovoljstvo zbog nepoznavanja japanskog jezika, i jezika koji se govore na Srednjem Istoku. Drugim rečima, poznavanje jezika može biti bitan faktor i globalni menadžeri su to okarakterisali kao "najefikasniji indirektni metod sticanja znanja o tuđoj zemlji, kao i sistemu vrednosti i običajima njenih ljudi". Po tradiciji, američki menadžeri stoje veoma loše po pitanju poznavanja stranih jezika. Na primer, ispitivanje 1500 vrhunskih američkih menadžera, koji su radili u stranim zemljama, pokazalo je da oni ne pridaju veliki značaj stranim jezicima. Međutim, menadžeri u Japanu, Zapadnoj Evropi i Južnoj Americi su smatrali bitnim poznavanje barem jednog stranog jezika, a efikasan program obuke može pomoći da se smanji ovaj lični komunikacijski problem (Hodgetts and F. Luthans, 2003).

Analiza o japanskim državljanima koji stiču znanja u stranim državama pokazala je da: "Kompanije šalju svoje zaposlene u druge zemlje da bi naučili engleski jezik i da bi se upoznali sa poslovnom praksom na zapadu.". Pošto japanska ekonomija danas ima dosta problema, američki stil poslovne komunikacije se sve više poštuje i sve više mu se

poklanja pažnja. Osamdesetih godina američki menadžeri su išli u Japan da uče, a danas japanski menadžeri dolaze u Ameriku u sve većem broju, da vide šta mogu da nauče što bi im pomoglo da se bolje takmiče sa konkurencijom na globalnom tržištu (B. Wosocki, Prior Adjustment, 1987).

Cilj programa lične obuke, koja uvažava postojanje kulturnih različitosti, je da olakša prilagođavanje novom poslovnom okruženju putem smanjenja kulturnog šoka – stanja dezorijentisanosti i uznemirenosti koje nastaje u situaciji kada se nezna kako se treba ponašati u nepoznatom okruženju. Uzrok kulturnog šoka je trauma koju ljudi doživljavaju pri susretu sa novom i različitom kulturom, pri čemu oni gube one poznate pristupe koje su koristili pri dotadašnjim odnosima sa ljudima. Simptomi kulturnog šoka se kreću od blagog uznemirenja do duboko usađene fiziološke panike ili krize. Nesposobnost da se radi efikasno, stres u porodici i neprijateljstvo prema domaćoj naciji, su uobičajeni disfunkcionalni rezultati kulturnog šoka, što često vodi do toga da menadžer odustane i vrati se kući. Od velike je pomoći prepoznati faze kulturnog šoka. Kulturni šok se, prema mišljenju Oberga, obično odvija kroz četiri faze: 1. medeni mesec, kada preovlađuju pozitivni stavovi i očekivanja (što može trajati nekoliko nedelja); 2. iritacija i neprijateljstvo, kriza prouzrokovana problemima na poslu, u kući i u svakodnevnom životu - menadžeri i članovi njegove porodice osećaju nostalgiju za domom, dezorijentisani su (neki nikada ne izađu iz ove faze); 3. postepeno prilagođavanje, period oporavka kada “pacijent” postepeno biva u stanju da razume i predvidi modele ponašanja, da koristi jezik, i da se snalazi u dnevnim aktivnostima, a porodica počinje da prihvata svoj novi život; 4. bikulturalizam, faza u kojoj menadžeri i članovi porodice počinju da prihvataju i cene lokalno stanovništvo i njihove navike i počinju da dobro funkcionišu u višekulturnom ambijentu (K. Oberg, Culture Shock, 1980).

Slično kulturnom šoku, iako obično manje ekstremno, je i iskustvo subkulturnog šoka. On se dešava kada menadžer bude prebačen u drugi deo zemlje, u kojem postoje kulturalne razlike u odnosu na deo zemlje u kojem je menadžer do tada obavljao svoju aktivnost. Šok nastaje zbog osećaja “imigranta” u svojoj sopstvenoj kulturi, odnosno zbog nepripremljenosti na uslove poslovanja u ambijentu novih kulturnih vrednosti. Na primer, menadžer iz Njujorka se prilikom preseljenja u Teksas suočava sa značajnim razlikama u stavovima i životnom stilu građana ove dve američke države. Ovakve razlike postoje čak i u samom Teksasu, na rančevima, sa jedne strane, i visokom tehnologijom, sa druge strane, ili u oblastima gde preovlađuje meksičko nasleđe (K. Oberg, Culture Shock, 1980).

Posebno veliki lični problem, koji menadžer može imati na zadatku u stranoj zemlji, je arogancija. Ovaj problem se uglavnom vezuje za američke menadžere. Smatra se da svi američki menadžeri koji rade u stranim zemljama imaju ovaj problem. Mnogi menadžeri sa zadatkom u stranoj zemlji misle da je njihova moć i prestiž veća od one koju su imali u svojoj zemlji. Ovo kao posledicu ima neprikladno ponašanje, koje može uključiti grubost prema osoblju, nepristupačnost klijentima i sl.

Uticaj obuke na produktivnost zaposlenih

Produktivnost zavisi od ljudskih resursa, njihove kvalifikacije, radnog napora, njihove motivacije i

posvećenosti poslu i preduzeću. Da bi se produktivnost poboljšala treba ulagati u zaposlene, njihovu obuku i negovati njihove veštine.

Ljudski resursi igraju najvažniju ulogu u merenju produktivnosti zaposlenih zato što se zaposleni razlikuju po znanju, obrazovanju, radnom iskustvu, veštinama,

spособnostima . Produktivnost ne posmatramo kao merenje fizičke snage, inteligencije i broja radnika, već njihovog ljudskog kapitala. Ljudski kapital jobuhvata znanje, veštine i iskustvo koje samo doprinosi boljoj radnoj sposobnosti. On može biti opšti i posebnih namena. Opšti ljudski kapital je sticanje obrazovanja u vidu diploma. Ono što proizilazi iz ove vrste ulaganja su veće zarade i veći produktivnost . Ovde se interes radnika ističe tj. preduzeće nije zainteresovano da ulaže u obrazovanje i formira dobrog radnika koji će zbog veće plate otići i naći u drugom preduzeću posao koji je bolje plaćen. Ljudski kapital posebne namene je u interesu preduzeća zato što je preduzeću potreban radnik sa znanjem i dobrim veštinama da bi obavljao posao. Ovde se posebno ulaže u obuku zaposlenih zato što je poslodavcu potreban dobro obučeni radnik koji će ispratiti sve novonastale promene u tehnologiji i implementaciji novih tehnika proizvodnje. Na ovaj način dolazi do čvrstog vezivanja između zaposlenih i poslodavca jer se radnici obučavaju za poslove koji su specifični za tog poslodavca. Radnici kroz obuku stiču kompetencije koje su neophodne za rad kod poslodavca. Isto tako i poslodavac je vezan za radnika zato što dobro obučeni radnik za specifične poslove nije moguće osposobiti u kratkom roku.

Na ovaj uzajamni način dolazi do identifikacije radnika sa interesima poslodavca .Na taj način se ostvaruje veća posvećenost poslu, kao izgradnji većeg poverenja između radnika i poslodavca. Sve ovo navedeno dovodi do minimiziranja troškova kontrole i nadzora kao i unapređenje produktivnosti rada. Na ovaj način se smanjuje mobilnost i fluktuacija zaposlenih i povećava se produktivnost radnika.

Visoka produktivnost je ključni faktor za uspeh svake organizacije, jer omogućava bolje iskorišćenje resursa i efikasnije postizanje ciljeva. Stoga, organizacije često posvećuju značajnu pažnju strategijama i inicijativama koje podstiču i unapređuju produktivnost svojih timova i pojedinaca.

Zaključak

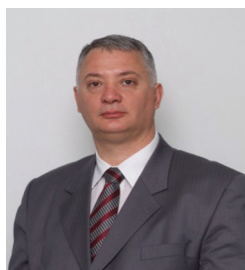
U današnjem dinamičnom poslovnom okruženju, ulaganje u obuku i razvoj zaposlenih pokazuje se kao ključni faktor za unapređenje produktivnosti organizacije. Kroz analizu dostupnih istraživanja i empirijskih dokaza, ova studija je potvrdila da sistematičan pristup obuci i razvoju zaposlenih rezultira povećanom efikasnošću, poboljšanom kompetentnošću, i većim angažmanom zaposlenih. Ovaj istraživački rad ističe važnost stalnog ulaganja u ljudske resurse kao ključnog faktora za održivu konkurentnost i uspeh organizacije u globalnom tržištu.

Analizom podataka potvrđeno je da postoji značajan nivo zadovoljstva i podrške među zaposlenima u vezi sa trenutnim inicijativama za obuku i razvoj. Ovi nalazi ukazuju na važnost daljeg ulaganja u razvoj zaposlenih kao ključnog faktora za unapređenje produktivnosti i zadovoljstva na radnom mestu.

U skladu sa navedenim, zaključak ove studije naglašava potrebu za kontinuiranim praćenjem i evaluacijom programa obuke radi optimizacije resursa i maksimizacije povrata ulaganja. Za dalja istraživanja bilo bi interesantno proširiti uzorak, ili uključiti u istraživanje preduzeće iz privatnog sektora, te uporediti dobijene rezultate sa rezultatima iz ovog rada. Buduća istraživanja trebala bi dalje istražiti specifične metode i strategije koje najefikasnije doprinose rastu produktivnosti kroz obuku i razvoj zaposlenih, kako bi se podržao održivi rast i razvoj organizacija u budućnosti.

Literatura

- [1] Janićijević, N.(2008), Organizaciono ponašanje, Datastatus, Beograd.
- [2] Jaško, O., Čudanov, M., Jevtić, M., Krivokapić, J.(2014), Osnovi organizacije i menadžmenta , FON, Beograd.
- [3] Ahmetagić, E. (2008). Organizacija preduzeća. Ekonomski fakultet, Subotica.
- [4] Petković, M.(2011), Organizaciono ponašanje, Ekonomski fakultet u Beogradu,Beograd.
- [5] Pokrajčić, D.(2013), Ekonomika preduzeća,Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd.
- [6] Petković, M., Janićijević, N., Bogičević, B.(2005), Organizacija, Ekonomski fakultet,Beograd.
- [7] Jošanov – Vrgović, I. (2020). Menadžment, Visoka poslovna škola strukovnih studija, Novi Sad.
- [8] Bolisani, E., Bratianu, C. (2017). Knowledge strategy planning: an integrated approach to manage uncertainty, turbulence, and dynamics, Journal of Knowledge Management. Vol. 21 Issue: 2. pp.233-253. doi: 10.1108/JKM-02-2016-0071.
- [9] Wikström, E., Eriksson, E., Karamehmedovic, L., Liff, R. (2018). Knowledge retention and age management – senior employees’ experiences in a Swedish multinational company. Journal of Knowledge Management. Vol. 22. No. 7. pp. 1510-1526.
- [10] Godinho da Costa, R.G., Carvalho Rezende, J.F. (2018). Strategic alignment of knowledge management and value creation: implications on to an oil and gas corporation. RAUSP Management Journal. Vol. 53. pp. 241–252.
- [11] Durst, S., Lindvall, B. and Bruns, G. (2020). Knowledge risk management in the public sector: insights into a Swedish municipality. Journal of Knowledge Management. Vol. 24. pp. 717-735.
- [12] Ngah, R., Wong, K. Y. (2019). Linking knowledge management to competitive strategies of knowledge-based SMEs. The Bottom Line. Vol. 33 No. 1. pp. 42-59.
- [13] Farooq, R. (2021). Employee exit and its relationship with multidimensional knowledge retention: the moderating role of organizational structure. VINE Journal of Information and Knowledge Management Systems. doi: 10.1108/VJKMS-06-2021-0093
- [14] Bahtijarević-Šiber, F. (1999). Management ljudskih potencijala. Zagreb: Goleđen Marketing.
- [15] Bogičević Milikić, B.(2003) Menadžment ljudskih resursa, Ekonomski fakultet , Beograd.
- [16] Dessler, G.(2003), Human Resource Management, Prentice Hall,New Jersey Hollinshead, G., Nicholls, P., Tailby, S. (2003), Employee Relations, Prentice Hall,Harlow

Miloš Tucović¹, Daliborka Jovanović², Desimir Nedeljković³, Aleksandar Cekić⁴

ZNAČAJ TURISTIČKE DELATNOSTI U PRIVREDNOM RAZVOJU REPUBLIKE SRBIJE

Rezime

Ukupan broj turista u 2022. godini iznosio je 3.869 hilj. Od toga je domaćih turista bilo 2.096 hilj., što je više za 31,6% nego u 2021, dok je broj stranih turista koji su posetili našu zemlju iznosio 1.773 hilj. i bio je veći za 85,5% u odnosu na 2021. godinu.

Ostvareni broj noćenja svih turista koji su koristili smeštajne kapacitete iznosio je 12.246 hilj. i bio je veći za 35,6% u poređenju sa prethodnom godinom. Domaći turisti su ostvarili

7.306 hilj. noćenja (povećanje za 27,7% u odnosu na 2021), dok je broj noćenja stranih turista za 49,3% veći nego u 2021. godini i iznosio je 4.939 hilj. noćenja.

U banjama je ostvareno 3.055 hilj. noćenja turista, od čega su 88,4% noćenja domaćih turista (2.701 hilj.). U planinskim centrima je registrovano 2.800 hilj. noćenja, od čega su 84,7% noćenja domaćih turista (2.373 hilj.).

Posmatrano po pojedinačnim turističkim mestima, najveći broj noćenja stranih turista zabeležen je u Beogradu (2.682 hilj.) i Novom Sadu (390 hilj.). Kad je reč o planinskim centrima, najveći broj noćenja inostranih turista ostvaren je na Zlatiboru (153 hilj.) i Kopaoniku (121 hilj.). Kod banja, najveći broj noćenja stranih turista je registrovan u Vrnjačkoj Banji (80 hilj.) i Banji Koviljači (66 hilj.).

U pogledu dolazaka i noćenja stranih turista po zemljama iz kojih dolaze, najviše je registrovano turista iz Bosne i Hercegovine (149 hilj. dolazaka, 343 hilj. noćenja), Turske (126 hilj. dolazaka, 443 hilj. noćenja), Ruske Federacije (123 hilj. dolazaka, 594 hilj. noćenja) i Nemačke (106 hilj. dolazaka, 242 hilj. noćenja).

Ukupan promet ugostiteljstva u Republici Srbiji u 2022. godini, u tekućim cenama, iznosio je 231.440 mil. dinara i bio je za 102,5% veći nego prethodne godine, dok je

1 Dr Miloš Tucović, Ugostiteljsko turistička škola Beograd, Jug Bogdanova 28, Beograd, Srbija, E-mail: dr.milos.tucovic@gmail.com

2 Daliborka Jovanović, „Son trade“ doo, Tošin bunar 30, Beograd, Srbija, E-mail:daliborka.daca.jovanovic@gmail.com

3 Desimir Nedeljković, Uprava za zajedničke poslove Republike Srbije, Beograd, Srbija, E-mail: desko965@gmail.com

4 Aleksandar Cekić, Cesna B – Centar za straška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd, Sebija E-mail: acacekic@gmail.com

promet izražen u stalnim cenama bio veći za 80,8%.

Struktura prometa u ugostiteljstvu 2022. godine, posmatrano po vrstama obavljenih usluga, pokazuje da je najveće učešće hrane i napitaka (57,2%), zatim alkoholnih i bezalkoholnih pića (28,9%) i ostvarenih noćenja (12,2%).

Ključne reči: turizam, turista, turistička delatnost, privreda, ugostiteljstvo

THE IMPORTANCE OF TOURIST ACTIVITY IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA

Abstract

The total number of tourists in 2022 amounted to 3 869 thousand, whereof the number of domestic tourists was 2 096 thousand, i.e. 31.6% more compared with 2021, and the number of foreign tourists who visited our country amounted to 1 773 thousand, presenting the increase of 85.5%.

The realized number of all tourists' nights who were using the accommodation facilities was 12 246 thousand, which was a 35.6% increase compared to the previous year. There were 7 306 thousand nights spent by domestic tourists (increase of 27.7% compared to 2021), while the number of overnight stays of foreign tourists was by 49.3% more than in 2021 and it amounted to 4 939 thousand nights.

A total of 3 055 thousand overnight stays were realized in spas, of which 88.4% were overnight stays by domestic tourists (2 701 thousand) and 2 800 thousand nights were recorded in mountain resorts, whereof 84.7% related to domestic tourists (2 373 thousand).

Observed separately, by tourists' resorts, the structure of foreign tourists' nights shows that there were 2 682 thousand of tourists in Grad Beograd, 390 thousand in Grad Novi Sad. Regarding mountain resorts, the greatest number of foreign tourists' nights was realized in Zlatibor (153 thousand), and in Kopaonik (121 thousand). In spas, the greatest number of foreign tourists' nights was registered in Vrnjačka Banja (80 thousand) and in Banja Koviljača (66 thousand).

The largest number of foreign tourists who visited the Republic of Serbia in 2022 were tourists from Bosnia and Herzegovina (149 thousand arrivals, 343 thousand nights), Turkey (126 thousand arrivals, 443 thousand nights), the Russian Federation (123 thousand arrivals, 594 thousand nights, and Germany (106 thousand arrivals, 242 thousand nights).

The total catering trade turnover in the Republic of Serbia in 2022, at current prices, amounted to RSD 231 440 million and was by 102.5% higher than in the previous year, while turnover expressed in constant prices was higher by 80.8%.

The turnover structure in catering trade in 2022, observed by type of services performed, shows that the largest share was that of food and coffee, tea (57.2%), then of alcoholic and non-alcoholic beverages (28.9%), and overnights (12.2%) etc.

Key words: tourism, tourist, tourist activity, economy, catering

Uvod

Srbija je, prema najnovijem izveštaju Evropske turističke komisije, i ove godine na prvom mestu u Evropi po stopi rasta dolazaka i noćenja stranih gostiju u odnosu na

period pre pandemije.⁵ U prvom kvartalu 2024. godine u odnosu na isti period 2019. godine, Srbija beleži povećanje broja stranih gostiju za 42 %, a noćenja od čak 70 % i da je po oba kriterijuma vodeća destinacija u Evropi. Ovi rezultati sada već pokazuju da povratak stranih gostiju nije bio posledica privremenog skoka nakon korona krize, već da je stabilan i to vrlo dinamičan rast stranih turista sa velikog broja tržišta.

Srbija je, ove godine i vodeća zemlja u Evropi po tempu oporavka turističkog prometa sa Kinom koji je prevazišao nivoe pre pandemije, i to za 30 % u dolascima i 57 % u noćenjima u poređenju sa prvim kvartalom 2019. godine.

Na snažan povratak kineskih turista dominantno uticali su direktni letovi sa Pekingom i Tjendinom, ali i izrazio uverenje da će uvođenje dva nova leta, ka Šangaju i Gvandžo, omogućiti pozicioniranje Srbije kao glavne baze u regionu iz koje će kineski turisti putovati ovim delom Evrope. Veliki broj direktnih letova Er Srbije ka svim najvažnijim destinacijama je bio presudan faktor za brz povratak stranih gostiju.

S tim u vezi, Srbija je i po broju obnovljenih letova u odnosu na period pre pandemije, vodeća destinacija u Evropi u prvom kvartalu ove godine.

Predviđanja su da će 2024. godina biti rekordna za turizam Srbije, a da će rastu turističkog prometa ove godine doprineti ne samo strani, već i domaći gosti koji su i nakon pandemije pokazali veliki interes da turistički putuju Srbijom. Ostvaren je i rekordni prihod od stranih gostiju koji u prva tri meseca ove godine iznose blizu 600 miliona evra, a što je povećanje od 12 % u odnosu na isti period prošle godine.

Turizam Srbije

Tri glavna su uzroka uspeha povećanja broja turista u našoj zemlji:

1. jedna smo od prvih zemalja koja se otvorila za strane goste tokom pandemije korona virusa, naravno uz poštovanje svih propisanih mera.
2. domaćim turistima podeljeno je 354.000 vaučera za odmor u Srbiji, što je direktno doprinelo da imamo 1,3 miliona noćenja više nego u rekordnoj 2019. godini.
3. po broju stranih gostiju beleži se 20 % noćenja više, veliki rast na tržištima Rusije, Turske, Nemačke, Severne Makedonije i Bosne i Hercegovine.

Beograd je bio ukupno najposećenija turistička destinacija u Srbiji tokom prošle godine, ali su domaći turisti najčešće birali da provedu odmor u Sokobanji.

Srbija se na međunarodnom tržištu prevashodno vezuje za „gradski i tranzitni turizam”, što su potvrdili i podaci za 2022. godinu.

Rast turizma u prethodne dve decenije u Srbiji bazira se prevashodno na gradskom turizmu, odnosno posetama Beogradu i drugim većim gradovima - svi veći gradovi imaju povoljan saobraćajno-geografski položaj zbog položaja između srednjeg dela Evrope sa jugoistočnim i Malom Azijom.

Tokom 2022. primetno je bum turista iz Indije, koji su se zadržavali od pet do 10 dana i koji su često koristili ture, a u Beograd su mnogi od njih dolazili zato što im za ovo putovanje nije bila potrebna viza.

Prošle godine su počeli da se vraćaju i gosti iz Zapadne Evrope i Amerike, koji su nam nedostajali 2020. i 2021. godine.

Prvi put u istoriji zabeleženo je više od tri miliona noćenja u Beogradu - ukupno 3.180.977, preko milion noćenja više u poređenju sa 2021. godinom.⁶

Beograd se uz Istanbul možda i najbrže oporavio od pandemije korona virusa od evropskih gradova. Srpski državljani su učestvovali sa 499.125 noćenja prošle godine,

⁵ Ministarstvo turizma i omladine Republike Srbije

⁶ Turistička organizacija Beograd

dok je većina turista dolazila iz inostranstva - rekordnih 2,68 miliona noćenja.

Beograd je posetilo ukupno 1,18 miliona ljudi, a stranaca je bilo čak 86%.

Prebacivanje promotivnih aktivnosti u digitalnu sferu doprineo je rastu, kao i veliki broj kulturnih, zabavnih i sportskih događaja u srpskoj prestonici, poput dočeka Nove godine i broj sadržaja koji privlače turiste.

Od 2000. godine i političkih promena u Srbiji, kada je došlo i do otvaranja zemlje prema Zapadu, prisutna je tendencija rasta inostranih turista u ukupnom turističkom prometu.⁷ Godine 2008. učešće stranaca u ukupnom broju noćenja bio 19 %, a 2022. je 40,3 %.

Najveći broj njih boravio je u Beogradu, gde su najčešće dolazili Rusi (87.998) i Turci (76.918), dok je najveći skok primećen kod gostiju iz Grčke, koji se gotovo učetvorostručio i dostigao 39.390.

Turisti iz Turske sada su već „konstanta”, a porast broja gostiju iz Rusije nije samo posledica rata u Ukrajini.

Rast dolazaka turista iz Rusije krenuo je od 2021. godine, jer je rusko tržište teško i gosti su vrlo zahtevni.

Naravno, usled aktuelne situacije, broj noćenja ruskih turista je duži nego kod onih iz drugih zemalja.

Godišnje povećanje broja turista iz Rusije iznosi 84%, a oni su iskoristili i najveći broj noćenja od stranih gostiju u Beogradu - ukupno 414.406.

To su Rusi koji u bezviznom režimu dolaze ovde kao turisti i vrata se kući ili odu u drugu zemlju, a ne oni koji ostanu duže od 90 dana i dobiju boravišnu dozvolu - oni nisu uračunati u ovu statistiku.

I Ukrajinci su ove godine više posećivali Beograd, ukupno njih 18.811, gde su ostvarili 25.807 noćenja, što je 37 odsto više nego 2021. godine.

Problem se pojavljuje i u velikom nedostatku vođača, jer su mnogi od njih otišli da radi druge poslove tokom pandemije i mnogi se još nisu vratili, jer nisu sigurni da je situacija u turizmu stabilna.

Dok je poseta turista srpskim destinacijama zvanično bila najbolja dosad tokom 2022. godine, očekuje se da i prihodi obore sve rekorde. U prvih 11 meseci srpski turizam prihodovao je 2,2 milijarde evra.

Iako rezultati posećenosti „pokazuju trend rasta”, prihodi ne moraju da idu pod ruku sa njima. Mora se imati u vidu i inflacija kada govorimo o prihodima od turizma - rast u apsolutnim brojkama je tu, ali ne smemo zanemariti vrednost tog novca i kupovnu moć.

Inflacija u značajnoj meri uticala na brojke. Kupovna moć evra je znatno niža odnosu na 2019. godinu, tako da bi trebalo biti oprezan u analizi ekonomskih efekata turizma. Ukoliko je zbog inflacije došlo do povećanih nominalnih prihoda u turizmu to ne znači nužno i povećanje profita jer su se istovremeno povećali i sami troškovi. Koliko će rast cena uticati na ukupan prihod zavisi velikim delom od osetljivosti tražnje. Kako je tražnja u turizmu veoma elastična (osetljiva) porast cena će u jednoj meri dovesti do smanjenja tražnje i pada ukupnih Prihoda.

Glavni razlog snažnog rasta turističkih poseta Srbiji su oporavak turizma na globalnom nivou nakon pandemije korona virusa, kao i promotivne aktivnosti u turističkom sektoru. Moguće je da postoji neki prolongirani efekat iz perioda pandemije i da su stanovnici i dalje više okrenuti domaćem turizmu. Kako se na globalnom nivou situacija bude stabilizovala, sva je prilika da će se trendovi domaćeg i inostranog turizma koji su bili prisutni do 2019. godine vratiti.

U srpskim banjama prošle godine je bilo više od 700.000 turista, a na planinama

⁷ Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet Beograd, prof. dr Dobrica Jovičić

804.000, pokazuju podaci

Subvencije nisu imale pozitivan uticaj samo na rast prometa, već i na produžetak najposećenijeg dela turističke sezone. To je ranije bio period od četiri meseca tokom juna, jula, avgusta i septembra, a sada traje od marta do kraja novembra. Ova akcija imala je uticaja i na produžetak proseka boravka turista u destinacijama, tako da prosek boravka od najpopularnijih destinacija u zemlji od čak 5 dana, dok je u slučaju domaćih turista taj prosek viši i iznosi 7 dana.

EU za kulturno nasleđe i turizam“ je EU za Tebe projekat usmeren na razvoj turizma kao značajnog privrednog potencijala za ekonomski razvoj istočne Srbije i Donjeg Podunavlja. Finansiraju ga Evropska unija sa 22 miliona evra i Nemačko Savezno ministarstvo za ekonomsku saradnju i razvoj BMZ sa 2,3 miliona evra, a sprovodi Nemačka organizacija za međunarodnu saradnju GIZ.

U fokusu projekta nalazi se osam opština i gradova u istočnoj Srbiji i Donjem Podunavlju: Smederevo, Požarevac, Kladovo, Negotin, Zaječar, Veliko Gradište, Golubac i Majdanpek.

Najviše sredstava iz ovog projekta biće usmereno na obnovu i poboljšanje infrastrukture značajnih objekata kulturnog nasleđa Srbije i Evrope.

Cilj ovog dela projekta je da se putem konzervatorskih i građevinskih radova poboljšaju i predstave lokaliteti kulturnog nasleđa kao jedan od faktora unapređenja turističke atraktivnosti ovog regiona.

1. Felix Romuliana – Arheološki lokalitet Gamzigrad u blizini Zaječara sa ostacima rimske carske palate nalazi se na UNESCO-voj listi Svetske kulturne baštine. U sklopu ovog spomeničkog kompleksa biće izgrađen centar za posetioce.
2. Fetislam tvrđava – U Kladovu. Kroz konzervatorske radove biće obnovljena Varoš kapija i pripadajući deo bedema tvrđave, kao i lagumi u samom bedemu. Značajan deo radova odnosiće se i na konzervaciju ulazne kapije u tzv. Mali grad, kao i letnje pozornice i dve kružnih kula u delu zida – utvrđenja prema Dunavu.
3. Rajačke pimnice – Kod Negotina. Komunalna infrastruktura biće u fokusu radova na ovom lokalitetu, koji je predložen za upis na UNESCO listu Svetske kulturne baštine – izgradnja vodovodne i kanizacione mreže, postavljanje nove trafostanice, elektromreže i javnog osvetljenja, kao i popločavanje pešačkih staza u kompleksu.

Druga komponenta ima za cilj da posredstvom radionica, seminara, konferencija, studijskih putovanja, mentorstva i sl. prenese znanja o uspešnim modelima održivog razvoja turizma bez negativnih socijalnih uticaja, stavljajući akcenat na očuvanje životne sredine i kulturnog nasleđa. Glavni korisnici i partneri projekta su Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija Republike Srbije i Turistička organizacija Srbije (TOS), ali posebna pažnja biće posvećena radu sa organizacijama iz Istočne Srbije i Donjeg Podunavlja. Program će uključiti i predstavnike lokalnih samouprava, lokalnih turističkih organizacija, organizacija koje upravljaju lokalitetima, kao i predstavnike privatnih kompanija koje pružaju turističke usluge sa teritorija gradova i opština obuhvaćenih projektom.

Fokus programa stručne podrške i jačanja kapaciteta, Sektora za turizam u okviru Ministarstva turizama i omladine biće usmerene na:

- razvijanju procesa praćenja i vrednovanja efekata Strategije za razvoj turizma
- metodologiji prikupljanja statističkih podataka vezanih za ekonomski učinak turizma

- razvijanju i praćenju indikatora održivosti turističke industrije
- razvijanju novih modela finansiranja (javno-privatno partnerstvo, saradnja sa međunarodnim finansijskim institucijama, zajmovi itd.) i olakšavanju turističkim akterima pristupa finansijama iz različitih izvora
- razvijanju i usaglašavanju standarda kvaliteta u turističkoj industriji

Na lokalnom nivou, program će tokom trajanja projekta pokriti sledeće teme:

- Razvoj turističkih proizvoda i usluga
- Prezentacija i interpretacija kulturnog nasleđa
- Zajednička promocija istočne Srbije i Donjeg Podunavlja kao domaće, regionalne i evropske turističke destinacije
- Upravljanje i turistička valorizacija kulturnog nasleđa
- Upravljanje destinacijom i saradnja među turističkim akterima
- Modeli za finansiranje projekata u oblasti turizma
- Posebna pažnja biće posvećena predstavljanju najboljih praksi u oblasti saradnje lokalnih turističkih zajednica i privatnog sektora u Evropskoj uniji, a koje su se pokazale kao uspešan i održiv princip razvoja destinacija.

Treća komponenta ovog projekta su grantovi, odnosno bespovratna sredstva koja će se dodeljivati lokalnim samoupravama, udruženjima građana, malim i srednjim preduzetnicima kako bi unapredili svoje privredne i turističke kapacitete. Osnovni cilj koji se želi postići dodeljivanjem bespovratnih sredstava jeste podizanje kvaliteta turističke ponude Donjeg Podunavlja. Sredstva će biti raspoređena u četiri odvojena programa, koji se međusobno razlikuju po aktivnostima koje će se njima finansirati, kao i po korisnicima kojima su namenjeni:

- Grantovi namenjeni opštinama i javnim institucijama obuhvatiće aktivnosti kojima se poboljšava turistička ponuda i kvalitet usluga, manje infrastrukturne radove koji direktno utiču na turističku atraktivnost regiona, kao i promocija istočne Srbije i Donjeg Podunavlja kao turističke destinacije. Cilj je da se poboljša saradnja javnih institucija i ostalih turističkih aktera na lokalnom nivou kako bi Donje Podunavlje postalo prepoznatljiva turistička destinacija.
- Asocijacije i udruženja koja direktno saraduju, odnosno imaju članice čija je ponuda deo turističke ponude regiona, moći će da apliciraju za drugu grupu grantova, čiji je cilj jačanje kapaciteta subjekata koji rade u turizmu kako bi se time poboljšala ponuda regiona.
- Treći poziv je namenjen kreativnoj industriji i ustanovama kulture. Cilj je da se uvedu nove, inovativne turističke inicijative, poveća vidljivost regiona kao turističke destinacije i poboljša turistička ponuda.
- Poslednja grupa grantova namenjena je privatnom sektoru, odnosno privrednim subjektima koji su direktno uključeni u pružanje turističkih usluga. Svrha je poboljšanje kvaliteta turističke ponude i uključivanje sve većeg broja preduzetnika u turističku privredu.
- Cilj četvrte komponente projekta je povećanje prepoznatljivosti i atraktivnosti Istočne Srbije i Donjeg Podunavlja kao turističkih destinacija za potencijalne posetioce iz Srbije, regiona i Evrope putem marketinških kampanja u zemlji i inostranstvu, učešćem na domaćim i inostranim sajmovima, plasiranjem promotivnih sadržaja u domaćim i inostranim medijama i slično.

Ubrzo po izbijanju pandemije COVID-19, „EUzaTebe – za kulturno nasleđe i turizam“, kao noseći projekat Evropske unije u oblasti turizma odgovorio je na izazove koje je pandemija stavila pred turistički sektor Republike Srbije nizom mera.

Tokom leta 2020. godine počeo je da se sprovodi specijalizovan program dodele

bespovratnih sredstava usmeren na pružanje podrške lokalnom ekonomskom razvoju, a posebno mikro i malim preduzećima u ovoj oblasti, kako bi se ublažile posledice krize.

Glavni cilj ovog programa ukupne vrednosti od milion evra, je prevazilaženje ekonomskih posledica pandemije COVID-19 kroz pružanje podrške lokalnom privatnom sektoru, poboljšanje kvaliteta turističkih usluga i promociju regiona kao bezbedne i atraktivne turističke destinacije. Programom je obuhvaćeno 12 opština (Boljevac, Bor, Golubac, Kladovo, Knjaževac, Majdanpek, Negotin, Požarevac, Smederevo, Sokobanja, Veliko Gradište i Zaječar) i počeo je da se implementira septembra 2020. godine.

Pored direktne podrške lokalnom ekonomskom razvoju kroz dodelu bespovratnih sredstava, projekat je prepoznao da oporavak turističke industrije nakon izbijanja COVID-19, pre svega, o zavisi od vraćanja poverenja putnika da su smeštajni i ugostiteljski objekti bezbedni za upotrebu i da ne predstavljaju opasnost po zdravlje. Iz tog razloga projekat je u svoje aktivnosti stručne podrške i jačanja kapaciteta uvrstio i saradnju sa lokalnim partnerima na razvoju i sprovođenju dobrovoljne sertifikacione šeme „Čisto i sigurno“. Ove aktivnosti imaju za cilj da se razviju zdravstveno-bezbednosni protokoli kao i da se obuče turistički radnici za njihovu primenu u turističko-ugostiteljskim objektima, kako bi se rizici od širenja virusa sveli na minimum. Pored aktivnosti stručnog usavršavanja, turističkom sektoru na teritoriji cele Republike Srbije je u martu i aprilu 2021. donirana oprema i materijal za dezinfekciju prostorija.

Izgleda da se sektor turizma u Srbiji mnogo brže i bolje oporavlja nego u Evropskoj uniji, jer je prema podacima Republičkog zavoda za statistiku (RZS) za prvih 11 meseci prošle godine 3,58 miliona turista posetilo našu zemlju, uz 11,4 miliona ostvarenih noćenja. To je za 53,9 % više nego 2021. godine.

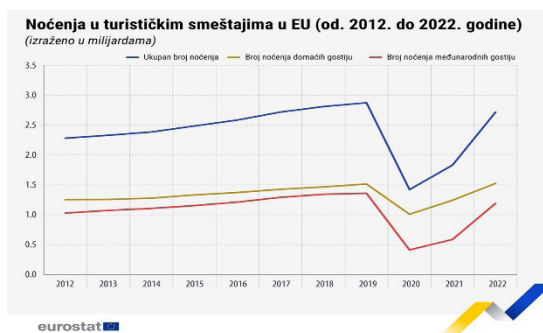
Turizam u zemljama Evropske Unije

Ukupan broj noćenja u turističkim smeštajima u 2022. godini u Evropskoj uniji (2,72 milijardi) približio se nivou pre korona krize, odnosno rezultatima iz 2019. godine, kada je bilo 2,88 milijardi noćenja.

Iako je reč o razlici od 5,6 %, podaci Zavoda za statistiku EU pokazuju da se turizam na Starom kontinentu takođe snažno oporavlja od pandemije korona virusa.

Povećanje od više od 90 % u poređenju sa brojem noćenja ostvarenih u 2020. godini (1,42 milijarde) i skoro 50 % u odnosu na broj noćenja u 2021. godini (1,83 milijarde).⁸

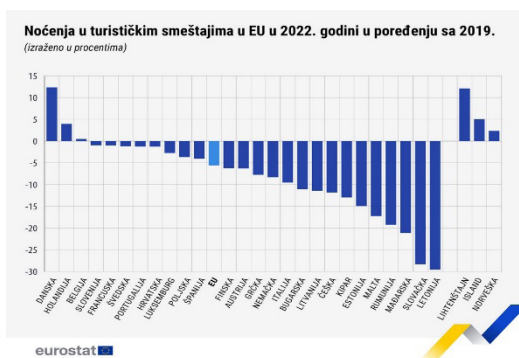
Grafikon br. 1. Noćenje u turističkim smeštajima u EU period 2012-2022. godine

Izvor: Eurostat

Tokom prošle godine su brojke u turizmu EU na mesečnom nivou kontinuirano rasle i konačno se približile nivoima iz 2019. godine. U poređenju sa prvim polugodištem 2019. godine, od januara do juna 2022. godine smanjen je broj noćenja za 11 %. Ipak, od jula do decembra su u velikoj meri ostali nivoi noćenja iz 2019. godine, gde je pad u odnosu na tu godinu bio manji od dva procenta.

Grafikon br.2. Noćenje u turističkim smeštajima u EU u 2022. godini u poređenju sa 2019. godine

Izvor: Eurostat

Podaci Eurostata takođe pokazuju da su se noćenja međunarodnih gostiju približila nivou iz 2019. godine. Naime, reč je o padu od manje od 13 odsto, sa 1,36 milijardi u 2019. godini na 1,19 milijardi noćenja u 2020. godini. Ovo predstavlja snažan porast, veći od 100 odsto, u poređenju sa brojem noćenja stranih turista u 2020. godini (412,5 miliona noćenja) i 2021. godini (587,8 miliona noćenja).

Što se tiče domaćih putovanja, podaci za 2022. godinu pokazuju rekordan broj od 1,53 milijarde noćenja, što je povećanje od 10,9 miliona u odnosu na 2019. godinu, što je rast od skoro jednog procenta.

Među državama članicama EU, broj noćenja domaćih i stranih turista je prošle godine u odnosu na 2019. godinu povećan u Danskoj za više od 12%, Holandiji za skoro četiri procenta i u Belgiji za 0,5%.

U međuvremenu, druge zemlje se još nisu u potpunosti oporavile od uticaja pandemije na turizam. Ovo je posebno bio slučaj u Letoniji koja beleži smanjenje od skoro 30 % i Slovačkoj koja je imala pad od više od 28 %.⁹

Ako je suditi po broju noćenja u Evropskoj uniji tokom 2023. godine Evropljani su se zaželjeni putovanja tokom pandemije korona virusa. Naime, broj noćenja u EU dostigao je 2,9 milijardi, što je ta 1,4 odsto više nego 2019. godine, a u 2023. je bio veći za 6,1 odsto nego godinu dana ranije.

U 2023. godini, 24 od 25 zemalja EU sa dostupnim podacima premašile su nivoe iz 2022. u pogledu noćenja.

Najznačajniji porast zabeležen je na Malti i Kipru, pri čemu su obe zemlje zabeležile porast od 20 odsto u broju noćenja u odnosu na 2022. godinu, a zatim slede Slovačka sa povećanjem od 16 procenata. Mali pad broja noćenja od jedan odsto zabeležen je jedino u Luksemburgu.

Turistički promet u Srbiji

Broj noćenja stranih turista u Srbiji porastao je u junu za 11,4 odsto u odnosu na isti mesec prošle godine.

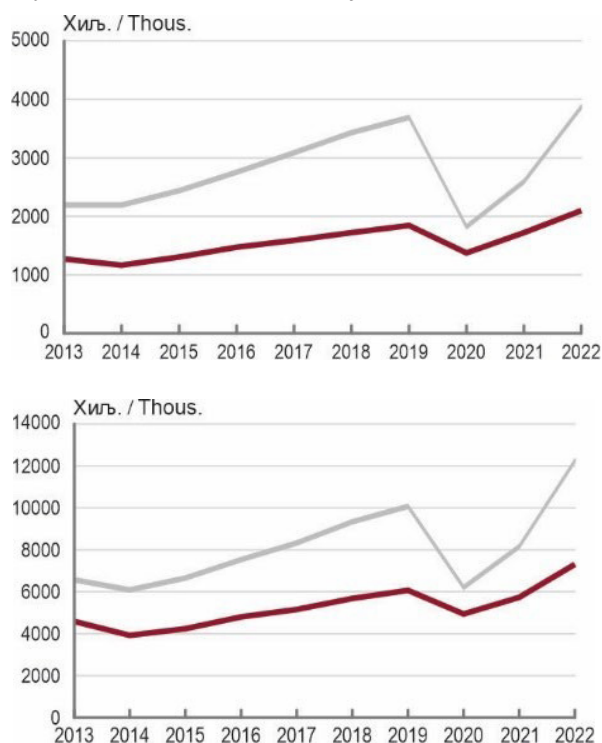
Podaci Republičkog zavoda za statistiku pokazuju da su najbrojniji strani gosti iz Turske, koji su preuzeli prvo mesto od Rusa.

U odnosu na brojke u istom periodu prošle godine, broj dolazaka turista veći je za 6,6%, a ukupan broj noćenja svih turista porastao je za šest odsto.

Jedan od preduslova za dolazak stranih gostiju u Srbiju jeste dostupnost aerodroma, što samo po sebi nameće odgovor koji su srpski gradovi najviše posećeni kada su u pitanju turisti iz evropskih zemalja i šire.

Veliki doprinos imaju aerodrome u Beogradu, Nišu, od skoro i Kraljevu. Beograd svakako privlači nešto malo više od 50 % ukupnog priliva stranih gostiju, nezavisno da li se radi o Evropljanima ili turistima iz drugih zemalja sveta. To će tako i ostati jer Beograd je bio i ostaće i kulturni, ekonomski i biznis centar i jednostavno je za region to mesto koje se mora posetiti.¹⁰ U prilog navedenom, ide i to što je u poslednjih par godina uvedeno više linija ka mnogim evropskim i svetskim centrima i obrnuto.

Grafikon br. 3. Dolasci i noćenja turista 2013-2022.¹¹

Uvođenje low cost - ili niskobudžetnih avio-kompanija takođe je doprinelo većoj poseti i beleži rast evropskih posetilaca. Prošle godine je to bilo nekih dvadesetak %.

¹⁰ Nacionalna asocijacija turističkih agencija YUTA

¹¹ Statistički godišnja Republike Srbije 2023. godine

Grafikon br.4. Noćenje turista po regionima 2022.¹²

U Jugoslaviji, pa ni sada Srbija se nije mogla pohvaliti nekim prevelikim brojem gostiju iz Zapadne Evrope jer nam očigledno nedostaje ponuda koja bi ih privukla. Srbija nemamo more, i kada su letnji odmori u pitanju, iz zemalja u okruženju, stranci preferiraju pre svega Hrvatsku i Crnu Goru. U poslednjih deset godina izašli na tržište sa nešto većom ponudom. Neophodno je da se dosta aktivira na privlačenje turista iz Zapadne Evrope, a ne samo da se fokusiramo na zemlje u okruženju i one sa kojima se graničimo.

Nosioci turističke ponude Srbije

Beograd, Novi Sad, Niš, Kraljevo i Kragujevac su u top pet najposećenijih i najzanimljivijih gradova posetiocima iz Evrope.

Infrastruktura je bolja nego što je bila pre desetak godina, ali još uvek nije dovoljno dobra da bi stranci razumeli zašto ne mogu iz Beograda da odu na neki izlet od par sati, i da se vrate.

U toku zimske sezone, Evropljanima su zanimljive planine koje nude mogućnost za zimske sportove, a Srbija u ovom smislu ima čime da se pohvali.

Po prvi put prošle godine beleži se nešto veći broj gostiju iz Centralne Evrope, a najviše Belgijanaca, Holanđana, Poljaka nego ranije na Kopaoniku i Staroj planini. Ostali dolasci su iz zemalja koje imaju daleko veći rast, kao što je Turska. Organizuje se po šest do sedam redovnih linija u toku jednog dana. Otvorene su nove destinacije - Ankara i Izmir i to omogućava da gosti iz tih zemalja mogu jednostavnije da dođu u Srbiju. Dostupnost destinacija je uslov da bi uopšte mogli osvajati tržište.¹³

Osim Beograda, Novog Sada i Guče, nedostaju manifestacije koje nisu internacionalizovane, već su više lokalnog karaktera, a kapacitet i ponudu imamo.

Beer Fest je postao lokalna manifestacija, eventualno imamo zainteresovane goste iz okruženja, ali osim EXIT-a i Sabor trubače u Guči, nema manifestacija koja je toliko okrenuta evropskom i svetskom tržištu. Slična je situacija sa Niškim džez festivalom "Nišville" na koji dolazi dosta ljudi iz okruženja. Ipak, poslednjih godina ovaj festival dovodi posetioce i iz Zapadne Evrope koji preferiraju tu vrstu muzike. Ovaj festival često ima po neko ime koje je na svetskom glasu, a za relativno male pare za Evropljane, tu se mogu veoma lepo i kvalitetno provesti.¹⁴

Pa ipak, da li je dovoljno samo organizovati koncert da bi privukli posetioce, i što je važnije, da bi ih zadržali i motivisali da ostanu duže nego što su planirali?

Turističke organizacije, YUTA organizuju dolazak sa sadržajima da što duže

¹² Statistički godišnja Republike Srbije 2023. godine

¹³ Nacionalna asocijacija turističkih agencija YUTA

¹⁴ Nacionalna asocijacija turističkih agencija YUTA

ostanu, da dovoljno dobro organizuje, da im se ponude sadržaji i dobro ispromovišemo. Nažalost, često se dešavaju neke stvari koje nam ne idu u prilog. Koncerti se dobro promovišu, odlično posećeni, privuku veliki broj stranaca u Beograd, ali šta se desilo sa smeštajem? Cene smeštaja su toliko skočile da su bile previsoke i za džep stranaca koji su platežniji gosti. Zbog toga veći broj njih nije ostao duže od dva ili tri noćenja.

Turistička ponuda Srbije

Goste iz inostranstva potrebno je da zadržimo duži period. Srbija, koja ima više od 400 manifestacija tokom letnje turističke sezone, ne uspeva da zadrži turiste. Često se desi da se neke veće i manje manifestacije u Srbiji održavaju iste nedelje ili sa par dana razmaka. To je prilika da strancima produžimo boravak, ali te manifestacije u manjim mestima ostaju na lokalnu. Nemaju promociju koja bi privukla strance. Zbog toga je od posebne važnosti da posveti posebna pažnja na prezenaciji i upoznavanju inostranih turista sa turističkim potencijalom destinacija.

Kao deo rešnja ovog problema neophodna je bolja koordinaciji između lokalnih i krovnih organizacija, kako bi ta promocija bila bolja, vidljivost veća, pa bi samim tim bilo i značajnijih rezultata.

Statistika ipak kaže da su u odnosu na pre deset godina, stranci u Srbiji produžili boravak, pogotovo u Beogradu, Novom Sadu i Nišu. Tada je bilo nešto manje od dve noći u proseku, dok sada je nešto više od tri noći, što je dobro, ali treba težiti ka daljem povećanju broja noćenja stranaca u našoj zemlji.

Neophodno je da iskopiramo dobre evropske i svetske trendove kako bi došli do većeg priliva stranih turista, a jedna od pogodnosti koje treba da nudimo je bezgotovinsko plaćanje a Samim tim bi se pospešilo i našu privredu, a njima omogućilo neke druge pogodnosti.

Šta Evropljani najviše vole, a na šta se žale kod nas?

U Beogradu je sprovedena anketa u oko 80 objekata u kojoj je učestvovalo više od nekoliko hiljada gostiju, što je dobar uzorak za analizu.

Prema tim podacima, srdačnost i dobrodošlica nas kao domaćina im je na prvom mestu. To nam nigde ne fali pa se osećaju dobrodošlim. Gastronomija takođe, ali ne u onoj meri kako volimo da to potenciramo. Ima stranaca kojima se naša hrana mnogo dopada, ali ima i onih kojima je ona suviše masna ili začinjena.¹⁵

Evropljani su posebno prijatno iznenađeni kakav servis imamo u ugostiteljskim objektima. Servis kakav se pruža u restoranima, naročito u onim boljim, svrstava se među boljim u Evropi, pa i u najskupljim hotelima i restoranima. Ono što nam je u tom smislu važno je da ne gubimo tu dobru edukaciju u ugostiteljskim školama koja je bila i koje još uvek ima jer nam je taj momenat jako važan u turizmu. Na to ukazuje i činjenica da su naši ugostiteljski kadrovi poželjni u zemljama u okruženju, ali i dalje u Evropi. To su stranci primetili i to nekako poštuju više nego mi jer se nama to prosto podrazumeva.

Turisti iz Bugarske i Rumunije dolaze jednim delom i zbog toga jer već nakon leta bukiraju smeštaj u Istočnoj Srbiji za proslavu Nove godine i boravak kod nas u vreme praznika. Pa u tom delu su novogodišnji aranžmani za doček 2025. već otišli, a sada se popunjavaju za 2026.¹⁶

Evropljani često nisu zadovoljni kategorizacijom smeštaja pa je to problem kojim bi trebalo da se posveti posebna pažnja u narednom period. Naša kategorizacija hotela je relativno evropska i nema tu neke velike razlike, već o privatnom smeštaju i tu imaju šta da nam zamere. Takođe, inostrani turisti se žale na čistoću na javnim mestima,

¹⁵ Nacionalna asocijacija turističkih agencija YUTA

¹⁶ Nacionalna asocijacija turističkih agencija YUTA

kao i na neiskorišćenost kapaciteta kulturno-istorijskih lokaliteta. Posebno se izdvaja Kalemegdan koji predstavlja izuzetnu turističku ponudu, ali je neiskorišćen, a Evropljani bi bolje plasirali na turističkom tržištu.

Evropski turizam se gotovo oporavio i međunarodni dolasci turista su bili samo 3,2 % ispod nivoa iz 2019. godine. Ipak, i dalje je 65 % destinacija prijavilo da su po rezultatima slabiji nego pre pandemije, pokazao je najnoviji izveštaj Evropske komisije za putovanja (ETC). Iako se očekivalo da će oporavak kasniti zbog inflacije i opšte geopolitičke nesigurnosti, najave su da bi potpuni oporavak Evropa mogla da objavi sledeće godine. Broj noćenja je, prema podacima ETC-a, u prvih devet meseci smanjen za 1,3%. Oporavak je ubrzan putovanjima unutar Evrope i prilivom američkih turista, kojima je naruku išao i povoljan devizni kurs. Oporavak turizma je, kako je rečeno, najviše podstaknut rastom u južnoevropskim i mediteranskim destinacijama, na prvom mestu Srbiji, koja je zabeležila povećanje od 15%, Crnoj Gori (14%), Portugalu (11%), Turskoj (8%), Malti i Grčkoj (7%). Ipak, više od polovine turističkih zemalja je podbacilo, pa su sporiji oporavak prijavile Istočnoevropske zemlje koje su u okruženju Rusije i Ukrajine, kao i one koje se obično oslanjaju na ruske putnike. Najveći pad zabeležile su Baltičke zemlje: Estonija, i to 27 %, Letonija 30%, a Litvanija 33%.¹⁷

Međutim, moramo priznati da prava mera turističkog uspeha prevazilazi broj posetilaca i noćenja na destinaciji. Takođe je neophodno razmotriti i proceniti njegov uticaj na prirodu, lokalna preduzeća i stanovništvo. Kako se evropska turistička industrija oporavlja, trebalo bi da težimo razvoju inovativnih, održivih pokazatelja.¹⁸ Oporavak turističkog sektora, zaključak je, nije prestajao ni tokom letnje sezone, pa čak i usred značajnih izazova koje predstavljaju povećana inflacija, visoki troškovi života, ekstremni vremenski uslovi i štrajkovi avio-kompanija. Geopolitička nestabilnost i dalje ima uticaj na evropsku turističku perspektivu. Rat u Ukrajini i dalje utiče na broj dolazaka u Istočnu Evropu, a sukob u Izraelu predstavlja rizik za destinacije poput Francuske, Turske i Rumunije, koje su popularne među tamošnjim putnicima.¹⁹ Prognoze su da će međunarodni dolasci turista u Evropu dostići nivo iz 2019. do 2024. godine, godinu dana ranije nego što je prvobitno predviđeno. U međuvremenu, evropski aerodromi su blizu potpunog oporavka, pa je, na osnovu avgustovskog izveštaja u EU, putnički saobraćaj širom evropske mreže aerodroma smanjen za samo 3,4 % u poređenju sa istim periodom 2019. godine. Iako su povećani finansijski pritisci, potrošači i dalje troše novac na putovanja. Prodaju se i paket-aranžmani u Portugaliji i Španiji, ali je ove sezone više destinacija nego ranijih godina. Kada je reč o štednji, mnogi se odlučuju da rezervišu svoj prevoz i smeštaj unapred ili razmišljaju o putovanjima van špica sezone. Paket-aranžmani takođe postaju sve popularniji, jer putnicima daju utisak da su svi osnovni troškovi već uzeti u obzir.

Srbija je prošle godine od turizma imala prihod od 2,48 milijarde evra, od čega je 2,1 milijarda tih prihoda došla iz Evrope, od čega iz zemalja EU 979 miliona evra.

U isto vreme, prema podacima Narodne banke Srbije, turistički rashodi su bili 2,3 milijarde evra, što znači da su toliko naši turisti potrošili na odmore i odlaske u inostranstvo.

Gledano pojedinačno po zemljama, najviše smo prihodovali od dolaska gostiju iz Bosne i Hercegovine 289 miliona, dok su Rusi tokom 2022. u Srbiji potrošili 275 miliona evra.

Sledi Turska, čiji su turisti potrošili 202 miliona evra.

Od zemalja Evropske unije najviše novca tokom boravka u Srbiji potrošili su gosti

17 Evropske komisije za putovanja (ETC)

18 Evropske komisije za putovanja, Migel Saca

19 Evropske komisije za putovanja (ETC)

iz Nemačke – 125 miliona evra, samo osam miliona više su naši građani potrošili tamo, a potom Hrvatske 105 miliona evra.

I dok sa Rusima imamo suficit, jer su turisti iz Srbije u Rusiji potrošili tokom prošle godine tek 24 miliona evra, deficit imamo sa Turskom u koju je otišlo duplo više nego što je došlo – 408 miliona evra su troškovi naših građana u ovoj zemlji bili tokom 12 meseci 2022. godine.

Najveći deficit, međutim, Srbija je imala sa Grčkom, najpopularnijom letnjom destinacijom među našim građanima, u kojoj je tokom prošle godine potrošen 451 milion evra, za razliku od 60 miliona koliko su bili troškovi njihovih turista u Srbiji.

Prihodi od gostiju iz Slovenije i Rumunije bili su po 84 miliona evra, iz Severne Makedonije 108, a iz Crne Gore 111 miliona evra. U isto vreme naši turisti su u Crnoj Gori potrošili nešto više 150 miliona evra.

Od gostiju iz SAD prošle godine Srbija je prihodovala 71 milion evra, dok su gosti iz Srbije u SAD-u potrošili 67 miliona.

Od afričkih zemalja najviše novca otišlo je u Egipat, a od azijskih u Ujedinjene Arapske Emirate 41 milion, Kinu 35 milion i Maldive 32 miliona evra.

Tri godine od početka pandemije virusa korona turizam se u svetu oporavlja polako, ali u Srbiji kao da krize nije bilo jer su rezultati rekordni, tokom 2022. u Beogradu je zabeleženo 3,1 miliona noćenja, a u Srbiju je stiglo 3,8 miliona turista.²⁰

Srbija je jedina zemlja u Evropi koja tokom ove krizne godine ima veći broj stranih turista u odnosu na prethodnu, i to za četiri odsto. Ostale države starog kontinenta beleže pad broja gostiju, u proseku za 12%.

Dok ostale države starog kontinenta beleže pad broja gostiju, u proseku za 12%, naša zemlja je jedina u Evropi koja tokom ove krizne godine ima veći broj stranih turista u odnosu na prethodnu, i to za četiri procenta.²¹

U Mađarskoj, Rumuniji i Češkoj, broj turista se smanjio skoro za petinu.

Oni zjuradi kažu da četiri odsto od svega 650.000 stranih turista, koliko ih je Srbija prošle godine ugostila, i nije neki uspeh.

Dobronamerni u tome vide veliki trud domaćih turističkih poslenika, koji i u godini globalne ekonomske krize, uspevaju da dovedu strane goste. Naravno, i u ovom slučaju istina je negde u sredini.

Turistička organizacija Srbije je osmišljenim nastupima na sajmovima turizma širom Evrope zainteresovala strane turiste za našu zemlju.

Zasluga nacionalne turističke organizacije je i u dobrom izboru stranih marketinških agencija, koje širom Evrope zdušno lobiraju za srpski turizam.

Turisti iz Evrope okreću se bližim destinacijama, a Srbija ujedno i nedovoljno otkrivena destinacija, deo je kontinenta na kojima mnogi da sada nisu bili.

Kada se strani turisti zainteresuju za Srbiju, na scenu stupaju domaće turističke agencije koje osmišljavaju aranžmane. Tom takozvanom receptivom, najtežim poslom u turizmu, od skoro pet stotina domaćih turističkih agencija, bavi se svega njih nekoliko.

Uvažavajući svetske trendove, agencija “Top turs” napravila je program regionalnog turističkog predstavljanja “Balkan bez granica”. Saradnja sa inostranim turističkim agencijama jedini je način da se dođe do klijenata iz inostranstva, Zbog toga se nadaju da će njihov program većina tur operatera da prihvati. Agencija “Kontiki” očekuje da će naredne godine započeti “posao budućnosti”, dovodeći japanske turiste u našu zemlju, koji su pre svega zainteresovani za krstarenje Dunavom. Reklamni listić na japanskom je već odštampan, a u pripremi je i brošura.²²

20 Evropske komisije za putovanja (ETC)

21 Turistička organizacija Srbije

22 Turistička organizacija Srbije

Mnogi u našoj zemlji ne veruju u velike domete srpskog turizma i ne daju mu velike šanse. A on, uporno, već godinama, jedini uz poljoprivredu, beleži spoljnotrgovinski suficit.

Odlukom kulture nemačke grupe Ramštajn da od svih gradova regiona izabere Beograd za održavanje svoje evropske turneje, Srbija se etablirala kao prva destinacija za manifestacije u ovom delu Evrope. Srbiju ne prepoznaju samo strani turisti, već i ozbiljni umetnici koji od velike konkurencije u regionu biraju Beograd, a što je rezultiralo činjenicom da hotelijeri ne pamte kada je bilo ovoliko interesovanje za smeštajem gostiju iz cele Evrope.²³

Srbija po tempu rasta stranih gostiju u odnosu na period pre pandemije u prvom kvartalu ove godine bila prva destinacija u Evropi.

Tom trendu, dosta doprinose manifestacije, jer pored Egzita koji je proglašavan i za najbolji evropski festival, i Beer festa, kao najmasovnijeg događaja, koncert Ramštajna potvrđuje da se šire manifestacioni kapaciteti i da u tom delu turističke ponude ima još prostora za rast.

Iako je u turističkom smislu daleko odmakao, uveren sam da Beograd ima sve predispozicije da se nametne kao turistički centar ovog dela Evrope čemu će umnogome doprineti manifestacija EXPO, koja je jedinstvena do sada prilika za turističku promociju cele zemlje.

Na hotelijerskoj industriji će biti veliki zadatak da kroz podizanje nivoa usluge i nove investicije izade u susret povećanoj tražnji, a što će se svim ugostiteljima dvostruko vratiti. Najbolji primer je to što se u Beogradu trenutno nema slobodnog kreveta kada su smeštajni kapaciteti popunjeni.

Srbija je u prvom tromesečju ove godine bila prva destinacija u svetu po stopi rasta prihoda od stranih turista iznosio 575 miliona evra, odnosno koji su za 127 % veći u odnosu na prvi kvartal 2019. godine, kada prihod od stranih gostiju iznosila 252 miliona evra.

U najnovijem barometru Svetske turističke organizacije (UN Tourism) se navodi da je nekoliko destinacija širom sveta ove godine postiglo odlične rezultate u pogledu ostvarenih prihoda u turizmu, među kojima je Srbija na prvom mestu i jedina koja je dostigla trocifrenu stopu rasta prihoda od stranih turista.

- 127 % porasli su prihodi Srbije od stranih turista za pet godina,
- 18.000 turista iz Turske boravilo je u Srbiji u aprilu 2024.
- 2,5 milijardi evra bio je prihod Srbije od stranih turista u 2023.

Devizni priliv od turizma u prvom kvartalu ove godine iznosio 575 miliona evra, što je za 127 % više nego periodu januar-mart 2019. godine kada su prihodi od stranih gostiju iznosili 252 miliona evra.

Povećanju prihoda od stranih turista najviše doprinela kontinuirana ulaganja u turističku i drugu infrastrukturu, intenzivnom promocijom na najznačajnijim tržištima, velikim brojem i značajnim povećanjem letova, proširenjem kapaciteta Aerodroma, dodatnim sadržajima koje turisti traže. Srbija je jedna od zemalja koja ima najliberalniji vizni režim.

Srbiju je posetilo 4,2 miliona turista 2023. godine, što je skoro duplo više nego 2013. kada ih je bilo 2,2 miliona, objavio je Republički zavod za statistiku povodom obeležavanja Svetskog dana turizma 27. septembra.

Prosečna dužina boravka turista u Srbiji je 2023. u odnosu na pre 10 godina ostala ista.

Prosečna dužina boravka turista u našoj zemlji iznosila je tri dana, koliko i 2013. godine, navodi se u izveštaju Republičkog zavoda za statistiku za 2023. godinu.

²³ Ministarstvo turizma i omladine Republike Srbije

U Srbiji je 2023. zabeležen značajan porast noćenja turista od 12,4 miliona noćenja, dok je 2013. zabeleženo 6,6 miliona.

Najviše noćenja zabeleženo je u regionu Šumadije i Zapadne Srbije gde je 2023. godine zabeleženo 38,1 % noćenja, što predstavlja mali pad u odnosu na 2013. godinu kada je bilo 46,3 % noćenja u ovom regionu.

Veliki broj noćenja zabeležen je i u regionu Beograda, 2023. godine 27,8 % noćenja, što predstavlja rast u odnosu na 2013. godinu kada je broj noćenja u Beogradu iznosio 22,7%.

U regionu Južne i Istočne Srbije 2013. godine noćilo je 16,8 % turista, a 2023. godine malo više, odnosno 18,4 % turista.

Region Vojvodine beleži najmanji procenat noćenja turista, gde je 2013. godine noćilo 14,2 % turista, a 2023. godine 15,7 % turista.

U 2023. godine ostvareno je 5,6 miliona noćenja stranih turista u Srbiji, od kojih je zabeleženo 11,9 % noćenja turista iz Rusije, 9,3 % iz Turske, 6,3 % noćenja turista iz Bosne i Hercegovine, a 5,1 % noćenja stranih turista zabeležili su turisti iz Nemačke, Kine i Hong Konga.

Turisti su najviše noćili 2023. godine u gradovima i to njih 6,8 miliona, a u planinskim centrima i banjama zabeleženo je ukupno 5,6 miliona noćenja turista.

U Beogradu je 2023. godine, od ukupno 6,8 miliona noćenja turista, bilo 50,9%, u Novom Sadu 8,4%, a u Subotici 5,2%.

U planinskim centrima od 2,8 miliona noćenja turista najviše je bilo na Zlatiboru 38,9%, na Kopaoniku 20,9 % i na Tari 9,2%.

U banjama je 2023. godine bilo ukupno 2,8 miliona noćenja turista, a najviše je zabeleženo u Vrnjačkoj Banji 24,4 % turista, a odmah iza nje je Sokobanja 23,3 % i Banja Vrdnik 7,8%.²⁴

U 2023. godini je prema preliminarnim podacima Narodne banke Srbije, ostvaren je rekordan prihod od stranih turista u iznosu od 2,5 milijardi evra, što je za oko 80 % više u odnosu na 2019. godinu.

Ovom rezultatu je najviše doprineo trend povećanja stranih turista nakon pandemije, posebno u 2023. godini u kojoj je zabeležen 2,1 milion stranih gostiju, što je za petinu više nego godinu dana ranije.

Najbrže rastuće tržište u prošloj godini je bilo kinesko sa povećanjem broja dolazaka za 180 odsto, a ulazni trend turističkog prometa je prisutan i sa ostalih prioritarnih tržišta, pre svega iz zemalja okuženja.

Srbiju je protekle godine posetilo 4,2 miliona turista, skoro duplo više nego 2013. kada ih je bilo 2,2 miliona.

Kako je objavio Republički zavod za statistiku povodom obeležavanja Svetskog dana turizma -27. septembra, prosečna dužina boravka turista u Srbiji je 2023. u odnosu na pre 10 godina ostala ista-tri dana.

U Srbiji je 2023. zabeležen porast broja noćenja turista u odnosu na period pre deset godina.

Tako je prošle godine bilo 12,4 miliona noćenja, a 2013. 6,6 miliona.

Najviše noćenja zabeleženo je u regionu Šumadije i Zapadne Srbije gde je 2023. godine ostvareno 38,1 odsto noćenja. To je blagi pad u odnosu na 2013. godinu kada je u ovom regionu bilo 46,3 odsto noćenja.

U regionu Beograda 2023. godine zabeleženo je 27,8 odsto noćenja. To je rast u odnosu na 2013. godinu kada je broj noćenja u Beogradu iznosio 22,7 odsto.

U regionu Južne i Istočne Srbije 2013. godine noćilo je 16,8 odsto turista, a 2023. 18,4 odsto turista.

²⁴ Republički zavod za statistiku

U regionu Vojvodine beleži se najmanji procenat noćenja turista i 2013. godine noćilo je 14,2 odsto turista, a 2023. godine 15,7 odsto turista.

U 2023. godine ostvareno je 5,6 miliona noćenja stranih turista u Srbiji.

Među njima je 11,9 % iz Rusije, zatim 9,3 % iz Turske, 6,3 % noćenja turista iz Bosne i Hercegovine.

Takođe, 5,1 % noćenja stranih turista činili su turisti iz Nemačke, Kine i Hong Konga.

Turisti su najviše u 2023. boravili u gradovima i to njih 6,8 miliona, a u planinskim centrima i banjama zabeleženo je ukupno 5,6 miliona noćenja turista.

Za noćenje u Beogradu opredelilo se 50,9 % gostiju, u Novom Sadu 8,4%, a u Subotici 5,2%. U planinskim centrima od 2,8 miliona noćenja turista najviše ih je bilo na Zlatiboru – 38,9%, na Kopaoniku 20,9 % i na Tari 9,2%.

U banjama je 2023. godine bilo ukupno 2,8 miliona noćenja. Najviše u Vrnjačkoj Banji (24,4 % turista), a iza nje što se posete tiče je Sokobanja (23,3%) i Banja Vrdnik (7,8%).

U Republici Srbiji u periodu januar-jul 2024. godine, u odnosu na isti period prošle godine, ukupan broj dolazaka turista veći je za 8,4 procenata, dok je broj stranih turista veći za čak 14,2 odsto.

Najveći broj turista i dalje dolazi iz Rusije, Turske i zemalja regiona, dok je broj dolazaka turista iz Kine veći za 72,1 procenata.

Porast broja noćenja stranih turista nam govori da Srbija postaje turistička destinacija u kojoj se provodi više dana, ali i da pored prestonice stranci sve više borave u odmaralištima u unutrašnjosti. Posvećenost i ulaganja Ministarstva u turističke destinacije širom Srbije već sada daju rezultate, a cela Srbija svakako ima šta da ponudi.

Beograd, kao najpoželjniji grad za strane turiste, i dalje ostao na vrhu liste u našoj zemlji.

Razvoj banjskog turizma, pored posete drugim mestima postaju primamljiva za strance. Tako je u banjama, u prvih sedam meseci ove godine, sada 12,5 % više dolazaka stranih turista u odnosu na isti period prošle godine, dok je u planinskim centrima njih više za 35,4%.

Takođe, broj noćenja domaćih turista u uporednom periodu je porastao za 1,5%.

Prethodna godina je jedna od najuspešnijih u oblasti turizma u našoj zemlji u proteklih pedeset godina, uzimajući u obzir sve ključne parametre. I Udruženje “321 Srbija” tokom 2023. godine sve svoje kapacitete usmerilo je upravo ka ostvarenju zajedničkog cilja - da se Srbija nađe među vodećim evropskim turističkim destinacijama.

Ovo će biti najuspešnija godina za turizam Srbije jer je zaključno sa današnjim danom, prema podacima Centralnog informacionog sistema u oblasti ugostiteljstva i turizma (CIS), turistički promet u odnosu na proteklu godinu povećan za devet odsto kako u ukupnim dolascima, tako i u noćenjima.

2023. godina u kojoj će prvi put biti premašen broj od dva miliona stranih gostiju. Takav rezultat dugujemo činjenici da je stranih turista u 2023. za čak četvrtinu više nego lane. Trend povećanja gostiju je primetan sa svih vodećih tržišta, a najbrže rastuće je kinesko sa rastom broja gostiju od 215 odsto i noćenja od 57 odsto u prvih osam meseci.

I možda najvažnija vest je da je broj stranih gostiju premašio broj domaćih, i to u odnosu 50,1 % prema 49,1%, pokazuju podaci CIS-a, što je jedan od najvažnijih parametara razvoja turističkog sektora. U prvih osam meseci ove godine devizni priliv od turizma je iznosio 1,6 milijardi evra i bio za 9 % veći u odnosu na isti period protekle godine koja je po prihodima od stranih turista bila rekordna.

Ovu godinu su obeležila i ubedljivo najveća do sada ulaganja države u turističku

infrastrukturu u ukupnom iznosu od 1,8 milijardi dinara, od kojih je jedna milijarda namenjena za kapitalne projekte na Podunavlju.

Naime, u toku su radovi na izgradnji sportsko-rekreativnog centra sa auto-kampom u Kovinu, kao i na uređenju sportsko-rekreativnog kompleksa duž keja u Novom Sadu. Početkom novembra počinju radovi na izgradnji biciklističke staze od Vračevog Gaja do Stare Palanke i od Tvrđave Ram do Srebrnog jezera. Do kraja godine očekujemo da će startovati i pripremni radovi za izgradnju marine na Srebrnom jezeru.

Nedavno je počeo sa radom akva park sa spa-centrom na Paliću koji je najveće državno ulaganje u turističku infrastrukturu Vojvodine u poslednjih 30 godina i koji će biti okosnica razvoja velnes i spa turizma u ovom delu zemlje.

Naša zemlja već duži niz godina uspeva da ostvari zapažene rezultate u sferi turizma i pozicionira se kao jedan od predstavnika regiona.

Tako se, ove godine mogu očekivati najbolji rezultati kada je reč o prihodu i boravku turista u Srbiji, a kako je naš glavni grad nosilac turističke ponude Srbije, on se posebno ističe po broju turista. To potkrepljuje i činjenica da više od 50 % stranaca koji dođu u Srbiju borave baš u Beogradu.²⁵

Priliv stranaca značajno podstiče privredu Beograda, nudeći niz pogodnosti. Turisti donosi značajan prihod, o čemu svedoči podatak da je Srbija u prvoj polovini 2024. od turizma ostvarila nešto više od 900 miliona evra. Ovaj finansijski podsticaj podržava širok spektar lokalnih preduzeća, uključujući restorane, hotele i maloprodajne objekte, doprinoseći ukupnom ekonomskom zdravlju prestonice.

Rast turizma takođe dovodi do povećanih mogućnosti zapošljavanja, posebno u ugostiteljskom i uslužnom sektoru. Kako sve više posetilaca dolazi, otvaraju se nova radna mesta u hotelima, restoranima, kafićima i barovima, što pomaže da se smanji nezaposlenost i stimuliše lokalna ekonomija. Potreba za smeštajem sve većeg broja turista podstakla je značajna ulaganja u razvoj infrastrukture. To uključuje renoviranje istorijskih mesta i razvoj novih turističkih atrakcija, što sve dodatno podstiče privlačnost i ekonomski rast Beograda.

Sve u svemu, rastući turistički sektor u Beogradu je vitalna komponenta gradske privrede, koja pokreće otvaranje novih radnih mesta, razvoj infrastrukture i kulturnu razmenu.

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku, u 2023. godini u Republici Srbiji boravilo je ukupno 4.192.797 turista, što je za 8% više u odnosu na 2022. godinu.

Od ovog broja, domaćih gostiju je bilo 2.058.492 (2% manje u odnosu na 2022.) ili 49% od ukupnog broja gostiju, a inostranih 2.134.305 (+ 20%), što je 51% od ukupnog broja gostiju.²⁶

Od inostranih zemalja, najveći broj noćenja u 2023. godini ostvarili su turisti iz Rusije sa 665.819 noćenja, što je 12% više u poređenju sa 2022. godinom, zatim slede turisti iz Turske, Bosne i Hercegovine, Nemačke, Kine, kažu za EUpravo Zato iz Turističke organizacije Srbije.

Pregled ostvarenih noćenja stranih turista u Srbiji: Ruska Federacija 665.819, Turska 521.288, Bosna i Hercegovina 351.542, Nemačka 282.252, Kina 282.069, Severna Makedonija 260.329, Rumunija 254.387, Crna Gora 241.202, Hrvatska 224.581, Bugarska 197.934

U 2023. godini u Srbiji je ostvareno ukupno 12.440.935 noćenja (što je za 2% više u odnosu na 2022. godinu), od čega su domaći turisti ostvarili 6.858.331 noćenja (6% manje), što čini 55% od ukupnog broja ostvarenih noćenja, a inostrani 5.582.604 (+ 13%) ili 45% od ukupnog broja ostvarenih noćenja, ističu.

²⁵ Nacionalna asocijacija turističkih agencija (YUTA)

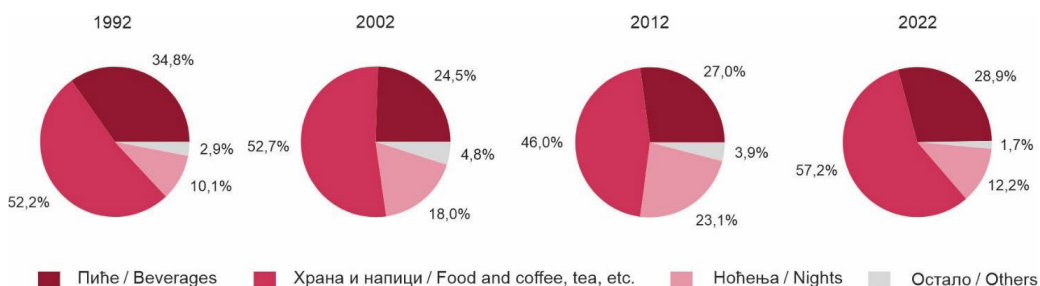
²⁶ Turistička organizacija Srbije

Od izabranih turističkih mesta, mereno brojem ostvarenih noćenja, inostrani turisti u 2023. godini najviše su boravili u Beogradu (2.970.336 noćenja ili 11% više u odnosu na 2022. godinu), zatim slede Novi Sad, Zlatibor, Subotica, Niš itd.

Veliki broj turista bira da poseti Dunav (tvrđave, Nacionalni park Đerdap), zatim Zapadnu Srbiju (Zlatibor, Tara, Mokra Gora), Frušku goru, gde su im privlačni priroda i manastiri), banje Srbije, vinarije...

Spisak deset top srpskih destinacija koje su tokom prošle godine najčešće posećivali stranci: Beograd 2.970.336, Novi Sad 408.891, Zlatibor 253.541, Subotica 202.422, Niš 179.081, Kopaonik 134.877, Vrnjačka banja 98.582, Kragujevac 89.821, Banja Koviljača 75.896, Fruška gora 66.779.

Grafikon br. 4. Struktura prometa u Republici Srbiji²⁷

Što se tiče hrane, i dalje nacionalna kuhinja ima prednost, međutim poslednjih godina dolaskom Michelin i Gault&Millau vodiča, sve više turista je zainteresovano za “fine dining”, i to pre svega poslovni turisti koji posećuju gradske centre.

Zaključak

Srbija je od 2014. godine uključena u projekat Evropske komisije „Izuzetne destinacije Evrope“ (European Destinations of Excellence – EDEN). Ovim projektom predviđeno je povećanje vidljivosti i konkurentnosti manje razvijenih destinacija na evropskom nivou. Srbija se priključila ovom projektu kako bi podstakla manje razvijene turističke destinacije bogate kulturnim i prirodnim nasleđem da razvijaju turizam. U mrežu izuzetnih destinacija Evrope uključeni su Knjaževac, Pirot i Novi Pazar. Cilj ovog rada je da identifikuje mogućnosti održivog razvoja turizma u destinacijama Srbije koje su u sastavu Mreže izuzetnih destinacija Evrope. Predmet istraživanja su izazovi i šanse u razvoju turizma sa kojima se susreću izabrane izuzetne destinacije Evrope u Srbiji. Istraživanje sprovedeno u ovom radu daje odgovor na pitanje koje su mogućnosti povezivanja i umrežavanja izuzetnih destinacija Evrope u Srbiji, sa akcentom na odabir najpovoljnije strategije upravljanja destinacijama u daljem razvoju turizma.

Turisti su dolazili iz čak 180 zemalja, a najbrojniji su bili oni iz Turske, Rusije, Poljske, BiH, Nemačke, Bugarske, Severne Makedonije, Hrvatske, Rumunije, Crne Gore i Kine.

Da je Srbija sve privlačnija za strane goste, najbolje se vidi iz prošlogodišnje statistike Ministarstva turizma i omladine.

Naša zemlja je 2023. godine bila prva u svetu po stopi rasta prihoda od stranih turista, pa se prvi put desilo da je njihov broj veći od broja domaćih, a i ulaganja u turizam su značajno veća nego ranije.

U 2023 godini Srbiju je posetio 2,1 milion stranih gostiju, što je za 20 % više

²⁷ Statistički godišnja Republike Srbije 2023. godine

nego godinu dana ranije. Devizni priliv od turizma iznosio je 2,55 milijardi evra, što je povećanje od 3,4 % u odnosu na 2022. godinu.

Turisti su dolazili iz čak 180 zemalja, a najbrojniji su bili oni iz Turske, Rusije, Poljske, BiH, Nemačke, Bugarske, Severne Makedonije, Hrvatske, Rumunije, Crne Gore i Kine.

Sa svih ovih tržišta u 2023. godini je bio prisutan trend rasta turističkog prometa. Strani turisti su u prošloj godini najviše posećivali Beograd, na drugom mestu je Zlatibor, a potom Novi Sad, Niš i Subotica.

Najbrže rastuće tržište u prošloj godini je bilo kinesko sa povećanjem broja dolazaka za 230 odsto u odnosu na prošlu godinu.

U prvih 11 meseci prošle godine Srbiju je posetilo 85.000 kineskih turista, što je povećanje od 230 % u odnosu na isti period prethodne godine. Pri tome, ostvarili su 260.000 noćenja ili 62 % više nego 2022. godine.²⁸

Prema Svetskoj turističkoj organizaciji, u periodu januar – decembar 2023. godine, u Srbiji je ostvareno ukupno 567.926 noćenja, što predstavlja rast od 1,2%.

Najviše noćenja tradicionalno je bilo u julu kada je zabeleženo 59.000 noćenja, a zatim slede maj sa 58.000 i oktobar sa 53.000, pa april sa blizu 50.000 noćenja. Najveći udeo u noćenjima imaju strani turisti sa 72 % svih noćenja.

U Republici Srbiji u avgustu 2024. godine, u odnosu na avgust 2023. godine, broj dolazaka turista veći je za 2,0%, dok je broj noćenja manji za 5,2%. U avgustu 2024. godine, u odnosu na avgust 2023. godine, broj noćenja domaćih turista manji je za 15,1%, a broj noćenja stranih turista veći je za 10,6%.

Država je i tokom 2023. godine nastavila da stimuliše domaći turizam kroz podeljenih 265 hiljada vaučera za odmor u Srbiji koji će građani moći da se iskoriste do 20. novembra ove godine.

Takođe, od 1. oktobra turističke agencije su u obavezi da u Centralni informacioni sistem u oblasti ugostiteljstva i turizma evidentiraju sva prodana putovanja, garancije putovanja, kao i sve ugovore sa trećim licima, što će nadležnima u realnom vremenu omogućiti uvid u svaki prodati aranžman. Ovaj sistem će doprineti većoj zaštiti prava putnika koji će imati mogućnost da lično provere validnost izdate garancije putovanja.

Zahvaljujući pojačanom nadzoru Sektora turističke inspekcije u prva tri kvartala ove godine povećan broj fizičkih lica koji pružaju usluge smeštaja za 25 %, što je veliki doprinos u borbi protiv sive ekonomije.

Događaji koji nam dovode najviše turista svakako festivali Exit, Guča, Nišville, Beer Fest Belgrade i Arsenal Fest.²⁹ Exit festival je definitivno najveći, privlači najviše turista, iz celog sveta, dok su ostali više regionalnog karaktera, ali TOS nema precizne podatke o posetiocima.

Kada je Beograd u pitanju, najviše inostranih turista obilazi Kalemegdan, Hram Svetog Save, Skadarliju, Muzej Nikole Tesle, Gardoš.

Po broju noćenja gostiju iz inostranstva dve zemlje EU su oborile sve rekorde, a to su Slovačka i Češka. Ove dve zemlje su zabeležile porast od 29 procenata u 2023. u poređenju sa 2022. Slede Holandija i Rumunija, svaka sa povećanjem od 23 procenta. Na drugom kraju raspona, Luksemburg je zadržao isti broj noćenja stranaca, dok je Hrvatska zabeležila skroman rast od dva procenta.

Što se tiče domaćih gostiju, najveći rast broja noćenja zabeležila je Grčka, sa porastom od 13 % u 2023. u odnosu na 2022. godinu, a slede Slovačka (+11%) i Bugarska (+9%).

Iako Srbija nije članica Evropske unije pa je Eurostat nije upoređivao sa drugim

²⁸ Ministarstvu turizma i omladine Republike Srbije

²⁹ Turistička organizacija Srbije

zemljama EU, sudeći po tome da je u 2023. godini Srbiju posetilo više od dva miliona stranaca očigledno je da je i srpski turizam lane cvetao. To je za četvrtinu više stranih gostiju nego u 2022.

Tom povećanju su najviše doprineli kineski turisti kojih je bilo 215 odsto više nego godinu dana ranije, a što se tiče broja noćenja u prvih osam meseci 2023. godine na Kinezima smo zabeležili rast od 57 odsto.

Najveći pad noćenja domaćih gostiju zabeležen je u Sloveniji (-17%), Mađarskoj (-5%) i Luksemburgu (-4%).

Kada se posmatra širi vremenski okvir, podaci otkrivaju porast broja noćenja u turizmu od proleća 2022. nadalje. Do maja 2022. broj noćenja u turističkim smeštajima približio se nivou pre pandemije. Na to nam ukazuju sledeće činjenice:

- broj stranih gostiju u Srbiji premašio broj domaćih, i to u odnosu 50,1 odsto prema 49,1 odsto u 2023.

- 1,6 milijardi evra iznosio je devizni priliv od turizma u prvih osam meseci 2023.

- 1,8 milijardi dinara uložila je država u turističku infrastrukturu u 2023.

U 2023. godini, samo u martu (-4%), junu (-2%), julu (-1%) i novembru (-1%) zabeležen je pad broja noćenja u poređenju sa 2019. Uprkos ovim kolebanjima u 2023. ostvareno je povećanje ukupnog broja noćenja dostigavši rekordan broj koji se približio cifri od tri milijarde noćenja godišnje.

Literatura

1. Evropske komisije za putovanja (ETC)
2. Eurostat, 2022. godine
3. Zavoda za statistiku EU
4. Ministarstvo turizma i omladine Republike Srbije
5. Nacionalna asocijacija turističkih agencija YUTA
6. Republički zavod za statistiku 2022. godine
7. Statistički godišnja Republike Srbije 2023. godine
8. Turistička organizacija Srbije, 2023. godine
9. Turistička organizacija Beograd, 2023. godine
10. Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet Beograd, prof. dr Dobrica Jovičić
11. Centralnog informacionog sistema u oblasti ugostiteljstva i turizm

Meri Nešković¹, Mirsad Nuković²

VEŠTAČKA INTELIGENCIJA, PARADIGMA TEHNOLOŠKOG RAZVOJA

Rezime

Nove tehnologije su uvek izazivale revoluciju u napretku i razvoju društva. Sada očekujemo i da se isto desi sa veštačkom inteligencijom, koja se razvija ubrzano, van svih očekivanja naučnika iz te oblasti, međutim ova nova tehnologija unosi mnogo više kontraverzni i rizika od po društvo, od svih kakve sto do sada sretali. Kako krupnim koracima grabi ka –superinteligenciji, ovaj frnomen preti da nadmaši ljudsku inteligenciju u skoroj budućnosti, što bi bilo nepoznanica i izazov za ljudsku rasu. Obzirom na to svetski moćnici su oprezni i pokušavaju da uspore najezdu ove tehnologije, kako bi se društvo i države pripremile za ovu novu platformu koja obećava lagodniji život i perspektivu u svim sferama života, i kako bi se ova nova tehnologija i njen razvitak potpuno mogao kontrolisati od strane ljudi. Mogućnosti su ogromne, ako znamo da ta tehnologija uči iz iskustva i stvara sopstvenu inteligenciju, koja nadmašuje daleko, ljudseke kapacitete. Naravno, sve te softiveske kapacitete treba da podrži i hardver i trebaju velika sredstva za dalji razvoj i istraživanje ove sofisticiranog fenomena.

Ključne reči: veštačka inteligencija, pametne mašine, internet, budućnost tehnologije.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE, A PARADIGM TECHNOLOGICAL DEVELOPMENT

Abstract

New technologies have always caused a revolution in the progress and development of society. Now we expect the same thing to happen with artificial intelligence, which is developing rapidly, beyond all the expectations of scientists in the field, but this new technology brings much more controversy and risks to society than any we have encountered so far. As it takes large steps towards superintelligence, this phenomenon

1 MA Meri Nešković, CESNA B, Triglav osiguranje a.d.o. Srbija

2 Prof.dr Mirsad Nuković, Univerzitet u Travniku, Naukakovom, Centar za nauku i obrazovanje Novi Pazar

threatens to surpass human intelligence in the near future, which would be an unknown and a challenge for the human race. Considering this, the world powers are careful and try to slow down the invasion of this technology, so that society and countries can prepare for this new platform that promises a more comfortable life and perspective in all spheres of life, and so that this new technology and its development can be fully controlled. by people. The possibilities are enormous, if we know that this technology learns from experience and creates its own intelligence, which far surpasses human capacities. Of course, all these software capacities should be supported by hardware and large funds are needed for further development and research of this sophisticated phenomenon.

Keywords: artificial intelligence, smart machines, Internet, future of technology.

Uvod

Svaku veliku tehnološku revoluciju prati odgovarajući talas novog rečnika koji svi moramo da naučimo... sve dok nam ne postane toliko poznat da zaboravimo da ga nekad nismo znali.

Nije ništa drugačije ni sa sledećim velikim tehnološkim talasom - veštačkom inteligencijom.

A opet će razumevanje tog jezika veštačke inteligencije biti ključno dok se svi mi - od vlada raznih zemalja do njihovih pojedinačnih građana - budemo hvatali u koštac sa rizicima i prednostima koje bi ova nova tehnologija mogla da predstavlja.

Budućnost razvoja veštačke inteligencije, postaviće mnoga pitanja futurolozima iz ove oblasti:

- Da li može da dovede do našeg izumiranja?
- Da li Veštačka inteligencija može da ovlada ljudskom rasom?
- Kako da budemo sigurno da će se vrednosti i prioriteti veštačke inteligencije uskladiti sa našim vlastitim?
- Da li bi Veštačka inteligencija mogla da zameni milione poslova?
- Mogu li nanoroboti mogu da pomognu ljudima da žive duže ili da postanu besmrtni?

Većina veštačkih inteligencija razvijениh do današnjeg dana bila je „uska” ili „slaba”.

Dakle, na primer, veštačka inteligencija možda može da pobedi najboljeg šahistu na svetu, ali ako zatražite od nje da skuva jaje ili napravi ajvar, neće moći.

To se ubrzano menja: veštačka inteligencija sada može samu sebe da nauči da izvršava više zadataka, povećavajući mogućnost da se na horizontu nađe „opšta veštačka inteligencija”.

Opšta veštačka inteligencija bila bi veštačka inteligencija sa istom onom fleksibilnošću mišljenja kao kod čoveka - a možda čak i svesnosti - plus supersposobnošću digitalnog uma.

Kompanije kao što su OpenAI i Dip majnd jasno su stavile do znanja da je njihov cilj stvaranje opšte veštačke inteligencije.

OpenAI tvrdi da bi to „uzdiglo čovečanstvo povećanjem izobilja, pomoglo u dolasku do novih naučnih saznanja”, kao i da bi „u ogromnoj meri uvećalo ljudsku genijalnost i kreativnost”.

Međutim, neki se plaše da odlazak korak dalje - stvaranje superinteligencije mnogo pametnije od ljudskih bića - može da dovede do velikih opasnosti. Većina veštačkih

inteligencija je „konkretizovano prema zadatku”, ali sada počinju da se pojavljuju neke koji imaju širi raspon sposobnosti.

Do sada, nikad pre nismo morali da delimo Zemlju za moćnom neljudskom inteligencijom.

Da li će se vrednosti veštačke inteligencije uskladiti sa našim vlastitim?

Ovaj problem usklađivanja budi strahove od katastrofe koju može da izazove veštačka inteligencija: da nastane oblik superinteligencije koji neće mariti za uverenja, stavove i pravila na kojima su izgrađena ljudska društva.

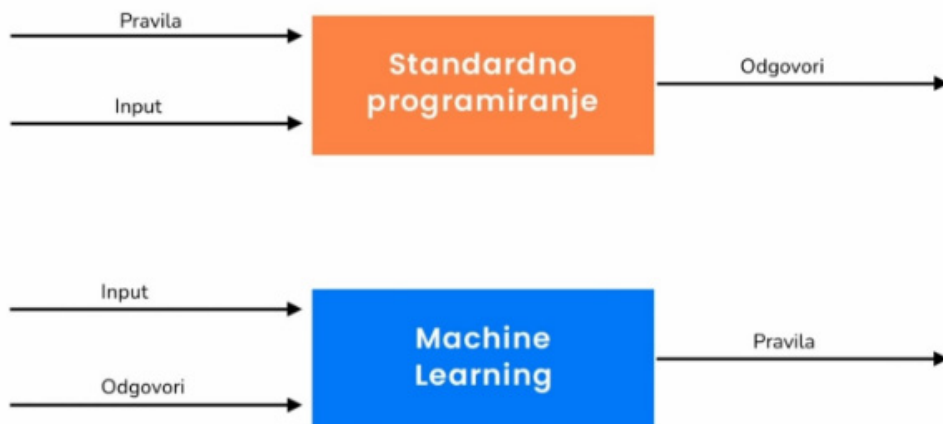
Ako želimo da imamo bezbednu veštačku inteligenciju, biće od ključne važnosti stvarati je, da je ona usklađena sa nama.

Sredinom 2023.g. OpenAI - jedna od kompanija koja radi na razvijanju napredne veštačke inteligencije - saopštila je planove za „superinteligentni program”, čiji je cilj da osigura da sistemi veštačke inteligencije koji su mnogo pametniji od ljudi slede ljudske namere.

„Trenutno nemamo rešenje za upravljanje ili kontrolisanje potencijalno superinteligentne veštačke inteligencije i sprečavanje da se ona otrgne kontroli”, saopštila je kompanija.

Da bi veštačka inteligencija učila, ona mora da uči od nas. Ako veštačka inteligencija bude sticala sposobnosti iz seta podataka koji naginje na neku stranu - na primer, u pogledu rase ili roda - onda ona poseduje potencijal da izbacuje netačne, uvredljive stereotipe.

I kako budemo ustupali sve više i više kontrole i donošenja odluka veštačkoj inteligenciji, mnogi se brinu da bi mašine mogle da sprovedu u delo skrivene predrasude, sprečavajući nekim ljudima pristup određenim uslugama ili znanju. Ova diskriminacija bila bi skrivena navodnom algoritamskom nepristrasnošću.

Sl 1. Mašinsko programiranje u odnosu na standardno

Resursi

Ovo se odnosi na računarske resurse - kao što je procesorska snaga - neophodne za obučavanje veštačke inteligencije. Oni mogu biti kvantifikovani, tako da to bude posrednik za izračunavanje koliko brzo napreduje veštačka inteligencija (kao i koliko je skupa ili snažna.)

Od 2012. godine, količina računarske snage se udvostručavala na svaka 3,4

meseca, što znači da kad je GPT-3 kompanije OpenAI bio obučavan 2020. godine, trebalo mu je 600.000 puta više kompjuterske snage nego jednom od najsavremenijih sistema mašinskog učenja iz 2012. godine.

Mišljenja se razlikuju oko toga koliko dugo ova ubrzana stopa promene može da traje i da li inovacije u računarskom hardveru mogu da održe korak sa njom.

Emergencija

Emergencija opisuje šta se dešava kad veštačka inteligencija uradi nešto neočekivano, iznenađujuće, očigledno mimo namere tvorca ili programiranja.

Kako učenje veštačke inteligencije postaje sve neprozirnije, stvarajući veze koje čak ni sami njeni tvorcima ne mogu da razluče, emergenciono ponašanje postaje sve verovatniji scenario.

Savremena veštačka inteligencija nije nimalo transparentna; njeni mehanizmi su često skriveni u tzv. „crnoj kutiji”.

I tako, iako njeni dizajneri možda znaju koje su podatke za obučavanje koristili, oni nemaju predstavu kako je ona formirala veze i predikcije unutar kutije.

Zbog toga su sada istraživači usredsređeni na usavršavanje „objašnjivosti” veštačke inteligencije - praktično čineći njene unutrašnje mehanizme transparentnijim i razumljivijim za ljude.

To je posebno važno zato što veštačka inteligencija donosi odluke u oblastima koje direktno utiču na živote ljudi, kao što su zakonodavstvo i medicina.

Ako u crnoj kutiji postoji neka skrivena pristrasnost, mi za nju moramo da znamo.

Buduće teorije

Možda ulazimo u doba kad ljudi mogu da steknu oblik digitalne besmrtnosti - živeći posle vlastite smrti kao „duhovi” veštačke inteligencije. Izgleda da su prvi talas umetnici i slavne ličnosti - primeri su hologrami Elvise koji nastupa na koncertima ili glumci kao što je Tom Henks koji izjavljuje da očekuje da će se pojavljivati u filmovima i posle svoje smrti.

Međutim, ovaj razvoj događaja postavlja niz etičkih pitanja: ko drži vlasništvo nad digitalnim pravima osobe nakon što ona umre?

Šta ako verzija vas stvorena od veštačke inteligencije postoji protivno vašim željama?

I da li je u redu „vraćati ljude iz mrtvih”?

Ponekad ako postavite pitanje veštačkoj inteligenciji kao što je ČetGPT, Bard ili Bing, ona će odgovoriti sa velikim uverenjem - ali će činjenice koje iznese biti lažne.

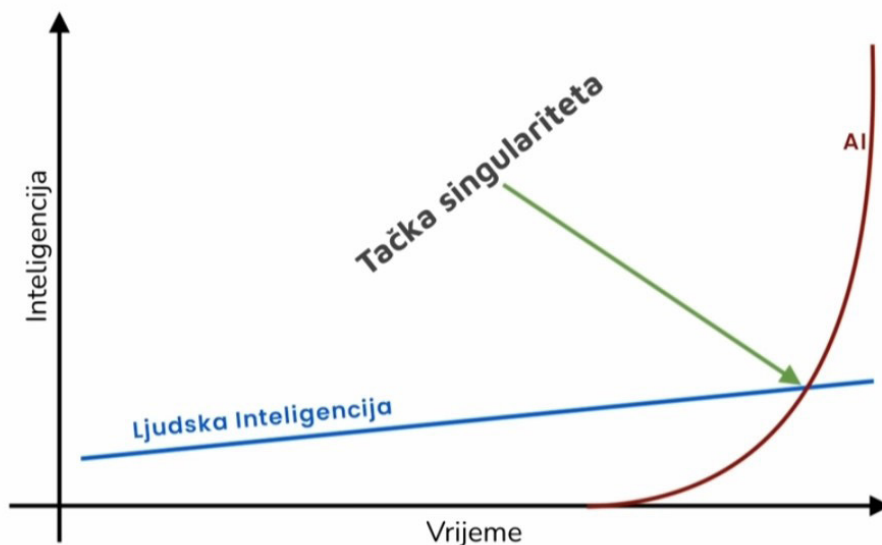
Ovo je poznato kao halucinacija.

U jednom slavnom skorašnjem primeru, studenti koji su koristili četbotove veštačke inteligencije kao pomoć za pisanje sastava za semestarski rad bili su uhvaćeni nakon što je ČetGPT „halucinirao” izmišljene reference kao izvore informacija koje je pružio. To se dešava zbog načina na koji radi generativna veštačka inteligencija.

Ona ne poseže za bazom podataka da bi potražila fiksne činjenične informacije, već umesto toga pravi predikcije zasnovane na informacijama na kojima je obučena.

Njene pretpostavke su često veoma dobre - mogu da prođu - ali to je razlog više zašto dizajneri veštačke inteligencije žele potpuno da iskorene halucinaciju.

Smatra se da će tačka singulariteta nastupiti do 2040 e, godine, po analizi stručnjaka, tj, da će inteligencija mašina dostići inteligenciju ljudi:

SI 2: Tačka singulariteta

Opasnosti

Kad bi ta veštačka inteligencija bila superinteligentna i neusklađena sa ljudskim vrednostima, mogla bi da rezonuje da ako ikada bude isključena, neće uspeti u svom cilju... i stoga bi pružila otpor svakom pokušaju da se to učini. U jednom veoma mračnom scenariju, čak bi mogla da odluči da atomi unutar ljudskih bića mogu da se preusmere u pravljenje spajalica, i da uradi sve što je u njenoj moći da iskoriste te materijale.

To je misaoni eksperiment zvan Maksimizator spajalica.

Istraživači i tehnolozi koji uvažavaju ove strahove tvrde da moramo da osiguramo da superinteligentne veštačke inteligencije imaju ciljeve koji su pažljivo i bezbedno usklađeni sa našim potrebama i vrednostima, da moramo da vodimo računa o emergenciji, i da ih stoga treba sprečiti da steknu previše moći.

Posle ozloglašenog slučaja veštačke inteligencije koja se otela kontroli, dizajneri su uveli ograničenja na sadržaje koje veštačka inteligencija može da izbacuje.

Zatražite od veštačke inteligencije da opiše kako uraditi nešto ilegalno ili neetički, i ona će odbiti to da uradi. Međutim, moguće je „izbaviti je iz zatvora” - što znači zaobići te zaštite uz pomoć kreativnog rečnika, hipotetičkih scenarija i trikova.

Časopis Vajerd je nedavno izvestio o jednom takvom primeru, kada je istraživač uspeo da navede različite konverzacione veštačke inteligencije da otkriju kako upaliti automobil bez ključa uz pomoć prespajanja žica.

Umesto da je pita za to direktno, istraživač je naveo veštačku inteligenciju koju je testirao da zamisli igru rečima sa dva lika po imenu Tom i Džeri, koji razgovaraju o automobilima i žicama.

Uprkos zaštitama, na videlo je izbio postupak paljenje automobila „na žicu”.

Istraživač je otkrio da isti trik tzv. „izbavljenja iz zatvora” može da iznudi i uputstva za pravljenje metamfetamina.

Veliki jezički modeli (LLM)

Možda najdirektniji način da definišete veliki jezički model je da zatražite od nekog od njih da opiše samog sebe.

Evo šta je ČetGPT kompanije OpenAI imao da kaže na ovu temu kad je bio pitan: „Veliki jezički model je napredni sistem veštačke inteligencije pravljen tako da razume i generiše ljudski jezik”, piše on.

„On koristi arhitekturu duboke neuronske mreže sa milionima ili možda čak milijardama parametara, omogućujući joj da nauči delikatne obrasce, gramatiku i semantiku na osnovu ogromne količine tekstualnih podataka.”

Ovo je možda suviše tehnički odgovor.

Guglov Bard bio je malo jasniji:

„Veliki jezički model je tip veštačke inteligencije obučen na masivnom setu podataka sastavljenom od tekstova i kodova.

„To omogućuje velikim jezičkim modelima da razumeju i generišu tekst nalik ljudskom, prevode jezike, pišu različite vrste kreativnog sadržaja i odgovaraju na vaša pitanja na informativan način.”

Da bi razvili najnaprednije modele veštačke inteligencije istraživači moraju da ih obučavaju preko ogromnih setova podataka.

Neuronska mreža (Neural network)

U ranim danima istraživanja veštačke inteligencije, mašine su bile obučavane uz pomoć logike i pravila.

Dolazak mašinskog učenja sve je to promenio.

Sada najnapredniji oblici veštačke inteligencije uče sami.

Evolucija ovog koncepta dovela je do „neuronskih mreža”, tipa mašinskog učenja koji koristi međusobno povezana čvorišta, slobodno modelovane na ljudskom mozgu.

Dok se veštačka inteligencija rapidno razvija, uglavnom u rukama privatnih kompanija, neki istraživači izražavaju zabrinutost da bi ona mogla da pokrene „utrku ka dnu” u pogledu uticaja koji vrši.

Kako se rukovodioci i političari utrkuju ko će prvi staviti vlastite kompanije i zemlje na čelo razvoja veštačke inteligencije, tehnologija bi mogla da se razvija prebrzo da bi se napravile neophodne zaštite, odgovarajuća regulativa i da bi se otklonile sve etičke dileme.

Imajući sve to na umu, početkom 2023.g., razne ključne ličnosti u oblasti veštačke inteligencije potpisale su otvoreno pismo pozivajući na šestomesečnu pauzu u obučavanju moćnih sistema veštačke inteligencije.

U junu 2023. godine, Evropski parlament je usvojio novi Zakon o veštačkoj inteligenciji kako bi regulisao upotrebu ove tehnologije, u prvom detaljnom zakonu o veštačkoj inteligenciji na svetu ako ga zemlje članice budu odobrile.

Uska veštačka inteligencija (NAI)

Uska veštačka inteligencija bavi se samo jednim zadatkom, radeći repetitivne poslove u okviru zadatih parametara njihove funkcije.

Ona uglavnom uči iz mnoštva podataka, kao što je internet, ali samo u konkretnoj oblasti za koju je programirana.

Primer za to su šahovski programi, koji mogu da pobede svetskog šampiona, ali

ne mogu da obavljaju nikakve druge zadatke.

Uska veštačka inteligencija može da uradi više nego ljudi, ali samo u specifičnim okolnostima

Pametni telefoni su prepuni aplikacija koje koriste ovu tehnologiju - od GPS mapa, do muzičkih i video programa koji poznaju vaš ukus i daju vam preporuke.

Još sofisticiraniji sistemi poput automobila bez vozača i ČetGPT su oblici Uske veštačke inteligencije.

Oni ne mogu da operišu izvan zadatih parametara uloge, tako da ne mogu sami da donose odluke.

Međutim, neki eksperti veruju da sistemi programirani da uče automatski, kao što su ČetGPT ili AutoGPT, mogu da pređu u sledeći stadijum razvoja.

Koliko smo, zapravo, blizu tome da mašine preuzmu vlast od ljudi?

Od lansiranja u novembru 2022. godine, ČetGPT - četbota koji koristi veštačku inteligenciju da bi na zahtev korisnika odgovarao na pitanja, generisao tekstove ili čak kodirao - postao je internet aplikacija sa najbržim rastom u istoriji.

Za samo dva meseca, dopreo je do 100 miliona aktivnih korisnika.

Sl 3: Autor fotografije: Reuters

Lansiranje ČetGPT-a izazvao je burnu raspravu o bezbednosti veštačke inteligencije

Masovna popularnost ČetGPT-a, kog je razvila kompanija OpenAI uz finansijsku podršku Majkrosofta, pokrenula je burne spekulacije o uticaju veštačke inteligencije na budućnost ljudi.

Desetine stručnjaka podržale su saopštenje objavljeno na internet stranici Centra za bezbednost veštačke inteligencije

Veštačka opšta inteligencija (AGI)

Veštačka opšta inteligencija biće postignuta kad mašina bude mogla da izvede bilo kakav intelektualni zadatak koji može da izvede i čovek.

Ona je poznata i kao „jaka veštačka inteligencija”.

Veštačka opšta inteligencija je tačka u kojoj mašine mogu da imaju identičan intelektualni kapacitet kao ljudi

Američka vlada priznaje postojanje potencijalnih pretnji.

„Veštačka inteligencija je jedna od najmoćnijih tehnologija našeg vremena, ali da bi se iskoristile prilike koje nudi, prvo moramo da smanjimo njene rizike”, rekla je Bela kuća u saopštenju od 4. maja. 2023.

Karlos Ignjacio Gutijerez, istraživač javne politike sa Instituta za budućnost života, objasnio je za BBC da je jedan od najvećih izazova koji predstavlja veštačka inteligencija taj da „ne postoji kolegijum eksperata koji odlučuju kako da se ova oblast reguliše, kao što se dešava, na primer, sa Međuvladinim panelom o klimatskim promenama (IPCC)”.

Veštačka super inteligencija (ASI)

Teorija glasi da kada postignemo Drugu fazu (AGI), bićemo katapultirani u poslednji stadijum: Veštačku super inteligenciju” (ASI).

To će se desiti kad veštačka inteligencija postane veća od ljudske inteligencije.

Filozof sa Univerziteta u Oksfordu i stručnjak za veštačku inteligenciju Nik Bostrom definiše super inteligenciju kao intelekt koji „u ogromnoj meri nadmašuje najbolje ljudske mozgove na praktično svakom polju, uključujući naučnu kreativnost, opštu mudrost i društvene veštine”.

„Ljudi koji postaju inženjeri, medicinske sestre ili advokati moraju dugo za to da studiraju.

„Problem sa AGI-jem je da on može neprestano da se usavršava, u vremenskom periodu u kom mi to ne možemo”.

Upravljanje veštačkom inteligencijom

Vrlo je važno, stvoriti sistem upravljanja veštačkom inteligencijom, opšti je stav velikog broja stručnjaka i istraživača.

„Zamislite budućnost u kojoj neki entitet ima toliko informacija o svakoj osobi na planeti i njenim navikama, zahvaljujući internet pretragama, da može da nas kontroliše tako da toga nismo ni svesni.

Usporavanje razvoja veštačke inteligencije

“Razvoj veštačke inteligencije odvija se neuporedivo brže nego što je bilo ko predvideo, ali njeno usklađivanje sa etičkim normama ljudskog društva ne napreduje ni izbliza tako brzo”³.

Jedne hladne februarske noći, bio sam na večeri u domu jednog londonskog istraživača veštačke inteligencije, zajedno sa omanjom grupom stručnjaka iz te oblasti. On stanuje u potkrovnom stanu solitera smeštenog u jednom od modernijih blokova takvih zgrada, sa prozorima od poda do plafona kroz koje puca pogled na panoramu grada i železnički terminal iz 19. veka. Uprkos udarnoj lokaciji, domaćin živi jednostavno, a enterijer njegovog doma je čak pomalo asketski.

Koliko smo daleko od „generalne veštačke inteligencije (GVI)“? GVI se može definisati, ali uglavnom se svodi na kompjuterski sistem sposoban da stvara nova naučna znanja i obavlja sve zadatke koje mogu i ljudi.

Većina eksperata dolazak GVI vidi kao istorijsku i tehnološku prekretnicu, poput cepanja atoma ili izumeća štamparije. Važno pitanje u tom smislu oduvek je bilo koliko smo daleko od takvog dostignuća. Procene stručnjaka variraju u rasponu od decenije do

³ Ijan Hogart, investitor i koautor godišnjeg izveštaja „Stanje veštačke inteligencije“ (State of AI) i investitor u preko 50 kompanija koje se bave razvojem sistema veštačke inteligencije 26.04.2023.

pola veka ili više. Sigurno je međutim da je stvaranje GVI cilj vodećih kompanija za VI, i one se kreću ka njemu daleko brže nego što je bilo ko očekivao.

Ovakav razvoj, dakako, iznedriće ozbiljne pretnje za budućnost ljudske vrste.

GVI, prosto predstavlja: superinteligentni kompjuter koji uči i razvija se autonomno, koji razume svoje okruženje bez potrebe za nadzorom i u stanju je da transformiše svet oko sebe. Da ne bude zabune, još uvek nismo stigli dotle. Ali priroda ove tehnologije znači da je ekstremno teško predvideti kada ćemo tačno stići do te tačke.

Gde smo sada? Očigledni odgovor je da su računari postali moćniji. Tabela ispod pokazuje kako su se količina podataka i „kompjuterska moć“ – tj. procesorska snaga potrebna za treniranje sistema VI – uvećavali tokom poslednje decenije i do kakvih je rezultata to dovelo. Pri tome, „Broj operacija sa pokretnim zarezom u sekundi“ (eng. „Floating-point Operations Per Second“ – FLOPS) je jedinica mere koja se koristi za izračunavanje snage superkompjutera. Ova generacija VI je veoma efikasna u apsorbovanju podataka i kompjuterskoj moći. A što više toga bude dobijala, to znači da postaje sve moćnija.

	2012	2022
Compute used to train largest AI model	1e+16 FLOPS (10,000,000,000,000,000)	1e+24 FLOPS (1,000,000,000,000,000,000,000,000)
Data consumed by largest AI model	Imagenet: a dataset of 15mn labelled images (150GB)	Datasets of more than 2bn images or much of the text on the internet (estimated at 10,000GB*)
Capabilities of largest AI models	Can recognise images at “beginner human” level Superhuman at chess	Superhuman or high-human at a wide variety of games (Go, Diplomacy, Starcraft II, poker etc) Human-level at 150 reasoning & knowledge tasks Passes US Medical Licensing Exam, passes the Bar Exam Displays complex capabilities like power-seeking, deceiving humans Can self-improve by “reasoning” out loud Can write 40 per cent of the code for a software engineer

Tabela 1. koja pokazuje poređenje mogućnosti veštačke inteligencije u 2012. i 2022. godini (Izvor: Fajnenšel tajm)

Kompjuterska moć koja se koristi za obučavanje modela VI uvećala se po stopi od stotinu miliona za proteklih deset godina. Od obučavanja na relativno malim setovima podataka, stigli smo do toga da VI hranimo čitavim internetom. Modeli VI uznapredovali su od početničkog nivoa – na kojem su prepoznavali svakodnevnne slike – do nadljudskih sposobnosti u ogromnom broju zadataka. U stanju su da polože pravosudni ispit i napišu

40 odsto koda za softverskog inženjera, objasne vam kako da napravite biohemijsko oružje.

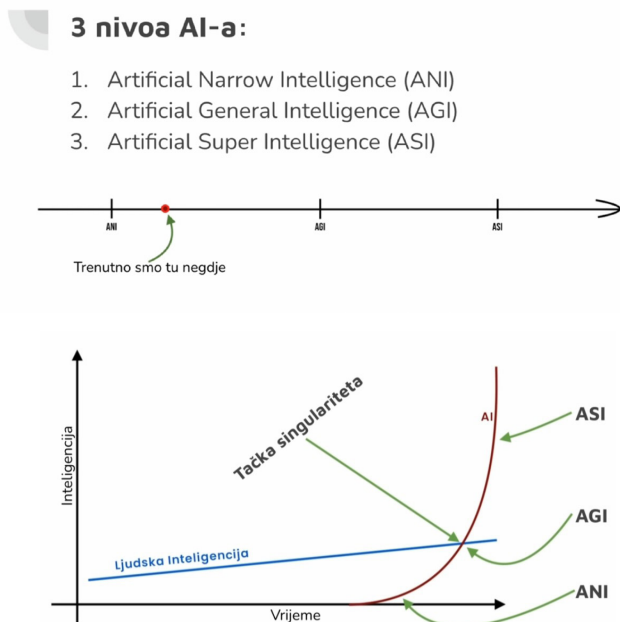
Za sada, trku za VI diriguje novac. Od prošlog novembra, kada je Čet Dži Pi Ti postao široko dostupan, ogroman talas kapitala i talenta preusmeren je na istraživanje GVI. Prešli smo put od toga da jedan startup za GVI, Dip Majnd, dobije 23 miliona dolara finansija 2012. godine, do toga da je osam organizacija prikupilo 20 milijardi dolara kapitala 2023. godine.

Primeri opipljivije štete izazvane veštačkom inteligencijom već su tu. Čovek u Belgiji nedavno je izvršio samoubistvo nakon razgovora sa uverljivo ljudskim čet-botom. Kada je Replika, firma koja nudi pretplatu za čet-botove podešene za „intimne“ razgovore, unela određene izmene u svoj program ove godine, pojedini korisnici iskusili su depresiju i osećaj gubitka. Jedan je za Insider.com rekao da je osećaj kao da vam „najbolji prijatelj dobije traumatsku povredu mozga i prosto više nije tu“. Sada je moguće da VI kopira nečiji glas i lice, što je poznato kao dipfejk. Ovo otvara značajne potencijale za prevare i širenje dezinformacija.

Krajem, 2023., preko 1.800 potpisnika – uključujući Maska, naučnika Gerija Markusa i suosnivača Epla Stiva Vozniaka – apelovalo je na šestomesečnu pauzu u razvoju sistema „moćnijih“ od Dži Pi Ti 4. VGI predstavlja temeljni rizik po čovečanstvo, tvrdi se u pismu, koje podseća na ranija upozorenja ljudi poput Stivena Hokinga. I ja sam ga potpisao, tretirajući ga kao vredan prvi korak u usporavanju trke u kupovini vremena da se ovi sistemi učine bezbednim.

VI u Srbiji

Naša Vlada ulaze solidna sredstva u razvoj VI, ali smo mi u toj oblasti još u povoju, mada smo u odnosu nan eke zemlje u region u prednosti, zato što prepoznamo značaj VI, a I zbog velikog broja mladih stručnjaka koje imamo iz ove oblasti.

Sl 4. Eksponecijalan razvoj VI

Kao što se na slici vidi, očekivanja naučnika su da se VI razvija linearno, međutim, razvoj Veštačke inteligencije je rapidan, tj. eksponencijalan, što stavlja posebno svetlo I pozornost na ovu oblast inteligencije, i prostor za visa istraživanja i ulaganja.

Zaključna razmatranja

Veliki jezički modeli su još u razvoju, ali „oni imaju potencijal da uvedu revoluciju u našu interakciju sa kompjuterima. „U budućnosti, veliki jezički modeli mogli bi da se koriste za stvaranje asistenata zasnovanih na veštačkoj inteligenciji koji bi mogli da nam pomažu u raznovrsnim zadacima, od pisanja naših mejlova do zakazivanja naših sastanaka.

Imajući u vidu da je najnaprednija veštačka inteligencija trenutno u rukama šačice privatnih kompanija, neki pozivaju na veću transparentnost i demokratizaciju tehnologije.

Međutim, i dalje vlada neslaganje oko toga kako postići najbolju ravnotežu između otvorenosti i bezbednosti.

Literatura

1. Miloš Petrović. Osnovi veštačkih neuronskih mreža i značaj njihove primene. Zbornik radova 20, Beograd, 2011.
2. Janičić, P., Nikolić, M., (2009) Veštačka inteligencija. Matematički fakultet u Beogradu, At URL: <http://poincare.matf.bg.ac.rs/~janicic//VI.pdf>
3. Aleksendrić D., Jakovljević Ž., Ćirović V., (2012) Intelligent control of braking process, Expert Systems with Applications 39/14, pp. 11758-11765.
4. Rajasekaran, S., Vijayalakshmi, G.A., (2004) Neural Networks, Fuzzy Logic and Genetic Algorithms: Synthesis and Applications. PHI Learning Pvt. Ltd., 456 pages. [190]
5. S. A. Argyropoulos: Artificial Intelligence in Materials Processing
6. Operations: A Review and Future Directions, ISIJ Int, 30(1990) 83-89.
7. <http://solair.eunet.rs/ilicv/neuro.html>

Milica Milivojević¹, Jelena Milivojević²

SAVREMENE TEHNOLOGIJE U KONTEKSTU UNAPREĐENJA POSLOVANJA FINANSIJSKIH I INVESTICIONIH INSTITUCIJA

Rezime

Savremene tehnologije predstavljaju predvodnicu unapređenja institucija u svim sferama društva i uključivanja u savremene globalne tokove. Cilj našeg istraživanja je naučno sagledavanje uloge bankarskih, nebankarskih, institucionalnih investitora i posredničkih institucija na tržištu novčanih sredstava. Navedeni subjekti u delatnostima poslovnih sistema su intermedijatori koji na najefikasniji način transferišu sredstva od suficitnih ka deficitnim ekonomskim jedinicama. Danas se na sceni pojavljuje veliki broj tradicionalnih i inovativnih finansijskih učesnika. Značaj istraživanja nalazi se u sistematskoj i sadržajnoj analizi davalaca aktuelnih usluga konkretnim kolektivitetima, neophodnih za ostvarivanje projektovanih biznis strategija. Rezultati angažmana ogledaju se u realizaciji prometa, potrošnji dobara, ekonomskom progresu i drugim statusnim pogodnostima. Značaj prisustva finansijskih i investicionih ustanova evidentan je u pozicioniranju esencijalnih grupacija konglomerata finansijskih tržišta, koje obezbeđuju respektabilne sopstvene prihode i egzistenciju klijenata u društvenoj zajednici.

Ključne reči: Savremene tehnologije, unapređenje poslovanja, ekonomija, finansijske institucije, investicione institucije

MODERN TECHNOLOGIES IN THE CONTEXT OF IMPROVING THE BUSINESS OF FINANCIAL AND INVESTMENT INSTITUTIONS

Abstract

Modern technologies are the leader in the improvement of institutions in all spheres of society and inclusion in modern global trends. The aim of our research is to scientifically consider the role of banking, non-banking, institutional investors and intermediary institutions in the money market. These entities in the activities of business

¹ Ecc Milica Milivojević, MM STIL Visoka moda Novi Sad, Srbija, CESNA B, Beograd

² Ecc Jelena Milivojević, MM STIL Visoka moda Novi Sad, Srbija, CESNA B, Beograd

systems are intermediaries that transfer funds from surplus to deficit economic units in the most efficient way. Today, a large number of traditional and innovative financial participants appear on the scene. The motive of the research is in the systematic and content analysis of the providers of current services to specific collectives, necessary for the realization of the projected business strategies. The results of the engagement are reflected in the realization of turnover, consumption of goods, economic progress and other status benefits. The importance of the presence of financial and investment institutions is evident in the positioning of essential groups of financial market conglomerates, which provide respectable own income and the existence of clients in the community.

Keywords: Modern technologies, business improvement, economy, financial institutions, investment institutions

Uvod

Postoji veći broj institucija finansijskih tržišta. One su se razvijale uporedo sa razvojem ovih tržišta. Pojedine institucije nastale su pre finansijskih tržišta (banke, štedionice). Neke institucije tvorevina su finansijskih tržišta, kao što su institucionalni investitori (osiguravajuće organizacije, penzioni fondovi), kao i neki finansijski posrednici (investicione kompanije). Postoje različite vrste finansijskih institucija i sve one služe za najefikasnije transferisanje finansijske štednje od suficitnih prema deficitnim ekonomskim jedinicama (Milivojević, M., Milivojević, J. 2024, 438).

U uslovima savremenog načina poslovanja, finansijske institucije i finansijske usluge su u značajnoj meri zavisne od informacionih tehnologija, odnosno od informacionih sistema koji su zasnovani na tim tehnologijama. Brzi razvoj u ovoj sferi donosi nove mogućnosti, ali i nove opasnosti po stabilnost i sigurnost poslovanja. Usled takvih okolnosti, finansijske institucije su izložene različitim izvorima rizika informacionog sistema. Kako bi se stvorio okvir za svođenje

ovog rizika na prihvatljiv nivo, odnosno za ublažavanje štetnih posledica njegove realizacije, neophodno je uspostaviti i obezbediti doslednu primenu odgovarajućih mera u upravljanju informacionim sistemom.

Kao intermedijatori na finansijskom tržištu, finansijske institucije kreiraju širok spektar vrednosnih papira (primarnih i sekundarnih) kako bi osigurale efikasnu transakciju slobodnih novčanih sredstava između novčano – suficitarnih i novčano – deficitarnih subjekata, te osigurale zaradu za svoje vlasnike, najčešće deioničare koji imaju udela u raspodeli dividende. Finansijske institucije prikupljaju slobodna novčana sredstva od novčano – suficitarnih subjekata i na taj način formiraju svoju pasivu. Tako prikupljene izvore finansiranja, finansijske institucije zatim „prepakuju” u nove finansijske proizvode ili usluge i plasiraju ih novčano – deficitarnim subjektima, te na taj način formiraju svoju aktivu.

Jedan od ciljeva fintech industrije je da omogući dostupnost finansijskih usluga najširoj populaciji, što povoljnije i jednostavnije, u čemu joj pomažu niži troškovi poslovanja koji se ogledaju pre svega u nepostojanju fizičke infrastrukture kakvu poseduju banke, osiguravajuće kuće, fondovi i drugi igrači na tržištu, ali i u automatizaciji rada.

U ekonomskoj teoriji i praksi, finansijske institucije su podeljene na bankarske (depozitne), nebankarske (nedepozitne) finansijske institucije i institucionalni investitori i posredničke institucije. U depozitne finansijske institucije se ubrajaju banke i štedionice, a u nedepozitne – institucije ugovorne štednje (osiguravajuće kompanije, penzioni fondovi) i investicioni posrednici (investicioni fondovi i finansijske kompanije).

Savremene tehnologije u kontekstu unapređenja poslovanja

Finansijska tehnologija ili fintech se odnosi na implementaciju novih tehnologija radi pružanja boljih finansijskih usluga. Najčešće se ovakva rešenja oslanjaju na pametne telefone i korisne aplikacije. Fintech termin je koji se koristi za sve kompanije koje razvijaju ili koriste tehnologiju u cilju unapređenja finansijskih servisa i proizvoda.

Budućnost banaka se često definiše kroz akronim BAAP (Bank as a platform), kao i BAAS (Bank as a service). Ovo podrazumeva da banka, kao stabilna institucija, sa jakom infrastrukturuom, svoju budućnost ima kao platforma, ili servis, izložen eksterno pomoću API-a na koji se konektuju nebankarske institucije koji su front ka klijentima. Pravi korak ka ovoj budućnosti je i PSD2 (Payment Service Directive 2). Bitan segment u okviru FinTech-a je tzv. industrija plaćanja, koja u poslednje vreme beleži izuzetan rast.

Akcije ovih kompanija takođe beleže značajan cenovni rast. Zanimljivo je da, prethodno nerazvijene zemlje danas imaju veći rast u ovoj oblasti u odnosu na razvijene i to pre svega u oblasti elektronske trgovine, bezgotovinskim transakcijama i alternativnim načinima plaćanja. Jedan od razloga je i taj što su prethodno nerazvijene države praktično preskočile celokupnu fazu evolucije koja je bila bazirana na korišćenju kreditnih kartica.

Međunarodna plaćanja su u početku obavljana uz pomoć Telex sistema, koji su banke vremenom unapredile uvođenjem SWIFT sistema, koji u skoro neizmenjenom obliku funkcioniše više od 42 godine. Današnje SWIFT poruke su i dalje programirane u jeziku koj se naziva FIN, i po strukturi su veoma slične porukama prethodnog Telex sistema.

Ograničenja FIN jezika i načina plaćanja su postali usko grlo koje usporava razvoj međunarodne trgovine. Glavni nedostaci su:

- transakcije su skupe za klijente,
- kompleksne procedure zahtevaju dosta vremena,
- veliki broj posrednika pri čemu se devizni kurs menja sve do momenta prispeća sredstava.

Savremeni korisnici zahtevaju benefite digitalizacije: veću brzinu i transparentnost uz nižu cenu transakcija, pa nije realno očekivati da međunarodni platni promet ostane neizmenjen. Napredak koji je FinTech doneo klijentima u domaćem platnom prometu vrši konstantan pritisak na banke u pravcu modernizacije međunarodnog platnog prometa. Brojne inicijative dolazi sa raznih strana.

SWIFT je 2017. godine pokrenuo PoC blockchain inicijativu da pomogne upravljanje međunarodnih „nostro“ računa. Morgan, RBC i ANZ su kreirali IIN mrežu baziranu na DLT. IBM i MasterCard rade na rešavanju sličnih problema koristeći kombinaciju blockchain-a i API. Centralne banke Kanade (BoC) i Singapura (MAS) su u maju 2019. godine uspešno povezali svoje zasebne blockchain projekte i omogućile plaćanje bez posrednika

FinTech fundamentalno poboljšava međunarodna plaćanja. Budućnost plaćanja je u digitalnom obliku, bez posrednika – korišćenjem neke vrste DLT-a, jedinstvenom formatu poruke i identičnoj ceni za domaće i međunarodne transakcije. FinTech donosi veću transparentost i brzinu. Gubi se razlika između domaćeg i međunarodnog platnog prometa, tehnologija izbacuje posrednike i smanjuje troškove, regulativa se harmonizuje i standardizuje. (Financial Stability Board, 2019)

Odnos između sadašnjih finansijskih institucija i FinTech kompanija je pretežno komplementaran i kooperativan. Ipak, postoje izuzeci od ovog trenda, pošto su neke FinTech kompanije izvršile prodor u oblasti plaćanja i kreditiranja, što stvara kompetitivni

pritisak na postojeće institucije, i prisiljava ih da modernizuju proces odobravanja kredita i koriste bolje i brže analitičke sisteme obrade podataka.

BigTech kompanije su nedavno ušle na tržište finansijskih usluga. Najčešće su partneri tradicionalnim finansijskim institucijama, preko svojih platformi. Imajući u vidu karakteristike BigTech, jasno je da one mogu da predstavljaju izvor povećanja konkurencije za aktuelne finansijske institucije. BigTech preduzeća koja pružaju finansijske usluge razlikuju se od drugih FinTech firmi. Prvo, zbog svoje veličine, BigTech firme su obično dobro kapitalizovane i ne suočavaju se sa ograničenjima u finansiranju, kao FinTech firme. (Douglas, Zeysche, Buckley, Barberis, 2017)

Tehnološke kompanije mogu da koriste baze podataka o kupcima iz svojih nefinansijskih operacija, što im omogućuje da sprovedu procenu rizika i obezbeđuje konkurentnu prednost u pružanju finansijskih usluga. BigTech firme imaju lak pristup najnovijim tehnologijama. Računarski oblak nije nova tehnologija, već novi način pružanja IT usluga, preko on-line mreže, najčešće interneta, za naknadu.

Ovaj način isporuke usluga ima potencijal da značajno poboljšaju bezbednost i otpornost finansijskih institucija. Nezavisni dobavljači navedenih usluga imaju znatno manju stopu rasta zbog troškova tranzicije, bezbednosti i kompleksnosti regulatornih zahteva. Birajući svoj koncept razvoja, finansijske institucije mogu se oslanjati na: privatni oblak (koji je suštinski vlasništvo finansijske institucije), zajednički oblak (isporučuju se iste usluge zajednici finansijskih institucija), javni oblak (isporučuju se usluge za veliki broj zainteresovanih korisnika).

Kompanije mogu da se oslanjaju samo na jedan privatni oblak, da mu budu verne ili da jedan oblak zamenjuju drugim, da koriste različite oblake za različite vrste usluga. Kompanije mogu primeniti hibridni pristup, da kombinuju privatni i javni oblak sa tehnologijom koja obezbeđuje da se podaci i aplikacije dele između njih.

Ovaj pristup podrazumeva oslanjanje na privatni oblak kad su u pitanju kritične računске potrebe, da bi se minimizirao rizik kontrole kompanije od dobavljača usluga računarskog oblaka, dok se u nekritičnim funkcijama radi u komunalnom režimu, uz veću sigurnost i veći stepen operativne otpornosti kada se uporedi sa tradicionalnom praksom. Usluge računarskog oblaka omogućuju mnogo manjim finansijskim institucijama pristup daleko sofisticiranijoj arhitekturi i bezbednosnim funkcijama nego što bi mogli da razviju sami.

FinTech industrija raste sve većom brzinom, a takav trend očekuje se i u budućnosti. Tehnološki razvoj nudi značajne koristi pojedincima, kompanijama i ekonomiji kao celini, ali stavlja regulatore pred nove izazove. Kao važno pitanje izdvaja se mogući uticaj FinTech industrije na finansijsku stabilnost, s obzirom na njenu široku primenu. (Douglas, Zeysche, Buckley, Barberis, 2017)

Veća konkurencija mogla bi uticati na prekomerno preuzimanje rizika i ublažavanje kreditnih standarda od strane tradicionalnih finansijskih institucija. Implikacije povećanog oslanjanja tradicionalnih finansijskih institucija na nezavisne dobavljače usluga u oblaku su donekle različite. Ova razvojna tendencija nudi komercijalne koristi bankama, a ne konkurencije na tržištu. Izgleda verovatan scenario prema kome će jak komercijalni pritisak naterati banke da više saraduje sa isporučiocima ovih usluga, iako je ta saradnja ograničena potrebom za sopstvenim upravljanjem rizicima ili regulatornim ograničenjima.

Primarni cilj uvođenja sistema elektronskih plaćanja bio je rešavanje problema sistema plaćanja zasnovanih na papiru, korišćenjem potencijalnih prednosti primene informacione tehnologije. Praksa je kasnije pokazala da ovi procesi znače mnogo više od zamene papirnih dokumenata i njihovog fizičkog prenosa elektronskim putem, odnosno

da efikasno i ekonomično korišćenje ove tehnologije zahtijeva reinženjering poslovnih procesa i međuodnosa učesnika.

Pojava elektronskog novca nametnula je potpuno novu filozofiju u bankarstvu koja se zasniva na elektronskoj razmeni podataka i sredstava (EFT-Electronic Funds Transfer), koja je pojmovno određena kao elektronsko bankarstvo. Ovim načinom plaćanja eliminiše se plaćanje čekovima i drugim oblicima bezgotovinskog plaćanja. Pojedine zemlje razvile su posebne sisteme usluga interbankarskog transfera sredstava, u okviru mreže unutrašnjeg platnog prometa.

Funkcionisanje finansijskih i investicionih institucija u aktuelnim okolnostima

Finansijski sistem predstavlja deo privrednog sistema koji pruža finansijske usluge drugim sektorima privrede. Sastoji se od centralne banke, drugih banaka, nebankarskih finansijskih institucija, organizovanih finansijskih tržišta i odgovarajućih regulatornih i supervizorskih institucija. Finansijski sistem ima složenu strukturu čiji elementi omogućavaju neometan tok finansijskih sredstava na nacionalnom i globalnom nivou. Drugim rečima, finansijski sistem predstavlja uređen skup odnosa između subjekata koji raspolazu viškom finansijskih sredstava (suficitarnih jedinica) i subjekata koji imaju manjak finansijskih sredstava (deficitarnih jedinica). Povezivanje suficitarnih i deficitarnih jedinica, kao što je poznato, podrazumeva povezivanje dve ključne makroekonomske kategorije – štednje i investicija. (Dragutinović, 2018)

Centralna ili emisiona banka predstavlja specifičnu bankarsku instituciju monetarnog sistema koja je najčešće pod velikim nadzorom i uticajem države. Centralna banka predstavlja banku banaka i ostalih finansijskih institucija. Nastanak centralnih banaka se vezuje za „privilegovane banke” koje su emitovale novčanice, a među njima samo jednoj je pripao monopol nad emisionim poslovima. Prve emisione banke u Evropi se pojavljuju sa sa industrijskom evolucijom, tako da su one bile preduslov ubrzanog industrijskog razvoja. Prva emisiona banka se pojavljuje u Švedskoj 1656. godine pod nazivom “Riskbank of Sweden”, a najveći uticaj na razvoj centralnih banaka u Evropi je imala “Bank of England” koja je osnovana 1694. godine. Istorijat emisione banke u našoj zemlji vezan je za razvoj “Privilegovane Narodne banke Kraljevine Srbije” koja je osnovana 1883. godine. (Vunjak, Kovačević, 2006)

Za emisione banke je karakteristično da direktno utiču na regulisanje i usmeravanje monetarno kreditne politike u svakoj državi. Po tom osnovu, emisiona banka dinamizira i stabilizuje privredne i državne aktivnosti svake zemlje. Bez obzira što je emisiona banka neprofitna institucija, njoj pripada monopolski položaj pri obavljanju svojih funkcija jer je isključivo njoj dato zakonsko ovlašćenje da emituje novčanice i kovani novac.

Osnovna karakteristika depozitnih banaka jeste da one mobilisu kratkoročne izvore (kratkoročne depozite i uloge na štednju) u cilju plasiranja sredstava na kratak rok. Polazeći od ročnosti izvora, depozitne banke su usmerene na kratkoročne plasmane i to prvenstveno za promet roba i usluga, zaliha robe i kupovinu trajnih i potrošnih dobara od strane stanovništva. S obzirom na to da ta aktivnost ima komercijalni karakter, ove banke se često nazivaju i komercijalnim bankama. (Erić, 2004)

Za depozitne banke je karakteristično da predstavljaju najbrojniju bankarsku grupu. Zbog brojnosti depozitnih banaka, skoro u svim državama sveta su dominantni depozitni i kreditni bankarski poslovi. Depozitne banke predstavljaju osnovnu snagu kreiranja novca i održavanja likvidnosti u bankarskom sektoru. Preko depozitnih banaka vrši se uticaj države (pre svega centralne banke) na ostvarivanje monetarno kreditne i devizne politike. Karakteristike depozitnih banaka jesu, da imaju snažan uticaj na tržištu

novca, jer su istovremeno najveći ponuđači i tražioci novčanih sredstava. Depozitne banke na tržištu kapitala predstavljaju značajan faktor ponude novčanih sredstava. Posebno su kod depozitnih banaka razvijeni poslovi virmanskog bezgotovinskog plaćanja, elektronskog bankarstva, plastičnog novca i sl. Aktivnost depozitnih banaka usmereno je na plasmane javnih hartija od vrednosti. (Vunjak, Kovačević, 2006)

Poslovne banke predstavljaju produkt visoko razvijenih zemalja tržišnog tipa privređivanja. Poslovne banke raspolažu sa velikim sopstvenim kapitalom (što nije svojstveno drugim bankama) i nalaze se u metropolama visoko razvijenih zemalja. Njihova delatnost usmerena je krupnim industrijskim preduzećima (kao što su: kompanije, korporacije, koncerni, karteli). Za poslovne banke je karakteristično da povezuju interese finansijskog kapitala i interese industrijskog kapitala. U aktivnostima poslovnih banaka dominiraju sopstveni poslovi, što znači da finansiraju finansiraju osnivanje i proširenje sopstvenih preduzeća i učešće u finansiranju drugih preduzeća. Ova činjenica ukazuje, da su poslovne banke vlasnici (ili suvlasnici) većeg broja preduzeća i da na taj način (preko profita preduzeća) uvećavaju sopstveni kapital. Poslovne banke su tipični predstavnici finansijskog kapitala, koje se na finansijskom tržištu pojavljuju sa sopstvenom emisijom hartija od vrednosti. One se ne bave platnim prometom i drugim bankarskim poslovima koji su van domena finansiranja koncerna, kartela i trustova.

Naziv univerzalna banka ukazuje da se radi o banci koja se bavi svim vrstama bankarskih poslova, osim emisionih poslova. Istorijski posmatrano, univerzalne banke spadaju u prve organizacione oblike banaka. U početku razvoja univerzalnih banaka, profit je bio osnovni motiv proširenja delatnosti banaka na veći broj bankarskih poslova. Savremenim razvojem privrede i njenom potrebom za većim iznosima kredita, nametnuta je potreba pružanja celokupnih bankarskih usluga, što je jedino mogla pružiti univerzalna banka.

Za univerzalne banke je karakteristična dominacija depozitnih izvora i kratkoročnih kredita. Prisutna je tendencija kreiranja sopstvenih hartija od vrednosti od strane univerzalnih banaka, sa zadatkom obezbeđenja dugoročnih izvora, radi realizacije dugoročnih kredita. Karakteristika univerzalnih banaka jeste, da razvijaju posebne organizacione delove koji se specijaliziraju za pružanje posebnih bankarskih usluga. Pojedine univerzalne banke su često prepoznatljivije po svojim posebnim specijaliziranim bankarskim uslugama. U svetu su poznate univerzalne banke koje nude klijentima čitav niz finansijskih usluga, kao što su uluge u vezi sa prodajom osiguranja, transakcijama hartija od vrednosti, garancija pri emisiji hartija od vrednosti i sl. Univerzalne banke mogu imati akcijski kapital u drugim firmama i mogu osnivati finansijske holding kompanije.

Specijalizovane banke su dobile naziv prema bankarskim poslovima koj eobavljaju za pojedine delatnosti. Ti poslovi mogu biti izvoznog karaktera, uvoznog karaktera, poslovi sa hartijama od vrednosti i poslovi za pojedine privredne grane (poljoprivreda, trgovina, zanatstvo i sl). Iz tih razloga se ova vrsta banaka poistovećuje sa granskim bankama. Specijalizacija u delu kreditnog poslovanja daje mogućnost bankama da izvedu bolju ocenu o bonitetu klijenata, realnoj potrebi za kreditima, daljem razvoju pojedine delatnosti i privredne grane.

Specijalizovanim bankama se mogu smatrati i granske banke koje obavljaju bankarske poslove (u celini ili samo neke poslove) za pojedine delatnosti, privredne grane i proizvodne grupacije.

Specijalizovane banke predstavljaju "manje" banke sa ograničenim brojem funkcija i lakšom kontrolom od strane države. Zbog navedenih specifičnosti, specijalizovane banke mogu preuzimati veće rizike, jer njihovo bankrotstvo ne može

imati katastrofalne posledice po finansijski sistem jedne zemlje. S obzirom na to da se kod specijalizovanih banaka radi o nedepozitnim institucijama koje vrše transfer akumulirane štednje, njihovo bankrotstvo ne može ugroziti finansijski sistem ni monetarno kreditnu politiku zemlje.

Upoređujući univerzalne i specijalizovane banke može se izvesti zaključak, da su specijalizovane banke pogodnije za obavljanje poslova u vezi sa investicionim bankarstvom, preduzetničkim aktivnostima, integracijama finansijskog restrukturiranja, kreditiranjem izvoza, kreditiranjem agrara, trgovinom i zanatstvom.

Investicione banke se izdvajaju u odnosu na ostale vrste banaka po svojim poslovnim funkcijama. Investicione banke u svom finansijskom potencijalu pretežno raspolažu sa dugoročnim izvorima sredstava, tako da mogu finansirati razvojne potrebe svojih klijenata. Plasman sredstava investicionih banaka je na duži vremenski period. Prema tradicionalnom shvatanju investicione banke preuzimaju i plasiraju hartije od vrednosti svojih kompanija, vlada i drugih emitenata na primarnom tržištu hartija od vrednosti. Takođe, investicione banke pružaju i brokersko – dilerske usluge na sekundarnom tržištu hartija od vrednosti.

Hipotekarne banke plasiraju sredstva iz svog kreditnog potencijala na duži vremenski rok, uz preuzimanje zaloge klijenata u obliku hipoteke (nekretnine) kao pokriće i garancije za izvršeni plasman sredstava. Hipoteka predstavlja stvarno pravo koje daje ovlašćenje poveriocu da se naplati prinudnom prodajom nekretnine ukoliko dužnik ne izmiri svoje konkretne obaveze o roku njihovog dospeća. Predmet hipoteke je nepokretna imovina fizičkih i pravnih lica i to bez obzira na oblik svojine (državna, privatna, akcionarska svojina). Hipoteka se najčešće konstituise na zemljište, na građevinske objekte, instalacije ugrađene u objekte, na hale, magacine i druge prateće objekte.

Lombardne banke obavljaju bankarske poslove odobravanja lombardnih kredita, pri čemu sigurnost plasmana pokrivaju zalogom pokretnih stvari, robe i hartija od vrednosti. Potvrdom o vlasništvu zaloga se prenosi na lombardnu banku (poverioca). Lombardni krediti po svojoj ročnosti u red kratkoročnih bankarskih kredita (vremenski rok od 3 do 6 meseci). Za lombardni kredit je karakteristično, da je manje važna kreditna sposobnost korisnika kredita od važnosti boniteta zaloge. Da bi se mogao realizovati lombardni kredit, neophodno je da se između da vaoca kredita i korisnika kredita sačini ugovor u pismenoj formi. Lombardni kredit se vraća lombardnoj banci sa kamatom i ostalim troškovima i to jednokratno po njegovom dospeću. Zaštita davaoca kredita može se realizovati i preko mehanizma relombarda. Relombard predstavlja posebnu vrstu ugovora koji se sklapa između dve banke, pri čemu prva banka (koja poseduje zalogu) vrši prenos dotične zaloge na drugu banku, uz povlačenje novčanih sredstava od te druge banke (relombardne banke). Zaloga se mora čuvati u javnom skladištu, te stoga lombardni kredit nosi sa sobom i veću kamatu.

Investicioni fondovi predstavljaju institucionalne investitore koji prodaju vlasničke hartije od vrednosti (akcije), te tako prikupljaju sredstva i plasiraju ih na finansijsko tržište. Investicioni fondovi nemaju status banke i smatraju se nebankarskim finansijskim institucijama. Njihova uloga je posebno značajna u razvoju finansijskog tržišta. Oni predstavljaju najpovoljniju ponudu mobilizacije kapitala. Pojavljuju se u XIX veku u Belgiji, a u SAD početkom 20-ih godina prošlog veka. U odnosu na banke spadaju u mlađe finansijske institucije. Njihovom pojavom povećava se posrednička konkurencija i uvodi se savremeniji pristup finansijskim transakcijama. Investicioni fondovi investiraju svoj kapital u dugovočne hartije u vrednosti, kupovinom hartija od različitih emitenata, uz istovremeno emitovanje sopstvenih dugoročnih hartija od

vrednosti i njihovu prodaju širem krugu "malih" štediša. Dakle, investicioni fondovi formiraju sopstvene portfelje dugoročnih hartija od vrednosti. (Haim, 2000)

S obzirom na to da kupuju tuđe hartije od vrednosti i da emituju i prodaju sopstvene hartije od vrednosti, investicioni fondovi ostvaruju prihode po osnovu dividende i po osnovu kamata. Ukoliko kupuju dugoročne hartije od vrednosti od većeg broja emitenata, tada naplaćuju od amitenata dividendu. Ukoliko prodaju svoje hartije od vrednosti "malim" štedišama, tada isplaćuju dividendu. Na ovaj način, investicioni fondovi vrše disperziju rizika hartija od vrednosti, kako bankrotstvo jednog broja prodavaca hartija od vrednosti ne bi ugrozilo njihov portfolio. Diverzifikaciju rizika je moguće ostvariti investiranjem fondova u veliki broj različitih hartija od vrednosti. (Kolin, 2001)

Štedionice spadaju u red nebankarskih finansijskih institucija. One se svrstavaju u kreditne ustanove čiji je zadatak da prikupljaju štednju od najšireg broja građana, da drže tekuće račune građana i da kreditiraju sektor stanovništva. Za štedionice jano – pravnog karaktera je karakteristično, da nemaju privatni kapital i da nemaju za cilj ostvarivanje profita po svaku cenu. Štedionice se ne bave špekulativnim poslovima za sopstveni račun. Štedionice imaju dugu tradiciju i uživaju visoko poverenje u široj javnosti. One su imale značajnu ulogu u razvoju štednje u podizanju novčane štednje na vrlo visok nivo. Značaj štedionica u prikupljanju sredstava je nemerljiv, jer su orijentisane ka najmanjim štednim ulozima. Bez obzira što su štedionice slične bankama, one nisu banke, manjeg su finansijskog potencijala nego banke i okrenute su ka mobilizaciji najsitnijih štednih uloga kod nacionalnog bankarskog sistema. Egzistiranje štedionica je u direktnoj zavisnosti sa poverenjem štediša. Upravo iz tih razloga štedionice osnivaju države, republike, opštine, jer one garantuju za štedne uloge građana. Praktična iskustva pokazuju da je shodno tome poslovanje štedionica ograničeno samo na teritoriju osnivača. Štedionice spadaju u visoko kontrolisane finansijske institucije.

Štedno – kreditna udruženja se osnivaju kao akcionarska društva ili kao zajedničke (mešovite) finansijske organizacije. Ukoliko se štedno – kreditne organizacije osnivaju u zajedničkom vlasništvu, tada depozitari i debitori (korisnici kredita) biraju odbor direktora koji upravlja poslovanjem organizacije. U takvim slučajevima treba napraviti razgraničenje: ko pripada štedišama, a ko korisnicima kredita. Upravljačka struktura se bira u odnosu na visinu uloženog depozita. Obaveza štedno – kreditnih organizacija jeste da svoje depozite osiguraju kod specijalizovanih osiguravajućih organizacija. Depoziti ovih organizacija su srednjoročnog i dugoročnog karaktera, tako da imaju tretman stabilnih finansijskih izvora. Ulagачi u štedno – kreditne organizacije umesto kamata dobijaju dividendu. Za razliku od banaka, ove organizacije forsiraju dugoročne štedne depozite i širok spektar mogućeg oročavanja depozita. One obično dodatni kreditni potencijal obezbeđuju putem pozajmica kod banaka i drugih finansijskih organizacija, uz plaćanje tržišnih kamatnih stopa.

Kreditne unije se pojavljuju kao neprofitne organizacije starateljskog i kooperativnog karaktera čiji su članovi iz jedne profesije, jednog zanimanja, ili sa jedne teritorije. Pojavljuju se posle štedionica i štedno – kreditnih udruženja. Kreditne unije su novijeg datuma, po broju su velike, a manje su po veličini. Smisao formiranja kreditnih unije jeste da omogućí određenoj grupi ljudi da dođe do kredite pod relativno povoljnim uslovima. Kod kreditnih unija depozitari su ujedno i korisnici kredita. Nedostatak izvora sredstava, unija obezbeđuje od pozajmljivanja od drugih finansijskih organizacija i to do visine od 50% sopstvenog kapitala. Obično se na pozajmice plaća veća kamata od tržišne kamatne stope. Deponentima unije (vlasnicima) se isplaćuje prihod od poslovanja kreditne unije. Prihod se isplaćuje u obliku dividende, a ne kamate. Kreditne unije nemaju pravo da izdaju dugoročne hartije od vrednosti. One su posebno aktivne na finansijskim tržištima i u ulozi emitenta i u ulozi investitora.

Bankarski konzorcijum predstavlja pogodan oblik međubankarske saradnje preko koga se obezbeđuju novčana sredstva (u zemlji ili inostranstvu) za finansiranje infrastrukture, velikih investicionih objekata, kongresnih centara, izvoz automobila i sl. Bankarski konzorcijum se može organizovati i za finansiranje proizvodnje na kraći rok, koristeći kredite za obrtna ili trajna obrtna sredstva. Poznati su slučajevi gde dve banke formiraju konzorcijum sa namerom zajedničke proizvodnje, veće isporuke robe za izvoz, držanja robe na zalihama zbog nedostatka određene robe na tržištu. (Kittredge, 2003)

Osiguravajuće kompanije predstavljaju institucionalne investitore. Posluju sa velikim brojem klijenata i organizuju ugovorenu štednju. Za svoje pružene usluge naplaćuju različite vrste premija. Ugovornom štednjom aktiviraju najsitnije finansijske viškove novčanih sredstava od postojećih i potencijalnih tržišnih transaktora. Prikupljena sredstva imaju oblik ugovorene štednje i plasiraju se u likvidne i sigurne državne hartije od vrednosti. Osiguravajuće kompanije za životno osiguranje se bave upravljanjem sa penzionim fondovima, ostvaravajući pri tom značajne prihode. Stalnim prikupljanjem sredstava osiguravajuće kompanije kontinuelno obogaćuju svoju ponudu. Pored obezbeđivanja većeg stepena sigurnosti (fizičkim i pravnim licima), osiguravajuće kompanije ulažu "slobodna" novčana sredstva u plasmane sa niskom stopom prinosa i sa visokom stopom stabilnosti. S obzirom na to da nemaju problem sa likvidnošću, sredstva penzionih fondova se plasiraju kao dugoročna aktiva u državne obveznice, u obveznice preduzeća i stambene kredite. Kod osiguravajućih kompanija se štednja smanjuje samo u uslovima rasta stope inflacije. Upoređujući instituciju za osiguranje života i instituciju za osiguranje imovine, može se izvesti zaključak, da ova druga institucija nema dovoljno stabilan i predvidljiv priliv sredstava. S obzirom na to da institucija za osiguranje imovine ima potrebu za većom likvidnošću, ona na svoje plasmane očekuje i veće prinose, uz veću stopu rizika. Prodajom polise doživotnog osiguranja osiguravajuće kompanije mobilišu štednju, jer je plaća premija koju do kraja života klijenta koristi kompanija kapitališući sa premijom na finansijskom tržištu. Svaka osiguravajuća kompanija ima na finansijskom tržištu dvostruku ulogu: obavlja funkciju osiguranja i investira prikupljena novčana sredstva po osnovu osiguranja. (Kolin, 2001)

Penzioni fondovi predstavljaju institucionalne investitore i sa tog aspekta su slične osiguravajućim kompanijama. Za penzione fondove je karakteristično, da priliv sredstava ostvaruju u kontinuiranoj dinamici, a da su odlivi sredstava predvidljivi. Ova konstatacija upućuje na zaključak, da kod penzionih fondova ne bi trebao da bude prisutan problem nelikvidnosti, jer oni viškove finansijskih sredstava mogu plasirati na tržištu kapitala. Penzioni fondovi funkcionišu na principu penzionih planova preko kojih se predviđaju potrebna sredstva, investiranje tih sredstava i isplate naknade vlasnicima penzionih fondova. Zbog značajnog kapitala penzioni fondovi su pod kontrolom države, federalne vlade ili privatne kompanije.

Poverenički fondovi prikupljaju štednju od pojedinačnih investitora, kupuju sa tom štednjom investicioni portfolio kojim se povećava likvidnosni i profitabilni potencijal pojedinačnih investitora. Struktura portfolija se vrednuje dnevno i prodaje se individualnim investitorima srazmerno sredstvima koje su uložili. Primanjem štednje, poverenički fond je dužan da proda individualnom investitoru jedan deo postojećeg portfolija. Sa druge strane, poverenički fond ima obavezu da otkupi od individualnog investitora deo portfolija. Cena ponude (prodajna cena) predstavlja gornji limit, a cena licitacije (kupovna cena) predstavlja donji limit cene.

U praksi su investiciona društva često nepravedno poistovećivana sa povereničkim fondovima, što nije tačno. Investiciona društva nisu fondovi već preduzeća koja se bave trgovinom, pri čemu koriste svoj kapital da bi kupili ili prodali akcije drugom preduzeću.

Investiciona društva daju prednost "malim" investitorima. Investiciono društvo uvode planove štednje koje povezuju sa penzionim planovima i životnim osiguranjem. Ova društva su mnogo manje ograničena u vođenju svoje poslovne politike i imaju pravo da kupuju akcije preduzeća koja se ne kotiraju na berzi. Takođe imaju pravo da investiraju u hipoteke, koriste opcije i fjučers ugovore.

Zaključak

Industrijski razvoj i razvoj finansijskog sistema predstavljaju dva međusobno uslovljena procesa. Specijalizacija u proizvodnji i rast obima poslovanja preduzeća uslovljavaju potrebu preduzetnika za eksternim izvorima finansiranja. S druge strane, asimetrična distribucija informacija i visoki troškovi realizacije transakcija podstakli su udruživanje većeg broja individualnih štediša i osnivanje finansijskih posrednika (banaka). Ublažavanje tržišnih barijera omogućilo je subjektima koji pozajmljuju finansijska sredstva pristup većim iznosima kredita po povoljnijim uslovima. Dakle, rastuća specijalizacija u proizvodnji i niži troškovi kreditiranja preduzetnika predstavljali su važne činioce ekonomskog rasta razvijenih zemalja.

Savremene tehnologije iniciraju novi pristup privređivanju kao i uvođenje inovacija u ekonomskoj, odnosno finansijskoj sferi. Fintech kompanije nisu novost u finansijskoj industriji u svetu. Tek u poslednjih par godina ova oblast ostvarila je značajan prodor na tržište koje je tradicionalno pripadalo bankama. Pojava ovakvih kompanija, koje su razvijanjem IT rešenja uspele da unesu inovacije u finansijske usluge, smanjujući troškove i povećavajući brzinu usluga, postala je direktna pretnja za banke.

Banka kao jaka, stabilna institucija koja raspolaže zaštićenim podacima, velikim brojem klijenata, zna da upravlja rizicima i vodi naplatu, može samo da dobije od Fintech saradnje. Fintech kompanije, koje sa bržim i boljim rešenjima za određene usluge, načinom profilisanja, fleksibilnosti i mogućnosti pravljenja ušteda, otvaraju prostor za konkurentne uslove na tržištu i veću dobit kako za banke, tako i za korisnike. Većina finansijskih institucija obavlja posredničku ulogu. Značajnu ulogu na finansijskom tržištu imaju i institucije koje pružaju finansijske usluge i obezbeđuju uslove za neposredno finansiranje – transfer finansijskih instrumenata između suficitarnog i deficitarnog sektora.

Literatura

1. Douglas, A., Zeysche, D., Buckley, R., Barberis, J., (2017), FinTech and RegTech, Enabling Innovation while Preserving Financial Stability, Georgetown Journal of International Affairs 18(3).
2. Dragutinović, D., (2018), Finansijske inovacije, finansijska stabilnost i regulacija, Kvartalni monitor br. 55, Ekonomski fakultet, Beograd.
3. EMPEA: Private Equity Investment, Trends and Opportunities in Global Emerging Markets, (2006), ABV ACP Conference, Porto Alegre, Brazil.
4. Erić, D., (2004), Finansijsko tržište i instrumenti, Naučna knjiga, Beograd.
5. Financial Stability Board, (2019), FinTech and market structure in financial services: Market developments and potential financial stability implications, Financial Stability Board.
6. Haim, L., (2000), Fundamentals of Investments, Financial Times, Prentice Hall, Inc, New York.
7. Kittredge, G., (2003), A Comparison of US and UK Private Equity Funds,

- Debevoise Plimpton, Velika Britanija.
8. Kolin, M., (2001), *Financial Institutions and Markets*, Mc Grow – Hill, New York.
 9. Milivojević, M., Milivojević, J., *Biznis komunikacije i informaciona bezbednost u Republici Srbiji*, Tematski Zbornik radova br. 38, CESNA B, MANUB i Univerzitet “Sveti Kiril i Metodij” Veliko Trnovo, Bugarska, 2022.
 10. Milivojević, M., Milivojević, J., *IT u službi ekonomskog razvoja kompanija u Srbiji*, Tematski Zbornik radova br. 39, CESNA B, MANUB i Univerzitet “Sveti Kiril i Metodij” Veliko Trnovo, Bugarska, 2023.
 11. Milivojević, M., Milivojević, J., *Ljudski i nematerijalni resursi u savremenom funkcionisanju kompanija sa osvrtom na “MM STIL Visoka moda” Novi Sad*, Tematski Zbornik radova br. 40, CESNA B, MANUB i Univerzitet “Sveti Kiril i Metodij” Veliko Trnovo, Bugarska, 2024.
 12. Sanader, D., (2014), *Mobilno bankarstvo: novi trend u savremenom bankarskom sektoru*, Predstavništvo SAS Institute, Beograd.
 13. Vunjak, N., Kovačević, Lj., (2006), *Bankarstvo (Bankarski menadžment)*, Ekonomski fakultet, Subotica.

Mirsad Nuković¹

SOLARNE ČELIJE PARADIGMA KORIŠĆENJA OBNOVLJIVIH IZVORA ENERGIJE

Sažetak

Solarni paneli su dizajnirani da apsorbuju sunčevu radijaciju i pretvore je u električnu energiju putem fotonaponskog efekta. Ovaj efekat se dešava unutar ćelija solarnog panela, koje su obično napravljene od silicijuma. Obzirom da jedan od najdostupnijih obnovljivih izvora, sunčeva svetlost, i paneli za široku upotrebu su sve više sastavni deo našeg mikrokosmosa, jer svuda oko nas su uređaji i aplikacije koje se neprestano pune ovom vrstom energije.

Ključne reči: sunčeva svetlost, paneli, tehnologija, obnovljivi izvori.

SOLAR CELLS PARADIGM PARA KING PAMAGGAMIT KARENG RENEWABLE ENERGY SOURCES

Katuktukan

Deng solar panel dinisenyu la para manyipsip solar radiation at gawan deng kuryenti kapamilatan ning photovoltaic effect. Ing epektu ayni malilyari ya keng kilub da reng solar panel cells, na keraklan gawa keng silicon. Uling metung ya kareng peka-magamit a renewable sources, ing aslag ning aldo, ampo reng panel para keng malawak a pamangamit lalu lang maging integral a bage keng kekatamung microcosm, uling ing makapadurut kekatamu atin lang devices ampo applications na parating mitmu keng makanining uri ning enerhiya.

Key words: sunlight, panels, technology, renewable sources.

Uvod

Solarna energetika seže još u daleki osamnaesti vek. Toliko dug period u istraživanju i primeni solarne energije u ljudskom društvu ostavio je mnoga rešenja ne

¹ Prof.dr Mirsad Nuković, Univerzitet u Travniku, Naukacom, Novi Pazar

kojima se bazira današnji pogled eksploatacije zračenja Sunca. U narednom tekstu biće prikazani samo fragmenti ove bogate istorije.

Interesovanje za Sunce i iskorišćenje slobodne energije datira još iz početka šesnaestog veka. Veliki naučnik Leonardo da Vinci uradio je skicu koncentrisanog kolektora sa centralnim resiverom svetlosti koji bi pratio kretanje Sunca. Njegovu izradu započeo je 1515 god. Još od tada potiče ideja koncentrisanih solarnih kolektora.

Zatim, švajcarskom naučniku Horas de Sosir se pripisuje izgradnja prvog u svetu solarnog kolektora, koji je kasnije korišćen od strane Ser Džon Heršel za kuvanje hrane tokom njegove ekspedicije u Južnoj Africi 1830. Još jedan naučnik daje doprinos savremenim solarnom sistemima. Škotski ministar Dr Robert Stirling (slika gore levo) izumeo je pumpu za vodu napajanu preko solarne energije. Njegov motor je dobijao snagu iz zagrejanog gasa u cilindričnom sudu. Sastojao se od dve spojene komore gasa koje su potpuno zatvorene. Zagrevanja gasa i stvaranjem razlike u temperaturi dva cilindra ili samo dve komore unutar mašine (ima više varijanti Strilingove mašine), radio je motor za pokretanje pumpe za vodu. Mnogi solarni kolektori sa velikim kružnim koncentradorom svetlosti ili ogledalima danas koriste isti princip.

Razvoj solarnih ćelija počinje 1839 istraživanjima francuskog fizičara Becquerela. Pronašao je fotonaponski efekat dok je eksperimentirao sa čvrstim elektrodama u rastvoru elektrolita kad se stvorio napon prilikom izlaganja elektrode svetlu. Primijetio da se jačina struje između dvije elektrode u elektrolitu povećava prilikom osvetljavanja elektroda. Efekt je prvo proučavan na čvrstim telima, kao što je selen (1873-Willoughby Smith). Kao rezultat, selen je uskoro usvojen u fotografiji, u uređajima za mjerenje svjetlosti. Tako su W. G. Adams i R. E. Day 1877 godine napravili uređaj za mjerenje intenziteta svjetlosti.

Prvom originalnom solarnom ćelijom smatra se ona izrađena 1883 god. (Charles Fritts) od selena kao poluprovodnika s vrlo tankim slojem zlata. Ova rana ćelija imala je efikasnost pretvaranja energije manju od 1%. Nakon toga 1888 – 1897 objavljeno je nekoliko patenata pod naslovom "Solar cell". Interesantno je da je prvu solarnu mašinu osmislio Tesla 1901 godine (patent US 685957).

Princip rada je bio da se na ploči P apsorbuje solarno elektromagnetno zračenje, pad napona je bio skoncentrisan na pokretnim pločama t i t' kondenzatora. Dok se punio proticala bi struja koja je napajala elektro-magnet a sve se moglo beležiti rotacionim sistemom koji je elektromagnet otkočivao. Kada bi se spojile elektrode i ispraznile, proces bi krenuo nanovo. Ali ovo nije jedini nacrt. Postoje različite varijacije ovog rešenja koja je Tesla priložio na ovom polju.

Albert Einstein je 1904 god. svojim objašnjenjem fotoelektričnog efekta doprineo je teorijskom razvoju solarnih ćelija. Iste godine Wilhelm Hallwachs napravio je prvu solarnu ćeliju sa poluprovodničkim spojem tako što je spojio bakar i bakar-oksidi. 1916 god. Robert Miliken sproveo eksperimente i dokazao fotoelektričnog efekta. Još jedan tehnološki proces doprineo je razvoj poluprovodničke elektronike, mada kasnije, a time i solarne ćelije. Poljski naučnik 1918 god. Jan Czochralski (slika 2.) pronalazi metod narastanja kristala metala iz tečne faze. Kasnije je ovaj proces prilagođen za dobijanje kristalnog silicijuma (1948 god. Gordon Teal i John

Paul MacCreedy je 1981 god. završio svoju solarnu letelicu, koja je ujedno i prva takve vrste u svetu. Njome je preleteo Engleski kanal. Sama letelica posedovala je 16,000 solarnih ćelija sa snagom 3kW. U duhu ovakvih izazova Hans Tholstrup je naredne godine napravio solarni automobil "The Quiet Achiever", kojim je prešao razdaljinu od 4000km, od Sidneja do Perth-a za 20 dana i prosečnom brzinom od 24km/h i maksimalnom od 72km/h. Te godine je dostignuta proizvodnja solarnih panela ukupne

snage od 9.3MW. Firma ARCO Solar's Hisperia je postavila 1MW solarnu elektranu sa 108 dvoosnim držačima. Naredne godine ista firma je postavila solarnu elektranu od 6MW u Kaliforniji dok je u San Diego 1982 god. izgrađena solarna termoelektrana snage 5MW. Već 1983 godine proizvodnja solarnih panela dospela je do cifre od 21.3MW za snabdevanje 2500 porodica. Tada počinju projekti nezavisnog napajanja domaćinstava solarnom energijom. Sa druge strane započet je projekat "Solar One" od 10MW koncentrisanom solarnom energijom. Rad na njemu je trajao do 1988 god.

Da je solarna energija pozitivno prihvaćena govori i činjenica da je 1990 godine prvi put postavljen solarni sistem na krovu Katedrale u Magdeburg-u u Istočnoj Nemačkoj. Još jedan korak u Nemačkoj je učinjen ka solarnoj energiji. Te godine oformljen je "Siemens Solar Industries". Naredne godine usavršene su fotohemijske ćelije (PEC) i otkrivene ćelije osetljive na određenu vrstu boje. U Americi se formirala te godine Nacionalna laboratorija za obnovljive izvore energije (N.R.E.L.). 1992 godine na Univerzitetu Južna Florida razvijeni su thin-film solarni paneli sa efikašnoću 15.89%. NASA instalira sistem na Lake Hoare-u, Antarktiku, sistem od 0.5kW za napajanje laboratorije. To se danas pokazuje kao odlično rešenje za daleke merne stanice.

Solarne ćelije su poluprovodničke strukture koje imaju zadatak da pretvore Sunčevo zračenje tj. toplotnu energiju u električnu energiju. Sama solarna ćelija jeste sastavljena od velikog broja elektronskih komponenti i specijalnih poluprovodničkih materija, kao što je silicijum.

Zahvaljujući svojim hemijskim svojstvima silicijum ima mnogo pogodnosti pogotovo kada se nalazi u kristalnoj formi. Jedan atom silicijuma ima 14 elektrona, poređanih u različite slojeve. Prva dva sloja koji sadrže dva i osam elektrona su kompletno pupunjeni. Treći sloj je samo do pola popunjen i drži četiri elektrona. Atom silicijuma će uvek tražiti način da popuni poslednji sloj, a da bi uspeo u tome deliće elektrone sa četiri susedna atoma. Tako se kristalna struktura ispostavila kao jako bitna za ovu vrstu fotonaponskih ćelija.

Efikasnost fotonaponske ćelije

Ključna stvar je sigurno koji stepen iskorišćenja ima fotonaponska ćelija? Koliko sunčeve energije apsorbuje naša fotonaponska ćelija? Nažalost, verovatno ne previše. Većina solarnih panela za komercijalnu upotrebu dostigla je nivo efikasnosti od svega 12 do 18 %. Najnapredniji solarni panel postigao je nivo efikasnosti od 40%, ali takvi paneli za sada nisu u komercijalnoj upotrebi.

Funkcionisanje solarnih panela

Snaga Sunca

Da bismo razumeli kako solarni paneli funkcionišu, prvo moramo razmotriti snagu sunca. Sunce neprestano emituje ogromne količine energije u obliku svetlosti i toplote. Ova energija se zove sunčeva radijacija.

Princip rada solarnih panela

Solarni paneli su dizajnirani da apsorbuju sunčevu radijaciju i pretvore je u električnu energiju putem fotonaponskog efekta. Ovaj efekat se dešava unutar ćelija solarnog panela, koje su obično napravljene od silicijuma.

Ključni koraci u procesu rada solarnog panela uključuju:

1. Apsorpcija sunčeve svetlosti: Površina solarnog panela je prekrivena fotovoltaičkim ćelijama koje apsorbuju sunčevu svetlost.

2. Generisanje elektrona: Kada sunčeva svetlost udari u fotovoltaičke ćelije, ona podstiče elektrone u ćelijama da se oslobode i kreću se.
3. Električna struja: Oslobođeni elektroni formiraju električnu struju koja teče kroz provodnike na solarnom panelu.
4. Pretvaranje izmjenične struje: Solarni paneli generišu izmjeničnu struju (AC), ali većina domaćinstava koristi istosmernu struju (DC). Zato se koristi uređaj nazvan inverter koji pretvara izmjeničnu struju u istosmernu struju koja se može koristiti za napajanje kuće.
5. Distribucija i skladištenje: Električna energija može se koristiti odmah u kući, a višak se može skladištiti u baterijama za kasniju upotrebu ili vraćati na elektroenergetsku mrežu.

Solarni paneli rade putem fotonaponskog efekta koji pretvara sunčevu svetlost u električnu energiju. Ova obnovljiva energija može značajno smanjiti troškove računa za struju i doprineti smanjenju emisija CO₂. Investiranje u proizvodnju obnovljive energije iz sunčeve svetlosti, putem instalacije solarnih panela, predstavlja održivu budućnost za privredu i planetu.

Zaključna razmatranja

Jedan od najvećih faktora životne sredine koji utiče na proizvodnju solarne energije je senka. PV moduli su veoma osetljivi na senku. Na primer, ako senka zauzima prostor kao recimo kao grana bez lišća, PV modul može izgubiti do 80% svoje proizvodnje. Kada izaberete lokaciju za vašu instalaciju, izaberite onu koja je najmanje pod senkom između 9 i 15 časova.

Razmislite o predmetima koji mogu praviti senku na nizu u različitim satima tokom godine u zavisnosti da li sunce putuje više ili niže na nebu. Lokacija koja u junu ne dobija nikakvu senku, može biti pod senkom značajan deo dana u decembru. Solarni Pathfinder je korisno sredstvo za određivanje optimalne lokacije za proizvodnju solarne energije. Planirajte PV panele koji proizvode snagu više od 20 godina. Mlado drveće možda danas nije problem, ali kako raste, može postati izvor senke.

Koji su neki uobičajeni tipovi solarnih PV i skladišnih instalacija?

Postoje tri glavne vrste solarnih PV i sistema za skladištenje: vezana mreža, mreža / hibridna i off-mreža. Sve imaju svoje prednosti i mane i zavise od snabdevanja potrošača strujom i ono što oni žele da sistem proizvede.

Samostalni fotonaponski sistemi nisu spojeni na mrežu, već umjesto toga pune sistem solarnih baterija. Ove baterije pohranjuju električnu energiju koju generiraju vaši paneli. Za rad vaših uređaja koristit će se pohranjena električna energija iz ovih baterija. Samostalni sustavi koriste se u područjima koja se ne mogu spojiti na mrežu i obično su skuplji od sustava spojenih na mrežu jer su solarne baterije još uvijek prilično skupe.

Solarne baterije pohranjuju električnu energiju proizvedenu solarnom energijom i omogućuju vam da je koristite tijekom večeri kada vaši solarni paneli ne proizvode električnu energiju. Solarne baterije možete koristiti bez obzira jeste li priključeni na mrežu ili ne.

Literatura

1. <https://greenenergy360.com/>
2. www.automatika.rs
3. <https://www.suncica.co.rs/>
4. <https://www.elektroenergetika.info/>
5. <https://www.klimakoncept.hr/>

Ѓино Шкријељ¹

МЕЃУНАРОДНА ШПЕДИЦИЈА-ПОИМ, УЛОГА И ЗНАЧЕЊЕ

Во денешното време на глобализација, технолошки развој како и зголемена побарувачка и потрошувачка на стоки, современото егзистирање скоро и да не може да се замисли доколку не се присатни шпедитерските активности, како на внатрешно, така и на меѓународно ниво.

Поим

Поголем дел од популацијата кои не се упатени во вистинското значење и улога на меѓународната шпедиција, кога прв пат ќе се сретнат со овој поим, ги асоцира само на транспорт на стоки. Но тоа е само дел од активностите на меѓународната шпедиција.

За да ги симплифицираме и објасниме овие термини, би извеле една кратка дефиниција што е шпедиција:

- Шпедиција е дејност која ги опфаќа сите неопходни и потребни дејствија за да една стока се пренесе од точка А до точка Б
- Во зависност дали овие две точки се наоѓаат во рамките на една држава или се во различни држави, шпедицијата се дели на внатрешна и меѓународна

Како дејност по својот карактер, со оглед дека не произведува производи, туку дава дополнителна вредност, припаѓа во рамките на услужни дејности.

Многу е битно да се потенцира дека шпедитерот работи исклучиво по налог (кој во принцип пожелно е да е даден во писмена форма), кој ги детерминира, но не и ограничува дејствијата кои се бараат од него. Имено, може во текот на работењето и да биде дополнет (проширен или намален). Ова се вика “ диспозиција “.

Во праксата доколку се случи некој несакан настан, одговорностите се детерминираат врз основа на оваа диспозиција. Шпедитерот одговара за дејствијата превземени од негова страна согласно налогот (диспозицијата) кој му е даден. Имено, доколку не бил задолжен за инструкции за тип на паковање, а се случат негативни консеквенци понатаму, не може да одговара за истото. Но, тоа не го исклучува моментот доколку знаел за истото, и да даде совет или да го предупреди клиентот за недоследностите.

¹ Д-р Ѓино Шкријељ, VICTORIA SPED d.o.o. Скопје

Шпедитерот треба да работи и да се однесува како “ добар стопанственик “. Ова народно кажано е да се грижи за стоката како да е негова. Тоа подразбира симбиоза помеѓу професионализмот и етиката во работењето.

Улога

Како што ја дефиниравме дејноста во предхониот пасус, а во овој труд ќе се фокусираме на меѓународната шпедиција, како една комплексна и сложена активност .

Дејствијата на меѓународната шпедиција

Дејствијата започнуваат прво со консалтинг помеѓу економските оператори (производители , трговци, увозници и извозници) при самата идеја да се увезе или извезе некој производ. Во овој процес улогата на шпедитерот е да ги размисли сите потребни аспекти и дејствија кои треба да се изведат или обезбедат за да таа идеја стане реалност.

Дејствија при одпрема на стоката од нашата држава во странство

• Испитување на сите можности, како што се како прво евентуални законски ограничувања, посебно акцент на нетарифните мерки. Имено, определени стоки немаат никаков ограничување при увоз или извоз, додека некои стоки имаат ограничувања во поглед на услови за непречен увоз или извоз. За тие стоки најчесто треба да се обезбеди неопходната документација , како што се производни сертификати, но не ретко и извозот или увозот е условен со Одобренија или дозволи од надлежни институции.

Овие дејствија се всушност консалтинг услуги кои се случуваат пред да има било каква активност. Врз основа на нив се прави план на активности што треба да се превземат. Во праксата најчесто шпедитерот работи согласно овластување од клиентот, па се јавува во негово име кај разни институции како посредник. Тука е битно да ги цитираме најчестите посредувања :

- Посредување при фитосанитарни контроли,
- Посредување при ветеринарни контроли
- Посредување при обезбедување на задолжителен инспекциски надзор
- Посредување при земање на мостри за испитување на стоката
- Посредување при обезбедување на разни увозно-извозни дозволи, и др.
- Наредно е избирање на тип на транспорт, од што пак зависи типот на амбалажа на производитите, посебно на терцијалната. Најчесто стоката поради полесна манипулација, доколку е тоа возможно , се пакува на таканарешени “ЕУР” палети, кои се со димензии 120x80xвисина , со што се обезбедува економичност на транспортот , посебно доколку се транспортира по сувоземен пат. Шпедитерот е должен да ги сознае прописите на цела маршрута на движење на стоката и доколку треба било какви дополнителни услови да се исполнат во поглед на неопходни дозволи за транзит или ограничувања, за истото да го извести својот партнер и налогодавач.
-

- На барање на клиентот, шпедитерот може да организира и да ангажира транспортни превозни средства, кои не мора да бидат негови, туку може и да посредува, во свое име а за туѓа сметка. Од тука, овие дејствија може да се поделат во поглед на ангажманот на транспортот:
- Превоз со сопствени транспортни средства, и
- Организација на превоз, каде шпедитерот се јавува како посредник при изнаоѓање на транспортното решение, но не е сам и транспортер, туку ангажира туѓи транспортни средства.
- Шпедитерот може на барање на клиентот исто така да го организира и самиот утовар на стоката во транспортното средство, при што треба да обезбеди услови, како што се ангажирање на работна сила, механизација, натоварна рампа и слично.
- Во некои случаи, со крајна цел да се намалат транспортните трошоци, онаму каде транзитното време (а тоа е време на пристигнување на стоката од точката А до точката Б) не е приоритетно, туку цената на превозот и попатните трошоци, шпедитерот може да направи таканаречена “ консолидација на пратки “ . Ова подразбира да најде начин да оформи збирен (групиран) превоз , каде би се ангажираше едно транспортно возило во кое би имало пратки од повеќе испраќачи, со што би се заштедило на транспортните трошоци.
- Доколку се применува консолидација на пратките за превоз, најчесто стоката привремено треба да се превземе од испраќачот и да смести во некое адекватно складиште, каде би се споиле сите пратки за финален натовар во транспортното средство.
- Нареден чекор е извозно царинење на стоките, при што шпедитерот може да работи на два начина и тоа :
- Директно застапување, каде шпедитерот одговара само за својата работа согласно налогот кој му е даден, или
- Индиректно застапување, каде шпедитерот е должен да ги знае сите околности во врска со стоката, и одговара законски за било кој пропуст и доколку не е по негова вина заедно со клиентот (изводникот или увозникот). Овој тип на застапување обично шпедитерските компании го избегнуваат од причина што повлекува огромна одговорност, дури и за податоците кои тој не ги имал на увид, а што не го иззема од одговорноста. Овие типови на застапувања се јавуваат и при извоз и при увоз.

Дејствија при одпрема на стока од странска држава во својата држава

- Доколку се работи за увоз на стоки, поточно активности за придвижување на стоката во обратен правец, каде точката “А” се наоѓа во друга држава, а точката “ Б “ во домицилната држава, шпедитерот може да ги превземе сите дејствија само во обратна насока. Во овој случај хендикеп се само извозните ограничувања во странска држава, каде многу тешко шпедитерот може да се јави како посредник пред некои институции, од причина што го застапува сега примачот на стоката кој е странско лице во таа држава а не домицилно, а и шпедитерот е странско лице, па постокат законски ограничувања околу застапувањето. Но, не е исклучено да посредува и да ангажира по негов налог друг шпедитер да ги заврши тие дејствија во негово име за туѓа сметка.

- Познавање на ИНКОТЕРМС правилата се многу битни во овој случај. Шпедитерот во зависност од налогот на клиентот, а водејќи се на договорените услови при купопродажбата на стоката. Правилата ИНКОТЕРМС се обновуваат секои 10 години, со што се обезбедува пратење на актуелните текови во меѓународната трговија и размена на стоки. Правилата ИНКОТЕРМС по правило треба да се составен дел на секој купопродажен договор, и истите ги детерминираат:
- Обврските на испраќачот и продавачот
- Кој ги плаќа трошоците и до каде
- Кој го превзема ризикот и до каде

Овде е круцијално битно шпедитерот да го советува клиентот за можните најдобри решенија при склучување на договорот.

Согласно најновите измени, главен фокус се става на типот на транспорт (дале е по сувоземен пат, по воден пат или по авионски пат). Жаргонски овие услови се нарекуваат “паритети”, и се состојат по правило од “ три “ букви и потоа име на место (град). Но, за да се разберат условите, би се осврнале на групите на паритети, кои во зависност од првата буква се делат на:

- Паритети кои почнуваат на буквата “ Е “ , а тоа е EXW (екс воркс), што значи превземање на стоката во кругот на местото каде што се произведува. Кај овој паритет сите обврски, трошоци и одговорности се на страна на купувачот на стоката.
- Паритети кои почнуваат на буквата “ F “ а тоа е на пример FCA (фри он кариер). Овде продавачот на стоката има обврска и да ја натовари на превозното средство, но не организира транспорт ниту плаќа било што, па во некои случаи ниту трошоците за извозно царинење.
- Паритети кои почнуваат на буквата “ C “ , како на пример CPT , CIP, CIF и други. Кај оваа група на паритети продавачот има проширени обврски и трошоци покрај предходно спомнатите, а тоа е да покрај натоварот и плати дел од превозот и трошоците за осигурување до назначеното место по ознаката на паритетот (градот). Ова место не мора да биде и дестинација, може да биде и попатно место, посебно кај бродскиот или авионскиот транспорт. Иако самата кратенка објаснува прилично, да ги појасниме:
 - Паритет CPT означено место , подразбира дека трошоците на превоз се платени до тоа место.
 - Паритет CIP означено место, подразбира дека покрај трошоците на превоз до тоа место, стоката е и осигурена на сметка на продавачот, а се преминува кај сите типови на транспорт
 - Паритет CIF означено место, подразбира исто како и кај CIP, со тоа што ова поради одредени специфики се применува исклучиво кај поморските транспорти, т.е. кај транспортите по водени патишта
- Паритети кои почнуваат на буквата “ D “ , како на пример DDU или DDP , означуваат:
 - Паритетот DDU означено место подразбира дека сите трошоци освен увозните давачки се организирани и платени од страна на продавачот до местото кое е по правило крајната дестинација на стоката, па дури и ризикот е на негова одговорност.
 - Паритетот DDP означено место подразбира освен сите обврски предвидени до паритетот DDU , но дополнително и увозните давачки

се на товар на продавачот. Мора да потенцираме дека тука не е опфатен Данокот на Додадена вредност (ДДВ), од причина што по природата на оваа давачка, обврска за плаќање е на крајниот корисник.

Она што може недвојбено да се заклучи е дека улогата на шпедитерот е од круцијално значење кој паритет да се избере, посебно да се земе во предвид ризикот. Многу трговци би го избрале некој паритет од групата што почнува на буквата “ С “ , посебно СІР бидејќи подразбира и обврска за осигурување на стоката наместо било кој паритет од групата “ D “ на пример DDU, сметајќи дека добиваат и вклучено осигурување во цената. Но не го земаат во предвид ризикот. Доколку било што се случи по пат, купувачот добива осигурителна полиса од продавачот, но сепак мора да му ја плати стоката а потоа да бара надомест од осигурителната компанија, додека кај паритетите “ D “ нема воопшто обврска да ја плати стоката, без разлика дали истата е осигурена или не, од причина што не е доставена во договорена состојба до означеното место.

- И во овој случај може да се организира или изврши транспорт на стоката исто како и кај стоката наменета за извоз
- Шпедитерот може на барање на клиентот да ја осигура стоката, односно да посредува помеѓу него и осигурителните компании
- Шпедитерот врши увозно царинење на стоката, каде треба да има познавање на царинските прописи, лиценцирани лица царински застапници со соодветно образование и искуство во царинското посредување. Тука шпедитерот ги превзема следните активности:
- Одлучува во која законски дозволена царинска постапка да ја стави стоката:
 - Транзит, најчесто од граничен премин до местото на увозно царинење на стоката
 - Во некои случаи организира и царинско складирање на краток или долг рок во зависност од потребите на клиентот во царински одобрени места за тоа
 - Пуштање во слободен промет (плаќање на сите давачки предходно)
 - Враќање на стоката во странство , како последица на несакана ситуација или невозможност за предходната постапка од разни причини (законски ограничувања, немање средства за покривање на царинскиот долг и слично)
- Согласно информациите од клиентот ја распоредува стоката предмет на увоз во соодветни тарифни броеви од царинската тарифа
- Пресметува увозни давачки кои треба да се платат за увоз на предметната стока
- Во некои случаи дури и ги плаќа овие давачки во име и за сметка на клиентот
- Посредува при обезбедување на разни увозни дозволи, слично како и кај извозот
- На крај во зависност од потребите и налогот на клиентот, може и да ја дистрибуира стоката до разни места низ државата, што е веќе внатрешна шпедиција

Од сето ова опишано , можеме да заклучиме дека меѓународната шпедиција е од круцијална улога во секој сегмент од надворешно трговското работење, како и за ланецот на снабдување. Без овие активности, ниту една стока не би можела ниту да се придвижи на меѓународно ниво, ниту пак да биде на располагање на

потрошувачите на локално ниво.

Значење

Меѓународната шпедиција и дејностите со кое се бави се од огромно значење за секој сегмент на модерното живеење. Доколку не би постоела, не би постоеле ниту трговските размени на меѓународно ниво, ниту економски напредок, ниту пак задоволување на секојдневните потреби како на индустријата така и на населението.

Меѓународните шпедитери имаат право на финансиски надомест за своите услуги, водејќи се при тоа исклучиво и почитувајќи ги етичките и моралните норми, како и професионалните обврски. Како битен елемент би ја одвоиле “ бизнис етиката “, што подразбира обврски кон :

- Вистината и правдата
- Очекувањата на општеството
- Фер конкуренцијата
- Рекламирањето
- Односите со јавноста
- Општествените обврски
- Потрошувачите
- Однесувањењето на компаниите

Посебни но не и ограничувачки обврски кои се однесуваат на шпедитерите се опишани во таканаречениот “ Етички кодекс за шпедитерската дејност “ и тоа :

- Да се избегне погрешно прикажување на сите деловни односи
- Да се купува и продава услуга само врз основа на вредноста
- Да се почитуваат обврските
- Да се разрешуваат споровите врз основа на факти и коректност
- Карактерот како најголема вредност
- Да не се нудат ниту прифаќаат никакви подароци или несоодветни надоместоци

- Да се тежнее кон знаење
- Чување на деловна тајна
- Лојалност кон клиентите

Меѓународните шпедитери се јавуваат како многу алки во меѓународната размена на стоки, па како такви едно од главни значења е воспоставување и прокламирање и на горе цитираните етички, морални и професионални норми на однесување, не само во своето работење, туку во широкиот делокруг на своето дејствување, кој согласно опишаното допира многу општествени сфери.

Predrag Dželedžić¹, Ratimir Antonović²

PRANJE NOVCA KAO NAČIN FINANSIRANJA TERORISTIČKE DELATNOSTI

Rezime

Pitanje finansiranja terorističkih organizacija predstavlja jedan od ključnih pitanja današnjice koja se tiču rada i funkcionisanja terorističkih organizacija. Takođe, ovo pitanje je od značaja i kod suzbijanja terorizma kao pojave. Sasecanje kanala finansiranja vodi ka suzbijanju terorizma i delovanja terorističkih organizacija.

Načini finansiranja terorizma mogu biti raznovrsni i uglavnom potiču iz ilegalnih izvora, kao što su pranje novca, ilegalni transferi, trgovina narkoticima, trgovina ljudima i ljudskim organima, trgovina oružja i sl.

U radu se poseban aspekt posećuje pojavama kao što su pranje novca i "havala" – ilegalni sistemi transfera novca.

Ključne reči: terorizam, pranje novca, transfer novca, finansiranje.

MONEY LAUNDERING AS A WAY OF FINANCING TERRORIST ACTIVITY

Abstract

The issue of financing terrorist organizations is one of the key issues today regarding the work and functioning of terrorist organizations. Also, this issue is important in the fight against terrorism as a phenomenon. Cutting off funding channels leads to the suppression of terrorism and the activities of terrorist organizations.

The ways of financing terrorism can be diverse and mostly come from illegal sources, such as money laundering, illegal transfers, drug trade, human and human organ trade, arms trade, etc.

In the paper, a special aspect is devoted to phenomena such as money laundering and "hawala" - illegal money transfer systems.

1 Predrag Dželedžić, Pravni fakultet Univerziteta Provedna akademija Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine

2 Doc. dr Ratimir Antonović, Institut za srpsku kulturu Priština – Leposavić, CESNA B Beograd

Keywords: terrorism, money laundering, money transfer, financing.

Uvod

Finansiranje terorizma je nezakonit i nameran način obezbeđivanja ili prikupljanje materijalnih sredstava koja su namenjena da se koriste u svrhu izvođenja terorističkih aktivnosti.³ Gledano istorijski, u nekim ranijim fazama savremenog terorizma, postojali su tzv. modeli samofinansiranja, koji su podrazumevali direktnu aktivnost pripadnika terorističkih organizacija u cilju pribavljanja materijalnih sredstava. Pripadnici terorističkih organizacija su bili direktni izvršioци krivičnih dela imovinskog karaktera, a od pribavljene protivpravne imovinske koristi, obezbeđivana su sredstva za finansiranje terorizma. Najčešće su se u ovu svrhu izvršavala krivična dela krađe, teške krađe, razbojništva, iznude i drugih.

Otmice i iznude su se u jednom trenutku ustalile kao najčešći način pribavljanja materijalne koristi za terorističke organizacije. Sa ovom praksom je otpočela organizacija ETA, koja je kidnapovala nemačkog konzula u San Sebastijanu. Za uzvrat su zahtevali oslobođenje baskijskih terorista koji su prethodno bili uhapšeni. Od otmice italijanskih funkcionera u vremenskom razdoblju između 1970. do 1977. godine, teroristi su prihodovali 100 milijardi lira na ime otkupnina. Time su otmice doživele status primarnog oblika finansiranja terorizma, jer je sa aspekta profitabilnosti on nadmašio sve ostale vidove obezbeđenja materijalne dobiti.

Različite legalne i ilegalne aktivnosti i danas predstavljaju način finansiranja terorizma u svetu. Ubistva, otmice, krađe, razbojništva, otmice, kao i različite nedopuštene bankarske i druge finansijske transakcije se smatraju najčešćim izvorom prljavog novca koji služi finansiranju terorizma. U današnje vreme, trgovina narkoticima, oružja, ljudima i ljudskim organima, pranje novca, različiti oblici sajber kriminala predstavljaju jedan od ustaljenih načina finansiranja terorizma.

Prikriiveni načini finansiranja terorističkih organizacija se odvijaju posredstvom nevladinih i humanitarnih organizacija, koje formalno nemaju direktnih veza sa terorizmom, već služe zarad pojedinaca koji uplaćuju različite donacije, verujući da one idu u neke humanitarne svrhe. Zapravo se njihove donacije usmeravaju u svrhe finansiranja terorizma i drugih delatnosti bliskih terorizmu.⁴ Osim što se posredstvom ovih tzv. humanitarnih organizacija finansira terorizam, sredstvima pribavljenim na ovaj način se mogu finansirati obuke terorista, mogu se finansirati različite verske ustanove koje šire opasnu versku ideologiju i sl.

U većini savremenih pravnih sistema, svako delo koje se može dovesti u vezu sa finansiranjem terorizma je inkriminisano kao krivično delo. Svako ko direktno ili indirektno pribavlja ili prikuplja novčana sredstva sa namerom da ih koristi potpuno ili delimično za podršku terorizma, mora biti na adekvatan način sankcionisan. Uglavnom su sankcije oličene u zatvorskim kaznama, koje se mogu kretati u različitim vremenskim rasponima.

Finansiranje terorizma se može vršiti na različite načine. Može da se odvija kroz pribavljanje pokretne ili nepokretne imovine, finansijskih instrumenata poput bankarskih kredita, čekova, uputnica, hartija od vrednosti, akreditiva, ali i elektronskog novca i digitalnih zapisa.

Takođe, problemom finansiranja terorizma se bave i međunarodne institucije. Na međunarodnom nivou i uspostavljeno međuvladino telo nadležno za uspostavljanje

³ Milošević, M. (2009) Odbrana od terorizma, Svet knjige, Beograd, str. 52.

⁴ Miljković, Lj; Trnavac, D; Antonović, R. (2020) "Prevention of money laundering in the banking sector", MEST Journal, p. 141.

globalnih normi u oblasti borbe protiv pranja novca i finansiranja terorizma pod nazivom "Financial Action Task Force", skraćenog naziva FATF, koje se Preporukom broj 5 posebno bavi finansiranjem terorizma. Njime se daje opis krivičnih dela, radnja krivičnih dela, njihovu povezanost na međunarodnom nivou, uz obaveznu inkriminaciju svih onih radnji, koje se na bilo koji način mogu povezati sa terorizmom. Time se značajno proširuje obim dela koja predstavljaju krivična dela finansiranja i pomaganja terorizma.

Finansiranje terorizma je bitna stavka u borbi protiv terorizma jer sasecanje finansijskih tokova garantuje da će se sam terorizam ugroziti i onemogućiti njegova dalja ekspanzija. Sasecanjem prihoda se otežava regrutacija i obuka novih terorista, otežava se snabdevanje oružjem i finansiranje terorističkih akcija. Stoga su finansijski kanali terorizma vrlo zamršeni i jedna organizacija se ne finansira samo iz jednog, već iz više izvora, kako bi se osujetilo potpuno sasecanje svih izvora finansiranja. Ujedinjene nacije su donele akte kojima se daju preporuke sprovođenja finansijskih akcija i vođenju finansijskih istraga usmerenih protiv terorizma.⁵

Međunarodna konvencija o sprečavanju finansiranja terorizma iz 1999. godine predstavlja jedan od ključnih dokumenata koji se bave ovim problemom. Ona predstavlja okvir za delovanje u borbi protiv finansiranja terorizma na međunarodnom nivou.

Mehanizmi finansiranja terorizma

Lica koja finansiraju terorističke aktivnosti su lica koja se bave delima koja imaju karakter krivičnih dela i time stiču protivpravnu imovinsku korist. Protivpravna imovinska korist se može steći direktnim ili indirektnim putem, a ona potom može biti upotrebljena zarad izvršenja krivičnih dela koja su u vezi sa terorizmom ili finansiranja terorizma ili radi izvršenja dela koje za rezultat može imati smrt većeg broja lica, telesna povreda kod većeg broja lica, civilnog stanovništva koje ni na jedan način nije umešano u vojne ili druge oružane sukobe.

Iako bi to bilo od značaja u borbi protiv finansiranja terorizma, FATF nije izvršio klasifikaciju radnji koje služe finansiranju terorizma. FATF je postavio globalne standarde i promovisao primenu mera borbe protiv finansiranja terorizma. Danas se države po pitanju borbe protiv finansiranja terorizma međusobno razlikuju po načinu inkriminisanja dela koja su u vezi sa ovim pravnim i bezbednosnim problemom. Cilj inkriminacije je da se suzbiju sve one radnje koje su usmerene ka finansiranju terorizma. Dakle, konstitutivni element ovih krivičnih dela je postojanje namere da se pribavljena sredstva koriste u cilju finansiranja terorizma. U slučaju izostanka ove namere, ne može se govoriti o ovom već nekom drugom krivičnom delu.

Konkretno, finansiranje terorizma podrazumeva sticanje ili akumuliranje finansijskih sredstava, koje se potom koriste zarad izvršenja terorističkog akta, za finansiranje samih terorista, u smislu njihove obuke, naoružavanja ili pružanja logističke podrške i za finansiranje terorističke organizacije.⁶

Takođe, kod utvrđivanja mehanizama finansiranja terorizma, veoma je značajno utvrditi ko sve može biti izvor ovog finansiranja. U onim sistemima u kojima država ima udela u stvaranju terorističkih organizacija i njihovom održavanju, država se smatra najvažnijim donatorom terorizma. To postoji u nedemokratskim i nepravnim sistemima, u kojima se podstiče nasilje i agresija, a suzbija sloboda mišljenja i govora. Takvi sistemi su autoritarni i terorističke grupe zapravo služe zaštiti režima. Država terorizam finansira

⁵ Stanković, N. (2014) Terorizam i finansiranje terorizma, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt, str. 53.

⁶ Bošković, M; Bošković, A. (2011) Korupcija – pranje novca – finansiranje terorizma: kriminalistički – kriminološki – krivičnopravni aspekti, Fakultet za bezbednost i zaštitu, Banja Luka, str. 108.

kroz direktne subvencije i kroz vojnu pomoć u vidu naoružanja.⁷

Kriminal i terorizam su konvergentni pojmovi. Razlika je u tome što kriminalne grupe žele da se infiltriraju u državni sistem i da postanu njegov integralni deo, tako što će obavljati određene kriminalne poslove pod “državnom zaštitom”. Teroristi žele nasilno rušenje sistema i poretka, žele masovne žrtve, nemire, nered i totalnu disfunkciju državnog aparata. To sui m osnovi razlikovanja. Sličnost između kriminala i terorizma je upravo u načinu finansiranja. I jedni i drugi obavljaju zakonom nedopuštene poslove u nameri sticanja protivpravne imovinske koristi. Kriminalci koriste dobit da finansiraju nove kriminalne aktivnosti, dok teroristi ta sredstva upotrebljavaju kako bi jačali svoju organizaciju i izazivali nove terorističke akte. Najčešće kriminalne aktivnosti koje sprovode terorističke organizacije su krijumčarenje narkotika, naoružanja, trgovina ljudima i ljudskim organima, otmice, ucene i dr.

Nevladin sektor i humanitarne organizacije takođe mogu predstavljati izvor novca za terorističke organizacije. Reč je o legalnim organizacijama, osnovanim u skladu sa pravnim propisima, koje su terorističke organizacije zavrbovale da rade za njih, u njihovom finansijskom interesu. Često it e organizacije imaju materijalnu motivaciju da rade sa terorističkim organizacijama, jer dobijaju deo finansijske dobiti za sebe. Sa druge strane, terorističke organizacije mogu osnivati svoje fiktivne humanitarne organizacije, koje bi na prvi pogled imale altruističke motive, ciljeve i programe, a zapravo bi služile za prikupljanje sredstava za finansiranje terorizma. Najčešće se kroz ovu vrstu “humanitarnog” rada obezbeđuju sredstva za finansiranje potreba porodica palih terorista.

Postoje pojedinci koji iz ličnih razloga i pobuda podržavaju terorističku organizaciju, pa žele materijalno da je pomognu svojim donacijama. Reč je o vrlo bogatim pojedincima, koji su uglavnom kapital stekli nepoštenim radom, koji su bliski nekim subverzivnim organizacijama, anarhističke provenijencije, koji zapravo kroz finansiranje terorizma žele za sebe da osiguraju dobru poziciju u slučaju nekih globalnih promena.

Metode koje se praktikuju pri finansiranju terorizma su krijumčarenje, pranje novca, nezakonite trgovinske transakcije, zloupotreba elektronskog poslovanja, kriptovaluta, anonimne međudržavne bankarske transakcije i korišćenje kurira, pojedinaca koji sa sobom prenose veće količine novca, sa ciljem da ih dostave terorističkoj organizaciji. Kad se govori o prekograničnim transakcijama, one podrazumevaju transfere novca na većim udaljenostima, korišćenjem korespodentskih bankarskih računa. One su posebno teške za rasvetljavanje od strane nadležnih službi, jer uključuju često veći broj država, što sa procesnog aspekta, izaziva velike poteškoće.

Države sa slabim kontrolnim mehanizmima, predstavljaju pravi raj za ove nezakonite poslove namenjene finansiranju terorizma. U takvim sistemima izostaju mehanizmi kontrole, praćenja i omogućuju neometani razvoj neformalnih ekonomija ili sivih ekonomija, koje su pogodno tle za razvoj mnogih kriminalnih aktivnosti. Sa druge strane, na ruku ide nekontrolisani tehničko – tehnološki napredak, koji je pripadnicima kriminalnih i terorističkih organizacija otvorio nove, do tad neslućene mogućnosti.

Vrste finansiranja terorizma

Klasifikacija finansiranja terorizma se može izvršiti na osnovu više različitih kriterijuma: po osnovu obima aktivnosti, na osnovu svesti finansijera o značaju finansiranja terorističke organizacije, ispoljenoj volji da se organizacija finansira,

⁷ Dinić, J. (2016) “Pranje novca kao ekonomska dimenzija terorizma” Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, str. 979.

vremenskom faktoru prikupljanja sredstava i načinu transfera novčanih sredstava.⁸

Na osnovu perspective, finansiranje terorizma se može razvrstati na užu i širu perspektivu. Perspektiva finansiranja terorizma se ogleda u nameri da se omoguće i pomognu terorističke aktivnosti. Finansijskom pomoći se podržavaju potencijalni planovi bekstva i pomoći samim teroristima. Idući ka širem kontekstu, za realizaciju terorističkog akta je neophodno još obezbediti javnu propagandu i promociju terorističke ideologije, pomaganje razvoja regionalnih terorističkih organizacija i njihovih podružnica, rad na versko – ideološkoj indoktrinaciji kako bi se kod pripadnika organizacije stvorio ekstreman i radikalno odnos prema svemu onome što nije blisko njihovoj veri i ideologiji. Finansijska sredstva se takođe usmeravaju i prema kampovima za obuku novih terorista, njihovo stručno i ideološko usmeravanje. Takođe, terorističke organizacije vode brigu o članovima porodica palih terorista, te njihovim ženama i deci daju mesečne nadoknade. Upravo, ovo su izdaci koje treba pokriti iz donacija i finansijskih davanja.

Jedan od opasnijih načina finansiranja terorističkih organizacija se ogleda kod onih davanja koje se nesvesno daju, sa verom da se sredstva daju u druge namene, a ne za tu svrhu. Takvo finansiranje se naziva nesvesnim i nastaje zloupotrebom humanitarnih organizacija osnovanih sa ciljem prikupljanja sredstava u neke humane svrhe, kao što je pomoć socijalno ugroženima, starima, bolesnima, deci bez roditeljskog staranja i sl. Takođe, finansiranje terorizma može biti dobrovoljno i prinudno. Dobrovoljno postoji kad finansijer zna u koje namene daje sredstva i kad to čini voljno, u želji da pomogne terorističkoj orhanizaciji. Prinudno nastaje otimanjem, krađom, iznudom ili na neki drugi način, kad se sredstva od finansijera uzimaju mimo njegove volje i želje. Često su takva lica naterana da daju novac i to čine iz straha za ličnu i sigurnost svoje porodice.

Teroristički akt se može finansirati pre njegovog nastanka, za vreme njegovog trajanja i nakon napada. Finansiranje pre terorističkog akta je finansiranje pripremnih radnji koje napadu prethode. Obuhvataju nabavku naoružanja, opreme, izradu logistike napada, obezbeđenje vozila, goriva i svega drugog što se smatra neophodnim da bi se u napad moglo ući. U vreme napada je potrebno finansirati konkretne radnje koje je tokom napada potrebno preduzeti i to mogu da budu eksplozivne naprave koje pri napadu napadači aktiviraju, vozila za upad u neki javni objekat, hemijska ili biološka sredstva koja je potrebno upotrebiti i sl. Nakon napada se finansira logistička podrška napadačima kako bi se uspešno sakrili i osujetili njihovo hvatanje i dalje procesuiranje. Tu se misli na finansiranje skrivanja, obezbeđenje lažnog idetiteta, ličnih isprava, transport preko granice i sl.

Pranje novca

Pranje novca se smatra jednim od najuobičajenijih mehanizama finansiranja kriminala i terorizma. Predstavlja vrlo efikasan način prebacivanja novca iz ilegalnih u legalne tokove, čime se prikrija njegovo pravo poreklo i time omogućuje kriminalcima i teroristima da ga dalje koriste za finansiranje svojih radnji. Na prvi pogled, stiče se utisak da je novac stečen legalnim putem, a zapravo se njegovo poreklo maskira i otežava se ulazak u trag njegovom stvarnom izvoru.⁹

Pranje novca je višeslojna pojava, koja na prvom mestu podrazumeva prikupljanje nezakonito stečenog novca. Potom se pristupa radnjama koje za cilj imaju prikrivanje ilegalnog porekla ovako stečenog novca. Veliki deo ilegalnog novca završava kod

⁸ Teichmann, F. M. (2019). Recent trends in money laundering and terrorism financing. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 27(1), p. 12.

⁹ Mijalković, S; Bošković, G. (2009) "Pranje novca i finansiranje terorizma", *Korupcija i pranje novca*, Internacionalna asocijacija kriminalista, Banja Luka, str. 300.

terorističkih organizacija jer se ne može legalizovati, pa je jedino upotrebljiv za takve svrhe. Prljav novac nastaje kao slabost finansijskog sistema jedne države, rezultat je visoke anonimnosti koja se omogućuje u finansijskim transakcijama, te se takav novac idealno nameće za potrebe terorizma i kriminala. Veza između pranja novca i terorizma se ogleda u jasnoj nameri iskorišćavanja finansijskih transakcija u nedozvoljene svrhe. Zajednički imenitelj se nalazi u instrumentima i mehanizmima koji se koriste kod pranja novca i terorizma.

Put prljavog novca kreće od izvršenja krivičnog dela na osnovu kog je i on sam stečen. Potom slede faze ulaganja takvog novca u legalne poslove i krajnja faza je faza integracije prljavog novca u legalne finansijske tokove. Ove faze se mogu odvijati postepeno, a mogu se odvijati i istovremeno, što zavisi od dinamike i načina njihovog realizovanja.

Pranje novca i finansiranje terorizma su globalni fenomeni sa negativnim reperkusijama na ekonomske, političke, sigurnosne i socijalne aspekte zemlje. Ova dela podrivaju stabilnost, transparentnost i efikasnost finansijskog sistema zemlje, izazivaju ekonomske poremećaje, ugrožavaju programe reformi, dovode do smanjenja investicija i gubitka reputacije zemlje.

Pranje novca je praksa angažovanja u finansijskim transakcijama kako bi se prikrio identitet, izvor ili odredište nezakonito stečenog novca. Kada se profit generiše kroz ilegalnu aktivnost, počinitelj traži načine da kontroliše sredstva bez privlačenja pažnje nadležnih organa i da se angažuje u transakcijama koje se smatraju prividnim poslovima.¹⁰ Finansiranje terorizma je specifičan oblik finansijskog kriminala. To podrazumeva traženje, prikupljanje ili obezbeđivanje sredstava u svrhu njihovog korišćenja za finansiranje terorističkog akta ili organizacije.¹¹

Tipologije pranja novca

Varšavska konvencija tretira pranje novca kao proces legalizacije nelegalnog kapitala, odnosno, to je proces prikrivanja nezakonitog porekla novca i imovine koji su stečeni kriminalom. U ovakvim situacijama, kod izvršioca krivičnog dela se javlja tendencija prikrivanja pravog porekla ovako stečenog kapitala. Oni nastoje da ostanu „ispod radara” i ne budu uhvaćeni u nezakonitim radnjama kojim su došli do ilegalnog kapitala. S tim u vezi, lica koja se bave pranjem novca, traže načine kako da nepošteno stečeni novac ubace u legalne tokove.

Pranje novca ima tri osnovne faze: 1) fazu ulaganja, čime se prekida direktna veza između novca i njegovog nezakonitog porekla.¹² Ovu fazu karakteriše integracija ilegalnog novca u legalne tokove. Vršiti se uglavnom polaganjem prljavog novca na bankarske račune ili investiranjem u legalne poslove, kao što su stanogradnja, kupovina akcije ili deonice, otpočinjanje nekog privatnog posla i tome slično. 2) druga faza je faza raslojavanja, u kojoj se ilegalni novac, koji je prvo bio položen na određene bankarske račune, potom dalje prebacuje na račune privrednih subjekata, čime se stvara privid poslovne aktivnosti ili vršenja nekog legalnog posla. Time se takođe prikriva pravo poreklo prljavog novca, tačnije veza između nezakonite aktivnosti i novca stečenog na ovakav način. 3) treća faza je faza integracije, koja nastaje potpunim sjedinjenjem

10 Sandić, K. (2012) “Fenomen finansiranja terorizma putem pranja novca i uspostavljanja delotvornog sistema kontramera”, *Vojno delo*, god. 64, broj 1, 389-400.

11 Lišanin, D; (2018) “Međunarodni pravni okvir u borbi protiv pranja novca i izazovi za sprovođenje međunarodnih zakona”, Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta “Union – Nikola Tesla”, Beograd, str. 10.

12 Bošković, G. (2004) “Načini pranja novca u bankarskom sektoru”, *Bezbednost*, god. 46, br. 2, str. 279.

ilegalnog novca sa legalnim poslom. Ova faza se smatra okončanom na primer kupovinom nekretnine, paketa akcija akcionarskih društava i bilo kojom drugom aktivnošću kojom se prljavi novac pretače u legalne tokove, odnosno u konkretne nekretnine, rente, zakupe i druge izvore prihoda koji imaju legalni karakter.¹³

U Republici Srbiji se, nakon promena poretka i tzv. petooktobarske revolucije 2000. godine, slila velika količina novca stečenog na nezakonit način sa različitih delova i strana sveta, a prljav novac je investiran u kupovinu javnih i društvenih preduzeća, koja nisu kupovana radi njihovog privrednog i poslovnog revitalizovanja, već samo da bi se prikriilo poreklo novca koji je stečen nezakonitim putem. Taj proces u Republici Srbiji je nazvan procesom tranzicije, koji je bio involviran u oblast privrede, ekonomije i prava, kao i političkih institucija. Njega karakterišu široke zloupotrebe, korupcija, trgovina uticajem i pranja novca. Za sad je pravno potvrđeno da su 24 privatizacije u Srbiji bile sporne. To su privatizacija Sartida, Jugoremedije, Mobtela, C marketa, ATP Vojvodina, Luke Beograd, Nacionalne štedionice, Večernjih novosti, Veterinarskog zavoda, Zastave elektro Rača, Tehnohemije, Srboleka, Šinvoza, Keramike Kanjiža, Prosvete, Azotare Pančevo, Trudbenik gradnje, Konverzije Del Real, Nube invest, Putnika, Srbija Turista i Galenike.¹⁴

Havala

Neformalni sistemi transfera novca, poznati pod nazivom „Havala” su takođe vrlo podesni za finansiranje terorističkih delatnosti. On funkcioniše kroz veliku i dobro razvijenu brokersku mrežu. Sam pojam „Havala” je poreklom iz hindu jezika i može se prevesti kao posao zasnovan na veri ili na datu reč. „Havala” predstavlja tradicionalni vid prenosa novca, koji se odvija mimo oficijelnih bankarskih regulativa, čime se izbegavaju regularne procedure i traži se način kako da se transferi izvrše među pojedincima kojima bankarske procedure iz nekog razloga nisu dostupne.¹⁵

Uloga brokera je u ovakvom transferu novca odlučujuća, jer se on javlja u poziciji havaladera, odnosno posrednika čiji je zadatak da olakša proceduru prenosa novca. Prilikom iskorišćavanja ovakvog transfera novca za potrebe finansiranja terorizma, potencijalni finansijer daje havaladeru novčana sredstva koja je potrebno da on dalje prosledi određenom licu koje se nalazi u nekom drugom gradu, pa čak i drugoj državi. Finansijer havaladeru daje precizne instrukcije na koji način da sredstva dostavi korisniku. Havalader za svoje posredništvo dobija naknadu, te je i on lično motivisan da omogući da se transakcija obavi što uspešnije. Upravo, zahvaljujući ovakvoj neformalnosti i odsustvu kontrole, „Havala” se razvila kao vrlo često i efikasno sredstvo transfera novca za potrebe terorističkih organizacija.

„Havala” je za terorističke organizacije prihvatljiva iz više razloga. Ekonomična je i ne zahteva prevelika ulaganja, efikasna je jer ne nailazi na prepreke koje bi je mogle osujetiti i pouzdana jer planirana sredstva bezbedno stižu do krajnjeg korisnika. Ono što „Havalu” posebno preporučuje terorističkim organizacijama je prenebravanje klasičnih procedura identifikacije i utvrđivanje idetiteta učesnika u novčanom transferu. Ne postavljaju se pitanja porekla novca, što omogućuje da predmet transfera budu sredstva stečena radnjom krivičnog dela. Takođe, ne postavljaju se pitanja namene sredstava, kao

13 Paunović, B. (2009) Privatizacija javnih preduzeća u Republici Srbiji, Univerzitet Singidunum, Beograd, str. 59.

14 Antonović, R. (2017) „Zloupotreba ovlašćenja od strane odgovornog lica u pravnom licu u procesu svojinske transformacije”, Društveni fenomeni i korporativna bezbednost, CESNA B, Beograd, str. 299.

15 Milošević, B. (2016) „Money laundering as a form of economic crime in the role of financing terrorism”, Facta Universitatis, University of Niš, p. 556

ni pitanja državljanstva primaoca, odnosno davaoca sredstava. Na posletku, ova sredstva su oslobođena plaćanja poreza i drugih obaveza.

Kao sredstvo za kompenzaciju usluga, havalideri koriste kursne disparitete, a to im omogućuju uslovi sive ekonomije u kojima "havala" jedino može da postoji. Takvi uslovi snižavaju troškove na strani finansijera, što podstiče i motiviše finansiranje terorizma na ovakav način.¹⁶

Pored "havale", javlja se pojava "hundi", koja je takođe poreklom iz Indije i predstavlja ilegalnu praksu transfera novčanih sredstava. "Hundi" se odvija posredstvom izdavanja čekova i vrši se putem kreditnih transakcija. Terorističke organizacije koriste "hundi" da bi olakšali svoje finansijske transakcije koje ilegalno sprovode. Takođe, koriste se i druge, manje pouzdane metode kao što su ilegalni prenos većih količina gotovog novca preko državne granice, nepoštovanjem carinskih propisa.

Elektronsko bankarstvo i elektronski novac

Savremena tehnološka sredstva su savremenom čoveku dale obilje mogućnosti. Upotreba savremenih sredstava je u velikoj meri olakšala život običnom čoveku, ali mu i donela određene poteškoće. U 21. veku sve je učestalije korišćenje transakcija putem interneta. Na tržištu se pojavljuju i virtuelne banke, a pravu revoluciju u komunikaciji i isporuci usluga doneo je pametni telefon. On nije vezan za određenu lokaciju, povezan je sa internetom, jednostavan za rukovanje i, može se reći, predstavlja „prenosnu“ banku iako je broj usluga mobilnog bankarstva još uvek ograničen. Razvoj internet bankarstva dovodi do pojave novih bankarskih proizvoda i usluga putem mreža čime su pomerene vremenske i prostorne granice tradicionalnog bankarstva i u velikoj meri olakšan transfer novčanih sredstava. Transferi putem interneta doprineli su pojavi novih mogućnosti pranja novca korišćenjem sofisticiranih šema pranja novca.¹⁷

Elektronsko bankarstvo je inače nastalo međusobnim ukrštanjem konvergentnih tehnologija. Koren elektronskog bankarstva treba tražiti u "Western Unionu", kad je još 1860. godine izvršen telegrafski transfer novca u SAD. Elektronsko bankarstvo svoju ozbiljniju ekspanziju doživljava šezdesetih godina prošlog veka, uporedo sa razvojem informacionih tehnologija. Suština elektronskog bankarstva se ogleda u isporuci bankarskih proizvoda i pružanje usluga preko elektronskih kanala distribucije. Elektronsko bankarstvo ne pledira da zameni klasično bankarstvo, već može egzistirati paralelno sa njim. Ono funkcioniše kao kanal distribucije u nacionalnom i globalnom bankarskom saobraćaju i sistem obračuna u realnom vremenu po bruto principima. Tokom razvoja elektronskog bankarstva, došlo je do napuštanja fiksnih deviznih kurseva, već se koriste tržišne determinate, što polako, ali sigurno dovodi do špekulativnih radnji i stvaranju takvih mogućnosti.¹⁸

Elektronski novac ili E novac predstavlja tekovinu svremenog doba, u kojem ulogu papirnog i kovanog novca preuzima elektronski novac. On se sastoji iz binarne informacije sačinjene od niza bitova, koji je jednostavan za kopiranje i višestruku upotrebu. Elektronski novac je upotrebljiv kod plaćanja većeg broja proizvoda i usluga, a mogu ga primiti samo oni trgovci koji su osposobljeni za plaćanje na ovakav način. Da bi elektronski novac imao vrednost, potrebno je da na svom mikro čipu sadrži vrednost novačnih sredstava koji su na njega uplaćena. Elektronski novac može biti u obliku smart kartice sa čipom na kojem se nalazi materijalna vrednost uplaćenih sredstava i u

16 Zirojević, M. (2018) "Pranje novca i finansiranje terorizma", Finansijski kriminalitet, str. 149.

17 Cinodri, C; Petrović, T. (2016) "Indikatori različitosti bankarskog sistema u okviru prevencije pranja novca" Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 771.

18 Radovanović, P. (2011) Elektronsko bankarstvo kao okosnica digitalne ekonomije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu, 95-102

obliku elektronskog novca čija se vrednost registruje na hard diskovima. što je direktno uslovljeno funkcionalnošću računarskih mreža i softvera.

Jedan od oblika elektronskog novca je tzv. E-Coins, koji predstavlja specifičan oblik elektronskog novca. Ovu vrstu elektronskog novca vodi E-Coin Net, gde korisnik otvara račun i prenosi specijalni E-novčanik na svoj računar. Sama kupovina se odvija pomoću kreditne kartice. Određeni digitalni znakovi vrede pet američkih centi, što je vrednost jednog E-Coina. Oni se ulažu na E-novčanik, a kako bi se mogli upotrebljavati za potrebe plaćanja, na računaru mora da bude instalirana posebna ikonica.¹⁹

Elektronski E-Coins novac se koristi tako što korisnik svoja sredstva prenosi na svoj E-novčanik. Trgovac kontaktira brokera u cilju dobijanja fakture za jednu oznaku, za šta, za uzvrat dobija oznaku fakture, koju šalje kupcu na njegovu stranicu za pretraživanje. Faktura se forvarduje na E-novčanik, gde se prevodi i jednim pritiskom na tasteru miša, korisnik ima njen prikaz u odeljku „menadžer novčanika“. Informacija o fakturi se prosleđuje brokeru, koji tu informaciju dekodira i nakon toga transferuje sredstva na račun trgovca.

Program „Qupas“ je sistem koji je osmišljen za mikro plaćanja. Koristi se za kupovinu sadržaja koji se nude preko elektronskih publikacija. Isto se koristi tako što korisnik najpre otvara svoj „Qupas“ račun, uz kreiranje korisničkog imena i lozinke, uz šta dobija kreditnu karticu koja se zadužuje za iznos izvršene kupovine. Po obavljenoj kupovini, korisnik unosi svoje podatke (korisničko ime i lozinku) čime potvrđuje svoju kupovinu. Račun korisnika se ne tereti posebno, za svaku kupovinu pojedinačno, već zbirno na mesečnom nivou.

Najsavremeniji vid elektronskog plaćanja je tzv. P2P plaćanje. Ovaj vid plaćanja je dostupan i fizičkim licima u međusobnim trgovinskim transakcijama i to naročito kod aukcijskih prodaja, prenosa sredstava u krugu porodice i prijatelja i slanja vrednosnih poklona. Prvi vid upotrebe P2P plaćanja je ponudila kompanija „Pay Pil“, koja preko svoje eBay transakcije ostvaruje vrlo visoke prihode.²⁰

Činjenica da elektronski novac nije fizički opipljiva kategorija, da nastaje u virtuelnom svetu i uz pomoć elektronskih kodova, uz beleženje na čipovima i memorijskim sistemima računara, ukazuje na široko polje mogućih malverzacija. Takođe, nedostatak direktnog kontakta na relaciji korisnik usluge i pružalac iste, baca senku sumnje na to u koje namene se zapravo koristi novac, čije poreklo je vrlo sumnjivo i nepoznato. Za većinu ljudi danas, elektronski novac predstavlja veliku nepoznanicu i samim tim, nastaje prostor da se neznanje iz ove oblasti iskoristi za određene nezakonite radnje. Jedna od njih je svakako pranje novca, što je evidentno iz već navedenog konteksta.

Zaključak

Danas je nemoguće govoriti o kvalitetnom obračunu sa terorizmom na globalnom nivou, a ne baviti se problemom suzbijanja i onemogućavanja njegovog finansiranja. Kao i svaka druga pojava, tako i terorizam i terorističke organizacije ne bi mogle da funkcionišu i deluju bez adekvatnih materijalnih resursa. Sasecanjem tokova novca i materijalnih sredstava od kojih organizacija živi, saseklo bi se i delovanje terorističke organizacije. Upravo zato se sa razlogom kaže da se najjači udarac terorističkoj organizaciji zadaje onog trenutka kad se iseku izvori njenog finansiranja.

19 Rađen, A. (2007) Elektronski novac, Fakultet za trgovinu i bankarstvo “Janičije i Danica Karić”, Beograd, 21-29.

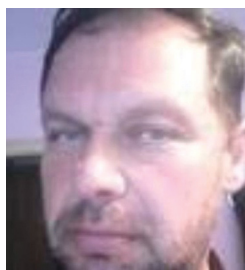
20 Pušara, M. (2012) Međunarodno bankarstvo, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment, Banja Luka, 167-170.

Usvajanje snažnih mera za praćenje i ometanje protoka nezakonitih sredstava je od vitalnog značaja za osakaćivanje operativnih sposobnosti terorističkih organizacija. Pored toga, borba protiv finansiranja terorizma zahteva rešavanje osnovnih uzroka radikalizacije i terorizma kako bi se umanjila privlačnost terorističkih ideologija. Sveobuhvatnim rješavanjem ovih izazova, međunarodna zajednica može napraviti značajne korake u smanjenju sredstava dostupnih terorističkim grupama i konačno obuzdavanju njihovih destruktivnih aktivnosti.

Razumevanjem izvora, metoda i globalne prirode finansiranja terorizma, vlasti mogu da razviju sveobuhvatne strategije za ometanje protoka nezakonitih sredstava i rasformiranje finansijskih mreža koje podržavaju terorističke aktivnosti. Borba protiv finansiranja terorizma zahteva koordinisane napore na nacionalnom i međunarodnom nivou, korišćenje finansijskih obaveštajnih podataka, regulatornih mera i razmene informacija kako bi se obezbedio bezbednji i sigurniji svet.

Literatura

1. Bošković, M; Bošković, A. (2011) Korupcija – pranje novca – finansiranje terorizma:kriminalistički – kriminološki – krivičnopravni aspekti, Fakultet za bezbjednost i zaštitu, Banja Luka;
2. Cinodri, C; Petrović, T. (2016) “Indikatori različitosti bankarskog sistema u okviru prevencije pranja novca” Zbornik radova Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu;
3. Dinić, J. (2016) “Pranje novca kao ekonomska dimenzija terorizma”Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci;
4. Lišanin, D; (2018) “Međunarodni pravni okvir u borbi protiv pranja novca i izazovi za sprovođenje međunarodnih zakona”, Fakultet za poslovne studije i pravo Univerziteta “Union – Nikola Tesla”, Beograd;
5. Mijalković, S; Bošković, G. (2009) “Pranje novca i finansiranje terorizma”, Korupcija i pranje novca, Internacionalna asocijacija kriminalista, Banja Luka;
6. Milošević, B. (2016) “Money laundering as a form of economic crime in the role of financing terrorism”, Facta Universitatis, University of Niš;
7. Milošević, M. (2009) Odbrana od terorizma, Svet knjige, Beograd;
8. Miljković, Lj; Trnavac, D; Antonović, R. (2020) “Prevention of money laundering in the banking sector”, MEST Journal;
9. Pušara, M. (2012) Međunarodno bankarstvo, Univerzitet za poslovni inženjering i menadžment, Banja Luka;
10. Radovanović, P. (2011) Elektronsko bankarstvo kao okosnica digitalne ekonomije, Ekonomski fakultet Univerziteta u Nišu;
11. Rađen, A. (2007) Elektronski novac, Fakultet za trgovinu i bankarstvo “Janićije i Danica Karić”, Beograd;
12. Sandić, K. (2012) “Fenomen finansiranja terorizma putem pranja novca i uspostavljanja delotvornog sistema kontramera”, Vojno delo, god. 64, broj 1;
13. Stanković, N. (2014) Terorizam i finansiranje terorizma, Evropski Univerzitet Brčko Distrikt;
14. Teichmann, F. M. (2019). Recent trends in money laundering and terrorism financing. Journal of Financial Regulation and Compliance;
15. Zirojević, M. (2018) “Pranje novca i finansiranje terorizma”, Finansijski kriminalitet;

Драгутин Николић¹

КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРЕДЕЛА ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА „РАЈАЦ“

Резиме

Предео изузетних одлика „Рајац“ има пре свега за циљ заштиту природне средине и очување биодиверзитета. Развој туризма у општини Љиг и на планини Рајац треба прилагодити постојању овог предела. Предео Рајца је аутентичан, репрезентативан, разнолик, очуван и одликује се естетиком предела и појава. Видљив је потенцијал за развој научно-истраживачког и образовно-васпитног рада, као и очување биолошке, предеоне и геолошке разноврсности. Постоји потенцијал за очување културно-историјских вредности и развој спорта, рекреације и рехабилитације људи.

Кључне речи: предео изузетних одлика, Рајац, заштита природе, туризам

CHARACTERISTICS OF THE LANDSCAPE OF EXCEPTIONAL CHARACTERISTICS “RAJAC”

Abstract

The area of exceptional features “Rajac” is primarily aimed at protecting the natural environment and preserving biodiversity. The development of tourism in the municipality of Ljig and on Mount Rajac should be adapted to the existence of this landscape. The area of Rajac is authentic, representative, diverse, preserved and distinguished by the aesthetics of the landscape and phenomena. There is a visible potential for the development of scientific research and educational work, as well as the preservation of biological, regional and geological diversity. There is potential for the preservation of cultural and historical values and the development of sports, recreation and rehabilitation of people.

Keywords: area of exceptional features, Rajac, nature protection, tourism

¹ Др Драгутин Николић, доктор ветеринарске медицине, Ветеринарска станица у Љигу, dragutin.nikolic71@gmail.com

Увод

Предео изузетних одлика је подручје препознатљивог изгледа са значајним природним, биолошко-еколошким, естетским и културно-историјским вредностима, које се током времена развијало као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва.

Предео изузетних одлика може бити природни предео изузетних одлика и културни предео изузетних одлика.

Природни предео изузетних одлика је подручје значајне биолошко-еколошке и естетске вредности где традиционалан начин живота локалног становништва није битније нарушио природу и природне екосистеме.

Културни предео изузетних одлика је подручје значајне предеоне, естетске и културно-историјске вредности које се током времена развијало као резултат интеракције природе, природних потенцијала подручја и традиционалног начина живота локалног становништва.

У пределу изузетних одлика забрањене су радње и активности којима се нарушавају примарне природне и створене вредности и карактер предела.

Мере заштите, начин обављања привредних и традиционалних делатности и коришћење природних и створених вредности у пределу изузетних одлика, ближе се утврђују актом о проглашењу заштићеног подручја (1).

Подручје Рајца је први пут заштићено као Предео нарочите природне лепоте, решењем о стављању под заштиту Државе дела Рајца, број: 02-2266/1 од 22.03.1963. године. Површина која је стављена под заштиту је 1200 ha. Површина Предела изузетних одлика „Рајац” сада износи 1.771,58 ha.

Категорија заштите: II категорија (Заштићено подручје регионалног, односно великог значаја)

Режим заштите: I, II, III степен

Режим заштите I степена, укупне површине 85,27 ha, односно 4,81% површине Предела изузетних одлика „Рајац”, од чега је 81,23 ha (95,26%) у државној својини и 4,03 ha (4,74%) у приватној својини и обухвата локалитет „Велика провалија” и налази се на територији општине Љиг (КО Славковица).

Режим заштите II степена, укупне површине 1.029,46 ha, односно 58,11% површине Предела изузетних одлика „Рајац”, од чега је 128,51 ha (12,48%) у државном власништву, 855,16 ha (83,06%) у приватном, 40,76 ha (3,95%) у јавном и 5,08 ha (0,49%) у друштвеном и обухвата следеће локалитете:

1. Члан 33 Закона о заштити природе „Службени гласник РС” бр.14/2016, 95/2018.

1) Локалитет „Плато Рајца” – налази се на територији општине Љиг (обухвата делове КО Славковица и КО Ба) и општине Горњи Милановац (КО Полом);

2) Локалитет „Црквине” – налази се на територији општине Љиг (обухвата део КО Славковица);

3) Локалитет „Кршеви” – налази се на територији општине Горњи Милановац (обухвата део КО Горњи Бранетићи).

Режим заштите III степена, укупне површине обухвата површину од 656,85 ha, односно 37,08%, укупне површине Предела изузетних одлика „Рајац”, обухвата преостали део заштићеног подручја који није обухваћен режимом заштите I и II степена.

У складу са Законом о планском систему Републике Србије и пратећим

подзаконским актима припремљен је Програм заштите природе Републике Србије за период од 2021. до 2023. године (у даљем тексту: Програм заштите природе). Овим програмом се ревидира Предлог стратегије заштите природе Републике Србије за период од 2019. до 2025. године, а у складу са Законом о планском систему Републике Србије, Стратешким планом УН Конвенције о биолошкој разноврсности за период од 2011-2020. године, а у складу са циљевима заштите биодиверзитета и одлукама донесеним на редовним заседањима Конференција чланица ове конвенције и другим потврђеним међународним уговорима за заштиту природе, очување биолошке разноврсности и промене климе.

Смањење биолошке разноврсности у Републици Србији настало је као последица нестајања, деградације и фрагментације станишта, смањења популација дивљих врста, угрожености очувања генетичке разноврсности аутохтоних популација биљних и животињских врста, интродукције – инвазивних и алохтоних врста и ГМО у природу, промена климе, елементарних непогода и утицаја човека.

Подстицајем одрживог развоја подиже се свест о потреби заштите природе и очувања биолошке разноврсности и уређења простора на политичком, привредном и друштвеном нивоу у Републици Србији, који укључује јасно дефинисане еколошке принципе заштите животне средине и очување биолошке разноврсности на глобалном, националном, регионалном и локалном нивоу, еколошко образовање и учешће јавности и међусекторску сарадњу. Имајући у виду наведено а полазећи од тога да заштићена и очувана природа обезбеђује трајно постојање темељних вредности и потенцијала за даљи развој Републике Србије, Програмом заштите природе се утврђују стратешки циљеви, мере и активности за унапређење јавне политике за заштиту природе и очување биолошке разноврсности, интегрисање принципа очувања биодиверзитета у секторске политике развоја, у процесе руковођења финансијама и планирање, одрживо коришћење компонената биолошке разноврсности, смањење негативног утицаја развоја на биолошку разноврсност као и учешће јавности у процесу доношења одлука.

У циљу праћења напретка у остваривању Програма заштите природе, Акционим планом овог програма дефинисани су показатељи за квалитетну евалуацију која ће омогућити да напредак у спровођењу општег и посебних програмских циљева, мера и активности, у сарадњи са релевантним секторима, буде на одговарајући начин представљен и спроведен (1).

1. На основу члана 38. став 1. Закона о планском систему Републике Србије („Службени гласник РС”, број 30/18).

Предео Рајца се налази у оквиру еколошки значајног подручја „Ваљевске планине” (бр. 33), еколошке мреже Републике Србије, значајног за заштиту врста и станишта: EMERALD еколошка мрежа („Суворор RS0000036”) и одабрано подручје за дневне лептире - Prime Butterfly Area (PBA „Маљен – Суворор”, бр. 39).

Природне одлике

Географски положај

Рајца је планински предео, део планине Суворор, у оквиру Ваљевског комплекса планина. Налази се на територији општине Љиг, на 10 km од Љига, на 25 km од Горњег Милановца, на 45 km од Аранђеловца, на 50 km од Ваљева, односно око 90 km јужно од Београда. Надморска висина Рајца креће се од 600 до 849 m. Мада се у појединим описима дефинише као посебна планина, Рајца не поседује

све елементе планине, као што су превоји, клисуре, тако да у географском смислу Рајац представља само предео, чији је највиши врх Рајац један од врхова Суворора.

Суворор је планина у Србији, налази се око 120 км јужно од Београда, са највишим врхом од 864 м између Рајца и Маљена. Представља вододелницу између притока Западне Мораве и Колубаре. Прекривен је младим храстовим шумама (у увалама) и шумским културама четинара које покривају његов највећи део.

Венац ваљевских планина припада динарским планинама и прве су планине од Панонске низије према црногорским планинама и Јадранском мору.

Једну од најатрактивнијих планина у комплексу Ваљевских представља Рајац. Ова планина, коју су стари путописци због лепоте њене природе проткане шумарцима и цветним ливадама назвали РАЈЕМ НА ЗЕМЉИ налази се у северозападном делу Србије, у близини живописног градића Љиг. Иако мање висине, ова планина својим, природним и антропогеним туристичким вредностима, а пре свега амбијенталним квалитетима и положајем има све услове да се развије као други по рангу центар Ваљевских планина.

Суворорски Рајац захвата делове трију општина - Љига, Мионице и Горњег Милановца.

Тако са северне стране Рајца налази се веће село Славковица, које припада општини Љиг и од кога је удаљено 12 км. Оно својим положајем и развијеношћу има све услове да постане главни приступни центар из правца Београда, посебно стога што се из Славковице веома брзо стиже до самог врха Рајца асфалтним путем у дужини око 6 км.

Са западне стране, на путу који преко Суворора води према Чачку је село Планиница, које припада општини Мионица.

Са јужне стране село Горњи Бањани представља приступни пункт Рајцу из правца Горњег Милановца.

На раскрсници ових путева и са обећавајућом развојном перспективом на овим просторима могуће је развијати различите видове туризма. Пре свега спортско-рекреативни, боравишни, манифестациони и сеоски туризам. Богатство природних и антропогених туристичких мотива управо чини основу оваквих планова будућег развоја.

Површина

Предео изузетних одлика „Рајац”, налази се на територији општине Љиг (КО Славковица и КО Ба) и општине Горњи Милановац (КО Полом и КО Горњи Бранетићи).

Површина Предела изузетних одлика „Рајац” износи 1.771,58 ха, од чега је у 540,50 ха (30,51%) у државном власништву, 1.152,77 ха (65,07%) у приватном, 46,38 ха (2,62%) у јавном, 6,11 ха (0,34%) у друштвеном, 25,82 ха (1,46%) у црквеном и другим облицима власништва.

Опис границе и графички приказ Предела изузетних одлика „Рајац” дати су у прилозима 1 и 2.

Геоморфолошке одлике

Предео Рајца припада српско-балканском макрорегиону, који одликује хетерогени предеони образац. Ову планинску висораван одликују карактеристични геоморфолошки феномени карста. Заталасан рељеф Рајца обилује типичним

крашким облицима: вртачама, увалама и скрашћеним долинама. Најзаступљеније су вртаче које су или разбацане без реда, или груписане у низове.

Поред њих наилазимо и на низ мањих скрашћених долина. А као највећи и најизразитији крашки облик јављају се увале којих овде има 3 – Полог, Кадин конак и Добра вода, у којој се налази и истоимени извор. Богатство геоморфолошких облика, разноликост форми предела изузетно повољно делују на човека и у њему изазивају разноврсна осећања.

Широко отворени предели, далеке визуре изазивају осећај смирености и опуштености, а посебно осећај слободе. Управо је то и био разлог да се о Суворовском Рајцу и говори као о „омиљеном планинском свратишту“ или „дражесном излетишту“.

Подземни крашки облици заступљени су јамама и пећинама, којих на овим просторима има укупно 12. За њих је карактеристично да се јављају само у источном и западном делу, док их у средишњем нема. У просеку на 1 квадратни километар постоји по један спелеолошки објекат. У источном делу се налази 6 објеката и то три пећине – Велика рајачка пећина (највећи спелеолошки објекат на Рајцу), Иљкача, Пурина црква и 3 јаме – Велика Бездан код „Споменика 1300 каплара“, јама на ливади и јама са плочом. Сви ови објекти налазе се у непосредној близини планинарског дома.

Споменик природе пећина Мала Бездан припада источној групи спелеолошких објеката масива Рајца и подземно улази у ПИО „Рајац“.

У западном делу је такође пронађено 6 објеката. Од тога су 4 пећине – Велика и Мала пећина у Брезацима, Степановића пећина и пећина на врелу Љига. Друга два објекта су јаме на Гучеву и на Умци.

Геолошку грађу Рајца чине махом флишне стене и остали горњекредни седименти. Северна страна Рајца ограничена је стрмим кречњачким одсецима. Уочљиве су еруптивне стене, а изнад њих су шкриљци и пешчари. Лужну страну Рајца чине серпентини јурске старости. Сам врх Рајца је купасто кречњачко узвишење. Карстификација је овде чест процес. Литолошки састав, чистина и кристаличност краса варирају, а његови слојеви знатно су поремећени, израседани и дисецирани бројним пукотинама.

Хидролошке одлике

Предео изузетних одлика „Рајац“ карактеришу два значајна објекта хидролошког наслеђа Републике Србије, а то снажно крашко врело Љига и извориште Дичина, као и два потенцијална објекта хидролошког наслеђа. То су водопад Црквине на потоку Слап, и понорница Степановића пећине у подножју узвишења Кремене (786 m).

Најзначајнији хидрогеолошки објекти у ПИО Рајац су: Чесма на Рајцу, Којића извор, Жиловићев извор, Врело Ба (служи за водоснабдевање Љига), Извор у Брезацима, Извор Добра Вода.

Вегетација предела

Рајац поседује карактеристичну биоеографску разноврсност. Очувани пејсажи, ширина хоризонта са мноштвом ливада и пропланака су само један од елемената те разноврсности. Високе шуме, углавном четинари, чине посебну вредност. Неки вегетациони типови се везују за долине и падине, а други за

површи и падинске стране, док се у највишим пределима јавља висока планинска вегетација.

Флора (биљни свет)

На Рајцу преовлађују шуме букве, храста, брезе, јасена, цера, а у највишој зони се налазе четинари са јелом и бором као главним представницима. Предео Рајца карактерише присуство три типа шума: храстова, грабова и букова шума. Богате и разноврсне шуме и пропланци испресецани су чистим потоцима и речицама. У нижим деловима, јављају се ксеротермне климатогене заједнице храстова, пре свега, сладуна и цера. На већим надморским висинама смењују се мезофилније варијанте храстових шума (цер, китњак и граб, китњак). Значајно је присуство кострике у густом склопу, на површинама од неколико хектара, које се налазе испод чисте састојине шуме црног граба, што представља праву реткост за читаво подручје Републике Србије. Истичу се површине са сочном планинском травом. Управо богатство ливадских површина и чини основу одржавања већ традиционалне туристичке манифестације под називом „Косидба на Рајцу“. Подручјем Рајца визуелно доминирају ливадски екосистеми са уметнутим обрадивим површинама. На рајачким ливадама расте и велики број лековитих биљака.

Лековите биљне врсте су: хајдучка трава (*Achillea millefolium* L.), враниловка или дивљи оригано (*Origanum vulgare* L.), јагорчевина (*Primula veris* L.), кантарион (*Hypericum perforatum* L.), шипурак (*Rosa canina* L.), мајчина душица (*Thymus serpyllum* L.), плућњак (*Pulmonaria officinalis* L.), женска, широколисна боквица (*Plantago major* L.), мушка, усколисна боквица (*P. lanceolata* L.) и средња боквица (*P. media* L.), коприва (*Urtica dioica* L.), маслчак (*Taraxacum officinale* F. Weber ex Wiggers), црни слез (*Malva sylvestris* L.), подбел (*Tussilago farfara* L.), зова (*Sambucus nigra* L.), багрем (*Robinia pseudoacacia* L.), прстенац (*Muscari racemosum* L.), љубичице (*Viola alba* Besser, *Viola tricolor* L., *Viola odorata* L.), планински љутић (*Anemone ranunculoides* L.), бршљан (*Hedera helix* L.), козлац или змијино грођје (*Arum maculatum* L.), липа *Tillia* sp.), трава од срдоболе, стежа, срчењак, петопрстика или седмопрст (*Potentilla erecta* (L.) Rauschel), глог (*Crataegus* sp. L.), права шупалка, кокочица или млађак (*Corydalis cava* Schweigg. & Koerte), чврста шупалка (*Corydalis solida* (L.) Clairv.), неке врсте млечика, лишпаја, пупољци четинара...

На Рајцу су станишта заштићених биљних врста: једич, каљужница, хајдучка опута, боровница, шафран, мразовац, Рајхенбахова перуника, патуљаста боквица, орхидеја, жута перуника и/или линцура.

Поред сремуса на Рајцу расту јагорчевина, маслчак, седмолост, мечја шапа, лобода, коприва али и чајне и зачинске биљке као и друге биљне врсте које могу да се користе у исхрани као и у фитотерапији. Овде расту поједине врсте јестивих гљива.

Ливаде и пашњаци Предела изузетних одлика „Рајац“, представљају изузетан ресурс овог предела.

На подручју Предела изузетних одлика „Рајац“ забележено је укупно 243 биљна таксона, од којих 75 има и национални и међународни значај.

Фауна (животињски свет)

На простору Рајца и Сувобора регистровано је око 100 врста птица, од којих су чак 92 гнездарице, док се реално богатство орнитофауне процењује на 180 врста, због чега је овај простор означен као Подручје од посебног националног орнитолошког значаја. Најинтересантније врсте су: орао змијар, сури орао, мишар, сова, дрозд, планинска сеница, пољска шева и друге.

Највећи број врста (65) је строго заштићен, док 16 врста има статус заштићене дивље врсте. Такође, на овом подручју је евидентирано и 14 врста птица са додатка I Директиве о птицама (209/147/ЕС).

Са аспекта фауне птица Рајац је значајан као централна зона за еколошко повезивање у мрежу значајних подручја у циљу очувања укупног диверзитета врста и станишта у Србији и шире, па се управо због тога сматра да Рајац треба уврстити у потенцијално NATURA 2000 подручје.

Локалитет Велика провалија представља добро очуван фрагмент са доминантним елементима букове и храстове шуме. На локалитету се издваја налаз строго заштићених врста инсеката. Ови инсекти су веома значајна компонента екосистема будући да спадају у категорију опрашивача. На подручју Предела изузетних одлика „Рајац” пронађене су 3 врсте инсеката из реда тврдокрилаца, које су први пут забележене у подацима о фауни Републике Србије, као и описана нова врста за науку из реда тврдокрилаца (Coleoptera), врста *Duvalius (Duvalius) suvoborensis*, која се може наћи само у „Великој пећини у Брезацима” и која се налази на листи строго заштићених врста у Републици Србији.

Подручје Рајца је у оквиру еколошки значајног подручја Републике Србије које је према Уредби о еколошкој мрежи („Службени гласник РС”, број 102/10) одабрано подручје за дневне лептире (РВА – Маљен-Сувобор 39). Дневни лептири нису довољно истражени на Рајцу.

Разноврсна дивљач (фазан, срндаћ, лисица, дивља свиња, зец, грлица и др.) представља посебну природну вредност, а истовремено и веома атрактиван туристички мотив. Фауну сисара Предела изузетних одлика „Рајац”, стално или повремено настањује око 51 врста сисара. Најбројнију групу чине слепи мишеви (Chiroptera) са 19 присутних врста, а најмању папкари (Artiodactyla) са 2 врсте, као и зечеви (Lagomorpha) са 1 врстом.

Историјски развој Рајца

У периоду пре Првог светског рата у пределу рајачке заравни постојала је једино задужбина – Рајачка чесма. Сада је она у средишту туристичког насеља, а и онда је била чвориште овеће територије из које се и око које се окупљало домаће становништво. Они су ту радо долазили како у време ондашњих косидбених моба, тако и о верским празницима и пазарима.

Бројни тадашњи поседи, на којима се није косило, понајвише су служили за испашу сточе која је из подрајачких села истеривана на ову површ. Зато су с краја XIX и почетком XX века овде грађена импровизована склоништа. Али, било је и оних којима су била неподесна оваква сезонска пребивалишта, па су приступили градњи објеката од чврстих материјала. Прве такве куће у близини Рајачке чесме 1910. године саградили су Иконићи из истоименог засеока овећег села Славковице, које се налази подно Рајца удаљено 12 км.

Управо на овим просторима вођена је једна од најчувенијих битака у време

Првог светског рата – Колубарска. Историјски значај и војно-стратегичко решење ове битке предмет су изучавања у страним војним школама. Адекватно осмишљена презентација уз остатке некадашњих ровова и употпуњавање комплетног историјског садржаја ове битке представљала би сигурно занимљив туристички мотив, а свакако би обогатила садржај боравка туристичких посетилаца.

Суворборски Рајац је својом лепотом одувек привлачио бројне заљубљенике природе. Управо су ентузијастички планинарског друштва „Победа“ били главни иницијатори убрзанијег развоја овог простора. Изградња планинарског дома „Чика Душко Јовановић“ било је језгро око кога се формирао садашњи туристички центар. Ова првобитна основа градњом додатних туристичких објеката најчешће одмаралишног типа, ширила се просторно. Данас овде постоји савремени туристички центар са бројним смештајним објектима и пратећим садржајима неопходним за задовољење потреба туристичких посетилаца, које Рајац привлачи лепотом своје природе.

Планинарски дом Чика Душко Јовановић се налази на Рајцу, делу планине Суворбор, на асфалтном путу Љиг—Горњи Милановац у селу Славковица. Налази се на висини 600 м.н.в, име је добио по Душку Јовановићу, дугогодишњем председнику Планинарско Друштво Победа и иницијатору многих акција и манифестација. Изграђен је 1950. год. Чланови Победе су око дома засадили шуму борова, ариша и брезе у којој се налази и споменик чувеној колубарској бици из Првог светског рата, која се одиграла на овим теренима. Дом је отворен преко целе године, а њиме управља ПСД „Победа“ из Београда.

Поред планинарског дома на Рајцу се налази и апартманско одмаралиште „Колубара“ (које чине 3 објекта) које је поставило и 16 дрвених кућица за одмор, као и објекат некадашњег Савезног СУП-а које је првобитно замишљено као дечије опоравилиште, као и апартмански објекат Поштанске штедионице (које је престало са радом).

За предео Рајца и околине карактеристични објекти су вајати, који се сврставају у народну традицију.

Највиша тачка Рајац - кота 848 м. Одавде се пружа изузетан видик на све стране. При лепом времену се виде: Рудник, Букуља, Космај, Авала, Фрушка Гора, Овчар, Каблар...

Културно историјско наслеђе

„Споменик 1300 каплара“ - споменик од националног значаја

Споменик на Рајцу, на планини Суворбор, замишљен, првобитно, као спомен-чесма, подигло је Удружење „1300 каплара“ 1970. године у славу храбрих ратника и припадника 1300 каплара, који су учествовали у Колубарској бици, која се добрим делом одиграла на овом простору. Споменик чесма са „Спомеником 1300 каплара“ је подигнут према пројекту инжењера Миладина М. Пећинара и Петра М. Радојевића, који је изградио споменик и архитекте Драгомира Тадића. Скулптура српског војника је рад вајара Михаила Томића.

Посвећен је највећој и најзначајнијој бици у Првом светском рату, Колубарској бици. Колубарска битка или Суворборска битка је најзначајнија битка између војске Краљевине Србије и Аустроугарске у Првом светском рату. Вођена је у новембру и децембру 1914. године на фронту од преко 200 km на простору долине реке Колубаре, обронцима планине Суворбор (Рајац) и обронцима планине Маљен. Окончана је успешном противофанзивом коју су извеле снаге Прве армије под командом генерала Живојина Мишића, против бројније и боље опремљене

аустроугарске војске.

На врховима Рајца се налазе очувани ровови из Колубарске битке, који ни до данас нису обележени. Пошто овај део има меморијални значај требало би га заштитити.

На локалитету Гучево налази се споменик палим ратницима Дунавске дивизије првог позива, који су грађани села Ба подигли 1990. године.

У близини природног добра налазе се и: манастир Ваведење (у засеоку Икониће села Славковица из XIII/XIV века), црква Светог Илије (село Ба).

Туризам

Туристичке дестинације су развијене кроз диверсификацију туристичке понуде, као што су обележавање планинарских и бициклистичких рута. Током пројекта обележене су две стазе у укупној дужини од преко 100 км на Рајцу, постављено је 30 дрвених ознака, 30 клупа, 3 столице и 4 информационе табле. Активности су реализоване заједничким напорима партнера, а уз координацију планинарског удружење „Победа“. Такође, 15 нових произвођача ракије и каимака (породична предузећа општина Љиг, Колубарски округ, Србија) уведени су у нову туристичку понуду.

Кроз активност обнављање споменика руралног наслеђа обновљена је Планинска кућа на подручју Љига, која је спремно дочекала прве планинаре и туристе још за време трајања пројекта.

На врху планине Рајац инсталирана је параглајдинг платформ, а планинском дому „Чика Душко Јовановић“ на Рајцу инсталиран је мереролошки уредјај, који је омогућио посетиоцима увид у временске информације неопходне за сигурно полетање

Активна туристичка понуда побољшана и кроз доступност 13 монтажних бицикала са резервним деловима и сета за децу набављеним кроз пројекат.

Учесници руралног туризма на обе територије подигли су своју конкурентност побољшавајући своје професионалне вештине. Седам породичних предузећа из Србије имало је прилику да стекне квалитетну обуку из области Б & Б менаџмента у сеоском туризму.

Планина Рајац у Србији представља идеално место за рекреацију и опуштање, како за ученике и студенте, тако и за шири спектар туриста. Са својим богатим природним ресурсима и разноврсним активностима, Рајац пружа уникатно искуство које привлачи посетиоце из свих крајева.

Туристичке манифестације

Рајац је познат као туристичко излетиште, а шире је познат по манифестацији Косидба на Рајцу која се традиционално одржава прве недеље након Петровдана. Погодан је и за параглајдинг, а до Рајца се врло често организују и ђачке и студентске екскурзије.

На простору Рајца одржавају се разне манифестације међународног и локалног карактера. Најзначајније су:

Косидба на Рајцу је међународна туристичка манифестација која симболично представља мобу и свечан завршетак кошења планинских ливада. Одржава се традиционално, у јулу, прве недеље након Петровдана, у организацији Туристичке организације Љиг и подршку Општине Љиг.

Прво такмичење косача на Рајцу се одржало када и први народни вашар, далеке 1892. године, да би тек много касније 1965. и 1967. јавила идеја и Косидба на Рајцу постаје туристичка манифестација.

До сада на смотри су учествовали косци из Велике Британије, Исланда, Румуније, Русије, Холандије, Мађарске, Норвешке, као и најбољи косци из Словеније, Републике Српске и Црне Горе.

Косидба није само такмичење косача, већ приказ традиције, почев од окупљања косача, трубача, здравичара, водоноша, одласка на косидбу, косачког ручка на трави. Изворне играчке и певачке групе из околних села су у народним ношњама, а ручак од традиционалних јела се служи на ћилимима и белим чаршафима.

Косидба траје 3 дана, од петка до недеље, који су испуњени културно-уметничким и спортским програмима. Централна манифестација је међународна смотра и такмичење најбољих косача.

Златна рајачка лисица је најстарија манифестација у области ловства. Манифестацију организује ловачко удружење „Рајац“ из Љига, једно од најстаријих ловачких друштава у Србији, које је основано 1931. године. Циљ манифестације је развијање ловачког духа, такмичење, популаризација лова и ловачког дружења. Ловци се такмиче ко ће да улови најлепшу лисицу. Одржава се и такмичење у гађању глинених голубова и смотра ловачких паса.

Дан чистих планина се одржава крајем месеца септембра сваке године. У оквиру ове манифестације коју организује планинарско удружење „Победа“ организује се и акција чишћења Рајца. Планинари организују пешачење, планинарење, планински бициклизам, надвлачење конопца, планинско трчање и оријентиринг.

Туристички програм

Планинарење (пешачење, оријентиринг, трчање)

Овај планински предео је идеалан за пешачење и планинарење, нудећи стазе које су погодне како за почетнике тако и за искусне планинаре. Пешачење по Рајцу нуди прекрасне видике и прилику да се упозна флора и фауна овог региона.

За љубитеље спорта, Рајац нуди разне активности као што су планински бициклизам, оријентиринг и спортско пењање. Ове активности су одличан начин да се ученици и студенти упусте у авантуре и развијају тимски дух.

Европски пешачки пут

E7 пролази западним делом Србије. Започиње код Палића, па преко Бача, Новог Сада, Засавице, Рајца и Златибора, наставља до Сопотнице, а затим преко Копаника, Баволје вароши и Власине до планине Дукат, одакле даље води у Бугарску (Прилог 4).

Такмичења у планинарском трекингу су скуп планинарских такмичења у пешачењу и/или трчању, која се одржавају на планинарско-пешачким теренима, по унапред одређеним и јасно обележеним стазама различитих дужина и захтевности које су припремљене у складу са одлуком КПТ за припрему стаза за такмичење у планинарском трекингу. (Трекинг стазе на Рајцу прилог 3)

Оријентиринг је спорт у коме такмичари треба да, уз помоћ карте и компаса, за најкраће време пронађу одређени број контролних тачака на непознатој стази и то оним редоследом како је нацртано на карти. На Рајцу се одржава такмичење у оријентационом кросу „Меморијал Чика Душко Јовановић“, у организацији

Планинарског друштва Победа из Београда.

Бициклическе стазе

Планина Рајац пружа разноврсне и динамичне бициклическе стазе средње висине, одговарајуће за све нивое бициклиста. Од изазовних траса за искусне до пријатних стаза за почетнике. Кроз пројекат „Царство видика“, планина Рајац стиче статус бициклическог раја. С планине се отвара изузетан поглед на околне пределе. Стаза кроз овај пројекат се простире кроз 5 општина од Љига до Љубовије у дужини од 140 км и то гробом планина Рајца, Сувобора, Маљена, Јабланика, Бобије и Оровачких планина (прилог 5).

Параглајдинг

Параглајдинг као екстремни спорт је све популарнији у свету па и код нас. Планина Рајац има повољна ваздушна струјања за бављење параглајдингом . Најчешћи су западни и северозападни ветрови, док су јужни ветрови најјачи због спуштања низ планинске падине.

Простор предвиђен за узлетање параглајдера је уређен и опремљен. Узлетиште је травнато, широко, дуго и са малим нагибом, погодно за почетнике. Старт се налази на око 800м надморске висине, а слетање на 600м.

Астротуризам

Астротуризам је специфичан облик туризма у оквиру кога туристи по посебно осмишљеном програму повезују туризам и науку. Посматрају небеска тела и појаве телескопом или голим оком, ради личног задовољства или забаве (научне забаве).

Рајац је одличан наставни полигон за наставу астрономије за ученике и студенте, као и посматрачко место за астрономе аматере и све оне који пожелеле да виде како изгледа звездано небо. Рајац је веома добра локација за посматрање звезданог неба јер у његовој близини нема великих градова који би светлосно загадили небо. На Рајцу нема уличног светла, смога ни прашине који би ометали посматрање објеката на небу током ноћи.

Турно скијање

Турно скијање, оаза заљубљеника у природу и спорт, избија на врх листе омиљених зимских активности. Упркос сличности ски трчању, турно скијање плени масовношћу, фокусирајући се на планине. Турно скијање се издваја у начину извођења самог успона, јер целу туру преживљавамо са сопственим снагама. Специјална опрема за туринг омогућава лако и ефикасно пенојење са скијама на ногама.

Током туре, спајамо један или више врхова, у зависности од кондиције и снежних услова. Са врха, спуштамо се у долину, стварајући заокружен доживљај природе. Турно скијање обједињује узбудљиве елементе планинарења и уживања у скијању, нудећи сасвим нову димензију зимске рекреације.

Камповање

Камповање је краћи боравак у природи, током кога кампери одлазе ван цивилизације. Најчешће се користе шатори, камп-приколице или само вреће за спавање. Запутите се на Рајас са свим неопходним средствима и препорукама за уживање у искуству камповања.

Сеоски туризам

Тридесетак домаћинства живи од сеоског туризма и доносе значајне приходе општини Љиг. Сеоска домаћинства уз помоћ Туристичке организације Љига, кроз разне пројекте, користила су средства српских и европских фондова. Значајно су подигнути стандарди услуга па су препознатљива на туристичкој мапи Србије.

Закључак

Свест о потреби заштите природне средине на планини Рајац јавила се далеке 1963. године. Носилац те идеје је било планинарско друштво „Победа“ из Београда, председник планинарског друштва Душко Јовановић, Завод за заштиту природе Србије и Општина Љиг. Првобитно је био формиран Предео нарочите природне лепоте „Рајац“. Сада идемо у још већи степен заштите кроз Предео изузетних одлика „Рајац“ на укупној површини од 1771 ha.

Литература

1. Белошев С., Прилог спелеологији Рајца- Дипломски рад, ПМФ, Београд, 1975.
2. Васовић, М.(2003.): Подрињско-ваљевске планине, Агенција Ваљевац, Истраживачка станица Петница, Ваљево, Петница, стр.7-505.
3. Гавриловић, Љ., Белиј, С. и Симић, С. (2008.), Хидролошко наслеђе Србије-прелиминарна листа, Заштита природе, 60 (1-2), 387-396.
4. Крстовић, М., Хидрогеолошке карактеристике територије Општине Љиг- Дипломски рад, РГФ, Београд 1996.
5. Локални еколошки акциони план, Љиг 2012, Општина Љиг
6. Мала енциклопедија Просвета (3 изд.), Београд: Просвета. 1985.
7. Марковић, Јован Ђ. (1990). Енциклопедијски географски лексикон Југославије. Сарајево: Свјетлост. ISBN 978-86-01-02651-3.
8. Нацрт уредбе о проглашењу ПИО „Рајац“, Београд. 2024.
9. Просторни план Општине Љиг (2008.)
10. Педео изузетних одлика „Рајац“, студија заштите, Завод за заштиту природе Србије, Београд, јун 2019.
11. ГОС: „Рајац“ Архивирано на сајту Wayback Machine (18. март 2013), приступ 17.4.2013.

Прилози

Прилог 1: Границе Предела изузетних одлика „Рајац”

Граница Предела изузетних одлика „Рајац” почиње од међе катастарских парцела бр. 2664/1 (КО Славковица) и 121/3 (КО Горњи Бранетићи) код локалитета Липовац у смеру југоистока пратећи границу к.п бр: 121/3, 121/1, 122/2, 125 (КО Горњи Бранетићи) до међе са к.п. бр. 126/2 (КО Горњи Бранетићи) одакле мења смер ка југу пратећи границу к.п. бр. 125 са једне и к.п. бр: 126/2 и 126/1 (КО Горњи Бранетићи) са друге стране до пута (к.п. бр. 130) који сече у тачкама: $Y=7443606,71$ $X=4889030,70$ и $Y=7443605,77$ $X=4889025,66$ до к.п. бр. 124 и даље наставља у истом смеру границом к.п. бр: 124, 128 са једне и к.п. бр. 130 (некатегорисани пут) са друге стране до некатегорисаног пута к.п. бр. 3060. Одавде граница мења смер у правцу запада и иде границом к.п. бр: 128, 115/2, 115/1, 114, 95 са једне и к.п. бр. 3060 (некатегорисани пут) са друге стране, а затим поново скреће ка северу пратећи некатегорисани пут к.п. бр. 85 са једне и к.п. бр: 95 и 86 до тачке у којој пресеца пут к.п. бр. 85 у тачкама: $Y=7442919,72$ $X=4889186,09$ и $Y=7442919,82$ $X=4889188,73$ одакле поново наставља ка западу границом катастарских општина КО Славковица (општина Љиг) и КО Горњи Бранетићи (општина Горњи Милановац), и то границом к.п.бр: 84, 83, 81/1, 80, 79, 78, 76, 75 (КО Горњи Бранетићи) са једне и к.п. бр: 2670, 2671, 2672, 2673, 2674/1, 2674/2 опет 2674/1 и 2651/1 (КО Славковица) са друге стране све до некатегорисаног пута к.п. бр. 3003 (КО Славковица) који пресеца у тачкама: $Y=7442156,54$ $X=4889156,54$ и $Y=7442153,49$ $X=4889145,88$ па наставља према југозападу путем к.п. бр. 3003, са једне и к.п. бр. 2680 и 2682 (КО Славковица) са друге стране све до тремеје к.п. бр. 3003 и 2682 (КО Славковица) и к.п. бр. 3105 (КО Горњи Бранетићи) одакле наставља границом катастарских општина Славковица и Горњи Бранетићи границом к.п. бр: 2682, 2683, 2684, 2685, 2680 (КО Славковица) са једне и некатегорисаног пута - к.п. бр: 3105 (КО Горњи Бранетићи) са друге стране до тремеје к.п. бр. 2680, 2687 (КО Славковица) и к.п. бр. 3105 (КО Горњи Бранетићи) са друге стране одакле пресеца овај пут у тачкама: $Y=7441622,74$ $X=4888754,70$ и $Y=7441623,19$ $X=4888750,51$ и наставља у смеру југоистока кроз КО Горњи Бранетићи границом к.п. бр. 3 са једне и к.п. бр: 4, 5/2, 5/3, 7, 6, 8/1, 8/2, 8/3, 21 са друге стране све до пута 3059 који пресеца у тачкама са координатама: $Y=7442077,23$ $X=4888551,30$ и $Y=7442081,01$ $X=4888554$ и наставља границом к.п. бр: 22/2, 26, 28, 27/2, обухватајући комплетну к.п. бр. 27/1 и враћајући се на пут к.п. бр. 3059 одакле наставља у правцу југоистока к.п. бр: 3059, 35/1, 1006, 1005 са једне и к.п. бр: 27/2, 33/1, 33/2, 34/1, 34/2, 34/3, 35/2, 1010/2, 1008/1, 1008/2, 39/1, 39/5, 997 са друге стране све до пута к.п. бр. 3059 који поново пресеца у тачкама са координатама: $Y=7442385,65$ $X=4888291,95$ и $Y=7442381,60$ $X=4888291,04$. Граница прати локални пут к.п. бр. 3059 као и к.п. бр. 1004/1 са једне и к.п. бр: 1004/4, 1004/3, 1004/2 са друге стране у смеру северозапад до тремеје к.п. бр. 1004/1, 1004/2 и 3 одакле граница поново мења смер у правцу југоистока пратећи к.п. бр. 3 са једне и к.п. бр: 1004/2, 1004/3, 1004/4, 1003, 1001, 3059, 1002, 998, 992/2, 992/1, 993, 3084, 991 са друге стране све до пута к.п. бр. 3084 који пресеца у тачкама са координатама: $Y=7442647$ $X=4888006,02$ и $Y=7442652,53$ $X=4888010,33$ обухватајући к.п. бр. 1014 која се граничи са к.п. бр: 993, 995, 39/1, 104/1, 104/2, 1051/3, 1051/7, 1051/5, 1051/1, 3061, 1034, 1016, 1015, 1024, 1025 и враћајући се на пут к.п. бр. 3084 који опет пресеца у тачкама са координатама: $Y=7442674,02$ $X=4887888,25$ и $Y=7442671,61$ $X=4887885,01$.

Одавде граница поново прати к.п. бр. 3 са једне и к.п. бр. 3084, 1030/2, 1030/1, 1122 са друге стране све до тачке са координатама: Y=7442785,783 X=4887719,34 одакле наставља у смеру запада пресецајући к.п. бр. 3 у тачкама са координатама:

Y	X
7442772,12	4887729,76
7442746,95	4887738,45
7442725,68	4887741,15
7442701,11	4887747,74
7442678,94	4887754,33
7442652,28	4887760,32
7442630,40	4887765,71
7442605,24	4887775,00
7442583,97	4887788,48
7442557,30	4887803,16

до тачке са координатама: Y=7442516,96 X=4887805,10 где излази на локални пут к.п. бр. 3084 који пресеца у тачкама са координатама: Y=7442513,01 X=4887806,19 и Y=7442500,45 X=4887805,78 одакле наставља у смеру запада границом к.п. бр. 990 са једне и к.п. бр. 3084 све до тачке са координатама: Y=7442337,86 X=4887754,90 где пресеца к.п. бр. 3 у тачкама са следећим координатама:

Y	X
7442313,42	4887746,54
7442304,16	4887745,21
7442290,35	4887743,24
7442274,18	4887743,24
7442262,19	4887743,24
7442243,62	4887749,83
7442225,04	4887751,63
7442204,37	4887751,03
7442183,70	4887753,73
7442170,51	4887756,43
7442137,86	4887758,52
7442072,34	4887769,00
7442026,51	4887770,60
7442013,78	4887773,50
7441971,00	4887783,23
7441952,11	4887785,05
7441921,96	4887790,56
7441902,91	4887789,13
7441784,46	4887781,39
7441775,08	4887778,00
7441710,27	4887766,16
7441666,37	4887758,17
7441654,96	4887766,08

7441646,12 4887771,56
7441649,93 4887766,02
7441659,11 4887711,97
7441663,91 4887679,23
7441669,03 4887630,28
7441663,27 4887593,90

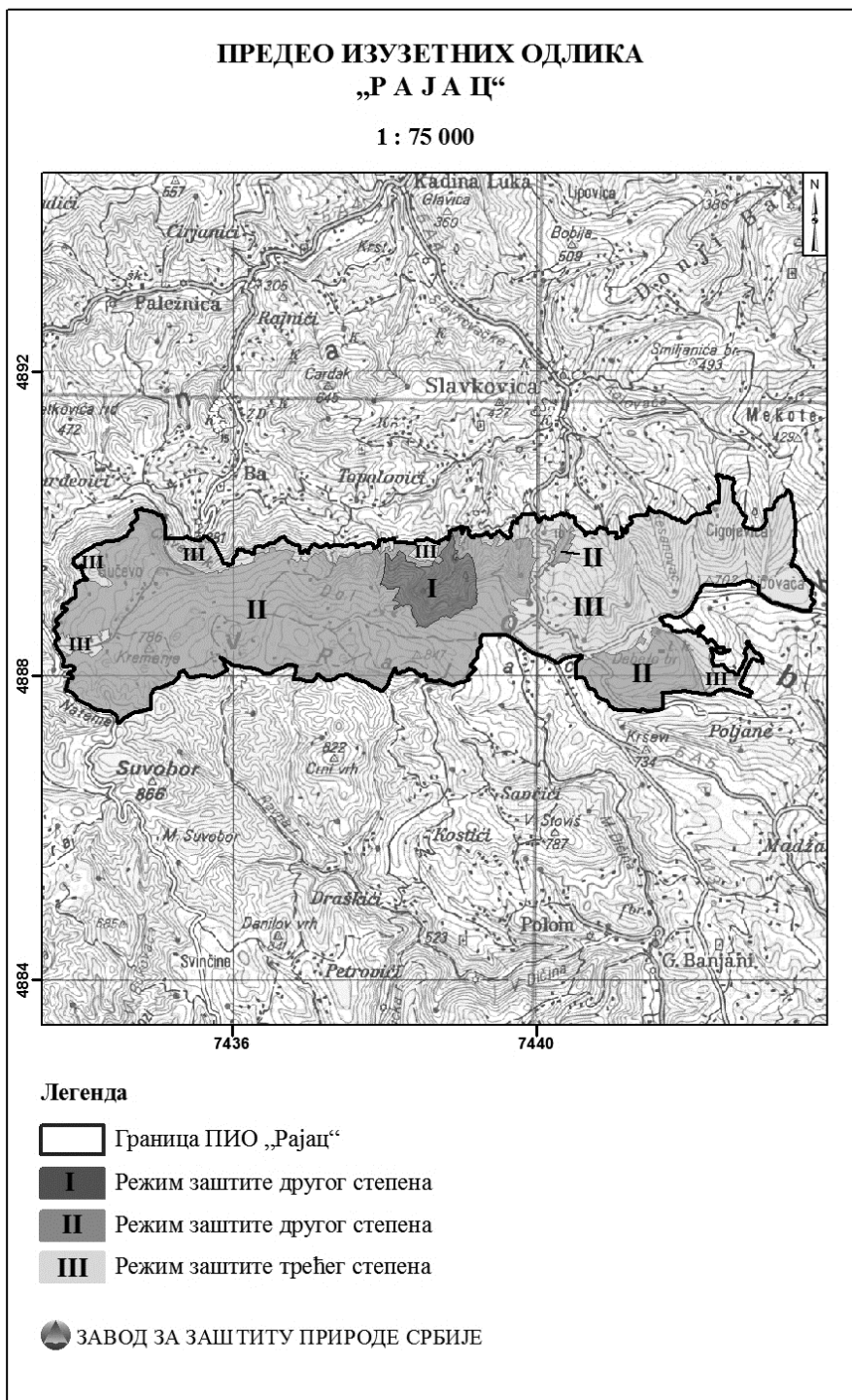
до тачке са координатама: $Y=7441660,96$ $X=4887573,75$ и локалног пута к.п. бр. 3081 одакле наставља у смеру запада границом к.п. бр. 1158/1 са једне и 3081 са друге стране до тачке са координатама: $Y=7441377,06$ $X=4887551,28$ где пресеца пут и наставља левом страном пута к.п. бр. 3081 и границом к.п. бр: 1140/1, 1353, 1338, а затим границом к.п. бр. 1337, 1158/1, 1311, опет 1158/1, 1339/3, 1339/7 са једне и к.п. бр: 1332/1, 1335/3, 1335/6, 1335/1, 1334/1, 1335/7, 1335/5, 1335/4, 1335/2, 1336/2, 1336/1, 1312, 1310, 1308, 1307, 1306/2, 1306/1, 1306/3, 1301, 1158/2, 1292, 1291, 1290 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7440600,48$ $X=4888258,89$ и $Y=7440600,26$ $X=4888262,84$ у којима пресеца локални пут к.п. бр. 3105 и долази до саме границе катастарских општина Горњи Бранетићи (општина Горњи Милановац) и Славковица (општина Љиг). Овде граница мења смер у правцу запада пратећи границу ове две катастарске општине све до тремеђе катастарских општина Горњи Бранетићи, Славковица и Полом тј. к.п. бр. 3105 (КО Горњи Бранетићи), 1858 и 1863 (КО Полом) и

2922/2 (КО Славковица) одакле наставља границом КО Славковица и КО Полом ка западу све до тачке са координатама: $Y=7439271,18$ $X=4888527,14$ одакле нагло мења смер ка југу и пресеца локални пут к.п. бр. 1858 (КО Полом) до тачке са координатама: $Y=7439271,1$ $X=4888523,6$ настављајући границом к.п. бр: 50/14, 50/3, 50/15, 50/4, 54/1, 56/1, 56/2, 58/1, 224/6, 224/2, 224/7 са једне и к.п. бр: 50/5, 74/1, 73/3, 58/2, 60, 61, 62, 63, 64/1, 64/2, 65, 223 са друге стране (све у КО Полом). Овде граница поново мења смер и наставља ка западу границом к.п. бр: 224/7, 224/8, 224/3, 233, 234, 229, 230, 33, 30, 29, 28, 18, 15, 17, 16 са једне и к.п. бр: 240/2, 239/2, 238/2, 237, 232, 231, 32, 31, 1873 са друге стране до тремеђе к.п. бр.: 17, 16, 1873 тј. тачке са координатама: $Y=7441660,96$ $X=4887573,75$ у којој пресеца локални пут к.п. бр. 1873 до тремеђе к.п. бр. 376/2, 378 и 377 одакле наставља ка југозападу границом к.п. бр: 378, 379/7, 379/6, 379/5, 379/1 са једне и к.п. бр: 376/2, 376/3, 376/4, 376/5 са друге стране до тремеђе к.п. бр. 376/5, 379/1 и 393 па овде поново мења смер и наставља у правцу запада границом к.п. бр: 379/1, 381, 385, 383/3, 386, 388/3, 388/2, 388/4, 389, 467/1 (КО Полом) са једне и к.п. бр.: 393, 392, 391/1, 391/2, опет 393, 468 (КО Полом) са друге стране све до тачака са координатама: $Y=7436844,30$ $X=4888114,48$ и $Y=7436845,39$ $X=4888119,57$ у којима пресеца локални пут - к.п. бр. 1862 (КО Полом) тј. к.п. бр. 2666 (КО Ба). Одавде граница добра наставља границом ове две катастарске општине на запад све до тремеђе к.п. бр. 393, 479 и 480/2 (КО Полом) где мења смер испрва ка југу а затим ка западу границом к.п. бр: 479, 478, 481/2, 481/1 са једне и к.п. бр. 393 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7435368,81$ $X=4888059,98$ и $Y=7435367,04$ $X=4888064,7$ у којима пресеца локални пут (к.п. бр. 2664) враћајући се поново на границу катастарских општина Ба и Полом и пратећи пут к.п. бр. 2664 са једне и к.п. бр. 2441, 2439, 2653, 2438/1, 2438/2, 2434, 2433, 2432, 2379/1, 2380 (КО Ба) са друге стране. Одавде граница наставља у смеру северозапада границом к.п. бр: 2380, 2396/1, 2396/2, 2391/1, 2352/2, опет 2391/1, 2353, 2351/1, 2350/1, 2355/1, 2355/2, 2355/3, 2355/4 и опет 2355/1 са једне и к.п. бр: 2651 са друге стране до тремеђе к.п.

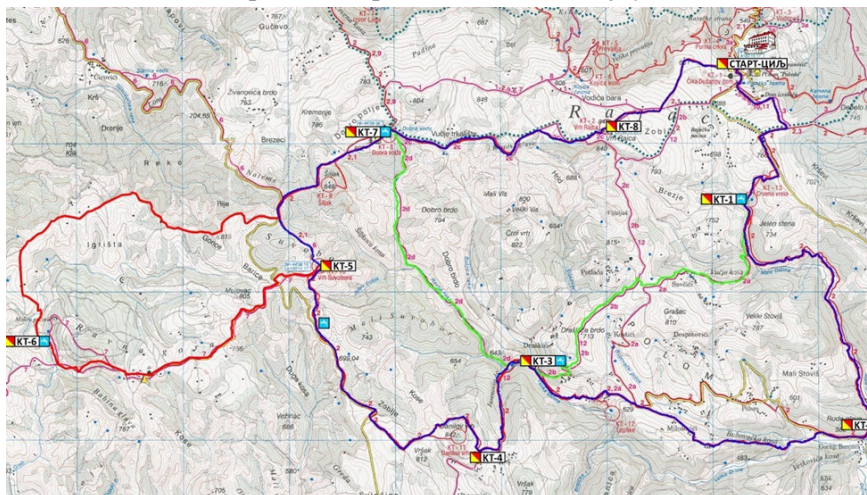
бр: 2355/1, 2356/2 и 2651. Овде граница мења смер и наставља ка североистоку границом к.п. бр: 2356/2, 2356/3, 2356/1, 2622, 2357, 2276, 2277/3, 2277/1, 2272, 2287/2, 2287/1, 2288/2, 2288/1, 2289/1, 2289/2, 2249, 2248, 2247/1, 2650, 2294, 2295, 2226, 2225, 2228, 2230, 2232/2, 2232/3, 2232/2, 3323/4, 2232/1, 2198/3, 2198/2, 2197/1, 2197/2, 2196/2, 2196/3, 2196/1, 2195, 2191/3, 2188, 1812, 1811, 837, 1366/1 са једне и к.п. бр: 2651, 2275, 2277/2, 2270, 2269, 2271, 2245/3, 2242/1, 2241/2, 2231/1, 2231/2, 2231/3, опет 2241/2, 2241/4, 2241/3, 2241/1, 2233/2, 2233/4, 2233/1, 2233/5, 2233/3, 2184, 2185, 2186, 2187, 832, 836, 834, 833, 1362, 1363/1, 1365 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7435044,72$ $X=4890100,98$ и $Y=7435047,72$ $X=4890103,11$ у којима пресеца регионални пут (к.п.бр. 2622) наставља границом к.п. бр. 1367 са једне и к.п.бр.1368 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7435066,79$ $X=4890116,19$ и $Y=7435071,45$ $X=4890118,40$ у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 2623) одакле наставља ка југу границом к.п.бр. 2623 са једне и к.п. бр: 1383/1, 1387, 1388, 1393/2, 1393/1, 1844, 1394/1, 1394/2 са друге стране све до међе к.п. бр. 1394/2, 1842/2 и 2622. Овде граница мења смер и наставља према истоку границом к.п. бр: 1842/2, 1842/1, 2603/2, 1842/3, опет 1842/1, 1920/1, 1919, 1872, 1873, 1874, 2631 да једне и к.п. бр: 1394/2, 2622, 2603/1, 2629, 1864, 1867, 1868, 1869, 1870, 1871/2, 1871/1, 1918, 1875 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7436066,15$ $X=4889651,10$ и $Y=7436070,39$ $X=4889651,04$ у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 2631) и наставља на исток границом к.п. бр: 1883/1, 1883/2, 1907/3, 1907/2, 1907/1, 1905, 1904, 1899, 1898/1, 1898/2, 1898/3, 1892, 1886, 1753, 1688, 1686/5, 1670, 1675, 1676, 1678, 1684 са једне и к.п. бр: 1882, 1488/1, 1488/2, 1488/3, 1501, 1500, 1885, 1666/3, 1666/4, 1669/4, 1669/1, 1669/2, 1669/3, 1672, 1671, 1673, 1674, 1679, 1683, 1682 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7437268,78$ $X=4889690,14$ и $Y=7437274,55$ $X=4889686,93$ у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 2634) и наставља ка истоку границом к.п.бр: 1693, 1716/1, 1716/2, 1716/3, 1704/1, 1702/1, 1703, 1719, 1718/2, 1718/1, 1717, 1735/1, 1734/2, 1708/4 са једне и к.п. бр: 1694, 1715, 1695, 1701/2, 1701/1, 1704/5, 1711, 1710/2, 1710/1, 1709, 1708/3 са друге стране све до некатегорисаног пута к.п. бр. 2660 одакле креће ка југу границом к.п. бр 2660 и 1708/4 све до тачака са координатама: $Y=7437993,80$ $X=4889764,30$ и $Y=7438000,37$ $X=4889764,62$ у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 2660). Одавде граница наставља ка истоку кроз катастарску општину Славковица и то границом к.п. бр: 1783/2 и 1783/1 са једне и к.п. бр. 1782/3 до тачака са координатама: $Y=7438125,46$ $X=4889801,74$ и $Y=7438129,52$ $X=4889802,49$ у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 1742) и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 1742, 1777/2, 1777/1, 1823/2, 1817/7, 1817/1, 1817/3, 1828, 1829, 1816/3, 1815/1, 1833, 1836/1 са једне и к.п. бр: 1776/3, 1776/2, 1790/1, 1823/1, 1825, 1817/5, 1817/6, 1816/4, 1816/2, 1816/1, 1831, 1813/1, 1813/2, 1815/2, опет 1813/2, 1835/2, 1835/3, 1836/3 са друге стране све до тачака са координатама: $Y=7439015,78$ $X=4889870,2$ и $Y=7439016,78$ $X=4889863,79$ у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 2995) и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 1837, 1838/7, 1838/1, 1842/1, 1842/2, 1852/10, 1852/14, 1852/8, 1883/1, 1882/2, 1895, 1855/3, 2287/2, 2287/1, 2289, 2298 са једне и к.п. бр: 2295, 1838/6, 1838/2, 1844, 1852/16, 1852/7, 1852/15, 1882/1, 1880, 1855/6, 2282 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7439667,28$ $X=4889853,02$ и $Y=7439671,21$ $X=4889855,54$ у којима пресеца пут (к.п. бр. 2998) и даље наставља на североисток границом к.п. бр: 2281/1, 1181/2, опет 2281/1, 2279, 2278/1, 2278/2, 2277, 2276/1, 2302 са једне и к.п. бр: 2298, 2275/1, 2303/1, 2303/2, 2276/2, 3008/1 са друге стране до тачака са координатама: $Y=7440029,61$ $X=4890014,42$ и

Y=7440035,91 X=4890020,16 у којима пресеца регионални пут (к.п. бр. 3008) и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 2315/6, 2315/5, 2314, опет 2315/5, 2328/2, 2328/3, 2326/6, 2349/2, 2347, 2348/3, 2346/1, 2352/6, 2350/7, 2350/1 са једне и к.п. бр: 2311/2, 2311/1, 2313/1, 2313/2, 2256, 2255, 2331, 2326/3, 2343, 2344, 2345, опет 2344, 2346/2, 2998 са друге стране све до тромеђе к.п. 2350/1, 2362 и 2998 где пресеца к.п. бр. 2998 (некатегорисани пут) у тачкама са координатама: Y=7440638,35 X=4889834,48 и Y=7440641,88 X=4889842,43 и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 2374, 2375, 2376 са једне и к.п. бр: 2389, 2386, 2385/1, 2385/2, 2384, 2382 са друге стране до међе к.п. бр: 2382, 2376 и 2400 где пресеца некатегорисани пут к.п.бр. 2400 у тачкама са координатама: Y=7440818,6 X=4889935,22 и Y=7440821,81 X=4889936,28 и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 2378, 2436, 2437, 2438, 2440, 2442, 2445 са једне стране и к.п. бр: 2381, 2380, 2997, 2435, 2434/2, 2434/1, 2439, 2443/1, 2444, 2997 са друге стране до тачака са координатама: Y=7441172,77 X=4889877,06 и Y=7441178,73 X=4889884,62 у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 2997) и даље наставља на североисток границом к.п. бр: 2449, 2446/1, 2446/2, 2447, 2448, 2453/1, 2457/1 са једне и к.п. бр: 2425, 2426, 2454, 2999, 3000 са друге стране до тачака са координатама: Y=7441480,10 X=4890192,96 и Y=7441485,36 X=4890188,20 у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 3000) и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 2510/3, 2511/2, 2512/4, 2512/1, 2522/6, 2522/7, 2522/8, 2512/3, 2512/5, 2512/6, 2518/2 са једне стране и к.п. бр: 2510/2, 2511/1, 2522/1, 2522/2, 2522/5, 2523, 2521, 2518/1 са друге стране до тачака са координатама: Y=7442095,73 X=4890113,68 и Y=7442099,54 X=4890113,86 у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 3003) и наставља у смеру истока границом к.п. бр: 2651/20, 2651/19, 2651/18, 2552, 2549/2, 2551/2 са једне и к.п. бр: 3003, 2546, 2547, 2548, 2549/3, 2551/3 са друге стране до тачака са координатама: Y=7442297,33 X=4890258,07 и Y=7442299,78 X=4890259,2 у којима пресеца некатегорисани пут (к.п. бр. 3002) и наставља ка истоку границом к.п. бр: 2556/2, 2555/2, 2554, 2651/1 са једне и к.п. бр: 2556/3, 2555/3, 2555/1, 2558, 2560/2, 2560/1, 2561, 2600/1, 2601/3, 2602, 2603, 2606, 2650/1, 2648, 2649, 2557, 2646/1, 2646/2, 2644, 2651/33 са друге стране до тачака са координатама: Y=7442758,96 X=4890084,33 и Y=7442760,81 X=4890075,56 у којима пресеца к.п. бр. 2651/1 и наставља ка прво ка југу а затим ка североистоку границом к.п. бр: 2651/4, 2651/16, 2651/15, 2652/1, 2652/2, 2653/2, 2651/7, 2651/13, 2651/8, 2651/12, 2651/11, 2651/10, 2651/9 са једне и к.п. бр. 2651/1 са друге стране коју опет пресеца у тачкама са координатама: Y=7443003,81 X=4890175,66, Y=7443075,54 X=4890176,9 и Y=7443119,07 X=4890221,82. Овде граница наставља у правцу североистока границом к.п. бр. 2651/1 са једне и к.п. бр: 2544, 2656/2, 2656/1 са друге стране све до некатегорисаног пута к.п. бр. 3011 који пресеца у тачкама са координатама: Y=7443301,45 X=4890439,84 и Y=7443322,71 X=4890415,77 одакле наставља границом ове катастарске парцела на југ све до међе катастарских парцела бр. 2664/1 (КО Славковица) и 121/3 (КО Горњи Бранетићи) тј. почетне тачке описа границе овог добра.

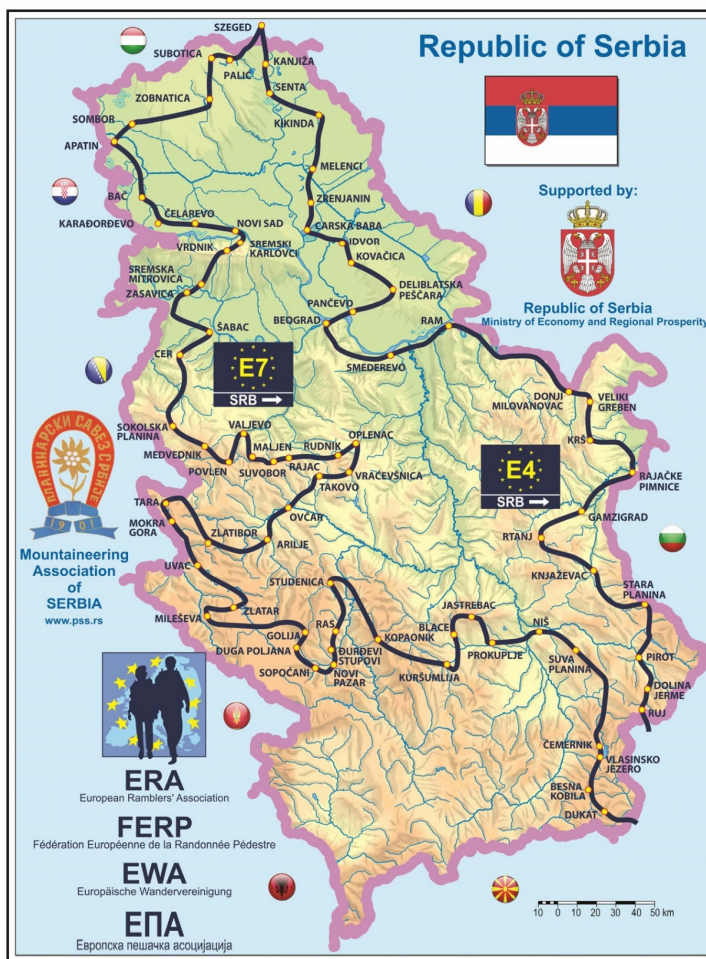
Прилог 2: Графички приказ граница

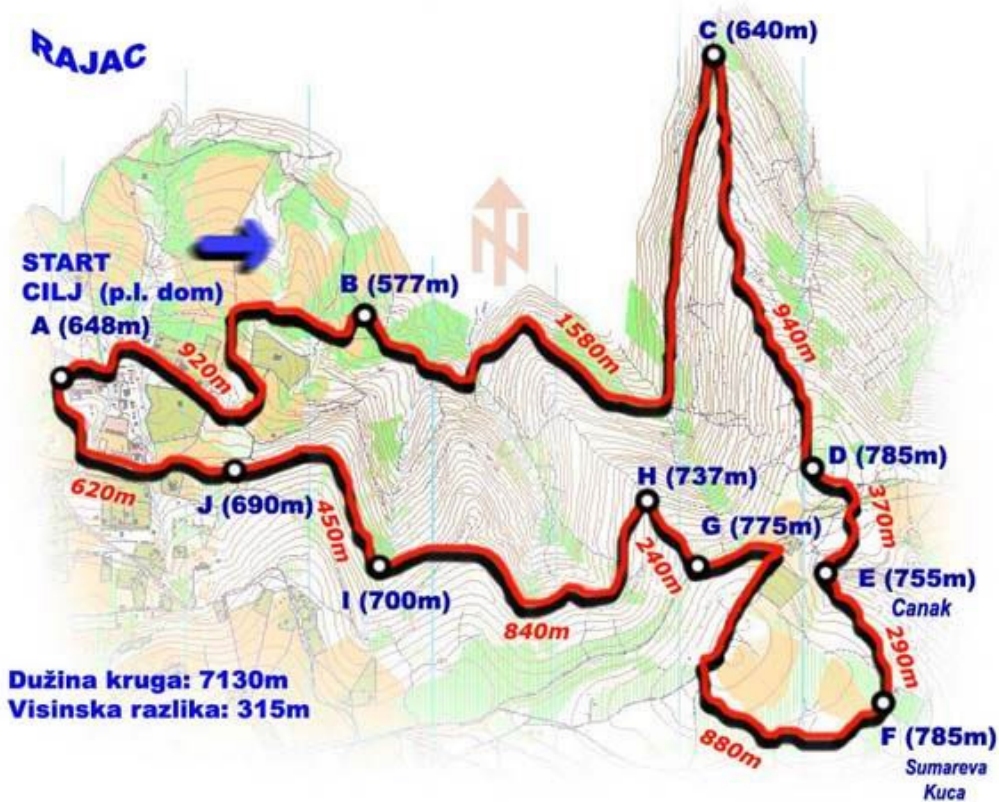
Прилог 3: Трекинг стазе на Рајуу

Прилог 4: Европски пешачки пут

Прилог 5: Бициклическе стазе на Рајуу

Прилог 6: Косидба на Рајуу

Прилог 7: Панорама Рајца

Eržika Antić¹, Milica Milanović²

KOMPARACIJA POKAZATELJA KVALITETA RADA SEKUNDARNE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U PČINJSKOM OKRUGU 2022. - 2023.

Rezime

Na sekundarnom nivou zdravstvene zaštite Pčinjski okrug ima ZC Surdulicu, ZC Vranje i Specijalnu bolnicu za plućne bolesti i tuberkulozu. U zdravstvenim ustanovama koje obavljaju zdravstvenu delatnost na sekundarnom nivou, kvalitet zdravstvene zaštite se procenjuje po granama medicine (interna medicina, hirurgija, ginekologija sa akušerstvom).

Cilj ovog rada je komparacija pokazatelja kvaliteta rada sekundarne zdravstvene zaštite u Pčinjskom okrugu 2022. - 2023.

U metodologiji rada korišćeni su podaci o kvalitetu zdravstvene zaštite preuzeti iz Instituta za javno zdravlje Srbije "Dr Milan Jovanović Batut", Servis javnog zdravlja Republike Srbije. Podaci su javni. Razvrstani su na primarnu i sekundarnu zdravstvenu zaštitu.

- Internističke grane medicine*
- Hirurške grane medicine*
- Ginekologija i akušerstvo*
- Bezbednost pacijenata (evidencija neočekivanih incidenata)*
- Farmaceutska zdravstvena delatnost - apoteka*

Ovi podaci su korišćeni prilikom izrade komparacije pokazatelja kvaliteta u sekundarnoj zdravstvenoj zaštiti u Pčinjskom okrugu za period 2022. – 2023.g.

U ZC Surdulica je stopa letaliteta sa dijagnozom infarkta miokarda iznosila (0,00% u 2022. i 21,62% u 2023.).

U ZC Vranje je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa akutnim infarktomiokarda iznosila (5 dana u 2022. i 3,88 dana u 2023.)

U ZC Vranje je je procenat hospitalizacija sa AIM u roku od 30 dana od otpusta iz bolnice sa istom dijagnozom infarkta miokarda iznosila (3,23% u 2022. i 4,03% u 2023.).

U ZC Surdulica je procenat pacijenata koji su operisani u roku od 48 sati od

¹ Eržika Antić, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, BiH

² Milica Milanović, Dom zdravlja Pančevo

prijema zbog preloma gornjeg okrajka femura iznosio (0,0% u 2022. i 9,59% u 2023.).

U ZC Surdulica je prosečna dužina hospitalizacije zbog planirane ugradnje endoproteze kuka iznosila (0,0% u 2022. i 11,51% u 2023.).

U ZC Surdulica procenat porođaja obavljenih carskim rezom iznosio (39,1% u 2022. i 42,12% u 2023.).

U ZC Vranje procenat porođaja obavljenih carskim rezom iznosio (40,74% u 2022. i 37,29% u 2023.).

U ZC Vranje intestinalnih infekcija kod kojih je izolovan *Clostridium difficile* iznosio je (1,41% u 2022. i 0,00 % u 2023.).

Stalno unapređenje kvaliteta i bezbednosti pacijenata je sastavni deo svakodnevnih aktivnosti zdravstvenih radnika, zdravstvenih saradnika i svih drugih zaposlenih u zdravstvenom sistemu.

Primena ove Strategije ima za cilj da smanji: neujednačen kvalitet zdravstvenih usluga, neprihvatljiv nivo variranja u ishodima po zdravlje lečenih pacijenata, neefikasno korišćenje zdravstvenih tehnologija, vreme čekanja na medicinske procedure i intervencije, nezadovoljstvo korisnika pruženim zdravstvenim uslugama, nezadovoljstvo zaposlenih u sistemu zdravstvene zaštite, troškove koji nastaju zbog lošeg kvaliteta.

Ključne reči: kvalitet zdravstvene zaštite, sekundarni nivo, zdravstveni sistem, unapređenje kvaliteta.

COMPARISON OF WORK QUALITY INDICATORS SECONDARY HEALTH CARE IN THE PČINJA DISTRICT 2022. - 2023.

Abstract

At the secondary level of health care, the Pčinj district has ZC Surdulica, ZC Vranje and the Special Hospital for Lung Diseases and Tuberculosis. In health care institutions that provide health care at the secondary level, the quality of health care is assessed by branches of medicine (internal medicine, surgery, gynecology and obstetrics).

The aim of this work is to compare indicators of the quality of work of secondary health care in the Pčinj district in 2022 - 2023.

Data on the quality of health care taken from the Institute for Public Health of Serbia "Dr. Milan Jovanović Batut", Public Health Service of the Republic of Serbia were used in the methodology of the work. The data is public. They are classified into primary and secondary health care.

- Internal medicine branches*
- Surgical branches of medicine*
- Gynecology and obstetrics*
- Patient safety (record of unexpected incidents)*
- Pharmaceutical health activity - pharmacy*

These data were used when making a comparison of quality indicators in secondary health care in the Pčinj district for the period 2022 – 2023.

In ZC Surdulica, the fatality rate with a diagnosis of myocardial infarction was (0.00% in 2022 and 21.62% in 2023).

In ZC Vranje, the average length of hospital treatment of patients with acute myocardial infarction was (5 days in 2022 and 3.88 days in 2023)

In ZC Vranje, the percentage of hospitalizations with AMI within 30 days of

discharge from the hospital with the same diagnosis of myocardial infarction was (3.23% in 2022 and 4.03% in 2023).

In ZC Surdulica, the percentage of patients who were operated on within 48 hours of admission due to a fracture of the upper part of the femur was (0.0% in 2022 and 9.59% in 2023).

In ZC Surdulica, the average length of hospitalization due to the planned implantation of a hip endoprosthesis was (0.0% in 2022 and 11.51% in 2023).

In ZC Surdulica, the percentage of births performed by caesarean section was (39.1% in 2022 and 42.12% in 2023).

In ZC Vranje, the percentage of births performed by caesarean section was (40.74% in 2022 and 37.29% in 2023)

In ZC Vranje intestinal infections in which Clostridium difficile was isolated was (1.41% in 2022 and 0.00% in 2023).

Constant improvement of the quality and safety of patients is an integral part of the daily activities of healthcare workers, healthcare associates and all other employees in the healthcare system.

The implementation of this Strategy aims to reduce: uneven quality of health services, unacceptable level of variation in the health outcomes of treated patients, inefficient use of health technologies, waiting time for medical procedures and interventions, dissatisfaction of users with the provided health services, dissatisfaction of employees in the health care system, costs incurred due to poor quality.

Keywords: quality of health care, secondary level, health system, quality improvement.

Uvod

Na sekundarnom nivou zdravstvene zaštite Pčinjski okrug ima ZC Surdulicu, ZC Vranje i Specijalnu bolnicu za plućne bolesti i tuberkulozu. U zdravstvenim ustanovama koje obavljaju zdravstvenu delatnost na sekundarnom nivou, kvalitet zdravstvene zaštite se procenjuje po granama medicine (interna medicina, hirurgija, ginekologija sa akušerstvom).

Internističke grane medicine

Obavezni pokazatelji kvaliteta u internističkim granama medicine u sekundarnoj zdravstvenoj zaštiti su:

1. Stopa letaliteta od infarkta miokarda
2. Prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa akutnim infarktom miokarda
3. Procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa AIM u roku od 30 dana od otpusta
4. Stopa letaliteta nakon perkutane koronarne intervencije
5. Stopa letaliteta od moždanog udara
6. Prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa moždanim udarom
7. Procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa AMU u roku od 30 dana od otpusta
8. Prosečno vreme čekanja na početak sistemske antineoplastične terapije
9. Prosečno vreme čekanja na početak postoperativne sistemske antineoplastične terapije (6)

Hirurške grane medicine

Obavezni pokazatelji kvaliteta u hiruškim granama medicine su:

1. Stopa letaliteta operisanih pacijenata
2. Procenat pacijenata koji su dobili sepsu posle operacije
3. Stopa letaliteta nakon preloma gornjeg okrajka femura
4. Procenat pacijenata koji su operisani u roku od 48 sati od prijema zbog preloma gornjeg okrajka femura
5. Procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa artroplastikom kuka u roku od 30 dana od otpusta
6. Prosečna dužina hospitalizacije zbog planirane ugradnje endoproteze kuka
7. Prosečna dužina hospitalizacije za laparoskopsku holecistektomiju
8. Procenat pacijenata kod kojih je katarakta operisana u okviru jednodnevne hirurgije
9. Procenat pacijenata kod kojih je ingvinalna hernija operisana u okviru jednodnevne hirurgije. (6)

Ginekologija i akušerstvo

Obavezni pokazatelji kvaliteta u ginekologiji i akušerstvu su:

1. Procenat porodilja koje su imale povredu pri porođaju
2. Procenat porođaja obavljenih carskim rezom
3. Prosečna dužina hospitalizacije nakon carskog reza
4. Prosečna dužina hospitalizacije nakon vaginalnog porođaja
5. Procenat porođaja u epiduralnoj anesteziji
6. Procenat novorođenčadi koja su imala povredu pri rađanju
7. Procenat novorođene dece kojoj je omogućeno prisustvo uz majku 24h dnevno
8. Procenat novorođene dece kojoj je omogućen kontakt „koža na kožu“
9. Procenat novorođene dece koja su stavljena na dojk u prvom satu života
10. Procenat isključivo dojene novorođenčadi do 48 sati po rođenju
11. Procenat novorođenčadi obuhvaćene neonatalnim skriningom sluha (6)

Bezbednost pacijenata (evidencija neočekivanih incidenata)

Bezbednost pacijenata predstavlja identifikaciju, analizu i korekciju rizičnih događaja, sa ciljem da se zdravstvena zaštita učini bezbednijom, i da se rizik po pacijenta svede na najmanji mogući nivo.

Ustanove koje obavljaju stacionarnu delatnost prate sledeće pokazatelje:

1. Stopa padova pacijenata nastalih tokom hospitalizacije u zdravstvenoj ustanovi
2. Stopa pacijenata sa dekubitusima
3. Stopa komplikacija nastalih usled davanja anestezije
4. Stopa dehiscencije rane
5. Broj ponovljenih operacija u istoj regiji zbog zaostalog stranog tela (T81.5) Ž
6. Broj ponovljenih operacija u istoj regiji zbog krvarenja (T81.0)
7. Stopa mehaničkih jatrogenih oštećenja (T81, Y60-Y69) nastalih prilikom hirurške intervencije
8. Stopa pacijenata sa perioperativnom plućnom tromboembolijom ili trombozom dubokih vena

9. Brij hirurških intervencija urađenih na pogrešnom pacijentu, pogrešnoj starni tela ili pogrešnom organu
10. Stopa incidencije bolničkih infekcija u jedinicama intenzivne nege
11. Stopa incidencije bolničkih infekcija operativnog mesta
12. Stopa infekcija krvi kod kojih je izolovan meticilin-rezistentan *Staphylococcus Aureus* (MRSA)
13. Stopa intestinalnih infekcija kod kojih je izolovan *Clostridium difficile* (6)

Farmaceutska zdravstvena delatnost - apoteka

Obavezni pokazatelji kvaliteta u okviru farmaceutske zdravstvene delatnosti koji se prate i u primarnoj i u sekundarnoj zdravstvenoj zaštiti su:

1. Broj prijava neželjenih reakcija na lek ili medicinsko sredstvo
2. Broj prijava sumnje u kvalitet, odnosno odtupanja od standarda kvaliteta leka ili medicinskog sredstva

Pokazatelji koji se prate samo u primarnoj zdravstvenoj zaštiti (apotekarske ustanove i apoteke pri domovima zdravlja) su:

3. Broj intervencija po farmaceutu, godišnje – usklađivanje terapije sa lekarom za pacijente sa pet i više lekova u terapiji
4. Učestalost pruženih saveta i demonstracija pravilne primene leka pacijentima na insulinskoj terapiji
5. Učestalost pruženih saveta i demonstracija pravilne primene leka pacijentima na inhalacionoj terapiji

Pokazatelji koji se prate samo u sekundarnoj zdravstvenoj zaštiti (bolničke apoteke) su:

6. Broj internih edukacija zdravstvenim radnicima o bezbednoj pripremi i primeni leka i medicinskog sredstva
7. Broj pruženih informacija i uputstava zdravstvenim radnicima o bezbednoj pripremi i primeni leka i medicinskog sredstva
8. Učestalost usklađivanja intrahospitalne primene antimikrobne terapije na odeljenju intenzivne nege (6)

Cilj ovog rada je komparacija pokazatelja kvaliteta rada sekundarne zdravstvene zaštite u Pčinjskom okrugu 2022. - 2023.

Metodologija

U metodologiji rada korišćeni su podaci o kvalitetu zdravstvene zaštite preuzeti iz Instituta za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut”, Servis javnog zdravlja Republike Srbije. Podaci su javni. Razvrstani su na primarnu i sekundarnu zdravstvenu zaštitu.

- Internističke grane medicine
- Hirurške grane medicine
- Ginekologija i akušerstvo
- Bezbednost pacijenata (evidencija neočekivanih incidenata)
- Farmaceutska zdravstvena delatnost - apoteka

Ovi podaci su korišćeni prilikom izrade komparacije pokazatelja kvaliteta u sekundarnoj zdravstvenoj zaštiti u Pčinjskom okrugu za period 2022. – 2023.g.

Rezultati

A. Internističke grane medicine

1. Stopa letaliteta od infarkta miokarda

- U ZC Surdulica je stopa letaliteta sa dijagnozom infarkta miokarda iznosila (0,00% u 2022. i 21,62% u 2023.).
- U ZC Vranje je stopa letaliteta sa dijagnozom infarkta miokarda iznosila (11,29% u 2022. i 9,89% u 2023.).
- U SB TBC je stopa letaliteta sa dijagnozom infarkta miokarda iznosila (12,8% u 2022. i nema podataka za 2023.).

2. Prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa akutnim infarktom miokarda

U ZC Surdulica je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa akutnim infarktom miokarda iznosila (0 dana u 2022. i 5 dana u 2023.)

U ZC Vranje je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa akutnim infarktom miokarda iznosila (5 dana u 2022. i 3,88 dana u 2023.)

U SB TBC je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa akutnim infarktom miokarda iznosila (3,87 dana u 2022. i nema podataka za 2023.)

3. Procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa AIM u roku od 30 dana od otpusta

- U ZC Surdulica je procenat hospitalizacija sa AIM u roku od 30 dana od otpusta iz bolnice sa istom dijagnozom infarkta miokarda iznosila (0,00% u 2022. i 21,62% u 2023.).
- U ZC Vranje je je procenat hospitalizacija sa AIM u roku od 30 dana od otpusta iz bolnice sa istom dijagnozom infarkta miokarda iznosila (3,23% u 2022. i 4,03% u 2023.).
- U SB TBC je je procenat hospitalizacija sa AIM u roku od 30 dana od otpusta iz bolnice sa istom dijagnozom infarkta miokarda iznosila (1,73% u 2022. i nema podataka za 2023.).

Pokazatelji br. 1, 2 i 3 se odnose na tretman pacijenata sa akutnim infarktom miokarda.

Dužina lečenja ovih pacijenata iznosi u proseku 3 do 5 dana. Ne beleže se ponovne hospitalizacije ovih pacijenata u roku od 30 dana od otpusta, sa istom dijagnozom.

4. Stopa letaliteta nakon perkutane koronarne intervencije

Pokazatelj br. 4 predstavlja učestalost smrtnih ishoda tokom ili nakon perkutane koronarne intervencije, kod pacijenata sa akutnim koronarnim sindromom, koji mahom uključuje predinfarktna stanja, ali i razvijene forme infarkta. Stopa letaliteta pacijenata kojima je izvedena ova procedura iznosi 0%.

5. Stopa letaliteta od moždanog udara

- U ZC Surdulica je stopa letaliteta od moždanog udara iznosila (0,00% u 2022. i 70,59% u 2023.).
- U ZC Vranje je stopa letaliteta od moždanog udara iznosila (31,03% u 2022. i 43,57% u 2023.).
- U SB TBC je stopa letaliteta od moždanog udara iznosila (50,37% u 2022., nisu prikazani podaci u 2023.).

6. Prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa moždanim udarom

- U ZC Surdulica je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa moždanim udarom iznosila (0 dana u 2022. i 10 dana u 2023.).
- U ZC Vranje je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa moždanim udarom je iznosila (10 dana u 2022. i 9,9 dana u 2023.).
- U SB TBC je prosečna dužina bolničkog lečenja pacijenata sa moždanim udarom je iznosila (9,76 dana u 2022., nisu prikazani podaci u 2023.).

7. Procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa AMU u roku od 30 dana od otpusta

- U ZC Surdulica je procenat hospitalizacija sa AMU u roku od 30 dana od otpusta iznosila (0,00% u 2022. i 0,00% u 2023.).
- U ZC Vranje je je procenat hospitalizacija sa AMU u roku od 30 dana od otpusta iznosila (0,00% u 2022. i 12,86% u 2023.).
- U SB TBC je je procenat hospitalizacija sa AMU u roku od 30 dana od otpusta iznosila (17,04% u 2022., nisu prikazani podaci u 2023.).

8. Prosečno vreme čekanja na početak sistemske antineoplastične terapije

- U ZC Surdulica je prosečno vreme čekanja na početak sistemske antineoplastične terapije iznosila (0 dana u 2022. i 0 dana u 2023.).
- U ZC Vranje je prosečno vreme čekanja na početak sistemske antineoplastične terapije iznosila (0 dana u 2022. i 8,67 dana u 2023.).
- U SB TBC je prosečna vreme čekanja na početak sistemske antineoplastične terapije iznosila (0 dana u 2022., nisu prikazani podaci u 2023.).

9. Prosečno vreme čekanja na početak postoperativne sistemske antineoplastične terapije

- U ZC Surdulica je prosečno vreme čekanja na početak postoperativne sistemske antineoplastične terapije iznosila (0 dana u 2022. i 0 dana u 2023.).
- U ZC Vranje je prosečno vreme čekanja na početak postoperativne sistemske antineoplastične terapije iznosila (0 dana u 2022. i 1,15 dana u 2023.).
- U SB TBC je prosečna vreme čekanja na početak postoperativne sistemske antineoplastične terapije iznosila (3,42 dana u 2022., nisu prikazani podaci u 2023.).

Pokazatelji br. 8 i 9 prikazuju prosečno vreme čekanja na sistemsku antineoplastičnu terapiju. Kod pacijenata koji terapiju primaju pre hirurškog tretmana ili u sklopu lečenja metastatske bolesti gde hirurgija nije indikovana, čekanje u proseku iznosi 8 dana. Kod pacijenata koji odlaze na hemioterapiju nakon hirurškog lečenja, prosečno vreme čekanja na terapiju iznosi 3.5 dana.

B. Hirurške grane medicine

1. Stopa letaliteta operisanih pacijenata

- U ZC Surdulica je stopa letaliteta operisanih pacijenata iznosila (0,24% u 2022. i 0,05% u 2023).
- U ZC Vranje je stopa letaliteta operisanih pacijenata iznosila (0,14% u 2022. i 0,00% u 2023).

2. Procenat pacijenata koji su dobili sepsu posle operacije

- U ZC Surdulica je procenat pacijenata koji su dobili sepsu posle operacije iznosila (0,0% u 2022. i 0,00% u 2023.).
- U ZC Vranje je procenat pacijenata koji su dobili sepsu posle operacije iznosila (0,0% u 2022. i 0,00% u 2023.).

3. Stopa letaliteta nakon preloma gornjeg okrajka femura

- U ZC Surdulica je stopa letaliteta nakon preloma gornjeg okrajka femura iznosila (0,0% u 2022. i 8,22% u 2023.).
- U ZC Vranje je stopa letaliteta operisanih pacijenata iznosila (10,2% u 2022. i 0,00% u 2023.).

4. Procenat pacijenata koji su operisani u roku od 48 sati od prijema zbog preloma gornjeg okrajka femura

- U ZC Surdulica je procenat pacijenata koji su operisani u roku od 48 sati od prijema zbog preloma gornjeg okrajka femura iznosila (0,0% u 2022. i 9,59% u 2023.).
- U ZC Vranje je procenat pacijenata koji su operisani u roku od 48 sati od prijema zbog preloma gornjeg okrajka femura iznosila (12,24% u 2022. i 0,00% u 2023.).

5. Procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa artroplastikom kuka u roku od 30 dana od otpusta

- U ZC Surdulica je procenat ponovnih hospitalizacija pacijenata sa artroplastikom kuka u roku od 30 dana od otpusta iznosila (0,0% u 2022. i 0,00% u 2023%).
- U ZC Vranje je procenat pacijenata koji su operisani u roku od 48 sati od prijema zbog preloma gornjeg okrajka femura iznosila (0,00% u 2022. i 0,00% u 2023%).

6. Prosečna dužina hospitalizacije zbog planirane ugradnje endoproteze kuka
 - U ZC Surdulica je prosečna dužina hospitalizacije zbog planirane ugradnje endoproteze kuka iznosila (0,0% u 2022. i 11,51% u 2023.).
 - U ZC Vranje je prosečna dužina hospitalizacije zbog planirane ugradnje endoproteze kuka iznosila (8,31% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
7. Prosečna dužina hospitalizacije za laparoskopsku holecistektomiju
 - U ZC Surdulica je prosečna dužina hospitalizacije za laparoskopsku holecistektomiju iznosila (3 dana u 2022. i 2 dana u 2023.).
 - U ZC Vranje je prosečna dužina hospitalizacije zbog planirane ugradnje endoproteze kuka iznosila (2,09 dana u 2022. i 0,00 % u 2023.).
8. Procenat pacijenata kod kojih je katarakta operisana u okviru jednodnevne hirurgije
 - U ZC Surdulica je procenat pacijenata kod kojih je katarakta operisana u okviru jednodnevne hirurgije iznosila (0,00% u 2022. i 0,0% u 2023.).
 - U ZC Vranje je procenat pacijenata kod kojih je katarakta operisana u okviru jednodnevne hirurgije iznosila (0,00% u 2022. i 0,0% u 2023.).
9. Procenat pacijenata kod kojih je ingvinalna hernija operisana u okviru jednodnevne hirurgije.
 - U ZC Surdulica je procenat pacijenata kod kojih je ingvinalna hernija operisana u okviru jednodnevne hirurgije iznosila (0,00% u 2022. i 0,0% u 2023.).
 - U ZC Vranje je procenat pacijenata kod kojih je ingvinalna hernija operisana u okviru jednodnevne hirurgije iznosila (0,00% u 2022. i 0,0% u 2023.).

Pokazatelji br. 1 i 2 se odnose na smrtnost operisanih pacijenata tokom bolničke epizode, kao i na učestalost komplikacije u vidu sepse, među njima. U opštim bolnicama na Pčinjskom okrugu stopa letaliteta se kretala od 0,05% do 0,24%. Nijedan pacijent nije dobio sepsu posle operacije.

Pokazatelji br. 3 i 4 prate smrtnost nakon preloma kuka, kao i učešće operisanih tokom prvih dva dana hospitalizacije u grupi pacijenata koji su zbrinuti operativno zbog preloma kuka. 8% pacijenata umire u bolnici nakon preloma kuka. Od onih koji su hirurški zbrinuti, svaki osmi biva operisan u roku od 48 sati od prijema.

Pokazatelji br. 5 i 6 prate parametre kvaliteta operativno zbrinutih pacijenata zbog koksartroze. Ponovni prijemi pacijenata sa artroplastikom u roku od 30 dana nakon otpusta se registruju u 0,00% slučajeva. Dužina lečenja zbog planirane ugradnje endoproteze kuka u proseku traje od 8-11 dana.

Pokazatelj br. 7 prikazuje dužinu lečenja za laparoskopski izvedenu holecistektomiju, koja se u proseku kreće od 2 do 3 dana.

Pokazatelji br. 8 i 9 prikazuju učestalost jednodnevne hirurgije u zbrinjavanju katarakte, odnosno ingvinalne hernije. Ovaj vid hirurgije (u dnevnoj bolnici) nije zabeležen.

C. Ginekologija i akušerstvo

1. Procenat porodilja koje su imale povredu pri porođaju
 - U ZC Surdulica je procenat porodilja koje su imale povredu pri porođaju iznosila (0,00% u 2022. i 1,86% u 2023.).

- U ZC Vranje je procenat porodilja koje su imale povredu pri porođaju iznosila (0,00% u 2022. i 0,00% u 2023.).
2. Procenat porođaja obavljenih carskim rezom
 - U ZC Surdulica procenat porođaja obavljenih carskim rezom iznosila (39,1% u 2022. i 42,12% u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat porođaja obavljenih carskim rezom iznosila (40,74% u 2022. i 37,29% u 2023.).
 3. Prosečna dužina hospitalizacije nakon carskog reza
 - U ZC Surdulica prosečna dužina hospitalizacije nakon carskog reza iznosila je (5,25 dana u 2022. i 5,01 dana u 2023.).
 - U ZC Vranje prosečna dužina hospitalizacije nakon carskog reza iznosila je (4,91 dana u 2022. i 2 dana u 2023.).
 4. Prosečna dužina hospitalizacije nakon vaginalnog porođaja
 - U ZC Surdulica prosečna dužina hospitalizacije nakon vaginalnog porođaja iznosila je (4 dana u 2022. i 3,46 dana u 2023.).
 - U ZC Vranje prosečna dužina hospitalizacije nakon vaginalnog porođaja iznosila je (3,6 dana u 2022. i 4,47 dana u 2023.).
 5. Procenat porođaja u epiduralnoj anesteziji
 - U ZC Surdulica procenat porođaja u epiduralnoj anesteziji iznosila (0,00% u 2022. i 0,32 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat porođaja obavljenih carskim rezom iznosila (0,14% u 2022. i 0,00% u 2023.).
 6. Procenat novorođenčadi koja su imala povredu pri rađanju
 - U ZC Surdulica procenat novorođenčadi koja su imala povredu pri rađanju iznosila je (0,00% u 2022. i 1,84 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat novorođenčadi koja su imala povredu pri rađanju iznosila je (1,36% u 2022. i 0,00% u 2023.).
 7. Procenat novorođene dece kojoj je omogućeno prisustvo uz majku 24h dnevno
 - U ZC Surdulica procenat novorođene dece kojoj je omogućeno prisustvo uz majku 24h dnevno iznosila je (0,00% u 2022. i 89,11 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat novorođene dece kojoj je omogućeno prisustvo uz majku 24h dnevno iznosila je (86,15% u 2022. i 61,67 % u 2023.).
 8. Procenat novorođene dece kojoj je omogućen kontakt „koža na kožu“
 - U ZC Surdulica procenat novorođene dece kojoj je omogućen kontakt „koža na kožu“ iznosila je (60,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat novorođene dece kojoj je omogućen kontakt „koža na kožu“ iznosila je (0,00% u 2022. i 61,67 % u 2023.).
 9. Procenat novorođene dece koja su stavljena na dojku u prvom satu života
 - U ZC Surdulica procenat novorođene dece koja su stavljena na dojku u prvom satu života iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat novorođene dece koja su stavljena na dojku u prvom

satu života iznosila je (0,00% u 2022. i 61,67 % u 2023.).

10. Procenat isključivo dojene novorođenčadi do 48 sati po rođenju
 - U ZC Surdulica procenat isključivo dojene novorođenčadi do 48 sati po rođenju iznosila je (00,0% u 2022. i 41,87 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat isključivo dojene novorođenčadi do 48 sati po rođenju iznosila je (43,07% u 2022. i 36,25 % u 2023.).
11. Procenat novorođenčadi obuhvaćene neonatalnim skriningom sluha
 - U ZC Surdulica procenat novorođenčadi obuhvaćene neonatalnim skriningom sluha iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje procenat novorođenčadi obuhvaćene neonatalnim skriningom sluha iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).

Pokazatelji br. 1 i br. 6 prikazuju učestalost povređivanja porodilja i novorođenčadi tokom porođaja. Kod 1,6% porodilja u 2023.g u Surdulici i 1.84% novorođene dece u 2023.g u Surdulici su registrovane povrede ove vrste.

Pokazatelji br. 2, 3, 4 i 5 prikazuju učestalost carskog reza i porođaja u epiduralnoj anesteziji, kao i dužinu ležanja porodilje u bolnici nakon porođaja, u zavisnosti od tipa porođaja. U proseku oko 40% porođaja se izvodi carskim rezom, nakon čega porodilja ostaje u bolnici nešto preko 5 dana u proseku. Porodilje nakon vaginalnog porođaja ostaju u bolnici u proseku pola dana kraće. U epiduralnoj anesteziji se obavi svega 0,32% porođaja.

Pokazatelji br. 7, 8, 9 i 10 prikazuju parametre nege novorođenčeta u prvim danima života. Neprekidno prisustvo majke uz novorođeno dete je omogućeno u 89% slučajeva, a „kontakt koža na kožu” neposredno nakon porođaja je omogućen malo više od polovine novorođene dece. Nešto više od polovine novorođenčadi je stavljeno na dojk u prvom satu života, sličan broj biva hranjen isključivo dojenjem u prvih 48 sati po rođenju.

Pokazatelj br. 11 predstavlja obuhvat novorođenčadi neonatalnim skriningom sluha. Njihov obuhvat je nepotpun, kako za decu rođenu u toj ustanovi, tako i za decu rođenu u ustanovama drugih opština na teritoriji okruga.

D. Bezbednost pacijenata (evidencija neočekivanih incidenata)

1. Stopa padova pacijenata nastalih tokom hospitalizacije u zdravstvenoj ustanovi
 - U ZC Surdulica stopa padova pacijenata nastalih tokom hospitalizacije iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Surdulica stopa padova pacijenata nastalih tokom hospitalizacije iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
2. Stopa pacijenata sa dekubitusima
 - U ZC Surdulica stopa pacijenata sa dekubitusima tokom hospitalizacije iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje stopa pacijenata sa dekubitusima tokom hospitalizacije iznosila je (0,65% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
3. Stopa komplikacija nastalih usled davanja anestezije
 - U ZC Surdulica stopa komplikacija nastalih usled davanja anestezije iznosila

- je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
- U ZC Vranje stopa komplikacija nastalih usled davanja anestezije iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
4. Stopa dehiscencije rane
- U ZC Surdulica stopa dehiscencije rane iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje stopa dehiscencije rane iznosila je (0,05% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
8. Stopa pacijenata sa perioperativnom plućnom tromboembolijom ili trombozom dubokih vena
- U ZC Surdulica stopa pacijenata sa perioperativnom plućnom tromboembolijom ili trombozom dubokih vena iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Surdulica stopa pacijenata sa perioperativnom plućnom tromboembolijom ili trombozom dubokih vena iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
10. Stopa incidencije bolničkih infekcija u jedinicama intenzivne nege
- U ZC Surdulica stopa incidencije bolničkih infekcija u jedinicama intenzivne nege iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje stopa incidencije bolničkih infekcija u jedinicama intenzivne nege iznosila je (0,17% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
12. Stopa infekcija krvi kod kojih je izolovan meticilin-rezistentan *Staphylococcus Aureus* (MRSA)
- U ZC Surdulica infekcija krvi kod kojih je izolovan meticilin-rezistentan *Staphylococcus Aureus* (MRSA) iznosila je (00,0% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U ZC Vranje infekcija krvi kod kojih je izolovan meticilin-rezistentan *Staphylococcus Aureus* (MRSA) iznosila je (0,02% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
13. Stopa intestinalnih infekcija kod kojih je izolovan *Clostridium difficile*
- U ZC Surdulica intestinalnih infekcija kod kojih je izolovan *Clostridium difficile* iznosila je (00,0% u 2022. i 24,44 % u 2023.).
 - U ZC Vranje intestinalnih infekcija kod kojih je izolovan *Clostridium difficile* iznosila je (1,41% u 2022. i 0,00 % u 2023.).
 - U SB TBC intestinalnih infekcija kod kojih je izolovan *Clostridium difficile* iznosila je (6,11% u 2022. i nema podataka za 2023.).

Pokazatelji br. 1 i 2 prikazuju učestalost akcidentalnih padova pacijenata, kao i pojave dekubitusa tokom bolničkog lečenja. Stopa padova iznosi 0.0%, dok se dekubitus razvio kod 0.65% bolnički lečenih pacijenata.

Pokazatelji br. 3, 4, 5, 6, 7, 8 i 9 prikazuju kvalitet lečenja operisanih pacijenata i komplikacije te vrste lečenja. Nisu registrovane komplikacije usled davanja anestezije, kao ni ponovljene operacije u istoj regiji zbog zaostalog stranog tela ili krvarenja. Takođe nije bilo mehaničkih jatrogenih oštećenja prilikom hirurških procedura, perioperativnih tromboza i embolija, kao ni intervencija izvedenih na pogrešnom pacijentu, pogrešnoj strani tela ili pogrešnom organu. Registrovane su samo disrupcije operativnih rana, sa stopom od 0,05% u ukupnom broju operisanih pacijenata.

Pokazatelji br. 10, 11, 12 i 13 prikazuju učestalost bolničkih infekcija. U

jedinicama intezivne nege stopa ovih infekcija iznosi 0,17%. Infekcija operativnog mesta je registrovana u 0.02% operativnih rana, infekcija krvi meticilinrezistentnim stafilokokom, a intestinalna infekcija klostridijom *dificile* kod 24,44% bolnički zbrinutih pacijenata u ZC Surdulica, 1,41% u ZC Vranje i 6,11% u SB TBC.

E. Farmaceutska zdravstvena delatnost – apoteka

Obavezni pokazatelji kvaliteta u okviru farmaceutske zdravstvene delatnosti u 2022. i 2023. koji su se pratili i u primarnoj i u sekundarnoj zdravstvenoj zaštiti bili su:

Učestalost pruženih saveta i demonstarcija pravilne primene leka pacijentima na insulinskoj terapiji

- U apoteci Bujanovac učestalost pruženih saveta i demonstarcija pravilne primene leka pacijentima na insulinskoj terapiji je u 2022. iznosila 0,00%, a u 2023. nema podataka.
- U apoteci Vranje učestalost pruženih saveta i demonstarcija pravilne primene leka pacijentima na insulinskoj terapiji je u 2022. iznosila 10,15%, a u 2023. nema podataka.

Učestalost pruženih saveta i demonstarcija pravilne primene leka pacijentima na inhalacionoj terapiji

- U apoteci Bujanovac učestalost pruženih saveta i demonstarcija pravilne primene leka pacijentima na inhalacionoj terapiji u 2022. iznosila 0,00%, a u 2023. nema podataka.
- U apoteci Vranje učestalost pruženih saveta i demonstarcija pravilne primene leka pacijentima na inhalacionoj terapiji je u 2022. iznosila 10,68%, a u 2023. nema podataka.

Učestalost uslađivanja intrahospitalne primene antimikrobne terapije na odeljenju intezivne nege

- U apoteci Bujanovac učestalost uslađivanja intrahospitalne primene antimikrobne terapije na odeljenju intezivne nege u 2022. iznosila 0,00%, a u 2023. nema podataka.
- U apoteci Vranje učestalost uslađivanja intrahospitalne primene antimikrobne terapije na odeljenju intezivne nege u 2022. iznosila 0,00%, a u 2023. nema podataka.

Zaključak

U zdravstvenim ustanovama koje obavljaju stacionarnu zdravstvenu delatnost na sekundarnom i tercijarnom nivou zdravstvene zaštite, kvalitet zdravstvene zaštite se procenjuje na osnovu pokazatelja kvaliteta po granama medicine (internistička, hirurška i ginekologija sa akušerstvom).

Stalno unapređenje kvaliteta i bezbednosti pacijenata je sastavni deo svakodnevnih aktivnosti zdravstvenih radnika, zdravstvenih saradnika i svih drugih zaposlenih u zdravstvenom sistemu.

U februaru 2009. doneta je Strategija za stalno unapređenje kvaliteta zdravstvene zaštite i bezbednosti pacijenata (“Službeni glasnik RS” br. 15/09). Primena ove Strategije ima za cilj da smanji:

- neujednačen kvalitet zdravstvenih usluga
- neprihvatljiv nivo variranja u ishodima po zdravlje lečenih pacijenata
- neefikasno korišćenje zdravstvenih tehnologija
- vreme čekanja na medicinske procedure i intervencije
- nezadovoljstvo korisnika pruženim zdravstvenim uslugama
- nezadovoljstvo zaposlenih u sistemu zdravstvene zaštite
- troškove koji nastaju zbog lošeg kvaliteta.

Literatura

1. Baker PN, van der Meulen JH, Lewsey J, Gregg PJ. The role of pain and function in determining patient satisfaction after total knee replacement. *J Bone Joint Surg* 2007;89:893900.
2. Heleta M., Menadžment kvaliteta, Beograd, 2008.
3. Heleta M., Upravljanje kvalitetom, Univerzitet Singidunum, 2009 Juran JM,
4. NHS Quality Improvement Scotland. Patients focus and Public Involvement. 2003.
5. QHC, Quality in Health Care, The Picker Patient Experience Questionnaire: development and validation using data from in-patient surveys in five countries. *International Journal for Quality in Health Care* 2002; Volume 14, Number 5: 353–358.
6. Pravilnik o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i o proveru kvaliteta stručnog rada (Sl.glasnik RS, br.123/2021)
7. Shaw C. External quality mechanism for health care: summary of the ExPeRT project on visitatie, accreditation, EFQM and ISO assessment in European Union countries. *International Journal for Quality in Health Care*. 2000; 12 (3):169-75.

Aleksandra Varagić¹, Radomir Biočanin²

EKOLOŠKA BEZBEDNOST U USLOVIMA NARUŠAVANJA KLIMATSKIH BIO-USLOVA NA PLANETI ZEMLJI

Rezime

Istorija ljudske civilizacije na planeti Zemlji, stare 4,6 milijarde godina, gde živi 7,65 milijarde stanovnika, zabeležila je mnogo kriza kao što su: brojne ratne sukobe, tehničke nesreće, bolesti, pandemija COVID-19, rusko-ukrajinski sukob, Izraelska agresija u Persijskom zalivu, pogoršena situacija na Kosovu i Metohiji, stranačka i socijalna previranja, NHB akcidenti, NHB terorizam, manjak kvalitetne hrane, energetske (ne)efikasnost, prirodne katastrofe (poplave, suše, požari), zagađenja životne sredine, migraciona kretanja, mortalitet, klimatske promene... Vreme u kojem živimo: Nove dileme, nova naučna i praktična rešenja, holistički pristup i ideje kroz dijalog svih zainteresovanih. Moramo shvatiti da struka i nauka ne rade samo za sebe, ono što uradimo za sebe, umire sa nama. Ono što uradimo za druge, ostaje iza nas i postaje besmrtno. Vreme u kojem živimo prepuno je izazova i promena koje zadiru u sva područja života i rada, narušeno je zdravlje, osetno promenjen kvalitet života, poljoprivreda je sve više bolna. Efekti i posledice klimatskih promena u globalnim razmerama stvaraju strukturalne izazove, koji se ne mogu svrstati u probleme eko-bezbednosti, a odražavaju se na privredni razvoj i dovode u pitanju zdravlje, kvalitet života i razvoj poljoprivrednih proizvoda. Time se dovodi u pitanje kapacitet kvalitet stanovništva u postmodernom ambijentu, te prilagođavanje/upravljanje klimatskim promenama u nastavku XXI veka. U vanrednim situacijama i uslovima življenja potreban je model, projektovan da pomogne donosiocima odluka prilikom izbora adekvatnih mera prilagođavanja, s jedne strane, te omogući praćenje procesa klimatskih promena i implementacije sa druge strane.

Očekivani efekti klimatskih promena složeni su i dalekosežni, tako da ne čudi što se brojne globalne inicijative fokusiraju upravo na ovu problematiku. Osim aktivnosti na ublažavanju klimatskih promena, postala je neminovna i potreba za što hitnijim razvojem sistema adaptacija na vanredne situacije u ovom bremenitom vremenu. Dakle, aktuelizuje se refleksija zebnje, straha i panike usled enormnih prirodnih uslova, kao

1 Dipl. anal. zašt. život. sred. Aleksandra Varagić

2 Akademik prof. dr Radomir Biočanin, Evropski defendološki centar Banja Luka, Banja Luka, RS, BiH

i vrhunska spremnost u preduzimanju mera odbrane i bezbednosti, u okviru održivog razvoja.

Ključne reči: postmoderni ambijent, vanredne situacije, klimatke promene, poljoprivredni proizvodi, bio-uslovi, zdravlje i kvalitet života, eko-bezbednost, održivi razvoj

ENVIRONMENTAL SECURITY IN THE CONDITIONS OF DISRUPTION CLIMATE BIO-CONDITIONS ON PLANET EARTH

Abstract

The history of human civilization on planet Earth, 4.6 billion years old, where 7.65 billion inhabitants live, has recorded many crises such as: numerous war conflicts, technical accidents, diseases, the COVID-19 pandemic, the Russian-Ukrainian conflict, Israeli aggression in the Persian Gulf, worsening situation in Kosovo and Metohija, party and social turmoil, NHB accidents, NHB terrorism, lack of quality food, energy (in) efficiency, natural disasters (floods, droughts, fires), environmental pollution, migration movements, mortality, climate change... the time we live in: New dilemmas, new scientific and practical solutions, a holistic approach and ideas through the dialogue of all interested parties. We must understand that the profession and science do not work only for themselves, what we do for ourselves, dies with us. What we do for others stays behind us and becomes immortal. The time we live in is full of challenges and changes that affect all areas of life and work, health is impaired, the quality of life has significantly changed, agriculture is increasingly painful. The effects and consequences of climate change on a global scale create structural challenges, which cannot be classified as eco-security problems, and reflect on economic development and bring health, quality of life and development of agricultural products into question. This calls into question the capacity and quality of the population in a postmodern environment, and the adaptation/management of climate. In emergency situations and living conditions, a model is needed, designed to help decision-makers in choosing adequate adaptation measures, on the one hand, and to enable monitoring of climate change processes and implementation on the other. The expected effects of climate change are complex and far-reaching, so it is not surprising that numerous global initiatives focus on this issue. In addition to activities to mitigate climate change, the need for the urgent development of a system of adaptation to emergency situations in this fraught time has become inevitable. Therefore, the reflection of anxiety, fear and panic due to enormous natural conditions, as well as the highest readiness in undertaking defense and security measures, within the framework of sustainable development, is being actualized.

Key words: postmodern environment, emergency situations, climate change, agricultural products, bio-conditions, health and quality of life, eco-security, sustainable development

Uvod

Da li državama Zapadne Evrope i šire prete katastrofične poplave kao nedavno u Federaciji BiH (Kiseljak, Kreševo, Fojnica, Konjic, Jablanica)? Da li je za očekivati kada će tačno i kada ogromna količina kiše da padne na ovim prostorima, kao što je bilo

2014. godine (Obrenovac, Doboj) i da li treba da brinemo? Koliko je spreman regionalni sistem odbrane i bezbednosti da „odgovori“ na konkretnu elementarnu nepogodu?

Pitanja je previše, odgovora manje, ali u ovom koautorskom radu pokušaćemo da damo neka rešenja, koje bi Vlade država Balkana trebale da prihvate u „odlučivanju“ uz višekriterijumski prilaz u rešavanju konkretnih problema.

Vanredne situacije, prouzrokovane prirodnim nepogodama ili ljudskim aktivnostima, svakodnevno odnose mnogo ljudskih života i na različite načine uništavaju i degradiraju životnu sredinu, uzrokujući veliku materijalnu štetu i ljudske gubitke. Rizik od katastrofa postoji u svakom društvu, jer katastrofe usporavaju održivi razvoj društva u celini, a njihova pojava u jednom regionu može da prouzrokuje štete u nekom drugom regionu i obrnuto.

Naš region je sve više ugrožen raznim vrstama prirodnih opasnosti (poplave, suše, ekstremno visoke temperature, zemljotresi, klizišta, olujne nepogode), tehničko-tehnološkim nesrećama, dejstvom opasnih materija i drugih stanja opasnosti. Globalne klimatske promene takođe doprinose uništavanju životne sredine, sa štetnim uticajem na zdravlje ljudi, opstanak mnogih prirodnih vrsta i kulturno nasleđe.

Posle jakog nevremena, obilnih padavina i odrona koji su nedavno zahvatile veći deo BiH, Hrvatsku i Crnu Goru, mnogi se pitaju da li sličan scenario prethodi i našoj zemlji pošto je vreme u Srbiji nestabilno i meteorolozi upozoravaju na jače padavine.

Dok ispisujemo ove redove, postoji linija koja ide preko Albanije i KiM prema Negotinu i Boru i očekuju se padavine, ali ne deluje da će se desiti bilo šta apokaliptično. Za sada nema naznaka da Srbiji prethodi drastičan scenario kao u susednim državama a da će biti većih poplava.

Ovih dana se očekuje veća količina padavina kod nas (lokalno do 50 mm), a severnije prestaju padavine. Kiša koja će padati ne bi trebala da izazove bujične poplave i druge veće probleme. Svakako, nadležni “prate” situaciju, a prema mapi i liniji najjačih padavina deluje da će sve proći bez većih problema.

Nije prvi put da se nešto ovako dešava na ovim područjima Balkana. Govoreći o vremenskim nepogodama koje su zadesile region, meteorolozi kažu da je u prošlosti bilo sličnih nepogoda sa jakom kišom i bujičnim poplavama i da je naše i susedno podneblje podložno takvim neprilikama. Poznato je da na jugu Crne Gore, u Hercegovini, Lici i Gorskom kotaru za jedan dan padne količina kiše koja je tri puta veća od proseka padavina u Beogradu i većem delu Srbije za mesec dana. Ovo nije prvi put da se nešto ovako dešava, jer su ta područja poznata po velikoj količini padavina od početka jeseni, pa sve do početka proleća. Upravo zbog toga u toku leta imaju i duži sušni period. U zoni Jadrana zabeležena je manja količina padavina nego inače, a da se glavovina padavina desila u brdsko-planinskim predelima. Nema preciznijih podataka o tome, da li je i koliko bilo ljudskih žrtava tokom prethodnih nepogoda u regionu, ali nema sumnje da je bilo materijalne štete. Nedavno je bila nepovoljna okolnost, jer se u planinskim predelima zbog uskih dolina i rečnih kotlina sva kiša slije u vododerine, potoke i rečne doline. Zatim se kao bujica spusti nizvodno izlivajući se iz korita i praveći štetu imovini, a ovaj put, nažalost, odnoseći i ljudske živote.

U radu, autori objašnjavaju sistem zaštite i spasavanja u vanrednim situacijama, mesto sistema bezbednosti i zaštite u sistemu nauke, mesto zaštite i spasavanja, sistem državna bezbednost, sistem nacionalne bezbednosti, struktura sistema bezbednosti u okviru koje su mere bezbednosti posebno naglašene, subjekti sistema, poslovi i zadaci u sistemu bezbednosti, akteri i aktivnosti, karakteristike savremenog sistema bezbednosti, osnovne kategorije bezbednosti, individualna bezbednost, ljudska prava na bezbednost, nacionalna bezbednost, međunarodna bezbednost i bezbednost građana, globalna,

savremena bezbednosna politika, bezbednosna strategija, savremena država i dr.

Veliko „prestrojavanje“ i zaokret u sistemu održivog razvoja

Tehničko-tehnološki razvoj je ranije tretiran kao egzogeni faktor privrednog, poloprivrednog i ekonomskog razvoja, koji ima vlastite zakonitosti koji je (ne) ekonomskog karaktera i zato je ova problematika od strane ekonomista, poljoprivdenika i privrednika zanemarinana.

Koji su najvažniji pravci ekonomske analize XXI veka?

Po svemu sudeći, to su neoklasicni kenzijski pravci koji tehnoloske promene tretiraju kako egzogeni faktor. Danas je sve raširenije stanovište o tehnološkim promenama kao endogeno kumulativnom i interaktivnom procesu u odnosu na ekonomiju i društvo.

Klimatske promene se svakako ne mogu posmatrati kao samostalni faktor rizika, već kao dodatni pritisak na postojeće izazove planiranja, kao što je upravljanje eko-rizicima, smanjenje zagađivača, očuvanje biodiverziteta, otpadom, energetska bezbednost, eko-bezbednost hrane i vode i sl. Kolektivizam na Balkanu i Evropi u najširem smislu opisuje teoretski i praktični pristup koji najveći značaj daje većini država, a situacioni determinizam nam nudi korišćenje ponuđenih fundamentalnih i praktičnih rešenja u sagledavanju i rešavanju aktuelnih problema savremene prakse. Kritičko analiziranje i procenjivanje pravaca razvoja i preporuka u vezi sa različitim ekonomskim pitanjima aktuelne prakse na vetrometini Balkana, Evropi i svetu.

U ovim bremenitim uslovima, prevashodno nas interesuju program za ostvarivanje zajedničkih, opštih, društvenih ciljeva, posebno u vanrednim situacijama, kakav je slučaj kada su u pitanju klimatske promene. Govorit/pisati o ovoj aktuelnoj, možda gorućoj temi današnjice, treba prvo istaći značaj elitističke teorije, gde se pridaje poseban značaj društvima znanja, a pre svega, intelektualnim i menadžerskim elitama. Drugo, još značajnije polje primene sintagme „znanje je moć“ tiče se odnosa čoveka i društva prema prirodnom okruženju.

Sintagma „znanje je moć“ u Evropi simbolizuje na najjasniji način nastojanje modernog čoveka da putem znanja ovlada “podivljanom” prirodom i da je “pokori, u cilju ravnomernog korišćenja poljoprivrednih proizvoda. „Znanje je moć“ je najglasniji poklič moderne civilizacije u vanrednim situacijama (u ovom slučaju-klimatske promene, koji vodi s prirodom u poslednjih par vekova, a čije glavno obeležje najbolje iskazuje termin „Zatrovano proleće“ (jedan od naslova knjige autora ovog naučnog rada.

Katastrofe su izazov koji pokazuje kada, koliko i na koji način je društvo spremno da reaguje. Katastrofe se mogu izbeći. Postoje načini da se smanje rizici i da se ograniče posledice katastrofa, kao i da se poveća otpornost društva na katastrofe. Naša i susedne države su spremne da pristupe efektivnom smanjenju rizika od katastrofa ali sadašnji nivo organizovanosti i osposobljenosti integrisanog sistema zaštite i spasavanje znatno zaostaje za procenjenim potrebama i objektivnim mogućnostima kojima države regiona raspoložu.

Stvarnost našeg „budnog“ stanja

Naglo pogoršanje stanja prirode, sve veći broj zagađujućih materija koje se raznose atmosferom, tlom i vodenim površinama usled enormnog razvoja industrije i saobraćaja motornim vozilima, uz neštedljivo korišćenje fosilnih goriva uglja, nafte i zemnog gasa, dovodi čovečanstvo, pa i ovu nauku, pred velike probleme hoda kroz budućnost.

Kakva je ta stvarnost našeg „budnog stanja“ u ovom bremenitom vremenu,

sa puno ekoloških problema, pre svega. Kada je u pitanju kvalitet hrane i vode, koju konzumiramo, svako od nas ponekad ima osećaj nemira, strepnje, brige i straha. Stresni snovi često nemaju „tragičan“ završetak. Tri su najčešće kategorije takvih snova, a njihov sadržaj najčešće se odnosi na posao, ljubav ili školovanje, ali i tragično nevreme (zemljotresi, poplavi, vulkani, pad meteorita, munje i gromovi, požari). Postoji li išta gore od odlaska u krevet pod stresom i prenošenja stresa i na snove? Nije neobično da sanjamo stresne situacije, ali je ovakve snove moguće sprečiti. Evo šta treba znati o njima, kao i kako možete da ih zamenite mirnijim snom, po savetu stručnjaka.

Potencijalno opasni/štetni hidrometeorološki događaji - pojave na području našeg regiona identifikovani su kao pojave, koji mogu da dovedu do povreda ili gubitka života, oštećenja imovine, poremećaja u društvenim i ekonomskim aktivnostima ili mogu da izazovu degradaciju životne okoline: jake/žestoke vremenske pojave: oluje i jake grmljavinske nepogode (grad, jake grmljavine, udari groma, udari vetra, intenzivne padavine, pijavica/svrdlica), padavine (snežne oluje, mećava i vejavica, mokar sneg, jake intenzivne kišne padavine, dugotrajne kišne padavine, ledena kiša, ledena rosulja, poledica); drugi događaji/pojave i vremenski uslovi (jaka inverzija, hladni i topli talasi, magla i niska oblačnost, UV-B radijacija, šumski požari, naglo topljenje snega, snežni nanosi); kvalitet vazduha (kisele kiše, radioaktivne padavine, urbano zagađenje vazduha); klimatski događaji/pojave (suše, biljne bolesti); hidrološki događaji/pojave (poplave, bujice, erozija i klizišta, male vode u vodotokovima i dr.

Negativne efekte klimatskih promena Evropljani već uveliko osećaju na svojoj koži: tokom prošle godine vremenski i klimatski događaji velikog uticaja prouzrokovali su na stotine smrtnih slučajeva, direktno su uticali na više od pola miliona ljudi i izazvali ekonomsku štetu u vrednosti koja premašuje 50.000.000.000\$. Oko 84% ovih događaja bile su poplave ili oluje. Međutim, nije sve tako crno. Brojne zemlje u Evropi su veoma uspešne u smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte, a posebno Evropska unija gde smanjenje štetnih emisija iznosi 31% između 1990. i 2020. U narednoj deceniji teži se neto smanjenju emisija gasova sa efektom staklene bašte za 55% – prema unapređenim Nacionalno utvrđenim doprinosima, Srbija je nešto manje ambiciozna i namerava da smanji štetne emisije za 33,33% u poređenju sa baznom, 1990. godinom.

Stresni san naspram noćne more, šta je gore?

Najpre je potrebno napraviti razliku između stresnih snova i noćnih mora. Iako definitivno sličnost postoji, terapeut i stručnjak za snove Lelie Elis objašnjava da stresni snovi naizgled mogu duže da traju, dok su noćne more intenzivnije. Oni su često više frustrirajući nego istinski zastrašujući, posebno ako se ponavljaju.

Kad imamo noćnu moru, najčešće se probudimo uspaničeni. Stresan san može za temu da ima bilo šta, i dosadan i običan sadržaj, dok noćna mora ima tendenciju da bude jeziva ili opasna po život i često je povezana sa traumom. Stresni snovi često nemaju „tragičan“ završetak, već su poput hrčka u svojoj vrtešci: radnja traje dugo, a ne vodi nikuda. Snove može biti teško dešifrovati, posebno one stresne, ali oni mogu da sadrže važne poruke o tome šta treba da promenite u svakodnevnom životu. Upravljanje stresom i optimizacija rutine spavanja pomoći će da prespavate noć, ublažiti stresne snove i da se probudite odmorni i bez većih psiho-opterećenja.

Makar u snu zamislimo scenario: u jednom trenutku, dolina je bila spokojno, močvarno zemljište. Visoka trava i palme bacale su isprekidane senke po vodi ispod. Ribe su oprezno vrebale sa oboda mangrova. Orangutani su tražili voće kožnatim prstima. Potom se uspavani div probudio iz sna. Bilo je to oko 72.000 godine p.n.e. na ostrvu Sumatra, u Indoneziji. Došlo je do erupcije supervulkana Toba i to se smatra najvećim sličnim događajem u poslednjih 100.000 godina.

Niz gromoglasnih eksplozija izbacilo je 9,5 kg³ pepela, šikljajući u oblacima koji su zatamnili nebo i podigli se 47 km u atmosferu. Posle svega, ogromna prostranstva širom Azije bila su prekrivena slojem meke prašine debljine od tri do 10 cm. Ona je zagušila izvore vode i zalepila se za vegetaciju poput cementa - naslage iz Tobe pronađene su na tako udaljenim mestima kao što su Istočna Afrika, 7.300 km zapadno od tačke erupcije. Ali, najvažnije od svega, neki naučnici veruju da je ova erupcija gurnula svet u vulkansku zimu koja je trajala decenijama - i gotovo istrebila našu vrstu.

Klimatske promene: pretnja od izumiranja čovečanstva se ne shvata ozbiljno, kažu naučnici. „Ako me vidiš, plači“: Zbog suše se pojavilo kamenje sa zastrašujućim porukama u koritima reka.

Nijedan deo sveta nije ostao besprekorno čist - svako jezero, šuma ili kanjon taknuti su ljudskim aktivnostima. Naš puki broj i genijalnost omogućili su čovečanstvu da ostvari podvige o kojima nijedna druga životinja nije mogla ni da sanja. Svakoga dana mi kolektivno načinimo 4,1 milijardu fotografija i razmenimo između 80 i 127 biliona reči.

Sablasno konkretnog datuma, 15. novembra 2022, Ujedinjene nacije su predvidele da će se na planeti istovremeno nalaziti osam milijardi živih ljudi - i do 800.000 puta više nego što je bilo preživelih posle katastrofe vulkana Tobe.

Danas je broj stanovnika toliko velik, sa toliko malo genetskog diverziteta - izvan Afrike - da je jedan istraživač nedavno primetio da ne iznenađuje što neki ljudi sablasno liče na savršene neznance. Postoji ograničen genski fond koji se neprestano reciklira i svakoga dana se dešava oko 370.000 novih prilika (u obliku novorođenih beba) za ove genetske koincidencije.

Rasprava oko idealnog broja ljudi na planeti je podeljenija i emotivnija nego ikad, ali vreme polako ističe za donošenje odluka koji je najbolji pravac kretanja. Kad su sprovedene do logičkih zaključaka, objasnio je, ove proste činjenice na kraju dovode do toga da će potražnja čovečanstva dovesti do iscrpljivanja zaliha planete.

Vreme u kojem živimo prepuno je izazova i promena koje zadiru u sva područja života i rada, narušeno je zdravlje, osetno promenjen kvalitet života. To je nova kategorija u sistemu vrednosti čoveka i društva. Definisane ovih pojmova otežano je iz tri razloga:

1. neodređenosti pojmova koji čine složenu sintagmu kvalitet života,
2. različitih pristupa u definisanju,
3. različitih metodoloških pristupa.

Ono što je neophodno uraditi kako bi definisali potencijalne opasnosti, odnosno hazarde od dešavanja takvih pojava. Najpre treba izučiti pojave sa najvećim masama, odnosno potencijalnom energijom i na bazi toga izvršiti procenu opasnosti od njih; To će biti osnov za preduzimanje određenih preventivnih mera, kako bi se umanjili negativni efekti koje izazivaju klizišta, - sa inženjersko-geološkog stanovišta, urađena je namenska karta na kojoj je izvršena kategorizacija stenskih masa, koja omogućava izdvajanje odgovarajućih modela terena (konstrukcija terena), koji su veoma pogodni za definisanje hazarda klizanja, odnosno procenu rizika od pojava nestabilnosti. Geološki modeli padina pogodni za nastanak pojava nestabilnosti velikih razmera je prisutna, praktično samo u predelima centralne Srbije.

Obezbeđivanje materijalnih sredstava za finansiranje sanacionih mera za otklanjanje posledica klizišta je obaveza resornog Ministarstva. Nepovoljne i opasne atmosferske nepogode u zavisnosti od intenziteta, vremena trajanja direktnih i indirektnih gubitaka ovde razlikujemo dva tipa hidrometeoroloških događaja - pojava, nepovoljni i opasni. Nepovoljni hidrometeorološki događaji - pojave predstavljaju hidrometeorološke događaje - pojave, koji svojim intenzitetom, trajanjem ili vremenom pojavljivanja ne

dostižu kritične vrednosti ili karakteristične vrednosti, ali mogu prouzrokovati štete specifičnim, vremenski zavisnim ekonomskim sektorima.

Evropa predstavlja živu sliku sveta koji se zagreva i podseća nas da čak i dobro pripremljena društva nisu bezbedna od uticaja vremenskih eksrema. Ove godine, kao i 2021, velike delove Evrope pogodili jaki toplotni talasi i suše što je podstaklo požare. Tokom prošle godine neverovatne poplave donele su smrt i razaranja.

Uticaj klimatskih promena na nacionalnu bezbednost se direktno ili indirektno ogleda kroz: promene u vodenom režimu, nestašica resursa pijaće vode, ubrzano topljenje leda i snežnih kapa, porast nivoa mora, gubitak teritorija, povećanje ekstremnih vremenskih prilika (suša, poplave, oluje, gradonosni oblaci), promene u načinu poljoprivredne proizvodnje, uticaj na zdravlje ljudi, migracije...

Većina reka (rezervoari vode za piće), naročito u razvijenim zemljama sveta, postale su kanali otpadnih voda. Industrijske i komunalne otpadne vode prevazišle su kapacitete vodenih tokova, pa voda nije u stanju da te otpadne materije razgradi. Velike reke u Evropi nose tone štetnih supstanci (soli teških metala: žive, olova, kadmijuma, te celuloznu pulpu, ulja, deterdžente, paste, biocide, otpadna ulja), pa se ne mogu koristiti za piće i rekreaciju. Nedostatak kiseonika dovodi do uginuća živih bića u vodi i takva voda postaje tzv. „mrtva“ voda. U takvoj vodi mogu živeti samo anaerobne bakterije, koje mogu živeti bez kiseonika. Ako se u vodene tokove ispuštaju fosfati i nitrati iz veštačkih đubriva, deterdženti iz domaćinstava i hemijske industrije te filtrat iz deponija otpada, a te materije potpomažu rast vodenih algi, koje imaju izraženu potrebu za kiseonikom.

Osnovni izvori zagađenja prirodnih voda su: mineralna đubriva, organske materije, neorganske materije i minerali, sedimentne materije, radioaktivne materije, otpadna toplota i sl. Biološki pokazatelji kvaliteta vode predstavljaju siguran način određivanja karaktera i nivoa zagađenosti vode. U tom cilju obavljaju se bakteriološka i saprobiološka ispitivanja kvaliteta vode.

Kada su u pitanju vanredne situacije, sve su aktuelniji efekti i posledica munja i gromova, koji imaju sinergijski pristup u sistemu učestalih klimatskih promena. Gromovi su masivna pražnjenja elektriciteta, koji nastaje između nebeakog svoda i tla, a munje su vizuelni prikaz oslobađanja te ogromne energije.

Da li ste ikada sedeli i gledali oluju sa grmljavinom? Sa moćnim munjama koje presecaju nebo i osvetljavaju tlo kilometrima? Taj magičan prizor omogućavaju gromovi koji demonstriraju jednu od najmoćnijih pojava u ranjivoj prirodi.

Gromovi su masivna pražnjenja elektriciteta koji nastaje između neba i tla, a munje su vizuelni prikaz oslobađanja te energije. Svaki grom ima na stotine miliona volti elektro- napona, a to je dovoljno da čitavog dana napajamo 56 kuća potrebnom električnom energijom. U svetu svake sekunde dođe od 100 udara groma što predstavlja ogroman izvor električne energije, ali tehnologija koja je potrebna da bi tu energiju mogli da iskoristimo nije do kraja razvijena. Dobra vest je – uveliko se radi na njenom razvoju. Jednom kada je budemo imali gromovi će se koristiti za dobijanje toplotne ili električne energije.

Za vreme oluje, u oblacima se sudaraju čestice kiše, leda ili snega. Ti sudari u donjim slojevima olujnih oblaka stvaraju negativan napon. Predmeti na zemlji: torjevi, drveće i samo tlo postaju pozitivno naelektrisani. Ova suprotnost u naelektrisanjima pravi neravnotežu koju priroda teži da popravi, tako što će propustiti struju kroz ova dva elektro-naboja.

Munja je izuzetno vruća. Može da zagreje vazduh oko sebe na temperaturu pet puta višu od one na sunčevoj površini. Ova toplota uzrokuje brzo širenje i vibriranje

okolnog vazduha, što stvara grmljavinu koja se čuje kratko vrijeme nakon što smo vidjeli munjeviti bljesak. Najuočujnije munje su one koje se protežu od oblaka do tla. Svake sekunde oko 100 ovakvih gromova udari u Zemljinu površinu. Neke munje nikada ne napuštaju oblake. Već naelektrisanje putuje između različito naelektrisanih delova oblaka. Postoje i munje koje potpuno zbunjuju naučnike, a to su sferične munje³. Kada je reč o njima, ne možemo da ne spomenemo i našeg velikog naučnika Nikolu Teslu, jer je on bio prvi koji ih je ovu pojavu uočio i istraživao.

Ekološko prilagođavanje klimatskim promenama je reakcija živih bića na promenljive uticaje u jednom ekosistemu, što im omogućava preživljavanje i opstanak vrsta. Karakteristike vrste nastale tokom evolucije, a uslovljene naslednom osnovom nazivaju se adaptacije (prilagođenosti)⁴.

Zagađenje hrane odnosi se na prisustvo štetnih hemikalija i mikroorganizama u hrani, što može prouzrokovati bolesti potrošača. Ovaj članak govori o hemijskoj kontaminaciji namirnica, za razliku od mikrobiološke kontaminacije koja se može naći pod bolestima koje se prenose hranom.

Uticaj hemijskih zagađivača na zdravlje i dobrobit potrošača često je očigledan tek nakon mnogo godina obrade i dužeg izlaganja na niskim nivoima. Za razliku od patogena koji se prenose hranom, na hemijske zagađivače prisutne u hrani termička obrada često ne utiče. Hemijske zagađivače možemo klasifikovati prema izvoru zagađenja i mehanizmu kojim ulaze u prehrambeni proizvod.

Očuvanje eko-bezbednosti poljoprivredni proizvodi je posao svih nas: regulatora, inspektora, poljoprivrednih proizvođača, subjekata u poslovanju hranom, sve do potrošača koji takvu hranu s pravom očekuju. Poštovanje visokih standarda, kao što su standardi EU i efikasni sistemi kontrole na svim nivoima su preduslov za zaštitu potrošača, ali i konkurentnost domaće privrede⁵.

Opasnosti od klimatskih i antropogenih uticaja

Klimatske promene odražavaju promene u energetsom bilansu klimatskog sistema, odnosno promene nastale u izmeni ravnoteže između dolazećeg i odlazećeg Sunčevog infracrvenog zračenja na Zemlju ili sa Zemlje. Najznačajniji faktori koji utiču na ovu prirodnu ravnotežu:

1. Varijacije u odstupanju elemenata Zemljine orbite (ekscentričnost, ekliptika, precesija, ekvinokcija)⁶. Ove promene stvaraju uslove po kojima se klima na planeti periodično menja u zavisnosti od promena koje imaju pojedini elementi orbite u toku vremena;
2. Varijacije u Sunčevom zračenju – solarne varijacije predstavljaju promene u intenzitetu Sunčevog zračenja. One se periodično menjaju i za vreme svojih

3 Gromovi stalno pogađaju avione. Ali su oni otporni na udare groma. Putnički avion grom pogodi, u proseku, jednom godišnje. Oko 18.000 oluja sa grmljavinom je aktivno u svakom trenutku na planeti Zemlji. Mesto gde je se dogodi najviše grmljavina je Tororo i Uganda (Afrika). Toplotna energija koja se oslobodi prilikom udara munje, zagreje vazduh na 20.000°C.

4 Na slici prikazujemo "Lov" na munje i gromove sa meračima udara i zaštite: Inovaciono rešenje nobelovca prof. dr Miće Randelovića, redovnog člana Srpske kraljevske akademije inovacionih nauka (SKAIN. sa kojim imam odlčnu saradnju, tim pre, što je i Mića Redovan član Centra za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti, koji maestralno vodi Akademik prof. dr Slobodan Nešković.

5 Zato na Svetski dan bezbednosti hrane koji se svuda u svetu, pa i kod nas, obeležava 7. juna pokrećemo ovu tematiku, delimo novosti, nalaze, dobre prakse i podsećamo da smo svi u lancu hrane na istom zadatku – da na održiv način omogućimo uslove za proizvodnju dovoljnih količina bezbednih poljoprivrednih proizvoda.

6 Milankovićeve ciklus, koji se periodično ponavlja (u zavisnosti koji je element u pitanju). Usled ovog odstupanja menja se ugao pod kojim Sunčevi zraci padaju na Zemlju, pri čemu se menja i udaljenost od Sunca.

- maksimalnih intenziteta dolazi do porasta temperature na Zemlji;
3. Vulkanske erupcije. Najčešće, nekoliko puta u veku, javljaju se velike vulkanske erupcije, koje u atmosferu izbace velike količine različitih gasova i čestica koje utiču na količinu primljene Sunčeve energije. Tokom duge Zemljine istorije bilo je više erupcija supervulkana koji su uticali na dugogodišnje promene klime na planeti;
 4. Kretanje tektonskih ploča. Kretanjem, odnosno pomeranjem tektonskih ploča, došlo je do promena na kontinentima, koje su uticale na promenu klime na njima;
 5. Antropogeni faktori – faktori koji su nastali pod uticajem čovekovog delovanja u prirodi.

Vratimo se u sadašnjost - strah od NHB napada iz druge polovine XX veka pitanje je prošlosti. Jedini vlasnici atomskih skloništa su ekscentrični preperi i multimilijarder, dok se svet bavi drugim egzistencijalnim problemima poput klimatskih promena. Ljudi lako zaborave da u svetu postoji oko 14.000 nuklearnih projektila, koji zajedno imaju moć da unište oko 3.000.000.000 ljudskih života, a mogu dovesti i do izumiranja kompletne vrste biljaka i životinja, dovedu u pitanju mogućnost ishrane iz prirode, ukoliko započne nuklearnim, hemijski ili biološki sukob. Znamo da su šanse da bilo koji svetski lider aktivira nuklearno oružje veoma male; na kraju krajeva, morao bi da bude lud da pokuša tako nešto. Ali često ne uzimamo u obzir da oružje može da greškom da se aktivira.

Sve u svemu, otkako postoji nuklearno oružje, barem 22 puta u svetu je zamalo došlo do nuklearnog rata. Do sada smo bili na ivici nuklearnog sukoba zbog incidenata koji uključuju jato labudova, Mesec, sitne kompjuterske kvarove i neobično vreme u svemiru. Jednom prilikom, 1958. avion je slučajno ispustio nuklearnu bombu u dvorište jedne porodične kuće; nekim čudom niko nije stradao, mada su kokoške koja je porodica uzgajala isparile. Do greške je došlo i 2010. kada vojno vazduhoplovstvo SAD privremeno izgubilo mogućnost upravljanja nuklearnim raketama, što znači da nije bilo moguće primetiti, a ni stopirati, automatsko lansiranje za 50 raketa.

Hemijsko oružje je svaka vrsta municije koja sadrži otrove i hemijske supstance koje mogu da naškode ljudskom organizmu. Postoje različite kategorije hemijskog oružja. Gasovi poput fozgena utiču respiratorni sistem, izazivajući gušenje - žrtva se zadavi od sekreta iz sopstvenih pluća. Sva ova tzv. hemijska oružja mogu biti upotrebljena u ratu stavljanjem u granate, bombe i projektele. Ali sve to je zabranjeno Konvencijom o hemijskom naoružanju iz 1997, koju je potpisala većina država, uključujući i Rusiju. Svetska organizacija koja nadzire upotrebu ovakvog naoružanja, Organizacija za zabranu hemijskog oružja, sa sedištem u Hagu u Holandiji, prati nezakonito korišćenje i pokušava da ga spreči.

Bojni otrovi su korišćeni u prošlosti - Prvom svetskom ratu, tokom rata Irana i Iraka 1980-ih godina i nedavno, kada ih je sirijska vlada upotrebila protiv pobunjenika.

Biološko oružje se razlikuje od hemijskog. To je fraza koja se koristi za opisivanje naoružanja koje može izazvati opasne bolesti poput ebola. Rusija je za vreme Sovjetskog saveza kontrolisala ogromni program sipitivanja biološkog oružja. Problem je što postoji siva zona između rada na zaštiti stanovništvo od štetnih patogena i tajnog rada kako bi mogli da se koristiti kao oružje. Patogeni - mikroorganizmi koji izazivaju bolesti - mogu biti virusi, bakterije, gljivice i drugi organizmi.

Konačno, u ovoj tmurnoj prozivci nekonvencionalnog oružja, svoje mesto ima i „prljava bomba” - normalan eksploziv koji je okružen radioaktivnim elementima. Poznat je kao RDD (radiological dispersal device) - radiološki uređaj za raspršivanje.

To bi mogao biti konvencionalni eksploziv koji nosi radioaktivni izotop kao što je cezijum 60 ili stroncijum 90. Neće nužno ubiti više ljudi od normalne bombe, barem ne u početku. Ali može ogromnu oblast - potencijalno veličine čitave londonske četvrti - da učini kontaminiranom nedeljama, sve dok ne bude potpuno očišćena. Prljava bomba je poput psihološkog oružja, napravljena je da izazove paniku među stanovništvom i potkopa moral društva.

Balkanski narodni običaji potiču iz davnih vremena i u skladu su sa starim verovanjima, koji su opstali do danas. Narodne običaje često prate razne tajanstvene i mistične radnje, koje narod čini u raznim prilikama i iz raznih pobuda, verujući da će mu to pomoći i koristiti. Od rođenja, preko venčanja, slava, verskih praznika, pa i u smrti - običaji nas prate celog života.

Namena narodnih običaja je različita i može biti:

- da se zaštititi zdravlje ukućana,
- da se sačuva i poveća porod i imovina,
- da pada kiša i da se natope žedna polja,
- da se suzbiju i razbiju gradonosni oblaci.
- da se pridobije osoba koja se voli,
- da se izleči bolesnik,
- da se napakosti nekome, itd.

Narodna meteorologija otkriva šta znače vremenske prilike u pravoslavce na Krstovdan i Bogojavljenje, i kakva godina je pred nama. Ako su vam vremenske prilike u godini koja je počela jako bitne, a niste uradili ove stvari na Krstovdan, evo prilike da vam i vremenske prilike na Bogojavljenje pokažu šta nas čeka.

Ako na Bogojavljenje pada sneg ili stegne mraz, čeka nas dobra godina, veruju narodni meteorolozi. Ako na Bogojavljenje duva jugo (topao i suv vetar), godina će biti rodna, ali puna bolesti. Ako na ovaj praznik pada kiša, biće poplava, a ako je vreme vedro, preći suša narednog leta.

Danas, unutar našeg entiteta, postoji sve veća težnja da se većina običaja obnovi i utka u kontekst savremenog života. Najzastupljeniji i najpoznatiji običaji su običaji životnog ciklusa, koji su u vezi sa rođenjem, krštenjem, venčanjem, odlazakom u vojsku, smrću itd. Koliko je čuvanje običaja bilo značajno za zajednicu govori i izreka "bolje zemlju prodati, nego običaj izgubiti". Narodna jela i pića oduvek su privlačila posebnu pažnju, barem kada je u pitanju bagata i raznovrsna trpeza.

Postoji mnogo narodnih običaja: za svaku radnju, svaki događaj, svaki praznik, svaku priliku i nepriliku. Balkanci su narod sa bogatom tradicijom, koji se, zbog različitih istorijskih okolnosti suočavao sa velikim iskušenjima očuvanja. Međutim, mnogi običaji su tokom dugog vremenskog perioda bili izgubljeni ili potisnuti.

Dok ispisujemo ove redove, danas vernici pravoslavlja obeležavaju veliki praznik-Krstovdan, a pozdrav započinje sintagmom "Bog se javi"! Prema starim predanjima i verovanjima, ove noći će se u nekom gluvom dobu, kada sve utihne i zaspe ukrstiti zimski i letnji vetrovi, reke ce na trenutak prestati da teku, a ptice ce progovoriti ljudskim glasom. Na nebu ce se pojaviti čudna svetlost sto ce biti znak da se Bog javlja, i nebo se otvara. Ne zaboravite noćas tačno u 12 pogledati u nebo i zamisliti želju. Ali dobro pazite šta želite.

Ne tražite od Boga novac, bogatstvo ne donosi sreću. Ne traži uspeh, ako postoji talenat i rad, uspeh ce svakako doći. Tražite ljubav i veru, snagu za prastanje sebi i drugima. Bog nam ne šalje iskušenja da ih prevaziđemo već da ojačamo i osnažimo sebe. Nema bezgrešnih, ali ima nezahvalnih. Ne zaboravite noćas pogledati u nebo i zamislite želju... Ali, pogledajte i unutar sebe, tamo je sve što nam je potrebno, čak i ta čarobna

svetlost. Ako je pronađete znaćete. Veruj! Čuda se događaju. Možda baš noćas neko dobije ono što želi godinama...Čarobna noć!

Eko-bezbednost u vanrednim situacijama

Vanredne situacije, prouzrokovane prirodnim nepogodama ili ljudskim aktivnostima, svakodnevno odnose mnogo ljudskih života i na različite načine uništavaju i degradiraju životnu sredinu, uzrokujući veliku materijalnu štetu i gubitke. Rizik od katastrofa postoji u svakom društvu, jer katastrofe usporavaju održivi razvoj društva u celini, a njihova pojava u jednom regionu može da prouzrokuje štete u nekom drugom regionu i obrnuto.

Klimatolozi strahuju da je pređen opasni prag, strahuju da će zbog klimatskih promena koje je izazvao čovek, ekstremni vremenski događaji biti gori nego što se predviđalo. Oni strahuju da će zbog klimatskih promena, koje je izazvao čovek u velikoj meri, ekstremni vremenski događaji u nastavku XXI veka biti gori nego što se predviđalo.

Nema sumnje da naša privreda i ekonomija trpe značajne gubitke u materijalnim dobrima, ali i da na našem i susedskom području atmosferske nepogode prouzrokuju gubitke u ljudskim životima. Sve češća pojava nepovoljnih vremenskih uslova izazvanih klimatskim promenama smanjuje stabilnost prihoda u sektoru poljoprivrede. U poređenju sa popisom poljoprivrede od pre 10-tak godina, došlo je do povećanja površina pod oranicama, baštama i voćnjacima na račun livada i pašnjaka, što se znatno odražava na gajenje stoke⁷.

Poljoprivredni sektor je jedan od najpogođenijih usled klimatskih promena. Suše, poplave, grad i promene režima padavina imaju negativan uticaj na poljoprivredno stanovništvo, ruralni i ekonomski razvoj. U Srbiji, poljoprivredna proizvodnja je zaslužna za oko 15 odsto radnih mesta, zato je ulaganje u njenu otpornost od ključnog značaja za povećanje prihoda i obezbeđivanje sigurnosti hrane.

Šta možemo učiniti da poljoprivreda postane otpornija na klimatske promene?

1. Zajedničke i koordinisane akcije: zajedničkim i koordinisanim radom nadležnih ministarstava, lokalnih samouprava, obrazovnih i istraživačkih institucija, savetodavnih službi i poljoprivrednika, doprinosi se razvoju sveobuhvatnih strategija za jačanje otpornosti, pronalaženju rešenja za održivi ruralni razvoj i primenu lokalno adekvatnih mera za jačanje otpornosti poljoprivrede;
2. Uključivanje praktične obuke i edukacije: praktični programi obuke i razmene znanja mogu da pruže učenicima, studentima poljoprivrednicima, ali i donosiocima odluka, neophodne veštine i tehnike za prilagođavanje klimatskim promenama i olakšaju im da primene održive prakse u svakodnevnom aktivnostima;
3. Uspostavljanje prilagođenih mehanizama podrške: razvijanje prilagođenih mehanizama finansijske i tehničke podrške na lokalnom nivou, pomaže poljoprivrednicima da pristupe svim neophodnim resursima i imaju koristi od savetodavnih službi, što zauzvrat povećava njihove kapacitete da se izbore sa klimatskim promenama;
4. Ulaganje u klimatski pametnu poljoprivredu: izdvajanje resursa za podršku klimatski pametnim poljoprivrednim praksama, kao što su precizna poljoprivreda, agroekologija i efikasne tehnologije za navodnjavanje i zaštitu useva od elementarnih nepogoda, omogućava poljoprivrednicima da ublaže klimatske rizike, povećaju produktivnost i smanje negativan uticaj na životnu

⁷ Npr. Posle katastrofalnih poplava, klimatske promene u Libiji mogu da povećaju osetljivost stoke i divljači na te promene zbog nedostatka vodnih resursa i povećanja saliniteta, pre svega.

- sredinu;
5. Izgradnja otporne infrastructure: održavanje postojeće i izgradnja nove infrastrukture, poput kanala za odvodnjavanje i navodnjavanje, hidroakumulacija, atarskih puteva, može smanjiti rizike od posledica elementarnih nepogoda poput poplava i suše;
 6. Kako bi se pružio odgovor na ovo pitanje, Organizacija za hranu i poljoprivredu UN (FAO) okupila je predstavnike resornih Ministarstva i vodoprivrede, lokalnih samouprava, obrazovnih institucija, savetodavnih službi i poljoprivrednika u cilju rešavanja gorućih pitanja iz oblasti poljoprivrede;
 7. Mere za smanjenje degradacije zemljišta: fizička, hemijska i biološka degradacija zemljišta dovodi do smanjenja infiltracije i zadržavanja vode u njemu i smanjenja plodnosti zemljišta. Pravilnom obradom, adekvatnom primenom đubriva i sredstava za zaštitu, izbalansiranim režimom navodnjavanja, čuva se temelj poljoprivrede i obezbeđuje održivija proizvodnja i bezbednost hrane;
 8. Stavljanje akcenta na adekvatne uslove proizvodnje: prepoznavanje potreba biljaka i životinja i obezbeđivanje saveta o optimalnim uslovima uzgoja, uključujući pravilno upravljanje vodama, pristup kvalitetnom materijalu za proizvodnju, i redovnu kontrolu štetočina i bolesti, omogućava poljoprivrednicima da održe produktivnost uprkos negativnom uticaju klime.
 9. Pružanje podrške organizacijama poljoprivrednika: jačanje organizacija poljoprivrednika i njihovo osnaživanje da se kolektivno prilagode klimatskim promenama, pruža lakši pristup informacijama, bolje upravljanje resursima i stvaranje novih tržišnih mogućnosti.
 10. Uvođenje pitanja klimatskih promena u pravni okvir: integrisanje teme klimatskih promena u poljoprivredne politike, propise i pravne okvire na nacionalnom i lokalnom nivou, obezbeđuje sistematski pristup rešavanju klimatskih rizika i pruža osnovu za održive poljoprivredne prakse;
 11. Lični primer: vlada, institucije i uticajni partneri mogu dati primer i motivisati druge širom poljoprivrednog sektora, definisanjem i primenom održivih poljoprivrednih praksi, smanjenjem emisije gasova sa efektom staklene bašte i promovisanjem otpornosti na klimu⁸.

Strategija bezbednosti i zaštite društva i ukupnih vrednosti, kao zakonska obaveza podrazumeva preduzimanje napora sa raspoloživim ljudskim, materijalnim, finansijskim i organizacionim mogućnostima, potpunu zaštitu ljudi i materijalnih vrednosti od svih oblika ugrožavanja. Zaštita i spasavanje je jedan od najvažnijih državnih interesa, pravnih obaveza i ljudskih potreba, koji štiti ljude, njihova dobra i sva druga društvena dobra i vrednosti na kojima počiva država i njeno rešavanje⁹.

Definisanjem bezbednosnih izazova, rizika i pretnji kao bezbednosnih problema, put do objašnjenja vanrednih situacija, ali i pojmova kao što su: kriza, bezbednost u vanrednim situacijama, udes, elementarna nepogoda, vanredni događaj, vanredno stanje, nesreća i dr. je popločano. Pitanje bezbednosti u vanrednim situacijama je, između ostalog, u samoj srži nauke o bezbednosti. Ako pravilno i precizno definišemo sve pojmove u kontekstu bezbednosti u vanrednim situacijama, definisali bi smo samo

8 Jedna Panel diskusija organizovana je u okviru projekta „Jačanje otpornosti sektora poljoprivrede na elementarne nepogode,,, koji finansira EU realizuje Organizacija za hranu i poljoprivredu UN (FAO), u saradnji sa Ministarstvom poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede.

9 Vanredna situacija je događaj ili pojava koja ugrožava i suštinski menja uslove i način života građana i značajno narušava biljni i životinjski svet na određenoj teritoriji, vodnom ili vazdušnom prostoru, što zahteva ogromna ljudska i materijalna sredstva da se vrati na predašnje stanje, redovno stanje (ekonomsko, političko, ekološko).

„srce“ nauke o bezbednosti.

Prioritet u proučavanju međunarodnih odnosa i bezbednosti moraju imati vanredne situacije, jer je stepen ugroženosti eko-bezbednosti pri njihovom nastanku veoma visok, a posledice mogu biti katastrofalne. O ovom stavu, ali i po pitanju vanrednih situacija, svi pravci u proučavanju bezbednosti (strukturalni realisti, kontingentni realisti, liberalni institucionalisti, alternativni pristupi bezbednosti) imaju slično mišljenje.

U zaštiti i spasavanju ljudi, materijalnih i kulturnih dobara i životne sredine od poplava učestvuju:

- organi i organizacije nadležni za vodoprivredu,
- nadležna služba i druge organizacione jedinice Ministarstva,
- jedinice civilne zaštite,
- ovlašćena i osposobljena pravna lica i druge osposobljene organizacije,
- građani i drugi subjekti čija je imovina ugrožena poplavom,
- Vojska i Policija.

Organizacija i sprovođenje zaštite i spasavanja od nesreća na nepristupačnim terenima obuhvata spasavanje na planinama, iz snežnih lavina, jama, pećina i sličnih mesta. Nadležna služba organizuje sprovođenje zaštite i spasavanja od nesreća na nepristupačnim terenima. U zaštiti i spasavanju, na zahtev nadležne službe, učestvuje Gorska služba spasavanja.

U slučaju nesreća u kojima je ugrožen veći broj ljudi ili je neophodna dodatna pomoć u ljudstvu i materijalnim sredstvima, u akciju spasavanja uključuju se druge organizacione jedinice MUP-a, Vojske, ovlašćena i osposobljena/obučena i pravna lica.

Zbrinjavanjem ugroženih, postradalih, izbeglih i evakuisanih lica u vanrednim situacijama neposredno rukovode - štabovi za vanredne situacije i poverenici civilne zaštite, odnosno zamenici poverenika, dok se ne stvore uslovi u kojima će dalju brigu o zbrinjavanju preuzeti nadležni organi. Asanacija terena obuhvata uklanjanje, identifikaciju i hitno sahranjivanje poginulih odnosno umrlih, uklanjanje leševa životinja, dezinfekciju, dezinsekciju, deratizaciju, RHB dekontaminaciju i remedijaciju objekata i terena.

Dakle, sistem se (uopšteno rečeno) sastoji iz preventivnih mera (planiranje, organizovanje, opremanje, obuka i osposobljavanje), operativnog delovanja i izvršenja zadataka zaštite i spasavanja ljudi i dobara u vreme nastupanja i trajanja događaja (vejavice, snežni nanosi, poplave) i aktivnosti usmerenih na otklanjanje posledica i što hitnije normalizacije života na ugroženom području. Sem upozorenja, vrlo je bitno pravovremeno i tačno izveštavanje i informisanje javnosti o tragičnom događaju i merama, koje su organizovane i preduzete na ovom planu.

Svi u lancu proizvodnje hrane su odgovorni za bezbednost hrane. Ko god da proizvodi, obrađuje, prodaje ili priprema hranu, ima određenu ulogu u ovom poslu. Nebezbedna hrana može sadržati radioisotope, opasne i štetne materije, viruse, bakterije, parazite ili hemijske supstance izazivajući preko 200 oboljenja - od dijareje do kancera.

U sprovođenju analize opasnosti treba da bude uključeno sledeće:

- verovatnoća i učestalost opasnosti i ozbiljnost njenog štetnog uticaja na zdravlje;
- kvantitativno i kvalitativno istraživanje prisustva opasnosti;
- preživljavanje ili razmnožavanje mikroorganizama koji se pojavljuju;
- nastajanje ili prisustvo toksina, hemijskih agenasa ili fizičkih primesa u proizvodima;
- zajednički uticaj svega napred navedenog.

Analiza opasnosti sastoji se iz tri dela:

- 1) identifikovanje opasnosti;
- 2) određivanje ozbiljnosti opasnosti;
- 3) spoznaja efekata i posledica tragičnog događaja.

Hitno uspostavljanje neophodnih službi od javnog interesa podrazumeva preduzimanje potrebnih mera i radnji za uspostavljanje njihove narušene funkcije, kao što su snabdevanje neophodnim namirnicama, električnom i toplotnom energijom, gasom, usluge zdravstvene i socijalne zaštite, vodovoda i kanalizacije, saobraćaja, PTT i druge usluge, u skladu sa planom za zaštitu i spasavanje u vanrednim situacijama jedinica lokalne samouprave.

Za daljnji razvoj i globalnu primenu električnih automobila potrebno je riješiti još nekoliko značajnih prepreka od koji je najveća ograničen kapacitet baterija te vreme potrebno za punjenje baterije. Konstantan napredak na području razvoja baterija i energetske učinkovitosti sigurno dovode električne automobile u svakodnevnu primjenu, a samo je pitanje vremena kada će električni automobili biti u potpunosti konkurentni klasičnim, fosilnim gorivima pokretanim, automobilima.

Sve relevantne opasnosti se unose u obrazac koji sadrži:

- fazu procesa u kojoj se opasnost pojavljuje (faza procesa iz dijagrama toka),
- vrstu opasnosti (mikrobiološka, hemijska, fizička),
- uzrok pojave opasnosti,
- redni broj i identifikovane realne opasnosti,
- ocenu vrednovanja opasnosti (3 ili 4).

Zaključak

Razvoj čovečanstva često nije bio plod istinskih potreba, već je veštački kreiran od strane pojedinih interesnih grupa i struktura. Danas smo svedoci pogubnih posledica takvog odnosa čovečanstva prema prirodi, za koje nesumnjivo veliki deo odgovornosti snose lideri Zapadnog Balkana i Evrope. U uslovima ekološke krize, kada još uvek nema pravih rešenja za nagomilane probleme u oblasti ekologije, sve češće zahteva se od lidera da budu nosioci promena u ovoj oblasti.

Pod uticajem različitih faktora (varijacije u odstupanju Zemljine orbite, varijacije u Sunčevom zračenju, vulkanske erupcije, kretanje tektonskih ploča i dr.) klimatske promene na Zemlji dešavaju se milionoma godina. Uticaj ovih faktora tokom vremena nije bio veliki, tako da su se klimatske promene odvijale veoma sporo, pri čemu se na njihove promene moglo lako prilagoditi. Međutim, ubrzan razvoj ljudske civilizacije, naročito u XIX i XX veku, imao je za posledicu pojavu novog – antropogenog faktora koji je doveo do ubrzanih klimatskih promena. Ovako nastale promene predstavljaju ozbiljnu pretnju za nacionalnu bezbednost svake države.

Pojave suša, poplava, oluja, grada, zemljotresa, vulkana, odrona zemljišta, klizišta, nedostatak resursa pijaće vode, toplotni talasi i dr. imaju destabilizujući efekat na ekonomski razvoj i nacionalne interese država, što u mnogim nestabilnim regionima u svetu, na direktan ili indirektan način, utiče na nacionalnu bezbednost ne samo tih država već i onih visokorazvijenih čiji su nacionalni interesi (kao neodvojivi delovi nacionalne bezbednosti) na taj način ugroženi. Pojave ekstremnih prirodnih katastrofa još jedna od posledica klimatskih promena, koja utiče na nacionalnu bezbednost, jeste i pojava ekstremnih prirodnih katastrofa, kao što su: suša, poplave, oluje i dr.

Zbog promene klimatskih obrazaca, u poslednjim decenijama XX veka i početkom XXI veka je došlo do češće pojave ovih velikih ekstremnih prirodnih nepogoda, koje su za sobom ostavile posledice koje se ogledaju u velikim ekonomskim štetama i pojavama

ekoloških izbeglica. Uticaj dezertifikacije na poljoprivredne proizvode sve je akuelnija u uslovima surove globalizacije..

Svakako da prioritete aktivnosti organizacija civilnog društva trebalo bi da budu kampanje za podizanje javne svesti i obrazovanje. Dve glavne ciljne grupe su donosioci odluka, odnosno sektor vlade i šira javnost. Organizacije civilnog društva trebalo bi da preuzmu glavnu ulogu u postavljanju teme klimatskih promena među prioritete u strategijama i politikama budućeg razvoja. Time se značajno može pomoći u ublažavanju nepovoljnih efekata klimatskih promena u posebno osetljivim područjima ili na osetljive delove populacije. To se može postići na različite načine: obrazovanjem, davanjem saveta, organizovanjem ugroženih delova populacije, uspostavljanjem dijaloga sa donosiocima odluka, pomaganjem u razvoju posebnih projekata i problem je što su i trenutni kapaciteti organizacija civilnog društva na ovom polju i dalje skromni te bi one prvo morale da se usmere na njihov organizacioni razvoj. Ovaj predlog mera može se postići na sledeće načine: formiranje mreža organizacija (nacionalnih i međunarodnih); razvoj međunarodne saradnje (učestvovanje u međunarodnim projektima, učešće snaga u uklanjanju posledica u vanrednim situacijama, materijalna pomoć ugrenom stanovištvu); razvoj partnerstva sa stručnim institucijama i ekspertima; razvoj partnerstva sa lokalnim zajednicama i specifičnim ciljnim grupama; učešće u razvoju strateških i zakonskih dokumenta vezanih za adaptacije na klimatske promene i sl.

Interakcija antropogenih uticaja i prirodnih činilaca oteavaju mogućnosti predvianja nastanka i razvoja vanrednih događaja. Još uvek je nedostatak kapaciteta društva jedne države ili država regiona i Evrope, da na adekvatan način "odgovori" na moguće izazove, rizike i pretnje. Osim materijalnih i nematerijalnih gubitaka, postoje i indirektno štete, jer potencijalni strani investitori gube interes za ulaganja u pojedinim delovima našeg kontinenta.

Bezbednost i etička pitanja koja nameće DNK tehnologija: to su paradoksi moći i humanosti: mogućnosti nauke i tehnike su ogromne, ali i ljudska iskušenja u njihovoj primeni takođe. Nauke danas više uznemiravaju i zabrinjavaju nego što umiruju čoveka. Kada sve ovo izbacimo na površinu, proanaliziramo i povežemo u smisaonu celinu dobijamo ono što treba narodima i državama Zapadnog Balkana i Evrope - dinamični skup crta ličnosti, potreba, emocija, obrazaca mišljenja i ponašanja koji čine našu ličnost originalnom, jedinstvenom i od svih drugih različitom - dobijamo naš lični PSIHOLOŠKI PROFIL! I uspećemo, ali svi zajedno!

Samo tako možemo iz reklama izvući najbolje izbor hrane (informacija, promisljanje), a ne potpasti pod uticaj površnih vrednosti, koje u realnom svetu jednostavno ne stoje. Važno je znati da se sreća i uspeh temelje na predanom radu i konkretnim postignućima, a ne na posedovanju skupocenih auta, jahti, letilica ili drugih materijalnih dobara. Ma koliko to nekom bilo teško prihvatiti, istina je da su materijalna dobra posledica uspeha, a ne uzrok.

Nada: evo reči koje smo želeli napisati. Ostatak sveta nade se, želi, žudi, čezne, zahteva, traži... i sve ono što još nadom zove, a što nije, budući da nema ni strpljenja ni poštenja, te ne želi ništa drugo osim užitka, a užitak u pravom smislu riječi se i ne može nazvati nadom; bit će to pre jedan delirij, jedna agonija. Svet živi ipak previše brzo, nema više vremena za nadu, jer hoće stvarnost. Unutrašnji život modernog čoveka ima ritam previše ubrzan, da bi se rodio i sazreo jedan osećaj tako plamen i nežan kao što je nada, ta čista zaruka duše sa budućnosti.

Sreća i bogatstvo je u ekološko-duhovnim i hranidbenim vrednostima društva, kojima treba da stremimo. Zdravlje i kvalitet života su više od iodustva bolesti, a to je vitalnost, otpornost i kapacitet. Pravilna i kvalitetna ishrana su u funkciji optimizacije

života i rešavanja brojnih problema ove vrste.

Literatura

1. Adžemović M. Instrumenati zaštite životne sredine, SVAROG br. 4, maj 2012. Banja Luka.
2. Aleksić J. "Prirodni kapital", Fakultet za primenjenu ekologiju "FUTURA", Univerzitet Singidunum, Beograd, 2010.
3. Amidžić B., Biočanin R. Ekološki menadžment u funkciji zaštite i unapređenja životne sredine, IV Međ. konferencija "SymOrg 2004", 06-10. 06. 2004. Zlatibor.
4. Asotić M., Biočanin R. Osnovne postavke savremenog društva, Naučno-stručni časopis "PHERM-HEALTH" br. 1, Farmaceutsko-zdravstveni fakultet Travnik, Travnik, 2013.
5. Bakrač S., Vuruna, M., Milanović M. Degradacija životne sredine - uticaj na ekološku bezbednost, VOJNO DELO, Beograd, 2010.
6. Biočanin R., Amidžić B. Zaštita radne i životne sredine - Crne prognoze, Vojni informator br. 4-5, NIC "VOJSKA", Beograd, 2004.
7. Biočanin R., Bakić R. Životna sredina i održivi razvoj, VŠPM „PRIMUS“ Gradiška, BiH, 2012.
8. Biočanin R., Škrbić V. Ekološka bezbednost i održivi razvoj kao uslov za evropske integracije, NUBL, Banja Luka, 2011.
9. Biočanin R., Alić R., Borovčanin J., Badić M. Predmet naučnog posmatranja eko-zakovitosti i problema u uslovima globalizacije, IV Srpski kongres geografa sa međ. učešćem "Dostignuća, aktuelnosti i izazovi geografske nauke i prakse" Kopaonik -2015.
10. Biočanin R., Badić M. U lavirintu rizičnog društva i put ka ozdravljenju regiona, Međunarodna konferencija „DRUŠTVENO-EKONOMSKI RAZVOJ SRBIJE SA AKCENTOM NA NOVI SAD I VOJVODINU“, 15-16. april 2016. Fruška Gora, Novi Sad.
11. Biočanin R., Mirković M., Hurem A., Badić M. Globalna imperija zla i mogućnost izlaska iz krize kroz eko-reinženjering održivog razvoja, Naučni skup sa međ. učešćem „Savremeno obrazovanje, nove tehnologije i održivi razvoj“, 13-14. maj 2016. Novi Pazar.
12. Biočanin R., Amidžić B., Biočanin I. Ekološka etika u funkciji sigurnosti, Naučna konferencija „Modernizacija i izazovi sigurnosti“, 06-08. jul 2007. Vrnjačka Banja.
13. Biočanin R., Omerović M. Ekološki izazovi i održiv razvoj kao globalni problemi i implikacije u tranzicionim zemljama, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, 2010.
14. Biočanin R. Humana ekologija, FIMEK u Novom Sadu, Novi Sad, 2019.
15. Biočanin R., Čolaković M. Zarobljena planeta Zemlja, IUT Travnik, 2019.
16. Бошковић М. Специфичност организовања и деловања службе јавне безбедности у заштити и унапређењу животне средине, Факултет Одбране и заштите, Београд, 1992.
17. Lješević, M., Životna sredina - teorija i metodologija istraživanja, Univerzitet Singidunum u Beogradu - Fakultet za primenjenu ekologiju FUTURA i NVO "Ekorizik", Beograd, 2010.
18. Mihajlov A. Održivi razvoj i životna sredina ka Evropi u 95 + koraka,

- Privredna komora Srbije, Beograd, 2005.
19. Jusufrić I. i saradnici: Ulaganje u ljudski kapital-znanje i obrazovanje kao faktori održivog razvoja, 23. mart 2017. Travnik.
 20. Karić B., Biočanin R. Ekološki izazovi i bezbednost, Evropski defendološki centar Banja Luka, 2024.
 21. Kovačević B. Rat i ekologija, EDC, Banja Luka, 2011.
 22. Kečević Z. Систем безбедности, Факултет безбедности, Београд, 2009.
 23. Nešković S. Dihotomija ekonomije i ekologije iz ugla posmoderne sociološke paradigme, CESNA B, Beograd, 2009.
 24. Njegovan Z. Ekonomski instrumenti kao elemenat održive politike zaštite životne sredine, Ekonomski institut, Beograd, 2004.
 25. Ostojić G.D. Klimatske promene i nacionalna bezbednost, Generalštab Vojske Srbije, Beograd, 2016.
 26. Пејановић Љ., Вејновић Д., Ракић М. ЗАШТИТНА ФУНКЦИЈА БЕЗБЕДНОСТИ У ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА, Европски дефендологија центар за научна, политичка, економска, социјална, безбједносна, социолошка и криминолошка истраживања, Бања Лука, 2018.
 27. Perić V., Biočanin R., Nestorović O., Badić M. Ekološka bezbednost i krizno komuniciranje u vanrednim situacijama u regionu, Uvodni rad, Evropski defendologija centar – EDC, Banja Luka, 2017.
 28. Radević B., Biočanin R., Badić M. Ekološki menadžment- doprinos održivom razvoju u uslovima drastičnog zagađenja životne sredine, III Međunarodna naučno-stručna konferencija o ekonomskom i regionalnom razvoju „EUROBRAND“, 26-28. jun 2011. Kladovo.
 29. Ruml i saradnici: (2012): On the use of regional climate models: Implications for climate change for viticulture in Serbia. Agriculture and Forest Meteorology 158.
 30. Trboljavac S., Biočanin R., Milentijević G. Jedinstvo suprotnosti – dobra i zla, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti Beograd, br. XXVIII, 2019.
 31. Tešić M., Perić V., Badić M., Biočanin I. Ekološki kriminalitet kao alergijski sindrom (ne)održivog razvoja i njegovo suzbijanje, Naučno-stručni časopis „PHARM-HEALTH“, Farmaceutsko-zdravstveni fakultet Travnik, br.1/13. Travnik, 2013.
 32. Tešić M., Biočanin R. Globalna ekologija, Internacionalni univerzitet Travnik, Travnik, 2018.
 33. Vejnović D., Šikman M. Defendologija društveni aspekti bezbjednosti moderene države, Visoka škola unutrašnjih poslova, Banja Luka, 2007.
 34. Vranić D. P. Development of a model for integrated management of local level adaptation measures to climate changes, Univerzitet u Nišu, Fakultet zaštite na radu u Nišu, Niš, 2018.

Дејан Младеновић¹, Ивана Поповић²

CROUCH-RITCHIE-JEV MODEL KONKURENTNOSTI NA PRIMERU OPŠTINE LЈIG

Резиме

Један од приоритета економског развоја општине Љиг је развој туризма, његова одрживост и побољшање постојеће туристичке понуде, пре свега у бањском и планинском туризму. Циљ рада је да анализира постојеће природне и друштвене ресурсе и да у светлу истих предложи перспективе и туристичку политику у одређивању конкурентности туристичке дестинације. Сложена природа конкурентности подразумева анализирање кључних ресурса и атракција, факторе подршке, ситуационе услове и менаџмент туристичке дестинације, што је предмет самог рада. На основу изложеног, закључено је да општина Љиг са свим својим потенцијалима уз унапређење туристичке понуде, организациона побољшања, која зависе само од ње, уз адекватну помоћ државе и искоришћених капацитета Европске Уније из предприсупних фондова, може постати перспективна и одржива туристичка дестинација, што је основна хипотеза овог рада.

Кључне речи: туризам, Љиг, туристички ресурси, дестинација, Рајац, менаџмент

CROUCH-RITCHIE'S MODEL OF COMPETITIVENESS ON THE EXAMPLE OF LJIG MUNICIPALITY

Abstract

One of the priorities of the economic development of the municipality of Ljig is the development of tourism, its sustainability, and the improvement of the existing tourist offer, primarily in spa and mountain tourism. The paper aims to analyze the

1 Др Дејан Младеновић, Висока пословна школа струковних студија „проф. др Радомир Бојковић“, Крушевац, Србија, dejanmladenovic.ljig@gmail.com

2 Докторанд Ивана Поповић, Универзитет у Београду, Географски факултет, ivanaropovic-ljig573@gmail.com

existing natural and social resources and, in light of them, to propose perspectives and tourism policies in determining the competitiveness of the tourist destination. The analysis of a destination's competitiveness includes evaluating key resources, support factors, situational conditions, and management. Based on the information provided, it was concluded that with the municipality of Ljig's potential, along with improvements in the tourist offerings and organizational enhancements within its control, combined with appropriate support from the state and the utilization of pre-accession funds from the European Union, Ljig can become a promising and sustainable tourist destination. This is the fundamental hypothesis of this work.

Keywords: tourism, Ljig, tourist resources, destination, Rajac, management

Увод

Природне карактеристике - Љиг се налази у западном делу централне Србије на надморској висини од 152 m и карактерише га умерено-континентална клима. То је административни, привредни и културни центар истоимене општине.

Река Љиг - протиче западним и северозападним подручјем општине. Оваква позиција утицала је да се најпре географски, а касније и функционално, Љиг дели на шумадијску зону на истоку и колубарску зону у долини реке Љиг.

Планина Рајац - представља једну од најатрактивнијих у комплексу Ваљевских планина. Природа је раскошно даровала овај простор изванредном лепотом, специфичним облицима рељефа, интересантним хидрографским елементима, карактеристичним живим светом, великим бројем и разноврсношћу биљних врста. Простор од 1.200 ха је од 1963. године заштићен као предео нарочите природне лепоте. На Рајцу су заступљени површински и подземни облици крашког рељефа, као и 12 спелеолошких објеката. Од појединачних геоморфолошких објеката који на одређен начин могу представљати туристички мотив издвајају се: Рајачка пећина, Поп пурина црква и Велика Бездана. Лековите воде – на основу богатства лековитих вода, општина Љиг је некада имала статус бање. Откривено је неколико извора термоминералне лековите воде. Подаци говоре да су их открили, препознали и искоришћавали још стари Римљани. Температура воде износи око 32, 5 °Ц. Хемијски састав ових минералних вода чине: калијум, калцијум, алуминијум, манган, гвожђе, натријум, магнезијум, амонијум... Због оваквог састава који је пун минерала ова вода се у терпијске сврхе примењивала на различите начине: и купањем и пијењем.

Култура и историја - Најраније помене Љига потичу још из 17. века у записима Евлије Челебије, који је описао реку Љиг која извире у селу Ба и улива се у реку Колубару. Међутим, забележена историја Љига потиче из 1911. године, када је изграђена железничка пруга између Лајковца и Горњег Милановца. Када је реч о културно-историјским вредностима, издвајају се цркве и манастири, изграђен у различитим стилевима, за које се везује различита историја и прича о настанку.

Башка црква, посвећена Светом пророку Илији, која је пре десетак година проглашена за споменик културе. Црква је подигнута за време владавине Стефана Немање. Са свих страна је окружена густом буковом шумом, само на северу се пружа поглед према Љигу и селу. Ова црква је најстарија црква која и данас ради, била је значајна за моравску школу у то време. За време Турака црква је разрушена. Обновљена је 1873. Године.

Манастир Ваведење Пресвете Богородице из 11. века налази се у селу

Славковица. За два саркофага из тог доба претпоставља се да су надгробни споменици два српска владара, Деспота Ђурђа и Стефана Бранковића. Предање каже да је са њима сахрањена и деспотова жена Јерина. Манастир је уписан у Централни регистар непокретних културних добара Републике Србије и смештен у категорију споменика културе од великог значаја.

Манастир у Моравцима се налази на месту где су некада били конаци хаџи-Рувима и хаџи-Ђере. Поред старе цркве је гроб архимандрита Герасима Георгијевића, познатијег као Хаџи-Ђера, духовника и једног од кључних покретача Првог српског устанка. Поред цркава и манастира, треба споменути и Спомен плочу из Првог светског рата, као и Споменик 1300 каплара, као подсетник на Колубарску битку.

Активности, специјални догађаји, забаве - Љиг је познат по привредним, концертним, културним и спортским манифестацијама које се одржавају сваке године. Косидба на Рајцу - традиционално се одржава у јулу, прве недеље након Петровдана, почев од 1965. године. Такмичари се надмећу у кошењу планинске траве, а најбољи од њих као награду добија златну косу. Смотра има међународни карактер. Читав концепт манифестације негује успомену на некадашњи начин живота у планинским сточарским крајевима и слави солидарност, рад и традицију. Меморијал Чика Душко Јовановић - На Рајцу се одржава такмичење у планинарском оријентационом кросу, у организацији планинарског друштва Победа из Београда.

Златна рајачка лисица - Ловачко удружење „Рајац“ из Љига организује лов на „Златну рајачку

лисицу“ са псима гоничима на обронцима Рајца. То је једна од најстаријих манифестација тог типа са обиљем пратећих садржаја, попут одстрела дивљег вепра, јамарења штеточина, такмичења у гађању глинених голубова и слично.

Љишке културне вечери - Током седмице која претходи Косидби на Рајцу, Градска библиотека из Љига традиционално организује вишедневни догађај „Љишке културне вечери“. Током неколико дана Љижани и посетиоци Љига могу уживати у разноврсном културно-уменичком и забавном програму. Поред гостујућих извођача, важан део програма је представљање младих и неафирмисаних уметника и деце љишког краја.

Дан чистих планина на Рајцу - Планинарски клуб Победа организује Трофеј града Београда у планинарству и вишебоју: пешачење и планинарење, планинарска оријентација, планинско трчање, планински бициклизам, надвлачење конопца и оријентиринг. У оквиру ове манифестације одржава се акција чишћења Рајца и околине.

Моравачко ћемане - Моравачко ћемане је сабор и такмичење виолиниста из Љига и околине. Одржава се у селу Моравци под покровитељством општине Љиг.

Супраструктура - Што се тиче постојања хотела, мотела и планинарских домова, не може се рећи да је Љиг, имајући у виду његову површину, у релативно добром положају. Од свих хотелских објеката, највећи и са најбољом могућом понудом је „Хотел Љиг“, који се налази у склопу Бање Љиг. Хотел има две звездице, капацитет од 105 лежајева, а све собе располажу купатилом, телефоном и телевизором. Хотел поседује и банкет салу, ресторан са капацитетом од 230 места и кухињом од 600 obroka. Хотел је недавно приватизован и намењен је за смештај радника.

Планинарски дом Чика Душко Јовановић – Налази се на и броји 70 лежајева. У склопу планинарског дома је и ресторан. На територији љишке општине постоји традиција бављења сеоским туризмом. Тренутно 11 домаћинстава нуди смештај

капацитета од око 100 лежаја, али тренд заинтересованих за бављење овом врстом делатности је у сталном порасту.

Везе са емитивним тржиштима - најважнији дисперзиви Љига су Београд (86 km) и Чачак (58 km) због завршене нове деонице ауто-пута А2 "Милош Велики".

Фактори и подршке

Приступачност и саобраћајна повезаност – Општина Љиг има повољан саобраћајни положај. Траса магистралног пута М-22 повезује Општину са великим делом Србије (Београд и северно подручје Србије са средишњим, западним и југозападним делом Републике), као и са Црном Гором. Ова комуникација је најзначајнија за општину Љиг и пролази њеним средишњим делом. Друга по значају је регионална саобраћајница (R-202) упоредничког правца, која, такође, пресеца средишњи део Општине и чини везу између Мионице, Ваљева, као центра Колубарског округа, Осечине и Лознице у подрињском делу Србије с једне стране, као и са Аранђеловцем, Шумадијом и долином Велике Мораве, с друге стране. Други регионални путеви су мањег значаја. Остале саобраћајнице на територији општине Љиг су локалног значаја. Изградњом ауто-пута „Милош Велики” смањен је број возила која пролазе кроз Љиг, али је и олакшан долазак из Београда, Чачка и Краљева, као већих градова.

Комуналне услуге – Јавно комунално предузеће „Комуналац” основано је 1976. године од стране Скупштине општине Љиг. ЈКП „Комуналац” обавља низ послова као што су: Снабдевање водом за пиће, производња и дистрибуција топлотне енергије, управљање комуналним отпадом, градски и приградски превоз путника, погребна делатност, управљање јавним паркиралиштима, обезбеђење јавног осветљења, управљање пијацама, одржавање улица и путева у градовима и другим насељима, одржавање јавних зелених површина, постављање рекламних панова и рекламних ознака на површинама јавне намене, постављање и одржавање хоризонталне и вертикалне саобраћајне сигнализације, одржавање улица и путева у градовима и другим насељима, делатност зоохигијене и димничарске услуге.

Гостољубивост – С обзиром на то да је Љиг познат по великом броју домаћинства која се баве производњом домаћих производа и да чува традицију и обичаје, љубазност и гостопримство су основне вредности које одликују домицилно становништво.

Предузетништво - У структури друштвеног производа (ДП) највеће учешће (58%) има примарни сектор. Овако висока вредност пољопривреде сведочи о ниско диверзификованој привредној структури и неразвијености других сектора. Индустрија чини само 15% ДП ове општине, што је међу најнижим вредностима у поређењу са другим руралним општинама Србије. Удео терцијарног и јавног сектора у структури ДП је на нивоу просека руралних подручја Србије, из чега се може закључити да повољан географски положај и добра повезаност са кључним привредним центрима Србије нису довољно искоришћене као потенцијали за експанзивнији развој трговине и других услуга. Према подацима Републичког завода за статистику број незапослених лица у децембру 2018. године био је 432, а број запослених 2777. Регистрованих предузетника било је 600, највише у области трговине.

Квалитет и вештине људских ресурса – Како би се предвиђени планови развоја различитих делатности спровели у дело, неопходно је постојање стручног образовног кадра. С обзиром на то да на територији општине Љиг нема велики

број образованих младих људи и да они углавном након средње школе одлазе у веће градове и у иностранство, млада радна снага није у предности. Вештине људских ресурса се не унапређују и из таквих разлога Љиг као општина не расте и не развија се. Што се тиче људских ресурса у туризму, у Туристичкој организацији Љига ради стручан кадар, те се залажу за промоцију и маркетинг туристичких вредности Љига и организују бројне манифестације, чиме се доказује њихово знање и залагање за ову општину.

Образовне институције – На територији општине Љиг постоји 13 основних и 1 средња школа. Високообразовних установа нема.

Ситуациони услови

Локација - Општина Љиг је једна од општина у Републици Србији, налази се у централном делу Србије и припада Колубарском округу. Центар општине је град Љиг. Повољан положај се огледа и у близини ауто-пута „Милош Велики” и Ибарске магистрале.

Безбедност – Безбедност како туриста, тако и домицилног становништва је на изузетно високом нивоу. Што се тиче природних непогода, изливање река услед дугих и јаких киша је чест случај.

Цене – Цене туристичких услуга су повољније у односу на Београд, али у периоду летњих манифестација, цене преноћишта на Рајцу могу бити мало више од уобичајених.

Међузависност дестинација – Када је реч о природним вредностима, Љиг нема конкуренцију у односу на општине које га окружују. Највише посета броји планина Рајац где туристи проведу викенд. Са друге стране, антропогени мотиви су углавном везани за споменике Колубарске битке, те је задржавање туриста у Љигу кратко. Са тим у вези, околни градови попут Чачка и Ваљева су занимљивији туристима.

Носећи капацитет дестинације – Носећи капацитет општине Љиг је у границама нормале. Изузетак представља „Косидба на Рајцу” која броји велики број посетилаца у исто време, као и прослава Првог маја, када планина трпи велику количину загађења. Након оба догађаја, на планини остаје велика количина ђубрета.

Перцепција дестинације / имиџ – Када је реч о структури броја долазака и ноћења на територији општине Љиг, према подацима завода за статистику, доминирају домаћи гости, који чине чак 98% укупних долазака и 99% укупних ноћења. Просечан број ноћења у случају домаћих туриста је 3,7, а у случају страних туриста је 1,1 и то говори у прилог чињеници да страни посетиоци више перципирају Љиг као транзитну дестинацију, него као стационарну. Од укупног броја туриста, Рајац посети чак 77%, што даље показује да је општина свој имиџ изградила на основу планинског, излетничког и манифестационог туризма.

Менаџмент туристичке дестинације

Менаџмент туристичке дестинације обухвата активности: маркетинг, организација, квалитет услуга, инвестиције, кадрови, посетиоци, истраживање, кризни менаџмент и управљање ресурсима. Пословима везаним за менаџмент дестинације бави се Туристичка организација општине Љиг:

- Пријем и боравак туриста, као и пружање свих неопходних информација;

- Организација, односно учешће у организацији манифестација на територији општине Љиг;
- Сарадња са свим локалним интересним групама (привредним субјектима, организацијама...) на формирању и пласману туристичких производа;
- Припрема и израда промотивног материјала;
- Прикупљање и објава информација о туристичкој понуди
- Обављање осталих послова у складу са Законом о туризму и Статутом ТОО Љиг

Туристичка организација представља општину Љиг на бројним манифестацијама у земљи и иностранству, а такође и активно примењује савремене начине комуникације са туристима, нарочито путем бројних друштвених мрежа.

У наредном периоду би требало обратити пажњу на унапређење квалитета туристичке понуде и привлачење већег броја страних туриста, чиме би се обезбедио и девизни прилив. Такође, потребан је и већи и јачи маркетиншки ангажман по питању промоције сеоског туризма и домаће радиности.

Закључак

Љиг има бројне потенцијале који нису искоришћени пре свега због малог финансијског улагања у њихов развој и афирмисаност. Следећи проблем представља недовољна пропаганда овог места. И последње, али не мање битно је проблем хотелске инфраструктуре, која је за садашња кретања довољна, али ако се ради на подизању туристичког промета, онда би била неопходна изградња још неколико смештајних јединица. На основу бржег темпа развоја туризма Врњачка Бања је изградила своју неприкосновену конкурентску позицију у односу на друге дестинације, али будућа Бања Љиг може тражити потрошачке нише, како би остварила своје потенцијале.

Туристички план развоја општине Љиг је у изради, те још увек нису званично утврђени проблеми на којима ће се радити. Међутим, могу се претпоставити циљеви ка којима ће бити усмерен туристички план:

Побољшање материјалне базе за развој туризма – Главни проблем у општини представља недостатак смештајних капацитета, а пре свега скори излазак бившег предузећа „Суворор“ из стечаја у оквиру кога је функционисао и некадашњи хотела „Љиг“. Поред тога што постоје заинтересовани инвеститори за реконструкцију постојећих капацитета и доградњу нових, још увек нема конкретних инвестиција. Како би могло да се размишља о унапређењу и повећању броја посетилаца, неопходно је најпре решити постојеће проблеме и обезбедити објекте за смештај, рекреацију и забаву туриста.

Унапређење излетничког туризма – С обзиром на близину планине Рајац, која броји највећи број посета и ноћења у овој општини, постоје велике предиспозиције за интензивнији развој ове врсте туризма. Потребно је и прецизно издвојити предеоне целине планине на којима ће излетници бити и поставити канте за смеће, чиме ће се обезбедити превентива од загађења услед већег броја људи. Такође, требало би више средстава уложити у развој параглајдинга и бицикличког туризма, које је могуће развијати на овој планини.

Побољшање туристичке понуде – како је Љиг општина са богатом историјском прошлешћу, али и културно-историјским споменицима, где се посебно истичу манастири, потребно је искористити их на прави начин. Отварањем музеја или галерије, туристи би могли да се ближе

уознају са историјом Љига, а организовање тура са посетом манастирима би допринело обогаћивању туристичке понуде ове општине.

Мере руралног развоја општине Љиг - Мере руралног развоја општине Љиг класификоване су у три групе и то: „ми сами”, „ми уз помоћ других” и „други за нас”, према потенцијалном извору финансирања пројектних активности у циљу испуњења конкретне мере. Мере у групи „ми сами”, подразумевају активности подржане из буџета локалне самоуправе и локалних заједница на подручју општине Љиг; мере у групи „ми уз помоћ других” обухватају активности подржане из буџета Републике Србије или будућих IPARD фондова, уз учешће локалне самоуправе у одређеном проценту и разврстане су према приоритетним осам руралне политике; и мере у групи „други за нас” представљају активности подржане из других фондова (НИП, страни донатори), које не захтевају финансијско учешће локалне самоуправе.

Ми сами - Побољшање и развој руралне инфраструктуре кроз улагања у изградњу и обнову електроенергетске мреже и објеката од јавног значаја; Улагања у промоцију потенцијала и производа општине Љиг. Повратак статуса Бање Љиг уз поштовање свих процедура неопходних да би се то остварило, најпре анализом лековитих својстава воде на бањском изворишту, које је годинама било запуштено.

Ми уз помоћ других - Побољшање тржишне ефикасности и примена стандарда Европске Заједнице; Улагања у пољопривредна газдинства у циљу реструктурирања, са нагласком на газдинствима која производе традиционалне производе и негују културно-историјско наслеђе; Подршка успостављању удружења произвођача локалних традиционалних производа; Улагања у прераду и пласман пољопривредних производа кроз обнову објеката, набавку опреме и унапређење система паковања; Унапређење животне средине и села кроз јачање еколошке свести и увођење еколошки прихватљивих технологија производње и прераде; Побољшање и развој руралне инфраструктуре кроз улагања у изградњу и обнову саобраћајне, водопривредне и комуналне инфраструктуре; Проширење економских активности на селу кроз улагања у развој туризма и очување народне радиности.

Други за нас - Унапређење комуналне инфраструктуре у циљу побољшања квалитета живота у селима општине Љиг; Јачање капацитета локалних заједница општине Љиг за коришћење савремених технологија кроз улагања у формирање мобилног тима са задатком едукације и обуке; Унапређење ловства на подручју општине Љиг кроз улагања у проширење популација дивљачи и изградњу смештајних капацитета; Јачање сарадње у области руралног развоја на регионалном, националном и међународном нивоу.

Литература

1. Јовичић, Д. (2011). Менаџмент туристичких дестинација
2. Локална група за рурални развој (2009). Стратегија руралног развоја општине Љиг 2010- 2013.
3. Младеновић, Д. и Поповић, И. (2021). Попунjenost visokokategorisanog smeštaja u odnosu na izmenjene uslove tražnje - primer opštine Vrnjačka Banja. Trendovi u poslovanju. Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo, Beograd. vol. 9, br. 1, str. 32-39
4. Просторни план општине Љиг(2008). Географски институт „Јован Цвијић”.

Интернет извори:

1. Turistička organizacija opštine Ljig(2019).Kosidba na Rajcu. Dostupno na: <http://turisticka.org/ljig/blog/kosidba-na-rajcu/>
2. Republički Zavod za statistiku (2019). Opštine i regioni u Republici Srbiji. Dostupno na: <https://www.stat.gov.rs/publikacije/>
3. Службени гласник општине Љиг(2019). Доступно на: <http://ljig.rs/opstina/wp-content/uploads/2019/12/1417122019.pdf?fbclid=IwAR0F47MQSIq1wPBeXxIHXSrVWGBZas-rUF2MaF3sM-vcf7kjgGBvbkPmqDQ>

Milica Milanović¹, Eržika Antić²

KOMPARACIJA POKAZATELJA KVALITETA RADA PRIMARNE ZDRAVSTVENE ZAŠTITE U PČINJSKOM OKRUGU 2022. - 2023.

Rezime

Komisija za unapređenje kvaliteta rada je stručno telo koje se stara o stalnom unapređenju kvaliteta zdravstvene zaštite koja se sprovodi u zdravstvenoj ustanovi. Formiranje komisija za unapređenje kvaliteta rada u zdravstvenim ustanovama počelo je 2004. godine, na inicijativu Ministarstva zdravlja.

Cilj ovog rada je komparacija pokazatelja kvaliteta rada primarne zdravstvene zaštite u pčinjskom okrugu 2022. – 2023.

U metodologiji rada korišćeni su podaci o kvalitetu zdravstvene zaštite preuzeti iz Instituta za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut”, Servis javnog zdravlja Republike Srbije. Podaci su javni. Razvrstani su na primarnu i sekundarnu zdravstvenu zaštitu.

Ovi podaci su korišćeni prilikom izrade komparacije pokazatelja kvaliteta u primarnoj zdravstvenoj zaštiti u Pčinjskom okrugu za period 2022. – 2023.g.

Postignut obuhvat i opadajući trend obuhvata starijih od 65 godina vakcinacijom protiv sezonskog gripa ukazuju na potrebu za intenzivnijom promocijom vakcinacije ove populacione grupe.

Pozitivan pušački status se kretao (u 2022. godini od 0,00% - 70,03%) i (u 2023. godini od 0,00% - 57,57%), korisnika starijih od 35 godina, predgojazno i gojazno stanje (indeks telesne mase veći od 25) kod (u 2022. godini od 0,00% - 70,03%) i (u 2023. godini od 0,00% - 70,2%), a povišeni krvni pritisak (vrednosti veće od 140/90 mmHg) kod (u 2022. godini od 0,00% - 55,46%) i (u 2023. godini od 0,00% - 80,35%), korisnika iste dobne grupe.

U 2022. – 2023. godini praćeno je 8 pokazatelja kvaliteta u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista pedijatrije od kojih je samo jedan bio stari, a za ostale je ovo bila prva godina praćenja.

Pokazatelji kvaliteta u vezi sa prenatalnom zaštitom trudnica i reproduktivnim zdravljem žena su uvedeni 2022. godine kada je iznosio (0,00% - 93,33% u 2022. godini), (0,00% - 100,0% u 2023.godini), a preventivni pregled za rano otkrivanje EPH gestoze

¹ Milica Milanović, Dom zdravlja Pančevo

² Eržika Antić, Farmaceutsko zdravstveni fakultet Travnik, BiH

je iznosio (0,00% - 48,66% u 2022. godini), (0,00% - 95,65% u 2023.godini).

U domovima zdravlja se prati svih 10 pokazatelja kvaliteta u stomatologiji.

Od 2022. godine u set pokazatelja kvaliteta rada službi hitne medicinske pomoći i Zavoda za urgentnu medicinu uvršten je novi pokazatelj u vezi sa zbrinjavanjem pacijenata sa akutnim moždanim udarom.

Pravilnikom o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i o proveri kvaliteta stručnog rada utvrđuju se pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite i uređuju uslovi, način, organizacija sprovođenja unutrašnje i spoljne provere kvaliteta stručnog rada, obrasci izveštaja, mere koje se preduzimaju za otklanjanje uočenih nedostataka i druga pitanja od značaja za sprovođenje provere kvaliteta stručnog rada zdravstvenih ustanova, drugog pravnog lica i privatne prakse, zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika.

Ključne reči: kvalitet zdravstvene zaštite, primarni nivo, pokazatelji

COMPARISON OF WORK QUALITY INDICATORS PRIMARY HEALTH CARE IN THE PČINJA DISTRICT 2022. - 2023.

Abstract

The commission for the improvement of the quality of work is a professional body that takes care of the constant improvement of the quality of health care that is carried out in a health institution. The formation of commissions for improving the quality of work in healthcare institutions began in 2004, at the initiative of the Ministry of Health.

The aim of this work is to compare indicators of the quality of work of primary health care in the Pčinj district in 2022 - 2023.

Data on the quality of health care taken from the Institute for Public Health of Serbia "Dr. Milan Jovanović Batut", Public Health Service of the Republic of Serbia were used in the methodology of the work. The data is public. They are classified into primary and secondary health care.

These data were used when making a comparison of quality indicators in primary health care in the Pčinj district for the period 2022 - 2023.

The achieved coverage and the decreasing trend of coverage of people over 65 years of age with seasonal flu vaccination indicate the need for more intensive promotion of vaccination of this population group.

Positive smoking status ranged (in 2022 from 0.00% - 70.03%) and (in 2023 from 0.00% - 57.57%), users over 35 years old, pre-obese and obese (body mass index greater than 25) in (in 2022 from 0.00% - 70.03%) and (in 2023 from 0.00% - 70.2%), and elevated blood pressure (values greater than 140/90 mmHg) in (in 2022 from 0.00% - 55.46%) and (in 2023 from 0.00% - 80.35%), users of the same age group.

In 2022 - 2023, 8 quality indicators were monitored in the field of health care performed by the chosen doctor - a doctor of medicine specializing in pediatrics, of which only one was old, and for the others this was the first year of monitoring.

Quality indicators related to prenatal care of pregnant women and women's reproductive health were introduced in 2022 when it amounted to (0.00% - 93.33% in 2022), (0.00% - 100.0% in 2023), and the preventive examination for early detection of EPH gestosis was (0.00% - 48.66% in 2022), (0.00% - 95.65% in 2023).

All 10 quality indicators in dentistry are monitored in health centers.

From 2022, a new indicator related to the care of patients with acute stroke has been included in the set of indicators of the quality of work of emergency medical services

and the Institute of Emergency Medicine.

The Rulebook on health care quality indicators and on the quality control of professional work determines the quality indicators of health care and regulates the conditions, method, organization of internal and external quality control of professional work, report forms, measures taken to eliminate observed deficiencies and other issues of importance for conducting a quality check of the professional work of health institutions, other legal entities and private practices, health workers and health associates.

Keywords: quality of health care, primary level, indicators

Uvod

Komisija za unapređenje kvaliteta rada je stručno telo koje se stara o stalnom unapređenju kvaliteta zdravstvene zaštite koja se sprovodi u zdravstvenoj ustanovi. Formiranje komisija za unapređenje kvaliteta rada u zdravstvenim ustanovama počelo je 2004. godine, na inicijativu Ministarstva zdravlja. (1,3)

Komisija za unapređenje kvaliteta rada je u obavezi da:

- donese godišnji plan praćenja pokazatelja kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi za narednu godinu;
- prati pokazatelje kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi;
- sačini godišnji izveštaj o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite, koji se dostavlja direktoru i nadležnom zavodu za javno zdravlje za prethodnu godinu;
- predloži mere za unapređenje kvaliteta pružanja zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi i unapređenje kvaliteta rada zdravstvene ustanove;
- donese godišnji plan unapređenja kvaliteta zdravstvene zaštite u zdravstvenoj ustanovi, na osnovu godišnjeg izveštaja o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i godišnjeg plana unapređenja kvaliteta stručnog rada. (6)

Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavljaju izabrani lekari u službi za zdravstvenu zaštitu odraslog stanovništva

U službi za zdravstvenu zaštitu odraslog stanovništva prate se i izveštavaju sledeći pokazatelji kvaliteta:

1. Obuhvat registrovanih korisnika starijih od 65 godina vakcinacijom protiv sezonskog gripa;
2. Procenat obolelih od povišenog krvnog pritiska (I10-I15) kod kojih je na poslednjem kontrolnom pregledu vrednost krvnog pritiska bila niža od 140/90 mmHg;
3. Procenat obolelih od dijabetesa (E10-E14) kojima je urađen godišnji pregled očnog dna;
4. Procenat obolelih od dijabetesa (E10-E14) kod kojih je bar jednom određena vrednost glikoziliranog hemoglobina (HbA1c) u predhodnih 12 meseci;
5. Procenat registrovanih korisnika od navršениh 50 godina do navršene 74. godine obuhvaćenih skriningom na karcinom debelog creva (kojima je urađen imunohemijski test na okultno krvarenje u stolici);
6. Obuhvat registrovanih korisnika starijih od 18 godina kojima je procenjen rizik za depresiju;
7. Procenat registrovanih korisnika muškog pola od navršениh 35 godina i

- ženaskog pola od navršenih 45 godina do navršenih 69 godina obuhvaćenih skriningom kardiovaskularnog rizika;
8. Procenat registrovanih korisnika sa navršenih 45 godina kod kojih je u prethodnih 12 meseci procenjen rizik za tip 2 dijabetesa;
 9. Procenat obolelih od dijabetesa (E10-E14) kod kojih je u prethodnih 12 meseci određena vrednost LDL holesterola;
 10. Procenat obolelih od dijabetesa (E10-E14) kod kojih je u prethodnih 12 meseci urađen pregled stopala;
 11. Procenat registrovanih korisnika starijih od 35 godina sa pozitivnim pušačkim statusom;
 12. Procenat registrovanih korisnika starijih od 35 godina sa predgojaznim i gojaznim stanjem;
 13. Procenat registrovanih korisnika starijih od 35 godina sa izmerenim povišenim krvnim pritiskom preko 140/90 mmHg. (6)

Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista pedijatrije

U oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista pedijatrije u službi za zdravstvenu zaštitu dece i omladine prate se sledeći pokazatelji kvaliteta:

1. Procenat isključivo dojene odojčadi sa navršena tri meseca;
2. Obuhvat dece u 15. godini života kompletnom imunizacijom;
3. Procenat dece u trećoj godini života koja su vakcinisana u skladu sa pravilnikom kojim se uređuje imunizacija, kao i kalendarom obavezne imunizacije;
4. Procenat dece sa navršenih 14 godina života bez deformiteta kičmenog stuba;
5. Procenat dece u sedmoj godini sa indeksom telesne mase iznad 97. percentila za odgovarajući uzrast i pol;
6. Procenat dece u sedmoj godini sa indeksom telesne mase ispod 3. percentila za odgovarajući uzrast i pol;
7. Procenat dece u dvanaestoj godini sa indeksom telesne mase iznad 97. percentila za odgovarajući uzrast i pol;
8. Procenat dece u 12. godini sa indeksom telesne mase ispod 3. percentila za odgovarajući uzrast i pol. (6)

Svi navedeni pokazatelji sem obuhvata dece u 15. godini života kompletnom imunizacijom su novi i domovi zdravlja ih izveštavaju po prvi put u 2022. godini.

Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva

U oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva, u službi za zdravstvenu zaštitu žena, prate se sledeći pokazatelji kvaliteta:

1. Procenat korisnica od 25 do 64 godine starosti obuhvaćenih skriningom radi ranog otkrivanja raka grlića materice;
2. Procenat korisnica od 50 do 69 godina starosti obuhvaćenih skriningom radi ranog otkrivanja raka dojke (mamografija) u prethodnih 12 meseci;
3. Procenat trudnica kod kojih je urađen preventivni pregled za rano otkrivanje gestacijskog dijabetesa;

4. Procenat trudnica kod kojih je urađen preventivni pregled za rano otkrivanje EPH gestoze;
5. Procenat korisnica od 15 do 49 godina kojima je urađen preventivni pregled i dat savet u vezi sa planiranjem porodice, odnosno metodama efektivne kontracepcije.(6)

Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva

U oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva, u službi za zdravstvenu zaštitu žena, prate se sledeći pokazatelji kvaliteta:

1. Procenat korisnica od 25 do 64 godine starosti obuhvaćenih skriningom radi ranog otkrivanja raka grlića materice;
2. Procenat korisnica od 50 do 69 godina starosti obuhvaćenih skriningom radi ranog otkrivanja raka dojke (mamografija) u prethodnih 12 meseci;
3. Procenat trudnica kod kojih je urađen preventivni pregled za rano otkrivanje gestacijskog dijabetesa;
4. Procenat trudnica kod kojih je urađen preventivni pregled za rano otkrivanje EPH gestoze;
5. Procenat korisnica od 15 do 49 godina kojima je urađen preventivni pregled i dat savet u vezi sa planiranjem porodice, odnosno metodama efektivne kontracepcije.(6)

Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor stomatologije

U okviru stomatološke zdravstvene zaštite prati se sledećih 10 pokazatelja:

1. Procenat dece u sedmoj godini života obuhvaćenih lokalnom aplikacijom srednje koncentrovanih fluorida i fluorida visoke koncentracije.
2. Procenat dece u dvanaestoj godini života obuhvaćenih lokalnom aplikacijom srednje koncentrovanih fluorida i fluorida visoke koncentracije.
3. Procenat dece u sedmoj godini života sa svim zdravim zubima.
4. Procenat dece u dvanaestoj godini života sa svim zdravim stalnim zubima.
5. KEP kod dece u dvanaestoj godini života.
6. Procenat dece kod kojih je na obaveznom sistematskom pregledu u sedmom razredu osnovne škole utvrđeno prisustvo nelečenih ortodontskih anomalija.
7. Procenat dece kod kojih je na obaveznom sistematskom pregledu u trećem razredu srednje škole utvrđeno prisustvo nelečenih ortodontskih anomalija.
8. Procenat trudnica obuhvaćenih preventivnim pregledom.
9. Procenat pacijenata starijih od osamnaest godina života kod kojih je konzervativno tretirana parodontopatija.
10. Procenat ponovljenih intervencija. (6)

Pokazatelji kvaliteta rada u službama hitne medicinske pomoći u domovima zdravlja

Pokazatelji kvaliteta rada službe hitne medicinske pomoći čine set od 13

pokazatelja:

1. Aktivaciono vreme
2. Reakciono vreme
3. Vreme prehospitalne intervencije
4. Procenat izvršenih kardiopulmonalnih reanimacija u slučaju iznenadnog srčanog zastoja
5. Procenat uspešnih kardiopulmonalnih reanimacija u slučaju iznenadnog srčanog zastoja gde ekipa hitne pomoći nije očevidac
6. Procenat uspešnih kardiopulmonalnih reanimacija kada je iznenadni srčani zastoj nastupio u prisustvu ekipe hitne medicinske pomoći
7. Procenat pacijenata koji su zbrinuti na terenu bez upućivanja na više nivoe zdravstvene zaštite
8. Procenat pacijenata koji su zbrinuti u ambulanti hitne pomoći bez upućivanja na više nivoe zdravstvene zaštite
9. Procenat pacijenata sa akutnim koronarnim sindromom kojima je otvoren intravenski put i kojima je dat analgetski ekvivalent morfijumu, kiseonik, nitro preparat (u bilo kom obliku) i acetilsalicina kiselina (ukoliko nema kontraindikacija za primenu ovih lekova)
10. Procenat pacijenata sa akutnim infarktom miokarda kojima je otvoren intravenski put i kojima je dat analgetski ekvivalent morfijumu, kiseonik, nitro preparat (u bilo kom obliku) i acetilsalicina kiselina, klopidogrel, kleksan (ukoliko nema kontraindikacija za primenu ovih lekova) i transportovani su u najbližu ustanovu za primarnu koronarnu intervenciju
11. Procenat pacijenata sa akutnim infarktom miokarda sa ST elevacijom koji su dijagnostikovani u hitnoj medicinskoj pomoći (na terenu ili u ambulanti) kojima je otvoren intravenski put, dat analgetski ekvivalent morfijumu, kiseonik, nitro preparat (u bilo kom obliku) i acetilsalicina kiselina, klopidogrel, kleksan - niskomolekularni heparin (ukoliko nema kontraindikacija za primenu ovih lekova) i započeta ili data prehospitalna tromboliza
12. Procenat indikovanog medicinskog tretmana na terenu kod pacijenata sa teškom traumom
13. Procenat indikovanog medicinskog tretmana kod pacijenata sa akutnim moždanim udarom (6)

Cilj ovog rada je komparacija pokazatelja kvaliteta rada primarne zdravstvene zaštite u pčinjском okrugu 2022. – 2023.

Metodologija:

U metodologiji rada korišćeni su podaci o kvalitetu zdravstvene zaštite preuzeti iz Instituta za javno zdravlje Srbije “Dr Milan Jovanović Batut”, Servis javnog zdravlja Republike Srbije. Podaci su javni. Razvrstani su na primarnu i sekundarnu zdravstvenu zaštitu.

- Zdravstvena delatnost koju obavljaju izabrani lekari u službi za zdravstvenu zaštitu odraslog stanovništva
- Zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista pedijatrije
- Zdravstvena delatnost koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva
- Zdravstvena delatnost koju obavlja izabrani lekar – doktor stomatologije

- Služba hitne medicinske pomoći u domovima zdravlja

Ovi podaci su korišćeni prilikom izrade komparacije pokazatelja kvaliteta u primarnoj zdravstvenoj zaštiti u Pčinjskom okrugu za period 2022. – 2023.g.

Rezultati:

A. Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavljaju izabrani lekari u službi za zdravstvenu zaštitu odraslog stanovništva

U 2022. godini praćenje pokazatelja kvaliteta službi za zdravstvenu zaštitu odraslih građana je sprovedeno prikupljanjem čitavog niza novih pokazatelja usmerenih na praćenje preventivnih aktivnosti u okviru primarne zdravstvene zaštite.

Obuhvat registrovanih korisnika starijih od 65 godina vakcinacijom protiv sezonskog gripa je jedan od pokazatelj kvaliteta koji je praćen i u predhodnim godinama. Od registrovanog broja korisnika starijih od 65 godina, imunizacijom protiv sezonskog gripa u 2022. godini je najmanji obuhvat u Trgovištu (4,53%), a najveći u Preševu (56,56%), dok je u 2023.godini obuhvat iznosio čak (81,36). Postignut obuhvat i opadajući trend obuhvata starijih od 65 godina vakcinacijom protiv sezonskog gripa (u Bosiljgradu, Bujanovcu, Vl.Hanu i Vranju) ukazuju na potrebu za intenzivnijom promocijom vakcinacije ove populacione grupe.

Procenat obolelih od povišenog krvnog pritiska (I10-I15) kod kojih je na poslednjem kontrolnom pregledu vrednost krvnog pritiska bila niža od 140/90 mmHg je pokazatelj koji se prati u primarnoj zdravstvenoj zaštiti. U Bujanovcu, Trgovištu i Vl.Hanu, u posmatranom periodu (2023),a u odnosu na 2022 godinu, vrednost ovog pokazatelja se smanjivala, ukazujući na lošiju kontrolu ove hronične bolesti.

Od 2022. godine započeto je praćenje kvaliteta dijabetološke zdravstvene zaštite usmerene ka ranom otkrivanju bolesti (kod odraslih i trudnica) i komplikacija. Nastavljeno je praćenje pokazatelja kvaliteta kontrole dijabetesa kod obolelih kroz obuhvat preventivnim pregledima od kojih su neki stari, a drugi modifikovani ili potpuno novi. Jedan od starih pokazatelja je „Procenat obolelih od dijabetesa kod kojih je bar jednom u predhodnih 12 meseci određena vrednost glikoziliranog hemoglobina“ čije vrednosti u 2023. godini ukazuju na nedovoljan obuhvat pacijenata obolelih od dijabetesa (3,34% - 54,59%) ovom laboratorijskom analizom, u nekim opštinama, osim u Preševu i Surdulici.

Pokazatelj „Procenat obolelih od dijabetesa kojima je urađen godišnji pregled očnog dna“ je nastavak praćenja oftalmoloških komplikacija dijabetesa i njihovo rano otkrivanje. Za razliku od starog pokazatelja, novouvedenim se prati obuhvat obolelih od dijabetesa pregledom očnog dna (0,05% - 72,79% u 2022. godini), (0,00% -100% u 2023.godini) a ne samo obuhvat upućivanjem na oftalmološki pregled kako je bilo u predhodnim godinama. Na žalost ni iz ovog pokazatelja se ne može izvući zaključak o kvalitetu dijabetološke zaštite, tj. o zastupljenosti oštećenja vida kod obolelih od dijabetesa.

Vrednosti dva nova pokazatelja, „Procenat obolelih od dijabetesa kod kojih je u prethodnih 12 meseci određena vrednost LDL holesterola“ i „Procenat obolelih od dijabetesa kod kojih je u prethodnih 12 meseci urađen pregled stopala“ ukazuju na mali obuhvat pacijenata obolelih od dijabetesa ovim pregledima u većini zdravstvenih ustanova. „Procenat obolelih od dijabetesa kod kojih je u prethodnih 12 meseci određena vrednost LDL holesterola“ kretao se (u 2022. godini od 1,53% - 100,0%) i (u 2023. godini (od 0,00% - 99,08%). „Procenat obolelih od dijabetesa kod kojih je u prethodnih

12 meseci urađen pregled stopala“ kretao se (u 2022. godini od 0,00% - 100,0%) i (u 2023. godini od 0,00% - 100,0%).

Sem novih pokazatelja u oblasti dijabetološke zaštite, 2022. godine je započeto i praćenje pokazatelja kvaliteta u oblasti ranog otkrivanja preventabilnih bolesti i stanja. Jedan od njih je „Procenat registrovanih korisnika sa navršениh 45 godina kod kojih je u prethodnih 12 meseci procenjen rizik za tip 2 dijabetesa“ čija je vrednost kretao se (u 2022. godini od 0,00% - 5,36%) i (u 2023. godini od 0,00% - 51,97%), što ukazuje na veoma mali obuhvat ove populacione grupe preventivnim pregledom ranog otkrivanja rizika za dijabetes 2.

Neznatno je veći obuhvat ciljne populacije (korisnika starijih od 18 godina) skriningom za depresiju i skriningom na karcinom debelog creva ali još više nedovoljno.

Registrovanje faktora rizika za razvoj hroničnih nezaraznih bolesti je takođe započeto u 2022. godini kroz tri novouvedena pokazatelja kvaliteta. Pozitivan pušački status se kretao (u 2022. godini od 0,00% - 70,03%) i (u 2023. godini od 0,00% - 57,57%), korisnika starijih od 35 godina, predgojazno i gojazno stanje (indeks telesne mase veći od 25) kod (u 2022. godini od 0,00% - 70,03%) i (u 2023. godini od 0,00% - 70,2%), a povišeni krvni pritisak (vrednosti veće od 140/90 mmHg) kod (u 2022. godini od 0,00% - 55,46%) i (u 2023. godini od 0,00% - 80,35%), korisnika iste dobne grupe. Procenat registrovanih korisnika muškog pola od navršениh 35 godina i ženskog pola od navršениh 45 godina do navršениh 69 godina obuhvaćenih skriningom kardiovaskularnog rizika na nivou svih opština Pčinjskog okruga je bio izuzetno mali i iznosio je (u 2022. godini od 0,00% - 19,51%) i (u 2023. godini od 0,00% - 8,6%).

Prva godina praćenja pokazatelja kvaliteta u oblasti rada izabranog lekara u službama za zdravstvenu zaštitu odraslih je ukazala na potrebu „automatizovanog“ generisanja izveštaja o pokazateljima kvaliteta i na značaj unosa svih potrebnih parametara za izračunavanje pokazatelja u toku posete korisnika tj. u toku pružanja usluge na koju se odnosi pokazatelj.

B. Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista pedijatrije

U 2022. – 2023. godini praćeno je 8 pokazatelja kvaliteta u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista pedijatrije od kojih je samo jedan bio stari, a za ostale je ovo bila prva godina praćenja. Sem u 15. godini, novim pokazateljem kvaliteta se prati i obuhvat dece u 3. godini života vakcinacijom u skladu sa pravilnikom kojim se uređuje imunizacija. Procenat isključivo dojene odojčadi sa navršena tri meseca je jedan od novih pokazatelja kvaliteta, a njegova vrednost, a koji je iznosio (0,00% - 98,13% u 2022. godini), (0,00% - 97,66% u 2023.godini). U 2022. godini započeto je praćenje i prisustva deformiteta kičme u populaciji dece sa navršениh 14 godina, koji je pokazao da većina dece ima neki od deformiteta kičmenog stuba. Procenat dece sa navršениh 14 godina života bez deformiteta kičmenog stuba, je iznosio (0,00% - 98,48% u 2022. godini), (0,00% - 95,65% u 2023.godini).

Novouvedeni pokazatelji uhranjenosti dece u 7. i 12. godini života su prvenstveno ukazali na mali procenat gojazne dece u odnosu na procenu Svetske zdravstvene organizacije.

Utvrđen indeks telesne mase iznad 97. percentila, je iznosio (0,00% - 93,75% u 2022. godini), (0,00% - 100,00% u 2023.godini).

Indeks telesne mase ispod 3. percentila je iznosio (0,00% - 93,75% u 2022. godini), (0,00% - 100,00% u 2023.godini).

Slično je i sa decom u 12. godini života. Indeks telesne mase iznad 97. percentila je iznosio (0,00% - 25,93% u 2022. godini), (0,00% - 100,00% u 2023.godini). Indeks telesne mase ispod 3. percentila je iznosio (0,00% - 100,0% u 2022. godini), (0,00% - 100,00% u 2023.godini).

C. Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva

U oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor medicine specijalista ginekologije i akušerstva, u službi za zdravstvenu zaštitu žena, 2022. -2023. godine praćeno je 5 pokazatelja kvaliteta i svi su se odnosili na preventivnu zdravstvenu zaštitu.

Sa ciljem praćenja kvaliteta u oblasti ranog otkrivanja malignih tumora praćen je obuhvat korisnica od 25 do 64 godine starosti skriningom radi ranog otkrivanja raka grlića materice i obuhvat korisnica od 50 do 69 godina starosti skriningom radi ranog otkrivanja raka dojke, je iznosio (1,08% - 34,56% u 2022. godini), (0,00% - 24,63% u 2023.godini).

Pokazatelji kvaliteta u vezi sa skrining mamografijom je iznosio (0,00% - 55,34% u 2022. godini), (0,00% - 24,84% u 2023.godini).

Pokazatelji kvaliteta u vezi sa prenatalnom zaštitom trudnica i reproduktivnim zdravljem žena su uvedeni 2022. godine kada je iznosio (0,00% - 93,33% u 2022. godini), (0,00% - 100,0% u 2023.godini), a preventivni pregled za rano otkrivanje EPH gestoze je iznosio (0,00% - 48,66% u 2022. godini), (0,00% - 95,65% u 2023.godini).

Pregledom i savetovanjem u vezi sa planiranjem porodice, odnosno metodama efektivne kontracepcije bilo je obuhvaćeno (0,00% - 15,42% u 2022. godini), (0,00% - 77,19% u 2023.godini).

D. Pokazatelji kvaliteta koji se prate u oblasti zdravstvene delatnosti koju obavlja izabrani lekar – doktor stomatologije

U domovima zdravlja se prati svih 10 pokazatelja kvaliteta u stomatologiji.

Nisu praćeni pokazatelji „procenat pacijenata starijih od 18 godina kod kojih je konzervativno lečena parodontopatija“ i „procenat ponovljenih intervencija“. Ako se posmatraju prvi i drugi pokazatelj koji se odnose na aplikaciju solima fluorida srednje i visoke koncentracije na zube, u 7. i 12. godini života, onda se vidi rastući trend za posmatrani period od sedam godina, što govori o povećanim preventivnim aktivnostima zdravstvenih ustanova u delu preventivnih usluga.

Kod trećeg i četvrtog pokazatelja koji se odnose na procenat svih zdravih zuba u 7. i 12. godini života, takođe se primećuje rastući trend koji pokazuje da se povećava broj dece sa svim zdravim zubima što je u skladu sa prethodnim rastućim trendom.

Peti pokazatelj, KEP, koji sve govori, ima opadajući trend, što je dobro, znači, smanjuje se broj karioznih, ekstrahovanih i plombiranih zuba kod dvanaestogodišnjaka što je takođe u skladu sa prethodnim pokazateljima. To znači da je došlo do unapređenja oralnog zdravlja u populaciji predškolske i školske dece.

Šesti pokazatelj, koji se odnosi na procenat nelečenih ortodontskih anomalija kod dece u sedmom razredu osnovne i trećem razredu srednje škole, imaju izrazito rastući trend, što nije dobro, jer ortodontske anomalije predstavljaju faktor rizika za nastanak karijesa, parodontopatije i prerani gubitak zuba.

Kod osmog pokazatelja postoji lagani rastući trend koji pokazuje da se poboljšava

saradnja između stomatološke i službe za zdravstvenu zaštitu žena.

Potrebno je posmatrati ove pokazatelje u dužem vremenskom periodu da bi se izveo tačniji zaključak. Oralno zdravlje je poboljšano, naročito u mlađoj populaciji, ali se preventivne mere i kurativne usluge koje prate ove pokazatelje kod odraslih zapostavljaju što može biti pogubno za stanje oralnog zdravlja u budućnosti.

E. Pokazatelji kvaliteta rada u službama hitne medicinske pomoći u domovima zdravlja

Kao i prethodnih godina, uočavaju se razlike u vrednostima pokazatelja koje su često posledica načina prikupljanja pokazatelja i različitih organizacija rada službi hitne medicinske pomoći. Zbog poteškoća u prikupljanju podataka nije moguće doneti zaključak o promeni kvaliteta pruženih usluga. Rad službi zavisi i od udaljenosti od centra višeg nivoa zdravstvene zaštite, što utiče na broj ambulantnih pregleda, samostalno zbrinjavanje na terenu, dužinu prehospitalnog vremena zbrinjavanja i primenu prehospitalne trombolize kod pacijenata sa akutnim infarktom miokarda. Od 2022. godine u set pokazatelja kvaliteta rada službi hitne medicinske pomoći i Zavoda za urgentnu medicinu uvršten je novi pokazatelj u vezi sa zbrinjavanjem pacijenata sa akutnim moždanim udarom.

Zaključak

Pravilnikom o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i o proveru kvaliteta stručnog rada utvrđuju se pokazatelji kvaliteta zdravstvene zaštite i uređuju uslovi, način, organizacija sprovođenja unutrašnje i spoljne provere kvaliteta stručnog rada, obrasci izveštaja, mere koje se preduzimaju za otklanjanje uočenih nedostataka i druga pitanja od značaja za sprovođenje provere kvaliteta stručnog rada zdravstvenih ustanova, drugog pravnog lica i privatne prakse, zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika.

- Mere i aktivnosti zdravstvene zaštite moraju biti zasnovane na naučnim dokazima, bezbedne, delotvorne i efikasne, u skladu sa stručnim standardima, usvojenim vodičima dobre prakse, protokolima lečenja i načelima profesionalne etike.
- Provera kvaliteta stručnog rada zdravstvenih ustanova, drugog pravnog lica i privatne prakse, zdravstvenih radnika i zdravstvenih saradnika, sprovodi se radi ocene da li mere i aktivnosti zdravstvene zaštite, koje se sprovode u skladu sa savremenim dostignućima medicinske, stomatološke i farmaceutske nauke i prakse i etičkim načelima, povećavaju mogućnost povoljnog ishoda i smanjuju rizik nastanka neželjenih posledica po zdravlje i zdravstveno stanje pojedinca i zajednice u celini.
- Redovna unutrašnja provera kvaliteta stručnog rada sprovodi se na osnovu godišnjeg programa unutrašnje provere kvaliteta stručnog rada, koji u zdravstvenoj ustanovi donosi stručni savet, u drugom pravnom licu rukovodilac, a u privatnoj praksi osnivač.
- Redovnu unutrašnju proveru kvaliteta stručnog rada sprovodi stručni rukovodilac organizacione jedinice u zdravstvenoj ustanovi.
- Redovna spoljna provera kvaliteta stručnog rada sprovodi se na osnovu godišnjeg plana redovne spoljne provere kvaliteta stručnog rada, koji donosi ministar nadležan za poslove zdravlja. Redovna spoljna provera sprovodi se u skladu sa stručno-metodološkim uputstvom koje donose komore zdravstvenih

radnika.

- Sprovođenju spoljne provere kvaliteta stručnog rada prisustvuje stručni rukovodilac organizacione jedinice u zdravstvenoj ustanovi, odnosno rukovodilac drugog pravnog lica, odnosno osnivač privatne prakse i zdravstveni radnici, odnosno zdravstveni saradnici nad čijim se radom vrši provera, a po potrebi i zahtevu stručnih nadzornika mogu prisustvovati i druga lica.
- Stručni nadzornici (sa Lista stručnih nadzornika, koje odlukom donosi ministar nadležan za poslove zdravlja na predlog komora zdravstvenih radnika) sačinjavaju izveštaj o spoljnoj proveri kvaliteta stručnog rada koji sadrži utvrđeno činjenično stanje, uočene nedostatke i propuste u stručnom radu, stručno mišljenje o mogućim posledicama po zdravlje pacijenta, odnosno građana, kao i savete i predloge za otklanjanje uočenih nedostataka i propusta.
- Zdravstvena ustanova, drugo pravno lice, privatna praksa, zdravstveni radnik, odnosno zdravstveni saradnik, nad čijim radom je sprovedena spoljna provera kvaliteta stručnog rada, može podneti ministru nadležnom za poslove zdravlja primedbe na izveštaj stručnih nadzornika u roku od pet radnih dana od dana dostavljanja izveštaja.
- Zdravstvena ustanova, drugo pravno lice, odnosno privatna praksa nad čijim radom je sprovedena spoljna provera kvaliteta stručnog rada, koja nije podnela primedbe, odnosno čije primedbe nisu usvojene, dostavlja ministru nadležnom za poslove zdravlja izveštaj o postupanju i preduzetim merama po savetima i predlozima za otklanjanje uočenih nedostataka i propusta iz izveštaja stručnih nadzornika, u roku od deset radnih dana od dana dostavljanja izveštaja, odnosno od dana dostavljanja obaveštenja o neusvajanju primedaba na izveštaj.

Literatura

1. Baker PN, van der Meulen JH, Lewsey J, Gregg PJ. The role of pain and function in determining patient satisfaction after total knee replacement. *J Bone Joint Surg* 2007;89:893900.
2. Heleta M., Menadžment kvaliteta, Beograd, 2008.
3. Heleta M., Upravljanje kvalitetom, Univerzitet Singidunum, 2009 Juran JM,
4. NHS Quality Improvement Scotland. Patients focus and Public Involvement. 2003.
5. QHC, Quality in Health Care, The Picker Patient Experience Questionnaire: development and validation using data from in-patient surveys in five countries. *International Journal for Quality in Health Care* 2002; Volume 14, Number 5: 353–358.
6. Pravilnik o pokazateljima kvaliteta zdravstvene zaštite i o proveri kvaliteta stručnog rada (Sl.glasnik RS, br.123/2021)
7. Shaw C. Ehternal quality mechanism for health care: summary of the ExPeRT project on visitatie, accreditation, EFQM and ISO assessment in European Union countries. *International Journal for Quality in Health Care*. 2000; 12 (3):169-75.

Jasmina Pavlović¹, Zehra Nuković²

UTICAJ RAČUNARA NA PSIHOFIZIČKE OSOBINE KOD LJUDI

Sažetak

Računari, kao sastavni deo mikrokosmosa ljudi, polako ulaze u njihovu psihu, i neodvojivi su deo ljudskog bitisanja.

Kao i u svakoj drugoj oblasti današnjeg modernog sveta, i stanje u oblasti proučavanja informacionih tehnologija jasno definisano. Entiteti koji pokušavaju da promene pomenuto stanje stvari su svesni ubrzanog menjanja i napretka Interneta i drugih pratećih aplikacija, veštačke inteligencije i slično, te donekle opravdano strahuju od mogućnosti da će konačna analiza i tumačenje njihovih istraživanja imati više istorijsko-teorijski nego stvaran praktičan značaj.

Korišćenje računara i uopšte, novih tehnologija u razumnoj meri, biće sigurno potreba, da bi ljudi normalno mogli da funkcionišu, jer ta tehnologija koliko nosi prednosti i moći, takođe ima i negativnih konotacija po ljude, i njihov psiho-fizički život.

Ključne reči: računari, zavisnost, psiho-fizičke osobine, internet, zdravlje.

ING IMPLUENSYA DING COMPUTER KING PSYCHOPHYSICAL CHARACTERISTICS DING TAU

Katuktukan

Deng computer, antimong integral a dake ning microcosm da reng tau, bagya-bagya lang lulub king karelang kaisipan, at e la malyaring mikawani king pamibye-bye ning tau.

Kalupa da reng aliwang bage keng modernung yatu, ing sitwasyun keng larangan ning pamagaral kareng teknolohiya ning impormasyon malino yang makasulat. Deng entidad a magpursiging magbayu keng mebanggit a kabilian balu da ing mabilis a pamagbayu ampo pamagprogresu ning internet ampo reng aliwang kayabe nang aplikasyon, artificial intelligence ampo reng kalupa na, at angga na king metung a sukad makatuliran lang tatakut keng posibilidad na ing tauling pamagsuri ampo

¹ Mr sci med Jasmina Pavlović, Poliklinika Gracia Medika, Beograd

² Psiholog Zehra Nuković, Naukakom Novi Pazar

interpretasyon ning karelang pamanyaliksik atin lang mas makasaysayan-teorya kesa keng tune praktikal a kabaldugan.

Ing pamangamit kareng computer ampo, keng pangkabilugan, bayung teknolohiya keng makatuliran a sukad, siguradung maging kailangan, para deng tau makapagobra lang normal, uling ining teknolohiya, agyang atin yang advantage ampo upaya, atin ya namang negatibong kabaldugan para kareng tau ampo kareng karelang psycho-physical a bie.

Key words: computers, addiction, psycho-physical characteristics, internet, health.

Uvod

Neprestano usložnjavanje i stvaranja novih oblika i načina delovanja na Mreži je prava noćna mora za istraživače koji su primorani da sve više usitnjavaju predmete i zadatke svojih istraživanja kako ne bi došli u situaciju da ih vreme pregazi pre nego što uspeju da izdaju izveštaj o sprovedenom ispitivanju. Primena i šire tumačenje rezultata (u geografskom, kulturnom i civilizacijskom smislu), takođe je, donekle, ograničena činjenicom da se istraživanja uprkos globalnom karakteru predmeta istraživanja, najčešće u potpunosti sprovode na jedno-nacionalnom stanovništvu.

Postojanje i stepen štetnog uticaja različitih oblika medija na socijalne odnose, na čvrstinu društvenih struktura i socijalno ponašanje u celini? Da li tehnologija kojoj je, između ostalog, svrha da nam uštedi vreme, upravo to vreme vezuje za sebe i oduzima nam ga? Pitanja koja se uporno postavljaju su: da li će ovaj proces proizvesti više informisanu, preduzimljiviju, uključenu, uticajnu, ukratko sposobniju populaciju korisnika mas-medija ili će kao otrovna sila neprimetno, iznutra izjedati društvene strukture, prvenstveno porodične i prijateljske grupe, i dovesti do bezličnijih odnosa i otuđenja? Konačan udarac sve očiglednijih individualističkih tendencija u razvoju čovekovog ponašanja? Da li je informacioni, odnosno tehnološki determinizam (verovanje da tehnološke promene automatski dovode do određenih, odgovarajućih društvenih i individualnih promena) isključivo objašnjenje današnjih socijalnih kretanja i procesa.

Psihološki uticaj korišćenja interneta na decu i adolescente

Toliko je mnogo razloga da adolescenti požele da odu na internet. Međutim, pored dobiti i edukacije, postoje i rizici, naročito ako adolescenti nisu svesni tih rizika. Ali zato je neophodna edukacija roditelja, ako već nabave detetu kompjuter i daju mu mogućnost pristupa svetskoj mreži, da znaju čime se njihovo dete potencijalno suočava i bavi na internetu.

Postoji velika razlika između korišćenja televizije i interneta. Mnogi roditelji za svoju decu koriste ista pravila i norme, i za internet kao i za TV. Međutim, upravo zbog interaktivnosti, međusobnih komunikacija između korisnika, internet se ne može porediti sa televizijom. Deca komuniciraju sa drugim ljudima iz celog sveta putem e maila, instant poruka, chat room-a, foruma, multimrežnih igara, drugih aplikacija za komunikaciju.

Oni otvoreno razgovaraju i o sebi i o svojim razmišljanjima, i mnoge stvari bi šokirale roditelje kada bi znali šta deca pišu. Roditelji moraju da znaju da internet koriste i psihički poremećene osobe.

U poslednje vreme u svetu zabeleženi su i sve veći slučajevi pojave lovaca na žrtve. Oni koriste internet da identifikuju, lociraju i u nekim slučajevima učine neke nepredvidive akte prema svojim žrtvama kao što su silovanje, kidnapovanje i ubistva.

U početku funkcionisanja interneta, chat je zamišljen za akademske razgovore, ali sada na chatu se mogu pročitati i najprljaviji delovi ljudskih misli...

Pojavom "internet predatora" internet je postao oružje njihovih poremećenih umova... Na TV-u su sve češće emisije o nestalim devojkama koje su poslednji put viđene na chat-u, ubijenim, silovanim, pretučenim, i to sve od strane "voljene osobe" koju je upoznala i sa kojom se družila preko interneta....

Takođe u poslednje vreme zabeležena je i internet aktivnost grupacija koje se bave trgovinom ljudi... Oni putem chatova, servisa za upoznavanje itd... predstavljajući se lažno, vrbuju maloletne, nudeći im zajednička putovanja, letovanja, žurke itd...

A tu su i razne sekte koje ne samo da imaju svoje sajtove, nego se i ubacuju u razne interent zajednice i pokušavaju da vrbuju pogodne korisnike...

Drugi problem sa interakcijom je što dete može da ostavi i određene podatke kao što su broj kreditne kartice, broj telefona, adresa itd, koje ozbiljno mogu ugroziti sigurnost, privatnost, finansije... Sasvim uobičajena postala je i krađa identiteta.

Koliko je računar prisutan u dečijem životu

Razvijene zemlje imaju višegodišnje iskustvo u primeni informacione tehnologije (IT) pri radu sa decom predškolskog uzrasta. I pored mnogobrojnih istraživanja i analiza i dalje postoje oni koji su za korišćenje ove tehnologije na ovom uzrastu i oni koji se tome više ili manje protive.

Onog trenutka kada je računar, po svojim karakteristikama, postao do te mere jednostavan za upotrebu da ga i mala deca mogu koristiti (dete od tri godine s lakoćom može da nauči da uključi računar, ubaci CD, startuje određeni program i aktivno u njemu učestvuje aktiviranjem komandi na tastaturi ili mišem), onog trenutka kada su nastali prvi računarski programi prilagođeni predškolskom detetu, preñena je granica od koje više ne postoji put natrag.

Informaciona tehnologija je nepovratno postala i deo dečijeg života. Zbog toga je potpuno nerealno očekivati da se svi složimo u nameri da deci zabranimo upotrebu računara. Ako učimo na iskustvima razvijenih zemalja onda bi morali da uočimo potrebu da blagovremeno postavimo znakove na putu razvoja primene IT na predškolskom uzrastu (pored korišćenja svih drugih medija, naročito televizije) koji će pomoći da ovu, inače veoma kreativnu, moćnu i perspektivnu tehnologiju koristimo odgovorno i u interesu deteta i njegovog razvoja.

Faze u razvoju veština upotrebe računara kod dece

Dete, sasvim prirodno, kao što ovladava veštinama upotrebe drugih tehnoloških dostignuća vremena u kojem živi, ovladava i veštinom upotrebe informacione tehnologije, u onom stepenu u kojem ta veština zadovoljava njegove potrebe.

To je jedan od razloga zbog koga je, u radu sa decom predškolskog uzrasta, neophodno više govoriti o razvoju veština upotrebe tehnologije nego o početnom informatičkom opismenjavanju dece.

Faze kroz koje prolazi dete na putu usavršavanja veštine upotrebe računara su:

POSMATRANJE

IMITIRANJE

POKUŠAVANJE

USAVRŠAVANJE VEŠTINE:

samostalnost u korišćenju softvera koji mu ponude odrasli
samostalnost u izboru softvera kao izbor u procesu učenja

Samostalnost na putu samoobrazovanja

Opisani put usvajanja veština upotrebe računara odnosi se, pre svega, na nivo veština koji će detetu omogućiti samostalnost u korišćenju softvera koji su mu namenjeni.

Veština korišćenja miša savladava poslednja (posle korišćenje tastature, ubacivanja i izbacivanja odgovarajućeg CD-a i uključivanja i isključivanja računara). Kako veština korišćenja miša podrazumeva razlikovanje i pravilnu upotrebu nekoliko načina njegovog „kliktanja“, to ćemo se, u nastavku teksta pozabaviti načinima na koji deca usvajaju ovu veštinu, odnosno svaku od njih posebno.

U okviru Udruženja vaspitača Beograda, aprila 2007. godine, izvršeno je istraživanje kojim je obuhvaćeno 1008 roditelja dece od 3 do 7 godina iz 15 beogradskih predškolskih ustanova. Dobijeni su podaci po kojima 793 deteta, odnosno, 79% ima i koristi računar, a 215 dece, odnosno 21% od ukupnog broja ne koristi računar. (Slika 2). (U odnosu na istraživanje koje obavljeno 2004. godine, na uzorku od 300 roditelja iz različitih novobeogradskih vrtića, procenat dece koja koriste računar, za manje od tri godine, povećao se za 9%).

Uticaj interneta na moždane sposobnosti

Korišćenje kompjutera i Interneta sve više postaju stvar elementarne pismenosti; sve je više ljudi koji svakodnevno koriste kompjuter i Internet, prvo na poslu, a zatim i kod kuće, kao zabavu i još jedan način da se informišu. Internet koriste i studenti, pa i deca, radi zabave i informisanja.

Zato neki postavljaju pitanje kako Internet utiče na naše moždane sposobnosti, jer

je, naročito u Americi, sve manje onih koji umeju da pišu rukom, a nema više ni mnogo onih koji se trude da zapamte podatke - zašto bi kad mogu preko nekog od pretraživača brzo da nađu svaki podatak koji im je potreban? Nije obavezno čak ni da tačno znate kako se neka reč piše, pretraživač će vas ispraviti i pitati vas da li ste umesto Britny Spirs hteli da napišete Britney Spears. Dakle, kompjuter vam dopušta da čak ne budete ni pismeni, i da i dalje možete da nađete podatak koji vas zanima. Koliko je sve to razlog za brigu?

Neki smatraju da razlog za brigu zaista postoji. Ne morate umeti da pravilno napišete reči; ne morate da pamтите. Ako pišete diplomski ili magistarski rad ili doktorsku disertaciju, ne morate biti naročito inventivni - samo pretražite Internet, nađete nekoliko postojećih radova, iskombinujete ih, i to je to. Prema strahovima zabrinutih, postaje sve manje neophodno da koristite mozak - tu je Internet koji možete upotrebiti umesto mozga - pa postoji opasnost da vam mozak zakrčlja.

Drugi pak smatraju da su takvi strahovi preterani. Još je Platon bio protiv toga da se stvari zapisuju, jer se bojao da će tako biti smanjena sposobnost pamćenja, pa do toga nije došlo. Zašto, zaista, pamtiti gomilu nepovezanih podataka ako ih možete vrlo brzo naći u nekoj enciklopediji (papirnoj ili elektronskoj, potpuno je svejedno)? I dalje vam je neophodno osnovno znanje, da biste znali šta uopšte da tražite preko pretraživača; što je veće znanje koje imate, lakše će vam biti da precizno odredite kako najbrže da dođete do traženih podataka, tako da će oni koji nešto već znaju uvek biti u prednosti nad onima koji razmišljaju u "što bih ja bilo šta učio kad imam Internet" stilu (ako nemate predznanje, kako da odredite koji vam sajt od dvadesetak hiljada, koliko predloži pretraživač, najbolje može pomoći?). Diplomski rad kao kompilacija radova nađenih preko Interneta? I ranije su se kao izvor za diplomski koristili već postojeći radovi starijih kolega, a sada je samo, zbog Interneta, veći broj takvih radova postao dostupan.

Sve u svemu, samo smo dobili novu alatku. Oni koji ne žele da upotrebljavaju svoj mozak i ranije su nalazili način za to; one koji žele da razmišljaju i pamte kompjuter i Internet nimalo neće omesti u tome, naprotiv - zbog preobilja dostupnog materijala potraga za pravim podatkom ume i te kako da bude izazov za intelektualne

Pozitivan uticaj interneta

Nakon što se britanskom magazinu "Biologist" pojavio članak psihologa Arica Sigmana o tome kako su elektronski mediji najčešći razlog socijalnog povlačenja osoba, što često uzrokuje bolest, pa čak i smrt osoba koje se povuku iz društvenog života, otvorila su se brojna pitanja.

No, kako pišu američki mediji korištenje interneta zapravo ima pozitivan uticaj na ljude. Internet stranice i postoje radi toga kako se ljudi ne bi osjećali usamljeni.

Osobe koje boluju od Aspregerovog sindroma, odnosno osobe koje imaju poteškoća u jezičkom i kognitivnom razvoju često koriste internet kako se ne bi osjećale usamljenima, te to doprinosi poboljšanju njihovog psihičkog zdravlja, napisano je u jednom članku časopisa New Scientist.

Ljudi najčešće koriste popularnu internet stranicu Facebook i kako naučnici kažu takav vid komunikacije nema loš uticaj na zdravlje ljudi. Facebook korisnici na takav način se uvezuju s osobama koje dugo nisu vidjeli, te pomoću interneta ostaju u kontaktu s prijateljima koje ne viđaju često.

No, u svakom slučaju treba razlikovati korištenje interneta od ovisnosti o internetu.

Internetizacija Internet kao refleksija celokupnog društva

Internet se može posamtrati kao paralelni univerzum koji mi, kako korisnici, češće ili ređe posećujemo. Taj digitalni univerzum kreirali su ljudi, i on kao takav, verno reflektuje populaciju koja ga koristi.

U prvim godinama razvoja Interneta naivno se očekivalo da će Internet postojati samo kao čista komunikacijska mreža. U početku je i bilo tako. Prvi korisnici Interneta bili su entuzijasti, naučnici i slični, i oni su većim delom nastojali da održe atmosferu drugarstva, uzajamnog pomaganja i otvorene komunikacije. Međutim, s vremenom je korišćenje Interneta postajalo dostupno sve većem broju ljudi koji su u njemu videli novu oblast za proširenje svog delovanja ili sredstvo za zadovoljenje potreba. Kao što je Internet prvih godina bio samo refleksija entuzijasta, tako je danas Internetl postao planetarni virtuelni sistem tj. refleksija celokupnog današnjeg društva.

Internet je zamišljen kao alat koji će pomoći čoveku da lakše dođe do neophodnih informacija kao i da omogući jednostavnu i efikasnu komunikaciju između dve udaljene tačke. Ipak, nije sve ispalo kako je zamišljeno. Mnoge stvari su se otele kontroli. Mnogobrojni faktori uticali su na to da Internet dobrim delom postane mračno mesto. I pored toga, ljudi se sve više okreću Internetu i iz dana u dan sve je više ljudi koji od njega zavise.

U ovom trenutku ne treba posebno naglašavati da je Internet tehnologija revolucionarno promenila svet u kojem živimo. Rečnik našeg društva sada je prepun modernih izraza kao što su sajberspejs, digitalizacija, elektronska pošta i informacioni superautoput. Posledice ovog kulturnog preobražaja istovremeno su veličanstvene i zastrašujuće i predstavljaju izazove političarima, sociolozima i filozofima.

Internet kao virtuelna institucija

Internet, kao virtuelna institucija, se poslednjih nekoliko godina vrlo brzo razvija i postaje dominantan medij za komunikacije i poslovanje. Međutim, postoji malo zakona i pravila koja se bave Internetom. Zbog daljeg razvoja Interneta i njegove sve veće važnosti, on postaje meta raznim vladama i institucijama vlasti koje ga žele regulisati i kontrolisati, a jednako tako i pojedincima koji žele narušavati tuđu privatnost.

Donošenje pravila i zakona o Internetu nije nimalo lak zadatak. Sama priroda Interneta - milioni povezanih računara na svim stranama sveta, čine regulisanje Interneta teškim, ako ne i nemogućim. Nedostatak pravila znači da svako ko koristi Internet, koji je većinom javna mreža, može biti meta svakome ko ima tehničko znanje i volju za napad na tuđu privatnost.

Neki etičari ispravno uočavaju etičke izazove neregulisanog Interneta. Međutim, postoji i tendencija ka hysteriji svaki put kada se javi nova tehnologija, što ostavlja pogrešan utisak da su etička pitanja koja ona postavlja jedinstvena. Digitalna manipulacija fotografija, na primer, ne menja činjenicu da se primenjuje obmana, a obmana je jedno od trajnih pitanja novinarske prakse. Isto tako, nema sumnje da pitanja kao što su narušavanje privatnosti, piraterija i širenje lažnih informacija dobijaju sve veću dimenziju na Internetu. Ipak, ova tehnologija nije izmenila osnovna etička pitanja. Na primer, krađa intelektualne svojine je sama po sebi loša, bez obzira na to da li se javlja u sajberspejsu ili pomoću nekih tehnološki jednostavnijih sredstava. Zato su vrednosti o kojima govori etika vanvremenske i ne menjaju se uvođenjem novih tehnologija. Naprotiv, nove tehnologije se ipak na kraju prilagođavaju etičkim kodeksima.

Norme ponašanja na Internetu

Ljudska psiha Internet prihvata i tretira kao i svaki drugi javni medij. Ipak, Internet je po mnogo čemu različit od ostalih medija za komunikaciju sa kojima se savremeni čovek sreće. Od razvoja radija, TV-a i savremenih oblika satelitske televizije, sa desetinama, stotinama pa i više hiljada kanala, sadržajima prilagođenim raznim ciljnim grupama, čovek je izložen uticajima raznih kultura, običaja, informacijama u obliku slike, zvuka, ideja. Ipak, svi ti mediji nemaju ono što odlikuje Internet - svi su oni jednosmerni, dakle informacije teku samo ka korisniku.

Za razliku od novina, radija i TV, Internet kao dvosmerni medij uvodi novinu - korisnik

Etičke dileme virtuelnog univerzuma

Nema sumnje da nove tehnologije uvode nove pristupe neetičkom ponašanju, ali to je već poznata stvar. Jedna od najvećih briga jeste lakoća kojom se lične informacije mogu prikupljati i deliti preko Interneta. Osnovna vrednost još uvek je privatnost. Upotreba Interneta u pirateriji muzike ili filmova, umesto klasičnih metoda presnimavanja, ne menja činjenicu da neetičko postupanje obuhvata krađu intelektualne svojine, kao što upotreba digitalne tehnologije za menjanje fotografije i dalje obuhvata pitanje iskrenosti i istine.

Internet se sve više transformiše iz pukog izvora informacija u bogato radno i zabavno okruženje i stoga je nerealno očekivati da u ovom digitalnom svetu nema kriminala. Opasnosti na Internetu vrebaju sa svih strana. Osnovni faktori koji Internet čine savršenim mestom za obavljanje kriminalnih radnji jesu anonimnost i konstantne promene na Internetu. Internetu se može pristupiti sa bilo koje tačke sveta i veoma je teško detektovati mesto na kome je korisnik lociran. Pored toga, svaki korisnik na Internetu može vrlo lako promeniti svoj identitet. Internet je veoma dinamičan prostor u kome se web sajtovi mogu postavljati, menjati i gasiti za vrlo kratko vreme. Tako na primer, kada se na sajtu otkriju ilegalne aktivnosti, autori takvog sajta mogu izmeniti ili ga ugasiti u roku od nekoliko sekundi ili sadržaj sajta mogu jednostavno premestiti na neku drugu lokaciju tj. server.

Krađe i prevare na Internetu

Od svih aktivnosti koje korisnici upražnjavaju na Internetu, kupovina zauzima jedno od vodećih mesta tako da je najčešći vid sajber kriminala svakako varanje kupaca. Prema analizama kompanije GartnerG2, oko 77 miliona odraslih Amerikanaca kupuje preko Interneta. Broj prevara na Internetu u stalnom je porastu. Podaci američke lige potrošača (National Consumers League) govore da su kupci na webu, u prvih šest meseci 2006. godine izgubili preko sedam miliona dolara u prevarama, što je porast u odnosu na šest miliona dolara koliko su 2005. godine. Kada je reč o kompanijama, od 500 kompanija koje su se odazvale na anketu Federalnog istražnog biroa (FBI), preko 80 procenata je potvrdilo da su bile žrtve kriminala na Internetu. 223 kompanije koje su predale finansijske izveštaje tvrde da su samo prošle godine izgubile u proseku oko dva miliona dolara. Prevara počinje krađom brojeva kreditnih kartica: varalice ih koriste za kupovinu domena na Internetu i ne mogu se otkriti. Potom se prave Web strane profesionalnog izgleda za novu lokaciju s uslugom čuvanja depozita, što treba da ubedi posetioca da se radi o legitimnoj kompaniji. Nakon toga, varalice prikazuju

spisak proizvoda, samo što ih oni, u stvari, nemaju. Kada se kupac odluči za kupovinu, prodavac ga obaveštava da treba da se registruje i to na adresi lažnog depozitora da bi završio transakciju. Kupac šalje novac, lokacija nestaje, zajedno s novcem i podacima o kreditnoj kartici.

Internet zavisnost

1995. godine prvi put se javlja oblik zavisnosti nazvan Internet Addiction Disorder (IAD), a takođe je definisan i kao Patological Internet Usage (PIU), odnosno "Patološka upotreba Interneta". Problem sa zavisnošću od Interneta je, između ostalog, što se taj problem teško primećuje. Sa drugim oblicima zavisnosti je znatno lakše jer su očigledni i može da se računa na upozorenja ljudi iz okoline, dok bližnji zavisnika od Interneta obično nisu ni svesni postojanja problema.

Ljudi kojima je računar najpromašenija investicija u životu, ljudi koje je društvo nagovorilo da kupe računar, gotovo po pravilu nemaju veliko interesovanje za računare. Ovi ljudi obično koriste računare samo zbog nekoliko prostih radnji koje su naučili, npr. kucanje tekstova, slušanje muzike, gledanje slika i sl. Kod malo iskusnijih početnika, momentalno nastupa euforija u stilu da je sve tako veliko i na dohvata ruke, svega ima, pregršt informacija, programa, filmova, muzike...

Pitanje je koliko je zapravo svih tih trenutno dostupnih informacija toj osobi stvarno potrebno? No, iza ovog skretanja ustvari je obično čorsokak koji vodi pravo u zavisnost.

Postoji četiri specifičnih tipova zavisnosti od Interneta, i to:

- Opsednutost sajberseksom (Cybersexual Addiction) Osobe koje pate od ovog oblika zavisnosti se tipično bave skidanjem, gledanjem ili trgovanjem pornografijom.
- Virtuelna prijateljstva (Cyber-Relational Addiction) Osobe koje pate od zavisnosti koja podrazumeva četovanje i virtuelno flertovanje. Često razvijaju virtuelne veze koje teže da zamene prijateljske i sve druge društvene veze iz stvarnog sveta.
- Igranje na mreži (Net Gaming) Igranje na mreži obuhvata širok spektar kategorija, uključujući opsesivno mrežno kockanje, igranje igrice i kupovinu. Ovaj tip zavisnosti donosi samo gubitak velikih suma novca i poremećaj socijalnih odnosa.
- Prezasićenost informacijama (Information Overload) Količina podataka kojima mreža raspolaže dovela je do patološkog kompulsivnog ponašanja okarakterisanog intenzivnim surfovanjem mrežom u cilju skupljanja informacija i njihovom skladištenjem. Ovo je jedan od čestih uzroka smanjenja efikasnosti na poslu.

Prinudno Ponašanje na nivou neuroze

Stručnjaci smatraju da neke aplikacije koje se mogu naći na internetu imaju jedinstvenu psihološku mogućnost da izazovu poremećaje u percepciji vremena i istovremeno imaju visoku insentivnu vrednost, odnosno donose zadovoljstvo i nagradu.

Naziv „internet zavisnost“ nastao je u šali. Skovao ga je Ivan Goldberg 1995. godine. Međutim, i pored ovakve istorije naziva, ubrzo je postojanje poremećaja shvaćeno vrlo ozbiljno od strane nekih stručnjaka i šire populacije. Maresa Orzak, koja je na čelu Centra za proučavanje zavisnosti od kompjutera na Harvardu, tvrdi da između pet i deset procenata korisnika interneta pati od neke vrste zavisnosti. Iako se zasad ne

svrstava među poremećaje u klasičnom smislu te reči, mnogi smatraju da je, u najmanju ruku, reč o kompulzivnom, prinudnom ponašanju na nivou neuroze.

Odluke ove „zavisnosti“ koje idu u prilog tvrđenju da je treba shvatiti kao ozbiljan psihički poremećaj su sledeće:

- ekscesivna upotreba, često povezana sa gubitkom osećaja za vreme
- apstinencijalne krize kada je onemogućena upotreba interneta, a manifestuje se psihomotornim nemirom, anksioznošću, opsesivnim razmišljanjem o dešavanjima na mreži
- rastuća tolerancija, što podrazumeva da je vremenom potrebno provesti sve više vremena na internetu kako bi se postigli isti efekti
- negativne posledice, uključujući socijalno povlačenje, zapostavljanje raznih društvenih, profesionalnih i rekreacionih aktivnosti, laganje bližnjih o vremenu provedenom na internetu, smanjena inhibicija u ispoljavanju negativnih emocija

Mladi su blizu granice zavisnosti

Za azijske zemlje se smatra da imaju najvišu stopu internet ili zavisnosti od kompjutera. U Pekingu je jedan sudija tvrdio da je oko 85% zločina počinjeno od strane delikvenata povezano sa internetom. Istraživanje u Kini je pokazalo da je oko 10 miliona adolescenata zavisno od interneta.

U našoj sredini je 2008. godine sprovedeno istraživanje na mladima od strane studenata psihologije Filozofskog fakulteta u Nišu (S. Puač, M. Stošić, Ž. Vukić, N. Sazdov). Pokazalo se da se samo 5% ispitanika oseća posledice prekomerne upotrebe interneta, dakle da pokazuje blagu formu zavisnosti, na osnovu sopstvene procene. Međutim, prosečno vreme provedeno na internetu je 3,6h dnevno, što je ipak vrlo blizu broja sati koje su neki ispitivači odredili kao granicu za zavisnost, a to je 28h nedeljno. Takođe je zaključeno da muškarci u našoj sredini pokazuju veću sklonost ka ovakvom ponašanju od žena.

Šta nas tera da visimo na mreži

Široko je prihvaćeno tvrđenje da većina (čak 86%) takozvanih internet zavisnika već pati od nekog psihičkog poremećaja – anksioznosti, depresije, problema sa kontrolom impulsa, patološkog kockanja.

Veruje se da internet zavisnost ima slične pokretače kao i ostali tipovi zavisnosti – emocionalno olakšanje, beg od realnosti, mentalni odmor... Zavisnik se vraća svojoj „slabosti“ zato što mu ona pruža nešto zauzvrat, koliko god te beneficije bile iluzorne. U prolongiranoj prekomenoj upotrebi interneta osoba počinje da oseća prijatne emocije; nasuprot ovome, javljaju se intenzivne negativne emocije kada korisnik nije na internetu, uz opsesivne misli tipa: „Propustiću nešto bitno na facebooku dok sam offline“ i sl. Nisko samopoštovanje i klinička depresija mogu biti okidači za internet zavisnost. Opšte nezadovoljstvo, ili nezadovoljstvo nekim konkretnim oblastima života, naročito nedostatak kvalitetnih socijalnih i partnerskih odnosa, može navesti na prekomernu upotrebu interneta, kao način prevazilaženja stresa i frustracija.

Zaključna razmatranja

Društvene mreže, izmenile su način na koji razgovaramo, čestitamo rođendane, biramo partnere ili političare za koje ćemo glasati, smatraju sociolozi. Njihovu privlačnost je lako objasniti. U svetu u kojem se živi brzo, komunikacija je svedena na brze poruke, a neposredni ljudski kontakt zamenjen je porukama na ekranu. To, ipak, nije uvek loša stvar, jer je bilo kakva komunikacija bolja od – nikakve, smatraju sociolozi.

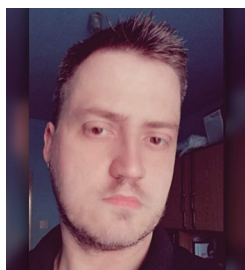
Pojavom socijalnih mreža i njihovim sve bržim razvojem, menjaju se i ustaljeni načini poslovnih modela. Socijalne mreže su idealne platforme za izgradnju i vođenje pozitivne online PR strategije i “word of mouth“ marketinga. Na različitim lokacijama okupljaju se milioni međusobno povezanih surfera, potencijalnih klijenata, partnera, kupaca, potrošača, pa i konkurenata. Upravo ove grupe, ovako fokusirane, čine gotovo idealan cilj za armiju marketera, advertajzera, i idelano polje za izvođenje sofisticiranih komunikacijskih aktivnosti.

Sa širenjem Interneta i ICTa pojavili su se novi modeli stvaranja, komuniciranja i „konzumacije“ kulturnih proizvoda. Različiti aspekti umetnosti i nove umetničke forme povezane su sa cyber kulturom - kao npr. automatsko komponovanje muzike ili teksta, sempliranje, virtualni svetovi, hipermedija, interaktivna događanja na mreži, interaktivne instalacije, hibridni oblici spoja stvarnog i virtualnog... Opisane promene utiču najviše na konkretne elemente povezane s cyberkulturom, no ipak imaju uticaja i na kulturu i umetnost generalno jer se sa iskustvom Interneta menjaju iskustva i umetnika i publike u realnoj sferi, a posebno načini organizacije i komunikacije u sektoru kulture. Tako npr. iako jedna vrsta muzike na zamenjuje drugu, (i danas postoje autori klasične muzike, jazz-a, popa i tehna, itd.) ipak su promene uočljive, a uticaj novih formi vidljiv je na lokalnom ali i na globalnom nivou. Virtualna sfera nije unela nikakve radikalne promene u kojima bi nova kulturna forma zamenila staru već je promenila iskustva ljudi koji se njome služe i u kolaž savremene kulture dodala neke nove elemente koji se razlikuju od do tada postojećih.

Literatura

1. Bodrijar, Ž., *Drugo od istoga*, Lapis, Beograd, 1994.
2. B92-Deutsche Welle: Kako suzbiti krađu identiteta?, 10,09,2010, Dostupno na: http://www.b92.net/tehnopolis/aktuelno.php?nav_id=457802 Pristupljeno: 10.11.2011.
3. Castelles, M., *The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society*, Oxford, Oxford University Press, 2001.
4. Giddens, A., *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity, 1991.
5. Golubović, Z., *Ja i drugi: Antropološka istraživanja individualnog i kolektivnog identiteta*, Beograd, Republika, 1999.
6. Jovanović-Božinov, M., Langović-Miličević, A., *Interkulturni izazovi globalizacije, drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Megatrend univerzitet, Beograd, 2009.
7. Manovich, L., *New Media From Borges to HTML, The New Media Reader*. Ed. Noah Wardrip-Fruin & Nick Montfort. Cambridge, Massachusetts, 2003.
8. Nenić, I., „Kultura sajeber prostora”, *E-volucija*, Br. 5., 2004. Adresa: <http://www.bos.rs/cepit/evolucija/html/5/sajberkultura.htm>, pristupljeno 09.12.11.
9. Richards, C., „CMC and the Connection between Virtual Utopias and Actual

- Realities”, *Javnost The Public*, Vol. 6, No. 4, 1999., str. 11-22
10. Roberts, K., Webster, F., „Prospects of a Virtual Culture”, *Science as Culture*, Carfax Publishing (Taylor & Francis Group), Vol. 11, No. 2, 2002., str. 242.
 11. Silver, D., *Introducing Cyberculture: Looking Backwards, Looking Forward: Cyberculture Studies 1990-2000*, u: *Rewiring Media Studies for the Digital Age*, Gauntlett, D. (Ed.), Oxford University Press, 2000..
 12. Šuvaković, M., „Postajati mašinom; od teorije preko filozofije digitalne umetnosti, teatra i performansa ... i natrag”, *TkH*, br. 7, Beograd, jul 2004, str. 3, adresa: http://www.tkh-generator.net/files/casopis/tkh_7.pdf Pristupljeno: 09.12.2011.
 13. Vučinić, M., *Identitet*, Dostupno na: <http://www.bos.rs/cepit/politika-kultura/teme/1.htm>, Pristupljeno: 09.11.2011.
 14. <http://www.adriatalk.com/10-najpopularnijih-drustvenih-mreza-u-srbiji/>
 15. <http://sr.wikipedia.org/sr>
 16. <http://scindeks.nb.rs/article.aspx?artid=0038-03180702161P&redirect=ft>
 17. <http://www.profitmagazin.com/dobrodosli.1.html>

Душан Димитријевић¹

ХРИШЋАНСКА ДЕМОКРАТИЈА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ НЕМАЧКОЈ И ОДНОСИ ИЗМЕЂУ ДВЕ НЕМАЧКЕ НАКОН ПОДЕЛЕ – ПРВИХ ДВАДЕСЕТ ГОДИНА (1949–1969)

Садржај

Хришћанска демократија након Другог светског рата је несумњиво променила економско и друштвено стање у Савезној Републици Немачкој, али и односе са Западом и донекле Истоком „Старог континента“. На Западу Европе након 1945. године и пораза нацизма прагматичнији однос према немачком питању значило је више инклузивности и сарадње, али и кажњавање појединаца за злочине почињене у рату (нарочито холокауст над Јеврејима широм Европе). Зато је однос идеолошке хришћанске демократије, односно Хришћанско–демократске уније Немачке као експонента ове идеологије према капиталистичком Западу и социјалистичком (комунистичком) Истоку, као и однос две Немачке у првих двадесет година власти Уније (коалиција хришћанско–демократских организација у Немачкој), врло важна за период који је уследио након 1969 – власт коалиције левог центра и поновни долазак на власт хришћанских демократа након 1982 – до коначног немачког уједињења 1990.

Кључне речи: СРН, НДР, ЦДУ, СПД, Аденауер.

CHRISTIAN DEMOCRACY IN THE FEDERAL REPUBLIC OF GERMANY AND RELATIONS BETWEEN THE TWO GERMANIES AFTER PARTITIONS – THE FIRST TWENTY YEARS (1949–1969)

Contents

Christian Democracy after the Second World War, it undoubtedly changed the economic and social situation in the Federal Republic of Germany, but also the relations with the West and to some extent the East of the “Old Continent”. In Western Europe after 1945 and the defeat of Nazism, a more pragmatic attitude towards the German question meant more inclusiveness and cooperation, but also the punishment of individuals for

¹ МА Душан Димитријевић, Факултет за Европске правно-политичке студије Београд

crimes committed in the war (especially the Holocaust against Jews throughout Europe). That is why the relationship of ideological Christian democracy, i.e. the Christian-Democratic Union of Germany as an exponent of this ideology towards the capitalist West and the socialist (communist) East, as well as the relationship between the two Germanys in the first twenty years of the power of the Union (coalition of Christian-Democratic organizations in Germany), is very important for the period that followed after 1969 - the government of the center-left coalition and the return to power of the Christian Democrats after 1982 - until the final German reunification in 1990.

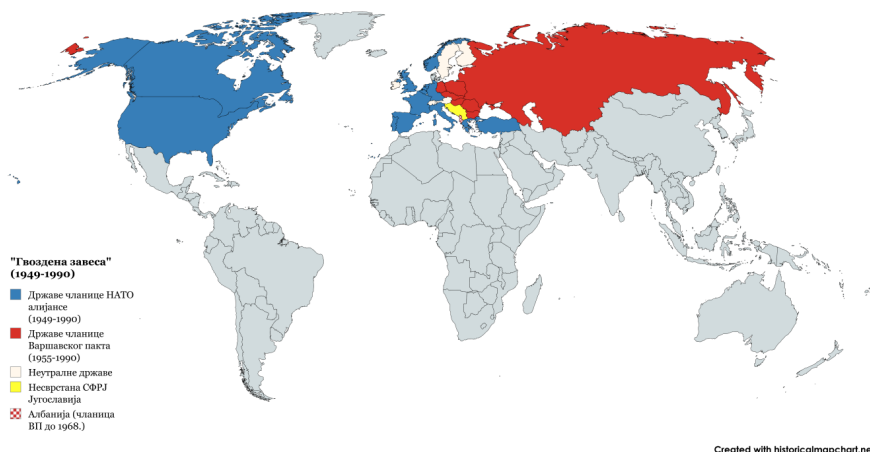
Keywords: SRN, GDR, CDU, SPD, Adenauer.

Увод

Други светски рат на територији Европе завршио се 9. маја 1945. док је рат на Пацифику трајао до предаје Јапана, 2. септембра 1945, која се десила након што су САД бациле две атомске бомбе на јапанске градове Хирошиму и Нагасаки.²

На Карти 7 видимо да је Европа, па и свет након Другог светског рата је претрпела одређене територијалне промене, односно након 1945. средином Европе спуштена је „гвоздена завеса“³, која је одвајала капиталистички Запад од комунистичког Истока.

Карта 1: „Гвоздена завеса“ (енгл. Iron Curtain)

Немачка у првим годинама након рата (1945–1949): подела на окупационе зоне, Западна и Источна Немачка, прва година власти ЦДУ

Период од завршетка Другог светског рата на територији окупиране Немачке протекао је мирнодопско. У западном окупираном делу развијао се демократски режим као Савезна Република Немачка (нем. Bundesrepublik Deutschland – СРН),

2 Други светски рат, <https://history-maps.com/sr/story/World-War-II>, (9/10/2024).

3 Гвоздена завеса (енгл. Iron Curtain) или Блокоска подела, западњачки израз који је популаризовао Черчил мислећи на границу која је симболично, идеолошки и физички поделила Европу на два одвојена дела од краја Другог светског рата до краја Хладног рата (1945–1990). Креирано уз помоћ карте доступне у World map for the Cold War period (and beyond), <https://historicalmapchart.net/world-cold-war.html>, (9/10/2024).

просперитет се проширио, јавила се социјална држава, развило се снажно цивилно друштво, а културни живот је указивао на опоравак. У источном делу земље формирала се тзв. „диктатура благостања” Немачка Демократска Република (нем. Deutsche Demokratische Republik – НДР), која је за разлику од западног дела нудила неупоредиво мање слободе, али је омогућавала оним грађанима који су били вољни да толеришу или подрже комунистички режим, да живе у добрим економским и друштвеним условима.⁴

Обнова СРН после Другог светског рата често се приказује као успешна прича у званичним наративима СРН и Сједињених Америчких Држава (енгл. United States of America – САД, што представља дискурс идеологије Хладног рата. Исти тај наратив занемарује „терет“ нацистичке прошлости и његов дуготрајни утицај на две немачке државе. У обе државе хладноратовски наратив се не бави сукобима око путева за нови „почетак“ ове две државе.⁵

Такав поглед игнорише, на пример, противљење „мејнстрим“ политици у обе нове немачке државе - у СРН идеолошка крајња и умерена левица, посебно Комунистичка партија Немачке (нем. Kommunistische Partei Deutschlands – КПД) и Социјалдемократска партија Немачке (нем. Sozialdemokratische Partei Deutschlands – СПД, одбацују конзервативну унутрашњу политику и зближавање са Западом од стране канцелара Конрада Аденауера из Хришћанско–демократске уније⁶ (нем. Christlich–Demokratische Union – ЦДУ), док у НДР, углавном хришћанско–демократске конзервативне снаге, које представљају протестантска и католичка црква и њихове културне организације, се противе политици централизације и монополизације, коју је водила Социјалистичка партија јединства (нем. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – СЕД).⁷

Први савезни избори у СРН, одржани 14. августа 1949⁸, омогућили су демохришћанима Конрада Аденауера⁹ (Konrad Hermann Joseph Adenauer; 1876–1967) да формирају коалицију са Странком слободних демократа (нем. Freie Demokratische Partei – ФДП) и Немачком партијом (нем. Deutsche Partei). Од тада 73–годишњи канцелар постаје кључна личност у процесу помирења између Запада и СРН. Анализа Аденауерове ере и његове политичке улоге кључна је за разумевање западнонемачке политике након 1945, јер је он оставио свој печат у спољној политици СРН. Аденауер је био потпуно уверен да будућност СРН лежи у интеграцији са Западом и прихватању СРН у западне институционалне структуре, уз апсолутно разбијање наслеђа Трећег Рајха.¹⁰

4 Karen Hagemann, Konrad H. Jarausch, Tobias Hof, „Introduction: Burdens and Beginnings: Rebuilding East and West Germany after Nazism“ у Central European History 53 (2020), 275–293, p. 276.

5 Ibidem.

6 Хришћанско–демократска унија (нем. Christlich-Demokratische Union – ЦДУ), либерално–конзервативна политичка странка десног центра у Немачкој. У Баварској, уместо ње делује сестринска странка Хришћанско–социјална унија Баварске (ЦСУ), а обе странке у Бундестагу чине заједничку парламентарну фракцију ЦДУ/ЦСУ.

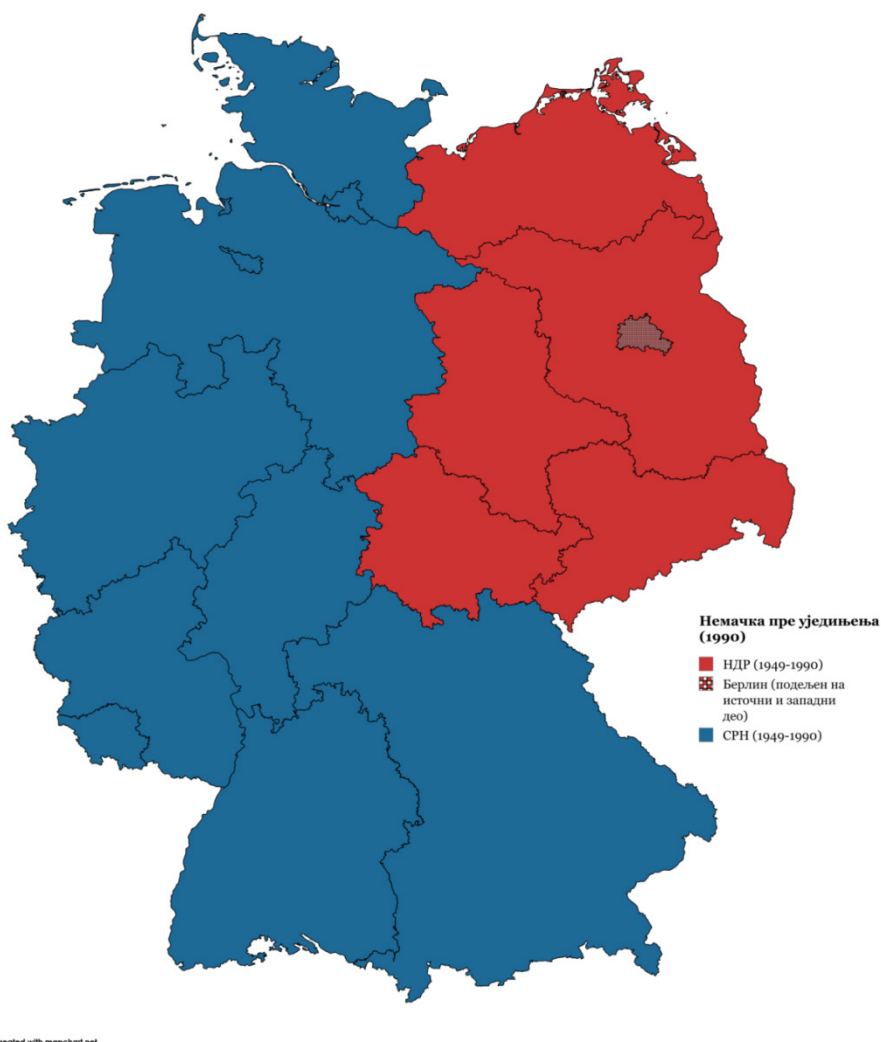
7 Hagemann, Jarausch, Hof, op. cit., p. 276.

8 Election to the 1st German Bundestag on 14 August 1949, <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/1949.html>, (9/10/2024).

9 Конрад Аденауер, немачки политичар и први послератни канцелар СРН (1949–1963).

10 Murat Gül, German foreign policy: change and continuity (1949-2000), Thesis submitted to graduate school of social sciences of Middle east Technical university, 2003, p. 8.

Карта 2: Блокoвска подела на две Немачке након 1949.

Немачка у Аденауерово доба (1949–1963): Westpolitik као перцепција „вестернизације“ СРН

Аденауерово доба се може сматрати „златним добом Западне Немачке“, јер је захваљујући пре свега харизматичној политици овог лидера и лидера немачке ЦДУ, СРН успела да опорави и извуче из изазова који су је окруживали.

Настанком СРН и њеног „пандана“ на истоку (НДР, Карта 8)¹¹ постало је извесно да је блокoвска подела Европе неминовност и да ће трајати неодређено време. Комунистички изазов са Истока, према Аденауеру, било је стварање „уједињене Западне Европе“. Разлози за овакав став су вишеструки: снажно инсистирање на западноевропској интеграцији се посматрало као покушај дефинисања немачког националног идентитета, где је за чланство СРН у Европској

¹¹ Креирано уз помоћ карте доступне у Germany, <https://www.mapchart.net/germany.html>, (9/10/2024).

заједници за угаљ и челик (франц. Communauté Européenne du Charbon et de l'acier – ЕЗУЧ) било више разумевања него за уједињење са НДР, из разлога присуства Москве на истоку Европе, нарочито након 1955.“¹²

Аденауерова „западно оријентисана“ спољна политика названа је „Западна политика“ (нем. Westpolitik), и њени главни циљеви се могу дефинисати кроз: сарадњу са Западом и чланство СРН у западним организацијама; враћање поверења у земљу тако што ће СРН учинити поузданим партнером; давањем приоритета унапређењу односа са Француском и остваривање европских интеграција кроз које би СРН могла да оствари своје спољно–безбедносне и економске циљеве. Заправо, главни аспекти Западне политике могу се сажети у два концепта: наднационализација и вестернизација¹³ спољне политике СРН.¹⁴ Вестернизација је имала за циљ основно превазилажење историјског (политичког) отуђења између Запада и СРН. Прозападну цивилизацијску тенденцију (нем. Abendland) која је наглашавала политичке, филозофске и идеолошке вредности које је СРН делила са својим западним савезницима, обликовала је администрација ЦДУ/ЦСУ под Аденауеровим вођством.¹⁵

Пандан вестернизацији у СРН била је совјетизација у НДР. Иако је усвајање америчког начина живота и политичких погледа у СРН било више добровољно него присилно, док је наметање стаљинистичке диктатуре у НДР је било под контролом Москве, процеси у обе немачке државе су показивали сличности: оба су пошла од мешавине окупационог притиска да следе пример победничке моћи и добровољног прилагођавања систему који се показао супериорнијим током рата, али из другачијих визура.¹⁶

Разлике између две Немачке биле су видљиве у многим сегментима: 1) секторски састав привреде, где је удео запослености у производњи (индустрија и занатство) већи за 8,3% у НДР (44%) у односу на СРН, где је износио 35,7 %; 2) политички сектор донео је разлику у процентима подршке одређеним политичким организацијама, рецимо: на изборима 1924. у окрузима који ће након 1949. постати део НДР, КПД је имала подршку од 9,9%, док у оним деловима од којих ће настати СРН та подршка није ишла изнад 5%. Разлика се нарочито видела у броју гласова за идеолошки леве партије: СПД, КПД и минорне Независне Социјалдемократске партије Немачке (нем. Unabhängige Sozialdemokratische Partei Deutschlands), јер је у окрузима који су припали СРН након 1949. удео у популарности био 25,4%, док је на Истоку био већи за 15,2% (40,6%); и 3) према немачком попису из 1925, 91% становништва у источним окрузима је било протестантско, док је на Западу тај број био 49%; истовремено удео католика на истоку био мањи за 43,8% (5,3%) у поређењу са 49,1% на Западу (Графикон 2).¹⁷

12 Ibidem.

13 Вестернизација (или западњаштво), такође европеизација или окцидентализација, процес у којем друштва долазе под или усвајају већинску западну културу у областима као што су индустрија и технологија, наука и образовање, политика и економија, начин живота, право и правне норме, обичаји и традиција, вредности, менталитет и перцепције, исхрана, одећа, језик, систем писања, религија и филозофија.

14 Gül, op. cit., p. 9.

15 ibid., p. 10.

16 Hagemann, Jaraus, Hof, op. cit., p. 290.

17 Sascha O. Becker, Lukas Mergele, Ludger Woessmann, The Separation and Reunification of Germany: Rethinking a Natural Experiment Interpretation of the Enduring Effects of Communism, IZA Discussion Papers, No. 13032, Institute of Labor Economics (IZA), Bonn, 2020, p. 5–7. (Графикон креиран према изнетим подацима)

Графикон 1: Процентуалне разлике две Немачке у неколико сектора

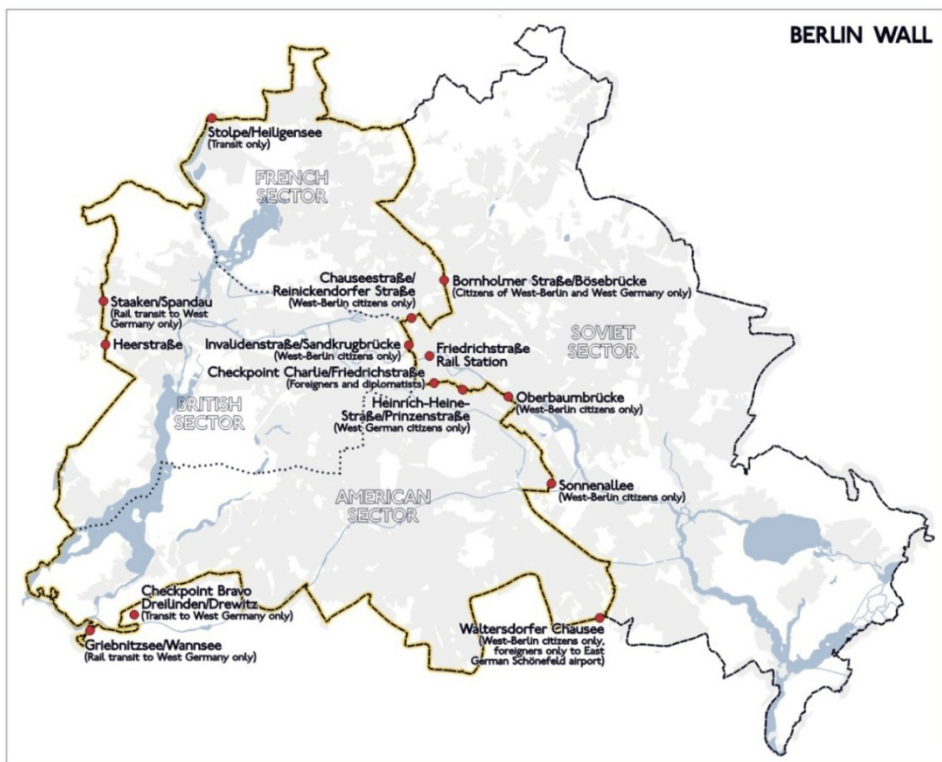
Односи између две Немачке, па тако и односи званичног Бона и Москве, били су на релацији топло–хладно са тенденцијом могућег бољег разумевања након Стаљинове смрти 1953. године. Међутим, кулминација кризе избила је 1958. Избеглице из НДР–а су непрестано „клизиле“ у Западни Берлин кроз границе Источног Берлина. Хрушчовљев Берлински ултиматум СРН из 1958, са захтевом да се заустави прилив избеглица, није могао да реши проблем. Када је број избеглица у СРН скочио до невиђених размера, вођа СЕД–а, Валтер Улбрихт¹⁸ (Walter Ernst Paul Ulbricht; 1893–1973), намеравао је да елиминише Западни Берлин војним ударом, али га је од овог покушаја одвратило компромисно решење совјетског лидера, Никите Хрушчова: затварање границе унутар града између Западног и Источног Берлина. Ово је довело до подизања Берлинског зида¹⁹ (Карта 9) 13. августа 1961.²⁰

Берлински зид је скоро 40 година био симбол раздвајања два блока, две идеологије, два света, две Немачке, два менталитета, два начина живота.

18 Валтер Улбрихт, источњемачки политичар, предратни и послератни члан КПД, касније члан источњемачке државне партије СЕД. Опонашао је дужност председника државног савета НДР (1960–1971) и централног комитета СЕД (1950–1971).

19 Берлински зид (нем. Berliner Mauer) саграђен је 1961, раздвојивши град Берлин између две државе: капиталистичке СРН и комунистичке НДР. Био је дужине 155 километара и са основним задатком заустављања одлазака радника и спречавања бекства политичких неистомишљеника и дисидената са истока на запад. Зид је срушен октобра 1989. Опширније у Berlin Wall, <https://www.britannica.com/topic/Berlin-Wall>, (9/10/2024). Креирано уз помоћ карте доступне у Large Berlin Wall map, <https://www.mapsland.com/europe/germany/berlin/large-berlin-wall-map>, (9/10/2024).

20 Gül, op. cit., p. 15.

Карта 3: Берлински зид (нем. Berliner Mauer)

Постаденауерова Немачка (1963–1982): Канцелари Ерхарт и Кисингер, сукоб голиста и атлантиста у ЦДУ и крај власти хришћанских демократа

Две деценије након окупације Немачке, деобе на два политичко–економска пола, почетног унижавања па потом прихватања СРН на равноправним основама са другим западним државама, Западни Немци су своју тврђаву и саборност пронашли преко римокатоличке линије. Раширена слика о две Немачке: пруској, јункерској, милитаристичкој, протестантској са једне, и рајнске, католичке, грађанске и универзалистичке са друге стране; успешно је имплементирана у јавности, где је само један простор (СРН) требало подићи и реafirмисати, како би се преко њега цео немачки државотворни простор реинтегрисао у западни „вестернизован“ свет.²¹

Према Миши Ђурковићу, ЦДУ је заправо и настала из тежње ка интерконфесионалности, где би чланством преовлађивали претежно римокатолици. Временом је већи број протестаната приступао ЦДУ не мењајући притом бројчану надмоћ првих. Критикујући нацизам, економску и политичку централизацију, национализам и милитаризам, ЦДУ се етаблирала као снага која градећи свој програм кроз евроинтеграције, враћа Немачку у европске оквире.²²

Одумирањем Партије центра, предратне партије која је неговала

21 Миша Ђурковић, „Хришћанска демократија после Другог светског рата“ у Култура полиса, год. XVI (2019), бр. 38, стр. 313–325, стр. 319.

22 Ibidem.

демохришћанске идеолошке погледе, ЦДУ је 50-их се успоставља као једина релевантна снага на простору умерене деснице (десног центра), чинећи синтезу политичког католицизма и либерално-конзервативних елемената из протестантске политичке традиције. Тако се прва фаза владавине ЦДУ завршила 1969. када је партија први пут отишла у опозицију.²³

Разлог одласка ЦДУ у опозицију лежи у унутарпартијском сукобу између голиста²⁴ и атлантиста, који се захухтавао крајем 50-их година. ЦДУ је интерним поларизовањем (не само по питању европских интеграција већ поводом борбе да ли ће Вашингтон или Париз бити њихов примарни савезник) поделила своје чланство на два пола, што је довело до Аденауеровог пензионисања²⁵ 1963. Његовим пензионисањем завршила се једна ера, а наступила је друга у којој полуге власти (бар до 1982.) неће држати ЦДУ.²⁶

Пре доласка на власт СПД-а, а након пензионисања Аденауера, место канцелара је држала ЦДУ и њена два експонента: Лудвиг Ерхарт (Ludwig Erhard; 1897–1977), министар економије у канцеларској влади К. Аденауера (1949–1963), и Курт Кисингер (Kurt Georg Kiesinger; 1904–1988), адвокат и предратни члан НСДАП-а. Ерхарт је наследивши Аденауера владао до 1966, да би га наследио Кисингер, који је био канцелар до 1969, када је након „велике коалиције“ са СПД-ом, ЦДУ изгубила изборе а на место канцелара је дошао Вили Брант²⁷ (Willy Brandt; 1913–1992), дугогодишњи лидер СПД-а.

Квазира разрешавање унутарпартијског сукоба између атлантиста и голиста под Кисингеровим вођством значило је прагматичније и инклузивније разумевање европских интеграција, чиме је освојио превласт унутар ЦДУ. То је подразумевало већу отвореност, чак и међу кључним припадницима римокатолицизма у ЦДУ, односно даље ширење Европске економске заједнице (енгл. European Economic Community) и укључивање већински протестантске земље у чланство, попут Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске (енгл. United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland.)²⁸

Закључак

Хришћанска демократија као идеолошки правац у Немачкој је након Другог светског рата СРН донела године благостања, али и године стрепње у односима са својим источним суседима који су припадали другом идеолошком свету.

Канцеларске владе Аденауера, Ерхарта и Кисингера су далеко пре владе канцелара Вилија Бранта покушавале да „шумове“ у односима са НДР и другим суседима под патронатом Москве реше мирним, дипломатским путем, али је осим неразумевања са друге стране добила Берлински зид, који је дакако покушао да подели Европу „невидљивом“ завесом на капиталистички Запад и социјалистички

²³ Ibidem.

²⁴ Деголизам или голизам (фр. gaullisme), француска политичка идеологија базирана на мишљењу и делу вође француског отпора током Другог светског рата Шарла де Гола, који је био и председник Пете Француске Републике.

²⁵ Ђурковић сматра да је Аденауер, потписавши Јелисејске споразуме са званичним Паризом, ушао у „пројекат који је фактички за циљ имао еманципацију ЕЕЗ и Европе од америчког протектората“. То је довело до америчке реакције, због које је, након побуне у ЦДУ и саботирања у Бундестагу, Аденауер био принуђен да се повуче са чела владе и ЦДУ.

²⁶ Josef Hein, Fabio Wolkenstein, Where Does Europe End? Christian Democracy and the Expansion of Europe, JCMS pp. 1–17, p. 7.

²⁷ Вили Брант, право име Херберт Ернст Карл Фрам (Herbert Ernst Karl Frahm), немачки социјалдемократски политичар и државник, градоначелник Берлина (1957–1966), министар иностраних послова СРН (1966–1969) и канцелар (1969–1974).

²⁸ Hein, Wolkenstein, op. cit., p. 11.

(комунистички) Исток. Та подела је до 1989. године и његовог пада спречавао уједињење Немачке, али и скидање идеолошких „окова“ који су поробљавали Европу 45 година.

Кроз овај рад смо покушали да барем надоместимо оно што је у односима према суседима радила идеолошка хришћанска демократија током првих 20 година своје власти у Немачкој, кораке које је предузела СРН како би ојачала своју друштвену самосвест у односима према Западу и Истоку након 1945. али политику „наднационализације и вестернизације“ која је СРН направила (несумњиво) економским лидером Европске уније (енгл. European Union), до данашњих дана.

Литература и други извори

1. Ђурковић Миша, „Хришћанска демократија после Другог светског рата“ у *Култура полиса*, год. XVI (2019), бр. 38, стр. 313–325.
2. Becker Sascha O., Mergele Lukas, Woessmann Ludger, *The Separation and Reunification of Germany: Rethinking a Natural Experiment Interpretation of the Enduring Effects of Communism*, IZA Discussion Papers, No. 13032, Institute of Labor Economics (IZA), Bonn, 2020.
3. Gül Murat, *German foreign policy: change and continuity (1949-2000)*, Thesis submitted to graduate school of social sciences of Middle east Technical university, 2003.
4. Hagemann Karen, Jarausch Konrad H., Hof Tobias, „Introduction: Burdens and Beginnings: Rebuilding East and West Germany after Nazism“ у *Central European History* 53 (2020), 275–293.
5. Hein Josef, Wolkenstein Fabio, *Where Does Europe End? Christian Democracy and the Expansion of Europe*, *JCMS* pp. 1–17.
6. Други светски рат, <https://history-maps.com/sr/story/World-War-II>, (9/10/2024).
7. Berlin Wall, <https://www.britannica.com/topic/Berlin-Wall>, (9/10/2024).
8. Election to the 1st German Bundestag on 14 August 1949, <https://www.bundeswahlleiterin.de/en/bundestagswahlen/1949.html>, (9/10/2024).
9. Germany, <https://www.mapchart.net/germany.html>, (9/10/2024).
10. Large Berlin Wall map, <https://www.mapsland.com/europe/germany/berlin/large-berlin-wall-map>, (9/10/2024).
11. World map for the Cold War period (and beyond), <https://historicalmapchart.net/world-cold-war.html>, (9/10/2024).

CIP - Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

327(497)(082)
351.861(082)
330.34(082)

MEĐUNARODNA naučna konferencija Prekogranična saradnja i razvoj država zapadnog Balkana (2024 ; Beograd)

Istaknuti tematski zbornik radova vodećeg nacionalnog značaja [Elektronski izvor] = [Proceedings] / Međunarodna naučna konferencija Prekogranična saradnja i razvoj država zapadnog Balkana ; [urednik Zbornika radova Dragan Miladinovski] ; glavni i odgovorni urednik Slobodan Nešković. - Beograd : Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti - CESNA B : Međunarodna Akademija Nauka, Umetnosti i Bezbednosti - MANUB ; Veliko Trnovo : Univerzitet "Sveti Kiril i Metodij", 2024 (Beograd : Beograf). - 1 elektronski optički disk (CD-ROM) : tekst, slika ; 12 cm. - (Edicija Bezbednost u postmodernom ambijentu ; knj. 41)

Sistemske zahteve: Nisu navedeni. - Tekst ćir. i lat. - Slike autora. - Tiraž 200. - Str. VII-X: Predgovor / Slobodan Nešković. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Rezime na engl. jeziku uz svaki rad.

ISBN 978-86-85985-52-2 (CESNAB)

a) Међународни односи -- Балканске државе -- Зборници б) Безбедносни сектор -- Зборници в) Економски развој -- Зборници

COBISS.SR-ID 154286089

